

भारतीय राजकारण प्रक्रिया

POL 224

भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया

पुस्तक १. अंतर्गत व बाह्य पर्यावरण

पुस्तक २. लोकशाहीची प्रक्रिया व राजकीय मानसिकता

पुस्तक ३. राजकीय प्रक्रिया : संघराज्याची संस्थात्मक चौकट

यशवंतराव चव्हाण
महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgmt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/Upsc (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in Oops and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through Asp.Net
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
ज्ञानगंगा धरोघरी मुक्त विद्यापीठ

भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया

पुस्तक १ : अंतर्गत व बाह्य पर्यावरण

पुस्तक २ : लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकता

पुस्तक ३ : राजकीय प्रक्रिया : संघराज्याची संस्थात्मक चौकट

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)

संचालक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. अनंत जोशी

संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नारायण चौधरी

अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. दादासाहेब मोरे

अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. उमेश राजदेवकर

अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्रीमती शिवरंजनी पांडे

अधिव्याख्याती

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. प्रमोद बियाणी

संचालक, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. अनुराधा देशमुख

प्रमुख, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ

नाशिक

श्री. नामदेवराव शिंदे

सहायक संचालक

विभागीय व अध्यासकेंद्र व्यवस्थापन केंद्र

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. शशी गायकवाड

अधिव्याख्याती

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. प्रदीप कर्णिक

डॉ. जी. रुपारेल महाविद्यालय

माटुंगा रोड, स्टेशनसप्ली, माहीम

मुंबई १६

डॉ. श्रीपाद भा. जोशी

कृष्णकुंज, खरे टाऊन

धरमपेठ, नागपूर ४४० ०१०

प्राचार्य प्रभाकर बागले

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय

मनमाड, जि. नाशिक ४२३ १०४

डॉ. सदानन्द मोरे

प्राध्यापक व प्रमुख

संत ज्ञानदेव अध्यासन, पुणे विद्यापीठ

गोशेश्विंड, पुणे ४११ ००७

डॉ. प्रभाकर देव

रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड

डॉ. किरण चित्रे

निर्माती, मुंबई दूरदर्शन केंद्र

वरळी, मुंबई

POL 224 : भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया : पुस्तक १ ते ३

पुस्तक क्रमांक	लेखक	संपादक	संयोजक	प्रकाशन क्रमांक	ISBN
1	डॉ. सुहास पळशीकर राज्यशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे श्री. संजय रत्नपारखी दूरशिक्षण संस्था, मुंबई विद्यापीठ मुंबई	श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याती, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक प्रा. राजा दीक्षित इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे	प्रा. र. ना. वरखेडे संचालक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याती, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	952	81-7171-836-1
2	डॉ. सुनील दाते राज्यशास्त्र विभाग, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद डॉ. यशवंत सुमंत राज्यशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे डॉ. प्र. म. बांदिवडेकर राज्यशास्त्र विभाग रामनारायण रुईया कॉलेज, मुंबई	श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याती, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य.च.म. मुक्त विद्यापीठ नाशिक	डॉ. र. ना. वरखेडे संचालक मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याती, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	953	81-7171-837-X
3	डॉ. सुहास पळशीकर राज्यशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे डॉ. राघवेंद्र मोरखंडीकर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख (निवृत्त) मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	प्रा. राम बापट राज्यशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे डॉ. य. दि. फडके टाटा समाजविज्ञान संस्था मुंबई अनुदेशन संपादन श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याती, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक प्रा. राजा दीक्षित इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे	श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याती, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक प्रा. राजा दीक्षित इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे	954	81-7171-838-8

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - 422 222

(First edition developed under DEC development grant.)

© 2001, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : जुलै 2001

□ अक्षरजुळणी : इमेज टाईपसेटर्स, अशोकस्तंभ, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण: जून 02, जुलै 03, जून 04, जून 05, मे 06, फेब्रु.07, एप्रिल 07, एप्रिल 08, फेब्रु.09, जून 09, नोव्हें.09, जुलै 10, एप्रिल 11, जुलै 13

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-31, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जिठारो

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक 422 222

कुलगुरुंचे मनोगत

प्रिय विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणींनो,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या पदवी शिक्षणक्रमाची आपली यशस्वी वाटचाल सुरु आहे. हा आपला शैक्षणिक प्रवास अधिकाधिक उत्कर्षदायी होवो, ही शुभेच्छा !

‘राज्यशास्त्र’ विषयातील ‘भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया’ हा अभ्यासक्रम भारतीय राजकारणाबाबतची आपली समज वाढविणारा आहे. आपला समाज, आपली धार्मिकता, मूल्ये, विचारसरणी, पूर्वी होऊन गेलेले लोकप्रिय नेते, लोकांचे विविध प्रश्न यांवर आपल्या राजकारणाचे स्वरूप ठरत असते. ज्यांचा भारतीय राजकारणावर प्रभाव आहे अशा विविध घटकांचा परिचय आपल्याला या अभ्यासक्रमाद्वारे होईल. त्यायोगे भारतीय राजकारणाविषयीची विद्यार्थीची समज वाढेल.

पदवीधरांना विविध विषयांचे ज्ञान व माहिती असावी लागते. त्यापेक्षाही महत्वाचे म्हणजे त्यांचा बौद्धिक विकास होणे आवश्यक असते. योग्य तळेने विचार करणे, महत्वाचे मुद्दे समजून घेणे, त्यांच्याबदल अनुभवाच्या व निरीक्षणाच्या साहाय्याने विवेचन करणे, लिहून किंवा बोलून इतरांना ते समजावून सांगणे या ज्ञानार्जनाच्या प्रक्रिया आहेत. त्यामध्ये अत्युक्तष्ट पातळी व गती मिळवता येते, हा आजचा शिक्षणशास्त्राचा सिद्धांत आहे. आपला अगोदरचा शैक्षणिक अनुभव कसाही असला तरी यापुढे उत्कृष्ट विद्यार्थी म्हणून तुम्ही यश मिळवू शकता.

आपल्याला घरबसल्या अभ्यास करता यावा आणि अभ्यासकेंद्राच्या साहाय्याने अभ्यासक्रम चांगल्या रितीने शिकता यावा या दृष्टीने पाठ्यक्रमांची रचना केली आहे. ही स्वयं-अध्ययन पुस्तके आपणांस देण्यात येतील. काही श्रवणफिती व चित्रफितींचा लाभही आपण अभ्यासकेंद्रावर घेऊ शकाल. दूरदर्शनवरील विद्यापीठाचे कार्यक्रम पाहू शकाल. अभ्यासकेंद्रावर काही अनुभवी व तज्ज्ञ प्राध्यापकांचे मार्गदर्शनही लाभणार आहे. हे मार्गदर्शन केवळ व्याख्यान-पद्धतीवर आधारलेले नसेल, तर प्रश्नोत्तरे, शंकानिरसन, गटचर्चा, श्रवणफितींचा व चित्रफितींचा वापर, इत्यादी अनेकविध तंत्रांचा त्यात वापर करण्यात येणार आहे. संपर्कसत्रांमधील आपला सहभाग कृतिशील असावा अशी आमची अपेक्षा आहे. आमचा भर स्वयं-अध्ययनावर आहे. अभ्यास कसा करावा हे विद्यार्थी शिकला तर ज्ञानार्जनात तो जीवनभर स्वावलंबी होईल. ही पुस्तके स्वयं-अध्ययनासाठी उपयुक्त ठरावीत या उद्देशाने लिहिली आहेत. अभ्यास करणे हे अन्न पचवण्यासारखे आहे. ते ग्रहण करण्याची व पचवण्याची क्रिया प्रत्येकाने स्वतः करायची असते. तशी ती केली तरच ज्ञानाचा तुमच्या जीवनात फायदा होईल. असा फायदा तुम्ही करून घ्यावा, ही आमची अपेक्षा आहे.

या अभ्यास-वर्षात तुमच्या काही वर्गाचाचण्या घेतल्या जातील आणि काही गृहपाठही तुम्हांला देण्यात येतील. वर्गाचाचण्या आणि गृहपाठ वेळेवर पूर्ण करायचे आहेत. पुस्तकांमध्ये दिलेल्या क्षेत्रीय कार्यामुळे तुम्हांला स्वतः काही कृती करण्याचा अनुभव व आनंद मिळेल. या सर्व गोष्टींद्वारे वेळोवेळी तुमच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे आणि व्यापक शैक्षणिक उद्दिष्ट साध्य करणे शक्य होईल. पुस्तकांविषयीच्या आपल्या प्रतिक्रिया आम्हांला अवश्य कळवा.

या मुक्त विद्यापीठाचे अभ्यासक्रम शिकणे आपणांस आनंददायी व यशदायी ठरावे आणि लवकरच आपण या विद्यापीठाचे ज्ञानी व सन्माननीय पदवीधर व्हावे, हीच सदिच्छा.

भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया (POL 224)

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

सामान्यतः सर्वांच्या जिज्ञासेचा विषय असणाऱ्या राजकारणाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्यासाठी आपण 'भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया' हा अभ्यासक्रम शिकणार आहोत. किंबहुना असा अभ्यास करणे हे सुजाण नागरिकाचे कर्तव्य आहे. प्रथम आपण या अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे लक्षात घेऊ या. हा अभ्यास केल्यावर तुम्हांला -

- * आपल्या व्यक्तिगत जीवनाच्या अनुषंगाने व्यापक सामाजिक - राजकीय पर्यावरणाचे आकलन होऊ शकेल.
- * भारतीय घटनेत अंतर्भूत असलेल्या आदर्शांची व संकल्पनांची माहिती होईल.
- * राजकीय प्रक्रियेत अर्थपूर्ण, जाणता व भयमुक्त सहभाग घेता येण्याच्या दृष्टीने भारतीय घटनेतील उपयुक्त तरतुदींचा परिचय होईल.
- * राजकीय प्रक्रियांची संस्थात्मक चौकट तसेच राजकीय पक्ष, दबाव गट व संसदबाबूह्य संघटना यांबद्दल अधिक माहिती मिळेल.
- * भोवतालच्या राजकीय घडामोऱ्यांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी, राजकीय प्रक्रियांकडे अधिक चिकित्सकपणे पाहण्याची आणि राजकीय जीवनातील आव्हानांना अधिक समर्पणे सामाजिक जाण्याची क्षमता आत्मसात करता येईल.

अभ्यासक्रमावर आधारित अशी तीन पुस्तके आम्ही तुमच्या हाती देत आहोत. या पुस्तकांची मांडणी आणि दिशा व्यक्तीच्या खाजगी विश्वातून सार्वजनिक विश्वाकडे नेणारी अशी आहे.

पुस्तक १ हे आपल्या खाजगी विश्वाविषयीचे आहे. सर्वसामान्य भारतीय व्यक्तींची जडणघडण कशी होते? तिचा तोंडवळा कसा असतो? तिच्या गरजा व अभिलाषा कोणत्या असतात? ती कशी वागते? कोणत्या परिसरात वावरते? हे सारे प्रश्न व्यक्तीच्या खाजगी विश्वाच्या संदर्भात महत्वाचे आहेत. माणूस हा समाजशील जीव आहे. त्याला समाज घडवतो व तो समाजात राहूनच माणूस म्हणून वावरू शकतो. तरीपण व्यवहारतः प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या खाजगी विश्वातच साधारणपणे गुंतलेली असते. जाणिवा जसजशा प्रगल्भ होत जातील तसतशी अशी व्यक्ती सार्वजनिक विश्वात पुढाकार घेऊन वागू लागते. यामुळे सार्वजनिक व राजकीय जीवन समजावून घेण्यासाठी मुळात व्यक्तीचे खाजगी विश्व समजावून घेणे आवश्यक आहे.

खाजगी जीवनातूनच व्यक्ती सार्वजनिक जीवनात प्रवेश करते. प्रत्येक व्यक्ती जगण्याच्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून राज्यसंस्था व शासन यांच्या परिसरात येते. या दोन संस्थांच्या भोवती फिरण्याच्या राजकीय जीवनाचा अनुभव घेऊ लागते. सदर प्रक्रिया समजावून घेतली की, कोणत्या रीतीने राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना मिळते ते लक्षात येते आणि राजकीय संस्कृतीचा परिचय होतो.

लोकशाहीतील राज्यव्यवहार राज्यघटनेच्या आधारे चालत असतात. राज्यघटना ही एका अर्थाने मूलभूत कायद्याची चौकट असते. पण तिचे स्वरूप यांत्रिक नसते. जनतेच्या सार्वजनिक व खाजगी गरजा आणि आकांक्षा, ऐतिहासिक परंपरा, वर्तमानकालीन उद्दिष्टे अशा सान्या गोष्टींचे प्रतिबिंब राज्यघटनेत उमटते. या सर्व प्रक्रियांचा भारतीय राज्यघटनेच्या संदर्भातील विचार या पुस्तकामध्ये केलेला आहे.

राज्यघटना प्रत्यक्षात कशी राबवली जाते याचा परिचय आपल्याला होणे आवश्यक आहे. हा परिचय आपण कोणत्या पद्धतीने करून घेणार आहोत हे आता लक्षात घ्यायला हवे. घटनेतील तत्वांचे व तरतुदींचे

उपयोजन, प्रत्यक्ष व्यवहारातील कार्यवाही कशी होते आणि होऊ शकते, हे प्रथम आपण समजावून घेणार आहोत. त्यानंतर घटनेने निर्माण केलेली आपल्या राजकीय प्रक्रियेची प्रत्यक्ष संस्थात्मक चौकट आपण समजावून घेऊ.

राजकीय जीवनातील सार्थ आणि भयमुक्त सहभागासाठी आपल्याला लाभलेल्या संपदा कोणत्या यावर पुस्तक २ मध्ये प्रकाश टाकलेला आहे. नागरिकांचे मताधिकार, मूलभूत हक्क आणि नागरिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी आणि अन्यायनिवारणासाठी असणाऱ्या तरतुदी या मुद्यांची चर्चा त्यामध्ये केलेली आहे.

व्यक्ती खाजगी जीवनातून सार्वजनिक जीवनात प्रवृत्त करते. त्यातून तिची एक राजकीय मानसिकता घडत असते. या राजकीय मानसिकतेचा पोत कसा असतो यावर या पुस्तकामध्ये प्रकाश टाकलेला आहे.

आपण लोकशाही राजकीय प्रणाली स्वीकारलेली आहे. या लोकशाहीची प्रक्रिया कशी असते याची चर्चाही या पुस्तकात केलेली आहे. ही चर्चा सामाजिक आकांक्षा, पक्षपद्धती, दबावगट आणि संसदबाबू राजकीय संघटना यांच्या संदर्भात केलेली आहे.

या सर्व पुस्तकांमधून आपण ज्या राजकीय प्रक्रिया समजावून घेणार आहोत, त्यातूनच आपल्याला आपल्या राजकीय प्रक्रियांच्या संस्थात्मक चौकटीची कल्पना येणार आहे. या आकलनाची पद्धतशीर मांडणी करण्यासाठी पुस्तक क्र ३ ची योजना केली आहे. आपल्या राजकीय प्रक्रियेच्या संस्थात्मक यंत्रणेचे वर्णन या पुस्तकात केलेले आहे. त्यासाठी विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ यांच्या परस्परसंबंधांचा विचार काही प्रमुख मुद्यांच्या संदर्भात केलेला आहे. तसेच आपल्या संघराज्याचे प्रयोजन व प्रश्न यांवर प्रकाश टाकलेला आहे. विशेषत: राष्ट्रीय एकात्मता व लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या संदर्भात हा विचार केलेला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासक्रमातून आपल्या मनात नागरिकत्वाची यथार्थ जाणीव निर्माण होण्यास आणि तुम्हांला सार्थ व भयमुक्त सहभागाद्वारे नागरिकत्वाची जबाबदारी पार पाडण्यास हातभार लागू शकेल.

भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया (POL 224)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : अंतर्गत व बाह्य पर्यावरण

- घटक १ : आपले खाजगी विश्व
- घटक २ : आपल्याला राजकीय व्यवहारात गुंतवणारे घटक, आपल्या गरजा, अभिलाषा व काही कळीचे प्रश्न
- घटक ३ : सर्वजनिक/राजकीय जीवनात उमटणारी आपल्या प्रश्नांची रूपे
- घटक ४ : आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना देणाऱ्या घटना/कृती/प्रसंग
- घटक ५ : आपली राजकीय संस्कृती
- घटक ६ : आपल्या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वे
- घटक ७ : आपले आदर्श, उद्दिष्टे व संकल्प यांचा घटनेच्या सरनाम्यात झालेला आविष्कार
- घटक ८ : आपल्या घटनेतील अंतर्भूत विनारब्यूह

पुस्तक २ : लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकता

- घटक १ : मताधिकार
- घटक २ : मूलभूत हक्क
- घटक ३ : नागरिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी आणि अन्याय निवारण्यासाठी तरुदी
- घटक ४ : विभूतिप्रतिमा
- घटक ५ : प्रतीके
- घटक ६ : घटना
- घटक ७ : आपल्या राजकारणातील कळीचे शब्दप्रयोग
- घटक ८ : आपल्या पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये
- घटक ९ : आपल्या दबावगटांचे राजकारण
- घटक १० : आपल्या संसदबाबूह्य राजकीय संघटनांचे राजकारण

पुस्तक ३ : राजकीय प्रक्रिया : संघराज्याची संस्थात्मक चौकट

- घटक १ : कार्यकारिणी
- घटक २ : विधिमंडळ
- घटक ३ : न्यायमंडळ
- घटक ४ : राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण यांचा समन्वय
- घटक ५ : आपल्या राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन आणि भविष्याची आव्हाने

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN

COLLEGE OF LIBERAL ARTS AND SCIENCES

DEPARTMENT OF ENGLISH

ANN ARBOR, MICHIGAN 48106 U.S.A.

(313) 764-1432

http://www.lsa.umich.edu/english/undergrad/

ENGLISH 101: INTRODUCTION TO LITERATURE

ENGLISH 102: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 103: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 104: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 105: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 106: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 107: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 108: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

ENGLISH 109: LITERATURE IN THE AMERICAN TRADITION

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया

अंतर्गत व बाह्य पर्यावरण

लेखक: डॉ. सुहास पळशीकर, डॉ. राघवेंद्र मोरखंडीकर

घटक १ : आपले खाजगी विश्व	१
घटक २ : आपल्याला राजकीय व्यवहारात गुंतवणारे घटक, आपल्या गरजा, अभिलाषा व काही कळीचे प्रश्न	१३
घटक ३ : सार्वजनिक/राजकीय जीवनात उमटणारी आपल्या प्रश्नांची रूपे	२१
घटक ४ : आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना देणाऱ्या घटना/कृती/प्रसंग	२९
घटक ५ : आपली राजकीय संस्कृती	३८
घटक ६ : आपल्या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वे	५१
घटक ७ : आपले आदर्श, उद्दिष्टे व संकल्प यांचा घटनेच्या सरनाम्यात झालेला आविष्कार	६८
घटक ८ : आपल्या घटनेतील अंतर्भूत विचारब्यूह	७५

अंतर्गत व बाह्य पर्यावरण

प्रास्ताविक

आपल्या देशाचे राजकारण हा आपल्या सामाजिक व्यवहारांचाच एक भाग असतो. समाजाची वैशिष्ट्ये, आकांक्षा यांचे प्रतिबिंब राजकारणात पडते. तसेच राजकारणाच्या स्वरूपामुळे आणि राजकीय निर्णयांमुळे सामाजिक व्यवहारांवरही परिणाम घडून येत असतो. अशा रितीने सामाजिक व्यवहार आणि राजकारण हे एकमेकांशी संलग्न असतात. त्यामुळे त्याच्या राजकीय प्रक्रियेचा सुटा, स्वतंत्रपणे अभ्यास करता येत नाही. एखाद्या देशाची राजकीय प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी त्या राजकीय प्रक्रियेच्या सभोवतालचे सामाजिक वातावरण घ्यानात घ्यावेच लागते. आपल्याला भारताच्या राजकीय प्रक्रियेचे आकलन करून घ्यायचे आहे. तुमच्या-आमच्यासारख्या सामान्य भारतीय नागरिकांचा राजकारणाशी कसा संबंध पोहोचतो, आपल्या जीवनाचा आणि राजकीय प्रक्रियेचा काय संबंध आहे ते पाहण्यासाठी या पुस्तकात व्यक्ती आणि राजकारण यांच्या प्रस्परसंबंधाचा विचार केला आहे. राजकीय प्रक्रिया ही व्यक्तीच्या सभोवतालच्या विश्वाचा एक घटक असतो. त्या प्रक्रियेकडे व्यक्ती कोणत्या दृष्टीने पाहतात आणि स्वतःचा त्या प्रक्रियेशी कसा संबंध जाडतात ते या पुस्तकामध्ये सांगितले आहे.

प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतःचे असे एक विश्व असतो. त्याला आपण येथे 'खाजगी विश्व' म्हटले आहे. घटक १ मध्ये या खाजगी विश्वाची चर्चा केली आहे. या खाजगी विश्वातूनच व्यक्तीला बाहेरच्या समाजाची, त्यापुढील प्रश्नांची जाणीव व्हायला लागते. म्हणूनच आपल्या खाजगी विश्वाचे रूप हे राजकीय प्रक्रियेच्या दृष्टीने फार महत्वाचे ठरते.

या खाजगी विश्वामधूनच आपण काही अपेक्षा बाळगायला शिकतो. आपल्या खाजगी विश्वातूनच आपल्या आकांक्षा आकार घेतात. जीवनात अनेक प्रश्न आपल्याला भेडसाबू लागतात. अशा प्रश्नांमधून आपण त्यांच्या सार्वजनिक सोडवणुकीकडे वळतो. म्हणजे त्या आपल्या प्रश्नांमधूनच आपण राजकीय जीवनाशी जोडले जातो. या प्रक्रियेचा विचार घटक २ मध्ये केला आहे. या घटकावरून भारतीय समाजजीवनातील मध्यवर्ती प्रश्नांची रूपरेषा लक्षात येऊ शकेल.

लोकांच्या दृष्टीने जे प्रश्न महत्वाचे असतात, ते जसेच्या तसे प्रत्यक्ष राजकारणात सहसा आढळत नाहीत. राजकीय प्रक्रियेच्या क्षमतेप्रमाणे त्या प्रश्नांची वेगवेगळी रूपे प्रत्यक्ष राजकारणात उमटताना आढळतात. आपले प्रश्न आणि राजकीय प्रक्रिया यांचा परस्परसंबंध लक्षात येणाच्या दृष्टीने आपल्या प्रश्नांची राजकीय रूपे कळणे महत्वाचे आहे. म्हणून त्यांची चर्चा घटक ३ मध्ये केली आहे. आपल्या जीवनाच्या सामाजिक पर्यावरणात व्यक्तीला आपले खाजगी प्रश्न शोधून त्यांच्याशी जोडून घेता येणे आवश्यक आहे. नाहीतर राजकीय प्रक्रिया ही उपरी, बाहेरून लादलेली वाटणे शक्य आहे. व्यक्तिजीवन, समाजजीवन आणि राजकीय प्रक्रिया यांची संलग्नता लक्षात यावी या हेतूने या पुस्तकातील मांडणी केली आहे.

प्रत्येक समाजातील राजकीय प्रक्रियेला त्या-त्या समाजातील राजकीय वातावरणाचीही पाश्वर्भूमी लाभालेली असते. राजकारणाबद्दल समाजात प्रचलित असलेले समज, राजकारणाविषयीच्या अपेक्षा यांमुळे राजकारणाच्या स्वरूपाला दिशा मिळत जाते. म्हणूनच राजकीय प्रक्रिया समजून घेताना त्या समाजातील राजकीय वातावरणाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते. त्या दृष्टीने या पुस्तकात दोन प्रश्नांचा विचार केलेला आहे. एक म्हणजे व्यक्तींचा राजकारणाशी कसकसा परिचय होत जातो? आणि दुसरा म्हणजे आपल्या

समाजाची ठळक राजकीय वैशिष्ट्ये कोणती? म्हणजेच या पुस्तकात आपण राजकीय प्रक्रियेचे राजकीय पर्यावरण कसे असते आणि त्याचा राजकीय प्रक्रियेवर काय परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणार आहेत.

प्रथम राजकीय सामाजिकीकरण या संकल्पनेचा विचार या पुस्तकात केला आहे (घटक ४). व्यक्तींना येणारी राजकीय जाण या अथवी राजकीय सामाजिकीकरण ही संकल्पना आता राज्यशास्त्रात रूढ झालेली आहे. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने ती नवीन संकल्पना असल्याने प्रथम तिचा अर्थ सांगितलेला आहे. व्यक्तींची राजकारणविषयीची मते राजकीय सामाजिकीकरणावर अवलंबून असतात. शिवाय आपल्या राजकीय कृतींचे स्वरूपही राजकीय सामाजिकीकरणातून आकाराला येते. राजकीय सामाजिकीकरणामुळे व्यक्तीला आपण काय करू शकू आणि काय करू शकणार नाही याचा अंदाज येतो. या संकल्पनात्मक चर्चेनंतर आपल्या भारतीय समाजात राजकीय सामाजिकीकरण कसे घडून येते त्याची चर्चा केली आहे.

आपल्याला राजकारणाचा जो परिचय होतो त्यातूनचन व्यक्तींचे राजकारणाबद्दल काही समज, आडाखे आकार घेतात. राजकारणाकडे बघण्याची एक दृष्टी तयार होते. समाजामधील बहुसंख्य व्यक्तींच्या राजकारणविषयक दृष्टीमध्ये जी समान वैशिष्ट्ये आढळतात त्यांना मिळून 'राजकीय संस्कृती' म्हटले जाते. राजकीय सामाजिकीकरणाप्रमाणेच प्रथम राजकीय संस्कृती या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करून मग भारताच्या राजकीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

भारताच्या राजकीय संस्कृतीचा विचार प्रामुख्याने चार मुद्यांच्या संदर्भात केला आहे. आपण भारतीय लोक राजकारणाचा विचार एक साध्य म्हणून करतो की साधन म्हणून; आपला सत्तेविषयीचा दृष्टिकोन काय आहे; नेतृत्वाबद्दल आपण कोणत्या अपेक्षा बाळगतो आणि आपली राजकीय 'भाषा' किंवा राजकीय अभिव्यक्ती कोणत्या प्रकारची आहे; हे ते चार मुद्दे होत. भारतासारख्या ऊँडप्राय देशात सर्वचिंच राजकीय दृष्टिकोन एकसारखे असणे शक्य नाही. पण ढोबळमानाने आपण भारतीय लोक राजकारणाचा कशा पद्धतीने विचार करतो याचे चित्र या घटकात (घटक ५) रेखाटले आहे.

भारताच्या राजकीय प्रक्रियेत तिच्या राज्यघटनेला महत्वाचे स्थान आहे. घटनेमुळे राजकीय प्रक्रियेस एक चौकट प्राप्त होते. शासनसंस्था, व्यक्तीचे हक्क अशा महत्वाच्या गोष्टी त्या चौकटीत घालून दिलेल्या आहेत. घटनेचे स्वरूप यांत्रिक नसते. जनतेच्या सार्वजनिक व खाजगी गरजा आणि आकांक्षा, ऐतिहासिक परंपरा, वर्तमानकालीन उद्दिष्टे अशा साच्या गोष्टींचे प्रतिबिंब राज्यघटनेत उमटते.

अशा या घटनेने कोणती उद्दिष्टे, घ्येये पुढे ठेवली आहेत, याचीही माहिती या पुस्तकातील घटक ६, ७, ८ मध्ये दिलेली आहे.

घटक १ : आपले खाजगी विश्व

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
- १.२.१ कुटुंब
- १.२.२ जात
- १.२.३ धर्म
- १.२.४ भाषा आणि प्रादेशिक अस्मिता
- १.२.५ वर्ग
- १.२.६ भौगोलिक संदर्भ
- १.२.७ शिक्षण
- १.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.४ सारांश
- १.५ सरावासाठी स्वाध्याय

१.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्हाला -

- ★ आपले खाजगी विश्व म्हणजे काय ते समजेल.
- ★ आपल्या खाजगी विश्वाच्या माध्यमातून आपण कसे घडतो, आपले जीवन कसे आकार घेते याची माहिती होईल.
- ★ भारतीय नागरिकांच्या खाजगी जीवनाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
- ★ आपले खाजगी विश्व आपल्या सार्वजनिक विश्वाशी कसे जोडलेले आहे, त्यांचा परस्परसंबंध काय आहे, हे सांगता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

मनुष्यप्राणी एकाकी राहण्यापेक्षा गटात, समूहात राहणे पसंत करतो. म्हणून तर मनुष्य हा 'सामाजिक प्राणी' आहे असे म्हटले जाते. या समूहप्रवृत्तीच्या जोडीनेच माणसामध्ये आपले

'खाजगीपण' जोपासण्याची प्रवृत्तीही आढळते. माझे छंद, माझ्या आवडीनिवडी, माझे रागलोभ हे सर्व 'वैयक्तिक' असते. म्हणजे मी समाजाचा घटक तर असतोच; पण त्याशिवाय वेगळे, खास माझे असे काही खाजगी विश्वही असते. अभ्यासाच्या सोयीसाठी सार्वजनिक किंवा सामाजिक विश्व आणि खाजगी विश्व यांचा आपण सुटा, स्वतंत्र विचार करतो. पण प्रत्यक्ष जीवनात या दोन्ही विश्वांचा एकमेकांशी संबंध येतोच. विवाह आणि वैवाहिक जीवन या बाबी खाजगी खन्या; पण विवाहाची पद्धत, विवाहानंतरचे स्त्री-पुरुष/पती-पत्नी संबंध हे काही निव्वळ खाजगी नसतात. सामाजिक मूल्ये, मानदंड यांच्या चौकटीतच हे खाजगी संबंध आकाराला येतात.

आपल्या सभोवतालाची माणसे, सभोवतालचे विविध प्रश्न यांच्याविषयीची आपली जाण टप्प्याटप्प्याने विकसित होते. 'खाजगी' विश्व-वैयक्तिक आयुष्यातील प्रश्न, सगे-सोयेरे यांच्याविषयीच्या जाणिवेकडून जात, धर्म, प्रांत, देश आणि मग सगळी मानवजात यांच्याविषयी आपल्याला जाणीव होत जाते. खाजगी जीवनाविषयीच्या आपल्या समजुतीमधून सार्वजनिक विश्वाच्या प्रतिमा आपल्या मनात तयार होत जातात. खाजगी विश्वाच्या अनुभवाच्या आधारे आपण सार्वजनिक विश्वाला सामोरे जातो.

राजकारण हा सार्वजनिक विश्वातील एक घटक; पण आपली राजकारणाची समज ही आपल्या खाजगी विश्वातून आकार घेते. एक सुटी, खाजगी व्यक्ती या अवस्थेतून समाजाचा घटक आणि 'नागरिक' म्हणून आपले व्यक्तिमत्त्व घडत असते.

म्हणूनच आपले खाजगी विश्व कसे असते आणि त्या खाजगी विश्वातून आपण सार्वजनिक विश्वाकडे कसे जातो, आपण नागरिक कसे बनतो याचा अभ्यास या घटकात करायचा आहे.

१.२ विषय-विवेचन

भारतीय नागरिकाचे खाजगी विश्व कसे असते?

आपल्या खाजगी विश्वात आपल्या वैयक्तिक इच्छा, आकंक्षा, रागलोभ यांचा समावेश होतो. तसेच खाजगी जीवनात पाळायची मूल्ये, नीतिमत्ता, संकेत हेही आपल्या खाजगी विश्वाचे भाग असतात. मात्र आपल्या रागलोभांचा अमर्याद/अनिर्बंध आविष्कार होत नसतो. आपल्या खाजगी जीवनाशी संलग्न अशा अनेक घटकांमार्फत आपले खाजगी जीवन व्यक्त होत असते. आपले कुटुंब, जात, आपला धर्म, आपली भाषा व आपला प्रदेश, वर्ग, आपले शिक्षण यांसारख्या घटकांचा या खाजगी विश्वात अंतर्भाव होतो.

या खाजगी विश्वाचे स्वरूप कसे असते व त्यातून आपले व्यक्तिमत्त्व कसे घडते ते आता पाहू.

१.२.१ कुटुंब

कुटुंब हा आपल्या खाजगी विश्वातील सर्वात प्राथमिक घटक असतो. आपण कुटुंबात राहतो म्हणजे काय? आपण केवळ आहार, निद्रा, इत्यादी व्यवहार घराच्या चार भिंतींच्या आत करतो असे नाही, तर आपल्या घरातल्यांशी आपण भावनिकट्याही जोडलेले असतो. त्यामुळे या कुटुंबात राहणे याचा अर्थ कमी अधिक प्रमाणात कुटुंबातील इतर मंडळींबोरोबर सहजीवन असाच असतो. बहुतेक सर्व भारतीय मनाने आपल्या कुटुंबियांशी पक्के जोडलेले असतात. आपले कुटुंब, आपले घराणे, घराण्याचा इतिहास यांबद्दल आपल्याला अभिमान असतो. कुटुंबात भावनिक आधार मिळतो असा बहुतेकांचा विश्वास असतो. तसेच कौटुंबिक जीवनामुळे सुरक्षितता मिळते असाही अनेकांचा अनुभव असतो. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, आपत्ती या गोष्टी कुटुंबात वाढ्याला आल्या तरीही पालनपोषण, वृद्धापकाळची सुरक्षितता, आजारपणातील शुश्रूषा यांसारखे फायदेही कुटुंबात आपल्या वाढ्याला येऊ शकतात.

कुटुंबाच्या रचनेप्रमाणे एकत्र कुटुंब आणि विभक्त कुटुंब असे प्रकार कल्पिले जातात. भारतात पूर्वी एकत्र कुटुंबाची पद्धत होती. त्याजागी आता विभक्त कुटुंबे निर्माण होऊ लागली आहेत असे म्हटले जाते. दोघेतिथे भाऊ, त्यांची मुलेबाळे, हे सर्व एकत्र राहतात ते एकत्र कुटुंब. याउलट पती, पत्नी आणि त्यांची मुले यांचेच कुटुंब असते तेहा ते विभक्त कुटुंब मानले जाते.

औपचारिक अर्थाने अशी विभक्त कुटुंबे आपल्या अवतीभोवती बरीच दिसत असली तरी आपला कौटुंबिक स्वभाव मात्र अजून एकत्र कुटुंबाला साजेसाच आहे.

सणासुदीला अशा विभक्त कुटुंबातील भाऊ एकत्र जमतात. तसेच चुलत, मावस अशा नातेसंबंधांचा पक्केपणाही अद्याप शिल्लक आहे. आधुनिक काळात सोयीसाठी वेगळी कुटुंबे असली तरी जवळच्या-दूरच्या नातेवाईकांशी संबंध, येणेजाणे, देणेदेणे हे सर्व पारंपरिक एकत्र कुटुंबाला साजेसेच आहे. म्हणूनच आपल्याकडे ‘अडचणीला धावून जाणे’ हा शब्दप्रयोग रुढ झाला आहे. परस्परसंबंधांमध्ये जो तुटकपणा, अंतराय विभक्त कुटुंबाच्या पद्धतीत गृहीत धरला जातो तो आपल्या कौटुंबिक संबंधांमध्ये फारसा नसतो. त्यामुळे -

मोठा गोतावळा, अनेक जबाबदाऱ्या आणि गरजेच्या वेळी अनेक आधार असणे ही आपल्या कौटुंबिक विश्वाची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

पुरुषवर्चस्व हे आपल्या कुटुंबसंस्थेचे सर्वात ठळक वैशिष्ट्य आहे.

आपली कुटुंबे पुरुषप्रधान पद्धतीची असतात. घरात पुरुष हाच कर्ता आणि कुटुंबप्रमुख मानला जातो. अशा वातावरणात वाढल्यामुळे आपली जीवनदृष्टीही पुरुषशाहीला अनुकूल अशी बनते. घरातील पुरुषमंडळी म्हणतील ते सर्वांनी मानायचे, अगदी साध्यासाध्या बाबींमध्येही पुरुषांच्या आवडीनिवडीना प्राधान्य द्यायचे, या गोष्टी तुम्हांला सर्वच कुटुंबामध्ये आढळतील. आता अनेक कुटुंबांमधील स्त्रिया मिळवत्या झाल्या आहेत. नोकरीच्या/कामाच्या निमित्ताने त्या घराच्या बंदिस्त चौकटीच्या बाहेर पडल्या आहेत असे म्हटले जाते. पण त्यामुळे घरातील त्यांच्या स्थानात फारसा फरक पडत नाही. स्त्रीने नोकरी करावी की नाही इथपासून स्त्रीबद्दलचे निर्णय पुरुषच घेतात. अर्थांनाच्या क्षमतेमुळे स्त्रीचा कुटुंबातील दर्जा उंचावत नाही. उलट जबाबदारी आणि तणाव वाढतातच. घराची जबाबदारी आणि कामाची जबाबदारी अशा दुहेरी जबाबदारीला तोंड देणे कमावत्या स्त्रीला भाग पडते. याचाच अर्थ स्त्री केवळ मिळवती झाल्याने कुटुंबाच्या रचनेत फारसा फरक पडत नाही किंवा पुरुषशाहीला फारसा तडा जात नाही.

स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान काय असते? आई, मुलगी, बहीण, सून, वगैरे नातेसंबंधांनी ती जखडलेली असते. या सर्वच कौटुंबिक भूमिकांमध्ये तिला अनेक जबाबदाऱ्या निभावून न्याव्या लागतात हे तर खेरेच आहे. पण या प्रत्येक भूमिकेतून स्त्रीवर विविध मर्यादा पडतात. या आणि अशा विविध भूमिकांचे उदातीकरण आपण साहित्यात-कथाकवितांमध्ये करतो. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात घरात स्त्रीला फारसे अधिकार नसतात. नावापुरते अधिकार आणि भरमसाठ कर्तव्यांचे ओझे स्त्रियांच्या वाढ्याला येते. कोणत्याही भूमिकेत स्त्रीचे घरातील स्थान दुय्यम राहते. या दुय्यम स्थानाचे काही फायदे मिळतात असेही वाटणे शक्य आहे. कुटुंबात स्त्रीला आधार, सुरक्षितता, वगैरे मिळतात, व्यावहारिक विवंचनांपासून सुटका मिळते, त्याचबरोबर विविध नातेसंबंधातून ती कुटुंबांच्या केंद्रस्थानी राहते वगैरे फायदे वरवर

पाहता दिसणे शक्य आहे. जणू काही पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्था ही स्त्रीच्या हिताचीच आहे असे चित्र रंगवणे शक्य आहे. पण एक व्यक्ती म्हणून आपल्या कुटुंबात स्थियांचे स्थान दुर्घट असते, निर्णय घेण्याचा अधिकार त्यांना नसतो; स्वतःच्या विकासाच्या पुरेशा संधी त्यांना या व्यवस्थेत उपलब्ध होत नाहीत, या गोष्टी स्पष्टच दिसतात. आपल्या पुरुषप्रधान कुटुंबात नियांच्या वाट्याला तोटेच अधिक येतात. स्थियांबद्दल समाजात प्रचलित असलेल्या गैरसमजूती, स्थियांकडून असलेल्या गैरवाजवी अपेक्षा, सासू, सून, भावजय यांसारख्या संबंधांविषयी होणारी टवाळीची चर्चा, स्थियांच्या कुवतीबद्दलचे पूर्वग्रह या सर्व बाबी कुटुंबसंस्थेत स्त्रीच्या वाट्याला येणारे व्यवहारिक आणि भावनिक तोटेच दाखवून देतात.

पुरुषप्रधान कुटुंबपद्धतीमुळे कौटुंबिक व्यवहारात पुरुषांकडे पुढाकार येतो. घरातील सर्वांच्या आदाराचे, भीतीचे केंद्र म्हणजे कर्ता पुरुष. त्याने इतरांशी सल्लामसलत केली तर ते मोठेपणाचे, औदायांचे लक्षण मानले जाते. कारण मुळात त्याचा अधिकार सर्वांना मान्यच असतो. केवळ कर्त्या पुरुषालाच मान मिळतो असे नाही. भाऊ आणि बहीण यात भावाला पक्षपाती वागणूक मिळते, सर्वच पुरुषांच्या वाट्याला कुटुंबात अशी पक्षपाती वागणूक येते. पुरुषांना ताजे, गरम अन मिळणे येथपासून ते पुरुषांना चांगले औषधोपचार आणि शुश्रूषा मिळणे येथर्पर्यंत विविध लाभ पुरुषांच्या वाट्याला येतात. करमणूक, खेळ, विश्रांती हे जणू पुरुषांचेच अधिकार मानले जातात. पुरुषांच्या उणिवांकडे, व्यसनांकडे, गैरवर्तनाकडे कानाडोळा केला जातो. अर्थात एवढे सर्व असूनही कुटुंबाचा भार आपल्यावर आहे, सर्व निर्णय आपल्याला घ्यायचे आहेत याचे दडपण पुरुषांवर येऊ शकते. पुरुषप्रधाननेमुळे सर्वांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्याचे दडपण येऊ शकते. सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे पुरुषप्रधान कुटुंबात स्त्रीप्रमाणे च पुरुषही निखल सहजीवनाला मुक्तात, ही या व्यवस्थेमुळे होणारी मोठी हानीच समजायला हवी. या हानीमुळे पुरुषही एकाकी, अर्थीनी आणि सुसंवाद नसलेल्या नीरस जीवनाचे वाटेकरी होतात. म्हणजेच पुरुषांना वरचे स्थान देणाऱ्या या व्यवस्थेत पुरुषांच्या वाट्यालाही काही दडपणे, तणाव येतात हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

स्त्रीला जाचक आणि पुरुषांनाही फारशी लाभकारक नसलेली अशी ही पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्था हा आपल्या खाजगी विश्वाचा एक घटक. या कुटुंबात आपण वाढतो.

प्रत्येक घरात होणारे संस्कार थोडेफार वेगळे असले तरी या कुटुंबव्यवस्थेच्या समान प्रभावाखाली आपण घडतो; आपले खाजगी विश्व या नात्यागोत्यांच्या आणि पुरुषशाहीच्या चौकटीत आकार घेत असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्थेचे सुमारे ४ ते ५ ओळींत वर्णन करा.

१.२.२ जात

जात हा आपल्या सामाजिक वास्तवाचा एक भाग आहे. आपल्या समाजातील सर्वांत मोठा घटक असलेला हिंदू समाज हा जातींचा मिळून बनलेला आहे. जातीशिवाय व्यक्तीचा विचार करणे आपल्याला सहसा जमत नाही. अशा जातिबद्द समाजात राहत असल्यामुळे आपल्या वैयक्तिक/खाजगी जीवनातही आपण आपले रागलोभ, पूर्वग्रह, आपल्या महत्वाकांक्षा या सर्व बाबी जातीला जोडून घेतो. आपल्या घरगुती जीवनावर जातच नव्हे तर पोटजातीचाही प्रभाव असतो. आपण त्या-त्या जातीच्या चालीरिती, समजूती, सणसमारंभ, धार्मिक विधी, उपचार या सर्वांचे पालन करत जातो. आपल्या जातीचा, पोटजातीचा, जातिपरंपरेचा आपल्याला सुप्त अभिमान असतो. आपली भाषा, आपले संस्कार यांच्यावर आपल्याही नकळत जात आणि पोटजातीचा प्रभाव असतो. समोर आलेल्या माणसाच्या जातीबद्दल/पोटजातीबद्दल आपल्याला जिज्ञासा असते. आपला समाज इतका जातिबद्द आहे की अनेक वेळा आडनावावरून समोरच्या व्यक्तीच्या जातीचा आपण अंदाज करू शकतो. शिवाय समोरच्या माणसाला, “म्हणजे तुम्ही अमक्या जातीचे का?” असेही आपण बरेचसे निःसंकोचपणे विचारतो. विचारणाच्याच्या आणि सांगणाच्याच्याही मनात जात पक्की बसलेली असते. त्यामुळे यात कोणाला फारसे काही गैर वाटत नाही. जसा मी अमक्या गावाचा असतो, अमुक घराण्यातला/कुलातला असतो तसाच मी अमुक एका जातीचा असतो. माझ्या आत्मपरिचयाचा जात हा एक भाग असतो. प्रत्येक माणूस त्याच्या त्याच्या जातीच्या कप्प्यात बसवला म्हणजे आपल्या दृश्येने त्याची पूर्ण ओळख होते. प्रत्येक जाती/पोटजातीची काही ठळक वैशिष्ट्ये गृहीत धरली जातात. ती आपण त्या-त्या जातीच्या माणसांमध्ये शोधतो किंवा खरेतर ‘हा माणूस अमक्या जातीचा’ असे म्हटल्यावर त्या जातीची वैशिष्ट्ये त्याच्यात असणार हे आपण धरूनच चालतो. स्वभाववैशिष्ट्ये, संस्कार, चालीरिती, इतकेच काय दैवतांचीही आपण जातवार वर्गवारी करून टाकतो. याचाच अर्थ कमी अधिक प्रमाणात आपण जातीच्या आणि पोटजातीच्या चौकटीतच आपले जीवन जगत असतो. आपल्या अपेक्षा, नातेसंबंध, कुळधर्म, इत्यादी सर्व गोष्टी जातीच्या कोंदणात सीमित असतात.

आपल्या समाजाची जातीच्या आधारे विभागणी चाली आहे. जातिव्यवस्था ही आर्थिक स्तरातही अनुभवाला येते.

पूर्वीच्या काळी तर जातिनिहाय व्यवसायांची परंपराच अस्तित्वात होती. आता आधुनिक काळात त्या परंपरेत खंड

पडल्यासारखे दिसते. पण कोणत्या जाती आज कोणते व कशा प्रकारचे व्यवसाय करतात हे पाहिले तर जातीच्या प्रभावाची आपल्याला कल्पना येईल. उदाहरणार्थ, अंगमेहनतीच्या किंवा शारीरिक कष्टाच्या कामांमध्ये उच्च मानलेल्या जातींचे लोक सहसा आढळत नाहीत. औंझी वाहणे, झाडलोट, सफाई, इतकेच काय धुणीभांडी करणे या व्यवसायांमध्ये अशा उच्च समजल्या जाणाऱ्या जातींच्या व्यक्ती नसतात. म्हणजे चे 'उच्च' जाती आणि पांढरपेशे व्यवसाय यांचे एक समीकरण तयार झाले आहे. कचेरीतील काम, टंकलेखन, कारकुनी, पर्यवेक्षण, बँकिंग, व्यवस्थापन, शिक्षण किंवा वैद्यकीय व्यवसायासारखे 'प्रतिष्ठे'चे व्यवसाय यांच्यामध्ये अशा 'वरच्या' जातींचा भरणा असतो. कौटुंबिक, सामाजिक वातावरणाचा परिणाम म्हणून आणि इतर घटकांमुळे ही या जातींचा कल अशा व्यवसायांकडे जास्त असतो. अशा व्यवसायांमध्ये त्यांना संधीही जास्त मिळतात आणि त्यांचा फायदा घेणेही या जातींच्या व्यक्तींना सहज शक्य होते. तसेच मध्यम जाती या प्रामुख्याने शेतीच्या व्यवसायाशी संलग्न असतात. त्यांच्याकडे बहुतेक वेळा जमीनमालकी असते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे नेतृत्व त्यांच्याकडे असते. शेती, सहकारी संस्था, शेतीवर आधारित उद्योग, शेतीच्या विकासाच्या विविध यंत्रणा यांच्यामध्ये 'शेतकरी जाती' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या मध्यम जातींचा वरचष्टा असतो. राहता राहिल्या मागासलेल्या जाती. आपल्या समाजात त्यांना कनिष्ठ मानले गेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विकासात अडथळे येऊन त्या मागासलेल्या अवस्थेत राहिल्या. विशेषत: पूर्वी अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या जाती 'दलित जाती' म्हणून ओळखल्या जातात. भारताच्या राज्यघटनेनेही 'अनुसूचित जाती' म्हणून अशा दलित जातींची स्वतंत्रपणे वर्गवारी केली आहे. तेव्हा दलित जाती, भटक्या जातीजमाती, इतर काही मागासलेल्या जाती यांच्या वाट्याला पांढरपेशे व्यवसाय फारसे येत नाहीत आणि त्यांच्यापाशी जमिनीची मालकीही फारशी नसते. मग त्यांच्या वाट्याला कोणते व्यवसाय येतात? ग्रामीण भागात शेतात मजुरी आणि शहरात अंगमेहनतीची कामे, कष्टाची कामे, नोकच्यांमध्ये कनिष्ठ स्तरांवरील पदे यांवर या जातींना समाधान मानावे लागते. म्हणजे -

पांढरपेशा जाती, शेतकरी जाती आणि कष्टकरी जाती अशी जाती आणि व्यवसाय यांची जुळणी झालेली दिसते. या उदाहरणांवरून जात हा घटक आपल्या समाजाचा किंवा अविभाज्य भाग बनला आहे हे तुमच्या लक्षात येईल.

जातीबदल आणि जातिसंस्थेबदल बरेच बोलले जाते. जातीमुळे होणाऱ्या अन्यायामुळे जातिव्यवस्था नष्ट व्यायला पाहिजे असेही म्हटले जाते. जातीमुळे आपासात दुरावा निर्माण

होतो. पण हे सर्व असूनही आपल्यापैकी बहुतेकजण जातीला चिकटून राहतात. जात व जातीचे आचार सोडायला आपण फारसे उत्सुक नसतो. असे का होते? आपल्या जातीमुळे-मग ती कोणतीही असो-काही फायदे मिळतात असे आपल्याला वाटते. उदाहरणार्थ, जातीमुळे माणूस आपल्या बिरादरीशी जोडला जातो. तसेच विशेषत: उच्च जातींच्या बाबतीत जातीमुळे त्यांना प्राप्त होणारे श्रेष्ठत्व हा महत्वाचा भावनिक घटक असतो. परंपरेने चालत आलेल्या या व्यवस्थेत वरच्या जातीचा माणूस आपण श्रेष्ठ आहोत असेच धरून चालतो. जातीमुळे व्यक्तींना प्रतिष्ठा प्राप्त होते. जातीच्या मार्फतच आपण धर्माशी आणि ईश्वराशी जोडले जातो. म्हणजे -

सामाजिक प्रतिष्ठा, भावनिक नाते आणि अंगवळणी पडलेली सवय यांमुळे आपण जात सोडायला तयार होत नाही. शिवाय जातिसंस्थेचे काही व्यावहारिक लाभही मिळतातच.

उच्च जातींना उत्तम सुविधा, चांगल्या संधी आणि प्रतिष्ठेचे व्यवसाय मिळतात. त्यांना करावा लागणारा जीवनसंघर्ष या व्यावहारिक फायद्यांमुळे बराचसा सुसह्य होतो. शेतकरी जातींना जमीन आणि तत्संबंधीचे इतर लाभ होतात. खेरेखोटे लाभ आणि असे काही फायदे मिळतील अशी शक्यता याच्यामुळे आपण जातीमध्ये अडकून पडतो. जातीच्या अभिमानातून आपला दृष्टिकोन आकार घेतो. म्हणजे स्वजातीयांबदल आपल्याला जवळीक वाटूलागते आणि इतर जातींबदल आपण थोडे साशंक बनतो. उच्च जातींना त्यांच्या जातीमुळे प्रत्यक्ष व्यावहारिक फायदे मिळतात. अशा फायद्यांचे प्रमाण कनिष्ठ जातींच्या बाबतीत नगण्यच असते. पण जातिसंस्था असणारच, ती धर्माचाच एक भाग आहे यांसारख्या अपसमजांमुळे इतर जातीसुद्धा जातिव्यवस्थेची चौकट मान्य करतात. व्यक्तिगत पातळीवरही आपण सणसमारंभ, रीतीरिवाज, धार्मिकविधी, विवाहासारखे प्रसंग या सर्व बाबतीत आपल्या जातीला चिकटून राहतो, असेच चित्र सर्वत्र दिसते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(१) जातिसंस्थेचा अनुभव आपल्याला कशा प्रकारे येतो?

१.२.३ धर्म

धर्मश्रद्धा हे आपल्या जीवनाचे एक वैशिष्ट्य आहे. आपल्यापैकी बहुतेक जण मनापासून धर्मावर विश्वास ठेवत असतात. धर्म हे त्यांना जीवनाचे अविभाज्य अंगच वाटते. चांगले-वाईट, नैतिक-अनैतिक यांविषयीची कसोटी म्हणून

लोकधर्माकडे पाहतात. धर्माला जे मान्य ते चांगले, नैतिक असे. मानून आपले निर्णय घेण्याकडे लोकांचा कल असतो. धर्मपरायण आणि संशद्द जीवनामुळे आपल्या आयुष्याचे चीज होते; आयुष्याला आध्यात्मिक अधिष्ठान प्राप्त होते; असा बहुतेकांचा विश्वास असतो. ही धर्मश्रद्धा सर्वच धर्मांच्या लोकांच्या बाबती आढळून येते. आपल्या ऐहिक जगांच्या पलीकडे ईश्वरी शक्ती अस्तित्वात आहे, असा विश्वास प्रामुख्याने या धर्मश्रद्धेच्या मुळाशी असतो. या श्रद्धेतूनच मग आपल्या दैनंदिन जीवनात प्रार्थना, पूजा, ईश्वरचिंतन, देवदर्शन, धर्मग्रंथाचे पारायण, यांसारख्या नित्य उपचारांचा, अनेक विधींचा, समारंभांचा प्रवेश होतो. परंपरेमधून, घरच्या प्रथांमधून, वडीलधान्यांच्या शिकवणुकीमधून आपल्या धर्माचा आपल्याला परिचय होत जातो.

या धार्मिकतेचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे ईश्वरी शक्तीवरील खोल श्रद्धा. प्रत्येक धर्मात ईश्वरकल्पना भिन्न आहे. पण सर्वच धर्मांमध्ये ईश्वरापुढे नतमस्तक होण्याची प्रवृत्ती आढळते. आपल्या आणि भोवतालच्या जगांच्या अस्तित्वाचे मूळ कारण ईश्वर आहे आणि तो साच्या जगाचे नियंत्रण करतो या भावेने लोक ईश्वराला शरण जातात. अगदी आपापल्या धर्माचे उपचार, पूजाविधी यांचे काटेकोर पालन न करणाऱ्यांमध्येही अशी ईश्वरशरणात आढळतेच. आपले दैनंदिन व्यवहार करत असताना ईश्वरांच्या कृपेवर आणि कोपावर आपण विश्वास ठेवतो. घरात किंवा समाजात जे काही बेरवाईट घडते, ते या कृपेचा किंवा कोपाचा प्रत्यय म्हणून आपण स्वीकारतो. म्हणूनच ‘देव पावला’, ‘ईश्वरी प्रकोप’, ‘देवाचा प्रसाद’, ‘देव करो अन् तसे होवो’, यांसारखे कितीतरी शब्दप्रयोग प्रत्येक भाषेत, प्रत्येक धर्मांच्या अनुयायांमध्ये पक्के रुजलेले दिसतात. यांसारख्या शब्दप्रयोगावरून आपण ईश्वराचे अस्तित्व कसे गृहीत धरून चालतो हे तर दिसतेच, पण आपल्या रोजच्या जीवनात घडणाऱ्या घडामोडीचे श्रेय ईश्वराला देऊन आपण असीम ईश्वरशरणातच व्यक्त करीत असतो.

आपल्या धर्माबद्दल विचार करताना आपल्या डोळ्यांपुढे धर्माचे एक विशिष्ट चित्र उभे राहते. धर्माची ही प्रतिमा आपल्या विशिष्ट धर्मपंथाची किंवा संप्रदायाची असते.

आपला पंथ किंवा संप्रदाय हाच आपल्या दृष्टीने धर्माचा गाभा असतो. या संप्रदायातील संतमहंत, सांप्रदायिक शिकवण आणि संप्रदायाची दैवते, उपचार यांच्यामधूनच आपल्याला धर्माची ओळख होते. खोरे तर अशी सांप्रदायिक तत्त्वे व आचार यांनाच आपण धर्म मानत असतो. सर्वच धर्मांमध्ये अशा प्रकारची संप्रदायांची किंवा धर्मपंथांची विविधता आढळते. आपण हिंदू असतो म्हणजे शिवभक्त (शैव) किंवा विष्णुभक्त

(वैष्णव) असतो. त्याप्रमाणे आपल्याला पूज्य असणारे धर्मग्रंथांही वेगवेगळे असतात. या सांप्रदायिक भिन्नतेबरोबरच हिंदूधर्मात उच्चवर्णिण्यांचे धार्मिक आचार आणि कनिष्ठ मानलेल्या बहुजन समाजाचे आचार यांतही अंतर आहे. त्यांची दैवते आणि पूजाविधी वेगळे आहेत. प्रत्येक जातीचेही धार्मिक आचार वेगवेगळे आहेतच. पण आपलेच आचार हे योग्य आणि अस्सल आहेत, तेच ‘शुद्ध’ आहेत, असे उच्चवर्णिण्य हिंदू समजात. इतर धर्मांमध्येही सांप्रदायिक भिन्नता आहे आणि आपलाच संप्रदाय श्रेष्ठ असा अभिमानही अनेक संप्रदायांच्या अनुयायांमध्ये आढळतो. इस्लामच्या अनुयायांमधील शिया पंथीय आणि मुस्लीं पंथीय यांच्यात भेद आहेत आणि त्यांच्यात एकमेकांत संघर्षही होतात. ख्रिस्ती धर्मियांमध्येही कॅथॉलिक आणि प्रॉटेस्टंट हे पंथ आहेत. त्याखेरीज इतरही पंथ आहेत. उदाहरणार्थ, केरळमध्ये सिरियन ख्रिश्चन पंथांचे लोक मोठ्या संख्येने आढळतात. जैनांमध्ये श्वेतांबर आणि दिगंबर. जैन पंथांमध्ये कधी वाद होतात, तर बौद्ध धर्मियांमध्येही महायान आणि हीनयान अशा भिन्न परंपरांचा विकास झालेला दिसतो. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने अनेक अस्पृश्य गणलेल्या जातींच्या लोकांनी बौद्धधर्म स्वीकारला. त्यांना ‘नवबौद्ध’ म्हणतात. त्यांचे आचार, विधी हेही काहीसे वेगळे आहेत.

सारांश, मी स्वतःला नुसताच हिंदू किंवा ख्रिस्ती किंवा मुस्लीम मानत नसतो, तर उच्चवर्णीय, कॅथॉलिक किंवा शियापंथीय अशा सांप्रदायिक नामाभिधानाच्या रूपाने मला माझ्या धर्माची ओळख होत असते.

आपापल्या संप्रदायाचा आपण अभिमानही बाळगतो. तोच खरा धर्म असे मानून इतर पंथांना कनिष्ठ, पाखंडी किंवा धर्मभ्रष्टही मानले जाते. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपल्या खाजगी जीवनात आपण धर्माचे पालन करतो म्हणजे या संप्रदायिक आचारांचे, प्रथांचे आणि रिवाजांचे पालन करत असतो. तसेच इतर धर्माबद्दलचे आपले समज-अपसमज हेसुद्धा त्या-त्या धर्मातील आपल्याला ज्ञात अशा संप्रदायांबद्दलच्या पूर्वग्रहांवरच बेतलेले असतात. त्यांच्या आधारे आपण सरसकट त्या धर्माबद्दलची आपली प्रतिमा तयार करून टाकतो.

खाजगी जीवनात असे संप्रदायांच्या चौकटीत धार्मिक व संशद्द जगणारी माणसे बाहेरच्या जगातही आपली धार्मिकता व्यक्त करत असतात. मोठमोठी प्रार्थनास्थळे उभारणे हे धार्मिकतेच्या सार्वजनिक अभिव्यक्तीचेच एक लक्षण आहे. परंतु आपल्या समाजात धर्मांच्या या सार्वजनिक अभिव्यक्तीला आणखी महत्त्वाची एक बाजू अशी आहे की आपला समाज बहुधर्मी आहे. त्यामुळे कल्तनकल्त आपण एकमेकांच्या धर्मांची, धर्मश्रद्धेची तुलना करतो आणि त्यातून संशद्धपणाची आणि धार्मिकतेची जणू स्पर्धाच सुरु होते. मग आपण नुसते

धार्मिक राहत नाहीत, तर आपल्या धार्मिकतेचे प्रदर्शन करू लागतो. आपला धर्म इतर धर्मांपेक्षा श्रेष्ठ आहे, आपण इतर धर्मीयांहून अधिक श्रद्धावान आहोत, आपले धार्मिक आचार इतरांहून वेगळे आहेत असे दावे करण्याचा मोह सर्वच धर्मांच्या अनुयायांना होऊ लागतो. त्यामुळे ईश्वरचिंतन, व्यक्तिगत प्रार्थना, यांच्यापेक्षा उत्सव, मिरवणुका, सार्वजनिक समारंभ यांना जास्त महत्त्व प्राप्त होते. मी घरात धर्मचिंतन करतो की नाही यापेक्षा धर्मग्रंथाच्या सार्वजनिक पठणात सामील होतो की नाही याला महत्त्व येते. आपली धार्मिकता आपण झेंड्यासारखी फडकावू लागतो. एका परीने आपण कसे जाज्वल्य/पक्के/कडवे धर्मनिष्ठ आहोत, सच्चे धर्मनिष्ठ आहोत हे दाखवण्याची चढाओढ लागते. त्यामध्ये आपल्या धर्मात इतर धर्मांपेक्षा शुद्ध आणि कडव्या निष्ठावंतांची संख्या कशी जास्त आहे हे दाखवण्याचाही प्रयत्न असतो. हे सगळे अचानकपणे घडलेले नाही. काळाच्या ओघात आपली सर्वांचीच मानसिक जडणार्धण अशी होऊ गेली आहे की त्यामुळे-

धर्म ही केवळ व्यक्तिगत श्रद्धेची बाब न राहता ‘प्रदर्शनीय’ किंवा दाखवून देण्याची गोष्ट बनली आहे. घरगुती विधी, पूजाअर्चा हे जसे आपल्या धार्मिकतेचे आविष्कार आहेत तसेच आता सार्वजनिक उत्सव, समारंभ यांसारखे धर्मप्रदर्शन हेही आपल्या धार्मिकतेचेच एक अंग होऊन बसले आहे.

व्यक्तिगत जीवनातील धार्मिकतेला असे सार्वजनिक परिमाण मिळाल्यामुळे आपापल्या धर्माची एक सार्वजनिक अस्मिता तयार होते. आपण एका गौरवशाली आणि बलशाली परंपरेचे घटक आहोत याची खात्री पटते. जीवनात इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये आपल्याला असुरक्षित वाटत असते. आपल्या दुर्बलतेची जाणीव ठायीठायी होत असते. पण आपल्या धर्माच्या या सार्वजनिक पातळीवरच्या शक्तीमुळे त्या असुरक्षिततेची आणि दुर्बलतेची भरपाई होते. प्रत्यक्ष व्यवहारात तर धर्माच्या या ताकदीमुळे फायदा होतोच, पण सामर्थ्याच्या आभासामुळे मानसिके समाधानही लाभते. एका सामाजिक शक्तीचे घटक असण्याचा अनुभव आपण घेतो. अप्रत्यक्षपणे दुसऱ्या धर्माच्या लोकांपेक्षा आपण वरचढ असल्याची भावना मनात निर्माण होऊन आपल्याला सुखावते. व्यक्तिशः मी कोणीच नसेन, मला काहीच सामर्थ्य नसेल पण माझ्या धर्मबांधवांच्या बरोबर एकत्र राहून मलाही सामर्थ्याचा अनुभव येऊ शकतो. म्हणूनच व्यक्तिगत जीवनात आपण जसे पराकोटीचे धर्मश्रद्ध असतो तसेच सामाजिक संदर्भात आपण आपली धार्मिकता आणि आपल्या धर्माचे सामर्थ्य मिरवण्याच्या प्रयत्नात असतो.

म्हणजे एकीकडे व्यक्तिगत जीवनात धर्म हा आपल्या व्यवहारांचे नियंत्रण करणारा घटक असतो. तो आपले आदर्श ठरवून देतो. चांगल्या वाईटाचे, नीतिअनितीचे मार्गदर्शन

आपल्याता करतो. धर्मपर जीवन हे आपले एक साध्य असते. तर दुसरीकडे सार्वजनिक व्यवहारात धर्म हेच आपले एक साधन बनते. धर्मांच्या आधारे आपण आपल्या गटाचे सामर्थ्य वाढवण्याचा प्रयत्न करतो. धार्मिक तणावांच्या काळात आपल्या धर्माच्या लोकांकडून संरक्षण मिळावे अशी आपली अपेक्षा असते. एकूणच आपला कल स्वधर्मीयांच्या सहवासात राहण्याकडे जास्त असतो. त्यामुळे वस्त्या, मोहल्ले हे धर्माधर्मांमध्ये वाटले जातात. ही या धर्माची वस्ती, ती त्या धर्माची गल्ली अशी वाटणी सहजगत्या घडून येते. अशा पद्धतीमुळे आपल्याला स्वधर्मीयांचा शेजार मिळतो. त्यांच्याशी परस्परसंबंध घट होतात आणि सुरक्षितही वाटते. पण याचीच दुसरी बाजू म्हणजे परधर्मीयांशी आपला व्यक्तिगत पातळीवर फार कमी संपर्क येतो. त्यामुळे त्यांच्याविषयीचे समज, पूर्वग्रह आणि संशय कायमच राहतात. इतर काही कारणांमुळेही आपल्याला धर्म फायदेशीर वाटतो. उदाहरणार्थ, नोकी देताना मालक, दुकानदार किंवा उद्योजक यांचा स्वाभाविक कल आपल्याच धर्माच्या व्यक्तींना नोकरीवर ठेवण्याकडे असतो. आर्थिक असुरक्षिततेच्या या काळात धर्माचा असा अगदी व्यावहारिक फायदा होऊन जातो. त्यामुळे व्यक्तिगत जीवनात आपण धर्माता चिकटून राहतो. तसेच सार्वजनिक व्यवहारातही आपली धार्मिकता उच्चरावाने प्रगट करत राहतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) धर्माचा सार्वजनिक आविष्कार म्हणजे काय ?

१.२.४ भाषा आणि प्रादेशिक अस्मिता

भाषा हे इतरांशी संपर्क साधण्याचे व आपले विचार व्यक्त करण्याचे एक साधन आहे. पण आपली भाषा ही आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा जणू एक भाग असते. आपण लहानपणापासून आपल्या भाषेच्या सहवासात राहतो, वाढतो. त्यामुळे स्वभाषेशी आपल्या मनाचे अतृट नाते निर्माण होते. स्वभाषेत आपले विचार आपण प्रभावीपणे मांडू शकतो, त्या भाषेतील प्रतिमा, शब्दप्रयोग हे सहजपणे आपल्या पचनी पडलेले असतात. एक साहित्यिक आणि सांस्कृतिक परंपराच त्या भाषेशी जोडली गेलेली असते. म्हणूनच आपल्या भाषेबद्दल आपल्याला नैसर्गिक जवळीक वाटते, स्वभाषेबद्दल आपल्या मनात खोलवर रुजलेली निष्ठा असते. विशेषत: परभाषिक प्रदेशात राहताना, वावरताना आपले स्वभाषाप्रेम जास्त पक्के बनते. आपण आपली भाषा बोलणारी मंडळी शोधू लागतो, त्यांच्या सहवासात राहतो- एकाच वस्तीतही राहतो. स्वभाषिक व्यक्ती भेटली की परभाषिकांदेखतही आपण चटकन आपल्या भाषेत बोलू लागतो.

स्वभाषेबद्दलचे आपले प्रेम इतर मार्गानीही व्यक्त होते. उदाहरणार्थ, आपण संहसा इतर भारतीय भाषा शिकत नाही. अगदी परप्रांतातच राहावे लागले तर कामापुरती आपण तेथील भाषा शिकतो. अन्यथा मात्र मराठी माणूस तामिळ शिकला किंवा आसामी शिकला अशी उदाहरणे विरळाच. इतर भाषांचे स्वरूप, त्यांची लिपी, त्या भाषांमधूले साहित्यिक यांच्याबद्दलही आपल्याला काही माहिती नसते आणि ती असावी असेही आपल्याला वाटत नाही.

खरेतर आपला स्वभाषाभिमान हा इतर भाषांबद्दलच्या आपल्या पूर्वग्रांमधूनच जास्त व्यक्त होतो. आपले पूर्वग्रह अज्ञानावरच आधारित असतो.

उदाहरणार्थ, विशिष्ट भाषा ही आपण विशिष्ट धर्मियांशी जोडून टाकतो. उर्दू ही मुसलमानांची भाषा किंवा पंजाबी ही शिखांची भाषा असे आपले समीकरण असते. किंवा उत्तरेकडचे सगळे लोक हिंदीभाषिकच असतात असाही समज असतो. आपली भाषा सोडून इतर भाषा मागासलेल्याच आहेत असेही आपण मानतो. मराठी माणूस हिंदीचीही टवाळी करतो आणि दक्षिणात्य भाषांविषयीही त्याला पूर्वग्रह असतो. गुजराती, मारवाडी या भाषा आपण नुस्त्याच व्यापारी भाषा समजतो. असे सर्वच भाषिकांचे होते. दक्षिणी भाषांमध्ये आपसात जणू काहीच फरक नाही असे धरून आपण त्यांची टिंगल करतो. परभाषेविषयीचा सुप्त आकस काही वेळा या पूर्वग्रांच्या पाठीशी असतो. तसेच भाषेबोरोबर येणारा प्रांतिक अभिमान हेसुद्धा परभाषाद्वेषाचे एक कारण असते. तामिळी लोकांबद्दल किंवा मल्याळी लोकांबद्दल असणाऱ्या रागामुळे आपण त्यांच्या भाषा निकालात काढतो. परप्रांतीयांबद्दलच्या दुरव्यामुळे आणि स्पर्धेमुळे त्यांच्या भाषांविषयी आपल्याला सहानुभूती वाटत नाही.

इतर भारतीय भाषांबद्दल असा दुरावा असला तरी इंग्रजीला मात्र आपण वेगळे माप लावतो. ती परकी भाषा आहे असेही आपण फारसे मानत नाही. आणि समजा, ती परकी भाषा आहे याचे आपल्याला भान असले तरी आपण तिला जागतिक भाषेचा किंवा ज्ञानभाषेचा दर्जा बाहल करून टाकतो. एकूणच इंग्रजी भाषेबद्दलच्या आपल्या भावना मोठ्या गंमतीच्या असतात. या भाषेबद्दल काय भूमिका घ्यावी याबद्दल आपला नेहमी गोंधळ उडतो. परकी भाषा म्हणून तीची हकालपट्टी करावी, की स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी ती भाषा आत्मसात करावी, याबद्दलची आपली भूमिका संदिग्ध असते. मात्र आपल्या समाजात इंग्रजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे. देशी भाषांपेक्षा इंग्रजीतील साहित्य, इंग्रजी वर्तमानपत्रे, इत्यादी अधिक दर्जेदार आहेत अशी आपली समजूत असते. इंग्रजी येणाऱ्याला बेरेच काही समजतो. त्यामुळे कटाक्षणे इंग्रजी शिकणारा, इंग्रजी बोलणारा, इंग्रजी वाचणारा असा वर्ग

आपल्या समाजात निर्माण झालेला दिसतो. इंग्रजीमुळे या वर्गामध्ये आत्मविश्वास आणि अहंगंड निर्माण झाला आहे. या वर्गातील लोक गप्पाही इंग्रजीतच मारतात आणि आपल्या भावनाही इंग्रजीतच व्यक्त करतात. घरात कुटुंबियांनी एकमेकांशी इंग्रजीत बोलणे हा या वर्गाचा एक मुख्य गुणधर्म असतो. त्याच्या दुसऱ्या टोकाला इंग्रजी नीट न येणारा मोठा जनसमूह असतो. पण त्यालाही हे आंग्लभाषावर्चस्व मान्य असल्यामुळे आपल्याला इंग्रजी येत नाही म्हणून तो न्यूनगंडाने पछाडलेला असतो. इंग्रजी न येणे तोही कमीपणाचे मानतो. मग तोडकेमोडके इंग्रजी बोलून किंवा इंग्रजी शब्द वापरण्याची सवय लावून या न्यूनगंडाची भरपाई करण्याचा प्रयत्न केला जातो. किंत्येक वेळा इंग्रजीविषयीचे प्रेम स्वभाषाप्रेमावर मात करते. किंवा खरेतर अनेकजण इंग्रजीचा 'आपली' भाषा म्हणून स्वीकार करतात.

स्वभाषेबद्दलचे नैसर्गिक प्रेम, अन्य भारतीय भाषांबद्दलचा दुरावा आणि इंग्रजीचे अतोनात आकर्षण ही आपल्या भाषिक व्यवहाराची वैशिष्ट्ये मानता येतील.

भाषेप्रमाणेच आपल्याला आपापल्या प्रदेशाचा अभिमान असतो. त्या-त्या प्रदेशाचा निसर्ग, तिथली संस्कृती, प्रादेशिक इतिहास, साहित्य, कला हे सर्वच आपल्या अभिमानाचे विषय असतात. म्हणूनच आपली, महाराष्ट्रीय किंवा उडिया किंवा बंगाली अशी खास प्रतिमा तयार होते. बहुतेक वेळा ही प्रादेशिक अस्मिता भाषेवरील मूलभूत निषेशी संलग्न असतो. भाषेखेरीज या प्रादेशिक अस्मितेचे प्रगटीकरण होते ते आपल्या इतिहासातून. आपल्या प्रदेशाशत वीरश्री, धाडस, स्वातंत्र्यप्रेम, कल्पकता यांसारखे गुण कसे आढळतात हे आपण ऐतिहासिक दाखल्यांनिशी दाखवून देत असतो. या इतिहासाचा उपशील आपल्याला फारसा ज्ञात नसतो. पण इतिहासाच्या दोबळ प्रतिमा आपला प्रदेशाभिमान घडवण्यास पुरेशा असतात. मुघल सतेशी आपणच टक्कर दिली असा अभिमान मराठी माणूस बाळगतो. त्यातून मग त्या-त्या भागातील ऐतिहासिक व्यवती या प्रादेशिक अस्मितेची प्रतिके बनतात. महाराष्ट्र म्हटला की शिवाजी हा आपल्या प्रदेशाभिमानाचा एक अविभाज्य भाग असतो. तीच गोष्ट राणप्रतापच्या बाबतीत किंवा इतर वीरपुरुष, संत, समाजसुधारक या सर्वांच्या बाबतीत घडते. या प्रादेशिक अस्मितेमध्येही इतर प्रदेशांपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत अशी धारणा असतेच.

१.२.५ वर्ग

प्रत्येक व्यक्तीचे उपजीविकेचे साधन वेगळे असते, उत्पन्न कमीजास्त असते. त्यामुळेच आपल्याला समाजात काहीजण श्रीमंत तर काही अगदी गरीब असल्याचे दिसते.

आर्थिक उत्पन्नातील तफावत, उत्पन्नाचे साधन आणि व्यक्तीची मालकी असलेल्या वस्तू, इत्यादी बाबींवरून आपण व्यक्तींची विभागणी वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये करू शकतो.

श्रीमंत आणि गरीब यांच्याखेरीज मध्यमवर्गीय आणि अतिदिरंद्री असे लोकही समाजात असतात. प्रत्येक वर्गाचे राहणीमान वेगळे असते, त्याच्या राहणीची वैशिष्ट्येही वेगवेगळी असतात.

प्रत्येकाची स्वतःच्या वर्गाबद्दल काही विशिष्ट कल्पना असते. साधारणपणे आपल्या वर्गावर अन्याय होतो, आपल्या वर्गाची कोंडी होते, गुणांचे चीज होत नाही अशी तक्रार सर्वचंजण करतात. मुख्यतः मध्यमवर्गीयांना नेहमीच असे वाटते की, आपल्यापाशी पुरेसे कर्तृत्व आहे, पण आपल्याला संधी मिळत नाहीत. मध्यमवर्गीय हे बहुतेक वेळा बुद्धिजीवी आणि पांढरपेशी नोकरदार असतात. कला, संस्कृती, इत्यादी क्षेत्रांतील त्यांचा वावर असतो. पण आपल्यावर अनाठायी निर्बंध लादले जातात याची त्यांना रुखरुख असते. त्याचप्रमाणे श्रीमंत उच्च वर्गीयांनाही त्यांच्यावरील निर्बंध डाचत असतात. आपणच समाजाचे तारणहार आहोत, देशाच्या प्रगतीची गुरुकिल्ली भागल्यापाशी आहे, असा त्यांचा विश्वास असतो. आपल्या कठपक्करेता आणि उद्यमशीलतेला पुरेसा वाव मिळाला तर आपण सर्वांतेच भले करू असेही त्यांना वाटत असते. हे दोन्ही वर्ग, गुणवत्ता, कौशल्य, शिस्त, कार्यक्षमता यांसारख्या वैशिष्ट्यांचे खास पुरस्कर्ते असतात. कनिष्ठ वर्गीयांमध्ये कांपीभूषिक प्रामाणात आपल्या कनिष्ठ स्थानाची जाणीव असते. पण हे कनिष्ठ स्थान आपल्यावर का व कसे लादले गेले याबद्दल विशिष्टता नसते. आपला वर्ग हा प्रत्यक्ष श्रम करणारा, कष्ट करणारा वर्ग आहे याचे त्यांना भान असते. तसेच आपली राहणी, शिक्षण आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये सर्व च उच्चवर्गीयांपेक्षा भिन्न आहेत याचीही जाणीव त्यांना असते.

आपल्या वर्गाय समाजात प्रत्येक वर्ग इतरांबद्दल विशिष्ट ग्रह बाळगून असतो. एका बाजूला आपण एकमेकांचे विरोधक आहोत याची पक्ष्यांची जाणीव उच्चवर्गीय आणि कनिष्ठवर्गीय दोघांनाही असतो. मात्र त्याचबरोबर मर्यादित अर्थने प्रगती साधण्यासाठी आपण एकमेकांवर अवलंबून आहोत हेही ते ओळखून असतात. परस्परांविषयीचा अविश्वास हे त्यांच्या परस्परसंबंधांचे ठळक वैशिष्ट्य असते. कामगार हे अल्पशी, अकुशल, अकार्यक्षम, कामचुकार असतात. त्यांना कमी श्रमात अळिपुळ किंवा लालकाळ हेही असते, अशा प्रकारच्या समजुती उच्चवर्गीय लाळगून नसतात. उच्चवर्गीयांचा कनिष्ठवर्गीयांशी होणारा व्यवस्थार दडपणुकीचा, धाकदपटशाचा आणि अरेशावीचा तरी असतो किंवा पितृप्रधान पद्धतीचा, उपकाराच्या, औदार्याच्या भावनेने होत असतो. त्यात मित्रत्व किंवा बरोबरीची भावना नसते.

मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्गीय यांचे परस्परसंबंध याहून वेगळे असतात. कनिष्ठवर्गीयांना नियंत्रणाखाली ठेवण्याच्या कामात मध्यमवर्गीय हे उच्चवर्गीयांचे साथीदार असतात. कनिष्ठ वर्गीयांबद्दल मध्यमवर्गीयांनाही दुरावाच असतो. मुख्य म्हणजे उच्चवर्गीय आणि मध्यमवर्गीय यांची मूळे साधारणपणे सारखीच असतात. सांस्कृतिक क्षेत्रात त्यांचे सहकार्यही असते. उच्चवर्गीयांचा उपभोगावरील भर, संचयाचा हव्यास, यांचे मध्यमवर्गीयांनाही आकर्षण असते. मानसिक घट्ट्या ते उच्चवर्गीयांशी जोडले गेलेले असतात. मात्र उच्चवर्गीयांप्रमाणे ते प्रत्यक्ष नफा कमवत नसल्यामुळे त्यामध्ये नैतिकतेचा अहंगंड असतो. गरिबांविषयीच्या सहानुभूतीने नसले तरी श्रीमंतांबद्दलच्या असूयेमुळे मध्यमवर्गीय व्यक्ती नफेखोरी, दडपणक यांच्याबद्दल कधीकधी टीकेचा सूर लावतात. परंतु कष्ट करणाऱ्यांना ‘मालकवर्ग’ हा जसा फुकटखाऊ, ऐदी, चैनबाज वाटोतो तसे मध्यमवर्गीयांना वाटत नाही. कारखान्याच्या संचालक मंडळावरच्या श्रीमंत सभासदांचे लद्दू पगार हा त्या श्रीमंतांच्या धाडसाचा, कल्पनाशक्तीचा आणि नेतृत्वाचा मोबदला आहे असेच मध्यमवर्गीयांना वाटते.

चांगलवाईट याबद्दलच्या आपल्या कल्पना, जीवनातील श्रेयाची आपली कल्पना हीसुद्धा आपल्या वर्गीय हितसंबंधांप्रमाणे ठरत जाते. आपण जर उच्चवर्गीय असलो तर चांगला व्यवसाय करावा, व्यवहार भरभराटीला आणावा, एक व्यवसाय यशस्वी झाला की आणखी दुसऱ्या व्यवसायात गुंतवणूक करावी, पैसा खेळता ठेवावा, सतत उद्यमशील असावे, थोडेबहुत सामाजिक कार्य करावे, दानर्धम करावा, इत्यादी आपले आदर्श असतात. मात्र त्याचबरोबर कामगाराने सचोटीने काम करावे, एकनिष्ठ राहावे, नियम पाळावेत, शिस्तशीर असावे, आज्ञाधारक असावे अशाही उच्चवर्गीयांच्या अपेक्षा असतात. त्यासाठी ‘आदर्श कामगार’, ‘गुणवंत कामगार’ यांसारखे पुरस्कारही ठेवले जातात. कमीतकमी रजा घेणाऱ्या कामगाराचे कौतुक केले जाते. खुद कनिष्ठवर्गीयांना मात्र अशा आदर्शविषयी फारसा आपलेपणा नसतो. जोडधंदा करून आपली आर्थिक उन्नती करावी असे त्यांना वाटते. सतत संघर्षाच्या वातावरणामुळे मालकांची अरेरावी सहन न करणे, बेडरपणा, काहीशी बेफिकीरी या गुणांनाही बच्याच वेळा महत्व दिले जाते. पांढरपेशी जीवनपद्धती हाही कनिष्ठवर्गीयांचा एक आदर्श असतो. उच्चभू शाळांमध्ये मुलांना पाठवावा, मध्यमवर्गीय संस्कृतीत आपला शिरकाव करून घ्यावा असा त्यांचा प्रयत्न असतो.

याचा अर्थ नैतिकता, चांगुलपणा, आदर्श यांचा विचार करताना आपल्या डोळ्यांपुढे आपल्या वर्गाचे हितसंबंध असतात आणि त्यांना साजेसे विचार आपण स्वीकारत जातो.

१.२.६ भौगोलिक संदर्भ

वर्गार्वांमध्ये असलेले भेद, त्यामुळे एकमेकांपासून भिन्न असे त्यांचे हितसंबंध यांतून त्यांच्यात संघर्षाचे नाते निर्माण होते. हा संघर्ष काही वेळा सुम स्वरूपात असला तरी सामान्य माणसांच्या जीवनावर त्याची छाया पडतेच.

रोजगार मिळेल की नाही, मिळाला तर टिकेल की नाही हे प्रश्न सामान्य माणसाला भेडसावत असतात. मनासारखा रोजगार मिळणे, त्यात कुटुंबाच्या गरजा भागवता येणे या बाबी अवघड असतात. नोकरीमध्ये सुरक्षितता, समाधान, वगैरेची शास्त्रवृत्ती नसते. या तणावांमधून आपण वेगळ्या वर्गाचे आहोत, ही भावना रुजते. व्यक्तिगत आणि संघटनात्मक पातळीवर आपण इतरांपेक्षा-मालक, अधिकारी, उच्चभू यांच्यापेक्षा आपले वेगळेपण जोपासून सुरक्षितता मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्या समाजातील या आर्थिक तणावांमुळे आणि संघर्षामुळे आर्थिक संबंध आणि व्यवहारांकडे बघण्याच्या आपल्या दृष्टीतही दुटपीपणा येतो. लाचखोरी आणि वशिलेबाजी वाईट असेच आपण मानतो. पण स्पर्धा इतकी तीव्र असते की आपण ओळखीपाळखी शोधून त्यांचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न करतो. वशिल्याचा उपयोग झाला तर तो आपल्याला हवाच असतो, पण वशिलेबाजी नसा तो असेही आपल्याला वाटते. तीच गोष्ट भ्रष्टाचाराची. स्वच्छ जंवन, प्रामाणिकपणा, हे आपले आदर्श असतात, पण आर्थिक विवंचना, स्पर्धा यांच्या भाराने डडपून गेल्यावर आपण लाचखोरी चालवून घेतो. आर्थिक स्पर्धा पुरेपूर अंगवळणी पडल्याने नफा घेणे हे तर आपल्याला मान्यत असते. पण काळाबाजार, साठेबाजी, अडवणूक, सावकारी यांसारख्या बाबी निष्पन्न होतात तेव्हा त्यांच्यावर आपण टीका करतो.

अशा प्रकारे आपली विषम अर्थव्यवस्था आणि वर्गांमध्ये दुहेरी नैतिकता निर्माण करत असते.

लाचखोरी, भ्रष्टाचार, वगैरेचा आपल्याला जाच होतो तेव्हा आपण त्यांना विरोध करतो. पण आर्थिक चढाओढीत या गोष्टींचा आपल्याला फायदा होतो तेव्हा मात्र आपण ‘हा व्यवहारच आहे’, ‘ही जगरहाटीच आहे’, किंवा ‘टिकून राहण्यासाठी या गोष्टी कराव्याच लागतात’ असे म्हणत आपल्या कृतींचे समर्थन करतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) आपल्यापेक्षा भिन्न वर्गांच्या व्यक्तींकडे आपण कसे पाहतो?

आपल्या जीवनाला एक भौगोलिक परिस्थिती असते. यापूर्वी आपण प्रादेशिक अस्थितीचा विचार केला आहेच. पण त्याशिवाय आपण ज्या भागात राहतो त्या परिसराचे आपण एक घटक बनतो. आपण नुसते तामीळ किंवा मल्याळी नसतो. आपल्या प्रादेशिक अस्थितेबोरोबरच आपल्याला एक विभागीय चेहरा मिळतो. मग आपण दक्षिणी/दक्षिणात्य बनतो. पूर्वेकडे असतो किंवा उत्तर भारतीय असतो. त्याप्रमाणे आपल्या आचारविचारांवर शहरी किंवा ग्रामीण जीवनाची छाप असते. आपल्या जीवनाच्या या भौगोलिक संदर्भातूनच काही राजकीय-सामाजिक प्रश्नांना तोंड फुटते.

उदाहरणार्थ, आजच्या आपल्या सार्वजनिक जीवनात दक्षिण भारतीय आणि उत्तर भारतीय अशी विभागणी झालेली दिसते. शिवाय उत्तर भारताचे सांस्कृतिक वर्चस्वही दक्षिणेला नकोसे वाटते. हिंदीचा आग्रह हा दक्षिणात्यांना या उत्तर भारतीय वर्चस्वाचाच एक नमुना वाटतो. याउलट दक्षिणात्यांच्या भाषांचे वेगळे रूप, वेगळी लिपी, त्यांचा वेगळा पोशाख यांच्यामुळे उत्तर भारतीयांनाही त्यांच्याविषयी साशंकता वाटते. दक्षिणात्य संस्कृती फटकून लागणारी आहे, त्यांचा इंग्रजीचा आग्रह हा उत्तरेकडील लोकांना नोकच्यापासून दूर राहण्यासाठी आहे असे ग्रह बाळगले जातात. विशेषत: तामिळांच्या वेगळ्या संस्कृतीमुळे आणि भिन्नत्व टिकवण्याच्या आग्रहामुळे दक्षिणात्य म्हणजे फुटीर, अशीच अनेकांची समजूत असते.

भौगोलिक संदर्भातून निर्माण होणारा असाच आणखी एक वाद म्हणजे ग्रामीण विरुद्ध शहरी हा वाद. सर्व सुखसोयी, सुविधा या शहराना मिळतात. रेल्वे, रस्ते, स्वच्छ पाणी, वीज, कारखाने सगळे शहरात असते; मूठभर शहरी पांढरपेशांचे शासनावर प्रभुत्व असते अशी तक्रार केली जाते. तर शहरी लोकांना ग्रामीण भागातून पुढे येणारे नेतृत्व, ग्रामीण भागातील शिक्षणसंस्था वगैरेंच्या गुणवत्तेबद्दल शंका असते. ग्रामीण भागाला सवलती देणे, शेतीसाठी सवलती देणे याला शहरांमधून विरोध होतो. कारण कारखाने, व्यापार हीच प्रगतीची मुख्य साधने मानली जातात. निर्णय प्रक्रियेत शहरे, नागरी सुविधा यांनाच प्राधान्य मिळते आणि त्यात काही चूक आहे असे शहरी लोकांना वाटत नाही. त्यातही मुंबई, दिल्ली ही महानगरे म्हणजे आर्थिक-राजकीय शक्तीची केंद्रस्थाने. सर्व निर्णय तेथे होतात. समाजजीवनावर त्यांचा वरचष्मा असतो. भारत म्हणजे जणू ही महानगरे अशीच बन्याच्या जणांची समजूत असते. त्यामुळे महानगरे विरुद्ध उर्वरित भारत असाही वाद उद्भवतो. ‘गल्लीत काय चालते त्याची फिकीर दिल्लीत केली जात नाही’ असेच लोकांना वाटते. सत्ताकेंद्र (दिल्ली) आणि स्थानिक समाज (गल्ली) असा दुजाभाव/असे द्वत समाजात असते. आपल्या देशाच्या मोठ्या पसाच्यामुळे आणि केंद्रसरकारच्या व्यापक

अधिकारांमुळे दिल्ली आणि गल्ली यांच्यात असे अंतर पडते. आपणही अनेक वेळा फक्त राष्ट्रीय प्रश्नांवरच लक्ष केंद्रित करतो, राष्ट्रीय प्रश्नांबद्दल काळजी करतो. पण त्या तुलनेने स्थानिक पातळीवरील समस्यांची कारशी कोणी दखल घेत नाही. आपल्या गावाचे, प्रांताचे प्रश्न काय आहेत, त्यांच्या सोडवणुकीत आपण काय सहभाग घ्यायला हवा वगैरे गोष्टी आपल्या गावीही नसतात. पण राष्ट्रीय प्रश्नांना आपण वर्तमानपत्रात जास्त जागा देतो, निर्णय घेताना त्यांना प्राधान्य देतो. इतकेच काय, कृती करायची वेळ आल्यावरही आपला कल विशिष्ट, मर्यादित प्रश्नांपेक्षा मोठ्या, राष्ट्रीय प्रश्नांवर कृती करण्याकडे अधिक असतो. राष्ट्र वाचवण्यासाठी आपण मोर्चा काढतो, एखाद्या सर्वसाधारण प्रश्नावर आपण आंदोलन करतो याचे कारण-

दिल्ली आणि गल्ली यांच्यात आपण दिल्लीलाच नेहमी झुकते माप देत असतो.

१.२.७ शिक्षण

आपले व्यक्तिमत्त्व घडवण्यात आणि आपल्या जीवनाला दिशा देण्यात शिक्षणाचा वाटा महत्त्वाचा असतो. एकीकडे वैयक्तिक प्रगती साधण्यासाठी तर शिक्षण महत्त्वाचे असतेच, पण बाहेरच्या जगाचे आपल्याला ज्ञान देण्यासाठी आणि त्या जगाशी आपल्याला जोडण्याच्या कामी शिक्षण मोठा वाटा उचलते. परंतु आपल्या देशात शिक्षणाचा प्रसार फार थोडा झाला आहे. उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण या गोष्टी अधिकच दुर्मिळ आहेत. त्यामुळे अशिक्षित, साक्षर आणि उच्चविद्याविभूषित असे वेगवेगळे गट आपल्याला आढळतात. गरीब, मागासलेल्या जातींमधील लोक यांच्यात अशिक्षितांचे प्रमाण सर्वाधिक असते तर श्रीमंत आणि वरिष्ठ जातींमध्ये शिकलेले लोक जास्त आढळतात.

‘शिक्षण कशासाठी’ या प्रश्नाचे उत्तर दुहेरी आहे. उपजीविकेला आवश्यक असे काही कौशल्य मिळावे हा शिक्षणाचा एक उद्देश तर सांस्कृतिक परिपक्वतेसाठी उपयोगी पडणारी दृष्टी प्राप्त व्हावी हा त्याचा दुसरा उद्देश असतो.

या दोन्ही कारणांसाठी आपल्याला योग्य शिक्षण मिळणे आवश्यक असते. त्यासाठी देशात सरकारी शाळांची सोय असते. त्याशिवाय खाजगी शाळाही असतातच. उच्च शिक्षणासाठी जी महाविद्यालये असतात ती बरीचशी सरकारी मदतीवरच चालतात. वैद्यकीय शिक्षण किंवा तांत्रिक शिक्षण मिळावे अशी खूप जणांची इच्छा असते. त्यासाठी सरकारी

आणि खाजगी महाविद्यालये असत. पण शिक्षणासाठीच्या या सोयी अपुन्या पडतात. एक तर गावागावात महाविद्यालये नसतात. मग मुलांना दुसऱ्या गावी, किंवा शहरात जाऊन शिकावे लागते. आणि दुसरे म्हणजे उच्च शिक्षणाच्या सोयी मर्यादित असल्यामुळे तिथे प्रवेश मिळणे जिकीरीचे असते. म्हणजे शालेय शिक्षणापेक्षा उच्च शिक्षणाच्या सुविधा कमीच असतात. शालेय शिक्षणातही सुविधा, पुस्तके, दर्जा यांच्याविषयी अनेक अडचणी येतात. खाजगी शाळा-महाविद्यालयांमध्ये दर्जेदार शिक्षण मिळते अशी समजूत असते. पण तिथे प्रवेश मिळवणे अवघड असते. शिवाय तेथील शिक्षण महागही असते. त्यामुळे सामान्यांसाठी सरकारी शाळा तर श्रीमंतांसाठी खाजगी शाळा, महाविद्यालये आहेत असे चित्र दिसते. शिवाय शालेय शिक्षणाचा आणि पदवी शिक्षणाचाही भर सर्वसाधारण स्वरूपाचे शिक्षण देण्यावर असतो. त्यामुळे पदवी मिळूनी उपजीविकेला तिचा उपयोग होतोच असे नाही. पदवीमुळे एखादे कौशल्य प्राप्त होते असेही नाही. मग औपचारिक शिक्षणानंतर पुन्हा एखादे कौशल्य प्राप्त करून घ्यावे लागते. नाहीतर जुजबी कारकुनी किंवा बेकारी नशीबी येते.

म्हणजे च मुळात शिक्षण मिळणे दुरापास्त आहे, मिळते ते शिक्षणी स्पर्धा करून, पैसा जमबूनच मिळवावे लागते आणि ते जुजबी आणि ढोबळ स्वरूपाचेच असते. मात्र शिक्षणच मिळाले नाही तर दारिद्र्य आणि अबहेलना ज्या तीव्रतेने अनुभवाला येतात ती तीव्रता शिक्षणमुळे काही अंशी बोथट होते.

या विविध घटकांनी मिळून आपले व्यक्तिमत्त्व घडते, त्यांचा आपल्या वैयक्तिक जीवनाशी थेट संबंध पोहोचतो, या अर्थाने ते आपल्या खाजगी विश्वाचे घटक असतात. पण आपण आतापर्यंत पाहिले त्याप्रमाणे-

आपले खाजगी विश्व आपल्याला घडवत असतानाच आपल्या सभोवतालच्या समाजाशी ते आपल्याला जोडत असते. या प्रक्रियेतून आपण एक व्यक्ती आणि एक समाजघटक या दोन्ही नात्यांनी घडते असतो.

उदाहरणार्थ, आपण कोणत्या तरी धर्माचे बनतो, प्रदेशाचे बनतो, आपण उच्चवर्गीय किंवा कनिष्ठ वर्गीय बनतो, सुशिक्षित बनतो किंवा अशिक्षित असतो. एक व्यक्ती म्हणून असलेल्या आपल्या भावना आणि त्या-त्या गटाचे म्हणून आकाराला येणाऱ्या भावना, वैशिष्ट्ये या सर्वांनी मिळून आपण घडतो - किंवा आपला खाजगी आणि सामाजिक चेहेरामोहोरा तयार होतो.

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) आपल्या देशात बहुतेक सगळीकडे पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्था आहे. या व्यवस्थेत पुरुष हाच कुटुंबातील प्रमुख मानला जातो. सर्व निर्णय तो घेत असतो. कुटुंबातील स्त्री मिळवती असली तरीही तिचे स्थान दुष्यमच राहते. पुरुषांच्या आवडीनिवडी, इच्छा यांचा प्रभाव कुटुंबातील सर्वच बाबतीत पुरुषांना प्राधान्य मिळते. अशा कुटुंबातील स्त्रियांच्या स्थानामुळे पुरुषशाहीला बळकटी येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) कुटुंबातून मिळणाऱ्या शिकवणीमधून आपल्या मनात जातीविषयक ज्ञाणीव निर्माण होऊ शकते. तसेच आपल्या आसपासच्या सामाजिक वातावरणातूनही जातीच्या अस्तित्वाची जाणीव होते. उच्च मानलेल्या जातीच्या वाट्याला प्रतिष्ठा, फायदे येतात तर कनिष्ठ जातींना अपमान, अवहेलना यांना तोंड द्यावे लागते. शिक्षण, नोकरी अशा सर्वच क्षेत्रांत जातीचा अनुभव येत राहतो. शहरांपेक्षा ग्रामीण भागात जातीची जाणीव आणि जातीचा त्रास अधिक तीव्रतेने येतो. व्यवसाय, मैत्री, नातेसंबंध हे सर्वच जातीच्या वर्तुळात अडकलेले असतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) प्रत्येकजण आपापल्या धार्मिक निष्ठेप्रमाणे पूजा, प्रार्थना वगैरे करत असतो. पण त्याशिवाय मेळावे, उत्सव, मिरवणुकी यांच्या रूपाने आपापल्या समूहाच्या धार्मिक निष्ठा व्यक्त केल्या जातात. म्हणजे धर्म ही केवळ प्रार्थनेची बाब न राहता सामाजिक शक्ती बनते. म्हणूनच मग धार्मिक प्रसंग धूमधडाक्याने साजरे केले जातात. आपण अमुक एका धर्माचे आहोत ही गोष्ट मुद्दाम जाहीर केली जाते. विविध धार्मिक समूहांच्या वेगळ्या अस्तित्वाच्या खुणा जपल्या जातात. आध्यात्मिक क्षेत्राबरोबरच राजकीय क्षेत्रातही धर्माला महत्त्व प्राप्त होते. हाच धर्माचा सार्वजनिक आविष्कार होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (१) समाजातील इतर वर्गांविषयी साधारणपणे आपल्या मनात संशय आणि दुरावा असतो. प्रत्येक वर्ग आपणच खेरे कष्ट करणारे असे समजत असतो. त्यामुळे इतर वर्गांकडे

पाहताना आपण त्यांना आलशी किंवा ऐतखाऊ मानतो. मात्र कनिष्ठ वर्गांना उच्चवर्गीयांबद्दल असूया असली तरी आकर्षणही असते. आपण त्या स्थानापर्यंत पोहोचावे अशी इच्छा असते. उलटपक्षी उच्चवर्गीय मात्र कनिष्ठवर्गीयांना तुच्छ मानतात. त्यांच्यापाशी गुणवत्ता नाही अशीच उच्चवर्गीयांची समजूत असते. वर्गांवर्गीमध्ये सलोख्याचे, सहकार्याचे संबंधसुद्धा आढळतात. पण प्रामुख्याने आकर्षण-तुच्छता, स्पर्ध-असूया, अनुकरण यांचाच त्यांच्या परस्परसंबंधांवर पगडा असतो.

१.४ सारांश

आपल्या भोवतालचे जग आणि आपले खाजगी आयुष्य एकमेकांना कसे जोडलेले असते ते आपण ह्या घटकात पाहिले. कुटुंब, जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, वर्ग, शिक्षण, इत्यादी आपल्या खाजगी विश्वाचे घटक असतात. त्यांची वैशिष्ट्ये आपण पाहिली. या घटकांच्या संदर्भात एक ‘व्यक्ती’ म्हणून आणि एक ‘नागरिक’ म्हणून आपण कसे घडतो त्याचा अभ्यास आपण केला. कुटुंबातील संस्कार, जातीची जाणीव, धर्माचे आपल्या जीवनातील स्थान आणि आपले आर्थिक स्थान, यांच्यावर आपले व्यक्तिमत्त्व अवलंबून असते. आपल्या परिसराबद्दलची आपली दृष्टी या खाजगी विश्वाने घडवलेली असते. हे खाजगी विश्वच आपल्याला अधिक व्यापक अशा सामाजिक विश्वाकडे घेऊन जाते. मात्र त्या सार्वजनिक विश्वातील प्रश्नांचे स्वरूप वेगळे असते. ते सार्वजनिक प्रश्न कोणते ते आपण पुढील घटकात पाहू.

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) आपल्या कुटुंबव्यवस्थेवर एकत्र कुटुंबपद्धतीचा प्रभाव कसा आहे ते स्पष्ट करा.
 (०२) कुटुंबात स्त्रीच्या वाट्याला येणारे स्थान स्पष्ट करा.
 (०३) ‘कुटुंबातील पुरुषवर्चस्व’ म्हणजे काय ?
 (०४) ‘जात’ हा घटक आपल्या समाजजीवनात कसा आढळतो ते स्पष्ट करा.
 (०५) जात आणि व्यवसाय यांचा परस्परसंबंध काय असतो ?
 (०६) धर्माचा सार्वजनिक आविष्कार कसा होतो ते स्पष्ट करा.
 (०७) व्यक्ती एखाद्या धर्माची आहे असे म्हणण्यापेक्षा ती विशिष्ट धर्मपंथाची आहे असे म्हणणेच अधिक योग्य का ठरते ?

- (०८) स्वभाषेबद्दलचे आपले प्रेम कोणत्या मार्गानी व्यक्त होते ?

(०९) इंग्रजीविर्षयीचा आपला दृष्टिकोन कोणत्या प्रकारचा असतो ?

(१०) स्वभाषेखेरीज इतर भारतीय भाषांबद्दल आपल्याला काय वाटते ?

(११) प्रादेशिक अस्मिता म्हणजे काय ? ती कशी व्यक्त होते ?

(१२) मध्यमवर्गायांना स्वतःबद्दल काय वाटते ?

(१३) कनिष्ठवर्गायांबद्दलची उच्चवर्गायांची भावना काय असते ?

(१४) कनिष्ठवर्गायांना स्वतःबद्दल काय वाटते ?

(१५) चांगले-वाईट याबद्दलच्या प्रत्येक वर्गाच्या कल्पना कशा भिन्न असतात ते स्पष्ट करा.

(१६) आपल्या समाजातील दक्षिण-उत्तर संबंधाचे स्वरूप समाप्त करा.

(१७) ‘शहरी विरुद्ध ग्रामीण’ या वादाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(१८) आपल्याला शिक्षण कसे मिळते ?

- (१४) कनिष्ठवर्गांयांना स्वतःबद्दल काय वाटते ?

(१५) चांगले-वाईट याबद्दलच्या प्रत्येक वर्गाच्यां कल्पना कशा भिन्न असतात ते स्पष्ट करा.

(१६) आपल्या समाजातील दक्षिण-उत्तर संबंधाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(१७) 'शहरी विरुद्ध ग्रामीण' या वादाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(१८) आपल्याला शिक्षण कसे मिळते ?

घटक २ : आपल्याला राजकीय व्यवहारात गुंतवणारे घटक, आपल्या गरजा, अभिलाषा व काही कळीचे प्रश्न

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
  - २.२.१ आपल्याला भेडसावणारे प्रश्न
  - २.२.२ रोजगाराचा प्रश्न
  - २.२.३ अन्न आणि वस्त्र
  - २.२.४ निवाऱ्याची समस्या
  - २.२.५ शिक्षण
  - २.२.६ आरोग्य
  - २.२.७ प्रवासाच्या सोयी
  - २.२.८ मनोविनोदनाची साधने
  - २.२.९ सामाजिक सुरक्षितता
  - २.२.१० न्याय
- २.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.४ सारांश
- २.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.६ क्षेत्रीय कार्य

२.० उद्दिष्टे

आपले खाजगी विश्व आणि समाजजीवन यांचा परस्परसंबंध कसा असतो ते या घटकात आपण पाहणार आहोत.

- या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्हांला-
- ★ आपल्या खाजगी विश्वाचे बाह्य पर्यावरण कसे असते त्याचे आकलन होईल.
  - ★ आपल्या सामाजिक जीवनात सर्वांच्या जिव्हाळ्याचे मुख्य प्रश्न कोणते आहेत याची कल्पना येईल.

२.१ प्रास्ताविक

घटक क्र. १ मध्ये आपण भारतीय नागरिकांचे खाजगी विश्व कसे असते याचा अभ्यास केला. आता आपल्या खाजगी

विश्वात गुरफटलेली माणसे सार्वजनिक प्रश्नांविषयी विचार करताना कशी एकत्र येतात हे पाहायचे आहे. खाजगी विश्व आणि सामाजिक जीवन एकमेकांना जोडलेलेच असतात. आपल्या खाजगी आयुष्यात आपल्या ज्या आशा-आकांक्षा असतात त्यांच्या पूर्ततेची अपेक्षा आपण सामाजिक जीवनात करत असतो. प्रत्येक व्यक्तीची वैयक्तिक सुखदुःख, गरजा यांच्यात थोडाफार फरक असणारच. पण ढोबळमानाने सर्वांच्या इच्छा, अपेक्षा यांच्यात साधार्य असते. सर्वांनाच काही गोष्टी घडून याव्यात किंवा काही टळाव्यात असे वाटत असते. आपल्या समाजात कोणते प्रश्न आहेत, आपल्या इच्छा पूर्ण होण्यात काय अडचणी आहेत याची कमीअधिक सुस्पष्ट जाणीव आपल्याला सर्वांनाच असते. आपल्या इच्छा पूर्ण होणे किंवा न होणे हे केवळ आपल्या वैयक्तिक गुणदोषांवर किंवा कर्तृत्वावर अवलंबून नसते. ज्या समाजात आपण वावरतो त्यातील वैशिष्ट्यांवरच आपल्या इच्छांची पूर्ती बऱ्हंशी अवलंबून असते. म्हणूनच आपण केवळ खाजगी विश्वात गुरफटून न राहता आपल्या समाजाच्या प्रश्नांचाही जमेल तसा विचार करत असतो. अशा प्रकारे आपले खाजगी आयुष्य सामाजिक जीवनाशी अतूटपणे जोडले जाते.

२.२ विषय-विवेचन

आपल्या सामाईक गरजा

मला व्यक्तिश: अनेक गोष्टी हव्याशा वाटतील किंवा माझ्या व्यक्तिगत जीवनात माझ्या काही महत्वाकांक्षा असतील. पण आपल्याला सर्वांनाच काही महत्वाच्या गोष्टींची आवश्यकता असते. सरळ, सुखी आयुष्य जगता यावे ही आपली सर्वांचीच इच्छा असते. या सामाईक इच्छेमुळे आपल्या सर्वांच्या काही सामाईक गरजा आकाराला येतात. या गरजा कोणकोणत्या असतात? आपल्याला सर्वांनाच काम हवे असते. चांगले काम मिळाले म्हणजे आपली उपजीविका व्यवस्थित होऊ शकते आणि आपल्याला समाधानही मिळू शकते. उपजीविकेचे साधन असेल तर आपली आणि आपल्या कुटुंबियांची अन्वस्त्राची गरज भागवली जाऊ शकते, आपले सर्वांचे पालनपोषण होते. अशीच आणखी एक सामाईक गरज

म्हणजे निवारा. सुरक्षित निवारा असावा अशी आपली सर्वांचीच इच्छा असते. आपल्यासारख्या शेतीप्रधान देशात शेतावर अवलंबून असणाऱ्या बहुसंख्य लोकांना जमिनीची गरज असते आणि पाण्याचीही. जमीन कसून पोट भरायचे तर शेतीला पुरेसे पाणी वेळच्या वेळी मिळायची सोय हवी. शेतीसाठीच काय पण पिण्यासाठीही शुद्ध पाणी मिळावे ही आपली महत्त्वाची गरज असते. या सगळ्या गरजांबरोबरच सुरक्षित आणि न्याय्य जीवनही आपल्याला हवे असते.

एकीकडे या सर्व इच्छा समाधानकारकपणे पूर्ण व्हाव्यात असे आपल्याला वाटत असते. तर दुसरीकडे अनेक अडचणींमुळे या गरजा पूर्ण होण्यात विविध अडचणी येतात. त्या अडचणी आपल्या वैयक्तिक अडचणी नसतात. सर्वांच्या अपेक्षा पूर्ण होण्यामध्ये सामाजिक पातळीवरच काही समस्या उद्भवतात. त्या समस्यांमुळे आपल्या सामाजिक जीवनात काही मूलभूत पेच उभे राहतात. ते पेच कोणते हे आता पाहू.

२.२.१ आपल्याला भेडसावणारे प्रश्न

आपल्या गरजा आणि इच्छां यांमधून आपल्या सामाजिक अस्तित्वाला दिशा मिळत जाते. मला काय हवे आणि इतरांना काय मिळते याची मी कळतनकळत तुलना करत राहतो. त्यातून मला काय आढळते? आपल्याला असे चित्र दिसते की आपल्या समाजात विसंवाद आहे. अगदी गरजेच्या गोष्टी काहींना मिळत नाहीत तर काहींच्या फुटकळ इच्छासुद्धा सहजगत्या पूर्ण होतात.

इच्छापूर्तीमधील या अंतरामुळे विविध सामाजिक तणाव निर्माण होतात. त्यांच्या मुळाशी आपल्याला सर्वांनाच भेडसावणारे काही प्रश्न असतात. या प्रश्नांमधून आपल्याच समाजाची विविध रूपे आपल्याला उलगडत जातात.

आपण समाजातील कोणत्या गटांच्या जवळ आहोत, आपल्यापेक्षा वेगळी परिस्थिती कोणाची आहे या वस्तुस्थितीची आपल्याला जाणीव होते. अशा प्रकारे आपल्या खाजगी विश्वातील समस्या, प्रश्न वगैरेंची सामाजिक बाजू आपल्याला समजते.

२.२.२ रोजगाराचा प्रश्न

आपल्याला सर्वांना काम हवे असते हे आपण आधी पाहिलेच आहे. पण आज आपल्या देशातील लक्षावधी लोकांना काहीच काम मिळू शकत नाही. त्यातले अनेकजण शिकलेले असतात. तरीही त्यांना कामाच्या शोधात फिरावे लागते. काम

मिळालेच तर ते मनासारखे नसते किंवा कायमचे नसते. खेडोपाडी वर्षातील फक्त काही महिनेच काम मिळणारे अनेक शेतमजूर असतात. शहरांमध्येही बांधकामाच्या व्यवसायात, छोट्या व्यापार-उद्दिमात तात्पुरते, हंगामी स्वरूपाचे कामच मिळते. ते कायम राहीलच याची शाश्वती नसते. नियमित नोकरी मिळणे ही फारच दुरापास्त गोष्ट असते. त्यासाठी रोजगार विनिमय केंद्रांमध्ये मोठमोठ्या याद्या असतात. काही ठिकाणी रोजगाराची हमी दिली जाते, पण असा रोजगार तात्पुरत्या स्वरूपाचाच असतो. महाराष्ट्रात अशा प्रकारची 'रोजगार हमी योजना' आहे. तिच्याद्वारे मुख्यतः बेरोजगार शेतमजूरांना काम दिले जाते. बेकारीचा प्रश्न अत्यंत गंभीर असल्यामुळे 'बेकार भत्ता' देऊन बेरोजगारांच्या किमान गरजा पूर्ण कराव्यात असेही काहीजण सुचवतात. पण सगळ्यांना काम देण्यासाठी किंवा बेकार भत्ता देण्यासाठी अर्थव्यवस्था पुरेशी मजबूत हवी. तशी नसल्यामुळे रोजगाराचा प्रश्न सुटू शकत नाही. त्यातल्या त्यात ज्यांच्याजवळ काही कौशल्य/तांत्रिक कौशल्य नाही अशांची परिस्थिती सर्वांत हलाखीची असते. त्यांना रोजगार मिळालाच तर खडतर, शारीरिक कष्टाची कामे करून मिळेल ती मजुरी स्वीकारावी लागते. म्हणजे रोजगाराच्या प्रश्नातच सुशिक्षित बेरोजगार, अकुशल कामगार, शेतमजूर यांचे प्रश्न सामावलेले असतात. रोजगाराच्या पुरेशा संधी उपलब्ध नसल्याने स्वयंरोजगाराची योजना मांडली जाते. पण स्वतःचा व्यवसाय करायचा म्हटले तरीही जागा, कर्ज, परवाने वगैरे प्रश्न येतातच. आपल्या देशात प्रचंड लोकसंख्या आहे. त्यामधील बेरोजगारांना काम देणे हा प्रश्न जिकिरीचा तर खराच, पण सर्व बेरोजगारांना उत्पादक/उपयुक्त काम पुरवता आले तर तेवढ्या प्रमाणात श्रमशक्तीचा चांगला विनियोग होऊन विकासाला हातभार लागू शकतो. या दृष्टीनेही रोजगाराचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

२.२.३ अन्न आणि वस्त्र

सर्वांना दोन वेळेला पोटभर जेवायला मिळावे आणि सगळ्यांचे व्यवस्थित पोषण व्हावे ही आपली अगदी किमान गरज आहे. पावसाची अनिश्चितता, आधुनिक तंत्राचा अभाव यामुळे स्वातंत्र्यानंतर बराच काळपर्यंत आपल्याला अनन्धान्याच्या तुटवड्याला तोंड द्यावे लागेल. परदेशांमधून धान्य आयात करून धान्याची तूट भरून काढण्याचा आपण प्रयत्न केला. पुढे सिंचनव्यवस्थेत सुधारणा झाली, सरकारने मोहीम काढून शेतीची आधुनिक तंत्रे प्रचारात आणली, सुधारित बी-बियाणे आणि एसायनिक खेते वापरात आली. या सर्वांचा परिणाम म्हणून १९७० च्या सुमारास आपण धान्योत्पादनाची पातळी बरीच उंचावली. या बदलाला 'हरित क्रांती' असे म्हटले जाते. हरित क्रांतीमुळे धान्याचे उत्पादन वाढले, देश धान्याच्या बाबतीत जवळपास स्वावलंबी बनला. मात्र खाद्य तेलांच्या बाबतीत अजूनही पूर्ण स्वावलंबन शक्य झालेले नाही.

धान्योत्पादन जेव्हा कमी होते तेव्हा सर्वांना धान्याचे वाटप व्हावे म्हणून 'रेशनिंग' म्हणजे सरकारमार्फत धान्यपुरवठा नियंत्रित करण्याचे धोरण अमलात होते. आजही मर्यादित स्वरूपात ही व्यवस्था अस्तित्वात आहे. सर्वांना पुरेसे धान्य मिळावे हा जसा एक हेतू तसेच धान्य रास्त भावाने मिळावे हाही त्यामागे एक हेतू आहे. धान्याचा मुबलक पुरवठा असून भागत नाही. ते सर्वांना परवडेल अशा भावात मिळायला हवे. त्यासाठी सरकार नियंत्रित भावात धान्याचा पुरवठा करते. मात्र त्याचे वेळी बाजारात जास्त भावानेही धान्य उपलब्ध असतेच. त्यामुळे मात्र धान्याच्या प्रतीचा प्रश्न येतो. मी जर गरीब असेन तर मला रेशन दुकानावर मिळणारे धान्यच खावे लागते. त्याच्याहून उच्च प्रतीचा गहू, तांदूळ हा मात्र जास्त भावाने मिळतो. त्यामुळे गरिबांच्या वाट्याला सकस धान्य कसे येणार, हा प्रश्न निर्माण होतो. म्हणजे धान्याचे उत्पादन वाढून किंवा रेशनची दुकाने टाकून सगळा प्रश्न काही मुट्ठत नाही. पोषक धान्य रास्त भावाने मुबलकपणे मिळण्याचा प्रश्न शिल्लक राहतोच.

या फरकामुळे वेगवेगळ्या सामाजिक स्थरांमधील माणसांचे आहार वेगवेगळे असतात. कष्टकन्यांना 'झुणकाभाकर' केंद्रांचा नाहीतर 'पुरीभाजी' वाल्याचा आश्रय घ्यावा लागतो तर उच्चभ्रूंसाठी विविध देशी-परदेशी अन्नपदार्थ मिळणारी हॉटेले चालू असतात. श्रीमंत आणि गरीब यांच्या आहारात पोषक तत्वे, विविधता, या सर्वच बाबतींत खूप अंतर असते. पोषक आहाराच्या अभावाचा हा प्रश्न नुसत्या धान्योत्पादनापुरता मर्यादित नाही. वाढती लोकसंख्या आणि द्रारिद्र्य यांच्यामुळे तो जास्त गुंतागुंतीचा बनतो. म्हणूनच शाळकरी विद्यार्थ्यांना न्याहरी किंवा एक वेळचे सकाळचे जेवण स्वस्त किंवा मोफत देण्याचे प्रयत्न वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये केले जातात.

रेशनिंग, भावनियंत्रण आणि सक्स अन्नाचा ठरावीक गटांना (विद्यार्थी, आजारी माणसे वगैरे) पुरवठा, अशा विविध पातळ्यांवर आपल्याला अन्नाच्या प्रश्नाला सांगें जावे लागते.

अन्नप्रमाणे वस्त्राची गरज भागवण्याचा प्रश्न आपल्यापुढे आहे. त्यातही केवळ कापडाचे पुरेसे उत्पादन होणे एवढाच प्रश्न नाही. वस्त्रप्रावरणांच्या दुनियेत आज फार मोठी विविधता आहे. आपल्या देशातही अत्याधुनिक प्रकारचे दर्जेदार कपडे तयार होतात. कृत्रिम धाग्यापासून बनणाऱ्या वस्त्रांचीही विपुलता आहे. पण या सगळ्यांचा लाभ प्रामुख्याने शहरी आणि संपन्न वर्गाला होतो. त्यामुळे एकीकडे वस्त्रांची विपुलता आहे तर दुसरीकडे साधे सुती कापड स्वस्त भावात मिळण्याची गरजही आहेच. आपल्या आजूबाजूला पाहिले तरी वस्त्रांच्या

बाबतीतला हा प्रश्न आपल्या लक्षात येईल. कपड्यांची मूळभूत गरज भागत नाही असेही अनेक जण आपल्यात आहेत. त्यातच कापूस उत्पादकांच्या दृष्टीने सुती कपड्यांना प्रोत्साहन मिळणे गरजेचे असते आणि बडे कारखानदार तर कृत्रिम धाग्याची आयात करावी म्हणून प्रयत्नशील असतात. कापडविषयक धोरण या तणावामुळे वादप्रस्त बनते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) अन्नधान्याचा प्रश्न आपल्याला कसा जाणवतो ?
सुमारे ४ ते ५ ओळींत लिहा.

२.२.४ निवान्याची समस्या

मोठ्या शहरांमध्ये तुम्ही गेलात तर उच्चच उंच अनेक मजली इमारती तुमचे चटकन लक्ष वेधून घेतील. शहरांमधील गर्दी वाढूलागल्यामुळे दुमदार, प्रशस्त घर ही गोष्ट इतिहासजमा होऊन अनेक मजली इमारतींचा जमाना आता आला आहे. पण तरीही लोक दार्टीवाटीने झोपड्यांमध्ये, कच्च्या घरांमध्ये राहतात, ही परिस्थितीही कायम आहे. मुंबईसारख्या शहरांमध्ये तर पदपथांवर राहणारेही काही कमी नाहीत. निवान्याचा किंवा घरांचा प्रश्न सर्वच शहरांमध्ये फार बिकट आहे. खेड्यांमध्येही गरीब कष्टकरी लोक कच्च्या घरांमध्येच राहतात. म्हणजे सर्वांना सुरक्षित निवार कसा मिळेल हा आपल्यापुढील एक गंभीर पेच आहे. अनेक लोक निवान्यासाठी भटकत असतानाच अत्याधुनिक सजावटीचे मोठे फ्लॅट आणि स्वप्नवत वाटावेत असे राजेशाही बंगलेसुद्धा आहेतच. त्यांच्या जोडीला चमकदार पंचतारांकित हॉटेलेसुद्धा आहेत. मोठ्या शहरांमधील फ्लॅट आणि बंगले रिकामे पडून असल्याची उदाहरणेही काही कमी नाहीत. अशा परस्परविसंगत वातावरणात गोरगिरिबांना त्यांच्या हक्काचा निवार कसा मिळवून द्यायचा असा प्रश्न आहे. मोठ्या शहरांमध्ये झोपडपट्ट्या वाढतात तसा बकालपणा वाढतो. झोपडीत राहणाऱ्यांना अनेक वेळा वीज, पाणी या सुविधाही मिळत नाहीत. कधी नाल्याला पाणी आले की झोपड्या उद्धवस्त होतात तर कधी रस्ता रुंद करण्यासाठी त्या पाडल्या जातात. झोपडपट्टीत सगळे गुहेगारच राहतात असेही बन्याच जणांना वाटते. सामाजिक अवहेलना आणि सांस्कृतिक सुविधांचा अभाव यामुळे झोपडपट्टील्या रहिवाशांचा कोंडमारा होतो. झोपड्या नसाब्यात असे सर्वांनाच वाटते. पण त्यांजाणी पक्की घेरे कशी बांधायची हा प्रश्न असतो. मध्यम आणि कांग्रेस मध्यमवर्गाचा निवान्याचा प्रश्न सोडवण्यासाठी अनेक घरांधणी योजना, कर्जयोजना वगैरे असतात. त्यांच्यामुळे शहरे आणि उपनगरे, लहान शहरे या ठिकाणी खूप मोठ्या प्रमाणावर घरांधणी होताना दिसते. पण जमिनीची टंचाई आणि

साधनसंपत्तीचा अभाव या अडचणीमुळे झोपडपट्टी निर्मूलन काही घडून येत नाही. खेड्यांमधून शहरात आलेले गरीब मजूर, शहरांमधील रोजंदारीवर काम करणारे मजूर यांच्या नशिबी प्रामुख्याने निवाच्याचा प्रश्न येतो. त्याचप्रमाणे धरणे किंवा इतर विकासयोजनांमुळे विस्थापित झालेल्यांनाही निर्वासित म्हणून भटकावे लागते. निवाच्या जागेचा दुरुपयोग कसा टाळायचा, घरबांधणी कार्यक्रमाचे नियोजन कसे करायचे, यांसारखे प्रश्न आपल्यापुढे आहेत. त्यांच्या जोडीनेच मोठ्या शहरांमधील धोकादायक बांधकामे, जुनी बांधकामे यांचीही समस्या आहेच. शहरांचे नियोजन कसे करावे, रहिवाशांना नागरी सुविधा कशा पुरवाव्यात हेदेखील अद्याप सुटून न शकलेले प्रश्न आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) निवाच्याच्या प्रश्नाचे स्वरूप काय आहे ?
सुमारे ४ ते ५ ओळींत लिहा.

२.२.५ शिक्षण

शिक्षणाचा प्रसार हे आपल्या सर्वांपुढील एक आव्हान आहे. शिक्षणाने आपली प्रगती साधता येते, शिक्षणाने माणूस सुसंस्कृत बनतो, आपल्या भोवतीच्या जगात जास्त आत्मविश्वासाने वावरू शकतो. औपचारिक शालेय शिक्षण आणि मग तांत्रिक किंवा पदवी शिक्षण यांची सर्वांसाठीच आवश्यकता आहे, पण आपल्या देशात निरक्षर लोकांची संख्या मोठी आहे. शिवाय अर्धवट शाळा शिक्षण थांबलेली खूप लोक असतात. त्यामुळे शिक्षणाशी संबंधित असा पहिला प्रश्न म्हणजे सर्वांना साक्षर कसे करता येईल? त्यासाठी गावोगाव शाळा काढण्याचे प्रयत्न केले जातात, गरीब मुलांना सबलती आणि सुविधा पुरवल्या जातात. तसेच सरकारी शाळांमध्ये मोफत शिक्षणाची सोय असते. प्रौढ साक्षरता मोहिमेच्या द्वारे प्रौढांनाही साक्षर करण्याचे प्रयत्न केले जातात. तरीही एकत्रियांश समाज निरक्षरच आहे. म्हणजे शिक्षणाची सुविधा आणखी मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध झाली पाहिजे.

दुसरा प्रश्न म्हणजे शाळेत येणारा मुलगा शेवटपर्यंत शाळेत राहिला पाहिजे. दोनचार वर्षे शाळा करून मग शिक्षण सोडणाच्यांचे प्रमाण फार मोठे असते. गरीब कुटुंबामध्ये मुलांना लहानसहान कामांना लावले जाते. त्यामुळे मग शाळा सुटते. शिक्षणप्रश्नाचे अभ्यासक यालाच ‘गळतीचा प्रश्न’ असे म्हणतात. पहिल्या इयतेत्त असणारी सर्व मुले चौथ्या इयतेपर्यंत टिकत नाहीत. पुढे तर ही गळती वाढतच जाते. त्यामुळे आपली शिक्षणव्यवस्था गळणी किंवा फनेलसारखी आहे असे म्हटले जाते. म्हणजे प्राथमिक शाळेपेक्षा माध्यमिक शाळेत मुलांची संख्या कमी होते. शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होऊन पुढील शिक्षण

घेणाऱ्यांची संख्या त्याहून कमी असते. या परिस्थितीमुळे शिक्षणाचा पुरेसा परिणाम घडून येत नाही. उच्च शिक्षण किंवा वैद्यकीय, अभियांत्रिकी शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या मर्यादितच राहते.

एकीकडे खेडेगावात शाळा रिकाम्या असताना शहरांमध्ये मात्र शाळाप्रवेश हीच एक समस्या असते. शहरांमध्ये काही प्रसिद्धी पावलेल्या, नावाजलेल्या शाळा असतात. तेथे प्रवेश मिळवण्याची सर्वांची धडपड असते. म्हणजे गरिबांसाठी सरकारी शाळा आणि श्रीमंतांसाठी दर्जेदार खाजगी शाळा अशीच जण विभागाणी झालेली असते. त्यामुळे सर्वांना सारखीच शैक्षणिक संधी कशी मिळवून द्यायची हाही एक प्रश्न आहे. सरकारी शाळांच्या तुलनेने शैक्षणिक सोयी; विचिध संधी, क्रीडांगणे वगैरे बाबतींत खाजगी शाळा सरस असल्याने तेथे शिक्षणाच्या मुलांचा फायदाच होतो. पण सरकारला संख्यात्मक दृष्टीने शिक्षणाचीं सुविधा जास्तीत जास्त लोकांना उपलब्ध करून देण्यावरच सर्व खर्च करावा लागते.

तरीही आपल्याकडे बवंश उच्च शिक्षण हेसुद्धा सरकारी मदतीवरच चालते. मुळात तुट्पुंज्या साधनसामग्रीतून प्राथमिक शिक्षणावर जास्त खर्च करायचा की उच्च शिक्षणावर करायचा असा पेच त्यातून उभा राहतो. उच्च शिक्षण खाजगी क्षेत्रात ठेवले तर सर्वांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळणे दुरापास्त होईल. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणावरो बरच उच्च शिक्षणाचीही जबाबदारी सरकारलाच उचलावी लागते.

सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रसार आणि दर्जेदार उच्च शिक्षण या दोन्ही गोष्टी सांभाळण्याच्या प्रयत्नातून अनेक समस्या उद्भवतात.

आज आपल्याला अशी परिस्थिती दिसते की, उच्च शिक्षणाच्या सुविधांचा फायदा उच्च आणि मध्यमवर्गीयांना जास्त होतो. त्यामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रातील उत्तरंद कायमच राहते. शिवाय श्रीमंतांसाठी खाजगी शाळा, खाजगी महाविद्यालये, परदेशी शिकण्याच्या संधी या सर्वांचीच उपलब्धता असल्याने उच्च प्रतीचे तांत्रिक शिक्षण मिळवणे त्यांना सहज शक्य होते. आपल्याकडील मुश्कितांमध्येदेखील उच्चभू संस्थेत शिकलेले (म्हणजे इंग्रजी माध्यम, कॉन्हेन्ट शाळा, तंत्रशिक्षणाच्या किंवा व्यवस्थापनाच्या अभ्यासाची प्रतिष्ठित केंद्रे, परदेशी (विद्यापीठे) आणि सर्वसामान्य संस्थांमध्ये शिकलेले असा फरक केला जातोच.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) साक्षरता प्रसार आणि उच्च शिक्षण यांमधील तणाव स्पष्ट करा.

२.२.६ आरोग्य

निवान्याची अपुरी साधने, कुपोषण आणि दारिद्र्यच यामुळे आरोग्याची हेळसांड होणे अनेकांच्या नशिबी येते. शुद्ध पाण्याच्या अभावामुळे अनेकांना साथीच्या रोगांना सामरो जावे लागते. अज्ञान आणि अंधश्रद्धांमुळेही योग्य औषधपाणी करण्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. पण या सर्वांनु महत्वाची गोष्ट म्हणज तज्ज्ञ वैद्यकीय सेवा आणि औषधे या सुविधा बहुसंख्याकांना मिळतच नाहीत. खेड्यात डॉक्टर नसणे, लहान इस्पितळात शस्त्रक्रियेची साधने नसणे, शहरांमधील सरकारी इस्पितळांमध्ये रोग्यांकडे दुर्लक्ष होणे, औषधे कमी प्रतीची असणे या सर्व गोष्टी आपल्या परिच्याच्या आहेत. त्याचबरोबर वातानुकूलित टोलेंजंग खाजगी दवाखाने, भरमसाठ फी आकारणारे निष्णात तज्ज्ञ, श्रीमंतांसाठी उपलब्ध असणाऱ्या अत्याधुनिक वैद्यकीय सेवा याही गोष्टी आपण पाहतोच. सर्वसामान्य माणसांच्या आरोग्यरक्षणासाठी सार्वजनिक स्वच्छता, किमान वैद्यकीय सेवा आणि स्वस्त औषधे उपलब्ध करी करून घायची हा आपल्यापुढील एक प्रश्न असतो. त्यासाठी जीवरक्षक औषधांच्या किमतीकर मर्यादा घातल्या जातात, औषधेपचाराचा खर्च भरून दिला जातो, सरकारी इस्पितळांचा व्याप वाढवला जातो, ग्रामीण भागात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध केल्या जातात, रोगप्रतिबंधक लस टोचण्याचे कार्यक्रम घेऊन रोगनिर्मूलनाचे प्रयत्न केले जातात. या सर्वांमुळे किमान आरोग्यसेवा सहज मिळावी अशी अपेक्षा असते. आरोग्यसेवेच्या प्रतीमध्ये असणारा फरक मात्र कायमच राहतो. तसेच कित्येक सुविधा या प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय नेकटांनाच मिळतात. रोजंदारीवरील कष्टकी मजुरांना, गरीब थरातील स्थियांना, बालकांना नोकरदारांसारख्या सुविधा मिळत नाहीत. शिवाय स्थियांच्या आरोग्याची तर जास्तच हेळसांड होते. त्यांच्या आरोग्यरक्षणासाठी स्वतंत्र आणि प्रभावी अशा यंत्रणांचा अभाव असतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (१) ग्रामीण भागात कोणत्या वैद्यकीय सुविधा असायला हव्यात?

२.२.७ दलणवळण / प्रवासाच्या सोयी

आपल्या समाजाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये दिसणाऱ्या विसंवादाता दलणवळणाच्या क्षेत्राचाही अपवाद नाही. देशातील अनेक मोठ्या शहरांसाठी अतिवेगवान विमानसेवा उपलब्ध आहे. तसेच अतिवेगवान रेल्वेगाड्याही असतात. मात्र त्याचबरोबर लहान गावांमधून वाहतुकीच्या अगदी तुरळक सेवा

उपलब्ध आहेत. कित्येक गावांजवळून रेल्वेगाड्या धावतात, पण तेथे त्या थांबत नाहीत. जवळच्या गावाला जायला दूर अंतराक्वारील शहरापेक्षा जास्त वेळ लागतो. रेल्वेगाड्यांमध्ये एका डब्यात श्रद्धांसाठी चेंगराचेंगरी, तर एका डंब्यात आलिशान व्यावस्था जाते चित्र दिसते. रेल्वे आणि बसगाड्या ही वाहतुकीची प्रमुख साधने असतात. पण ग्रामीण जनतेला आपल्या वस्तीपर्यंत मात्र पायीच जावे लागते. बसगाडी मुख्य रस्त्यांवरून धावते. तेथून पुढे पायी जाणे हाच एक उपाय राहतो. म्हागूनच बैलगाडीचा प्रवास हासुद्धा अजून प्रचलित असहेच. इतकेच काय पण ट्रक, ट्रॅक्टर, टेंपो अशा वाहनांचासुद्धा प्रवासासाठी सरसकट वापर केला जातो. कित्येक खेडी अजूनही प्रवासासाठी सुविधांपासून वंचित आहेत. त्यांना रेल्वे, बस कोणतीच रोय उपलब्ध नाही. विशेषत: छोटी गावे, दुर्गम प्रदेशातील गावे, डॉगराळ प्रदेश, आदिवासी वस्त्या, इत्यादी वाहतुकीच्या साधनांच्या बाबतीत फार मागे आहेत. तेथील तोकांना बैलगाडीचा पापरावी लागते. त्या तुलनेने खाजारपेठेची गावे, शहर थांडिकांची रेल्वे, बस था सेवा जास्त उपलब्ध असतात. पण तेथेही या सेवा पुरेशा पडत नाहीत. त्यामुळे तारान्तरास प्रतीक्षा करून मग बसमध्ये पुसणारी गर्दी सगळीकडे दिसते. मात्र त्याच्याच जोहीला खारा आरामगाड्याही धावत असलताच. या आरामगाड्यांनी मोठी शहरे एकमेकांना थेट जोहुली जातात. त्यांची असेही अधिक सुखकर असतात. योद्यायच उत्तरांग घेऊन या गाड्या वेगाने धावत असतात.

म्हागूनचांमधील वाहतूक हा असाच एक अवघड प्रश्न आहे. त्यासाठी शहर-वसवाहतूक असते तर मुंबईसारख्या महानगरात स्थानिक रेल्वे वाहतूकही असते. बसच्या, रेल्वेच्या दारल रस्त्याकृत प्रवास करणारे लोक आपल्याला या शहरांमध्ये नेहमीच दिसतात. मर्यादित सुनेही आणि त्यांचे विषम वाटप यांतून हे प्रश्न तीव्र बनतात. रेल्वेगाड्यांची किंवा बसगाड्यांची संख्या तर मर्यादित असते. त्यांना सगळ्या प्रवाशांचा तान सहन करावा लागतो. शहरांना जोडणाऱ्या बसगाड्या जास्त ठेवाच्या लागतात. पण ग्रामीण जनतेला प्रवासाच्या सोयी उपलब्ध करून देणेही आवश्यक अमते. शिवाय रस्ते आणि रेल्वे/लोहमार्ग असणे हीसुद्धा महत्वाची बाब आहे. शहरांना जोडणारे गुळगुळीत महामार्ग आपण पाहतो तसेच खडबडीत कच्चे रस्तेही आपल्याला दिसतात. लोहमार्गाचे जाळे काही भागांमध्ये दिसते तर काही भागात लोहमार्ग असलेच तर अगदी तुरळक असतात. साहजिकच रस्ते/लोहमार्ग नम्हलेल्या भागात प्रवासाच्या सोयीही कमीच असतात.

२.२.८ मनोविनोदनाची साधने

चांगले जीवन जगण्यासाठी आपल्याला जशा काही भौतिक सुविधा लागतात, त्याचप्रमाणे फुरसतीच्या वेळासाठी करमणुकीची साधनेही आवश्यक असतात. वाचन, मनोरंजन

यांच्यामुळे जीवन संपन्न होते आणि अडीअडचणी सुसह्य होण्यासही हातभार लागतो. पण मनोविनोदनाची अशी कोणती साधने किती प्रमाणात उपलब्ध असतात? आपण प्रथम खेडेंगावाचे चित्र बघू. तेथे वाचनालयासारखी सुविधा जवळपास नसतेच. वर्तमानपत्रे येतात तेवढीच. बाकी लितिसाहित्य वगैरे फारसे लोकांच्या हाती पडत नाही. रेडिओच्या प्रसारामुळे रेडिओ (नभोवाणी) ही सहजगत्या उपलब्ध असणारी सोय बनली आहे. मात्र त्यावरून आपल्याला कार्यक्रम फक्त ऐकायला मिळतात. त्यामुळे हल्लीच्या काळात सर्वांनाच टेलिचिह्ननचे (दूरचित्रवाणीचे) आकर्षण असते. पण दूरचित्रवाणीचे प्रक्षेपण सर्व ग्रामीण भागात पोहोचतेच असे नाही. जेथे पोहोचते तेथे सार्वजनिक दूरचित्रवाणीसंच असले तर लोकांना त्याचा लाभ घेता येतो. चित्रपटगृहे तर फक्त तालुक्यांच्या आणि जिल्हांच्याचं गावात असतात. त्यामुळे क्षयित होणारी लोकनाट्ये, जत्रा हीच खरी मनोविनोदनाची साधने ग्रामीण भागात उपलब्ध असतात. शहरांमध्ये मात्र वाचनालयांच्या सोयी असतात. सरकारी, नगरपालिकेची वाचनालये असतात अंणि खाजगी वाचनालयेही असतात. दूरचित्रवाणीसंच ही तर नित्याची बाब बनली आहे. शिवाय हल्ली व्हिडिओ संचांचीही चलती आहे. जोडीला नाट्यगृहे, चित्रपटगृहे यांचीही सोय असते. त्यामुळे शहरात मनोरंजन बरेच मुलभ असते. मात्र या सोयी उपलब्ध असूनही अभिरुचीसंपन्नतेला त्यांचा हातभार लागत नाही.

दृक्-श्राव्य माध्यमे लोकांना फसव्या रंगीबेरंगी दुनियेची चटक लावतात, स्वस्तात स्वप्नरंजनाला वाव देतात. पण खच्या अर्थने मनोविनोदन न होता चित्तवृत्ती चाळवून माणसांना खोटे समाधान देण्यावरच त्यांचा अधिक भर असतो.

सारांश, गुणवत्तेच्या दृष्टीने विचार केला तर दुय्यम-तियम दर्जाची दृमणूक लोकांच्या माथी मारली जाते. खरेत र या सुविधांप्रमाणेच मैदाने, क्रीडांगणे, संग्रहालये, बागा यांचाही विकास मनोविनोदनासाठी व्हायला हवा. पण एकत्र या सुविधा उपलब्धच नसतात किंवा महागळ्या असतात. भरपूर फी देऊन जलतरणाची सोय होते. संग्रहालयांची आबाळ होते, बागांना बकाल जत्रेचे स्वरूप येते.

आपल्या जीवनाच्या सांस्कृतिक अंगाची होणारी परवड थांबवणे आणि सर्वांनाच सांस्कृतिक सुविधा मिळवून देणे हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. उचित मनोविनोदनाच्या अभावी व्हीडिओ पार्लर्स, क्लब, टवाळखोरी आणि रिकामेपणा यांचे आक्रमण आपल्या जीवनावर होताना दिसते. शहरांमधील विकृत

करमणुकीचे आकर्षण ग्रामीण जनतेलाही असते. त्यामुळे संपन्न जीवनाएवजी उपभोगप्रधान जीवनमूल्येच सर्वत्र प्रवळ होत असल्याचे दिसते.

२.२.९ सामाजिक सुरक्षितता

स्थिर आणि सुरक्षित सामाजिक जीवनाची आपण सर्वजन अपेक्षा करतो. दोघोपे, चोऱ्या, गुंडगिरी यांच्यापासून मुक्त असे जीवन सर्वांना हवे असते. पण प्रत्यक्षात समाजातील गुंतागुंतीमुळे अनेक खडतर प्रसंगांना तोंड देणे आपल्याला भाग पडते. मोठ्या शहरांमध्ये मोर्चे, बंद, 'रस्ता रोकी' यांसारख्या मार्गांचा बराच वापर होतो. त्यामुळे आपल्या दैनंदिन जीवनात अनेक वेळा अनिश्चितता अनुभवाता येते. शिवाय गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण शहरांमधील अस्वस्थ जीवनाला कारणीभूत ठरते. लहानमोठ्या चोऱ्या, मारामाऱ्या या गोष्टी शहरांमध्ये सतत घडत असतात. त्यामुळे असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. एकमेकांबद्दल अविश्वास उत्पन्न होतो. विशेषत: कनिष्ठवार्गाच्या लोकांबद्दल असणारा संशय हे या असुरक्षिततेचे एक फल म्हणून दाखवता येईल. वॉचमन, मोलंकरीण यांच्यावरच प्रथम संशय घेण्याची बहुतेकांची प्रवृत्ती असते. खरेतर उच्च वर्गांमधील किशोरवयीनांमध्येही गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढते आहे. त्यामुळे केवळ एकाच वर्गाला गुन्हेगारीसाठी जबाबदार धरता येणार नाही. मोठ्या शहरांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे संघटित स्वरूपाची गुन्हेगारी. भुरट्या चोऱ्या करणाऱ्यांपासून तस्करी/चोरी आयात करणाऱ्यांपर्यंत साखळी तयार झालेली असते. त्यामुळे मोठ्या शहरांमधील जीवन जास्तच असुरक्षित बनत चाललेले दिसते. अनेक बडे व्यापारी, उद्योजक हे खाजगी शारीरक्षक बाळगताना दिसतात. या संघटित गुन्हेगारीमधूनच सक्तीने वर्गाणी/खंडणी गोळा करणे, भाडोत्री मारेकरी घालणे, दमदाटी, छेडछाड या सर्व गोष्टी बळावत चाललेल्या दिसतात. शहरांच्या बकाल वस्त्यांमधील जीवन सर्वात असुरक्षित असते. तेथे गुन्हेगारांचे वर्चस्व असते. पेलिसांचे या वस्त्यांना पुरेसे संरक्षण नसते. तिथल्या अडचणीची फारशी दखलही घेतली जात नाही. तेथील सर्वच रहिवासी गुन्हेगार किंवा गुन्हेगारांचे साथीदार आहेत असेच सर्वजन समजून चालतात. या सर्व परिस्थितीमुळे मोठ्या शहरांमधील जीवन, नोकरी, व्यापार, प्रवास- सर्वच अधिकाधिक असुरक्षित बनत चाललेले दिसते.

खेड्यांमध्ये अशा प्रकाराची संघटित गुन्हेगारी नसली तरी सुरक्षिततेची भावना तेथेही क्षीणच असते. शहरांप्रमाणे तेथे तत्पर पोलीस-संरक्षण नसते. बंदोबस्त नसतो. वस्ती विरळ अरोल किंवा शेतीजवळ असेल तर दरोड्यांची भीती असतेच. शिवाय भ्रष्टाचार, गावातील पुढाऱ्यांची गुंडगिरी यांचाही त्रास असतो. ग्रामीण भागात मुख्यत: पोलीस, दलणवळण, वाहतुकीची साधने या सुविधांच्या अभावामुळे असुरक्षितता निर्माण होते.

सर्व सुविधा शहरांना देऊन ग्रामीण भागाची जबाबदारी तिथल्या गावकच्यांवरच सोपवून दिलेली असते. त्यामुळे चोरी वगैरे तर सोडाच पण अपघात झाला किंवा गंभीर आजारपण आले तर संपर्क आणि प्रवासाच्या साधनांच्या अभावी उपाययोजना अशक्य होऊन बसते. त्याखेरीज गावातील दुर्बल जातींना सतत दडपणाला तोंड द्यावे लागते ते वेगळेच. उच्च जाती आणि कनिष्ठ जाती यांच्यातील अंतर ग्रामीण भागात जास्त मुस्पष्ट आणि दाहक असते. कनिष्ठ जातींना उघड आणि अप्रत्यक्ष अशा अन्यायांना तोंड द्यावे लागते. अत्याचार, बहिष्कार यांच्या भीतीने प्रतिकारही करता येत नाही. जातीय तेढ निर्माण झाली तर घर, व्यवसाय, जमीन वगैरे सोडून स्थलांतर करायचे- देशोधडीला लागायचे एवढाच एक पर्याय शिल्लक राहतो. खोटे आरोप, खोटे खटले; सरकारी यंत्रेचा तटस्थ थंडपणा, या संगळ्या दुष्टचक्रातून जावे लागते. विशेषत: आक्रमक उच्च जातींची अरेचावी असणाऱ्या गावांमध्ये दलितांच्या वाढ्याला अशा प्रकारची सामाजिक असुरक्षितता येते. म्हणजे-

असुरक्षिततेची रूपे विविध असली तरी तिचा अनुभव मात्र सार्वत्रिक होऊ लागला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(१) शहरांमधील जीवनात भेडसावणारी असुरक्षितता कशा प्रकारची असते ? ४ ते ५ ओळींत लिहा.

२.२.१० न्याय

सरकार आणि समाज यांच्याकडून दुर्लक्ष झाले तरी निदान कोर्टीत आपल्याला न्याय मिळावा अशी आपली अपेक्षा असते. न्याय ही आपली सामाजिक गरज असते. त्यासाठीच तालुक्यापासून दिल्लीपर्यंत आपण एक न्यायव्यवस्था उभी केली आहे. आता तर न्याय मिळणे सोपे जावे म्हणून लोकन्यायालयांचीही स्थापना झालेली आहे. शहरांमध्ये गरिबांसाठी मोफत कायदेविषयक सल्ला देणाऱ्या संस्थाही उभ्या राहू लागल्या आहेत. गरजू आणि गरीब माणसालासुद्धा न्यायासाठी झागडता यावे अशी या उपायांमागील कल्पना आहे.

पण प्रत्यक्षातील परिस्थिती काय आहे? वकिलांची फी, कागदपत्रांचा खर्च यामुळे न्याय महाग बनत चालला आहे. पैसे खर्च केल्याशिवाय न्याय पदरी पडत नाही. शिवाय न्याय कधी मिळेल तेही सांगता येत नाही. सर्व न्यायालयांमध्ये खटले पढून असतात. कामाची गर्दी असते. मग एकदा खटला दाखले केल्यावर वर्षानुवर्षे थांबून राहणे एवढेच आपल्या हाती असते. पोलीस, वकील, मध्यस्थ अशा सर्वांकडून खटलेकरी नाडले

जातात. त्यामुळे न्याय मिळण्यास विलंब होतो असा नेहमीचा अनुभव आहे. शिवाय न्याय मिळतो तोही इंग्रजी भाषेत. तो अशीलाला समजणेही दुरापास्त असते. एकूणच आपली न्यायव्यवस्था विसंगतींनी भरलेली आहे. आरोपी श्रीमंत किंवा प्रतिष्ठित असेल तर त्याला जामीन, अटकपूर्व जामीन वगैरे सवलती मिळणे सोपे जाते. पण त्याउलट अनेक राज्यांमध्ये 'अंडरट्रायल' म्हणून शेकडो आरोपी वर्षानुवर्षे कच्च्या कैदेत आहेत असे दिसते. 'अंडरट्रायल' म्हणजे त्यांच्यावरील आरोपांची सुनावणी होऊन निकाल लागायचा असतो. या मध्यल्या काळात त्यांना तुरुंगात राहावे लागते. गुन्हा सिद्ध झाला आणि शिक्षा झाली तर जेवढा काळ तुरुंगात राहावे लागले त्याहूनही जास्त काळ कच्च्या कैदेत राहावे लागते. बडा स्मगलर असेल तर अटकपूर्व जामीन मिळतो पण भुटव्या चोराची रवानगी मात्र पोलीस कोठडीत होते.

भांडणे सोडवण्यापेक्षा ती चालू ठेवण्यालाच न्यायव्यवस्थेने हातभार लागतो. म्हणून अधिक लवचीक अशी लोकन्यायालये, कुटुंबन्यायालये वगैरे आता अस्तित्वात येऊ लागली आहेत. पण एकूण न्यायव्यवस्थेवर पडणारा ताण कायमच आहे. अज्ञान, कायद्याचा गैरफायदा घेण्याची प्रवृत्ती, न्यायालयांच्या कामकाजात वाढू लागलेल्या गैरप्रवृत्ती यांच्यामुळे न्यायाचा प्रश्न जास्त जास्तच बिकट बनत चाललेला असून कोर्टीत न्याय मिळेल या विश्वासाला तडा जाईल अशी परिस्थिती येऊ लागली आहे.

२.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१) धान्यटं चाईच्या स्वरूपात अनन्धान्याचा प्रश्न आपल्याला जाणवतो. गहू, तांदूळ, डाळी किंवा तेल यांपैकी काही वस्तूंचे उत्पादन गरजेपेक्षा कमी झाल्याने टंचाई जाणवते. तसेच महागाईच्या रूपानेही हा प्रश्न आपल्याला जाणवतो. मग रेशनवरील स्वस्त धान्य घेऊन भागवावे लागते. पोषक आहाराचा अभाव हा अनन्धान्याच्या प्रश्नाचा आणखी एक प्रकार आहे. मुख्यतः दारिद्र्यामुळे हा प्रश्न निर्माण होतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(१) मोठ्या शहरांमध्ये अनेकांना राहण्याची जागा नसते. ते बेघर असतात. शिवाय अनेक लोक झोपड्यांमधून राहतात. त्यांना स्वच्छता, वीज, पाणी या सुविधा मिळू शकत नाहीत. मात्र टोलेजंग इमारती, प्रशस्त बंगले यांचीही रेलचेल असते. काहीजण बेघर तर काहींना भलेमोठे बंगले अशी परिस्थिती आढळते. खेड्यांमध्येही कच्च्या घरात राहणाऱ्यांची संख्या मोठी असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) निरक्षरांची संख्या खूप मोठी असल्यामुळे साक्षरताप्रसार आवश्यक आहे. त्याचबरोबर शिक्षणाच, प्रसार होतो तसेतशी उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्यांची संख्याही वाढते. उच्च शिक्षण अधिक खर्चीक असते. अशा वेळी सार्वजनिक खर्चाचा जास्त वाटा साक्षरतेच्या प्रसाराला द्यायचा की उच्च शिक्षणाला असा प्रश्न निर्माण होतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि प्रथमोपचार यांच्या सोयी ग्रामीण भागात सहज उपलब्ध असायला हव्यात. त्याचप्रमाणे वैद्यकीय तपासणी, तज्ज्ञांचा सल्ला आणि औषधपुरवठा यांचीही आवश्यकता आहे. याखेरीज स्वच्छ पाणी, आरोग्याचे शिक्षण आणि रोगप्रतिबंधक लस टोचण्याचे कार्यक्रम यांचीही आवश्यकता असते. गंभीर आजारात तातडीची वैद्यकीय सेवा आणि मोठ्या इस्पितळात पोहोचण्याची मुविधा (रुणवाहिका) याही आवश्यक आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(१) बेकारी, बेघरपणा यांतून असुरक्षितता निर्माण होते. गर्दीचा प्रवास, वाहनांची गर्दी, हीसुद्धा असुरक्षिततेची कारणे असतात. संघटित गुन्हेगारी, गुंडगिरी, सक्तीच्या वर्गण्या, मुलींची छेड हेसुद्धा असुरक्षिततेचे प्रकार असतात. अपुरे पोलीस-संरक्षण, पोलिसांचा संशय यातून असुरक्षितता निर्माण होते. दंगे, बंद, दगडफेक अशा प्रकारांनीही असुरक्षिततेला हातभार लागतो.

२.४ सारांश

आपल्या सामाजिक जीवनाचे स्वरूप कसे विसंगतीपूर्ण असते ते आपण या घटकात पाहिले. आयुष्याबद्दल आणि सुखी जीवनाबद्दल आपल्या सर्वांच्या काही समान अपेक्षा असतात. अन्न, वस्त्र, निवारा आणि सुरक्षित जीवन मिळावे अशी सर्वांची इच्छा असते. या समान अपेक्षा हा आपल्याला एकत्र जोडणारा दुवा असतो. पण या अपेक्षांची पूर्ती विविध समाज घटकांच्या बाबतीत वेगवेगळ्या प्रमाणात होते. त्यामुळे आपल्या सार्वजनिक आयुष्यात काही मूलभूत प्रश्न निर्माण होतात. त्यांचे प्रत्येकाला जाणवणारे रूप वेगळे असते. पण बेकारी, कुपोषण, बेघरपणा, निरक्षरता, अनारोग्य, असुरक्षितता या प्रश्नांना आपल्या सार्वजनिक जीवनात मध्यवर्ती स्थान प्राप्त झालेले दिसते. त्या प्रश्नांच्या संदर्भात आपण एक होतो, आपले गट तयार होतात आणि त्यांच्याद्वारे आपण राजकीय कृती करायला सिद्ध होतो.

या घटकात या मूलभूत प्रश्नांचे स्वरूप काय आहे हे आपण पाहिले. आपल्या समाजातील ते कळीचे प्रश्न आहेत. म्हणजे ते प्रश्न समजल्यामुळे समाजातील ताणतणावांचे आकलन आपल्याला होऊ शकते. तसेच त्या प्रश्नांची सोडवणूक होणे हा आपल्या राजकारणापुढील प्रमुख मुद्दा आहे. मात्र राजकारणात या सर्व प्रश्नांची चर्चा वेगळ्या प्रकारे होते. तेव्हा या मूलभूत प्रश्नांचे राजकीय रूप कसे असते ते आपण पुढील घटकात पाहणार आहोत.

२.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) आपल्या सर्वांच्या सामाईक गरजा कोणत्या असतात ?
- (०२) रोजगाराच्या समस्येचे महत्त्व दहा ओळींमध्ये स्पष्ट करा ?
- (०३) अन्नधान्याचे मुबलक उत्पादन झाल्याने अन्नाचा प्रश्न सुटू शकतो काय ?
- (०४) शहरांमध्ये निवाच्याचा प्रश्न जास्त तीव्र का बनतो ?
- (०५) शिक्षणातील गळतीचा प्रश्न म्हणजे काय ते दहा ओळींमध्ये लिहा.
- (०६) सार्वजनिक इस्पितळांची सोय करण्याने आरोग्याचा प्रश्न सुटू शकेल काय ?
- (०७) शहरांमधील सामाजिक असुरक्षिततेचे स्वरूप वर्णन करा.
- (०८) खेड्यात सामाजिक असुरक्षितता कशा प्रकारची असते ?
- (०९) आपल्या मनोविनोदनाचे कोणते मार्ग उपलब्ध असतात ?
- (१०) न्याय मिळण्यात कोणत्या अडचणी येतात ?

२.६ क्षेत्रीय कार्य

- (०१) तुमच्या जवळच्या रोजगार विनियम केंद्रात किती जणांची नवे नोंदवली आहेत ते पाहा.
- (०२) तुमच्या गावातील /वस्तीतील किती जणांना वर्षातील ३-४ महिने काम नसते त्याची माहिती घ्या.
- (०३) तुमच्या गावात /वस्तीत /गल्लीत किती निरक्षर आहेत आणि किती पदवीधर आहेत त्यांची संख्या पाहणीच्या आधारे शोधून काढा.
- (०४) तुमच्या वस्तीतील /जवळपासच्या सरकारी शाळेत जाणाच्या पाच आणि खाजगी/इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत जाणाच्या पाच विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे शिक्षण, व्यवसाय, उत्पन्न, घराची परिस्थिती या गोष्टींची माहिती जमवा.
- (०५) झोपडीत राहणारी व्यक्ती आणि बंगल्यात राहणारी एक व्यक्ती यांची मुलाखत घेऊन त्यांना सर्वात महत्त्वाच्या समस्या कोणत्या वाटतात याची माहिती जमवा.

टीप - 'क्षेत्रीय कार्य' तून मिळणाऱ्या निष्कर्षाचा विचार व विश्लेषण तुम्ही केलेल्या अभ्यासाच्या संदर्भात करा.

घटक ३ : सार्वजनिक/राजकीय जीवनात उमटणारी आपल्या प्रश्नांची रूपे

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ रोजगार
  - ३.२.२ अन्न आणि वस्त्र
  - ३.२.३ निवाऱ्याचा प्रश्न
  - ३.२.४ शिक्षण
  - ३.२.५ आरोग्य
  - ३.२.६ प्रवास व वाहतूक
  - ३.२.७ सामाजिक सुरक्षा
  - ३.२.८ मनोविनोदन
  - ३.२.९ न्याय
- ३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.४ सारांश
- ३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

३.० उद्दिष्टे

आपल्या खाजगी विश्वापेक्षा सार्वजनिक जीवनाची चौकट अगदी वेगळी असते. त्या सार्वजनिक जीवनात कोणते प्रश्न प्रभावी ठरतात याचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत. या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्हांला-

- ★ आपल्या सार्वजनिक व्यवहारांमध्ये कोणत्या प्रश्नांना महत्त्व येते ते समजेल.
- ★ आपल्या जीवनातील मूलभूत प्रश्नांचे स्वरूप राजकीय व्यवहारांमध्ये कसे बदलते याचे आकलन होईल.
- ★ आपल्या राजकीय जीवनाच्या स्वरूपाची ढोबळपणे माहिती होईल.

३.१ प्रास्ताविक

व्यक्तीच्या सभोवतालचे विश्व हे त्याच्या खाजगी विश्वाचे आणि सार्वजनिक विश्वाचे मिळून बनलेले असते.

खाजगी विश्वातील प्रश्न, सर्वांच्या गरजा आणि अपेक्षा यांच्याद्वारे व्यक्ती सार्वजनिक विश्वाला जोडली जाते. आपल्या अपेक्षा आणि गरजा यांमधून आपल्या सर्वांना एकत्र आणणारे काही मध्यवर्ती प्रश्न असतात. ते आपणा सर्वांनाच भेडसावत असतात. असे कळीचे प्रश्न कोणते ते आपण घटक २ मध्ये पाहिले. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याच्या निमित्ताने आपण कमी-अधिक प्रमाणात आपल्या सभोवतालच्या राजकारणाच्या संपर्कात येतो. अशा रितीने आपले खाजगी जीवन, आपल्या सर्वांच्या सामाजिक गरजांमधून निर्माण होणारे प्रश्न आणि आपले राजकीय पर्यावरण यांची एक साखळी तयार होते. तिच्याद्वारे आपले खाजगी आयुष्य हे निव्वळ खाजगी, तुटक असे न राहता सार्वजनिक आयुष्याशी/समाजाच्या जीवनाशी जोडले जाते. सामाजिक घडामोडी, राजकीय उलथापालथी यांच्याकडे आपण दुराव्याने न पाहता आपल्याशी संबंधित घटना म्हणून पाहू लागतो, ते याच साखळीमुळे. अशा प्रकारे एक सुटी व्यक्ती, कुटुंबाचा घटक, जातीचा, धर्माचा घटक असा आपला प्रवास होत जातो. आपल्या भोवतालच्या समाजाशी आपला परिचय होत जातो. त्या समाजाच्या राजकारणाचे रूप आपल्याला उलगडत जाते. स्वतःच्या कोषात गुंतलेली एक व्यक्ती असे आपले रूप न राहता समाजाचा एक घटक, राजकीय प्रक्रियेचा एक भागीदार, एक नागरिक म्हणून आपण वावरू लागतो. या भूमिकेतून आपल्याला भोवतालच्या राजकारणात आपल्या गरजांचे, अपेक्षांचे प्रतिबिंब कसे उमटलेले दिसते ते आता पाहायचे आहे.

३.२ विषय-विवेचन

काही प्रश्न आपण आपल्या घरात, गटात सोडवू शकतो. त्यांचा निर्णय वैयक्तिक/खाजगी पातळीवर होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, मी कोणती सायक्ल विकत घ्यावी, ती रोखीने घ्यावी की हप्त्याने याचा निर्णय मी स्वतःच करतो. फार तर एखाद्या मित्राचा त्यासाठी मी सल्ला घेईन. याउलट-

काही प्रश्नांचा निर्णय सार्वजनिक पातळीवर होतो. म्हणजे सान्या समाजासाठी हा निर्णय घेतला जातो. अशा प्रश्नांना आपण ‘राजकीय प्रश्न’ म्हणतो.

समाजातील विविध पेचप्रसंगांची दखल घेऊन त्यांच्यावर उपाय शोधण्याचे सार्वजनिक प्रयत्न राजकारणात होतात. घटक २ मध्ये आपण ज्या विविध प्रश्नांचा उल्लेख केला ते काही खाजगी प्रश्न नव्हते. तर आपल्यापैकी सर्वांनाच बोचणारे असे ते प्रश्न आहेत. म्हणूनच आपल्या राजकीय जीवनात त्या सर्वच प्रश्नांना महत्वाचे स्थान प्राप्त होते.

समाजाच्या गरजा, अपेक्षा यांची राजकीय क्षेत्रात चर्चा होते. मात्र ते प्रश्न जसेच्या तसे राजकीय क्षेत्रात स्थलांतरित होत नाहीत. आपल्या देशाच्या राजकारणाला मानवेल, साजेल अशा बेताने ते प्रश्न राजकीय क्षेत्रात विचारात घेतले जातात. त्यामुळेच काही वेळा मूळ भेडसावणारा प्रश्न आणि राजकारणात होणारी त्याची चर्चा यांच्यात फरक असतो. काही वेळा मूळ प्रश्नाला बगल दिली जाते. तर काही वेळा त्याचे सुलभीकरण होते. कधी त्याची एकच बाजू पुढे येते तर कधी त्यातून अगदी वेगळेच राजकीय प्रश्न आकाराला येतात.

म्हणजे आपल्या समाजजीवनातील समस्या हेच राजकारणाचे मूळ असले तरी राजकीय क्षेत्र स्वतःला हव्या त्या पद्धतीने त्या समस्यांना आकार देऊ शकते. कोणत्या प्रश्नांना किती प्राधान्य द्यायचे याबद्दलचा निर्णयही राजकीय क्षेत्रातच होतो.

आपल्या प्रश्नांची राजकीय रूपे कशी असतात ते पाहू.

३.२.१ रोजगार

रोजगाराचा प्रश्न हा आपल्यापुढील एक बिकट प्रश्न आहे. राजकारणात आपल्याला तो कोणत्या स्वरूपात आढळतो?

रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध करून देणे हा सर्वच पक्षांचा कार्यक्रम असतो. रोजगाराच्या संधी निर्माण करायच्या म्हणजे एक तर सरकारी खात्यांमध्ये नोकरभरती करायची. दुसरे म्हणजे स्वयंरोजगार योजना आखायच्या. स्वयंरोजगारासाठी छोटी छोटी कर्जे देण्याच्या योजना आखल्या जातात. पण शासकीय खात्यांमध्ये मुळातच अतिरिक्त भरती झालेली असते. त्यामुळे नवीन नोकरभरतीला वाव नसतो. शिवाय स्वयंरोजगारासाठी कर्ज देण्याने आर्थिक ताण वाढतो. त्यामुळे या योजना आखल्या गेल्या तरी प्रत्यक्षात त्यांच्या अंमलबजावणीवर मर्यादा पडतात. तरीही बेकारी हटवणे हा एक सार्वत्रिक राजकीय कार्यक्रम असतो. आपल्या राज्यघटनेने व्यक्तींना अनेक अधिकार दिले आहेत. उदाहरणार्थ, भाषण-स्वातंत्र्य किंवा संचार-स्वातंत्र्य आहे, तसा प्रत्येकाला उपजीविकेसाठी काम करण्याचा हक्क द्यावा अशी मागणी केली जाते. काम करण्याचा हक्क देण्याची जोरदार चर्चा अलोकडच्या

काळात चालली आहे. पण केवळ राज्यघटनेत तो हक्क निल्यांने प्रत्यक्षात काही सर्वांना काम मिळत नाही. त्यासाठी आधी पुरेसे काम सर्वांना उपलब्ध करून देता आले पाहिजे. म्हणूनच रोजगाराचा हक्क ही घोषणा जरी आपण केली तरी त्यासाठीची तरतूद अद्याप होऊ शकलेली नाही. असाच राजकारणात प्रचलित असलेला मुद्दा म्हणजे बेकारभत्ता देण्याचा प्रश्न. बेरोजगार म्हणून नाव नोंदणाऱ्या प्रत्येक धडधाकट व्यक्तीला असा भत्ता देण्याचा उपाय सुचवला जातो. पण त्यातून उद्भवणारा आर्थिक बोजा आपला देश पेलू शकेल का हा प्रश्न असल्याने तीही योजना मागे पडते. मग महाराष्ट्रातील 'रोजगार हमी योजने' सारखी योजना आखता येईल का? त्यातून सार्वजनिक उपयोगाची बांधकामे वगैरे करून घेता येतील. पण सुशिक्षित आणि कमी अधिक कुशल बेरोजगारांना त्यात अकुशल अशी कामे करावी लागतील.

विशेष म्हणजे एकीकडे रोजगाराच्या प्रश्नांची चर्चा चालू असतानाच आपल्या देशात यांत्रिकीकरण आणि संगणकीकरण मात्र अत्यंत वेगाने चालू आहे.

विपुल मनुष्यबळ असलेल्या समाजाने कोणत्या प्रकारचे तंत्रज्ञान अंगिकारावे याची फारशी चर्चा होताना दिसत नाही.

संगणकीकरणाने अतिकुशल रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल पण मध्यम स्वरूपाच्या तांत्रिक कौशल्यांना कमी वाव मिळेल. या गंभीर प्रश्नाची दखल राजकारणात घेतली जात नाही. याचे कारण आपल्या राजकीय जीवनात उच्च प्रतीच्या यांत्रिकीकरणाविषयी जवळपास एकवाक्यता आहे.

तसेच बोनस, पगारवाढ वगैरे मुद्यांवर लढे उभे राहतात पण अकुशल आणि असंघटित श्रमिकांच्या किमान वेतनाच्या प्रश्नाला नेहमीच कमी महत्व मिळते. शारीरिक कष्टाची कामे करणारे शहरातील श्रमिक, बांधकामावरील अकुशल कामगार तसेच शेतमजूर यांच्या किमान वेतनाबद्दल फारशी कोठे चर्चा होताना दिसत नाही. त्यांना तुटपुंज्या वेतनावरच काम करावे लागते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१) रोजगाराच्या मुद्दावरून राजकारणात कोणते प्रश्न निर्माण होतात? सुमारे चार ओर्डींट सांगा.

३.२.२ अन्न आणि वस्त्र

अन्न आणि वस्त्र या आपल्या सार्वत्रिक गरजा आहेत. त्यांचे पुरेसे उत्पादन आणि सर्वांमध्ये वाटप होणे निकटीचे

असते. त्यामुळे शेतीचे उत्पादन वाढवण्याच्या मोहिमा आखल्या जातात. देशाची अन्नधान्याची एकूण गरज लक्षात घेऊन धान्योत्पादनाची उद्दिष्टे ठरवली जातात. ती पूर्ण होण्यासाठी खते, बियाणे यांचा पुरवठा केला जातो. शेतीच्या आधुनिक पद्धतींना प्रोत्साहन दिले जाते. थोडक्यात वैज्ञानिक प्रगतीचा पुरेपूर उपयोग करून घेऊन धान्योत्पादन वाढवण्याचे प्रयत्न होतात. त्या दृष्टीनेच १९७० च्या सुमारास ‘हरित क्रांती’ची घोषणा करण्यात आली. धडक कार्यक्रम आखून देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी करण्याचा हा कार्यक्रम होता. तसेच पुढील काळात ‘शेतकऱ्यांती’ किंवा ‘दुधाचा महापूर’ या योजना साकारण्यात आल्या. अन्नाच्या प्रश्नाचे असे राजकीय रूप आपल्याला आढळते. पण त्याचे दुसरे राजकीय रूप म्हणजे भडकती महागाई हे आहे. धान्योत्पादन झाले, पण गोरंगरिबांना सकस अन्न मिळण्याचा प्रश्न तसाच राहिला. त्यासाठी शहरांमधून रास्त भावाने धान्यपुरवठा करण्याच्या योजना कार्यान्वित राहिल्या. पण स्वस्त दराने होणाऱ्या पुरवठ्याचा दर्जा सुमार राहिला. उच्च प्रतीचे धान्य भरमसोंठ भावानेच खरेदी करणे भाग पडते अशी आजही स्थिती आहे. त्यामुळे धान्योत्पादनाच्या प्रश्नाएवढाच रास्त भाव आणि धान्यवाटपाचा प्रश्न महत्वाचा ठरतो. पण आपल्या राजकीय जीवनात मात्र धान्योत्पादनाच्या, धान्यआयातीच्या समस्येला प्राधान्य मिळते. भाववाढ, महागाई, टंचाई यांचा विचार तसा वरवरच-तात्पुरत्या स्वरूपातच केला जातो. खेडो-पाड्यांमध्ये किंवा विरळ वस्तीच्या भागांमध्ये सकस धान्य पुरवण्याच्या यंत्रणाही नाममात्रच असतात. शहरात रास्त भावाने धान्यपुरवठा करणे यावरच सर्वाधिक भर दिला जातो.

धान्योत्पादन आणि धान्यपुरवठा यांच्याशी संबंधित असे इतरही काही मुद्दे राजकीय जीवनात प्रभावी ठरतात. शेतीमालाला योग्य भाव मिळाले पाहिजेत, शेतकऱ्याला फायदा झाला पाहिजे यासाठी देशाच्या विविध भागांमध्ये आंदोलने होताना दिसतात. म्हणजे एकीकडे धान्यपुरवठा रास्त भावाने कसा करावा हा प्रश्न आहे तर दुसऱ्या बाजूला शेतीमालाला किफायतशीर भाव देण्याचा प्रश्न आहे. त्याचप्रमाणे शेतीला पुरेसा पाणीपुरवठा व्हावा, त्यासाठी पुरेशी सिंचन व्यवस्था असावी, शेतजमिनीचे न्याय्य वाटप व्हावे, अल्पभूधारकांना पुरेसे संरक्षण मिळावे, अशा विविध मागण्या शेती आणि धान्याच्या प्रश्नाशी निगडित आहेत.

अन्नधान्याइतकाच पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न गंभीर आहे. मोठ्या शहरांमध्ये पाणीपुरवठा ही एक समस्या आहे तर लहान गावांमध्ये शुद्ध पाण्याचा पुरवठा करण्याचा प्रश्न आहे. त्या-त्या भागाच्या राजकारणात या प्रश्नांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. उदाहरणार्थ, पाण्याच्या प्रश्नावरून मोठे जलाशय निर्माण करण्याचे व मोठ्या धरणांचे प्रश्न उभे राहतात. शेतकी, व्यापारी, कारखानादार या सर्वांनाच मोठी धरणे हे वरदान वाटते. त्यातून मोठी धरणे बांधावीत की नाही हा प्रश्न राजकारणात मध्यवर्ती बनतो.

तीच गोष्ट कापडधोरणाची. एका बाजूला कापूस उत्पादकांच्या हिताचा प्रश्न असतो तर दुसऱ्या बाजूला कृत्रिम धागे बनवणाऱ्यांचे दडपण असते. त्यामुळे कृत्रिम धाग्यांच्या आयातीला, त्यापासून वस्त्रनिर्मीतीला परवानगी द्यावी का? कापसाची पैदास करणाऱ्यांना संरक्षण कसे द्यावे? यांसारखे प्रश्न निर्माण होतात. त्यातून मग कापूस एकाधिकार खरेदी, वस्त्रोद्योग महामंडळाची स्थापना, कापड गिरण्यांना सवलती, कृत्रिम धागा वापरण्यांना काही फायदे अशा प्रकारची राजकीय धोरणे अस्तित्वात येतात.

३.२.३ निवाच्याचा प्रश्न

(१) अन्नधान्याचा प्रश्न राजकीय कसा बनतो ? सुमारे चार ओळींत लिहा.

३.२.३ निवाच्याचा प्रश्न

घरांचा प्रश्न मोठ्या शहरांमध्ये कसा बिकट होत आहे हे आपण मागच्या घटकात पाहिले. राजकारणात त्यांची विविध रूपे आपल्याला आढळतात. धरणे, जलाशय यांच्या निर्मीतीमुळे निर्वासित झालेल्यांच्या पुनर्वसनासाठी वर्षानुवर्षे प्रयत्न चालू असतात. क्वचित कोठे त्यातून राजकीय लढे उभे राहतात. शहरांमध्ये घरांच्या प्रश्नामुळे झोपड्या आणि बकाल वस्त्या निर्माण होतात. या वस्त्यांना अनेक वेळा मूलभूत नागरी सुविधादेखील (वीज, पाणी, स्वच्छतागृहे, इत्यादी) मिळत नसतात. त्यातून अनेक समस्या निर्माण होतात. उच्चभूंचा या वस्त्यांना विरोध असतो. अशा वस्त्या उठवल्या पाहिजेत असा प्रयत्न ते करतात. या वस्त्यांमधील लोकांनी कोठे जावे याचे उत्तर कोणापाशीही नसते. तरी शहर स्वच्छ ठेवण्याच्या मोहिमा काढून झोपड्या उठवण्याचे प्रयत्न केले जातात. त्याउलट झोपडपट्ट्यांच्या जागेची मालकी, नगरपालिकांची जबाबदारी असे वेगळेच प्रश्न उभे राहतात. याच प्रश्नाचे आणखी एक राजकीय रूप म्हणजे झोपड्यांना अधिकृत मान्यता देण्याची व नागरी सुविधा देण्याची मागणी केली जाते. त्याशिवाय आता काही ठिकाणी मोफत/अल्प किमतीला पक्की घेरे बांधून देण्याचे प्रयोगही होऊ लागले आहेत. विविध राजकीय पक्कांचा यात पुढाकार असतो.

वरवर तांत्रिक दिसणारा आणखी एक राजकीय प्रश्न म्हणजे एखाद्या जागेवर किती बांधकाम करावे हा असतो. मोठ्या शहरांमध्ये चर्टइक्सेन निर्देशांक या तांत्रिक नावाने हा प्रश्न गाजत असतो. त्याच्या जोडीनेच नगरनियोजन आणि नगरविकास आराखडा हीसुद्धा निवाच्याच्या प्रश्नाची राजकीय रूपे असतात. कोठे किती बांधकामाला परवानगी द्यावी, कशासाठी बांधकाम करू द्यावे वगैरे प्रश्न या नियोजनात गुंतलेले असतात. या सर्वांची फलनिष्पत्ती म्हणजे मोठ्या शहरांमधील बांधकाम व्यावसायिकांचे सतत वाढाणारे राजकीय महत्व.

आणखी एका प्रकारे राजकीय क्षेत्रात आपल्याला निवाञ्याचा प्रश्न आढळतो, तो म्हणजे गृहनिर्माण संस्था आणि सामुदायिक घरबांधणीबद्दलचे कायदेकानू. सहकारी तत्वावरील घरबांधणीला सवलती दिल्या जातात. त्यामुळे शासनाला सहकारी संस्थाविषयक खात्यात गृहनिर्माण संस्थांसाठीचा स्वतंत्र विभाग निर्माण करावा लागतो. फॅलॅट ओनर्स असोसिएशन, सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचा महासंघ यांसारख्या संघटना मोठ्या शहरांमध्ये अस्तित्वात असतात. त्याशिवाय घरबांधणी, गृहकर्ज यांसाठी शासनाच्या गृहनिर्माण मंडळ, सिडको, यांसारख्या अनेक यंत्रणादेखील उभ्या राहिलेल्या दिसतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) निवाञ्याच्या प्रश्नाचा सर्वांत महत्त्वाचा राजकीय आविष्कार कोणता? सुमारे तीन ते चार ओळींत स्पष्ट करा.

३.२.४ शिक्षण

सर्वांना शिक्षण मिळावे हे आपले राष्ट्रीय उद्दिष्ट आहे. पण शिक्षण कसे मिळावे, किती मिळावे, कोणाला उच्च शिक्षण मिळावे वगैरे मुद्दे वादग्रस्त आहेत. म्हणूनच प्रौढ शिक्षणावर ऐसे खर्च करावेत की प्राथमिक शाळांवर की उच्च शिक्षणावर असा प्रश्न उद्भवतो. शिकू इच्छिणाऱ्यांची वाढती संख्या आणि अपुन्या¹ सुविधा यांमुळे ही तणाव निर्माण होतात. शिक्षणाबद्दलचा मुख्य प्रश्न आहे तो सरकारी शिक्षण आणि खाजगी शिक्षण यांच्या प्रमाणाचा. पूर्वप्राथमिक शिक्षण खाजगीच असते पण प्राथमिक शाळांना सरकार अनुदान देते व त्यांच्यावर नियंत्रणही ठेवते. त्याबरोबरच खाजगी शाळाही असतात. त्या बहुतेक वेळा इंग्रजी माध्यमाच्या असतात आणि भरमसाठ फी घेऊन तेथे शिक्षण दिले जाते. त्यामुळे उच्चवर्गीयांची सोय होते. अशाच प्रकारे उच्च शिक्षणही खाजगी का असून्ये असा प्रश्न आता विचारला जातो. विशेषत: वैद्यक, अभियांत्रिकी यांसारख्या व्यवसायशिक्षण देणाऱ्या सरकारी व निमसरकारी संस्थांमध्ये मर्यादित विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश मिळतो. त्यामुळे आता उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा विचार प्रबल होऊ लागला आहे. त्यातून गुणवत्ता, फी वाढ यांसारखे प्रश्नही निर्माण होतात. पण जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना हे आकर्षक अभ्यासक्रम पूर्ण करता यावेत म्हणून अशा खाजगीकरणाचा उपाय सुचवला जातो.

शिक्षणाच्या प्रश्नाचे दुसरे राजकीय रूप म्हणजे क्रमिक पुस्तकांचा प्रश्न. शालेय अभ्यासक्रम तयार करून त्यानुसार क्रमिक पुस्तके बनवण्याची जबाबदारी सरकारची किंवा सरकारी महामंडळाची असते. त्यामुळे अशा पुस्तकांमधील मजकुराची जबाबदारी सरकारवर येते. धार्मिक सद्भावना, जातीय सलोखा, राष्ट्रीय धोरणे या सर्व गोष्टी सांभाळून ही पुस्तके तयार करावी लागतात. अशा क्रमिक पुस्तकांतील ऐतिहासिक चुका,

भौगोलिक चुका किंवा धर्मभावना दुखावणारे मजकूर यावरून अनेक वेळा राजकीय वादविवाद होतात. शिवाय या क्रमिक पुस्तकांमधून अपेक्षित हेतू साध्य होतात की नाही याविषयीही शंका व्यक्त केली जाते.

शिक्षणाशी संबंधित असा सर्वांत ज्वलंत प्रश्न म्हणजे माध्यमाचा प्रश्न होय. शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे हा निव्वळ शैक्षणिक प्रश्न नाही. शासन मातृभाषेतून शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन देते. पण उच्चभ्रूंचा कल मात्र इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेण्याकडे असतो. इंग्रजी माध्यमाला नकार देऊन शासन भावी पिढ्यांचे नुकसान करते असा आरोप केला जातो. अशा दबावांमुळे शालेय स्तरावर अजूनही इंग्रजी माध्यम मोठ्या प्रमाणावर टिकून आहे. अलीकडे गोव्यात तर माध्यमाच्या प्रश्नावरून अंदोलन झाले. शिवाय राज्यभाषा आणि मातृभाषा यांपैकी कशाला महत्त्व द्यावे, राज्यातील भाषिक अल्पसंख्याकांनी कोणत्या भाषेत शिकावे हे प्रश्नही आपल्यासारख्या बहुभाषिक देशात महत्त्वाचे ठरतात. मातृभाषेतून शिकावे असे आपण म्हणतो. पण बहुतेक राज्यांमध्ये राज्यभाषा आणि इंग्रजी व हिंदी याच माध्यमांची सोय असते. त्यामुळे मातृभाषेतून शिक्षण मिळण्याची सुविधा परराज्यात मिळणे दुरापास्तच होऊन बसते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) शिक्षणाची आपली गरज सार्वजनिक जीवनात कशी व्यक्त होते? सुमारे चार ओळींत सांगा.

३.२.५ आरोग्य

आरोग्याचा प्रश्न वास्तविक फार महत्त्वाचा आहे, पण राजकीय जीवनात त्याची अगदी वरवरच दखल घेतली जाते. रोगप्रतिबंध करण्यासाठी मूळ गरज असते सक्स अन्न, शुद्ध हवा-पाणी यांची. परंतु या गरजा पूर्ण होत नाहीत. कुपोषणामुळे रोगराई वाढते. त्यावर प्रतिबंधक लस टोचण्याचे उपाय केले जातात. तसेच आरोग्य-शिक्षणावरही भर दिला जातो. निरोगी समाज निर्माण करण्यापेक्षा आपल्या सार्वजनिक जीवनात साथीचे रोग नाहीसे करण्यावर जास्त भर दिला जातो. म्हणून देवी, नारू, हिंवताप वगैरे रोगांचे निर्मूलन करण्यासाठी मोहिमा आखल्या गेल्या. मात्र दुर्गम भागात आणि खेड्यांमधून पुरेशा आरोग्यसुविधा प्रयत्न करूनही पोहोचत नाहीत. मग मोठ्या शहरांमध्ये मोठी सार्वजनिक इस्पितळे उभारून आरोग्यसेवा देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

आरोग्याशी संबंधित असा एक प्रश्न म्हणजे पाश्चात्य वैद्यकशास्त्र आणि आयुर्वेद यांपैकी कशाला किंवा महत्त्व द्यायचे? भारतीय वैद्यकपद्धतीना काही बाबतीत प्रोत्साहन दिले जात असले तरी जास्त प्रचार होतो तो पाश्चात्य वैद्यकशास्त्राचाच. आयुर्वेदिक औषधांना सवलती दिल्या जातात, पण तरीही

पाश्चात्य औषधे, जीवरक्षके हीच लोकप्रिय बनलेली दिसतात. औषधनिर्मितीच्या क्षेत्रात परदेशी कंपन्यांना अनेक फायदे मिळतात. त्यामुळे बहुराष्ट्रीय औषध कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण होते. शिवाय औषधांच्या किमतींवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रश्नही सार्वजनिक क्षेत्रातील एक महत्वाचा प्रश्न आहे. जीवरक्षकांच्या किमती सरकार नियंत्रणाखाली ठेवते. पण अनेक औषधांच्या किमती सामान्य माणसाला न परवडणाऱ्या असतात. त्याबाबत शासन फारसे प्रयत्न करत नाही. शिवाय भेसल आणि औषधांचा दर्जा याविषयीही सामान्य माणसाला पुरेसे संरक्षण मिळत नाही. या सर्व प्रश्नांच्या पाठीमागील मुख्य कारण म्हणजे औषधे, उपचारपद्धती, आरोग्यसेवा यांच्याविषयीचे निश्चित धोरण ठरवण्याचा प्रश्न दुर्लक्षित राहिला आहे. त्यामुळे खाजगी निधीमधून टोलेजंग रुणालये निर्माण होतात, पण दर्जेदार आरोग्यसेवा मात्र महागच राहते, असे चित्र दिसते.

३.२.६ प्रवास व वाहतूक

प्रवासाच्या सोयी झापाठ्याने वाढत आहेत. त्याबरोबरच रस्त्यांवरील वाहनांची गर्दीही वाढत आहे. त्यामुळे वाहनांचे नियंत्रण करणे, अपघात टाळणे, रहदारीत शिस्त आणणे वैरो जबाबदाऱ्या सरकारवर येऊन पडतात. मालाची वाहतूक वेगाने व्हावी असा व्यापारांचा आग्रह असतो. त्यामुळे मालवाहतुकीच्या सुविधा निर्माण कराव्या लागतात. मालवाहतूक करणारे कंत्राटदार, ट्रकमालक, व्यापारी या सर्वांचे सरकारवर दडपण येत असते. आंतरराज्य मालवाहतुकीचे नियम, मालावरील कर व जकात याबद्दलच्या धोरणावर संबंधितांच्या अपेक्षांचा बराच प्रभाव पडतो.

प्रवासी वाहतुकीच्या क्षेत्रात काही प्रमाणात खाजगी वाहतुकीला परवानगी दिली जाते. पण सरकारी बससेवा हीच सर्वांत मोठी वाहतूक यंत्रणा असते. त्यामुळे वेगवेगळ्या ठिकाणांहून बससेवा सुरु व्हावी, दोन गावांमध्ये थेट बससेवा असावी, जलद बससेवा असावी, आरामबसची संरुया वाढवावी, बस मधल्या गावांना थांबावी अशा विविध प्रकारच्या मागण्या केल्या जातात. बसस्टॅंड कोठे उभारावेत, कोणत्या रस्त्यांवर बससेवा चालवाव्यात यांबद्दलचे प्रश्न सरकारला हाताळावे लागतात. शिवाय बससेवा सुरु करण्यासाठी योग्य रस्ते असावे लागतात, त्यांची देखभाल करावी लागते. ‘गाव तेथे एस.टी.’ अशा प्रकारचे प्रयत्न केले जातात. पण रस्ते, बसगाड्या, इंधन, यांविषयी अडचणी येऊन त्या प्रयत्नांमध्ये बाधा येते. तीच गोष्ट रेल्वेगाड्यांची. रेल्वेगाड्या सुरु करण्याची मागणी सगळ्याच विभागांकडून केली जाते. पण ते शक्य होत नाही. तसेच दूरच्या प्रवाशांना अतिजलद गाडी हवी असते तर इतर प्रवासी जवळपासच्या गावांना गाडी थांबवण्याची मागणी करतात. रेल्वे आणि बसगाड्या प्रामुख्याने मोठ्या, औद्योगिक

शहरांना जोडतात. त्यामुळे अविकसित प्रदेशांमध्ये रेल्वेमार्ग कमी असतात, रस्ते कमी असतात. म्हणजे राजकीय क्षेत्रात तो प्रश्न प्रादेशिक विकासाचा प्रश्न बनतो. महाराष्ट्रात कोकण, मराठवाडा या भागांमध्ये रेल्वेमार्ग कमी असल्याने तेथे औद्योगिक विकास संघर्षात नियंत्रणे होतो अशी तक्रार केली जाते.

इंधनटंचाई असली तरी विमानसेवांचा सतत विस्तार केला जातो. जलद प्रवास, आधुनिकता, उच्चभूंची सोय, इत्यादी दृष्टींनी विमानसेवा आवश्यक ठरतात. नवीन विमानसेवा सुरु करण्याचा आग्रह व्यापारी संस्था, उद्योग व्यवसाय, वृत्तपत्रे या सर्वांकडूनच केला जातो. रेल्वेस्टेशन, विमानतळ असणे हे शहराच्या मोठेपणाचे/प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले गेल्यामुळे या सोयींसाठी राजकीय दडपणही आणले जाते.

सार्वजनिक प्रवासी वाहतुकीप्रमाणेच खाजगी दुचाकी वाहने आणि मोटरगाड्या यांचाही विस्तार सतत होत राहतो. त्याला शासनाकडून प्रोत्साहनही दिले जाते. त्यामुळेच स्वस्त मोटार, छोटी मोटार, यांसारखे प्रयोग केले जातात. तसेच दुचाकी वाहनांच्या निर्मितीला परवानगी देऊन परकीय कंपन्यांबरोबर सहकार्य, देवाणघेवाण करण्यासही वाव दिला जातो. आधुनिक जीवनपद्धतीमधील अत्यावश्यक आणि अपरिहार्य घटक म्हणून या विस्ताराकडे सर्वजन पाहतात व त्या दृष्टीनेच शासकीय धोरणेही ठरतात.

३.२.७ सामाजिक सुरक्षा

संघटित गुंडगिरी, असुरक्षितता, स्थियांवरील अत्याचार यांसारख्या समस्यांमुळे सामाजिक सुरक्षेचा प्रश्न महत्वाचा बनतो. त्याशिवाय आंदोलने, दंगेधोपे यांच्यामुळे सार्वजनिक शांतता धोक्यात येते. शांतता आणि सुव्यवस्था टिकवणे ही शासनाची जबाबदारी असल्यामुळे सामाजिक सुरक्षिततेच्या प्रश्नाला विविध राजकीय परिमाणे प्राप्त होतात.

या प्रश्नातून उद्भवणारा पहिला मुद्दा म्हणजे गुन्हेगारीचे क्षेत्र आणि राजकारण यांचा परस्परसंबंध. मोठ्या शहरांमध्ये गुन्हेगारांच्या टोळ्या कोणत्या तीरी पुढाऱ्याला पाठिंबा देताना आढळतात. साहजिकच त्यांना राजकीय संरक्षण मिळते. गुन्हेगारीच्या जगातील व्यक्ती आणि राजकीय पुढारी अनेक वेळा एकत्र वावरतात. त्यामुळे संघटित गुंडगिरीचा बीमोड कसा करायचा यापेक्षा राजकारण आणि गुन्हेगारी यांची फारकत कशी करायची हाच महत्वाचा प्रश्न होऊन बसतो. त्यातून राजकारणाचे बदलते स्वरूप, राजकारणातील समस्या, भांडवलदार आणि गुन्हेगार यांचे परस्परसंबंध असे मुद्दे पुढे येतात.

गुन्हेगारीतून उद्भवणारा आणखी एक मुद्दा म्हणजे पोलीसदलांचे स्वातंत्र्य. आपल्याकडे नेहमी पोलिसांवरील

राजकीय दडपणाची चर्चा केली जाते. म्हणजे सुव्यवस्थेच्या प्रश्नाला राजकारणात कलाटणी मिळते ती पोलिसांवरील दडपणाच्या रूपाने. त्यामुळे पोलीस अधिकाऱ्यांच्या बदल्या, बढत्या, गुन्हा नोंदवू नये म्हणून होणारे प्रयत्न, एखारी मोहीम थांबवावी यासाठी आलेले दडपण, अशाच गोष्टीना प्राधान्य मिळते. किंतु वेळा दुर्घटना पातळीवरचे पोलीस अधिकारी आणि राजकीय पुढारी यांच्या संगनमताचा प्रश्न उभा राहतो. लहान गावातील पाटील, पुढारी यांच्या मनाविरुद्ध तक्रार नोंदवली जात नाही, असा आरोप केला जातो. अशा प्रकारे पोलिसदलांचा उपयोग कसा करून घ्यावा हा राजकारणातील मुख्य मुद्दा बनतो.

देशाच्या विविध भागात खियांवरील अत्याचार वाढताना आपल्याला दिसतात. या प्रश्नाचे प्रतिबिंब राजकारणातही पडतेच. पण मूळ प्रश्नाची उकल करण्यापेक्षा तो प्रश्न राजकीय चौकटीत सामावून घेण्यालाच प्राधान्य मिळते. उदाहरणार्थ, महिला पोलिसांची संख्या वाढवावी अशी मागणी केली जाते, किंवा महिलांवरील अत्याचाराचे खटले चालवण्यासाठी वेगळी न्यायालये असावीत अशी मागणी केली जाते. स्त्री-प्रश्नाचे असेच आणखी एक राजकीय रूप म्हणजे राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना होय. त्याचप्रमाणे स्थानिक शासनात ३० टक्के महिला प्रतिनिधींची तरतूद करणे हासुद्धा या प्रश्नाचा एक राजकीय आविष्कार आहे. त्याखेरीज सर्वच पक्ष महिला आघाड्या चालवून त्यांच्यामार्फत या प्रश्नांची दखल घेत असतात. अत्याचारविरोधी कायदे, हुंडाप्रतिबंधक कायदे, महिला दक्षता समित्या, नारी समता मंचासारख्या संघटना ही सर्व स्त्रीप्रश्नाची आपल्या अवतीभवती आढळणारी सार्वजनिक रूपे आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(१) स्त्रीप्रश्नाची दखल राजकारणात कशी घेतली जाते ? सुमारे तीन ओळींत सांगा.

३.२.८ मनोविनोदन

मनोरंजन किंवा करमणूक ही खरेतर अगदी व्यक्तिगत बाब झाली, पण अनेक प्रकारे तिचाही आपल्या सार्वजनिक जीवनाशी संबंध येतोच. आकाशवाणी आणि दूरदर्शन ही मनोविनोदनाची प्रमुख साधने शासनाच्या नियंत्रणात असतात. त्यामुळे अपोआपच त्यांच्या हाताळणीचा प्रश्न राजकीय बनतो. शिवाय ही माध्यमे सरकारी नियंत्रणाखाली असावीत काय हा सार्वजनिक चर्चेचा प्रश्न बनतो. माध्यमांची स्वायत्तता हा आपल्याकडे प्रदीर्घ काळ एक राजकीय प्रश्न बनला आहे. स्वायत्तता द्यावी का, किंती द्यावी, आर्थिक व्यवहार कंसे असावेत या प्रश्नांवर अनेक वर्षे चर्चा झाली आहे. आता या

माध्यमांना स्वायत्त दर्जा देण्याचे ठरले आहे. तरीही त्यात शासकीय नियंत्रण राहतेच अशी तक्रार केली जाते. या माध्यमांवरील राजकीय कार्यक्रमाखेरीज इतर कार्यक्रमांमध्येही राजकीय हस्तक्षेप केला जातो अशी तक्रार असते. असा हस्तक्षेप करावा काय हा वादाचा मुद्दा आहे.

या माध्यमांखेरीज नाटक, चित्रपट या करमणुकीच्या साधनांचेही नियंत्रण सरकार करतेच. त्यासाठी मुख्यतः पूर्वपरीक्षणाचा मार्ग अवलंबला जातो. सरकारने स्थापन केलेल्या एका परीक्षक मंडळाने मान्यता दिल्याखेरीज नाटकाचे प्रयोग करता येत नाहीत, तसेच चित्रपटाचे प्रदर्शन करता येत नाही. संस्कृती, मूल्ये, धर्मभावना, इत्यादी जपण्यासाठी शासन हे परीक्षणाचे कार्य करते. अशा प्रकारे परीक्षण व्हावे का हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. शिवाय प्रत्यक्ष परीक्षण कार्यात पक्षपात होतो अशाही तक्रारी केल्या जातात. किंतु येकदा हे प्रश्न न्यायालयांपर्यंत जातात. म्हणजे चित्रपटविषयक आणि मनोविनोदनविषयक धोरण हा सार्वजनिक चर्चेचाच एक भाग आहे.

वृत्तपत्रस्वातंत्र्य हासुद्धा आपल्या राजकारणातील एक नेहमीच्या चर्चेचा मुद्दा आहे. कागदपुरवठा, सरकारी जाहिराती यांच्याद्वारे सरकार वृत्तपत्रांवर अनौपचारिकपणे दडपण आणू शकते. शिवाय बदनामी, नुकसान भरपाई याविष्याचे कायदे, इतर निर्बंध यांच्याद्वारे ही वृत्तपत्रांवर नियंत्रण ठेवले जाऊ शकते. त्यामुळे वृत्तपत्रस्वातंत्र्याची व्याप्ती किंती असावी, पत्रकारांना किंती व कोणते अधिकार असावेत यांसारखे प्रश्न नेहमी राजकीय चर्चेमध्ये विचारले जातात.

याचा अर्थ असा की, साहित्य-संस्कृती-मनोरंजन हे सर्व सार्वजनिक जीवनाचे भाग मानले जातात. आपली संस्कृती जपणे, तिच्यात भर घालणे ही जबाबदारी आपण राजकीय जबाबदारी मानतो. त्यासाठी विविध मंडळे, अकादमी, वैगैर संस्था राजकीय क्षेत्रात उभ्या राहतात. त्यांच्याद्वारे सांस्कृतिक कार्याला प्रोत्साहन दिले जाते. एका बाजूने नियंत्रण आणि दुसर्या बाजूने प्रोत्साहन अशा दोन्ही प्रकारे राजकीय क्षेत्राचा मनोविनोदनाशी संबंध येतो. 'राष्ट्रीय सांस्कृतिक धोरण' ठरवण्याचे सध्या चालू असलेले प्रयत्नसुद्धा हेच दर्शवतात की संस्कृतीचा प्रश्न हाही राजकीय प्रश्नच ठरतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

(१) मनोविनोदनाच्या प्रश्नाची सार्वत्रिक बाजू कोणती असते ? सुमारे तीन ओळींत सांगा.

३.२.९ न्याय

नागरिकांना न्याय मिळणे सुलभ व्हावे म्हणून आपण तालुकापातळीपासून न्याययंत्रणा उभी केली आहे. तसेच

आपल्या घटनात्मक अधिकारांच्या रक्षणासाठी उच्च न्यायालयांमध्ये दाद मागण्याची तरतुदही केली आहे. अशा न्याययंत्रेविषयी आपल्या राजकीय क्षेत्रात कोणते प्रश्न उभे राहतात? ‘न्यायालयीन दिरंगाई’ हा बहुधा सर्वांत महत्वाचा प्रश्न आहे. खटले न्यायालयात पडून राहणे, कामकाज वर्षानुवर्षे रेंगाळणे वगैरे समस्या आहेत. त्यातून अधिक न्यायालये निर्माण करणे, न्यायाधिशांच्या जागांवर वेगाने नेमणुका करणे यांसारखे प्रश्न उभे राहतात. त्याचबरोबर लोकन्यायालयांचे प्रयोग हेसुद्धा याच प्रश्नाचे एक राजकीय रूप आहे.

न्यायव्यवस्थेशी संबंधित असा दुसरा राजकीय प्रश्न न्यायसंस्थेतील गैरप्रकारांचा आहे. वकिलांकडून होणारे गैरप्रकार, न्यायालयीन कर्मचाऱ्यांचा भ्रष्टाचार आणि खुद न्यायाधिशांचे गैरवर्तन यांसारखे प्रश्न सध्या गाजत असलेले आपल्याला दिसतात. कधीकधी त्यांना गुप्ततेचे स्वरूप दिले जाते. कधी न्यायालयातील गैरव्यवहारांना न्यायाधिशांच्या तुटपुंज्या वेतनाचे रूप प्राप्त होते. कधी न्यायाधिशांच्या बदल्यांचा प्रश्न त्याला जोडला जातो. सरकार न्यायव्यवस्थेकडे गांभीर्याने पाहत नाही अशी टीकाही काही वेळा केली जाते. पण एकूण न्यायव्यवस्थेबद्दलचा आदर आणि विश्वास कमी होत जाणे असेच या प्रश्नाचे स्वरूप आहे. मात्र त्याचे सार्वजनिक आविष्कार दबत-दबत, आडवळणारे होत असतात. कारण न्याययंत्रेच्या चर्चेला हमखास न्यायालयाच्या अवमानाचे वळण लागते. टीका केली तर तो न्यायालयाचा अवमान ठरतो का हा एक महत्वाचा प्रश्न बनतो.

न्यायव्यवस्थेचा आणखी एक राजकीय आविष्कार म्हणजे न्यायालयाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न. यात न्यायाधिशांच्या नेमणुका, बदल्या, बढत्या, वेतनमान, वगैरे अनेक मुद्यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे न्यायाधिशांच्या राजकीय भूमिका, त्यांचे सार्वजनिक कार्य, निवृत्तीनंतरची पदे, वगैरेंचाही न्यायालयीन स्वातंत्र्याशी संबंध येऊ शकतो. न्याय मिळणे ही आपली मूळभूत गरज असते. तिचे सार्वजनिक आविष्कार, न्यायालयीन दिरंगाई, न्यायालयातील गैरव्यवहार, न्यायालयाचा अवमान व न्यायालयाचे स्वातंत्र्य या प्रश्नांच्या स्वरूपात होत असतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

(१) न्याय मिळवण्याच्या आपल्या गरजेची राजकीय रूपे कोणती असतात? सुमारे तीन ते चार ओळींत सांगा.

३.३ स्वयं-अध्ययन-प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१) काम करण्याचा हक्क घटनेत कसा अंतर्भूत करता येईल याबद्दल आपल्या राजकीय जीवनात बेरेच दिवसांपासून विचार

चालू आहे. रोजगाराचा हक्क दिला म्हणजे काम मागणाऱ्या सर्वांना रोजगार द्यावा लागेल. दुसरा प्रश्न बेकारीचा आहे. जोपर्यंत सर्वांना रोजगार देणे शक्य नाही तोपर्यंत बेकारांना ‘बेरोजगार भत्ता’ द्यावा काय हा प्रश्न आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(१) धान्यपुरवठा सर्वांना व्हावा आणि योग्य भावाने व्हावा यासाठी सरकार प्रयत्न करते. परंतु वाढत्या महागाईमुळे धान्याच्या किमती, महागाईविरोधी आंदोलने यातून धान्याचा प्रश्न राजकीय बनतो. त्याचबरोबर शेतीमालाला किफायतशीर भाव मिळावा यासाठी शेतकऱ्यांच्या संघटना चळवळी करतात. त्यामुळे शेतमालाचे भाव ठरवणे हासुद्धा आपल्या राजकारणातील एक महत्वाचा प्रश्न आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) झोपडपट्ट्यांचा प्रश्न हा निवाच्याशी संबंधित सर्वांत महत्वाचा राजकीय प्रश्न आहे. झोपडपट्ट्यांना परवानगी द्यावी काय, तेथे नागरी सुविधा पुरवाव्यात काय, नगरनियोजनासाठी झोपड्या उठवणे बरोबर आहे काय? असे अनेक मुद्दे या प्रश्नात सामावलेले आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) आपल्याला सर्वांनाच दर्जेदार शिक्षण हवे असते. त्यासाठी सरकारी मदतीवर चालणाऱ्या शिक्षणसंस्थांबरोबरच खाजगी शिक्षणसंस्थाही असाव्यात अशी मागणी केली जाते. विशेषत: वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी अभ्यासासाठी अशी खाजगी महाविद्यालये असावीत असे अनेकांना वाटते. तरेच इंग्रजी माध्यमातून शिकावे असे काहींना वाटते तर मातृभाषाच योग्य असे काही जण म्हणतात. त्यामुळे शैक्षणिक माध्यमाच्या प्रश्नावरही वाद होतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(१) स्थिरांवरील अत्याचाराला आळा घालण्यासाठी विविध कायदे केले जातात. स्थिरांना किमान तीस टक्के प्रतिनिधित्व, महिला दक्षता समित्या, राष्ट्रीय महिला आयोग यांच्या स्वरूपात राजकीय क्षेत्रात स्त्रीप्रश्नांची दखल घेतली जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

(१) सार्वजनिक नीतिमूळे, संस्कृती आणि अभिरुची यांचे संरक्षण ही मनोविनोदनाच्या प्रश्नांची सार्वत्रिक बाजू होय. त्यातून पूर्वपरीक्षण, चित्रपटपरीक्षण, सार्वजनिक उत्सव, वगैरेचे प्रश्न निर्माण होतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

(१) न्यायालयीन दिरंगाई, न्यायालयांमधील गैरब्यवहार, न्यायालयाचा अवमान आणि न्यायालयाचे स्वातंत्र्य हे प्रश्न म्हणजे न्याय मिळावा या आपल्या अपेक्षेतून उद्भवणारे राजकीय मुद्दे होत.

३.४ सारांश

आपल्या जीवनातील महत्त्वाचे प्रश्न हे राजकारणातही कसे महत्त्वाचे बनतात ते आपण या घटकात पाहिले. प्रत्यक्ष जीवनात जे प्रश्न असतात ते सार्वजनिक जीवनात अगदी वेगळ्या स्वरूपात प्रकट होतात. सार्वजनिक जीवनात त्या प्रश्नांच्या आधारे राजकीय धोणे ठरतात. त्याच प्रश्नांच्या भोवती आपले राजकारण घडत असते. रोजगाराचा हक्क, हरितक्रांती, जमीनसुधारणा, शिक्षणाचे खाजगीकरण, अशा प्रकारचे मुद्दे आपल्या राजकीय जीवनात प्रभावी असलेले दिसतात. त्यांच्या मुळाशी आपल्या खाजगी जीवनातील वेगवेगळे प्रश्न, आपल्या अपेक्षा, वगैरे असतात. आपल्या अपेक्षा आणि गरजा यांची ही जी रूपे राजकीय जीवनात दिसतात त्यातून तुम्हांला आपल्या देशातील राजकारणाच्या स्वरूपाची कल्पना येईल.

या पुस्तकात आपण आपल्या खाजगी विश्वापासून अभ्यासाला सुरुवात केली. आपले खाजगी विश्व आपल्या

सामाजिक पर्यावरणाशी जोडलेले असते हे आपण पाहिले. खाजगी विश्व सामाजिक पर्यावरणाशी जोडलेले असते म्हणूनच आपल्या सर्वांच्या काही समान आशाआकांक्षा असतात. सर्वांनाच काही गोष्टी हव्या असतात. त्यामुळे आपल्या गरजा, अपेक्षा यांच्याआधारे आपल्या समाजापुढे काही मूलभूत प्रश्न उभे राहतात. असे प्रश्न हा राजकीय जीवनाचा आधार असतो. पण प्रत्यक्ष राजकारणात आपल्या प्रश्नांना वेगळे वळण मिळते व त्यातून काही राजकीय प्रश्न निर्माण होतात. अशा राजकीय प्रश्नांच्या चर्चेतून, सोडवणुकीतून आपले राजकारण घडते. या राजकारणाशी आपला कसाकसा संबंध येतो आणि त्या राजकारणाबद्दलचे आपले दृष्टिकोन कसे ठरतात याचा अभ्यास आपल्याला पुढील घटकांत करायचा आहे.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) रोजगाराची समस्या राजकीय समस्या कशी बनते?
- (०२) धान्यपुरवठ्याचा प्रश्न राजकारणात कसा व्यक्त होतो?
- (०३) झोपड्यांच्या प्रश्नावरून कोणते राजकीय मुद्दे निर्माण होतात?
- (०४) शिक्षणाचे माध्यम हा राजकीय प्रश्न का बनतो?
- (०५) आपल्या राजकारणात आरोग्याच्या प्रश्नाशी संबंधित कोणते मुद्दे महत्त्वाचे ठरतात?
- (०६) वाहतुकीच्या प्रश्नाची राजकीय रूपे कोणती?
- (०७) गुन्हेगारी आणि राजकारण यांचा काय संबंध असतो?

घटक ४ : आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना देणाऱ्या घटना/कृती/प्रसंग

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
  - ४.२.१ राजकीय सामाजिकीकरणाचा अर्थ
  - ४.२.२ राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना देणारे घटक
  - ४.२.३ राज्यसंस्थेच्या नियामक स्वरूपाची जाणीव
  - ४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.४ सारांश
- ४.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.६ क्षेत्रीय कार्य
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

आपल्या समाजात अनेक राजकीय घडामोडी चालू असतात. त्यांच्याशी आपला संबंध कसा येतो, राजकारण आपल्यापर्यंत कसे येऊन पोहोचते आणि वेळप्रसंगी आपण राजकारणात कसे ओढले जातो, हे या घटकात आपल्याला पाहायचे आहे.

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हांला-

- ★ ‘राजकीय सामाजिकीकरण’ ही संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
- ★ आपल्या राजकीय कृतीला चालना देणारे घटक कोणते असतात हे सांगता येईल.
- ★ राजकीय कृतींवर मर्यादा घालणारे घटक कोणते असतात, हे सांगता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

लहानपणापासूनच राजकीय घडामोडींचा आपल्याला अनुभव येत असतो, कधी घोषणांमधून तर कधी वेगवेगळ्या निशाणांमधून, त्यामुळे राजकारणाबद्दल मनात कुतूहलही निर्माण होते. लहानपणी अजाणता, निवडणुकीमधील घोषणांची नक्कल करणारी मुले पुढे पुढे मोठेपणी खरोखरीच घोषणा देणाऱ्या जमावात सामील होतात तेन्हा मात्र ती राजकीय कृती असते. अशा राजकीय कृतींचे अनेक प्रकार असतात आणि त्यांचे परिणामही वेगवेगळे असतात. माणूस आपल्या भोवतालच्या राजकीय विश्वाशी कोणकोणत्या मार्गानी जोडला जातो ते आपण या घटकात अभ्यासणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ राजकीय सामाजिकीकरणाचा अर्थ

आपल्या जीवनाशी संबंधित अशा अनेक प्रश्नांची उकल राजकारणात होते. अनेक महत्वाच्या निर्णयांशी आपला थेट संबंध पोहोचतो. हे निर्णय कोण घेतात, ते घेण्यापूर्वी कशाचा विचार केला जातो, याची ढोबळ कल्पना राजकीय सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शक्य होते.

राजकारण आणि आपले दैनंदिन जीवन यांच्यातील सांधा स्पष्ट होणे म्हणजे राजकीय सामाजिकीकरण.

राजकीय व्यवहारांचे जुजबी ज्ञान झाले म्हणजे व्यक्तीला राजकीय कृतींच्या स्वरूपाचे आकलन होते. आपण कोणत्या कृती करू शकतो आणि कोणत्या कृती करू शकत नाही, हे व्यक्तीला कळते. त्याचप्रमाणे कोणत्या कृती करू नयेत याचीही

जाणीव होते. थोडक्यात समाजात कोणत्या कृतींना प्रतिष्ठा आहे, कोणत्या कृती केल्या तरी चालतात आणि काय केले तर नाके मुरडली जातील, याचा अंदाज व्यक्तीला येतो. एका अर्थाने ही सर्व प्रक्रिया आपल्या राजकीय शिक्षणाची असते. मी मतदान केले पाहिजे हे माझ्या मनावर ठसवले जाते. तसेच माझा राग किंवा असंतोष दगडफेक करून व्यक्त करू नये, हेही माझ्यावर बिंबवले जाते. आपण लोकशाही पद्धतीची शासनव्यवस्था स्वीकारली. तिच्याशी सुसंगत अशा प्रकारचे विचार आपण लहानपणापासूनच आत्मसात करत असतो. त्याचप्रभाणे आपल्यावर नियंत्रण ठेवणारी शासन नावाची काही यंत्रणा आहे, हेही आपण लहानपणापासून पाहत असतो, शिकत असतो. या सर्व अनुभवांतून आपला शासन आणि राजकारण यांच्याशी परिचय होतो. दैनंदिन जीवनात हा परिचय आणखी वाढतही जातो. प्रौढ वयात मी जर विद्यार्थी संघटनेचे काम करू लागलो किंवा कामगार संघटनेचा सभासद झालो तर माझा राजकारणाशी आणखी जवळून संबंध येईल. आपली नोकरी आणि संसार बरा असे म्हणून मी अलिस्त राहिलो तरीही आजूबाजूला चाललेले राजकारण मी पाहणारच. तेव्हा लहानपणापासून आपल्याला मिळणारे राजकीय शिक्षण आणि येणारे अनुभव यांतून आपल्या देशात कशाप्रकारचे राजकारण चालते, त्यात आपण काय करू शकतो किंवा काय करू शकत नाही, हे व्यक्तीला कळते आणि कमीअधिक प्रमाणात व्यक्ती राजकारणात ओढली जाते. यालाच आपण ‘राजकीय सामाजिकीकरण’ असे म्हणू या.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१) राजकीय सामाजिकीकरण म्हणजे काय ?

४.२.२ राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना देणारे घटक

अनेक घटना किंवा प्रसंगांमधून आपले राजकीय सामाजिकीकरण होते. तसेच समाजातील अनेक संघटना आपल्याला राजकीय कृतीला प्रवृत्त करत असतात. राजकारणाची आपल्याला आठवण आणि ओळख करून देऊन आपल्याला राजकारणाशी जोडणारे घटक कोणते असतात ते आता पाहू.

(क) प्रतिकांद्वारे. राजकारणाची ओळख

राजकारणाशी आपली पहिली ओळख होते ती पुष्कळशी आपल्या नकळतच. लहानपणी राज्यसंस्था, भारत सरकार वगैरे काही माहिती होण्यापूर्वीच आपला देश आणि

त्याचे नेते यांच्याबद्दल काही ढोबळ गोष्टी आपल्याला कळतात. झेंडावंदन हे त्याचे अगदी ठळक उदाहरण. राष्ट्र म्हणजे काय, त्याचा ध्वज म्हणजे काय हे कळण्याच्याही आधी आपल्या राष्ट्रध्वजाशी आपली ओळख होते. त्याचा आदर केला पाहिजे हे आपण शिकतो. राष्ट्रीयीही आपण गायला शिकतो. आपल्या देशाबद्दल अभिमान बाळगला पाहिजे हेसुद्धा आपल्याला कळू लागते. देशप्रेम, परकियांबद्दल कुतुहलमिश्रित पूर्वग्रह, देशाच्या ‘शत्रू’चा मुकाबला करण्याचा निर्धार या सगळ्या गोष्टी लहान वयातच आपण आत्मसात करतो. त्यांच्या जोडीला आगांले थोर राष्ट्रीय नेते, इतिहासातील राष्ट्रपुरुष यांचीही माहिती होतच असते. राजकारणाशी ही जी आपली पहिली ओळख होते, ती अशा प्रकारे प्रतिकांच्यामार्फत होत असते. राजकारणाचे संघर्षपूर्ण स्वरूप त्यातून आपल्यापर्यंत फारसे पोहचत नाही; तर सार्वत्रिक मतैक्य असलेल्या प्रतिकांमधून राष्ट्रभिमानसारखी मूळ्ये आपण सुरुवातीला शिकतो. देशाच्या शत्रूंशी लढून देशसेवा करायची हा विचार आपल्यापैकी बहुतेकांच्या मनात लहानपणी येऊन गेलेला असतो, तो अशा प्रकारच्या प्रतिकांमुळेच.

या लहान वयातच राष्ट्रीय पुढाच्यांबद्दल आपल्या मनात बराच आदर निर्माण होतो. कारण, ‘आपल्या देशा’च्या शक्तींचे ते चालते-बोलते व्यक्तिरूप दर्शन असते. आपल्या देशात तंग आपण राष्ट्रीय नेत्यांना राष्ट्रपिता, पितामह यांसारख्या धरगुती नात्यांनी ओळखतो. बापू, चाचा, अण्णा, दादा, अम्मा अशा धरगुती संबोधनांमुळे लहान मुले या नेत्यांशी चटकन समरस होऊ शकतात. राजकीय क्षेत्र अशा प्रकारे कौटुंबिक क्षेत्राचाच एक भाग बनते. आपले नेते आपल्या परिचयाचे बनतात. यातूनही देशभिमान आणि ऐक्य यांना हातभार लागतो. आपण सगळे या नेत्यांशी आणि एकमेकांशी जोडले जातो. तेव्हा राष्ट्रभिमान, ऐक्य, लढाऊ वृत्ती हे घटक राजकारणाचे एक विशिष्ट चित्र लहान वयातच आपल्या डोळ्यांपुढे उभे करतात.

(ख) आपले कुटुंब आणि राजकीय सामाजिकीकरण

आपल्या घरातील वातावरण, कुटुंबाची रचना यांचा आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाशी घनिष्ठ संबंध असतो. याचा अर्थ घरात आईवडील आपल्याला राजकारण समजावून सांगतात असे नाही. पण ‘अधिकार’ या गोष्टीविषयी आपली मते कुटुंबातील अनुभवांवरून ठरत असतात. कारण कुटुंबात आपण दीर्घकाळ अगदी जवळून अधिकाराचा अनुभव घेतो. आपली कुटुंबव्यवस्था ही वर्चस्वप्रधान आहे. वडीलधार्यांचे, कत्त्या पुरुषांचे वर्चस्व घरातल्यांवर असते. आपली या वर्चस्वविषयीची भावना काय असते? सामान्यपणे आपण वडीलधार्यांच्या वर्चस्वापुढे नमतो. पण त्यातून आपल्या मनात बंडखोरीची भावना निर्माण होते. ती व्यक्त होतेच असे नाही. पुढे या कौटुंबिक अनुभवांची परिणती मोठेपणी आपल्या

राजकीय स्वभावात होते. उदाहरणार्थ, आज्ञापालनासाठीची आपली तयारी ही लहानपणापासूनच्या अनुभवातून येते. त्या तुलनेने बंडखोरीची किंवा विरोधाची भावना आपल्या मनात पुरेशी प्रबळ नसते. ती क्वचितच उफाळून वर येते. या दृष्टीने कुटुंबसंस्था राजकीय सामाजिकीकरणात महत्वाची आहे.

(ग) निवडणुका आणि आपले सामाजिकीकरण

राजकारण म्हणजे केवळ प्रतिके आणि ऐक्यभावना नव्हेत याची चाहूल पक्षांच्या निवडणूक-चिन्हांमुळे आपल्याला लागते. मतदार होण्यापूर्वीच आपण आसपासच्या भिंती निवडणूक-चिन्हांनी आणि घोषणांनी रंगलेल्या पाहतो. तेव्हापासून राजकारणातील पक्षभेद, मतभिन्नता आणि स्पर्धा यांची आपल्याला जाणीव होऊ लागते.

लहानपणी फक्त प्रतिकांमधून आपली राजकारणाशी ओळख होते. पुढे आपण आजूबाजूच्या घडामोळींकडे कमीअधिक लक्षपूर्वक पाहू शकतो. त्यातून राजकारणाविषयीचा तपशील आपल्यापर्यंत पोहोचतो. निवडणूक ही आपल्यापर्यंत पोहोचणारी एक महत्वाची राजकीय घटना असते. निवडणुकीचा प्रचार म्हणजे वेगवेगळ्या मतांची स्पर्धाच असते. त्यामुळे निवडणुकीच्या सभांमधून देशाच्या परिस्थितीची वेगवेगळी चित्रे आपल्यापुढे उभी राहतात. तसेच देशाच्या प्रगतीसाठी कोणते उपाय योजावेत याबद्दलचे अनेक पर्याय आपल्याला कळतात. मात्र त्याबोरबरच राजकारण म्हणजे अधिकारपद मिळवण्यासाठी चाललेले प्रयत्न असतात, याचीही आपल्याला जाणीव होते. निवडणुकीच्या काळात आपल्याला राजकीय पक्षांची माहिती होते, तरीच आपल्या पुढाऱ्यांचीही. आरोप-प्रत्यारोप, आव्हाने-प्रतिआव्हाने यांनी निवडणूक गाजते. क्वचितप्रसंगी होणाऱ्या मारामाऱ्या, गुंडगिरीच्या घटना, पोस्टर फाडण्याच्या तक्रारी यांच्यामुळे राजकारणाचे गुंतागुंतीचे आणि काहीसे भयकारी रूप आपण पाहतो. निवडणुकीचे आणंखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यानिमित्ताने आपल्या शे जाऱ्यापाजा-यांबरोबर, गावक-यांबरोबर आपल्या राजकारणाविषयी गप्पागोष्टी होतात. एकमेकांची मते कळतात. कधी त्यातून भांडणेही होतात. म्हणजेच प्रचार, गप्पा, मतदान या सगळ्यांमुळे तुम्ही-आम्ही काही काळ का होईना राजकारणाकडे अधिक ओढले जातो. आपल्यापैकी काही जण तर प्रचारामध्ये भाग घेऊन एका परीने निवडणुकीच्या मैदानातच उतरतात.

अंदोलने आणि चळवळी

निवडणूक ही काही दैनंदिन घटना नसते. ठरावीक काळानंतर निवडणुका होतात. त्यावेळेपुरते राजकारणाने आपले आयुष्य थोडेफार ढवळून निघते. इतर वेळी पुन्हा आपण दुरुनच राजकारणाकडे बघतो. मात्र केवळ निवडणूक म्हणजे राजकारण

नव्हे. दोन निवडणुकांच्या मधल्या काळातही अनेक रांजकीय घडामोळी घडत असतातच. निवडून आलेले सरकार सगळा कारभार पाहत असते. सरकारने काही निर्णय घ्यावेत म्हणून किंवा काही निर्णय घेऊ नयेत म्हणून समाजातील विविध घटक प्रयत्न करत असतात. त्या प्रयत्नांमधून अनेक राजकीय कृती जन्म घेतात.

निदर्शने-मोर्चे यांचा अनुभव लहानमोठ्या शहरात राहणाऱ्या लोकांना खूप वेळा येतो. घोषणा देत रस्त्याने एखादा मोर्चा जायला लागला की, आजूबाजूने बघे मंडळी जमतात. त्यांना मोर्चाबदल कुतूहल वाटते. घोषणा, फलक यांच्यामुळे मोर्चेवाले कोण आहेत ते कळते. त्यांचे म्हणणे काय आहे याचीही थोडीफार कल्पना येते. मुख्य म्हणजे आपले म्हणणे मांडण्यासाठी मोर्चा-मिरवणूक हा मार्ग असल्याचे लोकांच्या लक्षात येते. मोर्चाने जाऊन लोक काहीतरी मागतात किंवा कोणाचा तरी निषेध करत असतात. आपल्याला जे म्हणायचे आहे ते सर्वांनी मिळून जाहीरपणे मांडले तर त्यांचा परिणाम होतो, सगळ्यांचे लक्ष वेधून घेता येते. मोर्चा-निदर्शने हा आपले विचार व्यक्त करण्याचा एक मार्ग आहे. ती एक राजकीय कृती आहे, हे अशा प्रसंगातून आपल्या लक्षात येते. तुम्ही शहरात राहणारे असाल तर आणखी एक घटना तुम्ही पाहिली असेल. ती म्हणजे 'धरणे'. एखाद्या गोष्टीचा निषेध म्हणून पाचपन्नास माणसे दिवसभर एका जागी बैठक मारून बसतात. त्यासाठी 'धरणे धरून बसणे' असा शब्दप्रयोग प्रचलित आहे. साधारणपणे मोठ्या चौकात किंवा सरकारी कार्यालयापुढे असे 'धरणे' धरले जाते. बंद, हरताळ या गोष्टींशीही आपला सर्वांचा परिचय असतो. प्रत्येक चळवळीत असे अनेक मार्ग चोखाळले जातात. आपले म्हणणे मान्य होत नाही म्हणून गावकरी एखाद्या मंत्र्याला गावात प्रवेशबंदी करतात किंवा घेराव घालतात. कधी हमरस्ते वाहतुकीला बंद करणे, रेल्वे अडवणे या मार्गांचाही वापर केला जातो. 'सत्याग्रह' हा आपल्या राजकीय जीवनाचा महत्वाचा भाग आहे, हेही तुम्ही अनुभवाने शिकला असाल. एखाद्या मागणीसाठी चळवळ करताना जरूर तर शासनाने घातलेले निर्बंध मोडणे आणि त्याबद्दल होणारी शिक्षा स्वीकारणे असे साधारणपणे सत्याग्रहाचे स्वरूप असते. या सर्व प्रकारांचा चळवळीच्या वेळी उपयोग केला जातो. शहरवासीयांना बंद, मोर्चे, धरणे हे प्रकार जास्त परिचयाचे असतात तर लहान गावात राहणाऱ्यांना गावबंदी, घेराव, रस्ता रोको यांचा जबळून परिचय असतो. शिवाय उपेषणांचाही राजकीय चळवळीचे हत्यार म्हणून प्रभावीपणे उपयोग केला जातो. तुम्ही या कृतीमध्ये कधी सहभागी झाला नसलात तरी त्या पाहिलेल्या, ऐकलेल्या नव्हीकीच असतील. या कृतींमुळे आपल्याला राजकारणातील वादग्रस्त प्रश्नांचे आकलन होते आणि राजकीय वाद कसे व्यक्त होतात त्याचीही कल्पना येते.

(च) राजकीय संघटना आणि पक्ष

घेराव, बंद यांसारख्या कृती क्वचित उत्सूर्तपणे घडतात.

एखाद्या कारणाने स्थानिक नागरिक स्वतःहून अशा कृती करतात. पण सामान्यतः अशा कृती मुसंघटितपणे, आधी ठरवून केल्या जातात. लोकांना एकत्र जमवणे, त्यांच्याकडून विशिष्ट कृती करवून घेणे यासाठी नेतृत्व लागते. संघटन लागते, मनुष्यबळ लागते. असे मनुष्यबळ राजकीय पक्षांपाशी असते. तसेच ते कामगार संघटना, विद्यार्थी संघटना यांसारख्या संघटनांपाशीही असते. व्यक्तींना राजकारणात ओढण्यात आणि राजकीय विचारांचा प्रसार करण्यात राजकीय पक्ष आणि तत्सम इतर संघटना महत्वाची भूमिका बजावतात. बन्याच वेळा आपल्यापर्यंत राजकारण पोहोचते ते पक्षांमुळे आणि एखाद्या संघटनेमुळे. विशिष्ट राजकीय मते लोकांना समजावून सांगायची, आपल्या पक्षाला फायदेशीर ठरतील, अशा कृती करण्यास लोकांना प्रवृत्त करायचे आणि अनुकूल लोकमत तयार करायचे यावर राजकीय पक्ष भर देतात. त्यातून समाजातील अनेक घटकांचे राजकीय सामाजिकीकरण साधते.

शिवाय पक्ष, त्यांच्याशी संलग्न संघटना आणि इतर राजकीय संघटना उत्साही व्यक्तींना आकर्षित करून घेतात. त्यांना आपल्या कामात गुंतवून टाकतात. अशा कार्यकर्त्याना पक्षात/संघटनेत राहून हळूहळू आपोआपच राजकीय प्रशिक्षण मिळत जाते. लोकसंपर्क कसा साधायचा, लोकांना संघटित कसे करायचे, त्यांना राजकारणात भाग घेण्यास प्रवृत्त कसे करायचे या सर्व गोष्टींचे ज्ञान कार्यकर्त्याना अनुभवाने येत जाते. म्हणजे राजकीय पक्ष दोन भिन्न पातळ्यांवर सामाजिकीकरण घडवून आणत असतात. एका बाजूला कार्यकर्ते घडवणे, जमवणे, पक्षबांधणी यातून ते राजकीयदृष्ट्या हुशार, कुशल अशा व्यक्तींचे संघटन-सामाजिकीकरण करत असतात. दुसरीकडे सुटसुटीत कार्यक्रमांद्वारे सामान्य लोकांना आपले सहानुभूतीदार बनवत असतात. त्यांच्यामध्ये आपल्या विचारांचा पाठपुरावा करत असतात. विविध चळवळी, अंदोलने करत असतानाच निवडणुकीत आपले पाठबळ कसे वाढेल, याचाही विचार सर्व पक्ष करीत असतात. एक प्रकारे लोकांची मने जिंकण्यासाठीच पक्षांची आपापसात स्पर्धा चाललेली असते. तिच्यामुळे राजकारणाचे स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदतच होते. लोकांपुढे वेगवेगळे कार्यक्रम, उपाययोजना ठेवल्या जातात. अशा प्रकारे राजकीय पक्ष सामान्य माणसांचे राजकीय सामाजिकीकरण करतात, त्याचप्रमाणे राजकीय कार्यकर्ते, प्रचारक, पुढारी यांच्या सामाजिकीकरणाचीही कामगिरी पार पाडतात. परंतु आपल्या देशातील राजकीय पक्ष पुरेसे संघटित नाहीत. ते सातत्याने कार्यरत नसतात. त्यामुळे राजकीय पक्षांशी पक्के जोडलेले अनुयायी कमी असतात. त्यामुळे वैचारिकदृष्ट्या राजकीय पक्ष फारसे प्रभावी नसतात. त्यांचा प्रभाव भावनिक आणि तात्कालिक असतो. म्हणजे आपल्या देशात राजकीय पक्ष हे राजकीय सामाजिकीकरणाचे काहीसे दुर्बल माध्यम आहे.

कामगार संघटना, विद्यार्थी संघटना, शेतकऱ्यांच्या संघटना अशा संघटनाही लढे उभारून लोकांना राजकारणाकडे

आकृष्ट करत असतात. त्यांच्या चळवळीमुळे अनेक सामाजिक प्रश्नांना चालना मिळते आणि आपले म्हणणे मांडण्यासाठी आपल्याला संधी मिळते. एकठ्या दुकट्याने सामाजिक प्रश्न मांडणे, लढवणे हे अवघडच असते. पण राजकीय संघटनांमुळे आपण सामूहिकरित्या सामाजिक प्रश्न मांडू शकतो. अशा प्रकारे निवडणुका आणि चळवळी या दोहोंच्या पातळीवर कार्यरत असणारे राजकीय पक्ष, संघटना यासारखे घटक आपला राजकीय चेहरामोहोरा ठरवण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. आपल्याही नकळत आपण या किंवा त्या संघटनेचे पाठीराखे बनतो. मग त्या संघटनेच्या कार्यक्रमात, आंदोलनातही असणी आपोआपच भाग घेऊ लागतो. म्हणजेच राजकीय पक्ष, संघटना हे घटक आपल्या राजकीय विचारांना आणि कृतींनाही बळण देतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(१) राजकीय पक्ष आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाला कशा प्रकारे चालना देतात ?

(छ) संपर्क-माध्यमे

राजकारण आपल्यापर्यंत आणून पोहचवण्यात वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी यांचाही वाटा असतो. या साधनांद्वारे एकाच वेळी खूप मोठ्या संख्येने लोकांशी संपर्क साधला जातो म्हणून त्यांना 'सामूहिक संपर्क-माध्यमे' असे म्हणतात.

रोजचे वर्तमानपत्र उघडून पाहिले की, त्यात देशातील राजकीय घडामोडींची माहिती मिळते. एकाच घटनेबदल वेगवेगळ्या नेत्यांची/पक्षांची मते कशी वेगळी आहेत हेसुद्धा कळते. शिवाय प्रत्येक वर्तमानपत्रातील स्वतःचा एक घटिकोन असतो. त्याचा प्रभाव वर्तमानपत्रातील बातम्यांवर अप्रत्यक्षपणे पडतोच. कोणत्या घटनेची किती माहिती द्यायची, तिला किती महत्व द्यायचे हे त्या-त्या वर्तमानपत्रान्या धोरणप्रमाणे ठरते. त्यामुळे आपण जे वृत्तपत्र वाचतो त्याच्या धोरणाचा आपल्यावरही थोडाफार परिणाम होतोच. वेगवेगळ्या घडामोडींचे विश्लेषण करणारे लेख त्या घडामोडींवर भाष्य करणारे अग्रलेख, हे वर्तमानपत्राचे आणखी एक वैशिष्ट्य. या लेखांमधून अधिक तपशीलवार माहिती आपल्याला मिळते. लेख आणि अग्रलेखांमधून अधिक स्पष्टपणे विशिष्ट मतांचा आणि घटिकोनांचा पुरस्कार केला जातो. त्यामुळे लोकांना एखाद्या विशिष्ट विचाराकडे आकर्षित करण्यात किंवा राजकीय कृतीला उद्युक्त करण्यात काही वेळेला वर्तमानपत्रांचा मोठा वाटा असतो. वर्तमानपत्रातील काही बातम्या वाचून आपण अस्वस्थ होतो किंवा आपल्याला राग येतो. वेगवेगळे पक्ष, नेते यांच्याबद्दल आपल्या मनात ठरावीक प्रतिमा तयार होतात. कित्येक वेळा आपल्या मनातील काही मतांना वर्तमानपत्रामुळे

पुष्टी मिळून आपले मत पक्के होण्यास मदत होते. वर्तमानपत्राप्रभाणेच मतप्रसाराचे कार्य छोट्या छोट्या पुस्तिका, पत्रके यांच्याद्वारे ही केले जाते. एखाद्या विशिष्ट विषयाची थोडक्यात आणि सोप्या भाषेत लोकांना ओळख करून देण्यासाठी चळवळीतील कार्यकर्ते अशा पुस्तिका तयार करतात. एखाद्या कार्यक्रमाची किंवा आंदोलनाची माहिती करून देण्यासाठी पत्रकांचा वापर केला जातो.

अर्धात या सगळ्या साधनांचा उपयोग फक्त वाचता येण्याच्यानाच होतो. त्यामानाने आकाशवाणी आणि दूरचित्रवाणी ही माध्यमे जास्त लोकांपर्यंत पोहोचू शकतात. दूरचित्रवाणीचा फारसा प्रसार झाला नव्हता त्या काळात आकाशवाणी हेच एक मोठे प्रभावी माध्यम होते. बातम्या आणि इतर कार्यक्रम या माध्यमामार्फत लोकांपर्यंत पोहोचवले जात. दूरदर्शनच्या प्रसारामुळे आता माहिती ऐकत असतानाच संबंधित तपशील आपण पाहूद्धा शकतो. त्यामुळे च दूरदर्शन हे संपर्कचे सर्वाधिक प्रभावी माध्यम मानले जाते. दूरदर्शन आणि आकाशवाणी या माध्यमांचा नुसत्या बातम्या देण्यासाठीच उपयोग होतो असे नाही. इतर रंजक कार्यक्रमांमार्फती ही विचार, माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला जातो. वेगवेगळ्या विषयांवर चर्चा, माहितीपट किंवा लघुपट अशा मार्गानी प्रत्यक्ष वृश्याच्या मदतीने आपण अनेक घडामोडी समजून घेऊ शकतो. तंत्रज्ञानाची जसजशी प्रगती होते, तसी प्रचार आणि लोकसंपर्काची पद्धती बदलत जाते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ध्वनिक्षेपकासारख्या सोयी जिथे नसतील तिथे वक्त्याला मोठ्याने ओरढून बोलण्याखेरीज गत्यंतर नसे. त्याउलट आता आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे मोठ्या नेत्यांच्या भाषणाच्या ध्वनिफिती रिक्षातून वाजवून सुद्धा प्रचार केला जातो. अलीकडच्या काळात याबाबतीत झालेला आणखी एक बदल म्हणजे चित्रफितीचा (विडिओ कॅसेट्सचा) प्रचारासाठी उपयोग. या नव्या साधनांमुळे मोठे नेते ज्या गावांना प्रत्यक्ष भेट देऊ शकत नाहीत तेथे त्यांच्या भाषणाच्या चित्रफितीचा परिणामकारक उपयोग केला जातो आणि जास्तीत जास्त जनसमुदायाला प्रभावित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सामाजिक किंवा राजकीय समस्यांची चर्चा करणारी नाटके तसेच चित्रपट हे सुद्धा आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाला चालना देत असतात. रंजक पद्धतीने मांडणी केल्यामुळे आपण अशा माध्यमांकडे ओढले जातो आणि अधिक तन्यतेने त्यातील आशय समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. अलीकडच्या काळात मुद्दाम राजकीय-सामाजिक जागृती करण्याच्या हेतूने देशाच्या विविध भागांत पथनाट्याची चळवळ उभी राहत आहे. एखाद्या विषयाबाबत सरकारवर दंडपण आणण्यापेक्षा लोकांना जागे करणे ज्यांना अधिक महत्वाचे वाटते, असे आंदोलक पथनाट्याच्या मार्गाचा वापर करतात.

लोकांच्या भाषेत, सुटसुटीत स्वरूपात, चौकाचौकात नाट्याविष्कार सादर करून पथनाट्याद्वारे लोकांना आपल्या समस्यांची जाणीव करून दिली जाते. तसेच राजकीय कृतीला उद्युक्तही केले जाते.

(ज) शिक्षणव्यवस्था आणि आपण

संस्कार करणे, नागरिक घडवणे ही तर शिक्षणाची उद्दिष्टेच असतात. त्यामुळे शिक्षणातून आपल्यावर राजकीय संस्कार केले जातात. शिस्त आणि आज्ञापालन यांचे महत्व शाळेत आपल्या मनावर बिंबवले जाते. अधिकार असलेल्यांचा आदर करायला आपण शाळेत शिकतो. चांगला नागरिक म्हणून आपली कर्तव्ये कोणती असतात, तेही आपल्याला शाळेत शिकवले जाते. ‘भारत माझा देश आहे... सारे भारतीय माझे बांधव आहेत,’ ही प्रतिज्ञा तुम्ही शाळेत पाठ केली असेल. एक भारतीय नागरिक म्हणून असणारी आपली कर्तव्येच या प्रतिज्ञेत स्पष्ट केली आहेत. आपला देश, त्याचा इतिहास यांची माहिती देऊन देशाभिमान निर्माण करण्यात शिक्षणाचा खूप मोठा वाटा असतो. शाळेच्या क्रमिक पुस्तकांमधून काय शिकवले जावे, कोणते विचार मांडले जावेत, यावर सरकार नियंत्रण ठेवते. आपल्या देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन मुलांची जडणघडण व्हावी म्हणून सरकार प्रयत्न करते. त्यामुळे तुम्ही कोणत्याही शाळेत जात असलात तरी एकाच प्रकारची पुस्तके तुम्हांला अभ्यासायला लागतात. पण प्रत्येक शाळेचे वातावरण वेगळे असते. क्रमिक पुस्तके तीच असली तरी शिक्षकांकडून होणारे संस्कार वेगवेगळे असतात. शाळेतून वाचनाच्या, खेळाच्या, स्पर्धाच्या संधी मिळण्याचे प्रमाण वेगवेगळे असते. त्यामुळे पुस्तके आणि अभ्यासक्रम एकाच प्रकारचे असले तरी काही शाळांतून मुलांना अधिक प्रमाणात संधी मिळते, पुढाकार घेण्यास वाव मिळते; तर काही शाळांत औपचारिक शिक्षण तेवढे मिळते, पण इतर संधी कमी प्रमाणात मिळते. तेव्हा तुम्ही कोणत्या शाळेत शिकता, कोणत्या माध्यमातून शिकता यावरही तुमच्यावर होणारे संस्कार अवलंबून असतात. म्हणूनच एकीकर्ते सर्वांसाठी एकाच प्रकारच्या शाळा (सार्वजनिक शाळा) असाव्यात अशी मागणी केली जाते तर दुसऱ्या बाजूला उत्तमात उत्तम अशा शाळेत प्रवेश मिळावा म्हणून पालकांची धडपड चालते. लहान गावात राहणारे पालक आपल्या मुलांना शहरातील शाळेत पाठवण्याचा प्रयत्न करतात.

स्वर्यं-अध्ययनासाठी प्रश्न- ३

- (१) आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणातील वर्तमानपत्रांचे स्थान स्पष्ट करा.

४.२.३ राज्यसंस्थेच्या नियामक स्वरूपाची जाणीव

राजकारणात भाग घ्यावासा वाटणे किंवा राजकारणाविषयी कुतूहल वाटणे एवढाच राजकीय सामाजिकीकरणाचा अर्थ नसतो. राजकारणाच्या स्वरूपाचे आकलन होणे असा त्याचा अर्थ असतो. राजकारण चालते ते समाजावर अधिकार किंवा नियंत्रण गाजवण्यासाठीच्या स्पर्धेतून. असा अधिकार आपल्याला नेहमीच अनुभवाला येतो. शासनसंस्था आपल्या जीवनाचे नियंत्रण करत असते. या नियंत्रणात खाजगी आयुष्याशी संबंधित गोष्टींचा तर समावेश होतोच; पण आपल्या सार्वजनिक कृतींच्या नियंत्रणाचाही समावेश होतो.

आपल्या प्रत्यक्ष जीवनात मंत्री, सरकारी अधिकारी, पोलीस हे नियंत्रण करताना दिसतात. हे सर्व पदाधिकारी राज्यसंस्थेचे प्रतिनिधी असतात. समाजाचे नियमन करण्याचा अधिकार राज्यसंस्थेपाशी असतो आणि हा अधिकार शासनयंत्रणेमार्फत वापरला जातो. राज्यसंस्थेच्या या नियामक स्वरूपाची आपल्याला कशी जाणीव होते ते आता पाहू.

(क) सुरक्षा दले

लहानपणापासून आपल्याला राज्यसंस्थेच्या नियामक स्वरूपाची जाणीव होते. नियंत्रणाचा अधिकार प्रत्यक्षात जे अधिकारी वापरतात; त्यांच्याशी आपला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध येतो. आपल्या घरातील वडीलधान्यांच्या पलीकडे सामाजिक अधिकार असणाऱ्या काही व्यक्ती आहेत, हे पुस्टसे का होईला लहानपणीच आपल्याला कळते. शहरामध्ये तर चौकाचौकांत दिसणारा पोलीस या अधिकाराची आपल्याला आठवण करून देत असतो. गावातही पोलीस-पाटलाच्या रूपाने आपण राज्यसंस्थेच्या अधिकाराला सामोरे जात असतो. पोलिसांना ठरावीक गणवेश असल्याने त्यांचे अस्तित्व चटकन नजरेत भरते. पोलिसांप्रमाणेच लहानपणापासून माहिती होणारी दुसरी व्यक्ती म्हणजे सैनिक. पोलीस चोरांना पकडतात आणि सैनिक शत्रूंशी लढतात, अशा आपल्या लहानपणी ठरावीक प्रतिमा असतात. पण त्यांच्याद्वारे गणवेश, शस्त्रे आणि कामाचे नियामक स्वरूप या तिन्ही गोष्टी मनावर ठसतात.

पुढे मोठेपणी पोलीस आणि सैन्यदलांचा व्याप किती मोठा असतो, या गोष्टी माहिती होतात. वाहतूक पोलीस, हत्यारी पोलीस, राखीव पोलीस तसेच निमलष्करी दले यांतील फरक कळत जातो. राज्यसंस्थेच्या अधिकाराचीच ही विविध रूपे असतात. या सर्व दलांच्यामार्फत समाजाचे नियंत्रण केले जाते. केवळ चोरांना पकडूनच नव्हे तर मोर्चेकन्यांना पकडून, निर्दर्शकांना पळवून लावून किंवा दंगेखोरांना आटोक्यात आणून वेगवेगळी सुरक्षा दले राज्यसंस्थेच्या नियामक स्वरूपाची

आपल्याला जाणीव करून देत असतात. स्वातंत्र्यदिन किंवा प्रजासत्ताकदिन यांसारख्या विशेष प्रसंगी याच दलांची संचलने सर्वांना आकर्षित करून घेतात. शिस्त, सूत्रबद्धता, संयोजन यांचे उंतम उदाहरण म्हणून लोक अशा संचलनाचा निर्देश करतात हे तर खरेच, पण त्याहून महत्वाची गोष्ट म्हणजे अशा संचलनांमुळे शक्तिप्रदर्शन होऊन सुरक्षा दलांचा दरारा निर्माण होतो. आकर्षण आणि धाक या दोन्ही भावना सुरक्षा दले निर्माण करतात. प्रत्येकाला या दलांचा जो अनुभव येतो, त्यावरून या दोनपैकी कोणती भावना त्याच्या मनात अधिक प्रबळ असेल ते ठरते. ज्याने मोर्चाचित लाठ्या खालल्या आहेत अशा व्यक्तीला सुरक्षा दलांचा धाक आणि कदाचित रागही असेल. पण ज्याने नुस्तीच शिस्तबद्ध संचलने पाहिली आहेत त्याला कौतुकमिश्रित आकर्षण वाटणे साहजिक आहे.

(ख) राजकीय कार्यावरील निर्बंध

तुम्ही राजकीय सभांना हजर राहिला असाल, पण तुम्ही स्वतः एखादी सभा भरवण्यात कधी पुढाकार घेतला आहे काय? सभा व्यायाची म्हटल्यावर तुम्हांला आधी पोलिसांची परवानगी घ्यावी लागेल. त्या सभेमुळे काही गडबड होईल असे वाटले तर सभेला परवानगी दिली जाणार नाही, म्हणजे आपल्या मनाला येईल तेव्हा सभा घेऊन तीमध्ये वाटेल ते बोलता येणार नाही. सभा भरवू द्यायची की नाही याचा निर्णय सरकार शांतता आणि सुव्यवस्थेच्या संदर्भात करत असते. आपल्याला भाषणस्वातंत्र्य असले, तरी हिंसाचाराला प्रोत्साहन मिळेल असे किंवा द्वेषभावना पसरवणारे भाषण करता येत नाही. इतकेचं काय, पण एखाद्या पुढाऱ्याला किंवा कार्यकर्त्याला एखाद्या शहरात किंवा राज्यात येऊ द्यायचे की नाही, यावरसुद्धा सरकारचे नियंत्रण असते. शांतताबंग होईल असे सरकारला वाटले तर काही व्यक्तींना प्रवेशबंदी करता येते, सभेला बंदी घालता येते. तसेच मिरवणुका, निर्दर्शने यांच्यावरही बंदी घालता येते. १४४ कलम पुकारले आहे, असे तुम्ही वर्तमानपत्रात वाचले असेल किंवा रेडिओवर त्यासंबंधीचे निवेदन ऐकले असेल त्याचा अर्थ घोळक्याने जमण्यास, सार्वजनिक ठिकाणी एकत्र येण्यास, चार जणांहून अधिक व्यक्तींनी जमण्यास बंदी असा असतो. म्हणजेच सभा, मिरवणुका, मोर्चा यांच्यावरही बंदी आलीच. गावात तणावाचे वातावरण असेल तेव्हा लोकांना एकत्र येऊ न देण्यासाठी सरकार या नियमाचा वापर करते. याहूनही जालीम नियंत्रण म्हणजे संचारबंदी जारी करणे. दंगली झाल्यावर किंवा दंगल पेटेल अशी शक्यता असेल तेव्हा लोकांना एकत्र येऊ न देण्यासाठी सरकार संचारबंदी पुकारते. संचारबंदी म्हणजे रस्त्यावर येण्यास, वावरण्यास पूर्णपणे मज्जाव असणे. अगदी नाईलाजाने आपल्याला घराबाहेर पडावे लागलेच तर त्यासाठी खास परवानगी काढावी लागते. संचारबंदीच्या काळात पोलिसांचा रस्त्यावर कडक पहारा असतो. रस्त्यावर विनापरवाना फिरणाऱ्यांना चौकशी, लाठीमार, कधी अटक

किंवा कदाचित गोळीबार यांना तोंड घावे लागते. संचारबंदी नसतानाही मोर्चावर लाठीमार होण्याचे किंवा दंगलीच्या काळात अश्रुधूर, गोळीबाराचे प्रसंग घडतात. समोरचा जमाव नियंत्रणात आणून त्याला पिटाळून लावण्याचा त्यापाठीमागे हेतू असतो. या प्रसंगांतून सरकारच्या सामर्थ्याची आपल्याला कल्पना येते. सरकार मोर्चाना, निर्दर्शनांना परवानगी देत असले तरी त्या कृतींवर सरकारचे कसे नियंत्रण असते तेही दिसते. मोर्चाचा मार्ग, मोर्चा कोठे थांबला पाहिजे, इत्यादी तपशीलसुद्धा पोलिसांची पूर्वसंमती घेऊन ठरवलेले असतात. म्हणूनच मोर्चा निघाला की, पोलीस बंदोबस्त, जाळ्या लावलेल्या पोलीस-गाड्या वगैरे गोष्टींचा आपल्याला अनुभव येतो. म्हणजे सभा, मोर्चे, भाषण यांच्यामुळे आपण राजकारणात ओढले जातो. त्याचबरोबर या कृतींमुळे आपल्याला सरकारच्या अधिकाराची आणि सामर्थ्याची कल्पना येते. कित्येकदा या सामर्थ्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. दंगलीच्या निमित्ताने पोलिसांबरोबरच निमलष्करी दलाच्या सामर्थ्याचाही प्रत्यय येतो. दंगल झाली की, लष्कराला पाचारण केले, असे आपण वाचतो-ऐकतो. म्हणजे लष्कर फक्त शत्रूंशीच लढते असे नाही तर देशांतर्गत बाबींमध्ये पोलीस मदत करून नियंत्रणाचे काम करते हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

अशा प्रकारे घोषणा, निर्दर्शने, घेराव हे जसे आपल्या राजकीय अनुभवाचे भाग असतात, त्याचप्रमाणे लाठीमार, गोळीबार, संचारबंदी हेसुद्धा राजकीय अनुभवाचे भाग असतात. व्यक्ती म्हणून आपल्याला राजकारणात भाग घेण्याचा अधिकार जरूर असतो. पण त्याचबरोबर शासनयंत्रणा हा राजकारणाचा अविभाज्य घटक असतो. व्यक्तींच्या नियंत्रणाची विराट दंडशक्ती या यंत्रणेजवळ असते. जरुरीप्रमाणे ही दंडशक्ती वापरली जाते.

लाठीमार, गोळीबार यांसारख्या अनुभवांचे सार म्हणजे शासनयंत्रणेच्या ताकदीला प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य व्यक्तींमध्ये नसते. लष्कराचे घ्वंजसंचलन, दिवसभराची संचारबंदी किंवा दिसताक्षणी गोळ्या घालण्याचे आदेश, या सर्वांमधून राज्यसंस्थेच्या नियामक शक्तीचाच प्रत्यय आपल्याला येत असतो. हा प्रत्यय येणे आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाचा एक महत्त्वाचा भाग असतो. प्रारंभी हा अनुभव आपल्याला दुरुनच येतो. पण प्रौढ वयात आपल्या दैनंदिन नागरी जीवनात हे सर्व अनुभव आपण प्रत्यक्षपणे घेत असतो. आपण संचारबंदीमुळे कोठेती अडकून पडतो किंवा घराबाहेर जाऊ शकत नाही. आपण सक्रीय कार्यकर्ते असलो तरी या नियामकतेचा अनुभव आपल्याला अधिक तीव्रतेने येतो. सभा भरवण्याआधी आपल्याला पोलीस कमिशनरच्या कार्यालयात खेपा घालाव्या लागतात. रस्ता अडवण्याच्या कार्यक्रमात लाठ्या खाल्या लागतात. म्हणजे दुरुन किंवा जवळून शासनयंत्रणेचा अनुभव आपण चाखलेला असतोच.

(ग) शासकीय मानमान्यता

शासनयंत्रणेच्या अधिकाराचे एक रूप आपण पाहिले, ते म्हणजे दंडशक्तीचा वापर आणि निर्बंध, याच अधिकाराचे दुसरे रूप म्हणजे सरकारी मानमान्यता आणि गौरव. नागरिकांच्या कर्तृत्वावर शासन आपल्या मर्जीनुसार मान्यतेचा शिक्कामोर्तब करत असते. कोणाला कोणता किताब घ्यायचा, कोणाचा गौरव करायचा हे ठरवून शासन एक प्रकारे आपल्या नियामक स्वरूपाचाच प्रत्यय आणून देत असते.

तुम्ही पद्मश्री, पद्मभूषण वगैरे सन्मानांची नावे ऐकली असतील. वेगवेगळ्या क्षेत्रांत मोठे कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना, कलावंतांना, शास्त्रज्ञांना दरवर्षी शासनातर्फे हे किताब दिले जातात. अशाच प्रकारे सैन्यदल आणि पोलीस दलातील सेवकांनाही विशेष कामगिरीबद्दल पुरस्कार दिले जातात. शौर्य गाजवण्याच्या बालकांचेही सत्कार केले जातात. शिक्षणक्षेत्रात खास कार्य करणाऱ्यांना दरवर्षी शिक्षकदिनाच्या निमित्ताने गौरवित केले जाते. या सन्मानांमुळे त्या व्यक्तींच्या मोठेपणात भर पडते. इतर कोणत्याही खाजगी सन्मानांपेक्षा शासनाने केलेल्या गौरवाचे महत्त्व लोकांना जास्त वाटते. कारण त्या व्यक्तींच्या मोठेपणावर अधिकृत शिक्कामोर्तब होते. त्यामुळे च कला, शास्त्र, शिक्षण, समाजसेवा, संगीत, चित्रपटसंगीत अशा सर्वच क्षेत्रांत शासनाने मानसन्मान देण्याची प्रथा पडून गेली आहे. विविध व्यक्तींना हे सन्मान मिळालेले आपण पाहतो. सन्मान प्रदान करण्याचे शानदार सोहोळे आपल्याला शासनाच्या भारदस्तपणाची जाणीव करून देतात. शासनाचा हा भारदस्तपणा आपल्या मनावर ठसल्याशिवाय राहत नाही. म्हणजे सन्मानित व्यक्तीपेक्षा ते सन्मान देणाऱ्या अधिकार यंत्रणेचाच आपल्यावर प्रभाव पडतो. कचित कधी असे सन्मान मिळवण्यासाठी चालणारी धडपड, त्याबद्दल होणारे वाद यांचीही आपल्याला माहिती होते. पण त्यातूनही शासनापुढे नागरिक कसे नमतात, शासकीय मान्यता समाजात कशी महत्त्वाची असते हेच आपण पाहतो. सांस्कृतिक क्षेत्रात-साहित्यकलांच्या क्षेत्रांत शासनाच्या आश्रयाला महत्त्व प्राप्त होते. कारण मानसन्मान, शासकीय सवलती यांची खैरात करणे शासनाला सहज शक्य असते. त्यामुळे आपल्या अवतीभवतीच्या लहानमोळ्या सांस्कृतिक संस्था, कलाविकासाच्या चळवळी या शासकीय अनुदानावर अवलंबून असतात. समाजावर असलेला शासनयंत्रणेचा पगडा हा आपल्या राजकीय अनुभवाचा एक अविभाज्य भाग असतो. अधिकार, अधिकारपदे आणि अधिकारपदस्थ यांच्याबद्दल कुतूहलमिश्रित आदराची भावना समाजात निर्माण करण्यास, लोकांच्या मनात अधिकारशरणता निर्माण करण्यास आणि फायद्यासाठी किंवा

सवलती मिळवण्यासाठी तडजोडी करण्याची वृत्ती बळावण्यास असे अनुभव हातभार लावतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (१) शासनाच्या नियामक स्वरूपाचा अनुभव आपल्याला कसा येतो ?

४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१) आपल्या सभोवतालच्या समाजात घडणाऱ्या राजकारणाचे स्वरूप व्यक्तीला समजाणे म्हणजे राजकीय सामाजिकीकरण. राजकारणाशी असा परिचय झाल्यामुळे व्यक्तीला राज्यसंस्था, राजकीय मूल्ये, राजकारणातील गट यांची माहिती होते. राजकीय सामाजिकीकरणामुळे काही वेळा व्यक्ती राजकीय कृती करण्यास प्रवृत्त होतात तर काही वेळा राजकारण टाळतात. शासनयंत्रणेच्या अधिकाराचाही अनुभव राजकीय सामाजिकीकरणामुळे व्यक्तीला येतो. लहान वयात राजकारणाची ढोबळ माहिती होते. राजकीय सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया प्रौढ वयातही चालू राहते. त्यातून आपली राजकीय मते घडतात तसेच बदलतातही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(१) राजकीय पक्ष लोकांना आपल्या बाजूला वळवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी ते सभा, मेलावे, मिरवणुका यांच्याद्वारे प्रचार करतात. त्यातून लोकांना आपल्या समाजापुढील प्रश्न, वेगवेगळी धोरणे यांची माहिती होते. राजकीय प्रश्नांची समज येण्यास राजकीय पक्षांमुळे मदत होते. त्याचप्रमाणे राजकीय पक्षांमुळे आपण मोर्चे, निदर्शने यांसारख्या सामुदायिक कृतींकडे वळतो. आपल्या मागण्या पुढे कशा रेटाव्यात, कोणाकडे मागणी न्यावी याची त्यातून माहिती होते. थोडक्यात राजकीय पक्षांमुळे आपली राजकीय मते आकाराला येतात. तसेच आपल्या राजकीय कृतींनाही चालना मिळते. त्यांच्याद्वारे आपली राजकीय समजही पक्की होऊ शकते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) वृत्तपत्रांमध्ये अनेक घडामोर्डींची सविस्तर माहिती येते. ती वाचून राजकारणाचे स्वरूप आपल्याला कळू शकते. शिवाय लेख आणि अग्रलेख यांच्यामार्फत टीका-टिप्पणीही केली जाते. त्यामुळे आपल्याला एकाच विषयावरची वेगवेगळी मते वाचायला मिळतात. या सर्वांमधून आपली स्वतःची मते पक्की

होण्यास मदत होते. देशातील तसेच परदेशातील घडामोर्डींची वेळोवेळी माहिती मिळाल्याने आपले राजकीय ज्ञान वाढते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) पोलीस, लष्कर, सरकारी अधिकारी यांच्याद्वारे आपल्याला शासनसंस्थेच्या नियामक स्वरूपाचा अनुभव येतो. आपल्या समाजात शांतता आणि सुव्यवस्था टिकवण्यासाठी शासन वेगवेगळे निर्बंध घालत असते. सभा, मोर्चे अशा सामूहिक कृती करण्यापूर्वी पोलिसांची परवानगी घ्यावी लागते. राजकीय चळवळीच्या वेळी लाठीमार, अटक यांच्यामधून शासनसंस्थेचे नियामक स्वरूप आपल्याला कळते. लोकांना बक्षिसे, सन्मान देऊनही शासन आपला अधिकार दाखवून देत असते.

४.४ सारांश

लहानपणापासून आपल्या कळत-नकळत आपण राजकीय अनुभवांना सामोरे जात असतो. कधी एकट्याने तर कधी गटाच्या-समूहाच्या स्वरूपात. या अनुभवांमधून आपल्या देशातील राजकीय व्यवहार कसा चालतो याबद्दल आपली काही मते बनतात. राजकारण हा एक सामूहिक व्यवहार आहे हे आपल्या मनावर ठसते. थोडक्यात राजकीय सामाजिकीकरणामुळे आपण नागरिक बनतो म्हणजे आपल्या राजकीय समाजाचे एक घटक बनतो. नागरिक म्हणून आपल्या अधिकारांची आणि जबाबदार्यांची आपल्याला जाण येते.

या घटकात आपण पाहिल्याप्रमाणे आपल्या देशात विविध घटकांमार्फत आपण राजकारणाला सामोरे जातो. निवडुका, चळवळी, शिक्षण आणि संपर्क-माध्यमे या सर्वांमार्फत आपल्या राजकीय कृतीला चालना मिळते. एक खाजगी व्यक्ती म्हणून असलेले आपले अस्तित्व थोड्याफार प्रमाणात बदलून एक कार्यकर्ता, एक प्रेक्षक आणि मुख्य म्हणजे एक मतदार म्हणून राजकीय-सामाजिक अस्तित्व तयार होते. आपल्या सर्व राजकीय अनुभवांमधून आपली मतदानाची कृती घडते. आपल्या देशातील राजकारणाच्या संदर्भात तिला सर्वांगिक महत्त्व असते. एकीकडे राजकीय कृतींच्या विविध शक्यता आपल्याला जाणवत असतानाच राज्यसंस्थेच्या ताकदीचे स्वरूपही आपल्याला उलगडत जाते. सुरक्षा दले, पोलीस यांच्याद्वारे केवढे प्रचंड सामर्थ्य शासनाला प्राप्त होते, हे आपण दुरुन पाहून किंवा अनुभवाने शिकतो. शासनाच्या सामर्थ्याचा अनुभव सन्मान आणि गौरवांच्या स्पृनेही आपण घेतो. एक व्यक्ती म्हणून राजकीय कृती करण्याच्या आपल्याला उपलब्ध असलेल्या संधीची माहिती होणे आणि त्या कृती

करण्यामधील अडचणी आणि जोखीम यांचे भान होणे असे आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाचे स्वरूप असते. या सामाजिकीकरणामधून आपण 'नागरिक' बनतो. याचा अर्थ आपल्या राज्यव्यवस्थेच्या चौकटीत आपण आपले नागरिकत्व अडकवून घेतो. जसजसा आपण प्रौढ वयात राजकारणाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतो तसेतसा आपल्या नागरिकत्वाचा अर्थ आपल्याला स्पष्ट होत जातो.

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) राजकीय सामाजिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करा.
- (०२) विविध प्रतिकांमधून राजकारणाबद्दलचे कोणते चित्र निर्माण होते ?
- (०३) निवडणुकीच्या काळात आपले राजकीय सामाजिकीकरण कशा प्रकारे होते ?
- (०४) राजकीय चळवळीमुळे होणाऱ्या राजकीय सामाजिकीकरणाचे वर्णन करा.
- (०५) विविध राजकीय संघटनांचे आपल्या राजकीय सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कोणते स्थान असते ?
- (०६) नभोवाणी, दूरचित्रवाणी यांच्याद्वारे राजकीय सामाजिकीकरण कसे होते ?
- (०७) राजकीय सामाजिकीकरणात वृत्तपत्रांचे महत्व काय आहे ?
- (०८) राज्यसंस्थेचे नियामक स्वरूप म्हणजे काय ?
- (०९) आपल्या राजकीय कृतींवर शासनसंस्थेकडून कोणते निर्बंध येऊ शकतात ?
- (१०) शासन मानसन्मानांचे महत्व स्पष्ट करा.

४.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या भागात निवडणुकीनंतरच्या काळात घडलेल्या महत्वाच्या राजकीय घटनांची माहिती गोळा करा. त्यातील कोणत्या घटनांना चळवळ/आंदोलन म्हणता येईल ते ठरवा.
- (२) तुमच्या जिल्ह्याच्या वर्तमानपत्रात येणाऱ्या महाराष्ट्रातील राजकीय घडामोर्डीबद्दलच्या बातम्यांचा अभ्यास करा.
- (३) विविध राजकीय संघटनांनी काढलेली पत्रके, पुस्तिका जमवा व ती वाचा.
- (४) गेल्या विधानसभा निवडणुकीसाठी वेगवेगळ्या पक्षांनी तयार केलेले जाहीरनामे मिळवून वाचा.
- (५) आकाशवाणी/दूरदर्शनवरील राजकीय कार्यक्रमांची यादी करून त्यांपैकी एका कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करा.
- (६) तुमच्या गावातील राजकीय कार्यकर्त्यांची भेट घेऊन त्यांना राज्यसंस्थेच्या नियामक स्वरूपाचा अनुभव कसा येतो ते समजावून घ्या.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) इनामदार ना. र. आणि पुराणिक सु. ना., राजकीय समाजशास्त्र, पुणे कॉन्ट्रिनेन्टल, १९८४, पृ. ४८-६५
- (२) व्होरा राजेंद्र, राजकीय सामाजिकीकरण, इनामदार ना. र. आणि वकील अ. क. (संपा.), आधुनिक राजकीय विश्लेषण, पुणे, शुभदा-सारस्वत, १९८४, पृ. ८९-१०३

घटक ५ : आपली राजकीय संस्कृती

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ विषय-विवेचन
  - ५.२.१ राजकीय संस्कृतीचा अर्थ
  - ५.२.२ राजकीय संस्कृतीला आकार देणारे घटक
  - ५.२.३ राजकारणाविषयीचा आपला दृष्टिकोन
  - ५.२.४ आपला सत्ताविषयक दृष्टिकोन
  - ५.२.५ नेतृत्वाविषयीची धारणा
  - ५.२.६ आपली राजकीय अभिव्यक्ती
  - ५.२.७ राजकीय संस्कृतीतील स्थित्यंतरे
- ५.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ५.४ सारांश
- ५.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ५.६ क्षेत्रीय कार्य
- ५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्हाला-

- ★ ‘राजकीय संस्कृती’ या संज्ञेचा अर्थ समजू शकेल.
- ★ आपल्या राजकीय संस्कृतीची जडणघडण कशी होते, तिचे विविध पैलू कोणते असतात, हे सांगता येईल.
- ★ राजकारणाबद्दल आपल्या समाजात असलेल्या समजुती, अपेक्षा आणि राजकारणाचे मूल्यमापन करण्याचे निकष सांगता येतील.
- ★ विविध सामाजिक घटकांचे राजकीय वर्तन भिन्न का असते, हे समजेल.

५.१ प्रास्ताविक

समाज आणि राजकारण हे एकमेकांना जोडलेले असतात. एखाद्या समाजातील महत्त्वाचे प्रश्न, त्या समाजाची

ठळक वैशिष्ट्ये यांचा तेथील राजकारणावर प्रभाव पडत असतो. तसेच आपल्या सभोवतालच्या राजकारणाकडे पाहण्याचा लोकांचाही एक दृष्टिकोन बनलेला असतो. विविध सामाजिक घटक आपापल्या अपेक्षा, भावभावना आणि मूल्ये यांच्या चर्च्यातून राजकारणाकडे पाहत असतात. राजकारणाकडे पाहण्याची ही पद्धत प्रत्यक्ष राजकारणाच्या प्रक्रियेवर प्रभाव पाडते. म्हणजे राजकारण आणि राजकारणाबद्दलचे समज हे एकमेकांशी संलग्न असतात. आपण अनेक वेळा ‘भारतीय राजकारणाची वैशिष्ट्ये’, भारतीयांचे ‘राजकीय मन’ असे शब्दप्रयोग करत असतो. त्यांमधून आपण भारताच्या राजकीय संस्कृतीची आपल्याला ओळख करून घ्यायची आहे. मागच्या घटकात आपले राजकीय सामाजिकीकरण करून होते ते तुम्ही शिकलात. राजकीय सामाजिकीकरणातूनच समाजातील विविध गटांचे राजकीय दृष्टिकोन आकाराला येतात. काही अभ्यासकांच्या मते तर समाजाच्या राजकीय संस्कृतीत व्यक्तीला समावूत घेणे हेच राजकीय सामाजिकीकरणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ राजकीय संस्कृतीचा अर्थ

आपल्या राजकीय संस्कृतीविषयी माहिती बघण्यासाठी प्रथम राजकीय संस्कृती कशाला म्हणायचे हे निश्चित केले पाहिजे. राजकीय संस्कृती ही संज्ञा आधुनिक राज्यशास्त्रात प्रचलित आहे. तिचा अर्थ आपण आधी पाहू.

राजकारण म्हणजे काय व ते कसे असावे, इत्यादी मुद्यांविषयी प्रत्येक समाजाची स्वतःची अशी एक कल्पना असते. सामाजिक परंपरा, राजकीय अनुभव यांच्या आधारे ही कल्पना तयार झालेली असते. ढोबळमानाने असे म्हणता येईल की, एखाद्या समाजाचा राजकीय स्वभाव म्हणजे राजकीय संस्कृती. ‘स्वभाव’ म्हटला म्हणजे त्यात रागलोभ,

आबडीनिवडी, ‘योग्य’ आणि ‘अयोग्य’ यांबद्दलच्या कल्पना, स्वतःबद्दलच्या आणि आपल्या सभोवतालाबद्दलच्या समजुती या गोष्टी येतात. तसेच राजकीय संस्कृतीचे ही आहे. राजकारणाविषयीची लोकांची समज आणि अपेक्षा यांचा राजकीय संस्कृतीत समावेश होतो. राजकारणाचा आपला शास्त्रीय अर्थ काहीही असला तरी प्रत्येक समाजात व्यवहारातील त्याचा आशय वेगवेगळा असू शकतो. यात सत्रेविषयीची समज हा एक महत्वाचा घटक असतो. सत्रेच्या अस्तित्वाचे भान, ती कोणाकडे असावी, किंती असावी या विषयीची मते, सत्तावापराविषयीच्या कल्पना आणि सत्ताधान्यांविषयीच्या समजुती आणि अपेक्षा या बाबींचा ‘राजकीय संस्कृती’ या संज्ञेत समावेश होतो.

राजकारण आणि सत्ता यांच्याविषयीच्या भावनेतूनच राजकीय सहभागाबद्दलच्या भावनांना आकार येतो. ‘मी राजकारणात भाग घ्यावा काय?’ या प्रश्नाच्या उत्तरात माझे राजकारणाविषयीचे विचार दडलेले असतात. एखाद्या समाजात राजकीय कृती ही इतर समाजिक कृतीपैकी एक मानली जात असेल; तर कोठे ती एक वेगळी, विशेष कृती मानून लोक राजकारणापासून दूर राहत असतील. राजकीय कृती केल्यामुळे सार्वजनिक हित साधते अशी एखाद्या समाजाची भावना असेल; तर कोठे राजकीय कृतीबद्दल लोकांच्या मनात भीती असेल. राजकीय कृतीबद्दलच्या अशा भिन्न स्वरूपाच्या भावनांमागे राजकारणाबद्दलचा दृष्टिकोन तर असेलच, शिवाय त्या राजकारणात माझे एक ‘व्यक्ती’ म्हणून काय स्थान आहे, यावरही हा दृष्टिकोन अवलंबून असतो. म्हणजे समाजातील व्यक्ती स्वतःला आपल्या राजकीय परिसराशी कशा जोडतात हा खरा प्रश्न आहे. म्हणून स्वतःबद्दलची प्रतिमा हा राजकीय संस्कृतीचा एक घटक असतो.

प्रत्येक समाजाच्या आपल्या राजकारणाविषयी काही अपेक्षा असतात असे आपण वर म्हटले, या अपेक्षा कशा ठरतात? त्यांच्या मुळाशी राजकारण कसे असावे आणि कशाबद्दल असावे याविषयीचे काही मानदंड असतात. त्यांच्या आधारे आपण प्रत्यक्ष राजकारणाची तपासणी करत असतो आणि ताळेबंद मांडत असतो. राजकारणाचे आपले हे मूल्यमापन म्हणजेच आपल्या अपेक्षा, शंका, निराशा यांचे उगमस्थान होय. अशा प्रकारे राजकारण, सत्ता आणि राजकीय सहभाग यांबद्दलच्या समजुती आणि अपेक्षा म्हणजे राजकीय संस्कृती.

आपण ‘राजकीय संस्कृती’ हा शब्दप्रयोग संपूर्ण समाज किंवा त्यातील विविध घटक-गट यांच्या संदर्भात करतो. म्हणजे राजकीय संस्कृती हे समूहाचे स्वभाववैशिष्ट्य असते. निव्वळ एखादा माणूस भ्रष्टाचार करतो किंवा गुंडगीरी करतो, या घटनेचे वर्णन आपण ‘त्या माणसाची राजकीय संस्कृती’ असे करणार नाही.

व्यक्तिसमूहाच्या सरासरी राजकीय स्वभाव - वैशिष्ट्यांचा समुच्चय या अर्थानेच आपण या घटकात ‘राजकीय संस्कृती’ ही संज्ञा वापरणार आहोत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

(१) ‘राजकीय संस्कृती’ या संज्ञेत कशाचा समावेश होतो ?

५.२.२. राजकीय संस्कृतीला आकार देणारे घटक

कोणत्याही समाजाच्या राजकारणविषयक समजुती आपोआप किंवा निसर्गत: ठरत नाहीत. अनेक घटक आणि विविध घडामोळी यांच्या प्रभावाखाली आपला राजकीय स्वभाव आकार घेत असतो. व्यक्ती आपल्या खाजगी विश्वात मशगूल असली तरी ते खाजगी विश्व राजकारणाला जोडलेले असते, हे आपण मागील घटकांत पाहिले आहे. आपल्या गरजा, अपेक्षा यांतून जे प्रश्न निर्माण होतात त्यांचा परिणाम राजकीय जीवनावर होत असतो. म्हणून तर आपल्या पहिल्या भागात खाजगी आणि सार्वजनिक परिसरातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास केला. इतिहास, समाजरचना, आर्थिक घटक, सामाजिक मूळ्ये अशा विविध घटकांचा राजकीय संस्कृती घडवण्यात वाटा असतो. भारताच्या राजकीय संस्कृतीच्या संदर्भात या घटकांचे स्वरूप करे असते ते थोडक्यात पाहू.

इतिहास हा प्रत्येक समाजाचा मूल्यवान ठेवा असतो. वर्तमानाकडे पाहण्याची आपली दृष्टी इतिहासाच्या आधाराने ठरते. आपले आदर्शी, आपली स्वप्ने यांना इतिहासाचाच आधार असतो. ‘वंदे मातरम्’ची घोषणा किंवा त्याही आधीचा शिवाजी महाराजांच्या ‘हिंदवी स्वराज्या’चा प्रयोग यांच्यामुळे आपल्याला स्फूर्ती मिळते. भारतीय समाज हा काही गेल्या दोनचारशे वर्षांमध्ये आकाराला आलेला नाही. आपला सांस्कृतिक इतिहास प्रदीर्घ आहे. त्याने आपल्याला सर्वसमावेशक आणि व्यापक वृत्ती दिलेली आहे. मतभेदांकडे उदार दृष्टीने पाहण्याची आणि त्यांतूनही समान धागा शोधण्याची वृत्ती दृढ होण्यास आपल्याला इतिहासामुळे मदत होते. श्रीष्ट राजवटीविरुद्धची स्वातंत्र्य चळवळ हा आपल्या इतिहासातला अगदी अलीकडचा टप्पा. त्याच्याद्वारे आपला प्राचीन इतिहास आपण आधुनिक युगाशी जोडून घेतो. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, न्याय, सहिष्णुता, स्वराज्य यांसारखे आपण आज स्वीकारलेले आदर्श म्हणजे या इतिहासाची निष्पत्ती आहे. तसेच सार्वत्रिक स्वरूपाच्या चळवळी, जनआंदोलने यांसारखे राजकारणाचे आकृतिबंध हेसुद्धा स्वातंत्र्य चळवळीच्या

इतिहासातून आकाराला आलेले आहेत. सत्ता आणि सत्ताधारी यांचा अवाजवी धाक न वाटता मोकळेपणे होणारी टीका, राजकीय स्पर्धा, सत्तेला आव्हान देण्याची तयारी अशी आणखीही काही वैशिष्ट्ये आपल्या इतिहासाच्या मुशीतून आकाराला आली आहेत. विविधता हे भारतीय समाजाचे एक वैशिष्ट्य आहे. आपल्या देशात भाषा, धर्म, पंथ, चालीरीती यांची विविधता आहे. त्यामुळे कोणत्याही बाबतीत पूर्णपणे सारखेपणा पाहिजे, असा टोकाचा आग्रह इथे फारसा कोणी धरत नाही. उलट भिन्नभाषिक, धर्मिक घटकांनी आपला विकास साधून भारताच्या सांस्कृतिक वैभवात भर घालावी, असाच विचार अधिक प्रबळ आहे. या विविधतेमुळे आपोआपच एकछत्री अंमलापेक्षा काहीशी लवचीक अशी राजकीय प्रक्रिया व राज्यकारभार भारतात प्रचलित आहे. त्यात विविध प्रदेशांचे वेगळे अस्तित्व मान्य करून त्यांना सत्तेत वाटा देण्याचा प्रयत्न आपण केला आहे. समाजांतर्गत विविधतेचा आणखी एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे परक्यांबद्दलची लोकांची उदार आणि व्यापक भूमिका. आपल्या धर्मापेक्षा वेगळ्या धर्माच्या व्यक्ती, भिन्न चालीरीती असलेले गट, अन्य भाषिक गट यांचा आदर करण्याची आपली वृत्ती आहे. किमानपक्षी, अशा विविधतेची आपल्याला जाणीव असल्यामुळे एखाद्या गटाने अन्य गटांना नामशेष करण्याचे प्रयत्न केले असे सहसा होत नाही. मात्र त्याच्यबरोबर विविधतेमुळेच आपल्या समाजात एकाच वेळी भिन्न राजकीय वृत्तीही अस्तित्वात येतात. राजकारण आणि सत्ता यांच्याबद्दल एकच एक अधिकृत आणि सार्वत्रिक विचार असावा, असा आग्रह आपल्या देशात आढळत नाही. याचे कारण विविध गटांच्या स्वतःच्या ऐतिहासिक पाश्वर्भूमीमुळे त्यांचे भिन्न दृष्टिकोन विकसित झालेले असतात.

अशाच प्रकाराचा दृष्टिकोनाचा फरक सामाजिक रचनेमुळेही उद्भवतो. लिंग, भेद, जात, आर्थिक स्तर, इत्यादी कारणांमुळे आपल्या समाजात विषमता आहे. काही व्यक्तींना सरसकट आणि जन्माच्या आधारे कमी मानण्याची प्रवृत्ती आहे. जातिव्यवस्था हे त्याचे ठळक उदाहरण आहे. पण त्याखेरीज ख्रिया, वन्यजमाती यांनाही समाजात दुर्घयम स्थानच मिळते. शिवाय पराकोटीचे दारिद्र्य हे आपल्या समाजाचे वैशिष्ट्य असल्यामुळे अतिश्रीमंत, सुस्थितीतील मध्यमर्वग आणि कंगालवर्ग यांच्यात समाजाची विभागणी होते. साहजिकच आपापल्या सामाजिक स्थानाप्रमाणे प्रत्येक गट राजकारणाकडे पाहतो. राजकारणाचे मूल्यमापन गरीब जनता जसे करेल तसे काही श्रीमंत वर्ग करणार नाही. कारण त्यांना येणारा राजकारणाचा अनुभवच वेगवेगळा असतो. श्रीमंतांच्या वाट्याला आपल्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये आदरस्त्कार येईल, मानमरातब येईल, तर गरिबांना सतत संघर्ष करून काही सवलती

मिळवाव्या लागतील. तीच गोष्ट स्थिया, कनिष्ठ मानलेल्या जाती, वैगौरंची आहे. सत्तेचा धाक, सत्तेविषयी दुरावा, संशय याच भावनांचा त्यांच्यावर प्रभाव असणार. याउलट उच्च जातींना सत्तेचे क्षेत्र हे आपल्या हितसंबंधाचा विस्तार करण्यासाठी उपयुक्त वाढू शकते. सारांश, विषमता असलेल्या समाजात विविध गटांमध्ये सत्तेचेही विषम वाटप होते आणि त्यामुळे सत्ता, राजकारण यांच्याबद्दलच्या प्रत्येक गटाच्या भिन्न प्रतिमा उभ्या राहतात. कोणाला राजकारण आणि सत्ता या सुखावह, पथ्यकर गोष्टी वाटील तर इतरांना त्या, दुःसह दोषकारक वाढू शकतील.

आपल्या राजकीय संस्कृतीची जडणघडण करण्यात आपल्या प्रचलित राजकीय पद्धतीचाही वाटा आहे. निवडणुकांचे राजकारण आपल्याकडे अस्तित्वात येऊन आता जवळपास अर्धशतकाचा काळ लोटला आहे. या काळात राजकीय स्पर्धा, पक्षीय राजकारण या गोष्टी रूढ झालेल्या दिसतात. या रूढ चाकोरीमुळे राजकारणाविषयीचे विशिष्ट वित्र जनमानसात रुजण्यास मदत झाली आहे. राजकारण म्हटले की, त्यात प्रचार, मतभेद, पक्षोपपक्ष असणारच, आरोप-प्रत्यारोप, सत्य-असत्याची बेमालूम सरमिसळ असणारच, असे आपण अनुभवाने गृहीत धरून चालतो. त्यामुळे राजकारणाविषयी काय आणि किती अपेक्षा बाळगाव्यात याचा आपल्याला अंदाज येतो. एकीकडे असा वास्तववाद शिकत असतानाच आपण काही मूल्येही राजकीय पद्धतीकडून शिकतो. लोकशाही, धर्मनिरपेक्षा यांसारखी मूल्ये लोकांमध्ये प्रस्थापित करण्याच्या कामी राजकीय पद्धत महत्त्वाची भूमिका बजावते. राजकीय व्यवस्थेने अधिकृतपणे स्वीकारलेले आदर्श, मूल्यविचार यांचा आपल्यावर प्रभाव पडत असतो. या अर्थाने आपल्या राजकीय मूल्यव्यवस्थेला आकार देण्यात खुद राजकारणाचाही वाटा असतो.

आधुनिक काळात संपर्क-माध्यमांचे महत्त्व वाढते आहे याचा उल्लेख आपण आधीच्या घटकात केला आहेच. विशेषत: दूरचित्रवाणी आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाने युक्त अशी वर्तमानपत्रे व नियतकालिके यांचा लोकांच्या मनावर मोठा पगडा असतो. सत्ताधाच्यांबद्दल आणि एकूणच राजकारणी मंडळींबद्दल लोकांने बरेवाईट मत तयार करण्यात या माध्यमांचा हात असतो. राजकारणांचा 'रांगडेपणा', सत्तेसाठी चाललेली कारस्थाने, हिशेबीवृत्ती यांचे चित्र रंगवून, त्यांच्या खाजगी आणि सार्वत्रिक जीवनावर सतत लक्ष ठेवून नियतकालिके त्यांच्याविषयी विशिष्ट मत बनवू शकतात; तर नेत्याची विशिष्ट प्रतिमा उभी करण्यात दूरचित्रवाणी हातभार लावते. त्यामुळे प्रत्यक्ष परिस्थिती काय आहे, यापेक्षा आपल्यापुढे ती कशी मांडली जाते, यावरून सामान्य माणसांचे राजकारणाविषयीचे ग्रह ठरतात. राजकारणाविषयी कोणते प्रश्न निर्माण व्हावेत, कोणत्या बाजूची चर्चा व्हावी, यावर माध्यमांचे कमालीचे नियंत्रण असते.

माध्यमांच्या प्रभावामुळे त्यांनी स्थान न दिलेले मुद्दे लोकमानसातही दुर्लक्षित राहतात आणि माध्यमात गाजिणारे विषय हेच फक्त राजकारणातील मुख्य विषय ठरतात.

सामान्य माणसाला राजकारणाचा सर्व तपशील कळणे मुश्किल असते. अशा वेळी त्यांच्या राजकीय ज्ञानाचे नियमन करणे माध्यमांना शक्य होते. माझे राजकीय ज्ञान प्रामुख्याने संपर्क माध्यमांनी मला भरवलेल्या माहितीवर अवलंबून असते. शिवाय माझ्या मताना दिशा देण्याचे, त्यांना आकार देण्याचे काम ही माध्यमे करत असतात. म्हणजेच राजकारणाची कार्यक्रमपत्रिका नियंत्रित करण्याचे सामर्थ्य माध्यमांपाशी आणि ती चालवणारांपाशी असते.

संपर्क माध्यमांचा अभ्यास आपण मागील घटकातही केला आहे. यावरून तुमच्या हे सहज लक्षात येईल की, राजकीय सामाजिकीकरण आणि राजकीय संस्कृती यांचा एकमेकांशी संबंध आहे. हा संबंध कशा प्रकारचा आहे ते आता पाहू.

राजकीय सामाजिकीकरण म्हणजे राजकारणाचा परिचय. हा परिचय होत असतानाच आपण राजकारणाचे मूल्यमापन कसे करावे हे शिकतो. उदाहरणार्थ, राष्ट्रध्वजाविषयी आदर व्यक्त करण्याबरोबरच आपण राष्ट्रप्रेम, ऐक्य यांसारखी मूळेही आत्मसात करतो. लहान मुलगा दूरदर्शनच्या बातम्या पाहतानाच घरातील वडीलधान्यांच्या टीकाटिप्पणी ऐकतो. त्यातून पुढारी, राजकारणी यांच्याविषयी आदराची किंवा टवाळीची भावना त्याच्या मनात तयार होते.

एकूणच राजकीय सामाजिकीकरण म्हणजे
राजकारणाची वस्तुनिष्ठ माहिती नसते तर विशिष्ट मूल्यसंचाचे ते एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे, एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे होणारे संक्रमण असते. त्यामुळे शाळा, व्यक्ती, कुटुंबसंस्था अशा घटकांमार्फत त्या-त्या काळात समाजाने स्वीकारलेली मूल्यव्यवस्था नव्या/भावी नागरिकांवर बिंबवण्याचा प्रयत्न होत असतो. राजकीय सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे अधिकारांच्या अस्तित्वाचे भान तर आपल्याला होतेच पण त्या अधिकाराला कशा प्रकारे सामोरे जावे याचेही शिक्षण कळत नकळत होते. या अर्थात राजकीय संस्कृती टिकवण्यात किंवा बदलण्यात राजकीय सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया महत्वपूर्ण कामगिरी बजावत असते.

राजकीय संस्कृतीला आकार देणाऱ्या काही महत्वाच्या गोष्टींचा आपण विचार केला. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे प्रत्येक समाजाची विशिष्ट राजकीय संस्कृती. सोयीसाठी आपण सुटीसुटी उदाहरणे घेतली तरी-

आपली राजकीय संस्कृती म्हणजे इतिहास, समाजरचना, राजकारण, समाजांतर्गत दलणवळण आणि राजकीय सामाजिकीकरण यांचा एकत्रित असा परिपाक असतो, हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- २

(१) आपल्या राजकीय संस्कृतीची जडणघडण कशी होते ?

५.२.३ राजकारणाविषयीचा आपला दृष्टिकोन

विविध मार्गांनी आपल्याला राजकारणाची माहिती होते. आपल्या शहरातील किंवा गावातील राजकारणाची थोडी जास्त माहिती आपल्याला मिळते, पण देशाच्या राजकारणाबद्दलही वर्तमानपत्रे, नभोवाणी किंवा दूरचित्रवाणी यांच्याद्वारे आपल्याला माहिती कळू शकते. बहुतेक वेळा आपल्याला अगदी जुजबी, वरवरची माहिती असते. ती आपल्याला पुरेशी वाटते. राजकारणांची व्यक्तिवैशिष्ट्ये, शैली, लक्की, थोडेफार व्यक्तिगत जीवन असे या माहितीचे स्वरूप असते. राजकारणातून घडणारे निर्णय, त्यात गुंतलेले आर्थिक प्रश्न यांची आपल्याला सहसा जाणीव नसते. राजकीय पक्षाचे पुढारी, पक्षाची निशाणी यांची माहिती असली तरी पक्षाचे कार्यक्रम, धोरणे या गोष्टी सर्वसामान्य माणसाला कंटाळवाण्या वाटात. म्हणजे आपल्याला असणारी माहिती बहुतेक वेळा ढोबळ स्वरूपाचीच असते.

आपण या माहितीकडे कसे पाहतो? एक तर राजकारणाच्या प्रक्रियेत किंवा निर्णय कसे घेतले जातात याच्या तपशिलात आपल्याला सहसा रस नसतो. थोडा चौकसपणा म्हणून आणि थोडी गंमत म्हणून आपण पुढाऱ्यांमधील भांडणे, भ्रष्टाचाराचे आरोप अशा गोष्टींकडे पाहतो. त्यामुळे जाताजाता मिळालेल्या ढोबळ माहितीच्या आधारे राजकारण, राजकीय पक्ष, नेते यांच्याबद्दलची आपली मते ठरत जातात. सोप्या माहितीवरून आपण राजकारणाबद्दलची सोपी उत्तरे मनाशी तयार करत जातो. याचा मुख्य परिणाम म्हणजे आपल्या दृष्टीने राजकारण हे मुख्यतः व्यक्तिकेंद्रित असते. मग राजकारणाचे स्पष्टीकरण देताना आपण ‘अमुक नेत्यामुळे ही प्रगती झाली’ किंवा ‘अमुकच्या आडमुठेपणामुळे हा पक्ष फुटला’, असे म्हणतो. राजकारण हा आपल्या आयुष्याशी संलग्न असा एक गंभीर घटक आहे असे न मानता बहुतेक वेळा तो शिळोप्याच्या गप्पांचा, विरंगुळ्याचा, हास्यविनोदाचा विषयच मानला जातो

म्हणूनच आपण घरातल्यांशी किंवा मित्रांशी राजकारणाबद्दल फारशा पोटिडीकीने बोलत नाही; पण पाहुण्यांशी किंवा अपरिचितांशी बोलताना आपण राजकारणाबद्दल जाताजाता टिप्पणी करून टाकतो. राजकारणाबद्दल बोलायचे म्हणजे अफवा, भानगडी, आरोप याच गोष्टी आपल्या डोळ्यांपुढे येतात.

त्यातही शिकल्यासवरलेल्या मध्यमवर्गीय लोकांच्या राजकारणाविषयीच्या दृष्टिकोनाला निरर्थकतेची आणि तुच्छतेची एक झालर असते. आपण काहीही म्हटले तरी राजकीय पुढारी त्यांना हवे तेच करणार अशी हताश भावना त्यात असते. शिवाय पुढाऱ्यांनी काहीही म्हटले, कोणतेही कायदे केले तरी व्हायचे तेच होणार, किमती वाढणार, गुंडगिरी वाढणार! म्हणजे राजकारणामुळे समाज, अर्थव्यवस्था यांच्यावर विशेष परिणाम होत नाही, म्हणून राजकारण ही निरर्थक गोष्ट आहे अशी वृत्ती बन्याच लोकांमध्ये असते. त्यांच्या जोडीला राजकीय घडामोडी आणि पुढारी यांच्याविषयीची तुच्छतेची भावना असते. पुढाऱ्यांना काही कळत नाही असा तर मध्यमवर्गीयांचा आवडता सिद्धांतच असतो. अधिकारापेक्षा कमी आकलनशक्ती असलेला पुढारी ही प्रतिमा शहरी मंडळांनी पक्की स्वीकारलेली दिसते, पण त्याहीपेक्षा लोकांच्या कलाने, मताने चालणारे राजकारण हेच अनेकांना कमी प्रतीचे वाटते. सामान्य माणसाला काही कळत नसताना त्याने निवडलेला प्रतिनिधी कारभार पाहत असल्याने अनेकांच्या दृष्टीने राजकारणात गुणवत्ता, विश्वासार्हता राहत नाही. म्हणजेच केवळ पुढाऱ्याविषयी तुच्छतेची भावना नसते तर सामान्य माणसांच्या मतावर चालणाऱ्या लोकशाही राजकारणाविषयीच अढी असते. ‘लोकशाहीत डोक्याला महत्व नसते’, किंवा ‘लोकशाहीत फक्त डोकी मोजली जातात’ या प्रकारची टीका त्यातूनच येते. त्या तुलनेने अर्धशिक्षित, अशिक्षित अशा लोकांमध्ये राजकारणाबद्दल अविश्वास असला तरी निरर्थकतेची भावना कमी असते. त्यांना राजकारण, शासनसंस्था यांच्याविषयी कुतूहल अधिक असते. आपल्या राजकीय प्रक्रियेशी स्वतःला जोडून घेण्याचा ते प्रयत्न करतात. राजकारणाच्या वास्तव, हिशेबी स्वरूपामुळे ते संपूर्ण प्रक्रियेला तुच्छ लेखत नाहीत. मात्र राजकारणाबद्दलची त्यांची माहिती आपण वर पाहिल्याप्रमाणे मर्यादितच असते. त्यामुळे राजकारणाचे नियंत्रण करण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यातही नसतो. तेही राजकारणापासून चार हात दूर राहणेच योग्य समजतात. या सर्व राजकीय प्रक्रियेपासून दूर असलेले असेही अनेक गट आपल्या समाजात आहेत. ते म्हणजे आदिवासी, भटक्या जमातीचे लोक, दुर्गम प्रदेशातील रहिवासी, इत्यादी. त्यांचा राजकारणाशी संबंधच येत नाही आणि आलाच तर त्यातून कटू अनुभवच त्यांच्या वाट्याला येतात. त्यामुळे राजकारणाविषयीची त्यांची माहिती अगदी पुस्ट असते. हे गट मुळात समाजातच सामावले गेलेले नाहीत, त्यामुळे

ते आपापल्या जमातीच्या, वस्तीच्या कोंदणात राहतात. देशाचे राजकारण वर्गारे गोष्टी त्यांच्या दृष्टीने परक्याच. पण हळूहळू हे समाजघटक आता राजकीय प्रक्रियेत ओढते जाऊ लागले आहेत. शासनयंत्रणेकदून येणारी बंधने, डदपणे आणि आधुनिक संस्कृतीचा होत जाणारा परिचय, यातून अनेक आदिवासी जमातींना आपले पारंपरिक अस्तित्व गमावण्याची वेळ येऊ लागली आहे. त्यामुळे त्यांना राजकारण म्हणजे परक्यांचे भयकारी डदपण वाटणे शक्य आहे. राजकारणाविषयी त्यांना आत्मीयता न वाटण्याचे कारण निव्वळ त्यांचे अज्ञान नसते. त्यांच्या दृष्टीने राजकारण हा बाहेरस्यांचा, त्यांच्याच हितासाठी चाललेला खटाटोप असतो. या समाजघटकांन्या वाट्याला राजकारणाचे नियामक रूपच अधिक येते. सरकार, पोलीस, अधिकारी हा त्यांचा राजकीय अनुभव. त्यामुळे राजकारणाविषयीची त्यांची दृष्टी भीतीयुक्त दुराव्याची असते.

आपल्या राजकारणविषयक दृष्टिकोनात अशा विविध छटा असल्या तरी एकंदर आपली राजकारणाविषयीची भावना संशय, दुरावा, अविश्वास यांनी युक्त असते. राजकारण हा समाजव्यवहाराचा एक आवश्यक असा भाग आहे, त्यात गैर असे काही नाही असे कोणी मानत नाही. आपला कोणी मित्र लपवाछपवी करतोय असा संशय आला तरी आपण ‘काय राजकारण करतोय’ असे सहजपणे म्हणून जातो. कचेरीतील सहकारी कशात जास्त लक्ष घालू लागाला की तो ‘पुढारी’ आहे असे आपण म्हणतो. हिशेबी, गोड बोलणारा माणूसू चटकन ‘राजकारणी’ ठरतो. राजकारणाविषयीचा निरोगी दृष्टीचा अभाव हे आपल्या राजकीय संस्कृतीचे ठळक वैशिष्ट्य मानायला हरकत नाही. त्यामुळेच राजकारण म्हणजे ‘अस्वच्छ व्यवहार’, ‘कुटील खेळ’ असे बरेच जण मानतात. राजकारणात सभ्य माणसांचे काही काम नसते; जणू काही ‘राजकारणी’ नावाची एक वेगळीच जमात असते असेच आपण धरून चालतो. याच्या मुळाशी राजकारण कशासाठी असते याबद्दलची विशिष्ट धारणा आहे. राजकारण करणे म्हणजे कारस्थाने करणे, लटपटी करणे आणि स्वतःचे महत्व वाढवणे-हेच राजकारणाचे एकमेव उद्दिष्ट आहे असे बरेच जण गृहीत धरून चालतात. राजकारण हा गंभीरपणे समाजविषयक निर्णय घेण्याचा मार्ग आहे; सावंजनिक धोरणांविषयी सहमती निर्णय करण्याचे ते साधन आहे यावर फारसा कोणी विश्वास ठेवत नाही. त्यातून राजकारणाबद्दलची आपण वर पाहिलेली नकारात्मक प्रवृत्ती बळावते आणि समाजाच्या वेगवेगळ्या घटकांमध्ये ती भिन्न प्रकारे दिसून येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- ३

(१) राजकारणाविषयीचा कोणता दृष्टिकोन आपल्या समाजात आढळतो?

५.२.४ आपला सत्ताविषयक दृष्टिकोन

सत्ता म्हणजे निर्णय घेण्याचे आणि इतरांना ते स्वीकारायला लावण्याचे सामर्थ्य. या अर्थाने सत्ता आणि सत्तासंबंध हा राजकारणाचा गाभाच असतो. सत्तेमध्ये इतरांना उपकृत करण्याचे किंवा दंडित करण्याचे सामर्थ्यही समाविष्ट होते.

सत्तास्पर्धा, सत्तावापर आणि सत्ताधारी यांच्याबद्दल आपल्याला काय वाटते ते आता पाहू.

सत्ता या गोष्टीबद्दल सामान्य माणसांना आकर्षण असते. सत्तेमुळे येणारी प्रतिष्ठा, मिळणारा मोठेपणा या गोष्टी हव्याहव्याशा असतात. त्यामुळे सत्ताधारी व्यक्ती, सत्तेच्या यंत्रणा यांचा धाकही आपल्या मनात असतो. अधिकार असलेल्यांशी जुळवून घेण्यावर आपण भर देतो. कारण सत्ताधान्यांशी संघर्ष करण्याचे आपल्याला शक्यतो टाळायचे असते. मात्र त्याचबरोबर निर्भयपणे सत्ताधान्यांची चिकित्सा करण्यांबद्दलही आपल्याला आकर्षण असते. निःस्पृहपणे किंवा परखडपणे सत्ताधान्यांचे दोष दाखवणे, स्पष्टवक्तेपणा यांसारख्या कृती आपल्या दृष्टीने गौरवास्पद असतात. म्हणजे एकाच वेळी अधिकारशरणता आणि निर्भयपणा यांचा मेळ घालण्याचा आपला प्रयत्न चाललेला असतो. आपला व्यावहारिक हिशेबीपणा आपल्या सत्ताधान्यांपुढे नमते घ्यायला लावतो, पण आपले आदर्श मात्र निर्भय पत्रकार, निःस्पृह न्यायाधीश, परखड अधिकारी, नेत्याला सुनावणारे कार्यकर्ते असे असतात. सत्ताधान्यांच्या मर्जीची पर्वी न करणे हा आपण मोठा गुण मानतो. मात्र सत्तेला शरण जाणे किंवा सत्तेशी टक्कर घेणे याविषयीच्या आपल्या मूल्यमापनात भावनिकतेचा भाग अधिक असतो. सत्तेच्या वापराची काटेकार चिकित्सा, परीक्षण यांना फारसा थारा दिला जात नाही. म्हणजे उदाहरणार्थ, एखादी व्यक्ती कोणा सत्ताधान्यांविरुद्ध उभी राहिली की, कोण चूक कोण बरोबर याच्या तपशिलात न जाता आपण सत्ताविरोधकाकडे झुकतो. अशा प्रकारे सत्ताविरोध हेच मूल्य बनते, निर्भयपणा हा गुण ठरतो; पण दोन बाजू कशाबद्दल भांडत आहेत, याच्याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही.

मुख्यमंत्री, मंत्री, लोकप्रतिनिधी, पक्षनेते यांच्यापाशी सत्ता असते. अशा सत्ताधारी मंडळींना समाजात सर्वच मानाचे स्थान मिळते. त्यांच्या सत्तेमुळे त्यांचा सर्वजण आदर करतात.

प्रत्येक मोठ्या नेत्याबरोबर मोठा गोतावळा असतो. लोक त्यांच्याशी अजीजीने, अदबीने बोलतात. आपल्या अडचणी सोडवण्यासाठी सत्ताधान्यांची नेहमीच मदत मागितली जाते. केवळ राजकारणातच नव्हे तर सर्वच क्षेत्रात सत्ताधान्यांच्या वाढ्याला आदर आणि बहुमान येतो. उद्घाटन, भूमिपूजन, मार्गदर्शन, पदवीदान अशा विविध प्रकारच्या कार्यात सत्ताधारी मंडळी सहभाग घेतात. सारांश, सार्वजनिक आदाराचे ते मानकरी असतात. पण आदाराच्या या औपचारिक पड्यामागे बहुतेकांच्या मनात सत्ताधान्यांविषयी अविश्वास, साशंकता यांसारख्या भावना असतात. आपले काम सत्ताधान्यांनी करावे म्हणून मिनतवारी करत असतानाच एकीकडे आपल्या मनात सत्ताधान्यांविषयी नकारात्मक चित्रही असते.

आदरप्रदर्शन आणि आशंका या दोन टोकांमध्ये आपला सत्ताधिकाऱ्यांबद्दलचा दृष्टिकोन हेलकावत असते.

बदली करून घेण्यासाठी आपल्याला पुढारी लागतो, पण पुढारी म्हणून त्याचे स्थान मान्य करायला मात्र आपण कचरतो. ‘चिंडी’ देणारा पुढारी लोकांची कामे करतो हे आपल्याला मान्य असते, पण तरीही त्याच्या लोकसेवेकडे आपण खोचकपणेच पाहतो. याचे कारण ‘सत्ता’ चांगली की वाईट याबद्दलच आपल्या मनात कायम अनिश्चितता असते. या मुद्याचा विचार आपल्याला पुढे करायचा आहेच.

‘सत्ता कशासाठी?’ हा आपल्याला सत्तावणारा एक प्रश्न आहे. सत्ता हे लोकांच्या भल्यासाठी उपयुक्त साधन आहे, असे बन्याच जणांना वाटते. सत्तेचा उपयोग करून अनेक गोष्टी करून घेता येतात. धोरणे टरवता येतात, नियमांमधील किचकट आणि अडचणीचे भाग बाजूला सारात येतात; थोडक्यात लोकांची सेवा करता येते- असा हा विचार आहे. सेवा हे साध्य आणि सत्ता हे साधन मानले जाते. अर्थातच सेवा करणे याचा अर्थ आपल्या विचाराप्रमाणे लोकहिताचे निर्णय घेणे आणि ते अमलात आणे असा असतो. प्रत्यक्ष सत्तेच्या राजकारणात गुंतलेल्या लोकांना बन्याच वेळा मनापासून असे वाटत असते की, सत्तेमुळे आपण लोकांचे हित चांगल्या प्रकारे साधू शकू. याच्या अगदी उलट टोकाची भावना म्हणजे स्वार्थप्रेरणा सत्तास्पर्धेच्या मुळाशी असते असा विचार. सत्ता मिळवणाऱ्याला स्वतःचा किंवा कुटुंबियांचा काहीतरी मतलब साधायचा असतो; पदाचा, अधिकाराचा उपयोग करून असा फायदा करून घेता येतो म्हणून लोक सत्तेच्या मागे असतात; अशी अनेकांची भावना असते. यातूनच सत्ता आणि सत्ताधारी यांच्याबद्दलच्या संशयाचा उगम होतो. ‘सगळी सत्तास्पर्धा निव्वळ स्वार्थासाठी असते’, ही टोकाची प्रतिक्रिया झाली. पण आपल्यापैकी बहुतेकांच्या मनात सत्ता आणि हितसंबंध हे एकमेकांशी पक्के जोडलेले

असतात. या समजुतीप्रमाणे सत्ता कशासाठी? या प्रश्नाचे उत्तर ‘स्वजनहितासाठी’ असे आहे. त्यामुळेच लोकप्रतिनिधीने किंवा मंत्र्याने आपल्या गावापासून बस किंवा रेल्वे सुरु करणे, ‘आपल्या’ भागात शासकीय योजना सुरु करणे, साखर कारखाना किंवा महाविद्यालय मिळवणे, यांसारख्या गोष्टी आपल्याला खटकत नाहीत, उलट आपण त्यांची अपेक्षा करत असतो. सवलती, सुविधा, इत्यादींचे आपल्याला सोयीस्कर असे वाटप व्हावे, अशी आपली अपेक्षा असते. मात्र सत्ताधान्यांच्या ‘स्वजनां’मध्ये आपण नसलो की अशा सत्तावापराला आपण नाक मुरडतो, त्याला आपण ‘स्वार्थ’ म्हणतो.

एकंदरीने ‘सत्ता’ या गोष्टीबद्दल आपल्या मनात संमिश्र भावना असतात. सत्ता माणसाला स्वार्थी बनवते, भ्रष्टाचाराला उद्युक्त करते. अरेरावीला चालना देते. एकूण सत्ता वाईट, तिच्यापासून दूर राहणे हे सज्जनपणाचे लक्षण अशी आपली समजूत असते. साहजिकच ‘मला सत्ता हवी’ असे आपण कोणीच उघडपणे म्हणत नाही. ‘मला अमुक पद हवे’ असे जाहीरपणे म्हणण्याचा मोकळेपणा आपल्यात नाही. उलटपक्षी, सत्तात्याग आणि सत्तेचा लोभ नसणे ही आपल्या दृष्टीने परमोच्च मूल्ये असतात. ‘मी ससेच्या राजकारणापासून दूर राहणार’ असे म्हणणे हे निलोंभी सेवावृत्तीचे द्योतक असते. ‘आयुष्यभर कोणत्याही पदाची आकांक्षा न बाळगता काम करत राहणे’ हा आपल्या सार्वजनिक कार्याचा आदर्श असतो. राजपद आणि राजाश्रय यांची लालसा नसणारे संत आपल्याला हवे असतात आणि अगदी पद स्वीकारलेच तर ते नाईलाज म्हणून नाखुषीने स्वीकारणारा सत्ताधारी आपल्याला भावतो. ‘खुर्चीचा मोह नसणे’, ‘पदाला चिकटून न राहणे’ हे अशा सत्ताधान्यांचे गुण असतात. त्यामुळेच राजीनामा देऊन बाजूला होणाऱ्या, सत्तात्यागाला तयार असणाऱ्या व्यक्तीविषयी सर्वांना आदर वाटतो. त्यांच्याभोवती तेजस्वितेचे वलयच जणून निर्माण होते. लालबहादूर शास्त्री किंवा चिंतामणराव देशमुख हे त्यांच्या कार्यपिक्षा सत्तात्यागाच्या तयारीमुळेच जनमानसात लोकप्रिय होतात. सत्तेविषयीच्या या दृष्टिकोनामागे संन्यस्त वृत्ती, त्यागभावना, निलोंभी वृत्ती ही मूल्ये आहेत. त्याग कशासाठी किंवा त्यागी व्यक्तीचा विचार काय आहे, याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही.

राजकारण आणि सत्ताकारण यापेक्षा वैराग्य महत्वाचे असते, हा विचार आपल्या सत्ताविषयक दृष्टिकोनाच्या मुळाशी आहे. सत्ताव्यवहार हा आपण आपदधर्म मानतो. कर्तव्य म्हणून तो करावा; पण खरा मोठेपणा या व्यवहारापासून अलिप्प राहण्यात किंवा या व्यवहारापेक्षा उदात्त-वरच्या पातळीवरील जीवनवृत्तीत आहे, असे मानले जाते. सत्तेविषयीच्या या वैराग्यावर आधारित दृष्टिकोनातच खेरे तर राजकारणाविषयीच्या आपल्या प्रवृत्तीचे सार सामावलेले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) आपल्या सत्ताविषयक दृष्टिकोनाचे वैशिष्ट्य काय?

५.२.५ नेतृत्वाविषयीची धारणा

राजकारण आणि सत्ता यांच्याविषयी साशंकता असली तरी आपल्या समाजात नेतृत्वाचे स्थान वरचे असते. नेतृत्व म्हणजे सामान्य सत्तास्पर्धेच्या पलीकडे असणारे व्यक्तिमत्त्व असे आपण मानतो. नेता हा आपल्या दृष्टीने समाजाचा नायक असतो. त्याच्यापाशी फक्त राजकीय कौशल्य आणि चातुर्य नसते; तर चौफेर शहाणपण असते, असे आपण धरून चालतो. त्यामुळेच शिक्षण, संस्कृती, तत्त्वचिंतन, इत्यादी बाबींमध्येही आपण नेत्यांकडून मार्गदर्शनाची अपेक्षा करतो. सर्वगुणसंपन्न हे आपल्या दृष्टीने नेत्याचे मुख्य वैशिष्ट्य असते. त्याला सामान्यांच्या दुःखांची जाण असते; कलांमध्ये रस असतो, जागतिक प्रतिष्ठा असते-असे विविध गुण आपण नेत्यांना चिकटवतो किंवा त्यांच्यात आहेत असे मानतो. असा सर्वगुणसंपन्न नेता असणे ही आपली मानसिक गरज असते. साहजिकच नेतृत्व इतके संपन्न आहे, असे महाटल्यावर त्याच्या सामर्थ्याची व्यापीही बरीच असते. त्याच्या गुणवैशिष्ट्यांमुळे अधिकार गाजवण्याचे त्याचे सामर्थ्य आपण आपोआपच मान्य करतो. हे सामर्थ्य निव्वळ त्याच्या पदावर, दंडबलावर अवलंबून नसते. नेतृत्वाचा नैतिक अधिकार आपण मान्य करत असतो. अशा वेळी नेतृत्वाच्या आदेशांच्या, निर्णयांच्या कायदेशीरपणबद्दल आपण फारसे काटेकोर नसतो. तांत्रिक बाबींमध्ये नेतृत्वाचे प्रत्यक्ष सामर्थ्य आपल्या मनाला भावते. असा सामर्थ्याचा आविष्कार हेच आपण नेतृत्वाचे एक लक्षण मानतो.

नेतृत्वाविषयीची आपली भावना कशी असते? समर्थ आणि सर्वगुणसंपन्न नेत्याच्या अस्तित्वामुळे अनेकांना मानसिक आधार मिळतो. अतिगौरव हे आपले सामाजिक वैशिष्ट्य असल्यामुळे नेत्यांविषयी टोकाची भक्ती अनेकदा आढळते. अशा वेळी अनुयायी आपल्या नेत्याला जवळपास देवत्वच बाहाल करून टाकतात. घरोघर आढळणाऱ्या नेत्याच्या प्रतिमा, छायाचित्रे या तर नित्याच्याच गोष्टी आहेत. घरातल्या समारंभाला नेत्याचे आशीर्वाद मिळवणे, सर्व लहानमोठ्या व्यक्तींनी नेत्यांच्या पाया पडणे, अशा कृतींमधूनही नेत्याबद्दलची भक्ती प्रगट होते. यात भक्तीचे टोकाचे रूप नेत्यासाठीच्या आत्मत्यागातून व्यक्त होते. तमीळ नेते एम. जी. रामचंद्रन् यांच्या मृत्यूनंतर अशा काही घटना घडल्याचे उदाहरण बोलको आहे. अशी टोकाची भावना अपवादात्मक असते असे मानले तरी सर्वसामान्य माणूस नेत्याकडे भक्तिभावाने, आदराने बघतो हे निःसंशय. त्यामुळेच आपल्या नेत्यांना त्यांचे अनुयायी ‘अम्मा’,

‘माता’, ‘अण्णा’ यांसारख्या मातृ-पितृप्रतिमांनी संबोधतात. नेता हा नुसता ‘पुढारी’ न राहता वडीलधारा मार्गदर्शक, तारणहार, आधारस्तंभ आहे असेच मानले जाते. एकीकडे अशी अत्यादराची भावना असते; तिच्याबरोबरच जवळीक, जिव्हाळा आणि आपलेपणाही असतो. त्याचा प्रत्यय एकेरी संबोधनामधून येतो, नेत्यावर आपला हक्क सांगण्यातून येतो किंवा त्याच्या बंगल्याबर-बंगल्याबाहेरच्या हिरवळीवर-मुक्काम ठोकण्यातून येतो; तसाच त्याचे आदेश मनापासून पाळण्यातूनही येत असतो.

आपल्या नेतृत्वाच्या श्रेष्ठत्वावर विसंबून राहायला आपल्याला आवडते. तसेच आपल्याला नेत्यांभोवती दिव्यत्वाचे वलय आहे, असे मानायलाही आपल्याला आवडते. त्यामुळेच लोकांच्या आपल्या नेत्यांकडून खूप अपेक्षाही असतात. विशेषत: व्यक्तिगत जीवनात नेत्यांचे वर्तन आदर्श असावे, अशी अपेक्षा असते. त्यामुळेच स्वतःची मालमत्ता नसलेला नेता आपल्याला खूप मोठा वाटतो. लाल बहादूर शास्त्रींचा साधेपणा, पंतप्रधान होऊनही स्वतःची मालमत्ता, घर वगैरे नसणे यांचा लोकांवर यामुळेच खूप प्रभाव पडतो. सत्तेविषयीचा वैराग्याधिष्ठित विचार आणि महात्मा गांधींच्या उदाहरणाचा प्रभाव यामुळे सोज्जवल साधेपणाची अपेक्षा नेत्यांकडून केली जाते. सर्व सुविधा आणि वैभव उपलब्ध असूनही त्याचा लाभ न घेता साधेपणाने राहणारा नेता प्रभावी ठरतो. या साधेपणाबरोबर येणारी अपेक्षा म्हणजे नेत्याचे स्वच्छ आणि प्रामाणिक चाऱ्हिय. नेता सत्तापदावर असला तरी सत्तेसाठीच्या हिशेबी चढाओढींच्या तो पलीकडे आहे असा दिलासा लोकांना हवा असतो. तसेच त्याला स्वतःसाठी किंवा कुटुंबियांसाठी काही मिळवायचे नसावे अशी अपेक्षा असते. त्याच्या आजूबाजूला कमी लोक असले तरी त्याच्या अप्रामाणिकपणात तो स्वतः गुंतलेला नसावा, अशी लोकांची अपेक्षा असते. नेतृत्वाबद्दलची आणखी एक अपेक्षा म्हणजे त्याने अधिकाराचा पुरेसा वापर करावा. सौम्य, मृदू व्यक्तित्वापेक्षा आग्रही, आक्रमक व्यक्तित्वाचे लोकांना जास्त आकर्षण असते. नेत्याला स्वतःसाठी काही करायचे नसल्याने लोकहितासाठी त्याने वाईटपणा पत्करून, तडजोड न करता आपले म्हणणे पुढे रेटले पाहिजे, ठाम आणि कणखर भूमिका घेतली पाहिजे, अशी सार्वत्रिक अपेक्षा असते. हा ‘कणखरपणा’ कोणाविरुद्ध असावा, हे त्या त्या वेळच्या परिस्थितीप्रमाणे ठेल; पण जास्त करून परकीय शत्रू, बड्या राष्ट्रांचे डडपण, देशांतर्गत अन्याय, इत्यादीविरुद्ध नेत्याने ठामपणे उभे राहावे अशी अपेक्षा असते. याचाच अर्थ असा की, सत्तेच्या परिणामकारक वापराची अपेक्षा असते. नेता नुसता सज्जन असून उपयोग नाही, सामान्य माणसाला डाचणाऱ्या अडचणीविरुद्ध लढताना तो दिसला पाहिजे. एकदा सत्ताग्रहण केले की, त्याबरोबर येणारे सामर्थ्य त्याने बिनदिक्कत वापरले पाहिजे अशी भावना असते. एकदा नेत्याच्या सद्हेतूंविषयी लोकांची खात्री पटली म्हणजे मग त्याने

केलेला अधिकाराचा वापर लोकांना गैर वाटत नाही; उलट विरोधकांच्या टीकेकडे दुर्लक्ष करून आणि सर्व अडथळे पार करून अधिकार वापरणारा नेताच बहुतेकांना अपेक्षित असतो. चांगल्या उद्दिष्टांसाठी कठोर, वादग्रस्त मार्ग चोखाळ्याले तरी लोकांना चालते. कारण वाटेल त्या मार्गानि साध्यपूर्ती महत्वाची की चांगले साधन महत्वाचे याबद्दल आपण संदेहात असतो. बहुतेक वेळा काहीही करून हेतू साध्य करावेत, या विचाराकडे आपला कल असतो.

सारांश, नेता सर्वगुणसंपन्न आहे असे मानून लोक त्याच्याविषयी अत्यादर बाळगतात आणि त्याच्याकडून त्याच्या या प्रतिमेला साजेशा कर्तृत्वाची अपेक्षा करतात.

५.२.६ आपली राजकीय अभिव्यक्ती

राजकारण आणि सत्ता यांच्याबद्दलचे आपले दृष्टिकोन काय असतात हे आपण पाहिले. आता आपल्या राजकारणाचे प्रकट रूप कसे असते ते पाहू.

निवडणुकीचे राजकारण आता बन्यापैकी पक्के रुजले आहे. गेल्या चाळीस वर्षांमधील निवडणुकांमध्ये उमेदवारांची संख्या सतत वाढते आहे. समाजाच्या विविध थरांमधील लोक प्रचारात भाग घेताना दिसतात. हे राजकारण अगदी गावणातळीपर्यंत षोहोचले आहे. विशेषत: स्थानिक शासनसंस्थांच्या प्रयोगामुळे निवडणूक आणि सत्तेचे राजकारण गावपातळीपर्यंत पोहोचण्यास हातभार लागला आहे. यातून राजकीय सहभागाविषयी काहीशी अनुकूल प्रवृत्ती मूळ धरून लागलेली दिसते. पूर्ण वेळ राजकारण करणाऱ्यांचे प्रमाण बेरेच कमी असले तरी प्रसंगानुरूप राजकीय कृतीला सिद्ध होणाऱ्या हौशी राजकारणांची संख्या मोठी आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजकारण म्हणजे संघर्ष असे समीकरण बनले होते. त्यामुळे नंतरच्या काळातही संघर्षाचे, चळवळीचे, आंदोलनांचे राजकारण फारसे कोणी त्याज्य मानले नाही.

निवडणुकीच्या राजकारणाच्या तुलनेत संघर्षाचे राजकारण जोखमीचे असले तरी त्याच्याकडे कार्यकर्ते आकृष्ट झालेले दिसतात. लोकांमध्येही चळवळीतून आलेल्या कार्यकर्त्याबद्दल जास्त आपुलकी असते. म्हणूनच स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारण जसे निवडणुकीच्या रूपाने प्रकट झाले तसेच अनेक लहानमोठ्या चळवळींमधूनही त्याचा आविष्कार होत राहिला. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आपल्या राजकारणाला सामूहिकतेचे परिमाण आहे. सामान्य माणसांचा सहभाग हे त्याचे अंग आहे. त्यामुळे भावनिकता हा त्याचा स्थायीभाव आहे.

लोकांना हलवून, त्यांच्या भावनांना हात घालून केले जाणारे आवाहन आपल्या राजकारणात नेहमी आढळते. त्यासाठी पौराणिक-ऐतिहासिक प्रतिमा, उठावदार प्रतीके, समस्यांचे सुलभीकरण यांचा आसरा घ्यावा लागतो. या गोष्टींचा लोकांवरही प्रभाव पडतो. लोकांना हलवणारा, त्यांच्याबरोबर अशूद्धाळणारा, त्यांना उत्तेजित करणाऱ्या घोषणा देणारा पुढारी लोकांना अस्सल, आपल्यातला वाटतो. मात्र याचबरोबर क्षीण अशी गंभीर राजकारणाची परंपराही आपल्या देशात आहे. त्यात तत्त्वचर्चा, चिकित्सा, कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण, चिकाटी यांना अधिक महत्त्व असते. पण आपल्या एकूण राजकारणाचा बाज मात्र एखाद्या फडाचा असतो. आवेश, जोश, उत्साह, वक्तृत्व यावर फड जिंकणारा यशस्वी होतो.

त्यामुळे साहजिकच प्रतिमा, प्रतीके, घोषणा यांना आपल्या राजकारणात विशेष महत्त्व आहे. पुढारी आणि सामान्यजन यांना जोडणारी ती जणू स्वतंत्र अशी राजकीय भाषा किंवा आविष्कारशैली आहे. तीमधून राजकारणाबद्दलचा आपला दृष्टिकोन व्यक्त होतो. लोकांना काय महत्त्वाचे वाटते, कशाबद्दल काळजी वाटते तेही या राजकीय भाषेतून व्यक्त होते. रामराज्य, धोरणी कृष्ण, जाणता राजा शिवाजी या जनमानसात रुजलेल्या प्रतिमा आहेत. तसेच ‘क्रांती’, ‘इन्किलाब झिंदाबाद’ सारख्या घोषणा आपल्या राजकीय मानसाचा भाग आहेत. आदर्श कारभार, आदर्श राज्यकर्ता यांविषयीचा विचार प्रकट करण्यासाठी त्यांचा आपण वापर करतो. राष्ट्रीय हित, देशाची सुरक्षितता, समता, सामाजिक न्याय हे सर्वांचे एकमत असलेले मुद्दे आहेत. त्यामुळे सर्वांच्याच बोलण्यात-विचारात त्यांचा उल्लेख येतो. काही विचार व मुद्दे मात्र सर्वसंमत नसतात किंवा सगळ्यांना त्यांचे आकर्षण नसते. उदाहरणार्थ, पुढाऱ्याची समजशक्ती हा सुशिक्षित शहरी लोकांच्या चर्चेचा, काळजीचा विषय असतो. तसा तो ग्रामीण जनतेच्या काळजीचा मुद्दा नसतो. अलीकडच्या काळात पुढे आलेले काही विषय आठवले तर तुम्हांला आपल्या राजकारणाच्या भाषेची कल्पना येईल. घरणेशाही, अधिकारशाही, स्वच्छ शासन, खुले शासन अशा विविध शब्दप्रयोगांमधून आपले राजकारण आपल्यापर्यंत पोहोचते. कार्यक्षमता, लोकांना अधिकार असणे याही कल्पनांचा प्रभाव बन्याच वेळा दिसतो. ‘जय जवान जय किसान’, ‘कसेल त्याची जमीन’, ‘गरिबी हटाव’ यांसारख्या घोषणांभोवती त्या-त्या काळातील राजकारण फिरताना आढळते. एक काळ ‘समाजवाद’ ही एकच विचारसरणी राजकारणात केंद्रस्थानी होती. विरोधकांना ‘उजवे’ किंवा ‘प्रतिगामी’ ठरवणे, आपण ‘डावे’, ‘पुरोगामी’ असल्याचे सिद्ध करणे हे आपल्या राजकारणात अनिवार्य होते. आता ‘निधर्मी’ आणि ‘जमातवादी’ असा फरक केला जातो. त्याचप्रमाणे ‘विकास’, ‘प्रगती’, ‘आधुनिकता’ या शब्दांनी हल्दी विशिष्ट प्रकारचे धोरण व्यक्त केले जाते. त्यात विकासाचा अर्थ मोठी धरणे असा असतो तर आधुनिकता म्हणजे तंत्रज्ञानाची आयात

असे अभिप्रेत असते. अशाच प्रकारे ‘खेडे विरुद्ध शहर’, ‘भारत विरुद्ध इंडिया’, ‘शोती विरुद्ध बडे उद्योग’ यांसारख्या जोड्यांमधून आजच्या राजकारणातील तणाव आपल्यापुढे मांडले जातात; त्याद्वारे विशिष्ट धोरणे, विचार यांचे समर्थन किंवा खंडन भावनिक पातळीवर केले जाते. म्हणजे च या शब्दाचे प्रत्यक्षातील अर्थ काहीही असले तरी भारताच्या राजकारणात त्यांना विशिष्ट अर्थ आणि भावनिक मूल्य प्राप्त झाल्याचे दिसते.

मात्र भारतातील राजकारणाची अभिव्यक्ती एकाच प्रकारे होत नाही, याबदल बहुतेक अभ्यासकांचे एकमत आहे. त्यांच्या मते आपल्या देशात दोन-तीन भिन्न राजकीय संस्कृती आहेत. म्हणजे एकाच वेळी दोन-तीन वेगवेगळ्या प्रकारच्या भाषा राजकारणात बोलल्या जातात. असे होण्याची अनेक कारणे संभवतात. आपण मुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे विविधता आणि विषमता ही आपल्या समाजाची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यातून प्रत्येक समाजघटकाची दृष्टी मर्यादित बनते. आपले गाव, आपला प्रांत किंवा आपली जात एवढ्यापुरताच जर मी विचार करू लागलो तर माझा राजकीय दृष्टिकोन ‘अखिल भारतीय’ होऊ शकणार नाही. शिवाय विषमतेमुळे काही समाजघटक हे सुस्थितीत तर इतर नाडलेले किंवा गांजलेले अशी परिस्थिती निर्माण होते. त्यातूनी राजकारणाची भाषा बदलते. एका बाजूला नोकरी व्यवसाय, शिक्षण वगैरे लाभलेला सुरक्षित मध्यमवर्ग आणि दुसऱ्या बाजूला कायमच असुरक्षित असलेले, अर्धशिक्षित गट, त्यांच्या राजकारणाविषयीच्या अपेक्षा भिन्न असणे स्वाभाविक आहे. या भिन्न राजकीय अभिव्यक्तींचे वर्णन काही वेळा जनसामान्यांची राजकीय संस्कृती आणि उच्चभू, अभिजनांची राजकीय संस्कृती असे केले जाते.

शासनाच्या अधिकारात आणि कार्यकक्षेत सतत वाढ होत असल्यामुळे सामान्यजनांना शासनावर अधिकाधिक अवलंबून राहावे लागते. मात्र त्याचबरोबर अनेक पातळ्यांवर शासनाच्या सत्तेची विभागणी झाल्यामुळे त्या विविध पातळ्यांवर सत्ता मिळवण्यासाठी प्रयत्नही सुरु होतात. सामाजिक विषमतेमुळे प्राप्त होणाऱ्या कनिष्ठ दर्जावर उतारा म्हणून राजकीय सत्तेकडे पाहिले जाते. सत्ता मिळाल्याने सामाजिक दर्जा उंचावेल अशी अपेक्षा असते. सत्तास्पर्धेत जनसामान्यांच्या भूमिकेला महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे जात, धर्म, प्रदेश यांसारख्या घटकांचे राजकारणातील प्रस्थ वाढते. तसेच जनसामान्यांच्या सहभागामुळे चलवळींचे राजकारण तीव्र बनण्यासही हातभार लागतो. हे जसे आपल्या राजकारणाचे एक वास्तव आणि लोकांच्या अंगवळणी पडलेले रूप आहे, तसे दुसरे रूप उच्चभू राजकारणाचे. जनसामान्यांना महत्त्व मिळत गेल्यामुळे उच्चभू वर्ग अनेक वेळा अस्वस्थ होताना दिसतात. त्यांच्या राजकारणाविषयीच्या कल्पना अगदी वेगळ्या असतात. त्यांच्या विचारविश्वात गुणवत्ता, कार्यक्षमता, पात्रता अशा मूल्यांना जास्त महत्त्व असते. जाणीवपूर्वक आधुनिक वृत्ती धारण

करण्यावर त्यांचा कटाक्ष असतो. पण हे करत असतानाच समाजाशी असणारे आपले नाते तुटूनये असे त्यांना वाटत असते. त्यासाठी आपल्या समाजातील एकात्मतेचे पोषण करण्यावर त्यांचा सतत भर असतो. या ऐक्यभावनेच्या विकासात संकुचित निष्ठांचा अडसर येतो म्हणून भाषा, प्रदेश, जात, इत्यादी बाबी त्यांना धोक्याच्या वाटतात. भाषाप्रेम किंवा प्रांतप्रेम यापेक्षा राष्ट्रप्रेम हे अधिक व्यापक असल्यामुळे संकुचित निष्ठांचा त्याग करावा असा त्यांचा आग्रह असतो. उच्चभू वर्गांचा असाच झाणखी आग्रह स्थैर्याविषयी असतो. तात्त्विक आणि व्यावहारिक मतभेदांपेक्षा आपल्या देशाला राजकीय स्थैर्याची आवश्यकता आहे, असा त्यांचा विश्वास असतो. अराजकाची आपल्यापैकी बहुतेकांना भीती असते. त्यामुळे संघर्षाचे त्यांना वावडे असते. संघर्ष म्हणजे गोंधळाला आमंत्रण असे त्यांना वाटते. संघर्षपेक्षा सहमतीचे त्यांना आकर्षण असते. या आकर्षणापेटी अस्तित्वात असलेल्या संघर्षाचे महत्वमुद्दा ते कमी लेखतात; संघर्ष अस्तित्वातच नाहीत, आहेत ती व्यक्तिगत भांडणे असेच त्यांना वाटते. सुसंवादाशिवाय प्रगती शक्य नसते, असा या अभिजनांचा युक्तिवाद असतो. स्थिर, बलवान आणि एकमुखी शासन त्यांना पसंत असते. त्यापेटी अराजकाएवजी अरोरावी करणारे सत्ताधीशाही निमूटपणे स्वीकारले जातात. एकवेळ समाजात भांडणे असोत, पण त्यांचे प्रतिबिंब शासनात पडता कामा नये. शासनाने 'राष्ट्रहित' या अमूर्त संकल्पनेला अनुसरून निःपक्षपाती भूमिका घेऊन बाहेरची भांडणे मिटवावीत, अशी उच्चभू घटकांची अपेक्षा असते.

आपल्या राजकारणाची एक अभिव्यक्ती
आधुनिकतेच्या परिभाषेत होते. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात आणि त्यानंतर आपली राज्यपद्धती ठरवताना या आधुनिक परिभाषेचा स्वीकार आपण जाणीवरूपक केला. घटनावाद, संसदीय शासनपद्धती, स्वतंत्र न्यायसंस्था, संघराज्यपद्धती, धर्मनिरपेक्ष शासन, नियोजन यांचा या आधुनिक परिभाषेत समावेश होतो.

या चौकटीत आपल्या राजकीय मुद्यांची चर्चा होते. उदाहरणार्थ, घटना दुरुस्ती आणि घटनेचे पावित्र्य, संसदेचे विशेषाधिकार, संसदीय सार्वभौमत्व, संसद विरुद्ध न्यायालय, विरोधी पक्षांचे स्थान, केंद्रीकरण, स्वायत्तता, समाजवाद, जमातवाद आणि राष्ट्रीय ऐक्य, लोकप्रतिनिधी विरुद्ध सरकारी नोकर, पक्षांतर्गत लोकशाही, अधिकारशाही या व अशा मुद्यांचा आधुनिकतेच्या चौकटीत नेहमी विचार केला जातो. थोडक्यात आपले सर्व औपचारिक राजकारण, संसदीय चर्चा, वगैरे या चौकटीत घडून येतात. आपली राज्यघटना हा या चौकटीचा प्रमुख आधार आहे. कारण राज्यघटनेने ही भाषा उचलून आणि साजेशा राजकीय संस्था आपल्या देशात निर्माण केल्या. याखेरीज आपले राजकारण या दुसऱ्या चौकटीतून प्रकटते ती म्हणजे

परंपरागत राजकीय परिभाषेची चौकट होय. प्रत्यक्ष समाजजीवनात प्रभावी असणाऱ्या अनेक बाबींचा या परिभाषेत समावेश होतो. धर्म, पंथ, जात, भाषा यांची ही परिभाषा आहे. प्रत्यक्ष निवडताना, प्रचार करताना ही परंपरागत चौकट प्रभाव पडते. व्यवहारात विविध राजकीय पक्ष वेगवेगळ्या जाती-धर्मांशी जोडलेले आढळतात. अनेक प्रदेशांमध्ये प्रादेशिक पक्ष कार्यरत असतात. प्रदेशवाद हाच त्यांचा मुख्य आधार असतो. तसेच कनिष्ठ जातींच्या चळवळींमुळे राजकारण ढवलून निघालेले दिसते. एखाद्या प्रदेशाचे राजकारण समजून घेण्यासाठी तिथल्या उच्च जातींचे स्थान, तिथे झालेल्या कनिष्ठ जातींच्या चळवळी, जातींच्या आघाड्या या गोष्टी समजून ध्याव्या लागतात. उदाहरणार्थ, ब्राह्मणेतर चळवळीमुळे महाराष्ट्र किंवा तामिळनाडूतील राजकारणाचा चेहरामोहोराच पार बदलला. परंपरागत जातिसंस्थेत अनेक स्थित्यंतरे झालेली आहेत. धर्म, प्रदेश अशा इतरही घटकांमध्ये बदल झाले तरी भारताच्या राजकारणाची ही परंपरागत अभिव्यक्ती अद्यापही महत्वाची आहे.

आधुनिक आणि परंपरागत राजकीय परिभाषेला छेदून जाणारी राजकीय अभिव्यक्ती म्हणजे 'शुद्ध' किंवा नैतिक राजकारणाची कल्पना. निव्वळ परहितदक्षता, प्रामाणिकपणा, पराकोटीचा स्वार्थत्याग, पावित्र्य, सर्तेविषयी अनिच्छा आणि लोकसेवा हेच राजकारणाचे उद्दिष्ट मानणे अशा या नैतिक राजकारणाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील. प्रत्यक्षात असे राजकारण क्षीण असले किंवा अभावानेच आढळले तरी राजकारणाचे आदर्श प्रतिमान म्हणून ही कल्पना लोकमानसात प्रभावी आहे. आपण मागे पाहिलेल्या वैराग्याच्या मूल्याशी या अभिव्यक्तीचा संबंध आहे. आदर्श राजकारणी हा संत असावा, अशी अनेकांची अपेक्षा असते. स्वातंत्र्यचळवळीत 'त्याग' हे महत्वाचे मूल्य बनले होते. त्यातून या विचाराला चालना मिळाली. प्रत्यक्ष राजकारणात गांधीजी, विनोबा भावे आणि नंतरच्या काळात जयप्रकाश नारायण यांनी ही राजकीय परिभाषा जिवंत ठेवली. सेवा, त्याग, जीवनदान, लोकशक्ती, पक्षविरहित राजकारण, अनुशासन, 'स्वराज्य', या शब्दांना नैतिक राजकारणाच्या परिभाषेत मध्यवर्ती स्थान असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(१) भारताच्या राजकीय संस्कृतीमधील मुख्य अभिव्यक्ती कोणत्या ?

५.२.७ राजकीय संस्कृतीतील स्थित्यंतरे

आपल्या राजकारणाची आधुनिक आणि परंपरागत परिभाषा भिन्न कशी आहे हे आपण पाहिले. या दोन्ही परिभाषा

स्थिर नसतात. त्यांचा एकमेकींवर परिणाम होत असतो. यातून आणि इतर सामाजिक बदलांमुळे लोकांच्या राजकीय दृष्टीमध्ये बदल होत जातात. स्वातंत्र्यचळवळीमुळे स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील राजकारणालासुद्धा सेवा आणि त्यागाचे परिमाण लाभले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतरची काही वर्षे राजकारण आणि राजकीय कार्यकर्ते यांच्याबद्दल आपुलकी आणि आत्मीयता असे. तसेच नेतेमंडळींना नैतिक अधिकार आहे असे लोक मानत असते. ज्या ध्येयांसाठी स्वातंत्र्यलढा दिला ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी राजकारण हे एक साधन आहे असा तेव्हा विश्वास होता. त्यातूनच सार्वत्रिक सहभागावर भर देण्यात आला. मतदान, निवडणुका या राजकीय कृतींमध्ये जास्तीत जास्त लोकांनी सहभागी व्हावे असे प्रयत्न केले गेले. याचीच पुढची अवस्था म्हणजे विकासावर दिला गेलेला भर. अमूर्त अशा ध्येयाच्या जागी विकासाचे उद्दिष्ट लोकांपुढे मांडले गेले. त्यातून राजकारणाचा पोत बदलत गेला. विकासाच्या उद्दिष्टमुळे राजकीय चर्चेत विज्ञान, बुद्धिवाद यांना तर महत्त्व आलेच; पण त्याबरोबरच औद्योगिक केंद्रे कोठे उभारावीत, धरणांची जागा कोणती असावी, वार्षिक वाढीचा दर किती असावा; यांना महत्त्व आले. याच टप्प्यात विकेंद्रीकरण, स्थानिक शासन यांचीही चर्चा होऊ लागली. त्यामुळे स्थानिक पातळीवरील राजकारणांची नवी पिढी उदयाला आली. आता त्यागापेक्षा हा पुढारी गावाला रस्ता, वीज, कालवा, साखर कारखाना मिळवून देतो की नाही याला महत्त्व आले. म्हणजेच लोकांच्या अपेक्षा बदलल्या. या चौकटीत लागेबांध्यांचे राजकारण अस्तित्वात आले. राज्य पातळीवरच्या नेतृत्वाशी संपर्क आणि संवाद राखून आपल्या भागात समृद्धी आणणारे पुढारी-कार्यकर्ते जिल्हा आणि गावपातळीवर उदयाला आले. या लागेबांध्यांच्या राजकारणाने आधीच्या तात्त्विक, आदर्शवादी राजकारणावर मात केली. चिडी मागायला, शब्द टाकायला लोक राजकीय पुढाऱ्यांकडे जाऊ लागले. 'मध्यस्थ' ही नवीच भूमिका राजकीय कार्यकर्त्यांकडे आली. अनेक जण राजकारणाकडे एक व्यवसाय म्हणून पाहू लागले. राजकारण म्हणजे हालअपेष्टा, खडतर आयुष्य हे चित्र मागे पडले. अगदी अलीकडच्या काळात तर राजकारण आणण्यांची आधुनिक रूप धारण करीत असलेले दिसते. त्यात नेते, कार्यकर्ते यांपेक्षा व्यवस्थापक, प्रवक्ते या भूमिकाच अधिक महत्त्वाच्या ठरू लागल्या आहेत. लोकांमध्ये मिसळून त्यांच्या भावना समजून घेण्याऐवजी सर्वेक्षण करून आणि सांख्यकी विश्लेषणे करून लोकमताचे अंदाज तयार केले जातात. या सगळ्याच आधुनिक राजकारणाला तंत्रज्ञानाची आणि व्यवस्थापन कौशल्याची चकाकी आहे, राजकीय पक्ष चक्र खाजगी जाहिरात संस्थांमार्फत आपली 'धोरणे' आणि आपले उमेदवार लोकांच्या गळी उत्तरवण्याचा प्रयत्न करू लागले आहेत. नेतेमंडळी कॅमेच्यापुढे कसे बोलावे, आत्मविश्वास कसा व्यक्त करावा याचे आणि एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचे धडे घेऊ लागले

आहेत. समाजातही भाषणाचे, परिचर्चाचे, नेतृत्वाचे प्रशिक्षणवर्ग आकाराला येत आहेत. पोशाख, केशभूषा, हालचाली, इंग्रजी शब्दोच्चार, भावनांचे योग्य प्रदर्शन यांनी तत्त्वचर्चा, धोरणे यांची जागा घेतली आहे. संगणकांनी पक्ष कार्यालये व्यापली आहेत. अशा प्रकारे नव्या, चटपटीत, सफाईदार (Sophisticated) राजकारणाचा प्रारंभ झाला आहे. राजकीय संस्कृतीतील ही स्थित्यंतरे अभ्यासताना एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती म्हणजे यापैकी कोणत्या एकाच टप्प्यातील राजकारण योग्य होते असे मानायचे क 'ण नाही. खेरतर आपण आधी राजकारणाच्या ज्या भिन्न अभिव्यक्ती पाहिल्या त्यांच्यातही एक चांगली किंवा दुसरी वाईट असे काही आपण म्हटलेले नाही.

आपल्या राजकारणाची आणि राजकारणाविषयक दृष्टिकोनाची विविध वैशिष्ट्ये आपण अभ्यासली. प्रत्येक जण आपापल्या व्यक्तिगत निवडीप्रमाणे या विविध अभिव्यक्तींचे मूल्यमापन करू शकतो.

उदाहरणार्थ, रजनी कोठारी यांनी व्यावसायिक आणि आधुनिक धर्तीच्या राजकारणावर आक्षेप घेऊन टीका केली आहे. स्वातंत्र्यचळवळीने आपल्याला दिलेल्या राजकीय दृष्टिकोनाचा वारसा पण टाकून देतो आहोत ही अशा टीकेमागील सर्वसाधारण भूमिका असते. अशा प्रकारे विविध रूपांमधून आपल्या राजकीय संस्कृतीचा प्रत्यय येतो.

या सर्व राजकीय अभिव्यक्तींची निष्पत्ती म्हणजे आपली राज्यघटना. त्या राज्यघटनेत या राजकीय संस्कृतीचे प्रतिबिंब आपल्याला आढळते. राजकीय संस्कृतीने वाट करून दिलेल्या भावना, मान्य केलेल्या अपेक्षा यांमधून आपली राजकीय राज्यघटना उभी राहिली. आपल्या राजकीय संस्कृतीचा परिपाक म्हणून विशिष्ट राजकीय संस्था आपण निर्माण केल्या. मग पुढील काळात या राज्यघटनेच्या चौकटीत घडू लागलेल्या राजकारणानेही आपल्या राजकीय प्रवृत्तींना दिशा दिली.

आपल्या अपेक्षा, आकांक्षा आणि आपले राजकीय दृष्टिकोन आपल्या राज्यघटनेशी कसे जोडले गेले आहेत, ते आपण पुढील विभागात अभ्यासणार आहोत.

५.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१) राजकारणाविषयी समाजात असलेल्या समजुती आणि

अपेक्षा म्हणजे राजकीय संस्कृती. राजकारण कशासाठी असते, याबद्दलच्या त्या समाजाच्या दृष्टिकोनाचा त्यात समावेश होतो. तसेच सत्ता, सत्तेचा वापर, नेतृत्व आणि राजकीय कृती यांच्याबद्दलच्या लोकांच्या दृष्टिकोनाचा, मूल्यमापनाचा राजकीय संस्कृतीत समावेश होतो. आपले नेते, राजकीय पक्ष यांचे मूल्यमापन लोक काही विशिष्ट मानदंडांच्या आधारे करतात. त्यावरून त्या समाजाच्या राजकीय अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये सांगता येतात. राजकीय संस्कृती म्हणजे समाजाची ही राजकीय अभिव्यक्ती होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(१) सामाजिक परिस्थिती आणि राजकारण यांचा लोकांच्या राजकीय दृष्टिकोनावर प्रभाव पडत असतो. आपला इतिहास, संस्कृती, समाजातील विविधता यांच्यामुळे विविध समूहांच्या राजकारणविषयक प्रवृत्तींना वळण मिळत जाते. सांस्कृतिक चालीरीती, ऐतिहासिक घटना यांतून राजकीय दृष्टिकोन आकाराला येतात. समाजरचनेमुळेही काही राजकीय सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांची घडण होते. समाजातील वर्ण, श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या कल्पना यांच्यामुळे भिन्न मूल्यसंच बनतात. शिवाय आधुनिक काळात संपर्क-माध्यमेसुद्धा राजकीय संस्कृतीवर प्रभाव पाडतात. राजकीय सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून प्रस्थापित मूल्यव्यवस्था टिकवून धरण्याचे प्रयत्न होतात. या सर्व प्रभावातून आपली राजकीय संस्कृती आकार घेते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) भारतीय समाजात राजकारणाची भीती वाटण्याचे प्रमाण अगदी कमी आहे. परंतु राजकारणाबद्दल अविश्वास आणि दुराव्याची भावना आढळते. राजकारण हा सामान्य लोकांचा प्रांत नाही, असे लोकांना वाटते. राजकारणात कारस्थाने, उलाढाली, संघर्ष यांचे प्राबल्य असते, अशी लोकांची समजूत असते. तसेच राजकारणातून काहीच साध्य होत नाही, राजकारणामुळे आर्थिक-सामाजिक व्यवहारांमध्ये फारसा फरक पडत नाही, राजकारण हे फक्त राजकारण्यांच्या हितासाठी आणि प्रतिष्ठेसाठी चालते, असेही खूप लोकांना वाटते. त्यामुळे राजकारण करणे हे आपल्याला जमणार नाही, असे लोक समजतात. किंवा सज्जन माणसाने राजकारण करू नये, असे लोकांना वाटत असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) भारतीय समाजात एकाच वेळी सत्तेचे आकर्षण आणि सत्तेविषयी सावधपणा आढळतो. सत्ता ही नैतिकदृष्ट्या काही फार चांगली गोष्ट नाही अशीच समजूत असते. कोणी सत्ता मिळवण्यासाठी प्रयत्न करत असेल तर ती स्वार्थापोटीच तसे

करत असणार असे लोकांना वाटते. भारतीय समाजात सत्तेपेक्षा सत्तेपासून दूर राहणे जास्त महत्त्वाचे मानले जाते. सत्तेचे आकर्षण नसणे हे मोठेपणाचे लक्षण समजले जाते. सत्तात्याग हा मोठा त्याग मानला जातो. म्हणजेच सत्ता ही गोष्ट दुर्योग मानण्यावर भारतीयांचा जास्त भर असतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(१) भारतात एकाच वेळी विविध राजकीय परिभाषा बोलत्या जातात. काहीवेळा सामान्यजनांची राजकारणाकडे पाहण्याची पद्धत ही उच्चभ्रूपेक्षा वेगळी असते. प्रामुख्याने परंपरागत आणि आधुनिक चौकटीत राजकारणाचा विचार केला जातो. परंपरागत चौकटीत स्थानिक निष्ठा, भाषा, पंथ, जात यांना विशेष महत्त्व असते; तर आधुनिक चौकटीत नवी मूल्ये-लोकशाही, संसदीय पद्धत, स्वायत्तता, धर्म-निरपेक्षता, वगैरे महत्त्वाची असतात. या दोन अभिव्यक्तींबरोबरच लोकांना नैतिक राजकारणाविषयी आकर्षण असते. त्यामुळे ‘राजकारणी संत’ हा आदर्श मानून लोक त्याग, सेवा, इत्यादी मूल्यांनाही महत्त्व देतात.

५.४ सारांश

भारतीय समाजाची राजकीय संस्कृती कशी घडते आणि तिची वैशिष्ट्ये कोणती यांचा अभ्यास आपण केला. राजकारण, सत्ता नेतृत्व यांच्याबद्दलचे दृष्टिकोन म्हणजे राजकीय संस्कृती. भारतीय लोकांच्या राजकीय दृष्टिकोनावर तर आपला इतिहास, सामाजिक वैशिष्ट्ये, राजकीय पद्धत आणि संपर्क-माध्यमे यांचा प्रभाव पडत असतो. त्यातून आपली रांजकीय संस्कृती आकाराला येते. राजकारण आणि सत्ता या दोहोंबद्दल आपल्या मनात आकर्षण आणि सांशंकता असते. राजकारण कशासाठी असते, याबद्दल आपल्या मनात संदेह असतो. राजकारण म्हणजे कुटील कारस्थाने अशी बन्याच जणांची समजूत असते. राजकारणातून काहींचा स्वार्थ साधतो, बाकी काहीच होत नाही. या समजुतमुळे राजकीय व्यवहारांविषयी लोकमानसात दुरावा आणि संशय आढळतो. सत्ता या संकल्पनेबद्दलही अशीच शंका बहुतेकांच्या मनात असते. कारण वैराग्य, मोह नसणे हे लोकांच्या मनातील आदर्श असतात. नेतृत्व सर्वगुणसंपन्न असावे, अशी लोकांची अपेक्षा असते. प्रामाणिक, स्वच्छ नेतृत्वाकडून आपल्या भल्यासाठी अधिकाराचा वापर व्हावा असे वाटत असते. नेत्यांविषयी कमालीची भक्ती आणि आदर हे आपल्या राजकीय संस्कृतीचे एक वैशिष्ट्य म्हणता येईल. आपले राजकीय दृष्टिकोन भिन्न-भिन्न परिभाषेत व्यक्त होतात. काहींच्या मते तर जनसामान्य आणि उच्चभ्रूयांची राजकीय संस्कृतीच वेगवेगळी असते. आपण काहीवेळा आधुनिकं परिभाषेत

बोलतो तर काही पारंपरिक. या दोन भिन्न अशा राजकीय अभिव्यक्ती आहेत. त्या दोहोंचे अस्तित्व हे आपल्या राजकीय संस्कृतीचे एक वैशिष्ट्य आहे. भारताची राजकीय संस्कृती गेल्या तीस-चाळीस वर्षांत सतत बदलत गेलेली दिसते. सेवेच्या राजकारणाकडून विकासाच्या राजकारणाकडे आपण वाटचाल केली. त्यातूनच राजकारणाविषयीची व्यावसायिक दृष्टी उदयाला आली. आता अत्याधुनिक, चटपटीत असे राजकारण स्थिर होऊ लागले आहे.

५.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) 'राजकीय-संस्कृती' ही संज्ञा स्पष्ट करा.
- (०२) सांमाजिक रचनेचा राजकीय संस्कृतीवर कसा परिणाम होतो ?
- (०३) संपर्क-माध्यमे राजकीय संस्कृतीला कशा प्रकारे आकार देऊ शकतात ?
- (०४) राजकीय सामाजिकीकरण आणि राजकीय संस्कृती यांचा संबंध स्पष्ट करा.
- (०५) सामान्य माणसांना राजकारणाची कितपत माहिती असते ?
- (०६) सुशिक्षित वर्गाचा राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा असतो ?
- (०७) राजकारणाविषयीचा आपला दृष्टिकोन नकारात्मक असतो हे तुम्हांला कितपत मान्य आहे ?
- (०८) 'सत्ता हे साधन असते' हा विचार स्पष्ट करा.
- (०९) सत्ताकारणाबदल आपला दृष्टिकोन काय असतो ?
- (१०) नेतृत्वाची आपली संकल्पना काय असते ?
- (११) नेतृत्वाकडून आपण कोणत्या अपेक्षा बाळगतो ?

- (१२) राजकारणाची परंपरागत अभिव्यक्ती म्हणजे काय ?
- (१३) आपल्या राजकारणाची आधुनिक अभिव्यक्ती स्पष्ट करा.
- (१४) आपल्या राजकीय संस्कृतीत होत गेलेल्या बदलांचा आढावा घ्या.

५.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या भागातील वर्तमानपत्रे वाचून त्यातून राजकीय संस्कृतीला आकार देणारे घटक कोणते हे शोधून काढा.
- (२) तुमच्या भोवतालच्या विविध जाती, धर्म, पंथांमधील लोकांशी बोलताना त्यांना 'राजकीय संस्कृती' म्हणजे काय याची जाणीव आहे का, याचा आढावा घ्या.
- (३) दैनंदिन जीवनात दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी, वर्तमानपत्रे व नेते आपली राजकीय संस्कृती घडवण्यात कसा हातभार लावतात, याचे शोडऱ्यात मूल्यमापन करा.

५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) इनामदार ना. र. आणि पुराणिक सु. ना., राजकीय समाजशास्त्र, पुणे, कॉन्टिनेन्टल, १९८४, पृ. २५-४७
- (२) ब्होरा राजेंद्र, 'राजकीय संस्कृती'
- (३) इनामदार ना. र. आणि वकील अ. क. (संपा.) आधुनिक राजकीय विश्लेषण, पुणे, शुभदा-सारस्वत, १९८४ पृ. ७७-८८
- (४) Kothari Rajani, *Democratic Polity and Social Change in India*, Bombay, Allied, 1976

घटक ६ : आपल्या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वे

अनुक्रमणिका

६.० उद्दिष्टे

६.१. प्रास्ताविक

६.२ विषय-विवेचन

६.२.१ मार्गदर्शक तत्वे आपण का स्वीकारली ?

६.२.२ प्रमुख मार्गदर्शक तत्वांमागील विचार

६.२.३ मार्गदर्शक तत्वे

६.२.४ मार्गदर्शक तत्वांमागील दंडशक्ती

६.२.५ मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत हक्क यांच्यातील द्वंद्व

६.२.६ अंमलबजावणीच्या दिशेने झालेली वाटचाल

६.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

६.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

६.५ अधिक अध्ययन

६.६ सारांश

६.७ सरावासाठी स्वाध्याय

६.८ क्षेत्रीय कार्य

६.० उद्दिष्टे

राजकारणाविषयी, शासनाविषयी आपल्या मनात असाणारे ग्रह, आवडीनिवडी करे बनतात हे आपण 'आपली राजकीय संस्कृती' या घटकात पाहिले. आपल्यासाठी राज्याने काय करावे, आदर्श भारताचे चित्र करे असावे, या कल्पना आपल्या राजकीय संस्कृतीचेच भाग होत. या कल्पना आपल्या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वात साकारल्या आहेत. तेव्हा या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्हांला-

- ★ ही मार्गदर्शक तत्वे आपण का स्वीकारली हे सांगता येईल.
- ★ ही तत्वे अमलात यावीत यासाठी कोणती दंडशक्ती कार्य करते याचे ज्ञान होईल.

★ ही तत्वे प्रत्यक्ष व्यवहारात किती प्रमाणात साध्य झाली आहेत, हे मोजता येईल.

★ मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत हक्क यांच्यातील द्वंद्व समजेल.

६.१ प्रास्ताविक

आपले हक्क व राज्यासाठीची मार्गदर्शक तत्वे यांचे वर्णन कराणारे भाग, हा आपल्या घटनेचा आत्मा आहे. त्यातून आपण व राज्य यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट होतात. आपल्याशी वागताना राज्याला काय करता येणार नाही, तसेच आपल्यासाठी त्याने काय करावे, हे त्यातून स्पष्ट होते. एका अर्थाते संपूर्ण राज्याच्या व राजकारणाच्या अस्तित्वाचा अर्थ त्यात सामावला आहे.

६.२ विषय-विवेचन

६.२.१ मार्गदर्शक तत्वे आपण का स्वीकारली?

मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत हक्क स्वीकारण्यामागची भूमिका आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीतून दिसून येते. जातिभेद, अस्पृश्यता, जमीनदारी, गरीब-श्रीमंतातील वाढती दरी, खेड्यातील विस्कळीत झालेली समाजव्यवस्था, वाढती रोगराई व दुष्काळातील उपासमार असे आपल्या समाजाचे त्या काळचे चित्र होते.

आपल्या स्वातंत्र्याचा लढा हा केवळ इंग्रजी-परकी सतेविरुद्धचा नव्हता, तर शेतकऱ्यांवरील जाचक कर दूर व्हावेत, समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळावा, त्यांची सामाजिक-आर्थिक पिळवणूक थांबावी, सर्वांना रोजगाराची, शिक्षणाची संधी उपलब्ध व्हावी, इत्यादी मूल्यांसाठीचाही तो संग्राम होता.

उदाहरणार्थ, महात्मा गांधींचा लढा हा जसा व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आक्रमण करणाऱ्या रौलट अँवटसारख्या जाचक कायद्याविरुद्ध होता; तसा तो नवसमाज-निर्मितीसाठीचाही होता, हे त्यांनी वेळोवेळी हाती घेतलेल्या विधायक कार्यक्रमावरून दिसून येते. (उदाहरणार्थ, अस्पृशयता निर्मूलन, खादी, राष्ट्रीय शिक्षण, इत्यादी.) त्यांच्या रामराज्याच्या कल्पनेचे ते एक अंग होते. तेव्हा ‘केवळ परकीय सत्तेपासून स्वातंत्र्य’ एवढेच स्वातंत्र्य चळवळीचे मर्यादित उद्दिष्ट न राहता सामाजिक न्याय आणि समाजांतर्गत स्वातंत्र्य हे मुद्दा तिचे लक्ष्य बनले. ॲनी बेझांच्या १९२५ च्या कॉमनवेल्थ ॲफ इंडिया बिलात मोफत शिक्षणाचा अंतर्भव केलेला होता. नेहरू अहवालात (१९२८) देखील यातील काही तत्वे उल्लेखिलेली आपल्याला आढळतात.

१९३१च्या कराचीमधील काँग्रेसच्या अधिवेशनात हक्क व इष्ट सामाजिक-आर्थिक बदलासंबंधींचा ठराव संमत झाला होता. लोकांची चाललेली पिळवणूक थांबण्यासाठी ज्याप्रमाणे राजकीय मुक्तता पाहिजे तसे उपासमारीने पीडित कष्टकरी जनतेला खन्या अर्थाने सामाजिक-आर्थिक न्याय मिळाला पाहिजे हाच स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ आहे, हे त्या ठरावातून स्पष्ट होते. उपजीविकेस पुरेल इतका रोजगार, आरोग्यास हितकारक वातावरण, बेकारी निवारण, वृद्धापकाळ व अपंगत्व यांपासून सुरक्षितता, इत्यादी गोष्टींचा त्यात निर्देश होता.

१९४५ च्या सपूर्व अहवालात न्यायालयात दाद मागण्यास योग्य व अशी दाद न मागता येण्यासारखे अशा दोन प्रकारच्या हक्कांमधील भेद प्रथम पुढे आला. नंतर घटना-समितीने संमत केलेला उद्दिष्टांचा ठराव काळजीपूर्वक वाचला तर अनेक मार्गदर्शक तत्वे त्यात अनुस्यूत होती, असे आपल्या लक्षात येईल.

६.२.२ प्रमुख मार्गदर्शक तत्वांमागील विचार

आपल्या घटनेत समाविष्ट केलेली मार्गदर्शक तत्वे म्हणजे आपले जीवन अर्थपूर्ण व्हावे, आपला सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी भविष्यकाळात सरकारने काय करावे यासाठीचे निर्देश आहेत.

आपल्या देशात सामाजिक व आर्थिक क्रांती घडून येण्यासाठी एका बाजूला राज्याचे व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील जाचक निर्बंध कमी झाले पाहिजेत, स्वतःचा विकास घडवून आणण्याची आपणाला मोकळीक पाहिजे, हे जसे मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणावरून दिसते, तसेच विकासाची संधी मिळवून देण्यासाठी राज्याने सकारात्मक कार्य केले पाहिजे, हे मार्गदर्शक तत्वांवरून दिसते. लोककल्याणाची भूमिका त्यातून व्यक्त होते.

विसाव्या शातकात लोककल्याणाची वाढती जबाबदारी

सरकारने उचलली पाहिजे हा विचार पुढे आला. आपल्या प्राचीन परंपरेतही राज्याची ही क्रियाशील भूमिका मांडलेली आहे. आपल्या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वांचा विचार हा या दोन्ही गोष्टींशी सुसंगत असाच आहे. परंतु हे निर्देश पूर्णतः सरकारने पाळले नाहीत तर आपल्याला त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागता येत नाही किंवा या तत्वांशी विसंगत असलेले कायदे अवैधही ठरत नाहीत. ही तत्वे अमलात आणण्यासाठी सरकारने कायदे करणे अपेक्षित आहे. त्याशिवाय ही तत्वे अमलात येऊ शकत नाहीत. आपल्या विकासाच्या मार्गात सरकारने अडथळे निमाण करू नयेत हे आपल्या मूलभूत हक्कांचे सूत्र आहे. असा विकास घडून येण्यासाठी आवश्यक संधी सरकारने उपलब्ध करून द्यावी हा विचार मार्गदर्शक तत्वांमागे आहे. या सकारात्मक हक्कांचे वर्णन डॉ. आंबेडकर ‘सामाजिक-आर्थिक लोकशाही’ असे करतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास-

“हा जो भाग संविधानात मुदाम घालण्यात आला आहे, तो आमच्या मते आदर्श लोकशाही कशी असावी याचा निर्दशक आहे. आम्हांला निव्वळ प्रौढ मतदान देऊन फक्त राजकीय लोकशाही साधायची नाही. कोणत्याही पक्षाचे सरकार सत्तेवर असो, त्याला भारताची एकंदर रचना कशी असावी याचे मार्गदर्शन या भागातून मिळेल. आर्थिक लोकशाहीसाठी काहीजण व्यक्तिविकास हा पाया मानतात, तर काहींच्या मते समाजवादी किंवा साम्यवादी व्यवस्था हाच तिचा निकष असतो. या विचारप्रणालीपैकी कोणत्याही मताच्या राजकीय पक्षाला आपापल्या तत्वाबरहुकूम भारताची रचना करण्यास वाव मिळावा अशा लवचीक पद्धतीने निदेशक तत्वे या भागात नमूद केली आहेत.”

६.२.३ मार्गदर्शक तत्वे

मार्गदर्शक तत्वे तीन प्रकारची आहेत -

(क) आर्थिक शक्तीच्या केंद्रीकरणास प्रतिबंध

समाजात काही लोक अतिश्रीमंत व बाकीचे अतिदरिद्री, काहींच्या हाती उत्पादनांची साधने (शेती, उद्योग, खनिजसंपत्ती, भांडवल) व बाकीचे फक्त श्रमशक्तीचे धनी - असा भेद निर्माण झाला की त्यातून दुर्बल जनतेची पिळवणूक होणे अपरिहार्य असते. अशी परिस्थिती निर्माण होणार नाही अशी समाजव्यवस्था राज्याने निर्माण करायची आहे. संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही असे धोरण राज्याने स्वीकारावे,

समाजाच्या साधनसंपत्तीचे वाटप जनसामान्यांच्या हिताच्या दृष्टीने ब्हावे, उपजीविकेचे साधन मिळवण्याचा अधिकार स्त्री-पुरुषांना समान असावा, व्यक्ती व विविध व्यक्तिसमूहामधील समाजातील विषमता किमान पातळीवर असावी, उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग असावा असे निर्देश घटनेच्या कलम ३८ व ३९ मध्ये राज्याला दिले आहे. या तत्वांमधून सामाजिक व आर्थिक न्याय साधला जाईल हे अपेक्षित आहे. आयव्हर जेनिंग या इंग्रजी लेखकाच्या मते हे तत्त्वज्ञान फेब्रियन समाजवाद उणे समाजवाद (Fabain socialism without socialism) असे आहे. कारण असे धोरण समाजवादी समाजनिर्मितीस पोषक असले तरी समाजवादी व्यवस्था निर्माण करावी असे मार्गदर्शक तत्वात कोठेही म्हटले नाही किंवा राष्ट्रीयीकरणाचा त्यात उल्लेख नाही हे लक्षात घ्यावे.

(ख) आदर्श भारत देश कसा असावा ?

भारतात सामाजिक-आर्थिक बदल घडून यावेत यासाठी अनेक चळवळी झाल्या. पण हे बदल घडवून आणण्यासाठी राज्य हे प्रमुख साधन बनावे ही भूमिका मार्गदर्शक तत्वांमागे आहे. मग सामाजिक-आर्थिकटष्ट्या बदललेला भारत देश कसा असेल, कसा असावा याचे चित्र मार्गदर्शक तत्वांत रंगवलेले आहे. येथे स्त्री-पुरुष समानता असावी, खेडी ही स्वराज्याचे मूलघटक म्हणून कार्य करण्यास समर्थ असतील, असहाय्य व विकलांग व्यक्तींना राज्याचे साहाय्य मिळेल, वयाच्या चौदा वर्षांपर्यंत शिक्षण मोफत व सक्तीचे असेल, सर्वांसाठी समान नागरी कायदा असेल, सर्व मजुरांना काम व निर्वाहवेतन मिळेल, जेथे पशुधनाचे संवर्धन शास्त्रीय पद्धतीने होईल व दुभत्या जनावरांची कतल बंद असेल, पर्यावरणाचे व वनसंपत्तीचे योग्य संरक्षण होईल- असे हे आदर्श भारत देशाचे चित्र मार्गदर्शक तत्वात रंगवलेले आहे. असा भारत प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य राज्याने करायचे आहे.

(ग) भविष्यातील भारतीय नागरिक कसा असावा?

ज्याप्रमाणे आदर्श भारताचे चित्र गांधीजींच्या विचारातून, रवींद्रनाथ टागोरांच्या कवितांतून किंवा सानेगुरुजींच्या कथांमधून रंगवलेले आढळते आणि ज्याचे प्रतिबिंब वर सांगितलेल्या मार्गदर्शक तत्वांत पडले आहे, तशीच आपल्या परंपरेत व राष्ट्रीय चळवळीच्या विचारात आदर्श भारतीय नागरिक कसा असावा याचीही एक कल्पना आहे. असा नागरिक घडविण्यासाठी राज्याने काय करावे याची जाणीव मार्गदर्शक तत्वांतून होते.

- ★ अंमली पदार्थव-मध्यापान यांसारख्या व्यसनापासून तो मुक्त असावा (त्यासाठी राज्याने या पदार्थांच्या सेवनावर बंदीश्यालावी)

- ★ दुर्बलेतर जनतेचे, विशेषत: अनुसूचित जाती-जमातींचे शोषण तो करणार नाही;
- ★ विविध व्यक्तिसमूहात दर्जा, सुविधा व संधी याबाबतीत विषमता त्याने टाळावी. अशा अपेक्षा मार्गदर्शक तत्वांतून अप्रत्यक्षपणे व्यक्त होतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) आपल्या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वांची मुळे आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीत सापेक्षात याची तीन उदाहरणे द्या. चार ओळींत उत्तर लिहा.
- (२) खाली दिलेल्या विधानांपैकी योग्य पर्याय ओळखा.
  - मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत हक्क यांच्यातील फरक म्हणजे-
  - (अ) हक्क राजकीय आहेत तर मार्गदर्शक तत्वे आर्थिक आहेत.
  - (आ) मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कायदे करावे लागतात. मूलभूत हक्कासाठी त्याची गरज नाही.
  - (इ) मूलभूत हक्क फक्त राज्यावर बंधनकारक आहेत तर मार्गदर्शक तत्वे व्यक्तीवरही बंधने लादतात.

६.२.४ मार्गदर्शक तत्वांमागील दंडशक्ती

घटनासमितीत नागरिकांचे अधिकार हे केवळ नकारात्मक (राज्यावरील बंधने) राहू नयेत; ते सकारात्मक (विकासाची संधी प्राप्त करून देणारे) असे असावेत, असा एक विचारप्रवाह होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, के.टी. शहा, अल्लादी कृष्णस्वामी अस्यावर व बेनेगल नरसिंगराव हे या विचाराचे पुरस्कर्ते होते. कन्हैयालाल मुन्शी, डॉ. आंबेडकर व शहा यांसारख्याना तर हे अधिकार (मार्गदर्शक तत्वे) सरकारवर बंधनकारक व न्यायालयाकर्वी बजावणीयोग्य असावेत असे वाटत होते. परंतु राज्याजवळच्या साधनसंपत्तीची कमतरता व घटनासमितीतील जुन्या विचारांच्या सदस्यांचा अभाव यांमुळे तडजोड म्हणून या अधिकारांचा समावेश मार्गदर्शक तत्वात करण्यात आला. याचा अर्थ ही तत्वे म्हणजे केवळ शुभेच्छा असाच घ्यायचा काय? ती पाळण्याचे बंधन सरकारवर किती आहे, असे प्रश्न निर्माण होतात.

(क) जागृत लोकमत

ही तत्वे अमलात आणण्यासाठी न्यायालये सरकारला आदेश देऊ शकत नसली, तरी ती सरकारवर बंधनकारक आहेत आणि सार्वजनिक नीतिमत्तेचे रक्षण कायद्यापेक्षा जागृत लोकमतच चांगल्या प्रकारे करू शकते. तेव्हा सरकार या तत्वांना

बांधील कसे राहील याची काळजी वृत्तपत्रे, हितसंबंधी गट, विचारवंत, पक्षसंघटना, इत्यादींनी जागरुकपणे घेतली पाहिजे. जितक्या प्रमाणात या संघटना समर्थ व सुसंघटित असतील, त्यांच्यात या तत्वांच्या बाबतीत सहमती असेल, तेवढी ही तत्वे अमलात येण्याची शाश्वती अधिक राहील, हे उघड आहे. या संघटनाना निर्वेधपणे काम करू देण्याची हमी मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणातून मिळते. त्या दृष्टीने मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वे ही एकमेकास पूरक आहेत.

(ख) निवडणुका

भारत हा लोकशाही राज्यव्यवस्था असलेला देश आहे. नियमित कालमर्यादिनंतर होणाऱ्या निवडणुका हे लोकशाहीचे लक्षण आहे. सत्तारूढ पक्षाला अशा निवडणुकांच्या वेळी जनतेला सामोरे जावे लागते, आपल्या कारभाराचा जाब द्यावा लागतो. तेव्हा मार्गदर्शक तत्वांपासून ढळणाऱ्या पक्षाच्या विरोधी मतदान करून, त्याचा पराभव करून जनता त्याला धडा शिकवू शकते. या बाबतीत विरोधी पक्षाची भूमिका महत्वाची असू शकते. डॉ. अंबेडकरांच्या मते अशा विरोधी मतदानाची भीती ही मार्गदर्शक तत्वामागची मोठी दंडशक्ती होय.

(ग) जनमताचा दबाव

दोन निवडणुकांदरम्यानच्या काळात सुद्धा सरकारला मार्गदर्शक तत्वांना बांधील ठेवता येते. त्यासाठी सातत्याने जनमताचा रेटा असावा लागतो. चळवळी, मोर्चे, निदर्शनी, सत्याग्रह, बंद, घेराव, बहिष्कार, इत्यादी मार्ग यासाठी भारतीय राजकारणात वापरले जातात. मार्गदर्शक तत्वे ही काही धोरणाना अधिमान्यता प्राप्त करून देतात. कलम ३७ नुसार मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. जेव्हा या तत्वांशी विसंगत धोरण किंवा कायदे सरकार करते तेव्हा त्याला त्याचे खास समर्थन करावे लागते; न्यायोचित कारणे द्यावी लागतात; लोकमत अनुकूल बनवावे लागते. पक्षाच्या धोरणाची योग्यायोग्यता या तत्वांच्या निकषावर तपासली जाते.

६.२.५ मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत हक्क यांच्यातील द्वंद्व

अगदी सुरुवातीपासूनच मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वे यांच्यातून अधिक महत्वाचे कोणते, दुय्यम कोणते यांबद्दल न्यायालयात व राजकारणाच्या रिंगणात वाद होत आले आहेत.

(क) घटनात्मक तरतूद

मूळ घटनेत या प्रश्नांवर प्रकाश टाकू शकतील अशा फारशा तरतुदी नव्हत्या. फक्त हक्क पदरात पाडून घेण्यासाठी न्यायालयात दाद मागता येते (कलम ३२) आणि मार्गदर्शक तत्वे न्यायालयाकरवी बजावणी योग्य नाहीत (कलम ३७) एवढ्याच दोन तरतुदी या संदर्भात होत्या. तथापि मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वे या दोन्हीचे वर्णन घटनेत ‘मूलभूत’ या विशेषणाने केले

होते. यांच्यातील विरोध जेव्हा न्यायालयात मांडला जाऊ लागला आणि कशाला अग्रक्रम द्यावा असा प्रश्न पुढे आला तेव्हा न्यायालयाने घेतलेली भूमिका सत्ताधारी व इतर काही पक्षांस रुचली नाही. चौथ्या घटना दुरुस्तीवर बोलताना पंडित नेहरूंनी असे मत व्यक्त केले की, या दोन भागांतील विरोधाच्या प्रसंगी तत्वांना प्राधान्य देण्यात यावे. त्यांनी घटना दुरुस्ती करून त्यासंबंधी स्पष्ट तरतूद करण्याचा प्रयत्न केला. पुढे १९७१ व १९७६ मध्ये केलेल्या दुरुस्त्या या दृष्टीतून महत्वाच्या आहेत. १९७१ साली झालेल्या घटना दुरुस्तीतून एक उपकलम (३१ग) जोडण्यात आले. त्यात असे स्पष्ट केले गेले की, ३९ ‘ख’ व ‘ग’ या कलमांच्यां (सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने साधनसंपत्तीचे वाटप; धन व उत्पादनसाधनाची लोकांना अपायकारक अशी मक्तेदारी निर्माण होऊ न देणे) अंमलबजावणीसाठी सरकारने कायदे केले आणि त्या कायद्यांमुळे कलम १४ व १९ यात उद्घेखिलेल्या हक्कांचा (समता व स्वातंत्र्य) भंग झाला, तरी ते कायदे अवैध ठरू नयेत. पुढे १९७६ मध्ये या अपवादाची व्यापी आणखी वाढवण्यात आली. कोणत्याही मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी कायदा केला आणि त्यामुळे कोणत्याही हक्काचा संकोच झाला तरी त्या कायद्याला अभय देण्यात आले.

(ख) न्यायालयीन भूमिका

या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने स्वीकारलेली भूमिकाही लक्षात घेण्याजोगी आहे. सुरुवातीला न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, जेथे मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वे यांच्यात विरोध निर्माण होईल तेथे मूलभूत हक्कांना अग्रक्रम दिला जाईल (चंपकम विरुद्ध मद्रास राज्य खटला १९५१). परंतु सर्वोच्च न्यायालयाने असेही मत व्यक्त केले की, अर्थ लावताना शक्यतो दोन्हीत संवाद निर्माण होईल अशाच रितीने अर्थ लावला पाहिजे. तसेच हक्कांवर राज्याने घातलेली बंधने ‘वाजवी’ आहेत की नाहीत हे ठरवताना मार्गदर्शक तत्वांना ग्राह्य मानले पाहिजे. उदाहरणार्थ, स्थिया व दुर्बल जाती यांचे रक्षण करण्यासाठी लोकांचे केलेले वर्गीकरण समतेच्या हक्कावरील रास्त बंधन ठरावे.

४२वी घटना दुरुस्ती (१९७६) झाल्यावरही न्यायालयाने असा निकाला दिला (मिनव्हा मिल केस, १९८०) की, मार्गदर्शक :: तील ३९ ‘ख’ व ‘ग’ या कलमांतर्गत तत्वांनाच फक्त जनप्रकार देण्यात येईल. बाकीची तत्वे कलम १४ व १९ मधील हक्कांना बाधा आणू शकत नाहीत.

(ग) राजकीय भूमिका

मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत हक्क यांच्यातील विरोध प्रामुख्याने खाजगी संपत्तीच्या हक्काच्या (पूर्वीचे कलम ३१) संदर्भात राजकीय वादात मांडला जाऊ लागला. कारण १९७८ पूर्वी घटनेने एकीकडे व्यक्तीला खाजगी संपत्ती बालगण्याचा मूलभूत हक्क दिला होता, तर दुसरीकडे मार्गदर्शक तत्वात सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने संपत्तीचे वाटप करण्याचे (कलम ३९-‘ख’) आणि संपत्तीच्या मक्तेदारीस-प्रतिबंध करण्याचे (कलम ३९ ‘ग’) निर्देश दिले होते. या संदर्भात सरकारने खाजगी

मालमतेच्या अधिकारास दुच्यम मानले. जेव्हा न्यायालग्नाने खाजगी संपत्तीच्या हक्कास प्राधान्य देणे चालूच ठेवले (गोलखनाथ खटला, १९६७) तेव्हा प्रथम १९७१ मध्ये व नंतर १९७६ मध्ये हा गुंता सोडवण्यासाठी घटना दुरुस्त्या करण्यात आल्या. शेवटी १९७८ मध्ये पुन्हा एकदा घटना दुरुस्त करून संपत्तीचा अधिकार घटनेतील मूलभूत हक्कांतून गाळून टाकण्यात आला. तसेच या घटना दुरुस्तीने मार्गदर्शक तत्वांचा अग्रक्रम समतेच्या व स्वातंत्र्याच्या हक्कांपुरताच (कलम १४ व ११) मर्यादित ठेवला.

वरील चर्चेवरून तुमच्या लक्षात येईल की -

आपल्या घटनेच्या तत्वज्ञानात दोन वेगवेगळे विचारप्रवाह आहेत : उदारमतवादी आणि समाजवादी. उदारमतवादी विचारांचे प्रतिबिंब मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणावर पडले आहे. समाजवादी विचारांची छाप मार्गदर्शक तत्वांवर पडली आहे. या दोन्हीत समन्वय घडवून अमण्याची अवघड भूमिका सर्वोच्च न्यायालयास पार पाडावी लागते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) मार्गदर्शक तत्वांना प्राधान्य देण्यासाठी कोणकोणत्या घटना दुरुस्त्या केल्या आहेत त्या चार ओळींत लिहा.
- (२) खालीलपैकी कोणते कायदे मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी आहेत ते सांगा :
  - (क) कूळ कायदा
  - (ख) विक्रीकर कायदा
  - (ग) शहरी कमाल जमीनधारणा कायदा
  - (घ) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचा कायदा

६.२.६ अंमलबजावणीच्या दिशेने झालेली वाटचाल

घटनानिर्मितीनंतरच्या भारताने मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीच्या दिशेने किती वाटचाल केली आहे, याचे उत्तर संमिश्र आहे. काही तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी बरेच प्रयंत व कायदे केले गेले आहेत. परंतु काहीच्या बाबतीत निराशाजनक परिस्थिती आहे. तसेच जी प्रगती झाली आहे ती बरीच कागदोपत्री आहे. त्यातला कमी भाग प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरला आहे.

(क) प्रमुख धोरणांची अंमलबजावणी

आर्थिक क्षेत्रातील निर्देशांविषयी केलेल्या कायद्याची मोठी यादी देता येण्याजोगी आहे. त्यातील काही ठळक

उदाहरणेच फक्त पाहू, संपत्तीचे वाटप सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने व्हावे आणि त्यात मर्केदारी निर्माण होऊ नये यासाठी कूळ कायदे, शहरी व ग्रामीण कमाल जमीनधारणा कायदे करण्यात आले. जहागिरदारी, जमीनदारी नष्ट करण्यात आली. औद्योगिक क्षेत्रात मूलभूत उद्योगांचे, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. मर्केदारी प्रतिबंधक कायद्याखाली बडव्या उद्योगपतींच्या भांडवल-विस्तारावर बंधने टाकण्यात आली. पंचायती राज्यव्यवस्था अमलात आली. ग्रामपंचायतींना स्वायत्तता मिळाली. साक्षरता मोहिमा काढण्यात आल्या. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढली. अनेक राज्यांत मद्यपान व गोवधबंदी करण्यात आली. अनुसूचित जाती-जमातींच्या लोकांना आर्थिक सवलती देण्यात आल्या. किमान निर्वाहवेतन ठरवण्यात आले. महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजना सुरु करण्यात आली.

(ख) अंमलबजावणीतील त्रुटी

प्रत्यक्षात वरील कायद्यांची/धोरणांची अंमलबजावणी निर्दोष राहिली नाही. त्याचे एक कारण म्हणजे या कायद्यात अनेक त्रुटी आहेत. पण त्याहून महत्वाचे कारण समाजातील ज्या प्रस्थापित वर्गाच्या हिताला यामुळे धक्का पोहोचतो त्याने उघड वा छूपा विरोध केला आहे. या वर्गाचा शासनयंत्रणेवर मोठा प्रभाव आहे. यामुळे कमाल जमीनधारणा कायदा झाला तरी फार कमी जमीन अतिरिक्त निघाली. त्यातील थोड्या जमिनीचेच संपादन सरकारने केले. वितरण त्याहूनही कमी जमिनीचे झाले. एकूण भूमिहीनांचा फार मोठा लाभ झाला असे म्हणता येणार नाही. किमान वेतनाच्या कायद्याची अंमलबजावणी कचित ठिकाणी झाली आहे.

पंचायती राज्यव्यवस्थेत राज्य सरकारच्या हस्तक्षेपास खूप वाव उरला आहे. त्यांच्या निवडणुका अत्यंत अनियमितपणे होतात. साक्षरतेचे प्रमाण वाढले आहे; परंतु निरक्षरांची संख्याही वाढतच आहे. मद्यपान बंदी व समान नागरी कायदा यांबाबत उलटा प्रवास झाला आहे. अनुसूचित जाती-जमातींचे लोक त्यांना मिळणाऱ्या सवलतींवर समाधानी नाहीत.

(ग) उरलेला प्रवास

अजून कितीतरी मोठी मजल मारायची आहे, मोठा पळा गाठायचा आहे. नित्य नवे प्रश्न निर्माण होत आहेत. उदाहरणार्थ, पर्यावरण-प्रदूषणाचा व वनसंपत्ती-विनाशाचा प्रश्न अधिकाधिक गंभीर रूप धारण करत आहे. लोकमानसात राज्याची अधिकारान्यता कमी होऊ लागली आहे. राजकारणातील हिंसाचार वाढतो झाले. या सर्वांवर मात करून घटनेने समोर ठेवलेले उद्दिष्टगाठायचे तर सुजाण नेतृत्व आणि जागृत लोकमत यांची मोठी गरज आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) जमीनसुधारणेच्या कायद्यात कोणत्या त्रुटी राहिल्या आहेत, ते पाच ओळींत लिहा.
- (२) खालीलपैकी कोणत्या तत्वाविषयी अद्याप कायदा झाला नाही ?
- (क) संपत्तीचे विकेंद्रीकरण
  - (ख) गोवधबंदी
  - (ग) समान नागरी कायदा
  - (घ) स्त्री-पुरुष समान वेतन

६.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अधिमान्यता : न्याया-न्याय्यतेचा विचार.

अँनी बेझांट : भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात काम केलेली आयरिश महिला, कॉंग्रेसची त्या काळातील अध्यक्ष, होमरूल लीगची कार्यकर्ती.

उदारमतवादी : व्यक्तिस्वातंत्र्यास महत्व देणारे तत्वज्ञान. खाजगी मालमत्तेस त्यात महत्वाचे स्थान आहे.

उद्दिष्टांचा ठराव : घटना समितीने १९४७ मध्ये केलेला ठराव. त्यातून घटनेची उद्दिष्टे ठरवण्यात आली.

फेडियन समाजवाद : इंग्लंडमध्ये विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस असलेला एक विचारप्रवाह. बर्नार्ड शॉ व सिडने वेब हे त्याचे नेते. समाजवाद धीमेपणाने व राज्याच्या पुढाकाराने यावा असा विचार.

नेहरू अहवाल : भारतासाठी सर्वसंमतीने घटना बनवण्यासाठी कॉंग्रेसने नेमलेल्या समितीचा अहवाल. समितीचे अध्यक्ष-पोतीलाल नेहरू.

रैलट अँक्ट : सरकारच्या मर्जीनुसार अटक करण्याचा अधिकार प्रदान करणारा इंग्रजी अमलातील कायदा.

विधायक कार्य : सत्याग्रहासारख्या लढ्याच्या जोडीला समाजसुधारणेचे महात्मा गांधींनी चालवलेले कार्य. खादी, ग्रामसफाई, साक्षरता, इत्यादी.

६.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) समाजसुधारणा हा महात्मा गांधींच्या लढ्याचा एक भाग होता. मद्यपानबंदी, गोवधबंदी व ग्रामसुधारणा यांना

त्यांनी महत्व दिले होते. १९२८चा नेहरू अहवाल व कॉंग्रेसच्या १९३१ च्या अधिवेशनातील ठराव यांतील अनेक गोष्टींचा समावेश मार्गदर्शक तत्वांमध्ये केला आहे.

- (२) (आ)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) मूलभूत हक्कांपेक्षा मार्गदर्शक तत्वांना प्राधान्य मिळावे यासाठी प्रथम १९७१ मध्ये घटना दुरुस्ती केली गेली. नंतर १९७६ व १९७८ सालीसुद्धा दुरुस्त्या करण्यात आल्या. समता व स्वातंत्र्य या हक्कांचा संकोच झाला तरी मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणणारे कायदे अवैध ठरू नयेत असे त्यात सांगितले आहे.

- (२) (क) व (ग)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) जमीनसुधारणेचे कायदे करूनही त्याखाली कमी जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर झाली. त्यापैकी थोड्या जमिनीचे सरकारने संपादन केले व फार थोडी जमीन भूमिहीनांना देण्यात आली.

- (२) (ज)

६.५ अधिक अध्ययन

(१) घटनेतील तरतुदी

आपल्या राज्यघटनेत नमूद केलेले मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वे येथे मुळाबरहुकूम देत आहोत. त्यांचे काळजीपूर्वक वाचन करा.

भाग ३ रा

मूलभूत अधिकार

सर्वसाधारण

व्याख्या -

१२. या भागात संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” या शब्दात भारताचे सरकार व संसद आणि राज्यांपैकी प्रत्येक राज्याचे शासन व विधानमंडळ आणि भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अथवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील सर्वसंशानिक किंवा अन्य प्राधिकरणे यांचा समावेश आहे.

मूलभूत अधिकारांशी विसंगत असलेले अथवा त्यांचे न्यूनीकरण करणारे कायदे.

१३. (१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या निकटपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अमलात असलेले सर्व कायदे, ते जेथवर या भागाच्या उपबंधांशी विसंगत असतील तेथवर, ते अशा विसंगतीच्या व्याप्तीपुरते शून्य असतील.

(२) राज्य या भागाने प्रदान केलेले अधिकार हिरावून घेणारा किंवा त्यांचा संकोच करणारा कोणताही कायदा करणार नाही आणि या खंडाचे व्यतिक्रमण करून केलेला कोणताही कायदा त्या व्यतिक्रमणाच्या व्याप्तीपुरता शून्य असेल.

(३) या अनुच्छेदात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, -

(क) “विधी/कायदा” यात भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्याइतकाच प्रभावी असलेला कोणताही अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम, विनियम, अधिसूचना, रुढी किंवा परिपाठ यांचा समावेश आहे;

(ख) “अमलात असलेले विधी/कायदे” यात भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकरणाने या संविधानाच्या प्रारंभाकाळापूर्वी पारित केलेल्या किंवा केलेल्या व पूर्वी निरसित न झालेल्या कायद्याचा समावेश आहे. -मग असा कोणताही कायदा किंवा त्याचा कोणताही भाग त्या वेळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये जारी नसला तरी हरकत नाही.

२[४] या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट अनुच्छेद ३६८ खाली संविधानात केलेल्या कोणत्याही विशेषधनाला लागू असणार नाही.]

समानतेचा अधिकार

कायद्यापुढे समानता.

१४. राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्यांचे समान संरक्षण नाकारणार नाही.

धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई

१५. (१) राज्य केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही

-
१. जमूव काश्मीर राज्याला लागू करताना, या अनुच्छेदामध्ये या संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अर्थ ‘संविधान (जमूव काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४’ याच्या प्रारंभासंबंधीचे म्हणजे १४ मे, १९५४ या दिनांकासंबंधीचे निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.
  २. ‘संविधान (चोविसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७१’ कलम २ द्वारे घातले.
-

१. ‘संविधान (पहिले विशेषधन) अधिनियम, १९५१’ कलम २ द्वारे घातले.
२. जमूव काश्मीर राज्याला लागू करताना, या अनुच्छेदाचा खंड (४) यातील अनुसूचित जनजातींचा निर्देश गाळा जाईल.
३. या अनुच्छेदाचा खंड (३) यामध्ये “राज्य” याच्या निर्देशात जमूव काश्मीर राज्याच्या निर्देशाचा समावेश नाही असा त्याचा अर्थ लावला जाईल.

नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे भेदभाव करणार नाही.

(२) केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून कोणताही नागरिक-

(क) दुकाने, सार्वजनिक, उपाहारगृहे, हॉटेले आणि सार्वजनिक करमणुकीची स्थाने यांत प्रवेश; अथवा

(ख) पूर्त: किंवा अंशात: राज्याच्या पैशाने राखलेल्या अथवा सर्वसाधारण जनतेच्या उपयोगाकरता समर्पित अशा विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक राबत्याच्या जागा यांचा वापर,

यांविषयी कोणतीही निःसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा शर्त यांच्या अधीन असणार नाही.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, स्थिया व बालके यांच्याकरता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

१[४] या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद २९ चा खंड

(२) यातील कोणत्याही गोष्टीमुळे नागरिकांपैकी सामाजिक व शैक्षणिकटष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गांच्या उन्नतीकरता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती² यांच्याकरता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

सार्वजनिक सेवायोजनेच्या बाबींमध्ये समान संधी.

१६. (१) राज्याच्या अखत्याराखालील सेवायोजन किंवा कोणत्याही पदावरील नियुक्ती यासंबंधीच्या बाबींमध्ये सर्व नागरिकांस समान संधी असेल.

(२) कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, कूळ, जन्मस्थान, निवास या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून राज्याच्या अखत्याराखालील कोणतीही नोकरी किंवा पद यांच्याकरता अपात्र असणार नाही अथवा त्याच्या बाबतीत त्याला प्रतिकूल असा भेदभाव केला जाणार नाही.

३(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, ४(एखादे राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्र यांच्या शासनाच्या अथवा त्यांच्यातील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या अखत्याराखालील एखाद्या प्रकारचे किंवा अनेक प्रकारचे सेवायोजन किंवा पदनियुक्ती यांच्या संबंधात अशा सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्या पूर्वी त्या राज्यातील किंवा संघ राज्यक्षेत्रातील निवासाविषयी एखादी आवश्यकता विहित

करणारा) कोणताही कायदा करण्यासे संसदेला प्रतिबंध होणार नाही.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या सेवांमध्ये नागरिकांपैकी ज्या कोणत्याही मागास वर्गाला राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व नाही अशा वर्गाकरता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(५) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, एखाद्या धार्मिक किंवा सांप्रदायिक संस्थेच्या कारभाराशी संबंधित असलेल्या पदाचा धारक किंवा तिच्या शासक मंडळाचा कोणताही सदस्य म्हणजे विशिष्ट धर्म प्रतिज्ञापित करणारी किंवा एखाद्या विशिष्ट संप्रदायाची व्यक्ती असली पाहिजे असा उपबंध करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही.

अस्पृशयता नष्ट करणे.

१७. “अस्पृशयता” नष्ट करण्यात आली आहे व तिचे कोणत्याही स्वरूपातील आचरण निषिद्ध करण्यात आले आहे. अस्पृशयतेतून उद्भवणारी कोणतीही निःसमर्थता लादणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

किताब नष्ट करणे.

१८. (१) सेनाविषयक किंवा विद्याविषयक मानविशेष नसलेला असा कोणताही किताब राज्याकडून प्रदान केला जाणार नाही.

(२) भारताच्या कोणत्याही नागरिकाला कोणत्याही परकीय देशाकडून कोणताही किताब स्वीकारता येणार नाही.

(३) भारताचा नागरिक नसलेली कोणतीही व्यक्ती राज्याच्या अखत्याराखालील कोणतेही लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद धारण करत असताना तिला राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय कोणत्याही परकीय देशाकडून कोणताही किताब स्वीकारता येणार नाही.

(४) राज्याच्या अखत्याराखालील कोणतेही लाभाचे

४. ‘संविधान (सातवे विशेषधन) अधिनियम १९५६’ कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचित विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या अखत्याराखालील एखाद्या प्रकारचे किंवा अनेक प्रकारचे सेवायोजन किंवा पदनियुक्ती यांच्या संबंधात, अशा सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्या पूर्वी त्या राज्यातील निवासाविषयी कोणतीही आवश्यकता विहित करणारा” याच्याएवजी हा मजकूर घातला.

१. जमूळ काशमीर राज्याला लागू करताना १४ मे, १९५४ पासून वीस वर्षांच्या कालावधीपर्यंत हा अनुच्छेद पुढील आपरिवर्तनांच्या अधीन असेल :-

(एक) खंड (३) व (४) मध्ये “ज्या कायद्याद्वारे” या शब्दांच्या नंतर “राज्याची सुरक्षितता किंवा” हे शब्द घातले जातील.

(दोन) खंड (५) मध्ये “किंवा कोणत्याही अनुसूचित जनजातीच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी” या शब्दांच्या ऐवजी “किंवा राज्याच्या सुरक्षिततेच्या हितासाठी” हे शब्द घातले जातील; आणि

(तीन) पुढील नवीन खंडाची भर घातली जाईल, तो खंड असा :-

“(७) खंड (२), (३), (४) व (५) यांमध्ये येणाऱ्या “वाजवी निर्बंध” ह्या शब्दांचा अर्थ समूचित विधानमंडळाला वाजवी वाटतील असे निर्बंध असा लावला जाईल”.

२. ‘संविधान (पहिले विशेषधन) अधिनियम, १९५१’ कलम ३ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी घातले (भूतलक्षी परिणामासह).

किंवा विश्वासाचे पद धारण करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय कोणत्याही परकीय देशाकडून किंवा त्याच्या अखत्याराखालील कोणत्याही प्रकारची कोणतीही भेट, परिलाभ किंवा पद स्वीकारता येणार नाही.

स्वातंत्र्याचा अधिकार

१९. (१) सर्व नागरिकांस -

(क) भाषण व अभिव्यक्ती यांच्या स्वातंत्र्याचा;

(ख) शांततेने व विनाशक एकत्र जमण्याचा;

(ग) अभिसंघ वा संघ बनवण्याचा;

(घ) भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचा;

(इ) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागात राहण्याचा व स्थायिक होण्याचा;

४ [आणि]

४(च) * * *

(छ) कोणताही पेशा आचरण्याचा अथवा कोणताही व्यवसाय, उदीम किंवा धंदा चालवण्याचा अधिकार असेल.

२(२) खंड (१) चा उपखंड (क) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे [भारताची सार्वभौमता व एकात्मता] राज्याची सुरक्षितता, परकीय देशांशी मैत्रीचे संबंध, सार्वजनिक सुव्यवस्था, सभ्यता, किंवा नीतिमत्ता यांच्या हितासाठी अथवा न्यायालयाचा अवमान, अब्रुनुकसानी किंवा अपराधास चिथावणी यांच्या संबंधात जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

(३) उक्त खंडाचा उपखंड (ख) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे ^३[भारताची सार्वभौमता व एकात्मता किंवा] सार्वजनिक सुव्यवस्था यांच्या हितासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(४) उक्त खंडाचा उपखंड (ग्र) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे ^४[भारताची सार्वभौमता व एकात्मता किंवा] सार्वजनिक सुव्यवस्था व नीतिमत्ता यांच्या हितासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(५) उक्त खंडामधील ^५(उपखंड (घ) व (झ))^६ यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडांनी प्रदान केलेल्या अधिकारांपैकी कोणत्याही अधिकाराच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी किंवा कोणत्याही अनुसूचित जनजातीच्या हितसंबंधांच्या संरक्षणासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(६) उक्त खंडाचा उपखंड (छ) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही, आणि, विशेषतः ^७[उक्त उपखंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, जो कायदा-

(एक) कोणताही पेशा आचरण्याकरता अथवा कोणताही व्यवसाय, उदीम किंवा धंदा चालवण्याकरिता आवश्यक असलेल्या पेशाविषयक किंवा तंत्रविषयक अहंता, अथवा

(दोन) नागरिकांना पूर्णतः किंवा अंशतः वगळून अथवा अन्यथा राज्याने अथवा राज्याचे स्वामित्व किंवा नियंत्रण असलेल्या निगमाने कोणताही व्यापार, धंदा, उद्योग किंवा सेवा चालवणे,

यांच्याशी जेथवर संबद्ध असेल तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण.

२०. (१) जं कृत्य अपराध असल्याचा दोषारोप करण्यात आला असेल ते कृत्य एखाद्या व्यक्तीने करण्याच्या वेळी अमलात असलेल्या कायद्याचा त्यामुळे भंग झाल्याखेरीज अशा कोणत्याही अपराधाबद्दल ती व्यक्ती दोषी ठरवली जाणार नाही, तसेच तो अपराध करण्याच्या वेळी अमलात असलेल्या कायद्याखाली जी शिक्षा करता आली असती त्यापेक्षा अधिक शिक्षेस ती पात्र ठरवली जाणार नाही.

(२) एकाच अपराधाबद्दल एकापेक्षा अधिक वेळा कोणत्याही व्यक्तीवर खटला भरला जाणार नाही व तिला शिक्षा केली जाणार नाही.

(३) कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीवर स्वतः विरुद्ध साक्षीदार होण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण.

२१. कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस तिचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यापासून वंचित केले जाणार नाही.

विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण.

२२. (१) अटक केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, अशा अटकेची कारणे, होईल तितक्या लवकर तिला कळवल्याशिवाय हवालतीत स्थानबद्ध करण्यात येणार नाही आणि आपल्या

३. ‘संविधान (सोळावे विशेषण) अधिनियम, १९६३’ - कलम २ द्वारे घातले.

४. ‘संविधान (चव्वेचाळिसावे विशेषण) अधिनियम, १९७८’ - कलम २ द्वारे खंड (झ) च्या अखेरीस “आणि” हा शब्द घातला व खंड (च) गाठला.

१. ‘संविधान (सोळावे विशेषण) अधिनियम, १९६३’ कलम २ द्वारे घातले.

२. ‘संविधान (चव्वेचाळिसावे विशेषण) अधिनियम, १९७८’ कलम २ द्वारे खंड (झ) च्या अखेरीस “आणि” हा शब्द घातला व खंड (च) गाठला.

३. कित्ता-कलम २ द्वारे मूळ मजुकराएवजी घातले.

४. ‘संविधान (पहिले विशेषण) अधिनियम १९५१’ - कलम ३ द्वारे विवक्षित मूळ शब्दांऐवजी घातले.

पसंतीच्या विधिव्यवसायीचा विचार घेण्याचा व त्याच्याकरवी बचाव करण्याचा अधिकार तिला नाकागला जाणार नाही.

(२) जिला अटक केली आहे व हवालतीत स्थानबद्द केले आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीला अटकेच्या ठिकाणापासून सर्वांत जवळच्या दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयापर्यंतच्या प्रवासास आवश्यक असलेला अवधी वगळून अशा अटकेपासून चोरीस तासांच्या कालावधीत त्या दंडाधिकाऱ्यापुढे हजर केले जाईल आणि अशा कोणत्याही व्यक्तीला उक्त कालावधीनंतर दंडाधिकाऱ्याने प्राधिकृत केल्यावाचून हवालतीत स्थानबद्द करण्यात येणार नाही.

(३) (क) जी व्यक्ती त्या-त्यावेळी शत्रुदेशीय असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला; अथवा

(ख) ज्या व्यक्तीला प्रतिबंधक स्थानबद्दतेचा उपबंध करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याखाली अटक केली आहे किंवा स्थानबद्द केले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला,

खंड (१) व (२) यांतील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

१[२(४) प्रतिबंधक स्थानबद्दतेचा उपबंध करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याद्वारे, एखाद्या व्यक्तीला दोन महिन्यांपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्द करण्याचा प्राधिकार दिला जाणार नाही. मात्र समुचित उच्च न्यायालयाच्या मुळ्य न्यायमूर्तीच्या शिफारशीनुसार घटित केलेल्या सळागार मंडळाने उक्त दोन महिन्यांचा कालावधी संपण्यापूर्वी, आपल्या मते, अशा स्थानबद्दतेला पुरेसे कारण आहे असा अभिप्राय दिलेला असेल तर गोष्ट अलाहिदा :

परंतु, सळागारमंडळ हे, अध्यक्ष व किमान दोन अन्य सदस्य मिळून बनलेले असेल व अध्यक्ष हा समुचित उच्च न्यायालयाच्या सेवेमध्ये असणारा न्यायाधीश असेल आणि अन्य सदस्य हे कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या सेवेमध्ये असलेले किंवा त्याचे सेवानिवृत्त न्यायाधीश असतील :

परंतु आणखी असे की, खंड ७ चा उपखंड (क) याखाली संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे विहित केलेल्या कमाल कालावधीच्या पलीकडे कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्द करण्यास या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्राधिकृती मिळणार नाही.

स्पष्टीकरण :- या खंडामध्ये “समुचित उच्च न्यायालय”

याचा अर्थ-

(एक) भारत सरकारने अथवा त्या सरकारला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकरणाने दिलेल्या स्थानबद्दतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्द करण्यात आले असेल त्या बाबतीत, दिल्ली या संघ राज्यक्षेत्राचे उच्च न्यायालय असा आहे;

(दोन) (संघ राज्यक्षेत्र सोडून अन्य) कोणत्याही राज्याच्या शासनाने दिलेल्या स्थानबद्दतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्द करण्यात आले असेल त्या बाबतीत, त्या राज्याचे उच्च न्यायालय असा आहे; आणि

(तीन) एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने अथवा अशा प्रशासकाला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकरणाने दिलेल्या स्थानबद्दतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्द करण्यात आले असेल त्या बाबतीत, संसदेने यासंबंधात केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली विनिर्दिष्ट करण्यात येईल असे उच्च न्यायालय असा आहे.]

(५) प्रतिबंधक स्थानबद्दतेचा उपबंध करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याखाली दिलेल्या आदेशानुसार कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्द करण्यात आले असेल तेव्हा, आदेश देणारे प्राधिकरण, ज्या कारणावरून तो आदेश दिला गेला आहे ती कारणे, होईल तितक्या लवकर, अशा व्यक्तीला कळवील आणि त्या आदेशाविरुद्ध आपले अभिवेदन करण्याची तिला लवकरात लवकर संधी देईल.

(६) खंड (५) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, त्या खंडात निर्दिष्ट केलेला असा कोणताही आदेश देणाऱ्या प्राधिकरणास, जी तथ्ये प्रकट करणे सार्वजनिक हिताच्या विरोधी वाटेल ती तथ्ये प्रकट करणे अशा प्राधिकरणाला भाग पडणार नाही.

१(७) २★ ★ ★

२[(क)] प्रतिबंधक स्थानबद्दतेचा उपबंध करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याखाली कोणत्याही एका वा अनेक वर्गातील प्रकरणी कोणत्याही व्यक्तीस जितका काळ स्थानबद्द करता येईल तो कमाल कालावधी; आणि

२[(ख)] ३[खंड (४)] याखालील चौकशीत सळागार

१. जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू करताना, या अनुच्छेदाचा खंड (४) यामध्ये ‘संसद’ याएवजी ‘राज्याचे विधानमंडळ’ हा शब्दोल्लेख घातला जाईल.

२. ‘संविधान (चव्वेचाळिसावे विशेषान) अधिनियम, १९७८’ - कलम ३ द्वारे मूळ खंड (४) ऐवजी घातले.

१. जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू करताना, या अनुच्छेदाचा खंड (७) यामध्ये ‘संसद’ याएवजी ‘राज्य विधानमंडळ’ हा शब्दोल्लेख घातला जाईल.

मंडळाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती संसदेस कायद्याद्वारे विहित करता येईल.

शोषणाविरुद्ध अधिकार

माणसांचा अपव्यापार आणि वेठ यांना मनाई.

२३. (१) माणसांचा अपव्यापार आणि बिगार व त्यासारख्या अन्य स्वरूपातील वेठ मना करण्यात आली आहे आणि या उपबंधाचे कोणत्याही प्रकारे व्यतिक्रमण करणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

(२) सार्वजनिक प्रयोजनांकरता सक्तीने सेवा करायला लावण्यास राज्याला या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही व असे सेवाबंधन लादताना केवळ धर्म, वंश, जात वा वर्ग या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून राज्य कोणताही भेदभाव करणार नाही.

कारखाने, इत्यादींमध्ये बालकांना कामाला ठेवण्यास मनाई.

२४. चौदा वर्षे वयाखालील कोणत्याही बालकास कोणत्याही कारखान्यात वा खाणीत काम करण्यासाठी नोकरीस ठेवले जाणार नाही अथवा अन्य कोणत्याही धोक्याच्या कामावर त्याची योजना केली जाणार नाही.

धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार

सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रतिज्ञापन, आचरण व प्रसार.

२५. (१) सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांच्या व या भागातील अन्य उपबंधांच्या अधीनतेने, सदसद्विवेकबुद्धीच्या स्वातंत्र्याला आणि धर्म मुक्तपणे प्रतिज्ञापित करण्याच्या, आचरण्याच्या व त्याचा प्रसार करण्याच्या अधिकाराला सर्व व्यक्ती सारख्याच हक्कदार आहेत.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,-

(क) धर्माचरणाशी निगडित असेल अशा कोणत्याही आर्थिक, वित्तीय, राजनैतिक वा अन्य धार्मिकतर कार्याचे विनियमन करण्याच्या किंवा त्यावर निर्बंध घालणाऱ्या;

(ख) सामाजिक कल्याण व सुधारणा यांबाबत अथवा सार्वजनिक स्वरूपाच्या हिंदू धार्मिक संस्था, हिंदूचे सर्व वर्ग व पोटभेद यांना खुल्या करण्याबाबत उपबंध करण्याच्या,

कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

२. ‘संविधान (चव्येचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७८’-कलम ३ द्वारे उपखंड (क) गाळला आणि उपखंड (ख) व (ग) यांना अनुक्रमे (क) व (ख) असे नवीन क्रमांक दिले.

३. कित्ता-कलम ३ द्वारे मूळ मजकुराएवजी घातले.

स्पष्टीकरण १ ले - कृपाणे धारण करणे व स्वतः बरोबर बाळगणे हे शीख धर्माच्या प्रतिज्ञापनात समाविष्ट असल्याचे मानले जाईल.

स्पष्टीकरण २ रे - खंड (२) च्या उपखंड (ख) मध्ये ‘हिंदू’ या शब्दोल्लेखात शीख, जैन वा बौद्ध धर्म प्रतिज्ञापित करण्याच्या व्यक्तींचा उल्लेख समाविष्ट आहे असा त्याचा अर्थ लावला जाईल, आणि हिंदू धार्मिक संस्थांच्या उल्लेखाचा अर्थही तदनुसार लावला जाईल.

धर्मविषयक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य.

२६. सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांच्या अधीनतेने, प्रत्येक धार्मिक संप्रदायास अथवा त्याच्यापैकी कोणत्याही गटास-

- (क) धर्माचे व धर्मादायी प्रयोजनांकरता संस्थांची स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालवण्याचा;
- (ख) धार्मिक बाबींत आपल्या व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा;
- (ग) जंगम व स्थावर संपत्ती मालकीची असण्याचा व ती संपादन करण्याचा; आणि
- (घ) कायद्यानुसार अशा संपत्तीचे प्रशासन करण्याचा अधिकार असेल.

एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य.

२७. ज्यांचे उत्पन्न एखाद्या विशिष्ट धर्माचे अथवा धार्मिक संप्रदायाचे संवर्धन करण्यासाठी किंवा तो चालू ठेवण्यासाठी विनिर्दिष्टपणे विनियोजित केलेले आहे असे कोणतेही कर देण्याची कोणत्याही व्यक्तीवर सक्ती केली जाणार नाही.

विवक्षित शैक्षणिक संस्थांत धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याबाबत स्वातंत्र्य.

२८. (१) पूर्णत: राज्याच्या पैशातून चालवल्या जाण्याचा अशा कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

(२) जी शैक्षणिक संस्था राज्याकडून प्रशासिली जात असली तरी, अशा संस्थेत धार्मिक शिक्षण देणे आवश्यक करणारा कोणताही दाननिधी किंवा न्यास याखाली स्थापन झालेली आहे तिला खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

(३) राज्याने मान्यता दिलेल्या किंवा राज्याच्या पैशातून साहाय्य मिळत असण्याच्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत जे काही धार्मिक शिक्षण दिले जाईल त्यात भाग घेण्याबाबत अथवा अशा संस्थेत किंवा तिच्याशी संलग्न असलेल्या कोणत्याही जागेत जी

काही धार्मिक उपासना चालवली जाईल तिला उपस्थित राहण्याबाबत अशा संस्थेत जाणाच्या कोणत्याही व्यक्तीने किंवा अशी व्यक्ती अज्ञान असल्यास तिच्या पालकाने संमती दिली असल्याखेरीज, अशा व्यक्तीस तसे करणे आवश्यक केले जाणार नाही.

२ ★ ★ ★

३३१. ★ ★ ★

सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार

अल्पसंख्याक समाजांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण.

२९. (१) भारताच्या राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या ज्या कोणत्याही नागरिक गटाला आपली स्वतःची विभिन्न भाषा, लिपी वा संस्कृती असेल त्याला ती जतन करण्याचा अधिकार असेल.

(२) राज्याच्या खंडाने चाललेल्या किंवा राज्याच्या पैशातून साहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही.

अल्पसंख्याक समाजांचा शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार

३०. (१) धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या सर्व समाजांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार असेल.

१[१क) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे एखाद्या अल्पसंख्याक समाजाने स्थापन केलेल्या व प्रशासिलेल्या शैक्षणिक संस्थेच्या कोणत्याही संपत्तीचे सक्तीने संपादन करण्याचा उपबंध करणारा कोणताही कायदा करताना, राज्य हे अशा संपत्तीच्या संपादनाबद्दल अशा कायद्याने निश्चित केलेल्या किंवा त्याखाली ठरवलेल्या रकमेमुळे त्या खंडाखाली हमी दिलेला अधिकार निर्बंधित किंवा निराकृत होणार नाही अशा प्रकारची ती रक्कम असेल अशी खात्रीलायक तजवीज करील.]

(२) शैक्षणिक संस्थांना साहाय्य देताना राज्य, एखादी शैक्षणिक संस्था ही धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या एखाद्या समाजाच्या व्यवस्थापनाखाली आहे या कारणावरून तिला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे भेदभाव करणार नाही.

१(विवक्षित कायद्यांची व्यावृत्ती)

२[संपदांचे संपादन, इत्यादीकरता उपबंध करणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.

२[३१क. ३[(१) अनुच्छेद १३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी,-

(क) कोणत्याही संपदेचे किंवा तिच्यातील कोणत्याही अधिकारांचे राज्याने संपादन करणे अथवा असे कोणतेही अधिकार नष्ट करणे अथवा त्यांच्यात अपरिवर्तन करणे, अथवा

(ख) कोणत्याही संपत्तीचे व्यवस्थापन राज्याने सार्वजनिक हितासाठी किंवा त्या संपत्तीचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन व्हावे यासाठी मर्यादित कालावधीपुरते आपल्या हाती घेणे, अथवा

(ग) दोन वा अधिक निगमांचे, सार्वजनिक हितासाठी किंवा त्यांपैकी कोणत्याही निगमाचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन व्हावे यासाठी संमीलन करणे, अथवा

(घ) निगमांचे व्यवस्थापन एजंट, सचिव व कोषाध्यक्ष, व्यवस्थापन संचालक, संचालक वा व्यवस्थापक यांचे कोणतेही अधिकार अथवा निगमांच्या भागधारकांचे कोणतेही मतदानाचे अधिकार नष्ट करणे किंवा त्यांत अपरिवर्तन करणे, अथवा

(इ) कोणतेही खनिज किंवा खनिज तेल यांच्या शोधाच्या किंवा निष्कर्षणाच्या प्रयोजनांसाठी असलेल्या कोणत्याही कराराच्या, भाडे पट्ट्याच्या किंवा लायसनाच्या आधारे उपार्जित होणारे कोणतेही अधिकार नष्ट करणे किंवा त्यांच्यात अपरिवर्तन करणे अथवा असा कोणताही करार, भाडेपट्टा किंवा लायसन मुदतीपूर्वी समाप्त करणे किंवा रद्द करणे.

१. ‘संविधान (चव्वेचाळिसावे विशेषाधिकार) अधिनियम, १९७८’ -कलम ४ द्वारे खंड (१क) घातला.

२. कित्ता -कलम ५ द्वारे “संपत्तीचा अधिकार” हे उपशीर्षक गाळले.

३. कित्ता -कलम ६ द्वारे अनुच्छेद ३१ गाळला.

१. ‘संविधान (बेचाळिसावे विशेषाधिकार) अधिनियम, १९७६’ -कलम ३ द्वारे घातले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. ‘संविधान (पहिले विशेषाधिकार) अधिनियम, १९५१’ -कलम ४ द्वारे घातले (भूतलक्षी परिणामासह).

३. ‘संविधान (चौथे विशेषाधिकार) अधिनियम, १९५५’ -कलम ३ द्वारे मूळ खंडाएवजी घातले (भूतलक्षी परिणामासह).

४. जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू नाही.

३८८

भाग ४ था४

राज्य धोरणाची निदेशक तत्वे

व्याख्या.

३६. या भागात, संदर्भनुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” या शब्दाला इन्या भागामध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

या भागात अंतर्भूत असलेली तत्वे लागू करणे.

३७. या भागात अंतर्भूत असलेले उपबंध कोणत्याही न्यायालयाकरवी बजावणीयोग्य असणार नाहीत, पण तरीसुद्धा त्यात घालून दिलेली तत्वे देशाच्या अभिशासनात मूलभूत आहेत आणि कायदे करताना ही तत्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

राज्याने लोककल्याणसंवर्धनपर समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे.

४[३८. (१)] ज्या समाजव्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय हा राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व संस्थांना प्राणभूत होईल अशी समाजव्यवस्था, होईल तितक्या परिणामकारक रीतीने प्राप्त करून देऊन व तिचे संरक्षण करून लोककल्याणाचे संवर्धन करण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

५[(२) राज्य हे विशेषतः, केवळ व्यक्तिव्यक्तींमध्येच नव्हे तर निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये राहणाऱ्या किंवा निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या लोकसमूहांमध्येदेखील, उत्पन्नाच्या बाबतीत असलेली विषमता किमान पातळीवर आणण्यासाठी झटून प्रयत्न करील, आणि दर्जा, सुविधा व संधी यांच्या बाबतीत असलेली विषमता नाहीशी करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.]

राज्याने अनुसरावयाच्या धोरणाची विविक्षित तत्वे.

३९. राज्य हे, विशेषतः, पुढील गोष्टी साध्य करण्याच्या दिशेने आपले धोरण आखील-

(क) उपजीविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुष नागरिकांना सारखाच असावा;

(ख) जनसामान्याच्या हिताला सर्वाधिक उपकारक होईल अशा रीतीने समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे स्वामित्वाधिकार व नियंत्रणाधिकार यांचे वाटप व्हावे;

(ग) आर्थिक यंत्रणा राबवताना परिणामी धनदौलतीचा व उत्पादनसाधनांचा जनसामान्यास अपायकारक होईल अशा प्रकारे एकाच ठिकाणी संचय होऊ नये;

५. ‘संविधान (च्वेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७८’ -कलम ९ द्वारे अनुच्छेद ३८ याला ‘३८. (१)’ असा नवीन क्रमांक दिला व खंड (२) घातला.

१. ‘संविधान (च्वेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७६’ -कलम ७ द्वारे मुळखंड (च) ऐवजी घातले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). ; लिंगाम

२. कित्ता-कलम ८ द्वारे घातले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(घ) पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे;

(इ) स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येऊ नये आणि नागरिकांना अर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय किंवा ताकद यांस न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पाढू नये;

१[(च) बालकांना निरामय पद्धतीने आणि मुक्त व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात आणि बालके व युवक यांचे शोषणापासून आणि नैतिक व भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षेपासून संरक्षण व्हावे.]

[समान न्याय व विधिविषयक मोफत साहाय्य.]

२[३९क. राज्य हे कायद्याची यंत्रणा राबवताना समान संधीच्या तत्वावर न्यायाची अभिवृद्धी होईल याची निश्चिती करील, आणि, विशेषतः आर्थिक किंवा अन्य निःसमर्थतांमुळे कोणत्याही नागरिकाला न्याय मिळण्याची संधी नाकारली जाणार नाही याची शाश्वती देण्यासाठी अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा योजनाद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही मागाने विधिविषयक साहाय्य मोफत उपलब्ध करून देईल.]

ग्रामपंचायतींची सुसून व्यवस्था लावणे.

४०. राज्य हे ग्रामपंचायतींची सुसून व्यवस्था लावण्यासाठी कार्यप्रवण होईल व त्यांना स्वराज्याचे मूलघटक म्हणून कार्य करण्यास समर्थ करण्यासाठी आवश्यक असतील अशा शक्ती व प्राधिकार बहाल करील.

कामाचा, शिक्षणाचा आणि विविक्षित बाबतींत सरकारी साहाय्याचा अधिकार.

४१. राज्य हे आपली आर्थिक क्षमता व विकास यांच्या मर्यादेत, कामाचा, शिक्षणाचा अधिकार आणि बेकारी, वार्धक्य, आजार व विकलांगता यांनी पीडित अशा व्यक्तींच्या बाबतीत आणि काहीही अपराध नसताना हलाखीचे जिणे ज्यांच्या वाट्याला आले आहे अशा अन्य व्यक्तींच्या बाबतीत सरकारी साहाय्याचा अधिकार उपलब्ध करून देण्यासाठी परिणामकारक तरतूद करील.

कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती आणि प्रसूतिसाहाय्य यांची तरतूद.

४२. राज्य हे कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसूतिसाहाय्यासाठी तरतूद करील.

कामगारांकरता निर्वाहवेतन, इत्यादी.

४३. अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा आर्थिक व्यवस्था सुसूत्र करून अथवा अन्य कोणत्याही मार्गाने, शेतकी, औद्योगिक अथवा अन्य प्रकारच्या सर्व मजुरांना काम, निर्वाहवेतन, समुचित जीवनमान आणि फुरसतीचा व सामाजिक आणि सांस्कृतिक संधींचा पूर्ण उपभोग यांची शाश्वती देणारी अशी कामाची परिस्थिती उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील आणि विशेषतः राज्य ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये वैयक्तिक किंवा सहकारी तत्त्वावर कुटीरोद्योगांचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

१[उद्योगधंद्यांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.]

२[४३ क. कोणत्याही उद्योगधंद्यात गुंतलेले उपक्रम, आस्थापना किंवा अन्य संघटना यांच्या व्यवस्थापनामध्ये कामगारांना सहभागी होता यावे यासाठी राज्य अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही मार्गाने उपाययोजना करील.]

नागरिकांकरता एकरूप नागरी विधिसंहिता.

४४. नागरिकांना भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र एकरूपनागरी विधिसंहिता लाभावी यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

बालकांकरता मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद.

४५. राज्य हे या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षांच्या कालावधीच्या आत, सर्व बालकांना त्यांच्या वयास चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि इतर दुर्बलेतर वर्ग यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन.

४६. राज्य हे दुर्बलेतर जनवर्ग, आणि, विशेषतः अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन करील, आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यांपासून त्यांचे संरक्षण करील.

पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य.

४७. आपल्या जनतेचे पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे या गोष्टी राज्य आपल्या प्राथमिक कर्तव्यांपैकी असल्याचे मानील आणि विशेषतः मादक

पेये व आरोग्यास अपायकारक अशी अंमली द्रव्ये यांचे औषधीय प्रयोजनांखेरीज एरव्ही सेवन करण्यावर बंदी आणवण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

कृषी व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावणे.

४८. आधुनिक व शास्त्रीय रीतीने कृषी व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील आणि विशेषतः गाई व वासरे आणि दुभती व जुंपणीची गुरे यांच्या जातींचे जतन करणे व त्या सुधारणे आणि त्यांच्या कतलीस मनाई करणे याकरता उपाययोजना करील.

१[पर्यावरणाचे संरक्षण व सुधारणा करणे आणि अरण्ये व वन्य जीव यांचे रक्षण करणे.]

२[४८ क. राज्य हे देशाचे पर्यावरण संरक्षित करण्यासाठी व ते सुधारण्यासाठी आणि तेथील अरण्ये व वन्य जीव यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.]

राष्ट्रीय महत्त्वाची स्मारके व स्थाने व वस्तू यांचे संरक्षण.

४९. २[संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली राष्ट्रीय महत्त्वाचे म्हणून घोषित झालेले] असून कलाहष्ट्या किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या कुतूहलविषय असलेले प्रत्येक स्मारक किंवा स्थान किंवा वस्तू यांचे, प्रकरणपरत्वे, लूट, विद्युपण, नाश, स्थलांतरण, विल्हेवाट किंवा निर्यात यांपासून संरक्षण करणे हे राज्याचे अवश्य कर्तव्य असेल.

न्यायांगाची शासनांगापासून फारकत.

५०. राज्याच्या लोकसेवांमध्ये न्यायांगाची शासनांगापासून फारकत करण्याकरता राज्य उपाययोजना करील.

आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन.

५१. राज्य हे, -

(क) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन करण्यासाठी;

(ख) राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये न्याय व सन्मान्य संबंध राखण्यासाठी;

(ग) संघटित जनसमाजांच्या आपसातील व्यवहारांमध्ये आंतरराष्ट्रीय कायदा व तहांची आबंधने यांबद्दल आदरभावना जोपासण्यासाठी; आणि

(घ) आंतरराष्ट्रीय तंते लवादाद्वारे मिटवण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

३. 'संविधान (बेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७६' -कलम ९ द्वारे घातले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

१. 'संविधान (बेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७६' -कलम १० द्वारे घातले (३ जानेवारी १९७७, रोजी व तेव्हापासून).

२. 'संविधान (सातवे विशेषधन) अधिनियम, १९५६' -कलम २७ द्वारे मूळ मजकुराएवजी घातले.

(२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषण

डॉ. आंबेडकर यांनी घटना-समितील मसुदा तयार करताना केलेल्या भाषणातील काही भाग पुढे दिला आहे. तो वाचून त्यावर चर्चा करा.

“.... मूलभूत हक्कासंबंधीच्या तरतुदीवर सर्वांत मोठा गजहब करण्यात आला आहे. १३व्या कलमास अनेक अपवाद ठेवून मूलभूत हक्कांचा गाभाच खाण्यात आला आहे, अशी टीका करण्यात येते. टीकाकारांना वाटते की मूलभूत हक्क हे अनिर्बंध असल्याशिवाय मूलभूत होऊ शकत नाहीत.’ याबाबत ते अमेरिकेच्या घटनेचा आधार घेतात. असे म्हटले जाते की, ‘अमेरिकेच्या बिल आॅफ राईट्स’मध्ये असलेल्या हक्कांवर बंधने नसल्यामुळे ते खन्या अर्थाने मूलभूत आहेत. ही टीका गैरसमजुतीवर आधारलेली आहे असे म्हणताना मला दुःख होते. मूलभूत हक्क व सामान्य हक्क यांमध्ये फरक दाखविण्यासाठी जी टीका केली जाते ती रास्त नाही. मूलभूत हक्क हे अनिर्बंध हक्क आहेत असे म्हणणे बरोबर नाही. मूलभूत हक्क व इतर सामान्य हक्क यांतील खरा फरक असा आहे, की सामान्य हक्क हे करार-मदाराने प्राप्त होतात तर मूलभूत हक्क राष्ट्राच्या कृपेने मिळतात. मूलभूत हक्क राष्ट्राच्या कृपेने मिळत असल्यामुळे त्या हक्कांवर राष्ट्रांस निर्बंध ठेवता येत नाही असे नाही.

“अमेरिकेतील मूलभूत हक्क अनिर्बंध स्वरूपाचे आहेत, असे म्हणणे चूक आहे. अमेरिकेच्या सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयाचे परिशीलन केल्यास हे सहज दिसून येईल. घटना मसुद्यामधील १३व्या कलमाच्या समर्थनार्थ सुप्रीम कोर्टाचा एक निकाल उद्धृत केल्यास भरपूर कल्पना येईल. गिर्लो विरुद्ध न्यूयॉर्क या खटल्यात ‘गुन्हेगारीची अराजकता’ या कायद्याच्या सनदशीरपणाबद्दलचा प्रश्न उद्भवला होता. हिंसेचा प्रचार करणाऱ्यांना वरील कायद्यान्वये शिक्षा ठरलेली आहे. त्या वेळी सुप्रीम कोर्ट म्हणते :

“घटनेनुसार दिलेले भाषणस्वातंत्र्य आणि लेखनस्वातंत्र्य हे अनिर्बंधपणे भाषण करण्याचा अर्थवा बेजबाबदार प्रकाशने प्रसिद्ध करण्याचा परवाना होऊ शकत नाही. फार दिवसांपासून हे तत्व प्रस्थापित झालेले आहे. भाषणस्वातंत्र्याचा दुरुपयोग करण्याचे व दुरुपयोगामुळे ओढविणाऱ्या शिक्षेपासून संरक्षण मिळण्याचे लायसेन्स हे मूलभूत हक्क देऊ शकत नाहीत.”

“यास्तव अमेरिकेतील मूलभूत हक्क अनिर्बंध आहेत व मसुद्यातील हक्क निर्बंधित आहेत, हे म्हणणे चूक आहे.

“असा युक्तिवाद केला जातो की, जर मूलभूत हक्कांवर काही बंधने ठेवावयाची असतील तर खुद ती घटनेनेच ठेवावीत, परंतु घटना अशी बंधने ठेवणार नसेल तर परिस्थितीनुरूप ती बंधने ठेवण्याचे कार्य न्यायालयाकडे सोपवाचे. या युक्तिवादास अमेरिकन घटनेचा आधार घेतला जातो. अमेरिकन घटनेचा हा

विपर्यास आहे असे मला खेदाने म्हणावे लागते. अमेरिकन घटनेत असे काही एक नाही. सभा-संमेलनास एकत्रित येण्यासंबंधीच्या हक्काखेरीज कोणत्याच मूलभूत हक्कावर खुद घटनेने बंधने टाकलेली नाहीत. त्याचप्रमाणे मूलभूत हक्कांवर निर्बंधने ठेवण्यास न्यायालयाला मोकळीक ठेवली आहे हे म्हणणेही बरोबर नाही. ही बंधने टाकण्याचा अधिकार काँग्रेसचा म्हणजे विधिमंडळाचा आहे. अमेरिकन घटनेत ज्या वेळी प्रथमतःच मूलभूत हक्क समाविष्ट केले त्या वेळी ते अनिर्बंध होते. लवकरच अमेरिकन गांग्रेसचा हे दिसून आले की मूलभूत हक्कांवर मर्यादा ठेवणे अत्यावश्यक आहे. अशा मर्यादा टाकणे हे कितपत सनदशीर आहे हे ठरविण्याचा प्रश्न ज्या वेळी सुप्रीम कोर्टपुढे आला त्या वेळी असा युक्तिवाद करण्यात आला की, मूलभूत हक्कांवर मर्यादा घालण्याचा अधिकार घटनेने काँग्रेसला दिलेला नाही. त्या वेळी ‘बंदोबस्ताच्या अधिकारावे’ नवे तत्व सुप्रीम कोर्टने शोधून काढले व अनिर्बंध मूलभूत हक्कांचा पुरस्कार करण्यांचे म्हणणे हाणून पाडले. सुप्रीम कोर्टचे म्हणणे पुढीलप्रमाणे होते.-

“जे कोणी भाषणस्वातंत्र्याचा दुरुपयोग करून जनतेची नीतिमत्ता खराब करतील, जनतेच्या कल्याणाच्या आड येतील, गुन्हेगारीस उत्तेजन देतील अगर शांततेचा भंग करतील त्यांना शासन करण्याचा अधिकार राष्ट्रास आहे. राज्याच्या बंदोबस्तासाठी सुप्रीम कोर्टस हा अधिकार वापरावा लागत असून याबद्दल कोणास आक्षेप घेता येणार नाही.

“घटना-मसुद्यात हा मार्ग पत्करलेला नाही. मूलभूत हक्क अनिर्बंध ठेवून, सुप्रीम कोर्टकडे धावण्याऐवजी थेट हिंदसरकारालाच ही नियंत्रणे ठेवण्याचा अधिकार दिलेला आहे. एकूण अमेरिकन घटनेत तसेच सदर मसुद्यात मूलभूत हक्क अनिर्बंध नाहीत.

“मूलभूत हक्कांना जोडून मार्गदर्शक तत्वे समाविष्ट केली आहेत. पार्लमेंटी लोकशाहीसाठी तयार केलेल्या घटनेतील हे अभिनव वैशिष्ट्य आहे. अशा तन्हेचे वैशिष्ट्य फक्त आयरिश फ्री स्टेटच्या घटनेत सापडू शकेल. मार्गदर्शनाच्या सदर तत्वांवर देखील टीका झालेली आहे. असे म्हणण्यात येते की, ही तत्वे म्हणजे केवळ सदिच्छा आहेत, त्यांच्या पाठीमागे सत्ता नाही. ही टीका अर्थहीन आहे.

“मार्गदर्शनाच्या तत्वापाठीमागे कायदेशीर अधिकार नाही, असे कोणी म्हणत असल्यास ते मी मान्य करतो. परंतु त्यांना कसलाच अधिकार नाही, हे म्हणणे मी कबूल करणार नाही. ब्रिटिश सरकार आपल्या साम्राज्यातील वसाहतीच्या गव्हर्नर जनरलना व गव्हर्नरांना ज्याप्रमाणे आदेशपत्र (Instrument of Instructions) देत असे त्याप्रमाणेच या मार्गदर्शक तत्वांची योजना आहे. हिंदच्या प्रेसिडेंटला व गव्हर्नरांना उद्देशून ही मार्गदर्शक तत्वे सांगितली आहेत. एका विशिष्ट पक्षास सत्तेवर आरूढ करण्यासाठी हिंदची घटना तयार

केलेली नाही. सत्ता कोणाच्या हाती असावी हे जनताच ठरवील. मात्र राज्यकर्त्यांनी लोकशाहीच्या कसोट्यांना उतरले पाहिजे, याचा अर्थ असा की, जे कोणी सत्ताधारी बनतील त्यांना आपल्या लहरीप्रमाणे ती वापरता येणार नाही. राज्यसत्ता वापरताना मार्गदर्शक तत्वांचे पालन त्यांनी केले पाहिजे. राज्यकर्त्यांच्या हातून या तत्वाचा भंग झाल्यास त्याबद्दलचा जाब त्यांना कोर्टपुढे द्यावा लागणार नाही हे खेरे, तथापि मतदारांपुढे त्याचा जाब द्यावाव लागेल. ज्या वेळी खन्या लोककल्याणाचा पक्ष राजसत्ता काबीज करण्याची धडपड करील त्या वेळी या तत्वांचे महत्त्व कळून येईल.

“मार्गदर्शनाच्या तत्वामागे कोणतीही शक्ती नाही. म्हणून त्यांचा समावेश घटनेत करू नये, हे म्हणणे रास्त नाही. घटनेमध्ये कोणते स्थान त्यांना द्यावे याबाबत फारतर मतभेद होतील. ज्या कलमाच्या पाठीमागे शक्ती नाही त्यांची अडचण घटनेमध्ये करून ठेवणे बरे नव्हे, हे मी कबूल करतो.

“काही टीकाकार म्हणतात : केंद्र सरकार भलतेच मजबूत आहे.” तर काहीजण बोलतात : सरकार यापेक्षाही दणकट पाहिजे.” आमच्या मसुद्यात दोहोंचा मध्य साधला आहे. केंद्र सरकारला अधिक सत्ता असूनये, असे तुम्ही किंतीही म्हटले तरी सरकार बळकट झाल्याशिवाय राहत नाही. आधुनिक जगतील परिस्थितीच अशी आहे की केंद्र सरकार बलवत्तर होणे अंपरिहार्य आहे. अमेरिकेच्या फेडरल सरकारची वृद्धी कशी झाली, हे यासंबंधी लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. घटनेनुसार अमेरिकन फेडरल सरकारास मर्यादित अधिकार होते. तरीपण त्या सरकारने आपले पूर्वीचे क्षेत्र एवढे वाढविले आहे, की त्यामुळे घटक राज्ये गिळळकृत झालेली आहेत. हल्लीच्या परिस्थितीचा हा परिणाम आहे. हिंद सरकारवरदेखील नव्या परिस्थितीचा परिणाम होऊन ते अधिकाधिक भक्तम झाल्याशिवाय राहणार नाही. केंद्र सरकारच्या या प्रवृत्तीस आपण आळा घातला पाहिजे. त्याचे वजन व शक्ती समसमान राहिली पाहिजे. नाहीतर जास्त वजनामुळे ते कोलमद्दून पडण्याचा प्रसंग यावयाचा.

“केंद्र सरकार आणि प्रांत याचे एक प्रकारचे व केंद्र सरकार आणि संस्थाने यांचे दुसऱ्या प्रकारचे घटनात्मक संबंध ठेवल्याबद्दल आमच्या मसुद्यावर टीका केली जाते. संस्थानांनी हिंद सरकारच्या सर्व खात्यांचा स्वीकार करावा, अशी त्यांच्यावर सक्ती नाही. पराष्ट्रसंबंध, संरक्षण व दलणवळण एवढ्या खात्यांपुरतीच ही सक्ती आहे. ‘कंकरंट’ (concurrent) लिस्टही स्वीकारण्याची सक्ती संस्थानांवर नाही. स्वतःची घटना-समिती बोलावून त्यांना आपापली घटना तयार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे, असे स्वातंत्र्य असणे दुर्दैवी व असमर्थनीय गोष्ट आहे. या गोष्टीमुळे खुद संस्थानांच्याच प्रगतीला धोका पोहोचेल. केंद्र सरकारला आपली सत्ता सर्व ठिकाणी सारखी वापरता येणार नाही. अशी सत्ता असून नसून सारखीच.

युद्धजन्य काळात या घोटाळ्यांमुळे राष्ट्रावर कठीण प्रसंगे गुदरल्याशिवाय राहणार नाही. यातून अत्यंत अनिष्ट गोष्ट ही की संस्थानांना आपले सैन्य ठेवण्याची मुभा घटना मसुद्यान्याये ठेवलेली आहे. ही तरतूद अत्यंत प्रतिगामी व धोकेबाज असून त्यामुळे हिंदचे तुकडे होतील आणि केंद्र सरकार उखडले जाईल, असे मला बाटते. मसुदा कमिटीचे संस्थानासंबंधीची तरतूद मोठ्या आनंदाने लिहिली आहे, अशातला भाग नाही. प्रांत व संस्थाने यांचे केंद्र सरकाराशी असणारे घटनात्मक संबंध सुसून असावेत, अशी मसुदा कमिटीची फार इच्छा होती. दुर्दैव असे की, याबाबतीत कमिटीस काहीच सुधारणा करता आली नाही.

“घटना-मसुद्याच्या पहिल्या कलमात हिंदचे वर्णन ‘युनियन ऑफ स्टेट्स’ (राज्यसंघ) असे केले आहे. त्यासंबंधी काहीजण टीका करतात. ‘फेडरेशन ऑफ स्टेट्स’ असे हिंदचे वर्णन असावयास पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे पडते. एकत्री राज्यपद्धती (unitary) असलेल्या दक्षिण आफ्रिकन राज्याचे वर्णन ‘युनियन’ म्हणून केले आहे, हे खेरे आहे. पण कॅनडाचे ‘फेडरेशन’ असूनही त्यास ‘युनियन’ म्हणूनच संबोधण्यात येते. तेव्हा हिंदचे वर्णन युनियन म्हणून केल्याने भाषेच्या संप्रदायास काही बाध येतो असे नव्हे. ‘युनियन हा शब्द बुद्धिपुरस्मर वापरलेला आहे, हे ध्यानात घेतले पाहिजे. कॅनडा या घटनेत ‘युनियन’ हा शब्द का वापरला आहे, हे मी सांगूशकतो. मसुदा-कमिटीस ही गोष्ट स्पष्ट करावयाची होती की, हिंद सरकार हे फेडरल असले तरी प्रांतीय राज्यांचा (States) करार-मदारांमुळे ते स्थापन झालेले नाही. अर्थात कोणत्याही प्रांतीय सरकारास हिंदपासून फुटून निघण्याचा अधिकार नाही. जरी कारभारविषयक सोयीसाठी देशाचे विभाग पाडले असले तरी देश एक, लोक एक आणि घटनाही एकच आहे. घटक-राज्यांना फेडरल सरकारातून फुटून निघण्याचा अधिकार नाही. हे प्रस्थापित करण्याकरिता अमेरिकन लोकांना यादवी युद्ध (civil war) खेळावे लागले. यास्तव वरील गोष्ट निर्विवादपणे कळावी म्हणून मसुदा-कमिटीने ‘युनियन’ शब्दाची योजना केली आहे.

“घटनेतील दुरुस्तीविषयी जी कलमे आहेत त्यावरही कडाहून टीका करण्यात आलेली आहे. घटनेत दुरुस्ती घडवून आणणे कठीण आहे असे म्हटले जाते. काही वर्षापर्यंत तरी घटनेत साध्या मेंजॉरिटीने दुरुस्ती करता यावी, असेही सुचविण्यात आले आहे. सांप्रतची घटनासमिती प्रौढ मतदानाद्वारे निवडलेली नसतानाही साध्या मेंजॉरिटीने निर्णय घेण्याची मुभा तिला ठेवली आहे; परंतु प्रौढ मतदानाद्वारे निवडून येणाऱ्या भावी लोकसभेस तो अधिकार नाकारलेला आहे; अशीही टीका झालेली आहे. या टीकांना कोणताच आधार नाही असे मी स्पष्टपणे म्हणतो. अमेरिकन व ऑस्ट्रेलियन घटनांकडे पाहिल्यास हे दिसन् येईल की हिंदी घटनेत दुरुस्ती घडवून आणणे अगदी सोप आहे. जनमताचा कौल वैरेसारखी पद्धती घटना-मसुद्यात ठेवलेली नाही. केंद्र व प्रांतीय विधिमंडळाच्या हाती दुरुस्तीची सत्ता

ठेवलेली आहे. केवळ दोनच बाबतींत प्रांतीय विधिमंडळाच्या संमतीची अट ठेवलेली आहे. घटनेतील बाकी दुरुस्ती लोकसभाच करणार आहे. दुरुस्तीसंबंधी एकच अट आहे, आणि ती ही की प्रत्येक सभागृहातील हजर असलेल्या व मत देणाऱ्या सदस्यांच्या २/३ संख्येने आणि एकूण सदस्यांच्या बहुसंख्येने ही दुरुस्ती करावी. यापेक्षा सोपी पद्धती शोधून काढणे कठीण वाटते.

“सध्याची घटनासमिती व भावी लोकसभा यांच्या दर्जातील फरक लक्षात न घेतल्याने ब न गोंधळ निर्माण झाला आहे. सध्याच्या घटनासमितीस पक्षपाती हेतू नाहीत. बन्यापैकी व कार्यक्रम घटना बनविण्यापलीकडे तिला काही साधावयाचे नाही. एखादे विशिष्ट बिल पास करून घ्यावयाचे आहे या हेतूने घटनेचे कोणतेही कलम लिहिलेले नाही. भावी लोकसभा घटनेमध्ये दुरुस्ती करणार असेल तर त्यामध्ये पक्षीय दृष्टी राहील. एखादे बिल पास करण्याच्या नेच भावी लोकसभेतील एखादा पक्ष घटनेत दुरुस्ती मागेल. अशा तज्हेने भावी लोकसभेत पक्षीय हेतू नाही.”

★ ★ ★

(संदर्भ : फडके डॉ. भालचंद्र (संपा.), डॉ. आंबेडकरांचे समाजचिंतन, मॅजेस्टिक प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ १७०-१७४)

६.६ सारांश

आपल्या घटनेत आपल्या विकासासाठी दोन प्रकारची साधने उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. एका बाजूला आपल्या स्वातंत्र्यात राज्याने हस्तक्षेप करू नये म्हणून त्यावर दंधने टाकली आहेत; कायदे करण्यास मनाई करण्यात आली आहे. दुसरीकडे विकासाच्या रांधी पुरेशा मिळाव्यात यासाठी राज्याने काय करावे यासंबंधी निर्देश दिले आहेत. त्यांना मार्गदर्शक तत्वे ही संज्ञा आहे. ही तत्वे न्यायालयीन बजावणीयोग्य नाहीत. परंतु त्यांच्या मागे लोकमताची, राजकीय नैतिकतेची दंडशक्ती कार्य करते.

मार्गदर्शक तत्वांतून भविष्यात भारतीय समाज अर्थव्यवस्था कशी असावी याचे चित्र रेखाटले आहे. या आदर्शाची उभारणी करण्यासाठी सरकारने झाटावे अशी अपेक्षा केली आहे. गेल्या चार दशकांतील अनुभवात असे प्रयत्न करताना व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होतो असे लक्षात आले आहे. या दोन्हीत संतुलन राखण्याचा प्रयत्न घटना दुरुस्तीतून व न्यायालयीन निवाङ्यांतून केलेला दिसतो. तथापि मार्गदर्शक तत्वांच्या दिशेने झालेली प्रगती लक्षणीय नाही. आदर्श लोककल्याणकारी राज्य फार दूरवर आहे.

६.७ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) आपल्या घटनेतील प्रमुख मार्गदर्शक तत्वांमागील विचार सविस्तर स्पष्ट करा.
- (२) मार्गदर्शक तत्वांमागील दंडशक्तीच्या स्वरूपाविषयी माहिती द्या.
- (३) मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीतील उणिवा व अडसर यांची चर्चा करा.
- (४) मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत हक्क यांच्यातील दुंद्र स्पष्ट करा.

६.८ क्षेत्रीय कार्य

- (१) स्त्री-पुरुष समान वेतन कायदा आहे. या कायद्याप्रमाणे आपल्या परिसरातील मजुरांना वेतन दिले जाते का. याची पाहणी व चिकित्सा करा.
- (२) जागृत लोकमताची उदाहरणे शोधून काढा.
- (३) या वर्षी मूलभूत अधिकारासंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाने निकाल दिलेल्या खटल्यांची यादी करा.

घटक ७ : आपले आदर्श, उद्दिष्टे व संकल्प यांचा घटनेच्या सरनाम्यात झालेला आविष्कार

अनुक्रमणिका

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रास्ताविक
- ७.२ विषय-विवेचन
  - ७.२.१ 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दांचे महत्त्व
  - ७.२.२ सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य
  - ७.२.३ सरनाम्यात प्रतिबिंबित झालेली मूळ्ये
- ७.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ७.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ७.५ अधिक अध्ययन
- ७.६ सारांश
- ७.७ सरावासाठी स्वाध्याय

७.० उद्दिष्टे

यापूर्वीच्या घटकात आपल्या घटनेने घालून दिलेली आदर्श व्यवस्था आपण पाहिली. ती अमलात आणण्यासाठी राज्याने काय करावे अशी अपेक्षा त्यातून व्यक्त झाली आहे, हे अभ्यासले. आता या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्हांला -

- ★ आपल्या सरनाम्यातील कळीच्या शब्दांचा गर्भित अर्थ सांगता येईल.
- ★ आपल्या घटनेच्या उद्दिष्टांचे वर्णन करता येईल.

७.१ प्रास्ताविक

आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात अनेक लहान-मोठे प्रश्न निर्माण झाले. हा झागडा काही विशिष्ट मूळ्यांसाठीचा आहे. केवळ इंग्रजांना देशाबाहेर घालवण्यासाठीचा नाही, हे स्पष्ट झाले. ही मूळ्ये समाजाच्या सर्व अंगांना (सामाजिक, आर्थिक, राजकीय) स्पर्श करणारी होती. त्यांचा लाभ

समाजातील सर्व घटकांना होणार होता. यासाठी त्यांना आपण आदर्शरूप मानले. ती मूळ्ये आपल्या कृतीत उतरवण्याचा संकल्प केला. या सर्वांचा शब्दबद्ध आविष्कार म्हणजेच घटनेचा सरनामा. यातून जसे आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीचे मर्म आणणास समजते, तसे आपल्या घटनेने पुढील वाटचालीसाठी कोणती दिशा राजकारणास घालून दिली आहे हेसुद्धा दिसून येते. यासाठी जरी सरनामा हा न्यायालयीन बजावणीयोग्य भाग नसला तरी तो महत्त्वाचा आहे. घटनेतील तरतुदींचा नेमका अर्थ त्याच्या संदर्भात लावता येतो. घटनासमिती स्थापन झाल्यावर तिने प्रथम ही घटना कशासाठी, तिची उद्दिष्टे कोणती यासंबंधीचा ठराव पास (२२ जानेवारी १९४७) केला. तो ठराव पंडित नेहरूनी समितीत मांडला होता. त्या ठरावातील अनेक भाग शब्दशः सरनाम्यात समाविष्ट झालेले दिसतात. घटनेच्या सरनाम्यासाठी 'घटनेची प्रास्ताविका' असा पर्यायी शब्दप्रयोगाही केला जातो. हा सरनामा/प्रास्ताविका पुढीलप्रमाणे आहे :

भारताचे संविधान

प्रास्ताविका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस : सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय; विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य; दर्जाची व संधीची समानता; निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून; आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करत आहोत.

७.२. विषय-विवेचन

७.२.१ 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दांचे महत्त्व

भारताची राज्यघटना भारताच्या लोकांनी स्वतः साठी केलेली आहे. आपली घटना ही देशातील लोकांच्या व्यक्त इच्छेनुसार व्हावी. ही कल्पना महात्मा गांधींनी १९२२ मध्ये प्रथम बोलून दाखवली. राज्यप्रशासनाची चौकट कशी असावी हे ठरवण्यासाठी इंग्रजांनी सायमन कमिशन नेमले होते; त्यासाठी इंग्लंडमध्ये गोलमेज परिषदा भरवल्या होत्या. त्यातील चर्चेच्या आधारे इंग्लंडच्या संसदेने १९३५ मध्ये घटनात्मक कायदा केला होता. परंतु हे सर्व आपल्या चळवळीच्या मूलतत्त्वाला धरून नव्हते. काँग्रेसने अशी मागणी केली होती की, आपली घटना ही लोकांनी प्रौढ मतदान पद्धतीनुसार निवडलेल्या प्रतिनिधींकडून मुक्तपणे केलेली असावी. आपल्या फैजपूर, त्रिपुरी व हरीपुरा येथील अधिवेशनांत काँग्रेसने याचा पुनरुच्चार केला. अनेक प्रांतिक कायदे मंडळांनी व मध्यवर्ती कायदे मंडळाने त्यास दुजोरा दिला. या आग्रहास क्रिप्स योजनेत (१९४२) प्रथम इंग्रजांनी मान्यता दिली. त्यासंबंधी तपशीलवार योजना कॅबिनेट मिशन अहवालात मांडली गेली. त्यानुसार १९४६ मध्ये घटनासमितीच्या सदस्यांची निवड प्रांतिक कायदे मंडळांकडून झाली. कोणतीही घटना स्वीकारण्याची सक्ती आपण भारतावर करणार नाही, हे इंग्लंडच्या सरकारने १९४६ मध्ये स्पष्ट केले. त्यामुळे मुस्लीम लीगचे सदस्य नाराज झाले. त्यांनी घटनासमितीच्या कामावर बहिष्कार घातला. नंतर देशाची फाळणी करण्याचे ठरले तेव्हा घटनासमितीचेही विभाजन झाले. भारताच्या वाढ्याला आलेल्या भौगोलिक प्रदेशातून निवडून आलेल्या व त्यात सामील झालेल्या संस्थानांच्या प्रतिनिधींची ही सभा झाली. अशा या घटनासमितीने आपली घटना तयार केली.

(क) अधिमान्यतेचा प्रश्न

आता प्रश्न असा उभा राहतो की या प्रतिनिधींनी तयार केलेल्या घटनेला 'आम्ही भारताच्या लोकांनी' केलेली घटना म्हणता येईल काय? हे २८४ जण भारताच्या लोकांचे कितपत प्रतिनिधित्व करत होते? एकत्र त्या काळात एकूण प्रौढ लोकसंख्येपैकी २८४ टक्के लोकांनांच मताधिकार होता. बहुसंख्य शेतकरी, शेतमजूर व दलित जाती-जमाती यांना मताचा अधिकारच नव्हता. मग या २८४ टक्क्यांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींना भारतीय जनतेचे प्रतिनिधी म्हणायचे का?

दुसरे, या प्रतिनिधीपैकी ८२ टक्के काँग्रेस पक्षाचे होते. कम्युनिस्ट, समाजवादी, हिंदू महासभा यांसारख्या त्या काळाच्या महत्त्वाच्या पक्षांचा समितीत एकही अधिकृत प्रतिनिधी नव्हता. या दोन्ही गोष्टी खन्या असल्या तरी हेसुद्धा लक्षात घेतले पाहिजे

की, त्या काळच्या अस्थिर परिस्थितीत प्रौढ मताधिकाराच्या आधाराने निवडणुका घेणे शक्य नव्हते. घटनासमितीत सर्व विचारप्रवाहांचे, सर्व सामाजिक स्तरांतील लोक राहतील याची काळजी काँग्रेस नेत्यांनी घेतली होती. अल्पसंख्याक व अनुसूचित जातींचे प्रतिनिधी शक्यतो त्यांनीच ठरवावेत असे धोरण होते. पक्षसदस्य नसतानाही काँग्रेसने विविध क्षेत्रांतील मान्यवारांना सदस्य म्हणून निवडून आणले होते. याची उत्तम उदाहरणे म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर. खुद काँग्रेस पक्ष एकजिनसी नव्हता. तो जनसामान्यांचा पक्ष होता. त्यामुळे त्यात समाजाच्या सर्व थरांतील लोक होते. काँग्रेसची विचारसरणी पसरट व काहीशी संदिग्ध अशी असल्यामुळे त्यात विविध वैचारिक बैठकीतील लोक होते. समाजवादी तसेच उदारमतवादी, हिंदू धर्माभिमानी तसेच इहवादी, सनातनी तसेच पाश्चात्य विचारांचे. या सर्वांमुळे घटनासमितीत जरी काँग्रेसचे वर्चस्व असले तरी त्यात भारतीय जनतेच्या विविधतेचे प्रतिबिंब पडले होते; जनतेच्या विविध हितांची जपणूक करणारे प्रतिनिधी समितीत होते. त्या सर्वांचा घटना तयार करण्यात सहभाग असल्याने ही घटना कोणावर लादली गेली अशी तक्रार ऐकू येत नाही.

१९५१-५२ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला व घटनासमितीच्या बहुतेक सदस्यांना पुन्हा निवडून एकप्रकारे लोकांनी घटनेवर शिक्कामोर्तब केले. त्या निवडणुकीत ही घटना रद्द करून नवी करण्यात यावी असे मांडणाऱ्यांचा पराभव झाला. त्या अर्थाने घटनेला अधिमान्यता प्राप्त झाली आहे आणि हेच तिच्या टिकाऊपणाचे रहस्य आहे.

(ख) सहमतीचे तत्त्व

आपली घटना जनतेची प्रातिनिधिक मानली जाण्याचे आणखी एक कारण आहे. ते म्हणजे घटनासमितीने (आणि त्यातील काँग्रेस पक्षाने) अवलंबलेली निर्णयपद्धती, काँग्रेसने पक्षबळाच्या जोरावर कोणताही निर्णय घटनासमितीस घेण्यास भाग पाडले नाही. तिचा कल नेहमी सदस्यांत समान भूमिका शोधून सहमती वाढवण्याकडे आणि एकमताने निर्णय घेण्याकडे राहिला. एखादा प्रश्न फार विवाद्य ठरला तर त्यावरील निर्णय पुढे ढकलला जाई आणि विरोधकांची मने वळवण्याचे, तडजोड घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले जात. सर्व प्रश्नांवर पूर्ण चर्चेनंतरचे निर्णय घेतले जात. घटनासमितीतील नेते प्रभावशाली होते. पण हुकूमशाही प्रवृत्तीचे, दुराग्रही नव्हते. इतरांच्या मताचा आदर करणारे, त्यांना प्रतिसाद देणारे असे होते.

ग्रेनबिल ऑस्टिन या अभ्यासकाने दाखवले आहे की, घटनेसंबंधी निर्णय घेणाऱ्यात वीसजणांचा पुढाकार असे.

त्यापैकी पं. नेहरू, सरदार पटेला, मौलाना अबुकलाम आझाद व राजेंद्रप्रसाद यांचा विशेष सहभाग असे. या चौधांपैकी कोणीतरी एक हा महत्वाच्या उपसमित्यांचा अध्यक्षपदी असे. शिवाय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर, गोपालस्वामी अर्थंगार, कन्हयालाल मुन्शी, पट्टाभि सीतारामय्या, गोविंद वल्लभ पंत, सचिवानंद सिन्हा यांचा समावेश निर्णय घेणाऱ्यांच्या अंतर्वर्तुळात होता. याखेरीज अनंतशयनम् अर्थंगार, जयरामदास दौलतराम, शंकरराव देव, श्रीमती दुर्गाबाई, आचार्य कृपालानी, टी.टी. कृष्णाम्माचारी, एच.सी. मुखर्जी, एन. माधवराव, सादुल्ला आणि घटनात्मक सल्लागार बेनेगल नरसिंगराव यांच्या भूमिकाही प्रमुख होत्या. या वीसजणांत पाच काँग्रेसेतर (दोन तर काँग्रेसचे टीकाकार) होते, हे लक्षणीय आहे. यात जसे वकील होते तसे शिक्षक, उद्योगपती व सनदी नोकरही होते. विविध जातिधर्मातील लोक- मुसलमान, खिश्चन, मागासवर्गातील अनुसूचित जाती तसेच ब्राह्मणही होते. घटनाकारांच्या या सर्वसमावेशक वैशिष्ट्यांमुळे आपली घटना ही सर्व वर्गांच्या, धर्मियांच्या व भाषिकांच्या हिताशी समरस झालेली आहे.

(ग) 'आम्ही लोक' म्हणजे कोण?

अनेकदा असा प्रश्न पडतो की, ज्यांच्या नावे ही घटना उद्घोषित केलेली आहे ते 'आम्ही भारतीय लोक' म्हणजे नेमके कोण? हेच शब्द का वापरले आहेत? त्याचे एक कारण असे सांगता येईल की, स्वातंत्र्याचा लढा हा प्रामुख्याने इंग्रजी अमलाखाली प्रांतांत लढला गेला. घटनासमितीत संस्थानातील जनतेचे प्रतिनिधी नव्हते; जे होते ते संस्थानिकांनी नियुक्त केलेले प्रतिनिधी होते. असे असले तरी या घटनेमारील शक्ती आणि ती घडवण्याचे श्रेय प्रांतातील व संस्थानातील सामान्य लोकांचे आहे; संस्थानिकांचे व मूठभर नेत्यांचे नाही, हे त्यातून ध्वनित होते. दुसरे म्हणजे, चळवळीच्या काळात मुसलमान, शीख, दलित, ब्राह्मणेतर अशा लोकसमूहांच्या प्रत्येकाच्या हितासाठी लढणाऱ्या विविध संघटना एका बाजूला व सर्वच जनतेचे प्रतिनिधित्व करण्याचा दावा सांगणारी काँग्रेस दुसऱ्या बाजूला असा एक संवाद सतत चाललेला आपणास दिसतो. भारतीय घटना ही देशभरातील सर्वच लोकांचे एकत्रित हित पाहणारी, त्यांच्यातोल भारतीयत्वाचा समान धागा पकडणारी व्यवस्था आहे, असे आपणास जाणवते. प्रत्येक समूहाला स्वतंत्र स्थान देणारी व्यवस्था नाही. लोकांसाठीचा वापरलेला इंग्रजी शब्द (people) एकवचनी आहे, बहुवचनी नाही. तेव्हा-

'लोक' या शब्दाने वेगवेगळ्या भाषिक/वांशिक राष्ट्रकूलाचे लोक असा अर्थ नसून, एकात्म राष्ट्र होऊ पाहणारे सर्व भारतीय असाच अर्थ सूचित होतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) आपली घटना सहमतीच्या तत्त्वानुसार बनविली गेली या विधानाचे स्पष्टीकरण चार ओळींत करा.
- (२) खालीलपैकी कोणते विधान बरोबर आहे?
  - आपल्या घटनेला अधिमान्यता आहे कारण-
  - (क) ती बनवणारी घटनासमिती प्रौढ मतदानपद्धतीने निवडली होती.
  - (ख) ती बनवणाऱ्या घटनासमितीत सर्व पक्षांचे प्रतिनिधी होते.
  - (ग) ती बनवणारी घटनासमिती इंग्लंडच्या कायद्याने स्थापन झाली होती.
  - (घ) ती घटनासमितीच्या सदस्यांच्या सहमतीवर आधारलेली आहे.

७.२.२ सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य

इतिहासाकडे मागे वळून पाहिले तर आपल्या लक्षात येते, की आपल्या स्वातंत्र्यासाठीचा लढा या सर्व उद्दिष्टांशी बांधलेला होता. परंतु चळवळीच्या काळात यातील काही उद्दिष्ट सर्वानुमते ठरली होती, तर काहींच्या बाबतीत संदिग्धता होती-निदान एकवाक्यता तरी नव्हती.

(क) सार्वभौम या शब्दाचा अन्वयार्थ

स्वातंत्र्य चळवळीच्या सुरुवातीस जरी ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत बसाहतीचे स्वराज्य (dominion status) मिळवणे एवढेच मर्यादित उद्दिष्ट काँग्रेसने पुढे ठेवले असले तरी १९३० मध्ये गांधींच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण स्वराज्य मिळवणे हे उद्दिष्ट बनले. राष्ट्रकुलात राहण्याचे कोणतेही बंधन आपणास नको होते. १९४७ नंतर भारताने राष्ट्रकुलात राहण्याचे स्वीकारले. कारण राष्ट्रकुलाचे स्वरूप बदलले गेले. मुक्तपणे एकमेकांशी सहकार्य करण्याच्या देशांचा समूह असे त्याचे स्वरूप बनले. इंग्लंडची राणी ही या सहकार्याची फक्त 'प्रतीक' बनली; ती राष्ट्रकुलातील लोकांची स्वामिनी उरली नाही.

भारत हा गणराज्य झाल्याने भारतीयांनी इंग्लंडच्या राणीस एकनिष्ठ राहण्याचा किंवा ती भारताच्या राज्यप्रमुखपदी राहण्याचा प्रश्न निकालात निघाला. भारताचे राष्ट्रकुलाचे सदस्यत्व वरील गृहीतावर आधारलेले आहे. त्या सदस्यत्वामुळे आपल्या सार्वभौमत्वावर बंधन पडत नाही.

दुसरे म्हणजे, भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा करताना (१९४७) इंग्लंडचे पंतप्रधान अँटली यांनी हे स्पष्ट केले होते की, समितीस घटनेविषयी कोणतेही निर्णय घेण्याचे, भारतासंबंधी इंग्लंडच्या संसदेने केलेले त्याआधीचे कायदे रद्द करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. त्या अर्थाने घटनासमिती सार्वभौम होती. अस्तित्वात येताच तिने असा ठाराव केला की, तिचे विसर्जन करण्याचा निर्णय फक्त तिला स्वतःलाच घेता येईल. १९३५ सारख्या घटनात्मक कायद्यात आणि सध्याच्या घटनेत हा प्रमुख फरक आहे.

(ख) समाजवादी-कोणत्या प्रकारचा ?

सरनाम्यातील ‘धर्मनिरपेक्ष’ व ‘समाजवादी’ ही दोन विशेषणे नंतर (१९७६ मध्ये) जोडण्यात आली. १९५० साली केलेल्या मूळ घटनेत ती नव्हती. तशी ती नसली तरी त्याचा आशय घटनेतील निरनिराळ्या तरतुदींतून प्रकट होतो. घटनाकारांना ही दोन्ही वैशिष्ट्ये अभिप्रेत होती. हे दोन्ही शब्द संदिग्ध असल्याने (आताही आहेत) कदाचित, त्या काळी ते सरनाम्यात घातले गेले नसावेत.

कॅंग्रेसमधील एका गटाचा, विशेषत: पं. नेहरूंचा भारतात समाजवाद असावा असा आग्रह होता. परंतु त्याबाबत कॅंग्रेसमध्ये एकमत नव्हते. खाजगी मालमतेच्या हक्कावर जी चर्चा घटनासमितीत झाली त्यावरून हे स्पष्ट दिसते. १९७६ मध्ये ही दुरुस्ती करतानासुद्धा “सर्व उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण, असा आमच्या समाजवादाचा अर्थ नाही,” हे इंदिरा गांधींनी ही स्पष्ट केले होते. आर्थिक परिवर्तनात राज्याच्या पुढाकाराला प्रमुख स्थान असावे; एकंदर समाजाच्या आर्थिक हिताच्या तुलनेने व्यक्तिस्वातंत्र्याला आणि त्याच्या मालमतेच्या हक्काला दुयथम स्थान असावे, एवढाच ‘समाजवादी’ या शब्दाचा अर्थ घेतला पाहिजे, मानस लेनिनप्रणीत समाजवाद असा नव्हे- असा हा अर्थ घटनेतील मार्गदर्शक तत्वांत प्रतिबिंबित झाला आहे, हे आपण मागच्या घटकात पाहिलेच आहे.

(ग) ‘धर्मनिरपेक्ष’ म्हणजे काय ?

घटनासमितीतील एकूण चर्चा पाहता, या देशात राज्यपुरस्कृत एखादा धर्म असावा किंवा हे राज्य धर्मनिष्ठ असावे असे प्रतिपादन कोणी केले नाही. सर्वांना कोणताही धर्म/उपासनापद्धती स्वीकारण्याचे (किंवा नाकारण्याचे) स्वातंत्र्य असावे हे सरनाम्यावरून स्पष्ट होते. एवढाच धर्मनिरपेक्ष या शब्दाचा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे, असावा. राज्य आणि धार्मिक गोष्टींची पूर्णत: फारकत करणे किंवा (त्यांचा धर्माचा संबंध येत असेल तर) राज्याला समाजसुधारणेचे अधिकार न देणे हा अर्थ घटनाकारांना अभिप्रेत नव्हता.

(घ) लोकशाही गणराज्य

भारताला वसाहतींचा दर्जा नको, संपूर्ण स्वराज्य हवे, हे १९३० मध्ये ठरले. भारतात लोकशाही असावी याबद्दल दुमत नव्हतेच. राज्याचे स्वरूप ‘लोकशाही गणराज्य’ राहील असे सरनाम्यात सांगण्याने दोन गोष्टी साधल्या :

(१) भारतीय लोक इंग्लंडच्या राणीला अगदी प्रतिकात्मक अंथनेसुद्धा निष्ठा वाहणार नाहीत. आपल्या राज्याचा प्रमुख हा लोकनिवाचित असेल.

(२) त्याहून महत्वाचे म्हणजे त्यातून हे स्पष्ट झाले की, आपल्या देशात लोक सार्वभौम आहेत; राजकीय सर्तेचा उगम तेथून होतो. राजे व संस्थानिक यांना स्थान असेलच तर या मर्यादित आहे. या राजे-संस्थानिकांच्या दैवी सर्तेच्या सिद्धांताला या (आम्ही भारतीय लोक) शब्दांनी सुरुंग लावला. यापुढे प्रांतिक स्तरावर राजे राहिलेच तर ते लोकांच्या इच्छेमुळे, हे स्पष्ट झाले. त्याचबरोबर या संस्थानांतसुद्धा लोकशाही पद्धतीनेच राज्य चालेल हे यातून सांगितले गेले. या गोष्टींना आज फारसे महत्व नसले तरी, १९४७ते १९५० च्या संक्रमणकाळात ती अतिशय महत्वाची बाब होती.

७.२.३ सरनाम्यात प्रतिबिंबित झालेली मूळ्ये

ज्या मूल्यांसाठी स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात लढे झाले, ती मूल्ये आपल्या राजकीय जीवनात व राज्यव्यवस्थेत प्रत्यक्षात आणण्याचा संकल्प सरनाम्यात करण्यात आला. ही मूल्ये तीन प्रकारची होती-

(क) स्वातंत्र्य-करार

वसाहतवाद व त्याचा अनुभव म्हणजे सर्वप्रकारच्या स्वातंत्र्याचा अभाव. विचार व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य हे या लढ्याचे एक सूत्र होते. त्याच्या आग्रहापोटी लोकमान्य टिळकांपासून ते महात्मा गांधींपर्यंत अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांनी कारावास भोगला होता. विचार-उच्चार याची मोकळीक नसली तर स्वातंत्र्यास अर्थ काय उरणार? त्याचप्रमाणे, स्वातंत्र्य चळवळीचा काळ हा धार्मिक समूहांतील ताणतणावांचा काळ होता. भारत हे सर्व धर्माच्या अनुयायांचे एकात्म राष्ट्र व्हायचे तर प्रत्येकाला त्याचा धर्म, उपासनापद्धती व श्रद्धा अनुसरण्याची मोकळीक हवी. याबाबतीत तो निर्धास्त असावा. हे अल्पसंख्याकाच्या बाबतीत अधिकच महत्वाचे. या दृष्टीने या दोन प्रकारच्या स्वातंत्र्यसिद्धींचा संकल्प सरनाम्यात सोडला आहे.

(ख) समता-काही प्रकारचीच

आपलींपरंपरा विषमतेची आहे. स्त्री-पुरुष, उच्च-कनिष्ठ जात, श्रीमंत व दरिद्री या संदर्भातील उतरंडी आणि या सर्वांचे

कर्मविपाकाच्या तत्वाच्या आधारावर समर्थन हे शतकानुशतके चालत आले आहे. आपला स्वातंत्र्यलढा हा अशा या परंपरेविरुद्धचासुद्धा लढा होता; कारण तो वैचारिक प्रबोधनाचाही काळ होता. त्यात इंग्रज दडपशाहीविरुद्ध जसे लढे झाले, तसे अस्पृश्यतेविरुद्ध (उदाहरणार्थ, महादचा, काळाराम मंदिराचा) सत्याग्रह झाले. शेतकऱ्यांच्या (उदाहरणार्थ, चंपारण्य, बारडोली) चलवळी झाल्या, मजुरांचे संप झाले. त्यामुळे सर्व लोकांना समान दर्जा व अभिवृद्धीची समान संधी मिळाली पाहिजे असे हा सरनामा सांगतो. घटनेच्या १४ ते १८ या कलमांमधील तरतुदींमुळे हा संकल्प सिद्धीस गेला आहे.

(ग) न्याय-सामाजिक, आर्थिक व राजकीय

स्वातंत्र्य व समतेच्या जोडीला न्यायाची संकल्पना हीसुद्धा आपल्या घटनेचा एक आधार आहे. आपल्या ४० ने सर्व प्रौढ व्यक्तींना मताधिकार देऊन राजकीय न्याय साधला आहे. पण सामाजिक न्याय व आर्थिक लोकशाही असल्याशिवाय राजकीय लोकशाहीला अर्थ राहत नाही, असे डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर म्हणाले होते. या न्यायाच्या कल्पनेतूनच अस्पृश्यता-निर्मूलनाची तरतूद मूलभूत हक्कां केली आहे. नागरिकांना शोषणाविरुद्ध अधिकार दिला आहे. दुसऱ्या बाजूस सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या बलदंड व्यक्तींपासून शोषित व दीनदुबळ्यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी मार्गदर्शक तत्वांनुसार राज्यावर टाकली आहे. राज्याने तसे धोरण अंगिकारावे अशी अपेक्षा आहे.

या गोष्टीचे महत्त्व यासाठी आहे की, १९४७ ते १९५० हा संक्रमणाचा काळ होता. देशाची पुनर्चना ब्हायाची होती. राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात यायची होती. पंचवार्षिक योजना आखुन देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणायचा होता आणि भ्रातृभावावर आधारलेल्या नव्या भारतीय समाजाची निर्मिती करायची होती. तेव्हा अशा या सर्वांगीण सामाजिक परिवर्तनाच्या उंबरळ्यावर उभा असताना या नवसमाजाची आधारभूत मूल्ये कोणती राहतील हे सांगणे गरजेचे होते. घटनेच्या तरतुदींचा अर्थ लावताना किंवा देशाचे धोरण ठरवताना हे सतत डोळ्यांसमोर ठेवणे आवश्यक आहे. त्याच्या निकषावरच एखादे धोरण हे योग्य की अयोग्य, एखादा कायदा वैध की अवैध हे ठरायला हवे.

(घ) बंधुता व एकात्म राष्ट्र

बंधुभाव हे स्वातंत्र्य व समतेचे एक अविभाज्य अंग आहे. देशाची एकता व अखंडता ही तेथील लोकांत वसणाऱ्या बंधुभावावर आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेवरच अवलंबून असते. जेथे उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्पृश्य-अस्पृश्य असे भेद पाळले जातात तेथे देशाची अखंडता टिकून राहणे अशक्य आहे. तेव्हा स्वातंत्र्य

व समतेबरोबरच बंधुत्वालाही घटनेच्या उद्दिष्टांत स्थान दिले आहे आणि ते योग्यच आहे.

लंडनमध्ये भरणाऱ्या १९३१ च्या गोलमेज परिषदेत सहभागी होण्यासाठी गांधीजी निघाले तेव्हा बोटीवर त्यांना एका पत्रकाराने विचारले, “‘गांधीजी, भारताची घटना तुम्हांला करायला सांगितली, तर ती कशी असेल?’”. गांधीजी म्हणाले, “‘मी अशी घटना बनवीन की ज्यात भारत सर्वप्रकारच्या गुलामगिरीतून व परावलंबनातून मुक्त असेल. माझ्या भारत देशात सर्वांत दरिद्री माणसालासुद्धा ‘हा देश माझा आहे’ असे वाटेल; तो उभारण्यात त्याचा सहभाग राहील. या देशात कोणीही उच्च-नीच असणार नाही; स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार असतील. सर्व धर्मांचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतील. अस्पृश्यता, मद्यपान, मादक पदार्थ सेवन अशा गोष्टींना येथे थारा राहणार नाही. या देशाचे, जगातील इतर देशांशी सलोख्याचे संबंध राहतील. त्यामुळे त्याचे सैन्यदल सर्वांत लहान असेल. हे माझे स्वप्न आहे.’” गांधीजींच्या या स्वप्नालाच आपल्या घटनेच्या सरनाम्यात शब्दरूप दिले आहे, असे आपल्या लक्षात येईल.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

- (१) भारत राष्ट्रकुलाचा सदस्य असूनही सार्वभौम कसा, हे पाच ओळींत लिहा.
- (२) सरनाम्यातील ‘समाजवादी’ या शब्दाने काय अभिप्रेत आहे ते पाच ओळींत लिहा.
- (३) सरनाम्याने सूचित केलेल्या उद्दिष्टांत खालीलपैकी कशाचा अंतर्भाव नाही ?
  - (अ) विचार स्वातंत्र्य
  - (आ) आर्थिक समता
  - (इ) धर्मांचे स्वातंत्र्य
  - (ई) समान दर्जा

७.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

सायमन कमिशन : १९१९ च्या सुधारणा कायद्यात बदल सुचवण्यासाठी इंग्रज सरकाराने सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेले कमिशन.

गोलमेज परिषद : १९३०-१९३२च्या काळात लंडनमध्ये भरवलेली सर्वपक्षीय सभा. त्यात भारतासाठी करायच्या नव्या घटनात्मक कायद्याची चर्चा झाली.

कॅबिनेट मिशन : युद्धसमाप्तीच्या काळात भारताचे भवितव्य ठरवण्यासाठी आणि मुस्लीम लीग आणि कॉन्ग्रेस यांच्यात समझोता घडवून आणण्यासाठी भारतात आलेले तीन इंग्रजी मंत्रांचे शिष्टमंडळ. त्यात लॉर्ड अलेक्झांडर, सर पॅथिक लॉरेन्स व सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांचा समावेश होता.

राष्ट्रकुल : पूर्वी इंग्लंडच्या वसाहती असलेल्या देशांची संघटना.

७.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) घटनासमितीत कॉन्ग्रेस पक्षाचे वर्चस्व असूनही महत्त्वाचे निर्णय त्या पक्षाने समितीवर लादले नाहीत. असे निर्णय सर्वसंमतीने घेतले जात. पूर्ण चर्चा झाल्यावरच निर्णय घेतले जात. विरोधकांच्या मतांचा आदर केला जाई. तडजोडी केल्या जात.
- (२) (घ) ती घटनासमितीच्या सदस्यांच्या सहमतीवर आधारलेली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) राष्ट्रकुलाचा सदस्य होताना भारताने आपल्या स्वातंत्र्याचा संकोच होऊ दिला नाही. राष्ट्रकुलाचे स्वरूप हे सर्व समान सदस्यांच्या सहकार्यावर आधारलेली संघटना, असे झाल्यावरच भारत त्याचा सदस्य बनला. इंग्लंडची राणी ही या सहकार्याची प्रतीक बनली.
- (२) समाजवादी म्हणजे मार्क्स-लेनिनप्रणीत समाजवादी नव्हे. राज्याच्या पुढाकाराने आर्थिक विकास साधणारी व्यवस्था. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने साधनसंपत्तीचे वाटप. आर्थिक शोषणापासून रक्षण हा त्याचा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे.
- (३) (आ) आर्थिक समता.

७.५ अधिक अध्ययन

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याविषयी
(प्रास्ताविकेविषयी) पुढील उतारा वाचा-

‘या प्रास्ताविकेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतीय जनतेच्या आशा-आकांक्षांचे प्रतिबिंब यात सापडते. संविधान सभेने, संविधान तयार करताना, राज्यशासनासाठी एक यंत्र निर्माण करावयाचे एवढेच ध्येय ठेवले नव्हते. ते शासन कोणत्या ध्येयासाठी व साध्यासाठी सतत प्रयत्नशील असले पाहिजे व त्या शासनाचा मूलभूत पाया कशावर आधारलेला आहे याचेही स्पष्टीकरण करण्यात आलेले आहे. भारतीय जनतेला काही महत्त्वाचे अधिकार देण्यासाठी व त्यासाठी वचनबद्ध राहण्यासाठी हे संविधान संमत केले आहे. संविधानाने एक ‘सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य’ निर्माण केले आहे. समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही ही या सार्वभौम गणराज्याची मूलभूत तत्वे आहेत व या गणराज्यातील सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य व दर्जाची आणि संधीची समानता निश्चित प्राप्त करून देणे हे या गणराज्याचे ध्येय आहे, कर्तव्य आहे. एक दिव्य असे ध्येय राष्ट्रपुढे ठेवले आहे. वरील ध्येयातील प्रत्येक शब्दाला महत्त्व आहे. मानवी जीवन समृद्ध करून मानवाला सांस्कृतिक व अध्यात्मिकदृष्ट्या स्वतःची प्रगती स्वेच्छेने करता यावी यासाठी जी समाजव्यवस्था व अर्थव्यवस्था आवश्यक असेल ती निर्माण करण्याची व मानवाला माणूस म्हणून जगता येईल अशा प्रकारचे वातावरण निर्माण करण्याची जबाबदारी शासनावर आहे, असे या प्रास्ताविकेने स्पष्ट केले आहे. मात्र त्याचबरोबर राष्ट्राची एकता व एकात्मता देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याची जबाबदारीही शासनावर आहे. याचा अर्थ असा की, शासनाने विषमता दूर करताना विचार, उपासना या क्षेत्रांतील व्यक्तिस्वातंत्र्यही उपभोगता येईल याची खबरदारी घेतली पाहिजे व नागरिकांनी या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेताना राष्ट्राची एकता व एकात्मकता राखली पाहिजे. हे ध्येय भव्य आहे.’

★ ★ ★

(संदर्भ : टोपे त्र्यंबक कृष्णाजी, भारतीय राज्यघटना, पृष्ठ-४)

७.६ सारांश

‘सरनामा’ हा आपल्या घटनेचा महत्त्वाचा भाग आहे. त्यातून आपल्या घटनेचे आणि त्यामुळे अस्तित्वात आलेल्या राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप काय आहे, हे आपणास कळते. आपल्या राज्यापुढे कोणती उद्दिष्टे ठेवली आहेत हेदेखील लक्षात येते.

आपला देश हा सार्वभौम, समाजवादी धर्मनिरपेक्ष गणराज्य आहे. समाजवादी म्हणजे आर्थिक न्यायावरील आधारित समाजव्यवस्था राज्याच्या पुढाकाराने अस्तित्वात

येणे; अधिक साधनसंपत्तीच्या वाटपात राज्याची प्रमुख भूमिका असणे. धर्मनिरपेक्ष म्हणजे कोणत्याही एका धर्मास पाठिंबा न देणारे राज्य हा अर्थ अभिप्रेत आहे.

आपल्या देशात लोकांचे सार्वभौमत्व आहे. देशाचा राज्यप्रमुख त्यांच्याकडून निवडला जावा; राज्य लोकांच्या प्रतिनिधींनी चालवावे.

सरनाम्याने राज्यापुढे स्वातंत्र्य, समता व न्याय ही मूळे साकार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. विचार व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, दर्जा व संधी यांची समता आणि सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय असे या मूळ्यांचे स्वरूप आहे.

७.७ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) 'घटनेला अधिमान्यता मिळाली आहे' या विधानाचे पंधरा ओळींत स्पष्टीकरण द्या.
- (२) घटनेतील 'धर्मनिरपेक्ष' व 'लोकशाही गणराज्य' या तत्वांविषयी प्रत्येकी सात ते आठ ओळींत माहिती द्या.
- (३) सरनाम्यात प्रतिबिंबित झालेली मूळे कोणती? त्या मूळ्यांची प्रत्येकी पाच ओळींत माहिती द्या.

घटक ८ : आपल्या घटनेतील अंतर्भूत विचारव्यूह

अनुक्रमणिका

- ८.० उद्दिष्टे |
- ८.१ प्रास्ताविक
- ८.२ विषय-विवेचन
  - ८.२.१ लिखित घटना कशासाठी ?
  - ८.२.२ सार्वभौम कोण ?
  - ८.२.३ घटनासमितीसमोरील प्रारूपे
  - ८.२.४ घटनासमितीतील काही वाद
- ८.३. पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ८.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ८.५ अधिक अध्ययन
- ८.६ सारांश
- ८.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ८.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

८.० उद्दिष्टे

या आधीच्या दोन घटकांवरून आपली राज्यघटना कोणत्या मूळ्यांवर आधारलेली आहे आणि कोणती उद्दिष्टे समोर ठेवून ती केलेली आहे याची कल्पना तुम्हांला आली असेलच.

आता या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्हांला -

- ★ आपल्या घटनेत कोणते विचारव्यूह सामावलेले आहेत ते सांगता येईल.
- ★ आपल्या घटनाकारांसमोर कोणती वेगवेगळी प्रारूपे होती हे सांगता येईल आणि त्यातून त्यांनी हेच प्रारूप का निवडले याची कारणे देता येतील.
- ★ त्या काळी कोणत्या प्रश्नांवर घटनासमितीत वाद झाले आणि त्याच्या दोन्ही बाजू कोणत्या होत्या, हे मांडता येईल.

८.१ प्रास्ताविक

कोणत्याही देशाची घटना ही तेथील राजकीय संरचनेचे वर्णन करते. म्हणजे त्या देशात कोणत्या राजकीय-शासकीय

संस्था असाव्यात आणि त्यांचे परस्परसंबंध कसे असावेत, हे सांगते. त्या प्रत्येकाचे क्षेत्र आग्वून देते. शासनांतर्गत निर्णय घेण्याच्या पद्धती त्या घटना दिलेल्या असतात. प्रत्येक देशाची घटना त्या-त्या देशाच्या राजकीय अनुभवावर आधारलेली, त्याच्या गरजा भागवणारी असते. या अनुभवांतून आणि गरजांतून एक विचारव्यूह निर्माण होतो. अमुक एकच संस्था किंवा निर्णय पद्धती का स्वीकारली याचे उत्तर त्या विचारव्यूहात सामावलेले असते. जसे हे अनुभव किंवा गरजा बदलातात त्यामुसार हे विचारव्यूहसुद्धा बदलत जाते. घटनेत काहीही म्हटलेले असो, प्रत्यक्ष व्यवहारात मग वेगळेच घडत राहते. या व्यवहाराला 'राजकीय संकेत' म्हणून मान्यता प्राप्त होते. म्हणूनच घटनेच्या तरतुदींत आणि व्यवहारात अंतर पडते. आपल्या राज्यव्यवस्थेत राष्ट्रपती, मंत्रिमंडळ व संसद यांच्यातील परस्परसंबंध काही प्रमाणात संकेतावर आधारलेले आहेत. जेव्हा अशा व्यवहारास आक्षेप घेतले जातात, तेव्हा घटना दुरुस्ती करून व्यवहारास अनुरूप करून घेण्यात येते. भारतातील घटनानिर्मितीची प्रक्रियासुद्धा आपले राजकीय अनुभव आणि गरजा यांच्या संदर्भातच समजून घ्यायला हवी.

८.२ विषय-विवेचन

८.२.१ लिखित घटना कशासाठी ?

इंग्लंडमधील घटना ही बहुतांशी अलिखित अशी आहे, ती इंग्लंडच्या इतिहासातून विकास पावत गेलेली आहे. परंतु बहुतेक देशांत अनुभव असा आहे की, राजकीय पेचप्रसंग जेव्हा एक दुर्घट अवस्थेला पोहोचतो तेव्हा त्यातून घटनेची निर्मिती होते. या निर्मितीच्या वेळे संघर्षात निर्णय किंवा झालेल्या तडजोडी या लिखित स्वेच्छापात असलेल्या बन्या, असे त्या संघर्षात गुंतलेल्या पक्षांना वाढूलागते. लिखित घटनेत गैरसमजास तुलनेने कमी वाव असतो. भारताच्या बाबतीत लिखित घटना स्वीकारण्याची इतरही कारणे होती.

(क) अल्पसंख्याकाचे हक्करक्षण

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या काळात विशेषत: विसाव्या शतकात, बहुसंख्याक असलेले हिंदू आणि हिंदूएतर अल्पसंख्याक यांच्यात अखंड वाद चालू होता. हा वाद जसा सर्ते च्या वाटपाबद्दल होता, तसा अल्पसंख्याकाच्या अस्मितेबद्दलाचाही होता. येथील धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्याकाना आपली अस्मिता हरवण्याची भीती वाट होती. लोकशाही व्यवस्थेत बहुसंख्याक हिंदू त्यांची गळचेपी करतील असा संशय त्यांच्या मनात घर करून होता. ही भीती काढून टाकण्यासाठी त्यांना त्यांच्या हक्कांची हमी मिळणे आवश्यक होते. घटनेत या हक्कांचा अंतर्भाव करून ही हमी देण्यात आली आहे. घटनासमितीच्या अल्पसंख्याकाच्या सुरक्षा उपसमितीत अल्पसंख्याकाच्या प्रतिनिधींचा समावेश होता. त्यांच्या शिफारशीवरूनच अल्पसंख्याकाचे हक्क ठरवण्यात आले.

जगातील इतर कोणत्याही देशात असे आणि इतके हक्क अल्पसंख्याकाना दिल्याचे उदाहरण आढळत नाही. आपले राष्ट्र हे विविध समूहांचे आहे, राहील याची ही जणू पावतीच आहे. अल्पसंख्याकाच्या हक्कविषयक तरतुदींचा समावेश लिखित स्वरूपात घटनेत केला जाणे, हे त्यांना नक्कीच आश्वासक वाटत असणार.

(ख) संवैधानिकता

व्यक्ती आणि राज्य (किंवा राजा) यांच्यातील संघर्षातून घटनेच्या संकल्पनेची निर्मिती झाली आहे. राज्याचे अधिकार सीमित असावेत; व्यक्तीच्या जीवनाच्या निदान काही भागात त्याला हस्तक्षेप करण्यास बाब असून नये, हे मर्यादित राज्यसंस्थेचे तत्व घटनाविषयक कल्पनेत अनुस्यूत असते. राज्यावर या मर्यादा दोन प्रकारे घाटल्या जातात. एकतर व्यक्तिजीवनाच्या ज्ञ्या क्षेत्रात राज्याला मजाव असतो ते क्षेत्र कोणते, हे घटनेत सांगितले जाते. आपल्या घटनेतील मूलभूत हक्काच्या प्रकरणाने हे साधले आहे. साधारणत: व्यक्तीचे विचारविश्व, त्याचे धार्मिक-सांस्कृतिक जीवन हे त्याचे स्वतःचे आहे; त्यात राज्याचा हस्तक्षेप किमान असावा असा आपल्या घटनेचा सूर आहे.

हे उद्दिष्ट साधण्याची आणखी एक पद्धत म्हणजे राज्याच्या अधिकाराचे वाटप त्याच्या निरनिराव्या शासनांत व घटकांत करणे; ते वापरण्याच्या काटेकोर पद्धती घालून देणे. आपल्या घटनेनेसुद्धा राज्याचे अधिकार हे संसद, मंत्रिमंडळ व सर्वोच्च न्यायालय यांच्यात वाटून दिले आहेत. त्यांचे उल्लंघन करून घेतलेले निर्णय हे अवैध ठरतात. उदाहरणार्थ, कायदे करण्याचा किंवा कर बसवण्याचा अधिकार हा संसदेचा आहे; मंत्रिमंडळ ते करू शकत नाही. अधिकाराचे असेच वाटप केंद्र व राज्ये

यांच्यातही केलेले आहे. या व्यवस्थेमुळे अरोरावी पद्धतीने निर्णय घेणे राज्याच्या कोणत्याही घटकास शक्य होत नाही.

(ग) अक्षरनिष्ठा (Legalism)

घटनेमागे उभ्या असलेल्या या तत्वांमुळे घटनेला एक प्रकारचे पावित्र्य प्राप्त होते. त्यांतील तरतुदींशी लोकांच्या निष्ठा जोडल्या जातात. घटनेशी असणाऱ्या या भावनिक बंधनांमुळे त्यात बदल करणे सहज शक्य होत नाही. एका अर्थने देशातील बदल हे मंद गतीने, सर्वसंमतीने व्हावेत; हिंसक उत्पाताने होऊ नयेत यांसाठीची ही व्यूहरचना आहे, असे म्हणता येईल. आपल्या घटनेतील भाषाविषयक किंवा धर्म-संस्कृतीसंबंधीच्या तरतुदी, १९७७ पूर्वी असलेला मालमत्तेचा हक्क हे असे भाग आहेत. घटनात्मक तरतुदीच्या या महत्वामुळे त्यांचा नेमका काय अर्थ आहे-असावा याबद्दल अनेक वाद कधी न्यायालयात तर कधी प्रसारमाध्यमातून आपल्याकडे चालत असतात.

८.२.२ सार्वभौम कोण ?

घटनेची ही वैशिष्ट्ये पाहता आपल्या राजकीय जीवनात साहजिकच घटनेला सार्वभौम स्थान प्राप्त झाले आहे. राज्याच्या कोणत्याही अंशाला (संसद, मंत्रिमंडळ, न्यायालय) घटनेचे उल्लंघन करता येत नाही. अगदी देशातील बहुसंख्य मतदारांनी निवडलेल्या संसदेलाही असे करता येत नाही.

(क) घटनेचे सार्वभौमत्व

याचे एक कारण असे सांगता येईल की, राजकीय प्रश्नाविषयी जनतेची सहमती हा घटनेचा आधार आहे. याउलट, ठरावीक काळाने निवडलेली संसद व तिला जबाबदार असलेले मंत्रिमंडळ यांच्या पाठीशी फक्त बहुसंख्य मतदार असतात. ज्याप्रमाणे एखाद्या खेळात प्रतिस्पर्धी संघातील सर्वांचे खेळाच्या नियमाबद्दल व पंचांच्या निःपक्षपातीपणाबद्दल एकमत असते, तसे घटनेचे आहे. खेळातील अगदी विजेत्या बाजूलाही खेळाचे नियम किंवा पंच बदलता येत नाहीत; त्यासाठी प्रतिपक्षाचीही (व एकेदर सर्व खेळांडूची) मान्यता लागते. ते होत नाही तोपर्यंत खेळाचे नियम खेळांडूवर (जशी घटना सर्वांवर) बंधनकारक असतात. या अर्थने आपली घटना (संसद, मंत्रिमंडळ किंवा न्यायालय यांपेक्षा) सार्वभौम आहे.

(ख) घटनेच्या मूळ वैशिष्ट्यांचे तत्व

वरील विचारसरणीनुसार गोरखनाथ खटल्यात (१९६७) निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने मत व्यक्त केले की, संसदेला मूलभूत हक्कांत बदल करूण्याचा अधिकार नाही. नंतर केशवानंद भारतीच्या खटल्यात (१९७३) आपल्या भूमिकेत बदल केला.

आता सर्वोच्च न्यायालयाने असे ठरवले की, संसदेला आपल्या घटनेची मूळ तत्वे किंवा संरचना यात बदल करता येणार नाही. टोकाचे उदाहरण द्यायचे तर, संसदेत एखाद्या पक्षाला किंतीही मोठे बहुमत असले तरी त्याला घटना दुरुस्ती करून आपल्या देशात संघराज्याएवजी एकात्म राज्यपद्धती आणता येणार नाही किंवा न्यायालयाचे घटनात्मक अधिकार कमी करता येणार नाहीत. ही दोन्ही आपल्या घटनेची मूलतत्वे आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

- (१) संवैधानिकता म्हणजे काय? ती आपल्या घटनेत कशी सामावली आहे? पाच ओळींत लिहा.
- (२) पुढीलपैकी कोणते विधान बरोबर आहे?

आपल्या राज्यव्यवस्थेत -

  - (अ) संसद सार्वभौम आहे, कारण ती जनतेने निवडलेली असते.
  - (आ) कायंकारिणी सार्वभौम असते, कारण ती संसद विसर्जित करू शकते.
  - (इ) घटना सार्वभौम आहे, कारण ती जनतेच्या सहमतीवर आधारलेली आहे.
  - (ई) न्यायालय सार्वभौम आहे, कारण ते संसदेने केलेला कायदा अवैध ठरवू शकते.

८.२.३ घटनासमितीसमोरील प्रारूपे

तसे पाहिले तर घटनासमितीस हवी त्या प्रकारची घटना करता आली असती. घटनात्मक सळ्हागार बेनेगल नरसिंगराव यांनी जगातील प्रमुख देशांच्या घटनांचा अभ्यास केला होता. घटनासमितीसमोर तीन प्रकारची प्रारूपे होती असे म्हणता येईल.

(क) उदारमतवादी शासनपद्धती

इंग्लंडमधील राज्यव्यवहार उदारमतवादी लोकशाही पद्धतीनुसार चालत होता. १९१९ पासून आपणाकडे अपूर्णपणे का असेना संसदीय उदारमतवादी लोकशाही पद्धतीचा अंमल होता. आपल्या नेत्यांना त्याचा अनुभव होता. ही पद्धत त्यांनी अभ्यासली होती. त्यामुळे आपणाकडे जबाबदार राज्यपद्धती असावी, ही त्यांची फार दिवसांची मागणी होती. बेझंटबाईचे कॉमनवेल्थ ॲफ इंडिया बिल, नेहरू अहवाल, सप्रू अहवाल या सर्वांत सांसदीय लोकशाहीची मागणी केली होती. साहजिकच घटनासमितीत वरील विचारांचा मोठा प्रभाव होता. डॉ. आंबेडकर, पं. नेहरू, सरदार पटेल यांसारखी वकील मंडळी मूलत: उदारमतवादी पठडीतली होती. या सर्व कारणांमुळे

घटनासमितीने उदारमतवादी लोकशाहीचा स्वीकार केला. संसदीय लोकशाहीचे समर्थन डॉ. आंबेडकर यांनी असे केले होते : अमेरिकेच्या अध्यक्षीय लोकशाहीत राजकीय स्थैर्याचा गुण आहे. एकदा निवडलेला अध्यक्ष चार वर्षे सत्रेवर असतो. याउलट संसदीय लोकशाही जरी काहीशी अस्थिर असली तरी त्यातील कार्यकारिणी संसदेला नित्य जबाबदार असते. भारतासारख्या देशासाठी स्थैर्याहूनही अधिक, जबाबदार सरकारची आवश्यकता आहे, असे घटनासमितीला वाटले. म्हणून तिने संसदीय लोकशाहीचा अंगीकार केला.

(ख) गांधीवादी प्रारूप

महात्मा गांधींनी आपल्या 'हिंद स्वराज' या पुस्तकात भारतीय परंपरेस अनुरूप अशा विकेंद्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार केला होता. नंतर त्यांचे एक अनुयायी, श्रीमन् नारायण अगरवाल यांनी 'स्वतंत्र भारतासाठी गांधीवादी घटना' (Gandhinian Constitution for a Free India) नावाचे पुस्तक लिहून घटनेसंबंधी गांधीजींचे विचार स्पष्ट केले होते. गांधीवादी राज्याची कल्पना ही खेडे हा मूलभूत राजकीय घटक असावा असे मानत होती. ग्रामपंचायत ही स्वायत्त संस्था असावी; तालुका, जिल्हा व त्यावरील राजकीय पदाधिकाऱ्यांची निवड या ग्रामपंचायतीकडून व्हावी, अशी कल्पना त्यात मांडली होती. गांधीजींना विकेंद्रित, कृषिप्रधान राज्य अभिप्रेत होते. केंद्र सरकारला फक्त संरक्षण, जकात, चलन यांसारख्या विषयासंबंधीचे फक्त अधिकार असावेत, असे त्यांचे मत होते. गांधीवाद्यांनी पक्षविहीन लोकशाहीच्या कल्पनेचा पुरस्कार केला. गांधीवादाचा प्रभाव असलेली काही मंडळी घटनासमितीत होती. परंतु या गांधीवादी प्रारूपाचा घटनासमितीत गांभीर्याने विचार झाला नाही; या कल्पनेस समितीत पाठिंबा मिळाला नाही. डॉ. आंबेडकर तर या गांधीवादी ग्रामराज्याचे मोठे टीकाकार होते. अत्यंत कडवट शब्दांत त्यांनी मत मांडले की, “भारतातील ग्रामीण संस्कृतीच भारताच्या विनाशाचे कारण आहे. सर्व प्रकारचे अज्ञान, संकुचित मनोवृत्ती व जातीयता यांचे आगर म्हणजे भारतीय खेडे”. तेहा या राज्यपद्धतीस त्यांचा विरोध होता. शेवटी, राज्याने स्वायत्त ग्रामपंचायती स्थापन कराव्यात; घरगुती उद्योगांना उत्तेजन द्यावे; दारुबंदी, दुभत्या जनावरांच्या हत्येवर बंदी अमलात आणावी- अशा मार्गदर्शक तत्वांतील चार-दोन निर्देशांपुरताच गांधीवाद घटनेत उतरला.

(ग) समाजवादी प्रारूप

घटनासमितीत कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रतिनिधी नव्हते. तथापि, इंग्लंडमधील केबियन समाजवादाच्या प्रभावाखाली आलेली समाजवादी विचारांची काही मंडळी त्यात होती. त्यात पं. जवाहरलाल नेहरू व प्रा. के.टी. शहा यांचा उल्लेख प्रामुख्याने

करावा लागेल. परंतु ग्रेनविल्स अँग्स्ट्रिटन या अभ्यासकाच्या मते, ‘लोकशाही, ही अनिवार्यपणे आर्थिक समतेशी जोडलेली आहे’ ही भावना बहुतेक सदस्यांची होती. त्या अर्थाने ते सर्वच समाजवादी होते. प्रसिद्ध मार्कसवादी विचारबंत मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी ‘स्वतंत्र भारतासाठीची घटना’ (Constitution of free India) नावाचे पुस्तक लिहिले होते आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षाने ‘भारतीय गणराज्यासाठी घटनेचा मसुदा’ तयार केला होता. परंतु रशियासारखी एकपक्षीय हुक्मशाही भारतात आणावी असा आग्रह कोणी धरला नाही. या सर्व समाजवाद्यांचा लोकशाहीवर विश्वास होता. मात्र डॉ. आंबेडकर यांनी घटनासमितीत असा प्रस्ताव मांडला होता की, सर्व प्रमुख उद्योग राष्ट्राच्या मालकीचे असावे आणि ते सरकारने चालवावेत; शेतजमिनीचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे; राज्याची विम्याच्या व्यवसायात मर्केदारी असावी. प्रा. के.टी. शहा यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या वरील प्रस्तावास पाठिंबा दिला. देशातील सर्व साधनसंपत्ती ही सरकारच्या मालकीची असावी आणि सरकारने प्रमुख उद्योग चालवावेत असे त्यांचेही मत होते. परंतु या अशा मतांना घटनासमितीचा पाठिंबा मिळू शकला नाही. वरील आशायाच्या परंतु संदिग्ध भाषेत मांडलेल्या काही समाजवादी विचारांचा अंतर्भाव मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये होण्यावरच त्यांना समाधान मानावे लागले.

८.२.४ घटनासमितीतील काही वाद

घटनासमितीत जरी काँग्रेसचे बहुमत असले तरी सर्व महत्वाच्या प्रश्नांवर काँग्रेस सदस्यांत एकमत नव्हते, हे या आधी आपण पाहिले आहेच. त्यामुळे घटनासमितीत काही महत्वाच्या प्रश्नांवर वाद झाले. त्यांपैकी काही आपण पाहू.

(क) खाजगी मालमत्ता व राज्याचा हस्तक्षेप

व्यक्तीला खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार असावा याबद्दल फारसे दुमत नव्हते. परंतु त्याबाबतीत सरकारचे काय अधिकार असावेत याबद्दल वाद होता. कायद्याच्या न्याय प्रक्रियेशिवाय अशी मालमत्ता सरकारला काढू घेता येऊ नये असा एक सूर होता. त्यावेळचे वित्तमंत्री जॉन मथाई, सरदार पटेल, कृष्णमाचारी, इत्यादी लोकांची ही भूमिका होती. याउलट पं. नेहरू, गोविंदवल्लभ पंत, इत्यादींना अशा तरतुदीमुळे सरकारला पुरोगामी धोरण स्वीकारणे अवघड होईल असे वाटत होते. जमीनदारी हक्कांविरुद्ध करायच्या कायद्यांना न्यायालयात आव्हान दिले जाईल ही भीती त्यांच्या मनात होती. शेवटी ‘कायद्याची न्याय प्रक्रिया’ या शब्दांऐवजी, ‘मालमत्ता काढू घेतल्यास कायद्याने मालकाना भ्रमाई अदा करावी’ असे कलम घालण्याचे ठरवण्यात आले. तज्ज्ञीसुधारणेच्या कायद्यांना न्यायालयाच्या कक्षेतून बाहेर ठेवले गेले. घटनासमितीत

सर्वसाधारण मत जमीनदारांच्या हिताविरुद्ध होते. स्वातंत्र्य चलवलीच्या काळात जमीनदारांनी इंग्रजांची बाजू घेतली होती. काँग्रेस नेत्यांनी जमीनदारांविरुद्ध शेतकऱ्यांचे लढे संघटित केले होते. (उदाहरणार्थ, चंपारण्य, बारडोली) खाजगी मालमत्तेविरुद्ध राज्याचे अधिकार हा वाद घटना अमलात आल्यानंतरही चालूच राहिला. त्याची परिणती शेवटी हा अधिकार मूलभूत हक्कांच्या यादीतून काढू टाकण्यात (१९७८) झाली.

(ख) राज्याचा अधिकारविरुद्ध व्यक्तिस्वातंत्र्य

असाच एक वाद व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संदर्भात घटनासमितीत गाजला. अमेरिकेच्या घटनेत, कोणाचे ही स्वातंत्र्य कायद्याच्या न्याय्य प्रक्रियेशिवाय राज्यास हिरावून घेता येत नाही, अशी तरतूद आहे. याचा अर्थ, न्याय्य कारणाशिवाय कोणाला अटक करता येत नाही, असा होतो. अटक केल्यावर खटला चालवणे भाग पडते. मसुदासमितीत डॉ. आंबेडकर, महमद सादुल्ला व कन्हैय्यालाल मुन्शी हे या तरतुदीचे समर्थक होते. घटना समितीत कृष्णमाचारी, संथानम, शिवनलाल सकसेना यांनी सुद्धा यासाठी आग्रह धरला. परंतु सरदार पटेल, अलादी कृष्णस्वामी अस्यर, इत्यादींनी त्यास विरोध केला. सरकारला प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचा अधिकार असावा असे त्यांना वाटत होते. १९४७-४८ च्या जातीय दंगली, १९४८ मधील गांधी-हत्या व १९४८ चे तेलंगणातील कम्युनिस्टांचे बंड यांमुळे समाजाच्या सुरक्षेसाठी सरकारला असे असाधारण अधिकार असावेत, या त्यांच्या म्हणण्यास पाठिंबा मिळाला. मूळ तरतुदीत बदल करून ‘कायद्याने घालून दिलेल्या पद्धतीनुसार’ अटक करण्याचा अधिकार सरकारला दिला गेला. नंतर डॉ. आंबेडकरांनी आणखी एक दुरुस्ती सुचवली. त्यानुसार सरकारला प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचा अधिकार दिला गेला. म्हणजे गुन्हा घडण्याआधीच, तो घडू नये म्हणून, अटक करण्याचा अधिकार सरकारला प्राप्त झाला. अशा अटकेची कमाल मुदत तीन महिने ठरवण्यात आली. तीन महिन्यांनंतर एका सळागार मंडळापुढे अशी केस ठेवण्यात यावी. त्याने शिफारस केली तरच अटकेची मुदत सरकारला वाढवून मिळण्याची तरतूद केली गेली. या तरतुदीमुळे सरकारचे व्यक्तीविरुद्धचे अधिकार खूप वाढले. परंतु योग्य अधिकाराच्या अभावामुळे कायदा व सुव्यवस्थाच कोलमडली तर व्यक्तिस्वातंत्र्याला अर्थ उरणार नाही. तेव्हा भारताच्या परिस्थितीत असे अधिकार सरकारला असणे आवश्यक आहे, असे त्याचे समर्थन करण्यात आले.

(ग) केंद्रीकरण की विकेंद्रीकरण

१९३५ च्या कायद्यानेच भारताची रचना संघराज्याच्या तत्त्वानुसार व्हाबी हे ठाळे. स्वातंत्र्य चलवलीच्या काळात अशा व्यवस्थेत, केंद्र व राज्ये यांच्यात अधिकाराचे वाटप कसे ब्हावे

हा वादाचा प्रश्न होता. मुस्लीम लीगला प्रांतिक सरकारांना कमाल अधिकार असावेत, असे वाटत होते. याउलट, सामाजिक क्रांती व योजनाबद्ध आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी प्रबळ केंद्र असावे असे काँग्रेसचे, विशेषत: पं. नेहरूंचे मत होते. कॅबिनेट मिशनने केंद्राला फक्त संरक्षण, दलणवळण व चलन यांचे अधिकार दिले. परंतु फालणी झाल्यानंतर हा प्रश्न बदलला. देशाचे पुन्हा विघटन होऊ नये यासाठी आणि सामाजिक पुनर्बीधणीसाठी केंद्र सरकाराला महत्वाचे स्थान देण्यात आले. अधिकाराच्या वाटपात केंद्राला झुकते माप मिळाले. फालणीच्या काळात उफाळलेले जातीय दंगे, त्यानंतर लगेच सुरु झालेले भारत-पाक युद्ध आणि तेलंगणचे बंड यांमुळे केंद्र विरुद्ध राज्ये हा वाद त्या काळात फार जोर धरू शकूला नाही. प्रबळ केंद्रच स्वातंत्र्याची व देशाच्या भौगोलिक सुरक्षेची हमी देऊ शकेल याबद्दल घटनाकारांच्या मनात फारशी शंका उरली नाही.

(घ) सकारात्मक स्वातंत्र्याचा प्रश्न

घटनांतर्गत व्यक्तीला द्यायचे हक्क हे सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही असावेत की फक्त नकारात्मक, याविषयीचा वाद जुना आहे. नकारात्मक हक्क म्हणजे राज्याच्या बंधनापासून व्यक्तीला मिळणारी मोकळीक. बरेचसे राजकीय हक्क हे नकारात्मक स्वरूपाचे असतात. परंतु स्वतःचा विकास करून घेण्याची कुवत व्यक्तीत निर्माण करणे; त्यासाठीची योग्य संधी त्याला उपलब्ध करून देणे यांना सकारात्मक हक्क म्हटले जाते. १९३१ च्या कराची येथील अधिवेशनात काँग्रेसने केलेल्या ठरावात दोन्ही प्रकारच्या हक्कांची मागणी केली होती. त्याचे समर्थन करताना ठरावात म्हटले होते, 'जनसामान्यांचे होणारे शोषण थांबायचे असेल तर लक्षावधी अर्धपोटी जनतेला राजकीय स्वातंत्र्याबरोबर आर्थिक हक्कही मिळाले पाहिजेत.' उपर्जीविकेला पुरेल इतका रोजगार, आरोग्यदायी वातावरण, बेकारीपासून संरक्षण, इत्यादी गोष्टींचा अंतर्भव त्यात होतो. थोडक्यात, राज्याने लोककल्याणाची भूमिका स्वीकारणे आवश्यक आहे असा त्याचा अर्थ होतो. घटनासमितीने या अशा हक्कांचा अंतर्भव मार्गदर्शक तत्वांमध्ये केला. डॉ. आंबेडकर, के.टी. शाह व मुन्ही ही तत्वे राज्यावर बंधनकारक करू पाहत होते. परंतु कृष्णस्वामी अय्यर यांच्यासारख्यांना हे व्यवहार्य वाटले नाही. शेवटी, सकारात्मक अधिकार हे सदिच्छेच्या रूपातच घटनेत राहिले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

- (१) घटनासमितीने उदारमतवादी लोकशाही का स्वीकारली? पाच ओळींत लिहा.
- (२) घटनासमितीत खाजगी मालमत्तेच्या हक्कासंबंधी कोणता वाद झाला? पाच ओळींत लिहा.

(३) पुढील विधानांतील कोणते विधान बरोबर आहे?

- डॉ. आंबेडकरांनी गांधीवादी राज्यव्यवस्थेस विरोध केला, कारण-
- (अ) गांधीजी वर्णाश्रमाचे पुस्करते होते.
  - (आ) डॉ. आंबेडकर यांचा गांधीजींना आधीपासून विरोध होता.
  - (इ) डॉ. आंबेडकरांना खेडे हे अज्ञान व संकुचितपणाचे आगर वाटत होते.
  - (ई) डॉ. आंबेडकर हे काँग्रेसविरोधक होते.

(४) खालीलपैकी कोणत्या दोन नेत्यांचे मत होते की, न्याय्य प्रक्रियेशिवाय कोणासही अटक होऊ नये?

- (क) डॉ. आंबेडकर
- (ख) सरदार पटेल
- (ग) अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर
- (घ) महम्मद सादुल्ला

८.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

संसदीय लोकशाही / जबाबदार राज्यपद्धती : या व्यवस्थेत मंत्रिमंडळ संसदेस जबाबदार असते. संसदेने अविश्वास व्यक्त केल्यास मंत्रिमंडळास राजीनामा द्यावा लागतो.

संघराज्य : केंद्र पातळीवर व राज्यांच्या पातळीवर वेगवेगळ्या स्वायत्त शासनसंस्था असतात. त्यांची कार्यक्षेत्रे घटनेने आखून दिलेली असतात.

एकात्म राज्यपद्धती : या व्यवस्थेत केंद्रातील शासनास सर्वोच्च अधिकार दिलेले असतात.

८.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

- (१) संवैधानिकता म्हणजे राज्याच्या कार्यक्षेत्रास व अधिकारास घटनेने लक्ष्मणरेषा घालून देणे. घटनेचा भंग शासनाला करता न येणे. आपल्या घटनेतून एकंदर जनतेची सहमती व्यक्त होते. त्यामुळे घटना ही इतर कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानली जाते.

(२) (क) घटना सार्वभौम आहे. कारण ती जनतेच्या सहमतीवर आधारलेली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- २

- (१) १९१९ पासून भारतात काही प्रमाणात उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्था अमलात आली. आपल्या नेत्यांना त्याचा अनुभव मिळाला. आपली नेते मंडळी उदारमतवादी विचारांची होती; वकील होती. त्यांच्यापुढे इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेचा आदर्श होता. म्हणून त्यांनी वेळोवेळी अशा राज्यव्यवस्थेची मागणी केली होती.
- (२) कोणाचीही मालमत्ता न्याय्य प्रक्रियेशिवाय सरकारला काढून घेता येऊ नये असे काहीचे मत होते. अशी ती काढून घेतली तर त्याला न्याय्य भरपाई मिळावी असा त्यांचा आग्रह होता. परंतु असे झाले तर जमीनदारी रद्दबातल करणे किंवा जमीनसुधारणा करणे शक्य होणार नाही, म्हणून अनेकांचा त्यास विरोध होता.
- (३) (इ) आंबेडकरांना खेडे हे अज्ञान व संकुचितपणाचे आगर वाटत होते.
- (४) (क) डॉ. आंबेडकर आणि (घ) महम्मद सादुल्ला

काही नसून, अराजकतेचे व्याकरण आहे, आणि जेवढ्या लवकर असे मार्ग वर्ज्य करता येतील तितके ते भारताच्या हिताचे आहे.

“लोकशाही टिकविण्याबाबत जॉन स्टुअर्ट मिलने जो इशारा दिला तो इशारा, लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी उत्सुक असलेल्या लोकांनी पाळला पाहिजे, ही दुसरी गोष्ट मला सांगावयाची आहे. तो इशारा असा : ‘एखादा मनुष्य किंतीही मोठा असला तरी त्याच्या चरणी आपले स्वातंत्र्य अर्पू नका; अगर त्याजवर इतका विश्वास टाकू नका की त्याचुले तो लोकशाही-संस्थांचे स्वरूप बदलून टाकिल. एखाद्या थोर पुरुषाने जीवनभर देशसेवा केली असेल तर त्याबद्दल कृतज्ञ राहण्यात काहीही चूक नाही. परंतु कृतज्ञेसही मर्यादा आहेत. आयरिश देशभक्त डॅनियल ओ कॉन्नेल यांनी कृतज्ञेसेवा म्हटले आहे की, आपला स्वाभिमान विकून एखाद्या मनुष्यास कृतज्ञ राहता येणार नाही; की एखाद्या स्त्रीला आपले चारित्र्य विकून कृतज्ञ राहता येणार नाही; अगर एखाद्या राष्ट्राला आपले स्वातंत्र्य विकून कृतज्ञ राहता येणार नाही. इतर देशांपेक्षा भारताला या इशान्याची फार आवश्यकता आहे. भारतीय राजकारणात व्यक्तिपूजा अगर भक्तीचा एवढा प्रभाव आहे की, इतर कोणत्याही देशातल्या राजकारणात अशी भक्ती व अशी व्यक्तिपूजा कोठेही आढळणार नाही. धर्मात भक्तिमार्ग हा मुक्तिमार्ग बनू शकतो, परंतु राजकारणात भक्तिमार्ग हा अधःपाताचा व पर्यायाने हुकूमशाहीचा खात्रीलायक मार्ग होतो.

“तिसरी” गोष्ट आपण केली पाहिजे ती ही की, आपण केवळ राजकीय लोकशाहीवर संतुष्ट राहता कामा नये. आपल्या राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर केले पाहिजे. राजकीय लोकशाहीचा पाया सामाजिक लोकशाहीवर भक्तिमपणे आधारल्याशिवाय, राजकीय लोकशाही टिकत नाही. पण सामाजिक लोकशाही म्हणजे तरी काय? समता, स्वातंत्र्य व विश्वबंधुत्व या तत्त्वावर आधारलेला जीवनमार्ग म्हणजे सामाजिक लोकशाही! ही तीन तत्त्वे वेगवेगळी मानता कामा नये. त्यांचा त्रिवेणी संगम आहे. त्यांपैकी एक तत्त्व दुसऱ्या तत्त्वापासून वगलणे म्हणजे लोकशाहीच्या मूळ हेतूसु सुरुंग लावण्यासारखे आहे. समतेपासून स्वातंत्र्याची काढीमोड करता येणार नाही, की स्वातंत्र्यापासून समतेची काढीमोड करता येणार नाही किंवा स्वातंत्र्य व समता ही दोन्ही विश्वबंधुत्वापासून अलग करता येणार नाहीत. समता नसेल तर केवळ स्वातंत्र्यामुळे मूठभर लोकांचा वर्ग सत्ताधारी बनेल. स्वातंत्र्याशिवाय समता असेल तर व्यक्तीचा स्वतः होऊन प्रथम काम करण्याचा हुरूप मारून टाकला जाईल. विश्वबंधुत्वाशिवाय स्वातंत्र्य व समता योग्य मागणी जाणार नाहीत. त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पोलिसांची जरुरी लागेल. भारतीय समाजात आज दोन गोष्टी नाहीत हे मान्य करून आपण सुरुवात केली पाहिजे. त्यांपैकी एक गोष्ट म्हणजे समता. सामाजिकवृद्ध्या भारतीय समाज विषमतेच्या तत्त्वावर आधारलेला आहे. ते विषमतेचे तत्त्व म्हणजे

८.५ अधिक अध्ययन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ‘भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार’ म्हणून ओळखले जातात. घटना-समितीच्या कार्याच्या समारोपादाखल त्यांनी २५ नोव्हेंबर १९४५ रोजी केलेल्या भाषणातील काही (अनुवादित) भाग पुढे दिला आहे. तो वाचा व त्यावर मनन करा -

लोकशाहीचे पंचप्राण

‘आपल्याला निव्वळ रूपातच नव्हे तर वस्तुस्थितीतही लोकशाही हवी असेल तर आपण काय केले पाहिजे? आपली सामाजिक अगर आर्थिक उद्दिष्टे प्राप्त करून घेण्यासाठी, आपण घटनात्मक मार्गाचाच कटाक्षाने अवलंब केला पाहिजे. आपण रक्तरंजित क्रांतीचा मार्ग वर्ज्य केला पाहिजे असा त्याचा अर्थ आहे. आपण कायदेभंग, असहकार व सत्याग्रह या पद्धती वर्ज्य केल्या पाहिजेत हा त्याचा अर्थ आहे. जर आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे प्राप्त करून घेण्यासाठी घटनात्मक मार्गाची उरला नाही, तर बेसनदशीर मार्गाचा अवलंब करणे समर्थनीय ठरू शकेल. परंतु जेथे घटनात्मक मार्ग खुले आहेत, तेथे बेसनदशीर मार्गाचे समर्थन होऊ शकत नाही. बेसनदशीर मार्ग म्हणजे दुसरे तिसरे

काही जणांना उच्च स्थान, तर उरलेल्यांना नीच स्थान अशा प्रकारचे आहे. आर्थिकदृष्ट्या भारतीय समाज असा आहे की, काही जणांना अमाप धनसंपत्ती आहे तर किंत्येक कोट्यवधी लोक महाभयंकर दारिद्र्यात खितपत पडलेले आहेत. २६ जानेवारी १९५० रोजी आपण परस्परविरोधाने भरलेल्या जीवनात पदार्पण करणार आहेत. राजकारणात आपल्याला समता असेल, परंतु सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात विषमता असेल. ‘एक मनुष्य एक मत’ व ‘एक मत एक मूल्य’ हे तत्त्व राजकारणात आपण मान्य करीत आहेत; परंतु, सामाजिक रचनेमुळे सामाजिक व आर्थिक जीवनात आपण ‘एक मनुष्य एक मूल्य’ हे तत्त्व नाकरण्याची आपली क्रिया तशीच पुढे चालू राहणार आहे. हे परस्परविरोधी जीवन आपण किंती दिवस चालविणार आहेत? आपण हे विसंगत जीवन फार काळ चालविले तर राजकीय लोकशाही आपण धोक्यात आणू; ही विसंगती शक्य तितक्या लवकर आपण दूर केली पाहिजे, नाहीतर जे लोक विषमतेमुळे होरपळून निघालेले आहेत ते लोकया घटनासमितीने मोठ्या परिश्रमाने उभी केलेली लोकशाही उडवून देतील.

“आणखी एका गोष्टीची उणीव आहे. ती म्हणजे विश्वबंधुत्वाच्या तत्वास मान्यता देण्याचा अभाव. विश्वबंधुत्वाचा अर्थ काय? मानवामधील बंधुभावाची भावना म्हणजे विश्वबंधुत्व। जर सर्व भारतीयांमध्ये बंधुत्व असेल तरच भारतीय लोक एक आहेत असे म्हणता येईल. सामाजिक जीवनात हे तत्त्व ऐक्य व सामाजिक संघशक्ती देते. हे तत्त्व आत्मसात करून घेणे फार कठीण आहे. अमेरिकेच्या संघराज्यावर ब्राईसने जे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांमध्ये हे तत्त्व आत्मसात करून घेणे किंती अवघड आहे याचे वर्णन केले आहे. त्याची कथा ब्राईसच्याच शब्दात सांगतो. ब्राईस म्हणतो-

“काही वर्षांपूर्वी अमेरिकन प्रोटेस्टंट एपिस्कोपल चर्चचे अधिवेशन चालले होते. त्यांच्या प्रार्थनेमध्ये छोट्या वाक्यांच्या काही प्रार्थना सर्व लोकांसाठी घालण्याचा त्यांचा विचार होता; आणि इंग्लंडच्या एका धर्मगुरुने, ‘हे प्रभू, आमच्या राष्ट्राला आशीर्वाद दे’ अशा अर्थाची प्रार्थना सुचिविली. ती प्रार्थना स्वीकारलीही. परंतु ते त्या क्षणांच्या उत्साहाच्या भरात. दुसऱ्याच दिवशी ते प्रार्थनेचे वाक्य फेरविचाराकरिता ठेवण्यात आले. तेव्हा ‘राष्ट्र’ या शब्दाला किंतीतरी सामान्य धार्मिकांनी आक्षेप घेतले. मग ते शब्द गाळण्यात आले; आणि ‘हे प्रभू! अमेरिकेच्या संयुक्त राज्यांना आशीर्वाद दे’ हे शब्द स्वीकारण्यात आले.”

“न्या वेळी हा प्रसंग घडला त्या वेळी अमेरिकन लोकांत एवढा बंधुभाव नव्हता. आपण एक राष्ट्र आहोत असे पण त्यांना वाटत नव्हते. आपण एक राष्ट्र आहोत हे जर अमेरिकन लोकांना वाटत नव्हते, तर भारतीय लोकांना आपण राष्ट्र आहोत असे वाटणे किंती अवघड आहे. मला पूर्वीचा राजकीय काळ आठवतो की जेव्हा राजकीयषष्ठ्या जागृत लोकांना ‘भारतीय लोक’ हे शब्द ते लोक अधिक पसंत करीत. आपण एक राष्ट्र

आहोत, असे मानण्यात आपण एका मृगजळाच्या मागे धावत आहोत, असे माझे मत आहे. हजारो जातींमध्ये विभागलेले लोक राष्ट्र कसे बनणार? सामाजिक व मानसशास्त्रीय अर्थाने आपण अद्याप राष्ट्र बनलेलो नाही याची जेवढ्या लवकर आपण जाणीव ठेवू तेवढे चांगले! कारण, त्यांनंतरच आपण राष्ट्र बनण्याची किंती गरज आहे याची जाणीव होईल, व तो हेतू साध्य करण्याकरिता कोणता मार्ग व कोणती साधने आपण वापरली पाहिजेत त्यांचा आपण गांधीयांने विचार करू. हे ध्येय प्राप्त करून घेणे फार अवघड आहे. अमेरिकेत जेवढे अवघड होते त्यापेक्षाही अवघड आहे. अमेरिकेत जातींचा प्रश्न नाही; भारतात जाती आहेत. या जाती राष्ट्रविरोधी आहेत. जाती सामाजिक जीवनात विषमता व वेगळेपणा आणतान, म्हणून त्या राष्ट्रविरोधी आहेत. जाती-जातींमध्ये देष व मत्सर निर्माण करतात म्हणूनही त्या राष्ट्रविरोधी आहेत. आपल्याला राष्ट्र बनवायचे असेल तर आपण या सर्व अडचणींना तोंड देऊन त्यातून पार पडले पाहिजे. जर आपण खरे राष्ट्र असू तर विश्वबंधुत्व शक्य आहे. विश्वबंधुत्व नसेल तर ब्रशाने रंगविलेल्या थराची जेवढी खोली असते त्यापेक्षा अधिक खोली समता व स्वातंत्र्यास असणार नाही.”

(संदर्भ: फडके डॉ. भालचंद्र (संपा.), डॉ. अंबेडकरांचे समाजचिंतन, मॅजेस्टिक प्रकाशन, पुणे, पृष्ठे १७५-१७८)

८.६ सारांश

भारताने लिखित घटनेचा स्वीकार केला. कारण त्यात अल्पसंख्याकाना दिलेल्या संरक्षणाचा अंतर्भाव होता. तसेच व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांचा उल्लेख त्यात करण्यात आला होता. ही घटना सार्वभौम मानली गेली कारण त्यात एकंदर जनतेची सहमती व्यक्त झाली होती. सर्वोच्च न्यायालयाने घटनेचा अर्थ लावताना, तिची मूलतत्त्वे संसदेस बदलता येणार नाहीत असा निर्णय दिला. या सर्वांमुळे घटनेच्या पाठीशी मर्यादित राज्यव्यवस्थेचे तत्त्व आहे, हे स्पष्ट होते. ही व्यवस्था सर्वकष प्रार्थना विरोधी आहे.

घटनासमितीने त्यापुढील अनेक प्रारूपांपैकी उदारमतवादी लोकशाही स्वीकारली. या व्यवस्थेचा भारतीय नेत्यांना अनुभव होता. अशी लोकशाही स्थापन करणे हे त्यांचे फार दिवसांचे स्वप्न होते. तसे करताना त्यांनी गांधीवादी व समाजवादी राज्यव्यवस्थेचे पर्याय नाकारले.

घटनासमितीत अनेक महत्वाच्या विषयांवर वाद झाले. राज्याला कारण न देता प्रतिबंधक स्वरूपाची अटक करता यावी का? व्यक्तीचा मालमतेचा हक्क राज्याने हिरावला तर त्याला

न्याय भरपाई देण्याचे बंधन असावे का? आपले राज्य केंद्रित असावे की विकेंद्रित, हक्क हे नकारात्मक असावेत की सकारात्मक हे त्यांपैकी काही महत्त्वाचे वाद होत. या बादांतून आणि घटनासमितीने निवडलेल्या पर्यायातून घटनेत अंतर्भूत विचारव्यूह स्पष्ट होतात.

८.७ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) आपल्या देशाची घटना लिखित स्वरूपात स्वीकारण्याची कारणे स्पष्ट करा.
- (२) आपल्या घटनेची मूलतत्त्वे कोणती? त्यांची सविस्तर माहिती द्या.
- (३) घटनासमितीसमोरील प्रारूपे कोणती? प्रत्येकी पाच ओळींत त्यांची माहिती लिहा.
- (४) अधिकाराच्या वाटपात केंद्राला झुकते माप का मिळाले? सुमारे दहा ओळींत स्पष्ट करा.

८.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) टोपे त्र्यंबक कृष्णाजी, भारतीय राज्यघटना, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर, १९८३
- (२) देशमुख बी.टी., भारतीय संविधान, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, १९८८
- (३) भारताचे संविधान, महाराष्ट्र राज्य भाषा संचालनालय, मुंबई, १९८८
- (४) भोळे भास्कर लक्ष्मण, भारतीय संविधान: सिद्धांत आणि व्यवहार, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर, १९८७
- (५) Basu D.D., *Introduction to the Constitution of India*, Prentice Hall, Delhi, 1983

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
ज्ञानगंगा घरीभरी
मुक्त विद्यापीठ

POL 224

भारतीय राजकारणाची
प्रक्रिया

पुस्तक दुसरे

लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकता

लेखक : डॉ. सुनील दाते, डॉ. यशवंत सुमंत, डॉ. प्र. म. बांदिवडेकर

घटक १ : मताधिकार	१
घटक २ : मूलभूत हक्क	१४
घटक ३ : नागरिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी आणि अन्याय निवारण्यासाठी तरतुदी	२७
घटक ४ : विभूतिप्रतिमा	३६
घटक ५ : प्रतीके	४८
घटक ६ : घटना	५४
घटक ७ : आपल्या राजकारणातील कळीचे शब्दप्रयोग	६२
घटक ८ : आपल्या पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये	६८
घटक ९ : आपल्या दबावगटांचे राजकारण	१०५
घटक १० : आपल्या संसदबाब्य राजकीय संघटनांचे राजकारण	११६

पुस्तक दुसरे

लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकता

प्रास्ताविक

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीला फार व्यापक अधिष्ठान लाभलेले होते. येथील लोक राजकीयदृष्टच्या जागरूक होते. स्वातंत्र्य मिळवून लोकशाही जीवन लाभाबे म्हणून त्यांनी डोळसपणा दाखवला. स्वातंत्र्य संग्रामात त्यांनी मोठा त्याग केला. लोकांच्या या जाणिवेतून व त्यागातून भारतातील लोकशाही व्यवस्था निर्माण झालेली आहे. याचवेळी भारतीय जनतेला सुजाण व दूरदर्शी नेतृत्व लाभले. भारतीय नागरिकांचे जीवन स्वतंत्र, निर्भय व स्वावरुंबी बनावे म्हणून त्यांनी सतत चिंतन केले. भारतीयांच्या खांजगी व सार्वजनिक गरजा व आकांक्षा या नेतृत्वाने योग्य प्रकारे जाणल्या होत्या. त्या दिशेने आपल्या सार्वजनिक जीवनाची काही मार्गदर्शक तत्त्वे त्यांनी नमूद केली. आपल्या राजकीय जीवनाचे आदर्श, उद्दिष्टे व संकल्प यांचा आविष्कार भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात झालेला आहे.

या संदर्भात सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक नागरिकाचा सहभाग सार्थ व भयमुक्त व्हावा म्हणून त्यांनी एक पायाभूत यंत्रणा उभारली. या यंत्रणेचे तीन पैलू आहेत -

(१) मताधिकार, (२) मूलभूत हक्क, (३) नागरिकांच्या स्वासंश्याच्या संरक्षणासाठी व अन्याय-निवारणासाठी तरतुदी.

लोकशाही शासनव्यवस्थेत राज्याची सार्वभौम सत्ता लोकांकडे असते. राज्याचा प्रत्येक नागरिक हा सार्वभौम सत्तेचा वाटेकरी असतो. याची खूण म्हणून प्रत्येकाला मताधिकार दिलेला असतो. अशा सार्वभौम मतदाराचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा यांची घावी देण्यासाठी नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांची तरतुद केलेली असते. त्यामुळे नागरिकांचे सदोदित रक्षण होत असते. परंतु नागरिकांच्या या स्वातंत्र्यावर शासन किंवा अन्य सामाजिक संस्था अथवा अन्य व्यक्ती यांच्याकडून कळत नकळत आक्रमण होण्याची शक्यता असते. अशा वेळी आपल्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी आणि आपल्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी जर यंत्रणा उपलब्ध नसेल तर मताधिकार, मूलभूत हक्क किंवा स्वातंत्र्याला वास्तवात काही अर्थ उरणार नाही. म्हणून प्रत्येक लोकशाही राज्यातील संविधानात विशेष व्यवस्था उभारावीच लागते. या पुस्तकात आपण वरील तीन पैलूंचे स्वरूप समजावून घेणार आहोत.

घटक १ मध्ये मताधिकाराची चर्चा केलेली आहे.

घटक २ मध्ये मूलभूत हक्कांची चर्चा केलेली आहे.

घटक ३ मध्ये आपल्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी व अन्याय-निवारणासाठी कोणत्या तरतुदी केलेल्या आहेत आणि या बाबतीत कोणती यंत्रणा आहे याचा परिचय करून देण्यात आलेला आहे.

आपले राजकीय व्यक्तिमत्त्व हे अर्थातच एका विशिष्ट राजकीय संस्कृतीच्या संदर्भात घडत जाते. आपला इतिहास, समाजरचना, आर्थिक घटक, सामाजिक मूल्ये व परंपरा या सर्व आधारभूत घटकांच्या रसायनातून आपली राजकीय संस्कृती साकार होते. या संस्कृतीचे आपण वारसदार असतो. तिचा आपल्यावर प्रभाव असतो व त्यानुसार आपला राजकीय पिंडही घडत जातो, एक मानसिकता आकार घेते. या मानसिकतेच्या संदर्भात आपण भोवताजाळाच्या राजकीय घडामोर्डींकडे पहातो. आपापल्यापरीने त्यांचां अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतो. यातून आपली राजकीय जाण घडत राहते. ही जाण म्हणजे आपल्या राजकीय मानसिकतेचा आविष्कार असतो. आपल्या सर्व राजकीय व्यवहारांमध्ये व वर्तनाच्या मूळाशी आपली ही राजकीय मानसिकता असते. ही

मानसिकता कशी घडते ते आपण या पुस्तकात पाहणार आहोत.

आपल्या राजकीय मानसिकतेच्या जडण-घडणीमध्ये मुख्यत्वे चार घटकांचा वाटा महत्वाचा आहे ते घटक असे:

- (१) ऐतिहासिक विभूती व त्यांच्या प्रतिमा
- (२) राजकीय प्रतीके
- (३) भूतकालीन वा वर्तमानकालीन प्रेरक राजकीय घटना
- (४) आपल्या राजकीय प्रक्रियेतील कळीचे शब्दप्रयोग

या चारही घटकांचा आपण ४,५,६,७ या घटकांत क्रमशः विचार करणार आहोत.

कोणत्याही लोकशाही देशामध्ये जनमत सुसंघटित करण्यासाठी व ते शासनाद्वारे मूर्त स्वरूपात आणण्यासाठी राजकीय पक्षांची आवश्यकता असतेच. परंतु आपण स्वीकारलेल्या संसदीय पद्धतीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका विशेष महत्वाची ठरते. १८८५ मध्ये काँग्रेसची स्थापना झाल्यापासून आपल्या देशातील राजकीय पक्षांच्या स्वरूपांमध्ये अनेक तन्हेने बदल होत गेला. काँग्रेस पक्षाच्या भारतीय राजकारणातील महत्वामुळे आपल्या पक्षपद्धतीचे वर्णन ‘एकच पक्ष जिथे प्रबळ आहे अशी व्यवस्था’ असे केले जाऊ लागले. परंतु अनेक कारणामुळे काँग्रेस पक्षाची संघटना आता पूर्वीइतकी प्रबळ राहिलेली नाही. त्यामुळेच काँग्रेसबरोबरच जनता दल, भारतीय जनता पक्ष, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट, पक्ष आणि द्रविड मुत्रेत्र कळघम, तेलगु देसम, अकाली दल, नेशनल कॉन्फरन्स, आसाम गण परिषद व अन्य अनेक पक्ष यांना भारतीय राजकारणात महत्व प्राप्त झाले आहे. या राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांचा सामाजिक पाया कोणता व ते समाजातील कोणत्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधीत्व करतात, या पक्षांचे प्रभावशाली नेते कोणते व त्यांनी भारतीय राजकारणावर आपला ठसां कसा उमटवला याची ओळख करून घेण्यानेच भारतीय लोकशाहीच्या प्रक्रियेचे यथार्थ ज्ञान आपणाला होऊ शकेल. याबाबतची विस्तृत माहिती घटक आठ मध्ये आपणाला होईल.

या राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांबरोबरच आता आपल्या देशात दबावगटांचे महत्व वाढत चालले आहे. त्यामध्ये संघटित व्यावसायिक दबावगट आहेत तसेच विवक्षित क्षेत्रांशी संबंधित असंघटित दबावगट व विवक्षित समाजघटकांचे दबावगट आहेत. व्यापार व उद्योगव्यवसाय यांतील दबावगट, मजूर व शेतकरी, विद्यार्थी व युवक, महिला, जाती, धर्म, आदिवासी, भाषा यांच्याशी संबंधित असे हे दबावगट राजकारणावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रितीने मोठा प्रभाव गाजवत आहेत. त्यांच्या अभ्यासाने आपल्याला आपल्या लोकशाही प्रक्रियेचे आणखी एक महत्वाचे अंग घटक नऊ मध्ये अभ्यासात येईल.

गेल्या बीस-पंचवीस वर्षांमध्ये संसदीय मार्गाचा अपुरेपणा जाणवल्यामुळे म्हणा किंवा संसदीय मार्ग मूलभूत समाजपरिवर्तन घडवून आणण्यामध्ये कुचकामी आहेत असे वाटल्यामुळे म्हणा शांतता, पर्यावरण, स्त्रीमुक्ती, दलितमुक्ती, आदिवासीमुक्ती, विज्ञान, आरोग्य, नागरी स्वातंत्र्य, शेतमजुरांचे प्रश्न तसेच अन्य सामाजिक व राजकीय प्रश्न सोडविण्यासाठी कार्य करणाऱ्या तरुणांच्या संसदबाह्य राजकीय संघटना उभ्या राहिल्या आहेत. या संघटनांच्या सामर्थ्याचा आणि मर्यादांचा परिचय करून घेतल्यास आपल्या लोकशाही प्रक्रियांचे आणखी एक परिमाण स्पष्ट होईल हा परिचय घटक दहामध्ये होईल.

घटक १ : मताधिकार

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१. प्रास्ताविक

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ आपल्या मताधिकाराचे संथूल स्वरूप

१.२.२ प्रैढ सार्वत्रिक मताधिकाराचे मर्म

१.२.३ आपल्या मताधिकाराचे साध्य

१.२.४ आपल्या राजकीय सहभागाची व्यवस्था

१.२.५ आपले अनुभव

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.४ सारांश

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

१.६ क्षेत्रीय कार्य

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

आपल्याला राजकीय प्रक्रियेत अर्थपूर्ण रितीने सहभाग प्राप व्हावा यासाठी भयमुक्त वातावरणाची नितांत आवश्यकता असते. सर्वसामान्य नागरिकावर कोणताही दबाव किंवा दडपण नसेल तरच तो निर्भयपणे या प्रक्रियेत सहभागी होईल. असे भयमुक्त वातावरण त्याला खन्या अर्थने स्वशासनाकडे घेऊन जाईल. म्हणजेच त्याच्या सहभागाचा खरा उद्देश सफल होईल. या संदर्भात भारतीय संविधानात दोन पायाभूत तरतुदी केलेल्या आहेत. आपल्याला लाभलेला मताधिकार ही त्यापैकीच एक तरतूद आहे. आपल्या मताधिकाराचे स्वरूप समजावून घेणे हा या घटकाचा उद्देश आहे.

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -

- ★ आपल्याला मताधिकार का पाहिजे, हे समजू शकेल.

★ आपण प्रत्यक्षात हा अधिकार कसा वापरतो, हे संगता येईल.

★ योग्य प्रकारे मताधिकार वापरण्यात कोणते अडथळे येतात, हे लक्षात येईल.

★ मताधिकारावरील मर्यादा दूर करण्यासाठी काय करणे आवश्यक आहे, याची जाणीव होईल.

१.१. प्रास्ताविक

लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य. लोकांनी स्वतःवर करायचे राज्य. एखाद्या राजाने, हुकूमशाहाने किंवा मूठभर लोकांनी चालवलेले राज्य नव्हे. या व्यवस्थेच्या मुळाशी 'माझे कल्याण कशात आहे, हे सर्वात जास्त मलाच कळते', ही भूमिका आहे. तसेच सार्वजनिक कल्याण म्हणजे काय याविषयी माझी काही मते असतात. तेव्हा या दोहोविषयी ज्या वेळी सार्वजनिक निर्णय घेतले जातात त्या वेळी त्यात माझा वाटा किंवा सहभाग असला पाहिजे, हे तत्त्व अनुस्यूत असते. अनेक मार्गानी आपण या निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होत असतो. मतदान हा अशा सहभागाचा एक महत्त्वाचा व मूलभूत भाग आहे. मतदानाच्या प्रक्रियेतून तीन गोष्टी साधल्या जातात -

(१) मतदार वेळोवेळी शासनकर्त्याची निवड करतात. याचाच दुसरा अर्थ असाही आहे की, शासन राबवणारे पक्ष आणि राजकीय नेते या प्रक्रियेतून स्वतःला व एकूणच सर्व शासनसंस्थेला वेळोवेळी अधिमान्यता मिळवून घेतात.

(२) शासनावर मतदारांचा अंकुश राहतो. कारण आपण सत्तेचा, अधिकाराचा दुरुपयोग केल्यास पुढील निवडणुकीत आपल्या हातची सत्ता गमावली जाण्याचे भय सत्ताधान्यांना असते.

(३) स्वतःच्या बदलत्या गरजा व आकांक्षा जर सत्तारूढ पक्ष पूर्ण करू शकत नसेल तर लोक त्याएवजी दुसऱ्या पक्षाला सत्तारूढ करू शकतात. लोकशाही म्हणजे शांततापूर्ण मार्गाने

सत्तांतर घडवून आणण्याची एक अखंड प्रक्रिया असते आणि मताधिकारामुळे ही प्रक्रिया सतत चालू राहते.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ आपल्या मताधिकाराचे स्थूल स्वरूप

आपली लोकशाही 'प्रातिनिधिक लोकशाही' आहे. आकारमान व लोकसंख्या या दृष्टीने भारत हे एक मोठे राष्ट्र आहे. येथे समान हितसंबंध असलेल्या लोकांचे अनेक गट आहेत आणि त्यांचे परस्परसंबंध अत्यंत गुंतागुंतीचे आहेत. तेव्हा आपला राज्यकारभार पूर्ण सहमतीच्या आधारे किंवा एकमताने चालणे शक्य नाही. सर्व लोकांना सर्व प्रश्नांबाबत सर्व वेळेला सहभाग घेणे शक्य नसते, म्हणून लोकांना आपल्या इच्छा-आकांक्षा आणि हितसंबंध आपल्या प्रतिनिधींच्या मार्फत व्यक्त कराव्या लागतात. प्रतिनिधींची निवड करण्यासाठी मतदानाची घटनात्मक तरतूद केलेली आहे.

मतदान म्हणजे शासन कसे असावे याबाबत लोकांनी निवडणुकीद्वारे आपल्या प्रतिनिधींना दिलेले आदेश आणि ते आदेश देणारा नागरिक म्हणजे मतदार होय.

आपल्या संविधानाच्या १५व्या प्रकरणातील अनुच्छेद ३२६ मध्ये मताधिकाराबाबत स्पष्ट तरतूद केलेली आहे. यानुसार केंद्र पातळीवर लोकसभेच्या आणि राज्य स्तरावर विधानसभेच्या निवडणुका प्रौढ-सार्वत्रिक मताधिकाराच्या तत्वावर होतील. वयाची १८ वर्षे पूर्ण असलेल्या कोणाही भारतीय नागरिकाला कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता मताधिकार दिलेला आहे. मूळ तरतुदीमध्ये ही वयोमर्यादा २१ वर्षे होती. परंतु १९८९ साली संसदेने केलेल्या ६२ व्या घटना दुरुस्तीने ही वयोमर्यादा १८ वर्षांपर्यंत खाली आणलेली आहे. आपल्या संविधानाची अंगलबजावणी सुरु झाल्यानंतर विधिमंडळानी केलेल्या कायद्यानुसार हे प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकाराचे तत्व अन्य स्तरांवर कार्य करणाऱ्या लोकशाही स्वराज्य संस्थांमध्येदेखील स्वीकारले गेले. आज अगदी ग्रामस्तरावरील स्थानिक स्वराज्य संस्थेची निवडणूकसुद्धा प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकाराच्या तत्वावर घेतली जाते. अशा रितीने लोकांना स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत कार्य करणाऱ्या संस्थांचा कारभार आपल्या प्रतिनिधींच्या मार्फत चालवण्याची संधी मिळते.

१.२.२ प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकाराचे मर्म

आपले संविधान म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय यावर आधारलेला लोकशाही समाज निर्माण करण्याचा एक संकल्प आहे. हे संविधान आपल्यावर कोणी लादलेले नाही तर ते आपण स्वतःच सामूहिक रितीने स्वीकारलेले आहे. स्वाभाविकपणेच या संविधानाद्वारे मिळालेला मताधिकार सर्वसमावेशक स्वरूपाचा आहे. आपल्या देशात सत्ता अंतिमत: लोकांपाशी आहे. या तत्त्वाचा आविष्कार प्रौढ मताधिकाराचे तत्त्व स्वीकारून आपण सर्वांगीण राजकीय समता व न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने एक पाऊल उचलले आहे. एका व्यक्तीला एक मत आणि सर्व वर्गांतील, सर्व थरांतील व्यक्तींच्या मतांचे समान मूल्य मान्य करून आपण सर्वांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची समान संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

आपला भारतीय समाज विकीर्ण स्वरूपाचा आहे. येथे अनेक धर्मांना मानणारे, अनेक भाषा बोलणारे लहान-मोठे गट आहेत. तसेच एकाच हिंदू समाजाचे विभाजन जाती-उपजातींमध्ये झालेले आहे. आर्थिक स्थितीनुसार श्रीमंत-गरीब असे ढोबळ वर्गांकरण तर आहेच परंतु त्यातही व्यवसायपरत्वे शेतकरी, शेतमजूर, कुशल-अकुशल कामगार अशी वर्गवारीदेखील आहे. शहरी-ग्रामीण, सुशिक्षित-अशिक्षित असा भेददेखील अनेक वेळा महत्वाचा असतो. स्त्री-पुरुष विषमता व ब्यिंगांना कनिष्ठ दर्जा देण्याची वृत्ती तर आपल्या विचारात दृढमूळ झालेली आहे. याच्या जोडीला प्रादेशिक अहंकार आणि राजकीय मतभेद आहेतच. थोडक्यात म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय अशा अनेक अंगांनी हा समाज विभागलेला आहे. या विभागलेल्या समाजातील सर्व गटांचे, सर्व व्यक्तींचे रास्त न्याय आणि लोकशाही हितसंबंध जपत जपत अंतिमत: आपल्याला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय यावर आधारलेला एकात्म राजकीय समाज निर्माण करायचा आहे. म्हणूनच मताधिकाराच्या बाबतीत वरील प्रकारच्या भेदाभेदांचा विचार न करता सर्वांना एका नव्या समाजाचे पाईक म्हणून मतदानाचा अधिकार समान पायावर उपलब्ध करून दिलेला आहे. अशा रितीने आपल्या संविधानाने लोकांच्या बाबतीत कोणताही अपवाद न करता सर्व लोकांवर पूर्ण विश्वास व्यक्त केलेला आहे आणि हा विश्वासच भारतीय लोकशाहीचा पाया आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) पुढील प्रश्नांची ५ ओळींत उत्तरे लिहा.
- (क) मतदार मतदानाच्या माध्यमातून काय करतो ?
- (ख) आपल्या संविधानात मतदानाबद्दल कोणती तरतूद आहे?
- (आ) रिकाम्या जागी कंसातील योग्य पर्याय लिहा.
- (क) आपल्याला मतदानाचा अधिकार ----- दिलेला आहे.
- (संविधानाने/राष्ट्रपतीने/निवडणूक आयोगाने)
- (ख) भारतात मताधिकाराची वयोमर्यादा ----- आहे.
- (२५ वर्षे/२० वर्षे/१८ वर्षे)
- (ग) भारतात प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वावर निवडणुका घेतल्या जातात. (राष्ट्रीय स्तरावरील संस्थांच्या/राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपतीच्या/स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय स्तरावरील लोकप्रतिनिधींच्या)

१.२.३ आपल्या मताधिकाराचे साध्य

आपण या अगोदर आपल्या मताधिकाराचे स्थूल स्वरूप आणि त्या तरतुदीमागचे मर्म विचारात घेतले. त्याचबरोबर सर्वसाधारणपणे लोकशाही राज्यात मतदानाच्या प्रक्रियेतून कोणत्या गोष्टी साधल्या जातात याचाही विचार केला. याच संदर्भात भारतासारख्या नवोदित लोकशाही राज्यातील व्यक्तींन्या संदर्भात मताधिकारातून काय काय गोष्टी साध्य केल्या जातात, याचा विचार करणे महत्वाचे आहे. यावरून आपल्याला हा मताधिकार कशासाठी आहे? याचे महत्व आणि उपयुक्तता काय आहे याची कल्पना येऊ शकेल.

राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे मूलभूत साधन

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अत्यंत विविधतापूर्ण अशा समाजातून एक राष्ट्र उभे करण्याचे जबरदस्त आव्हान आपल्यासमोर होते. ही नव्या राष्ट्राची उभारणी लोकशाही पद्धतीने करायची होती. पूर्वीपासूनच राजकीयटष्ट्या भारताचे स्वरूप संकीर्ण असे होते. ब्रिटिशांच्या काळातही एक तृतीयांश भारत ५६० लहान-मोठ्या राज्यांत विभागलेला होता. इंग्रजांचे भारतावर अधिपत्य होते. परंतु आधुनिक अर्थने भारत हे एक राष्ट्र नव्हते. विविध भागात राहणाऱ्या लोकांचे राजकीय अनुभव आणि जाण-जाणिवांमध्ये फरक होता. धर्मभेद, प्रांतभेद, भाषाभेद या गोष्टीदेखील प्रकरणे लक्षात येण्यासारख्या होत्या.

स्वातंत्र्य चळवळीने या सर्वांना एकत्र आणले व स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि एकसंघ राष्ट्राची उभारणी, या समान ध्येयांनी त्यांना परस्परांशी बांधून ठेवले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर एक राष्ट्र म्हणून त्यांच्यातील राष्ट्रीयत्वाची जाणीव घटमूळ करण्यासाठी समान नागरिकत्व, समान संविधान, समान प्रतीके (राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, इत्यादी) याबरोबरच सर्वांना समान मताधिकार याचा उपयोग निश्चितपणे झाला. एका व्यापक राष्ट्राचा नागरिक म्हणून त्यांना हा अधिकार देण्यात आल्याची जाणीव त्यांच्यात निर्माण झाली. आपल्यातील धर्मभेद, प्रांतभेद, भाषाभेद किंवा राजकीय जाणिवांतील तफावत हे काहीही आपल्या राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या आड येत नाहीत, कारण आपण सर्व एका राष्ट्राचे नागरिक आहोत असा विश्वासच मताधिकाराने त्यांना दिला. या अर्थने राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे एक साधन म्हणून मताधिकाराचा विचार महत्वाचा ठरतो.

नवसमाजाची उभारणी

भारतीय समाज केवळ विविधतापूर्ण होता असे नाही, तर तो विषमतेवर आधारलेला होता. अशा समाजात खन्या अर्थने लोकशाही स्थिर होण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता व न्यायाच्या तत्वांचा अखंड परिपोष होणे आवश्यक होते. या देशातील बहुसंख्य लोक शोषित, दरिद्री व वंचित आहेत. त्यांना हा हक्क मिळाल्यामुळे आपणदेखील आपल्या अवतीभोवतीच परंपरागत विषमतेवर आधारलेले समाज जीवन बदलून नवा समाज उभारण्याला हातभार लावू शकतो, असा विश्वास त्यांच्यात निर्माण झाला. व्यक्तिगत स्तरावर आणि समाजाचा एक समान घटक या नात्याने या व्यापक परिवर्तनाचे साधनच मताधिकाराच्या रूपाने त्यांना मिळाले.

सार्वजनिक जीवनात सहभाग

लोकशाही हा एक केवळ शासन प्रकार नाही. ही एक व्यापक व्यवस्था आहे. व्यक्तिजीवनाच्या राजकीय अंगाबरोबरच ती त्याच्या सामाजिक व आर्थिक अंगाशीदेखील निगडित आहे. केवळ व्यक्तीचे वैयक्तिक जीवन समृद्ध आणि विकसित करण्यापुरता हा विचार मर्यादित नाही तर संपूर्ण जीवनालाच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय या तत्वांनी परिपूर्ण करण्याचा तो एक विचार आहे. याचाच दुसरा अर्थ असा की, हा सहिष्णुतेचा आणि सहजीवनाचा विचार आहे. आपल्यामध्ये मुळातच आपण एकत्र राहावे, एकमेकांना मदत करत करत आपले आयुष्य व्यतीत करावे यांसारख्या वृत्ती असतात. त्यांचे संवर्धन करणे आवश्यक असेते आणि अशा वृत्तीच्या संवर्धनाला लोकशाहीत अनुकूल वातावरण निर्माण होत असेते. म्हणून लोकशाही हीदेखील एक वृत्ती किंवा जीवनमार्ग म्हणून मान्य केलेला आहे. हा मानवी विकासाचा पाया आहे. यातूनच शांततामय सहजीवनावर आधारित नवा

समाज निर्माण होत असतो. हे कार्य कोणी एक व्यक्ती किंवा सत्ताधारी, शासनकर्ता करू शकत नाही तर सर्वच लोकांचा यात सहभाग असणे आवश्यक असते. आपल्याला अशी समाजव्यवस्था उभी करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळवून देणारे मनाधिकार हे महत्त्वाचे साधन आहे. मानवी गुणांच्या विकासाला अनुकूल असे समाजजीवन निर्माण करण्यात आपलाही वाटा आहे. याचा प्रत्यय नागरिकाला मताधिकारातून येतो.

शासनबदलाची प्रक्रिया

मताधिकारामध्ये नागरिकांचा शासन बदलण्याचा अधिकार स्पष्ट आहे. आपल्या गरजा, इच्छा, आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी शासनाने कार्य करावे अशी सर्वसामान्य नागरिकाची अपेक्षा असते. कालमानाप्रमाणे आपल्या गरजा, इच्छा, आकांक्षा यांत बदल घडून येत असतो. म्हणून बदलत्या परिस्थितीशी सुसंगत शासन असावे असा प्रयत्न नागरिकांकडून होत असतो. या त्यांच्या प्रयत्नात मताधिकार साहाय्यभूत ठरतो. मताधिकाराने नागरिक शासनात जो बदल घडवून आणतात त्याची दोन वैशिष्ट्ये आहेत.

फिले वैशिष्ट्य म्हणजे लोक मतपेटीद्वारे शासन बदलतात. म्हणजे ते शासनकर्त्यांना अधिमान्यता देत असतात. त्यांनी पुढील ठारीक काळासाठी राज्य चालवावे यासाठी लोक त्यांना पाठिंबा देत असतात. लोकांच्या या पाठिंब्यावरच सत्तारूढ पक्ष व त्यांचे नेते आपली धोरणे व कार्यक्रम राबवतात. म्हणून मताधिकार हे शासनसंस्थेच्या, शासनाच्या, सत्तारूढ पक्ष व त्यांचे नेते यांच्या अधिमान्यतेचे एक मुख्य साधन आहे, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

शासनबदलाच्या या प्रक्रियेचे दुसरे वैशिष्ट्य हे आहे की, हे परिवर्तन शांतातामय मागाने होत असते. बदलाची ही प्रक्रिया वेगवेगळ्या शासनप्रकारात वेगवेगळ्या स्वरूपात येत असते. उदाहरणार्थ, हुक्मशाहीत किंवा जुलमी राजसत्तेच्या विरोधात बदल घडवून आणण्याची लोकांची इच्छा हिंसक मागाने, संपूर्ण समाजजीवन विस्कळीत करण्याच्या स्वरूपात स्पष्ट होते. यालाच आपण ‘क्रान्ती’ असे म्हणतो. परंतु लोकशाही म्हणजे शांतातामय बदल घडवून आणणारी अखंड प्रक्रिया आहे. ठारीक कालावधीनंतर नियमाप्रमाणे घेतल्या जाणाऱ्या निवडणुका हे या पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे आणि मताधिकार हे लोकांच्या हाती असलेले बदल घडवून आणण्याचे हत्यार आहे. आपणही केंद्रीय स्तरावर अशा स्वरूपाचे शांतातामय परिवर्तन १९७७, १९८० व १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीतून घडवून आणलेले आहेत.

राजकीय खुलेपणा

लोकशाहीमध्ये ज्या पक्षाचे बहुमत असते तो पक्ष सत्ता वापरतो. ज्या पक्षाला बहुमत नसते तो विरोधी पक्ष म्हणून

लोकांच्यातरफे सत्ताधाच्यांवर अंकुश ठेवण्याचे कार्य करत असतो. हे बहुमत-अल्पमत मोजण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती वेगवेगळ्या देशांत आहेत. भारतीय राज्यव्यवस्थेत विधिमंडळातील लोकप्रतिनिधीच्या सभागृहात ज्या पक्षाला निम्यापेक्षा अधिक जागा मिळालेल्या असतात किंवा निम्यापेक्षा जास्त सदस्यांचा पाठिंबा असतो तो पक्ष सत्ताधारी बनतो. म्हणजे सरकार चालवण्यासाठी केन्द्रस्तरावर लोकसभेत आणि राज्यस्तरावर विधानसभेत बहुमताचा पाठिंबा असावा लागतो.

हे बहुमत किंवा अल्पमत साचेबंद किंवा कप्पेबंद नसते; म्हणजे ते धर्म किंवा जात यांसारख्या घटकांवर अवलंबून नसते. निवडणुकीत मंतदार आपल्या मताधिकाराचा वापर करून हे ठरवत असतो. मंतदार कोणा एका राजकीय पक्षाला बांधलेला नसतो. लोक आपली मते बदलत असतात. प्रत्येक निवडणुकीत मंतदार आपले मत नव्याने बनवत असतो आणि मंतदानाच्या माध्यमातून व्यक्त करत असतो. बदलत्या परिस्थितीनुसार नवे प्रश्न लोकांपुढे येतात व त्याचा विचार करून लोक मंतदान करतात. त्यातून त्यांचा पाठिंबा कोणाला आहे हे स्पष्ट होते. या लोकांचे मत बनवण्याच्या प्रक्रियेत विविध राजकीय पक्ष प्रचाराद्वारे आपली भूमिका लोकांपुढे मांडतात. याचा लोकांना आपले मत बनवण्यात उपयोग होतो. या प्रक्रियेत लोकशाहीला अभिप्रेत असणारे सहिष्णुतेचे वातावरण निर्माण व्हावे ही अपेक्षा असते.

लोकशाहीत मतभिन्नतेला वाव असतो; तरीदेखील शेवटी राज्य कसे चालावे, कोणी चालावे यासाठी किमान सहमतीची आवश्यकता असते. अशी सहमती परस्पर विचारविनियमाने, वाटाघाटीने फारसे न ताणता, देवघेवीच्या मागाने व एकमेकांशी संवाद साधून निर्माण केली जाते. यातून राजकीय वातावरणात एक प्रकारचा खुलेपणा, मोकळेपणा निर्माण होतो. आपल्या भारतासारख्या खंडप्राय आणि विविध हितसंबंधी गटांचे अस्तित्व असलेल्या विविधतापूर्ण देशात तर अशा खुलेपणाचे फार मोठे महत्त्व आहे. हा खुलेपणा कायम टिकवून धरण्यासाठी लोकांमध्ये एक विश्वास जागता राहावा लागतो आणि हे कार्य मताधिकारामुळे शक्य होते. मताधिकारामुळे सर्व नागरिकांना समान दर्जा मिळतो व ते सर्वजणात परस्परांशी समान पातळीवरून संवाद करू शकतात.

राजकीय स्पर्धेतून जनसार्वभौमत्वाचा आविष्कार

लोकशाही राज्यात विविध हितसंबंधी गटांत राजकीय स्पर्धा अभिप्रेत असते. प्रत्येक गट एका बाजूला आपले

हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्याच वेळी एकसंघ राजकीय समाजाचा घटक म्हणून एकोच्याने नांदतो, टिकून राहतो आणि तो त्या राजकीय समाजाचा विकास घडवून आणण्याचे कामही करत असतो. म्हणजे मी जर शेतकी असेन तर मी पिकवलेल्या धान्याची योग्य किंमत मला मिळाली पाहिजे असे वाटते. कारण हे माझ्या हिताचे आहे. मी जर कामगार असेन तर मला माझ्या कामाचा पुरेसा, योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे असे वाटते. कारण त्यात माझे हित आहे असे मी मानतो. परंतु त्याच वेळेला मी ज्या राजकीय समाजात राहतो तो स्थिर कसा राहील, त्यातील शासन व्यवस्थित कसे चालेल याचेही भान मला ठेवावे लागते. कारण त्यात सर्वांचेच हित सामावलेले असते. म्हणून जो राजकीय पक्ष किंवा नेता माझ्या या दोन्ही अपेक्षा पूर्ण करील त्याच्या बाजूने मी उभा राहतो. निवडणुकीमध्ये विविध पक्षाच्या रूपाने माझ्यासमोर पर्याय असतात आणि यातील कोणाची निवड करायची याचे लोकशाही व्यवस्थेत मला स्वातंत्र्य असते. या अर्थाने मीच सार्वभौम असतो. आपले व आपल्या गटाचे हितसंबंध आणि व्यापक एकात्म राजकीय समाजाचे हितसंबंध यांची सांगड घालून राज्यकारभार करू शकेल, असा ज्याच्याबद्दल मला विश्वास वाटतो त्यांची मी मतदानाद्वारे निवड करतो. सार्वभौम नागरिकाला हे राजकीय निवडीचे स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून जे खुले भयमुक्त वातावरण असावे लागते ते प्रौढ-सार्वत्रिक मताधिकारामुळे मिळते.

१.२.४ आपल्या राजकीय सहभागाची व्यवस्था

लोकशाही व्यवस्थेत न्याय्य स्वरूपात व खुल्या वातावरणात घेतलेल्या निवडणुकांचे किंवा महत्त्व असते हे आपण या अगोदर पाहिले. असे खुले व निःपक्षपाती वातावरण असावे यासाठी आपल्या संविधानात स्वतंत्र निर्वाचन आयोगाची व्यवस्था केलेली आहे. त्याचा आता आपण विचार करू.

निर्वाचन आयोगाचे स्वरूप

मुख्य निर्वाचन आयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली व नेतृत्वाखाली निर्वाचन आयोग कार्य करत असतो. त्याची नेमणूक राष्ट्रपतींकडून केली जाते. निर्वाचन आयोगात एकापेक्षा जास्त आयोगांची नेमणूकही करता येते. अशा वेळी मुख्य निर्वाचन आयुक्त आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून मुख्य काम पाहतो व इतर आयुक्त आयोगाचे सदस्य असतात. नवव्या लोकसभेच्या निवडणुकीच्या वेळी (१९८९ मध्ये) अतिरिक्त आयुक्तांची नेमणूक केलेली होती. या निवडणुकीनंतर नवे सरकार

अधिकारावर आल्यानंतर निर्वाचन आयोगाचे स्वरूप पूर्वीप्रमाणेच एकसदस्यीय करण्यात आले. घटक राज्याच्या व केंद्रशासित प्रदेशांच्या स्तरावर प्रादेशिक आयुक्त नेमले जातात. ते मुख्य निर्वाचन आयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली काम करत असतात. निर्वाचन आयोगाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे, आयोगाने कोणत्याही दबावाखाली न येता काम करावे, यासाठी काही महत्त्वपूर्ण तरतुदी केलेल्या आहेत. आयोगाचे अध्यक्ष, सदस्य व प्रादेशिक निर्वाचन आयुक्तांच्या नेमणुका करण्याचा अधिकार जरी राष्ट्रपतींना असला तरी आयुक्तांना बडतर्फ करण्याचा अधिकार त्यांना (राष्ट्रपतींना) दिलेला नाही. मुख्य निर्वाचन आयुक्ताला बडतर्फ करायचे असेल तर त्याच्याविरुद्ध संसदेत प्राभियोगाची (इंपीचमेंट) कारवाई करावी लागते व दोन तृतीयांश सदस्यांनी पाठिंबा दिल्यास त्याला पदमुक्त करता येते. अतिरिक्त आयुक्त, प्रादेशिक स्तरावरील आयुक्त यांना मुख्य निर्वाचन आयुक्ताच्या शिफारशीशिवाय बडतर्फ करता येत नाही. याशिवाय निवडणुका जाहीर झाल्यानंतर त्या संदर्भातील सर्व निर्णय आयोगाला स्वतंत्रपणे घेण्याचा अधिकार आहे. त्यात कोणालाही हस्तक्षेप करता येत नाही. थोडक्यात म्हणजे निर्वाचन आयोगाच्या कार्यात संसद किंवा मंत्रिमंडळाला हस्तक्षेप करता येऊ नये याची पुरेशी काळजी भारतीय संविधानात घेतलेली आहे.

निर्वाचन आयोगाची कामे

राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, लोकसभा, राज्यसभा व त्यांची विधिमंडळे यांच्या निवडणुका घेणे ही निर्वाचन आयोगाची प्राथमिक जबाबदारी आहे. यासाठी आवश्यक असलेली कामे निर्वाचन आयोगाला करावी लागतात. ती कामे पुढीलप्रमाणे आहेत-

- (१) मतदारांच्या याद्या तयार करणे व त्या अद्यावत करणे.
- (२) नवीन जनगणनेनुसार आवश्यकतेप्रमाणे मतदारसंघांची पुनर्रचना करणे.
- (३) राजकीय पक्षांना मान्यता देणे व तो पक्ष अखिल भारतीय स्वरूपाचा आहे की प्रादेशिक स्वरूपाचा आहे हे ठरवणे.
- (४) राजकीय पक्षांना व उमेदवारांना निवडणूक चिन्हे देणे.
- (५) संपूर्ण निवडणूक प्रक्रियेची कार्यवाही करणे व त्या संदर्भात निर्माण झालेले प्रश्न, वाद, तेटबरखेडे यांवर निर्णय देणे.
- (६) निवडणुकांचे निकाल जाहीर करणे.
- (७) निवडणुकीचा कार्यक्रम ठरवणे आणि त्यासाठी खुले वातावरण राहील अशी व्यवस्था करणे.
- (८) निवडणुकांचे अहवाल तयार करून प्रसिद्ध करणे.

निर्वाचन आयोगाची कसोटी

संविधान अमलात आले तेव्हापासून ते आतापर्यंत लोकसभेच्या नऊ वेळा निवडणुका झाल्या. त्याचबरोबर राज्यसभेच्या नियमितपणे द्वैवार्षिक आणि राज्य विधिमंडळाच्या अनेक वेळा निवडणुका झालेल्या आहेत. त्यात निर्वाचन आयोगाने अपेक्षित अशा तटस्थपणे, स्वतंत्रपणे व निःपक्षपातीपणे कार्य केलेले आहे. परंतु अलीकडच्या काळात निवडणुकांचे स्वरूप बरेच बदललेले आहे. त्यामुळे पूर्वीच्या तुलनेने आयोगाला अधिक सावधपणे कार्य करावे लागत आहे. निवडणुकीतील गैरप्रकारातही बरीच वाढ झालेली असल्यामुळे फेरमतदान, फेरनिवडणुका घेण्याचे आदेश वारंवार द्यावे लागत आहेत. आपल्या स्वतंत्र यंत्रणेमार्फत गैरप्रकारांची चौकशी करून निर्णय घेण्याचे प्रकार वाढत आहेत. पूर्वी आयोगाला अपवादात्मक परिस्थितीत एखाद्या मतदार संघात आपला अधिकारी तटस्थ प्रेक्षक म्हणून पाठवावा लागत असे. परंतु आजकाल कोणत्याही प्रतिष्ठेच्या किंवा ज्यात राजकीय पक्षाचे प्रमुख पुढारी किंवा मंत्री उमेदवार म्हणून असतील तर आयोगाला तेथे आपला अधिकारी तटस्थ प्रेक्षक म्हणून पाठवणे अपरिहर्य झालेले आहे. या पार्श्वभूमीवर निर्वाचन आयोगाचे स्वातंत्र्य व निःपक्षपातीपणा कसास लागण्याची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. आतापर्यंत तरी आयोगाच्या कामात सत्तारूढ पक्षाचाच हस्तक्षेप झाल्याचे उदाहरण नाही. याचे श्रेय आयोगाचे नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तींच्या कार्यनिष्ठा व जबाबदारीच्या जाणिवेला आहे. यानंतर येणारा काळ मात्र खरा कसोटीचा काळ आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- ३

(अ) खालील प्रश्नांची पाच ओळींत उत्तरे द्या.

(क) मताधिकारामुळे जो शासनबदल घडतो त्याची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत ?

(ख) निर्वाचन आयोगाची स्वायत्तता कशी राखली जाते ?

(आ) रिकाम्या जागी कंसातील योग्य तो पर्याय लिहा.

(क) आपल्या देशात सरकार बनवण्यासाठी विधिमंडळात सदस्यांचा पाठिंबा लागतो.

(निम्यापेक्षा जास्त/दोन तृतीयांश/तीन चतुर्थांश)

(ख) निर्वाचन आयोगाची निर्मिती केली आहे. (संसदेने/संविधानाने/न्यायमंडळाने)

(ग) मुख्य निर्वाचन आयुक्ताला बडतर्फ करण्याचा अधिकार आहे.

(राष्ट्रपतीला/संसदेला/पंतप्रधानाला)

- (घ) प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकारामुळे राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होता येते.
(सर्व स्त्री-पुरुषांना/सर्व स्त्रियांना/सर्व नागरिकांना)

१.२.५ आपले अनुभव

मतदान निर्दोष व्हावे, त्यातून लोकमताचा कौल स्पष्टपणे व्यक्त व्हावा, मतदारांनी निर्भयपणे व मुक्त वातावरणात मतदान करावे यासाठी निवडणूक मंडळ काम करत असते. हे आपण या आधीच्या भागात पाहिलेच आहे. परंतु केवळ कायदेशीर तरतुदी व यंत्रणा असल्या म्हणजे पुरेसे आहे असे नाही. अखेर लोकांचा निवडणुकीतील भयमुक्त सहभाग, त्यांच्यातील राजकीय जाणिवेची प्रगल्भता आणि त्यांच्यातील जागरूकता यावर अवलंबून असतो आणि या गोष्टी अनुभवातून येत असतात. जवळपास गेली चाळीस वर्षे आपण विविध पातळ्यांवरच्या राजकीय पदाधिकाऱ्यांच्या निवडीसाठी मताधिकाराचा वापर करत आहोत. आपला हा चाळीस वर्षांचा निवडणुकांचा आणि मतदानाचा अनुभव आपल्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप व त्यावरील मर्यादा स्पष्ट करण्यास साहाय्यभूत ठरेल म्हणून त्याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

जमेची बाजू

मताधिकारामुळे या देशातील अगदी सामान्यातील सामान्य व्यक्तीला राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध झालेली आहे. यापूर्वी अशी संधी अगदी मोजक्या लोकांना मिळत असे. या नव्या संधीमुळे लोकांना अनेक दृष्टीने त्यांच्या राजकीय जीवनात फायदा झाला आहे. दिवसेदिवस मतदानामध्ये सहभागी होणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत चालते आहे. तसेच लोक राजकीयहष्ट्या जागरूक होऊन जाणीवपूर्वक मतदान करताना दिसतात. या आणि यांसारख्या अनेक गोष्टी या प्रक्रियेत जमेची बाजू आहेत. त्याचा आपण तपशिलाने विचार करू.

राजकीय सहभागाचे वाढते प्रमाण

आपला देश हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे असे मानले जाते. हे संविधान अमलात आंत्यानंतर १९५२ साली पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या आणि लोकांनीही त्यांना मिळालेल्या मताधिकाराचा उपयोग करून आपल्या संसद प्रतिनिधींची व राज्य विधिमंडळाच्या सदस्यांची निवड केली. या पहिल्या निवडणुकीत जवळपास १६ कोटी ३२ लाख मतदार होते. ही संख्या गेल्या चाळीस वर्षांत तिप्पट झालेली आहे. १९८९ साली झालेल्या नव्या लोकसभेच्या निवडणुकीच्या

वेळी मतदारांची संख्या ५० कोटींपर्यंत पोहोचली म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या ६२ टक्के लोकांना मताधिकार वापरण्याची संधी मिळाली.

अर्थात सर्वांनीच या संधीचा फायदा घेतला असे नाही. १९५२ साली झालेल्या पहिल्या निवडणुकीत ४५.७ टक्के मतदान झाले तर १९५७ साली ४८.२ टक्के मतदान झाले. १९६२ पासून पुढे झालेल्या निवडणुकांत मतदान ५० टक्क्यांच्या वरच झालेले दिसते. गेल्या चाळीस वर्षांत मतदानात सतत वाढ होत गेलेली आहे असे नाही तर त्यात चढउतार आहेत. चढउतारालाही काही अर्थ आहे. हा चढउतार त्या निवडणुकीच्या वेळी समोर आलेले प्रश्न, त्यांची लोकांना जाणवलेली तीव्रता, इत्यादी गोष्टींशी निगडित आहे. पहिल्या दोन निवडणुकांमध्ये बहुसंख्य मतदारांना अशा प्रकारे राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अनुभव नव्हता. कारण पूर्वी त्यांना संधीच मिळालेली नव्हती. त्यामुळे सर्वसामान्यांना सुरुवातीच्या काळात मतदानाचे विशेष महत्त्व वाटत नव्हते म्हणून त्या वेळी मतदान ५० टक्क्यांपेक्षाही कमी झाल्याचे दिसते. १० वर्षांच्या अनुभवानंतर मात्र हळूहळू आपल्याला या साधनाचे महत्त्व कवून आले. १९६७ साली काही विरोधी पक्षांनी एकत्र येऊन लोकांसमोर काँग्रेसला पर्याय देण्याचा प्रयत्न केला. १९७७ साली झालेल्या निवडणुकीला आणीबांगीची पाश्वभूमी होती, तर १९८४ साली झालेल्या निवडणुकीवर श्रीमती इंदिरा गांधींच्या हत्येचे सावट होते. त्या वेळी राजकारणातील घडामोर्डीवर आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचे एक चांगले साधन म्हणून लोकांनी मतदानाकडे पाहिले. १९६२ नंतर मतदानातील लोकांच्या सहभागात चढउतार दिसत असले तरी गेल्या अनेक वर्षांत ५० टक्क्यांपेक्षा कमी मतदान झालेले नाही ही गोष्टदेखील लक्षात घेण्यासारखी आहे. सन १९९१ च्या १०व्या लोकसभा निवडणुकीत ६१% सन १९९६ च्या १५व्या लोकसभा निवडणुकीत ५७.९% तर सन १९९८ च्या १२व्या लोकसभा निवडणुकीत ६२% मतदान झाले. यावरून आपल्या राजकारणातील सहभागात वाढ होत गेलेली आहे हे स्पष्ट होते. निकोप लोकशाहीच्या वाढीसाठी नागरिकांचा वाढता सहभाग अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशी बाब आहे.

राजकीय प्रगल्भतेत वाढ

गेल्या चाळीस वर्षांत भारतीय लोकांचा राजकारणातील सहभाग वाढत आहे. परंतु ही वाढ केवळ संख्यात्मक आहे असे नाही. आपला निवडणुकांचा अनुभव असे दाखवतो की, लोकांनी आपली वाढत जाणारी राजकीय समज आणि व्यवहारज्ञानाचा प्रत्ययदेखील दिलेला आहे. १९६२ सालापर्यंत भारतीय मतदारांनी काँग्रेस पक्षाचे स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्य, त्याचे नेतृत्व, संघटन व राज्य चालवण्याची त्या पक्षाची क्षमता, इत्यादी गोष्टींचा विचार करून सत्ता काँग्रेसच्या हाती दिली. परंतु १९६७ मध्ये प्रथमच त्यांनी त्या पक्षाला मोठा हादरा दिला. केंद्र स्तरावर जरी काँग्रेस पक्षाच्या हाती सत्ता आली तरी आठ घटक राज्यांत बिगर काँग्रेसी पक्षांच्या हाती सत्ता देऊन मतदारांनी

आपण आपल्या इच्छेनुसार शासनात बदल घडवून आणू शकते याचा प्रत्यय आणून दिला. बिगर काँग्रेसी सरकारे व्यवस्थित रितीने चालत नाहीत हे लक्षात आल्यावर १९७१ नंतर लोकांनी श्रीमती गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्षाला पुन्हा प्रचंड बहुमताने निवडून देऊन पुढील पाच वर्षे निर्वंधपणे राज्यकारभार करण्याची संधी दिली. १९७७ व १९८० साली झालेल्या निवडणुकांमध्ये मतदारांनी अनुक्रमे जनता पक्ष व काँग्रेस यांच्या हाती देशाचा राज्यकारभार सोपवला. या दोन्ही वेळी सत्तारूढ पक्षाच्या चुका व लोकांच्या इच्छेविरोधी असे त्यांचे वर्तन याबद्दलची नापसंती लोकांनी मतपेटीद्वारे व्यक्त केली होती. १९८३ नंतर मतदारांनी पुन्हा जागरूक असल्याचे दाखवले. त्यांनी अनेक घटक राज्यांत तेथील परिस्थितीचा विचार करून स्थानिक राजकीय पक्षांना किंवा अन्य राजकीय पक्षांना पाठिंबा दिला. यामुळे आंध्र प्रदेशात तेलुगु देसम, कर्नाटकात जनता पक्ष, त्रिपुरात मार्क्सवादी पक्ष सत्तेवर आले. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते, ती म्हणजे-

मताधिकाराने लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची जी संधी मिळाली त्यामुळे त्यांच्या राजकीय जाणिवा वाढण्यास मदत झाली. नागरिक म्हणून आपण राजकीय प्रक्रियेत भाग घेणे आपले कर्तव्य आहे, ही भावना वाढीला लागली.

मतदानाचे बदलते स्वरूप

गेल्या चाळीस वर्षांच्या अनुभवावरून असे दिसून येते की, भारतीय मतदाराला आपल्या मताचे मूल्य व सामर्थ्य यांची जाणीव होऊ लागली आहे. आपल्या पारंपरिक विचार-चौकटीतून बाहेर पडून आपल्या मताधिकाराचा वापर तो करू लागलेला आहे. निवडणुकीच्या निमित्ताने सर्व स्तरांवरील आणि सामाजिक गटांतील व्यक्ती संघटित होऊ लागलेल्या आहेत. त्यांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढते आहे. त्यांच्या वाढत्या इच्छा-आकांक्षांना मूर्त स्वरूप देण्याचे आश्वासन देणाऱ्या राजकीय पक्षाला त्यांनी जसा प्रचंड प्रमाणात पाठिंबा देऊन सत्ताधारी बनवले, तसेच वचनपूर्ती न केल्याबद्दल आलेला हताशपणा व असंतोष मतपेटीद्वारे व्यक्त करून सत्ताधार्यांना दूर सारण्याचा इतिहासही त्यांनी घडवलेला दिसतो.

मतदारांमधील वाढती जागरूकता लक्षात आल्यावर १९७०-७१ नंतर श्रीमती इंदिरा गांधींनी 'गरिबी हटाव' सारख्या घोषणा व वीस कलमी कार्यक्रमाद्वारे लोकानुरंजनाचे (पॉप्युलिस्ट) राजकारण सुरू केले. त्यांनी परंपरेने राजकारणात प्रभावी असलेल्या घटकांच्या हिताच्या जागी व या वर्गातून आलेल्या नेत्यांच्या जागी, मागास जाती व गटांच्या नेत्यांना प्रोत्साहन देण्याचे आणि दुर्लक्षित गटांच्या हितांना प्राधान्य देण्याचे अवलंबले. या आधारे त्यांनी जनराजकारणाचे नवे पर्व भारतीय राजकारणात सुरू केले. याचा परिणाम असा झाला की, पूर्वी राजकीय पक्ष आणि मतदार यांच्यामध्ये मध्यस्थ म्हणून

काम करणाऱ्या अभिजन-वर्गाचे (उदाहरणार्थ, वतनदार, जमीनदार, जातींचे पुढारी किंवा पूर्वीचे राजेरजवाडे, संस्थानिक, इत्यादींचे) महत्त्व हव्यूहव्यू कमी होऊ लागलेले आहे. आता मतदार केवळ प्रभावी घटकाच्या इशाऱ्यावर मतदान न करता स्वतंत्रपणे विचार करून स्वतःचे निर्णय स्वतःचे घेऊन ते मतपेटीद्वारे व्यक्त करू लागले आहेत.

या संदर्भात आपल्या लोकसभेतील सभासदांच्या सामाजिक पाश्वभूमीत होत असलेला बदल विचारात घेता येईल. सुरुवातीच्या काळात राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झालेल्या व नेतृत्व करणाऱ्या शहरी व सुशिक्षित सदस्यांची संख्या मोठी होती. परंतु हव्यूहव्यू यात फरक पडलेला दिसतो. पहिल्या लोकसभेत शेती व्यावसायिकांची संख्या २२.४ टक्के होती ती वाढत जाऊन १९८० साली झालेल्या सातव्या लोकसभेत निवडणुकीनंतर ३९.५ टक्के झाली. डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक, अध्यापक यांसारख्या प्रतिष्ठित व्यवसायातील सदस्यांची पहिल्या लोकसभेत फार मोठी संख्या होती (४७ टक्के). परंतु हव्यूहव्यू त्यांच्या संख्येत घट होऊन १९८० साली त्यांची संख्या २२ टक्के झाली. १९६२ सालानंतर तिसऱ्या लोकसभेत सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ता असा एक व्यावसायिक वर्ग मोठ्या प्रमाणात समोर आलेला दिसतो. साधारणपणे त्यांचे प्रमाण १८ टक्के ते २० टक्क्यांपर्यंत आहे.

वरील आकडेवारी लक्षात घेतल्यावर आपल्याला हे स्पष्ट होईल की, लोकांच्या संसदेतील प्रतिनिधींच्या सामाजिक, आर्थिक पाश्वभूमीत बदल होत असला तरी तो फारसा लक्षणीय नाही. आपल्या देशातील ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहताते. ६५ टक्के लोक निरक्षर आहेत, तर ५० टक्के लोक मध्यम व लहान शेतकरी आणि अन्य लहानसहान व्यवसाय करणारे कारागीर असे आहेत. जवळपास ४० टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगतात. परंतु संसदेत निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचा विचार केल्यास या वर्गाचे प्रतिनिधी फारसे दिसत नाहीत. संसदेवर अजूनही ग्रामीण भागातील भूस्वामी आणि शहरी मध्यमवर्गांचा प्रभाव आहे. सामाजिक, आर्थिक दृष्टीने कनिष्ठ असणाऱ्या वर्गाला यामध्ये फारसे प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही. याला अनेक कारणे आहेत. त्यांची चर्चा आता आपण येथे करणार नाही. परंतु या स्थितीतही हव्यूहव्यू फरक पडत चालला आहे, हेदेखील आपल्याला जाणवत आहे. हा हव्यूहव्यू होणारा बदलच कालांतराने या संस्थांचे स्वरूप खंच्या अर्थाने प्रातिनिधिक बनवू शकेल.

आपल्या संसदेच्या स्वरूपात घडत असलेला हा बदल मंदगतीने होत असला तरी दुर्लक्षणीय नाही. या परिवर्तनामुळे राजकीय पक्षांना व त्यांच्या नेतृत्वाला सर्वसामान्य लोकांशी थेट संपर्क साधण्याची आवश्यकता वाढू लागली आहे. लोकांच्या अपेक्षा काय आहेत? त्यांचे

प्रश्न कोणते आहेत? ते सोडवण्यासाठी आपण काय केले पाहिजे? याचा विचार आता आपल्या राजकारणात महत्त्वाचा बनत चालला आहे. लोकांचा पाठिंबा सरसकटपणे आपल्याला गृहीत धरता येणार नाही, याची जाणीवदेखील राजकारणी नेत्यांना आता होऊ लागलेली आहे.

भारतीय राजकारणाच्या स्वरूपात घडून आलेला हा बदल जरी अनेक कारणामुळे घडलेला असला तरीदेखील मताधिकाराचा यात फार मोठा वाटा आहे. पिढ्यान्पिढ्या राजकीय प्रक्रियेपासून दूर ठेवल्या गेलेल्या लोकांना प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकारामुळे जी संधी मिळाली, त्यातून त्यांच्या राजकीय जाणिवांत परिवर्तन घडून आले. आपण आपल्या इच्छेनुसार राज्यकर्ते बदलू शकतो, असा एक आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये आलेला दिसतो.

हे सर्व जरी दिसत असले, मताधिकाराने त्यांच्या राजकीय सहभागाचा मार्ग प्रशस्त करण्यास अनुकूल वातावरण करण्यात साहाय्य केलेले असले, तरीदेखील याला काही मर्यादा निश्चितपणे आहेत. आजही लोकांना अनेक वेळा निवडणुकांमध्ये मोकळेपणाने, निर्भयपणे सहभागी होता येत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांच्या मार्गात अनेक अडथळे आहेत. त्यांच्यावर मात करण्यासाठी काही उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे. या संदर्भात आपल्या मतदानाच्या प्रक्रियेतील उणिवांचा विचार करावा लागेल.

मतदान प्रक्रियेतील उणिवा

आपल्याला मिळालेल्या मताधिकाराचा वापर आपण निवडणुकीमध्ये मतदान करून करत असतो. मतदान निर्दोष व्हावे, लोकांना आपला कौल योग्य रितीने देता यावा, आपल्याला निर्भयपणे आणि खुल्या वातावरणात मतदान करता यावे यासाठी निर्वाचन आंशोगासारखी संस्था आपल्या देशात कार्य करत असते, हे आपण मागील भागात पाहिलेच आहे. परंतु खरा प्रश्न आहे तो म्हणजे प्रत्यक्षात आपण या संपूर्ण निर्वाचनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होत असताना आपल्याला कोणता अनुभव येतो? खरोखरच आपण भयमुक्त आणि खुल्या वातावरणात मतदान करतो का? गेल्या चाळीस वर्षांचा अनुभव जरी बराचसा उत्साहवर्धक असला तरी अलीकडेच्या काळात आपल्याला यातील उणिवांची, मर्यादांची जाणीव होऊ लागलेली आहे. आता आपण त्याचाच विचार करणार ओहोत.

मतदार म्हणून आपल्यावर असणारी जबाबदारी

मतदारांच्या याद्या तयार करणे, त्या अद्यावत करणे हे निर्वाचन आयोगाचे कार्य आहे. परंतु मतदारांच्या यादीत आपले नाव आहे याची खात्री करून घेणे, ही मात्र आपली जबाबदारी

आहे. कारण मतदारांच्या यादीत नाव असल्याशिवाय आषथ्याला मतदानाचा हक्क बजावताच येत नाही. एकदा मतदारांच्या यादीत नाव आले म्हणजे ते कायम राहीलच असे नसते. कारण वेळोवेळी याद्या अद्यावत करण्याचे काम चालू असताना अनवधानाने किंवा निष्काळजीपणामुळे आपले नाव गाळले जाऊ शकते. म्हणून जेव्हा निवडणुका जाहीर होतात किंवा मतदार याद्या दुरुस्त करण्याची प्रक्रिया चालू असते तेव्हा आपले नाव त्यात आहे की नाही हे पाहणे प्रत्येक मतदाराचे कर्तव्य आहे. नाव नसेल तर दिलेल्या मुदतीच्या आत मतदार यादीत नाव समाविष्ट करण्यासंबंधीचा अर्ज भरून देणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. कारण मतदारांच्या यादीत नाव असल्याशिवाय मतदानाचा हक्क बजावताच येणार नाही. तो हक्क जरी आपल्याला संविधानाने दिलेला असला तरी जोपर्यंत मतदान करणे हे आपले कर्तव्य आहे अशी जाणीव मतदारांमध्ये होत नाही तोपर्यंत त्या हक्काला काही अर्थ नाही. म्हणून मतदान करणे हे आपले लोकशाही व्यवस्था दृढमूल करण्याबाबतचे कर्तव्य आहे, याची जाणीव सर्व मतदारांमध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. आपल्याला लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळालेली असूनदेखील पुष्कळ वेळा अज्ञानामुळे व जबाबदारीची जाणीव नसल्यामुळे आपण त्यापासून वंचित राहतो. म्हणून याबाबत आपण मतदार म्हणून सतर्क असणे अत्यंत जरूरीचे असते. वस्तुतः निवडणुकीत मतदाराने स्वतःच्या विचारानेच स्वतःचे मत विशिष्ट पक्षाच्या बाजूने देणे आवश्यक असते. तसेच भारतात लोकशाही टिकावी या दृष्टीने भारतात बलवान व स्थिर पक्ष असण्याची गरज आहे. त्यामुळे त्या पक्षाचे शासन निवडून दिलेल्या पाच वर्षांच्या कालावधीत टिकू शकेल. परंतु संबंधित पक्षाचा पाच वर्षांचा कालावधी संपण्यागूर्वीच मध्यावधी निवडणुका होतात व देशाचा निवडणुकीवर प्रचंड खर्च होतो. त्यामुळे देशाच्या विकास योजनांवर विपरीत परिणाम होतो. सन १९९६ च्या ११व्या लोकसभा निवडणुकीचा खर्च ५४२ कोटी रुपये, सन १९९८ च्या १२व्या लोकसभा निवडणुकीचा खर्च ७५० कोटी रुपये आणि सन १९९९ च्या १३व्या लोकसभा निवडणुकीचा १००० कोटी रुपये खर्च झाला. वारंवार होणाऱ्या निवडणुका टाळणेबाबत व पक्ष संघटना याबाबत मतदार जागृत असला पाहिजे.

आपले मत बनवणे

लोकशाहीत लोकमताचा कौल मतपेटीतून व्यक्त होत असतो. मत बनवण्याच्या या प्रक्रियेत प्रचारतंत्राचे महत्त्व फार असते. निवडणुकीच्या वेळी लोकमत घडवण्याचे कार्य प्रामुख्याने राजकीय पक्ष करीत असतात. यामागे त्यांचा उद्देश आपल्याला अनुकूल लोकमत बनवणे हा असतो. यासाठी जाहीरनामे, मतदारांच्या प्रत्यक्ष गाठीभेटी, सभा, व्याख्याने, प्रचारफेन्या यांसारख्या तंत्रांचा वापर केला जातो. आपण केलेले कार्य व

भावी योजना यांबाबत वृत्तपत्रांतील जाहिराती, लेख, पत्रके, इत्यादी लिखित माध्यमांद्वारे लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न होत असतो. वृत्तपत्रे स्वतंत्रपणेदेखील निवडणुकीची वार्तापत्रे, खास लेख, बातम्या, अग्रलेख या मागाने लोकमत बनवण्याचा प्रयत्न करत असतात. यात अपेक्षा अशी असते की, सर्व राजकीय पक्षांच्या भूमिका लोकांपर्यंत पोहोचाव्यात व त्यांच्यावर विचार करून लोकांनी मत बनवावे.

प्रचार माध्यमे

१९७७ साली जनता पक्षाचे सरकार अधिकारावर आल्यानंतर आकाशवाणी व दूरदर्शन या सरकारी नियंत्रणाखाली असलेल्या माध्यमांद्वारे मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना आपल्या पक्षाची भूमिका मांडण्याची संधी देण्याची प्रथा सुरु झाली. ती आजतागायत चालू आहे. परंतु याचे स्वरूप प्रतिकात्मक आहे.

वृत्तपत्रांच्या बाबत असे दिसते की, बहुतेक सर्व वृत्तपत्रे हितसंबंधी गटांच्या हाती असतात. त्यामुळे निवडणुकीच्या काळात अनेक वृत्तपत्रे राजकीय पक्षाची मुख्यपत्रे म्हणून काम करत असतात व आपल्या पक्षाच्या बातम्या, सभांचे वृत्तांत, एकांगीपणे देऊन लोकमत बनवण्याच्या आदर्श व्यवस्थेवर आधात करतात. यामुळे सर्वसामान्यांचा बुद्धिभेद होतो. आकाशवाणी, दूरदर्शनसारखी माध्यमे सरकारी नियंत्रणाखाली असल्यामुळे सत्तारूढ पक्ष आपल्या प्रचारासाठी त्याचा वापर करून घेतो. या माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या बातम्या, होणाऱ्या चर्चा सत्तारूढ पक्षाला अनुकूल अशा पद्धतीने होत असतात. यांचा परिणाम एकांगी लोकमत बनण्यात होतो.

समाजातील विचारवंत व बुद्धिवंत यांनी लोकांना त्यांच्यापुढील प्रश्न समजावून सांगणे, निरनिराळ्या राजकीय पक्षांच्या भूमिकांचे विश्लेषण करणे निकोप लोकशाहीच्या वाढीसाठी आवश्यक आहे. परंतु या वर्गात राजकारणाबाबत फार मोठी अनास्था असल्याचे दिसते. लोकांचे प्रबोधन करण्याची क्षमता असलेला हा वर्ग उदासीन राहतो.

बदललेले तंत्र

अलीकडच्या काळात प्रचारांचे तंत्र बदलले आहे. प्रचारात पक्षाचे धोरण, कार्यक्रम यांपेक्षा नेत्यांचा उदोउदो फार मोठ्या प्रमाणात करण्यात येतो. गेल्या काही निवडणुकांमध्ये राजकीय नेत्यांचे प्रचंड मोठे चित्रफलक, त्यांच्या भाषणाच्या दृक्श्राव्य फिती, वृत्तपत्रांतून केल्या जाणाऱ्या पूर्ण पानांच्या जाहिराती यांसारख्या अत्यंत खर्चीक प्रकारांचा उपयोग केल्याचे आढळते. पैशाच्या या वारेमाप उधळपटीमुळे योग्य रितीने जनमत तयार करण्याएवजी अत्यंत विकृत पद्धतीने ते आपल्याला अनुकूल करून घेण्याचा राजकीय पक्षांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. यामुळे सर्वसामान्य मतदारांवर मोठा दबाव येतो.

ज्याच्याजवळ एवढा खर्च करण्याची शक्ती नाही असे पक्ष किंवा उमेदवार या स्पर्धेत उतरू शक्त नाहीत व आपली बाजू प्रभावीपणे मतदारांसमोर मांडू शक्त नाहीत. यामुळे खन्या स्वरूपात तोकमत बनवण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे येतात.

याचा अर्थ राजकीय पक्षांनी प्रचार करू नये असे नाही, तर प्रचार करताना मतदारांवर कोणत्याही प्रकारे अनुचित असे मानसिक दडपण येणार नाही याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

जातीयवादी प्रचार

पैशाच्ना व इतर प्रलोभनांचा वापर मते मिळवण्यासाठी केला जातो त्याचप्रमाणे जातीय व जमातवादी प्रचारदेखील मतदानासाठी योग्य वातावरण निर्माण करण्यातील फार मोठा अडथळा आहे. भारतीय समाज अनेक जाती-धर्मांमध्ये विभागलेला आहे. उच्चनीचतेच्या कल्पनेमुळे समाजात विभागता आहे. याचा फार मोठा पगडा राजकीय विचारशक्तीवर आहे. तसेच हिंदू-मुस्लीम या दोन प्रमुख धर्मगटांचे वेगळेपणदेखील निवडणूक प्रचारात वापरले जाते. जातीय किंवा धार्मिक आवाहन हे भावनिक असते व या आधारावर लोकांना संघटित करणे सोपे असते. मतदार संघात कोणत्या जाती-धर्मांचे किती लोक आहेत या आधारावर उमेदवार ठरवले जातात व यशापयशाचे गणित मांडले जाते. दैनंदिन व्यवहारातले प्रश्न, अडचणी बाजूला राहतात व केवळ जातीय किंवा धार्मिक भावनेला आवाहन केले जाते. अंधश्रद्ध, अशिक्षित व परंपराग्रस्त भारतीय मतदारांवर जातिधर्माचा फार मोठा पगडा असल्यामुळे अशा आवाहनांना अनुकूल प्रतिसाद मिळतो. अर्थात याचा अर्थ सर्वच लोक नेहमीच या आधारावर विचार करून मतदान करतात असे नाही, परंतु संधी मिळाल्यास भारतीय राजकीय नेते याचा पुरेपूर फायदा उठवण्याचा प्रयत्न करतात, ही बाब महत्त्वाची आहे. उमेदवारांची निवड करतानाही बन्याच वेळा जाति-धर्मासारख्या गोष्टींचा विचार केला जातो व उघडपणे जरी नाही, तरी अप्रत्यक्षपणे जातिधर्माच्या भावनांना आवाहन केले जाते.

मतदानाच्या वेळी घडणारे गैरप्रकार

मतदार म्हणून नोंद झाल्यानंतर आपण प्रतिनिधींच्या निवडणुकीत मतदान करण्यास पात्र ठरतो. यासाठी मतदानकेंद्राची संपूर्ण यंत्रणा निर्वाचन आयोगाच्या देखरेखीखाली केली जाते. यानाबाबत निश्चित स्वरूपाचे नियम आहेत व त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न आयोगाकडून होत असतो. आपल्या मतदानकेंद्रावर जाऊन आपले मत देणे प्रत्येक मतदाराचे कर्तव्य असते. परंतु बन्याच वेळा या ठिकाणीदेखील आपल्या मार्गात अडथळे आणले

जातात. आपल्या विरोधी असणाऱ्या मतदाराला धाकदपटशा दाखवून तो मतदानकेंद्रावर येणारच नाही अशी व्यवस्था हितसंबंधी व्यक्ती किंवा गट करत असतात. विशेषत: ग्रामीण भागात दलित आदिवासी व अन्य दुर्बल घटकांच्या मतदारांना अनेक वेळा अशा प्रकारांना तोंड द्यावे लागते. परंतु अलीकडच्या काळात याहीपेक्षा काही भयंकर प्रकार घडू लागले आहेत. यात मतपेट्या पळवणे, मतदानकेंद्रावर शस्त्रबलाच्या साहाय्याने ताबा मिळवणे व सर्व मतपेट्यांमध्ये आपल्या इच्छेने गतपत्रिका भरणे, मतदान केंद्राच्या परिसरात हिंसाचार घडवून आणून मतदारांमध्ये भीती निर्माण करणे, इत्यादी गोष्टींचा समावेश करता येईल. या सर्वांचे मुल्य कारण म्हणजे राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण. उत्तर प्रदेश, बिहार राज्यांमध्येच हे आतापर्यंत घडत होते. आता या गोष्टी हल्लूहल्लू इतर राज्यांत पसरत आहेत ही चिंतेची बाब आहे. उत्तर प्रदेश, बिहारसारख्या राज्यांमध्ये आजही सरंजामशाही व्यवस्थेचा प्रभाव आहे. हितसंबंधी लोक काही ठिकाणी आपल्या शक्ती-सामर्थ्याच्या आधारे राजकीय व्यवस्थेकीला पकड घटू ठेवण्याचा प्रयत्न हिंसाचाराने करतात. १९८० साली निवडणुकीतील हिंसाचारात ठार झालेल्यांची संख्या १०-१२ इतकी होती तर १९८४ साली हिंसाचारात ३६ जणांचा बळी गेला. १९८९ साली झालेल्या नवव्या लोकसभेच्या निवडणुकीच्या वेळी हा आकडा २५० च्या जवळपास आहे. मतदानकेंद्र ताब्यात घेऊन गैरप्रकार करण्याचे प्रकारही या निवडणुकीत मोठ्या प्रमाणात आहे. खुद पंतप्रधानांच्या मतदारसंघातीही असे प्रकार झाले की बाब भारतीय लोकशाहीला निश्चितच स्पृहणीय नाही. १९९१ पासून निवडणुकीत हिंसाचाराचे प्रमाण अतिशय वाढले.

या गैरप्रकारांत राजकीय नेते, समाजकंटक, गुंड प्रवृत्तीच्या व्यक्ती, पोलीस यंत्रणा व सरकारी अधिकारी यांचे संगनमत असते. या हिंसाचार, गैरप्रकारांमुळे ग्रामीण भागातला अशिक्षित, गरीब मतदार भयभीत झालेला आहे, तर शहरात राहणारा पांढरपेशा मतदार या संपूर्ण प्रक्रियेबाबत उदासीन बनतो आहे. या दोन्ही गोष्टी लोकशाही व्यवस्थेला मारक आहेत.

स्थियांचे प्रतिनिधित्व

भारतीय संविधानाने मतदानामध्ये पुरुषांइतके च स्थियांनादेखील समान अधिकार दिलेले आहेत. मतदारांमध्ये त्यांचे प्रमाणही जवळपास समसमान आहे. परंतु काही अपवाद वगळता आपल्या घरातील स्त्री मतदार क्षितिच स्वतंत्रपणे मतदान करताना दिसतात. बहुतेक वेळा स्त्री मतदार घरातील पुरुष मतदारांच्या सल्लियानुसार किंवा त्यांच्या सांगण्यानुसार मतदान करतात. याचे कारण आपल्या समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन. आजही पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आपण आपल्या कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान दुर्घात नाही. अर्थात हा काही जाणीवपूर्वक गैरप्रकाराचा भाग नसला तरी प्रत्यक्षात मतस्वातंत्र्याच्या मार्गातला एक अडथळाच आहे.

लोकप्रतिनिधी म्हणून स्थियांचे प्रतिनिधित्वही त्यांच्या लोकसंख्येच्या तुलनेने अत्यल्प आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी स्थियांना काही जागा राखीव असायच्या. नंतर मात्र केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्था सोडल्या तर इतरत्र अशा राखीव जागांची व्यवस्था नाही. राज्य व केंद्र स्तरावर स्थियांना वेगळे प्रतिनिधित्व न देण्यामागे कदाचित अशी भूमिका असावी की, सर्वांना समान अधिकार असल्यामुळे स्थियांना निवडून येणे फारसे अवघड जाणार नाही. प्रत्यक्षात मात्र वेगळेच चित्र दिसते. १९५२ सालापासून १९८९ पर्यंत नऊ वेळा लोकसभेच्या निवडणुका झाल्या. त्यात स्त्री प्रतिनिधींची संख्या कधीच ९ टक्क्यांपेक्षा जास्त नव्हती. त्यांच्या संख्येत सतत चढउतार दिसतो, परंतु लक्षणीय फरक दिसत नाही. १९८४ साली झालेल्या निवडणुकीनंतर लोकसभेतील स्त्री प्रतिनिधींची संख्या सर्वाधिक होती. सन १९९१ च्या १०व्या लोकसभागृहात ३९ स्त्री प्रतिनिधी होत्या. सन १९९६ च्या ११व्या लोकसभागृहात ३९ स्त्री प्रतिनिधी होत्या तर १९९८ च्या १२व्या लोकसभागृहात ४३ स्त्री प्रतिनिधी होत्या.

लोकसभेतील स्त्री प्रतिनिधींचे प्रमाण

	१	२	३	४	५	६	७	८	९
लोकसभा	१९५२	१९५६	१९६१	१९६७	१९७१	१९७७	१९८०	१९८४	१९९१
स्त्री प्रतिनिधींची संख्या	१०	२७	३४	३१	२२	११	२८	४४	२७
एकूण सदस्य संख्या टक्क्यां	४.४	५.४	६.३	६.१	८.२	३.४	५.३	८.१	५.२

राज्य विधिमंडळामधील स्थियांच्या प्रतिनिधित्वाची स्थिती यापेक्षा फारशी वेगळी नाही. कागदोपत्री स्थियांना समान मानून आपण त्यांच्या राजकारणातील सहभागाची व्यवस्था केलेली असली तरी प्रत्यक्षात आपल्या राजकीय व्यवहारात हे समानतेचे तत्व आणू शकलेलो नाही, ही फार मोठी उणीव आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

लोकशाही मनोवृत्तीचा अभाव

हे सर्व घडते याचे कारण आजही आपण खन्या अर्थने लोकशाही मनोवृत्तीचे बनलेलो नाही. व्यक्ती-स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे अत्यंत महत्वाचे मूल्य आहे. परंतु अज्ञान, दारिद्र्य आणि सामाजिक व आर्थिक विषमता यांमुळे व्यक्ती आजही खन्या अर्थने स्वतंत्र झालेली नाही. जोपर्यंत खन्या अर्थने व्यक्ती-स्वातंत्र्य निर्माण होणार नाही तोपर्यंत मत-स्वातंत्र्यालाही काही अर्थ नाही.

आपल्या देशात बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात आणि आजही ग्रामीण भागातील सामाजिक संबंधांचे स्वरूप फारसे बदललेले नाही. दलित व मागासलेल्या वर्गांचे वरिष्ठ वर्गावरील परावर्लंबन कमी झालेले नाही. तेथील पुढारी वर्ग लोकशाहीच्या नावावर आपले पुढारीपण येन-केन प्रकारे टिकवून धरण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी तो परंपरेने प्रस्थापित झालेले उच्च स्थान, त्यातून मिळालेले बल आणि सामर्थ्य, पैसा, इत्यादी मार्गांचा वापर करून मतदारांवर दडपण आणण्याचा प्रयत्न करतो आणि दरिद्री, अज्ञानी ग्रामीण मतदार बन्याच प्रमाणात या दबावाखाली येतो. त्यामुळे निवडणुकांमधील त्यांचा सहभाग उत्पूर्तीही नसतो व जाणीवपूर्वकही नसतो.

आपले राजकीय पक्षदेखील वास्तविक प्रश्नांवर लोकांना संघटित करण्याएवजी धर्म, जात, भाषा अशा संकुचित भावनांना आवाहन करून लोकांचा पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे आपण मतदान करतो ते अर्थपूर्णही नसते व भयमुक्तही नसते. मताधिकाराच्या साहाय्याने राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची आपली वाटचाल वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे आहे. आपल्या मताधिकाराचा खन्या अर्थने मुक्तपणे, अर्थपूर्ण रितीने वापर करण्यामध्यल्या या अडचणी आहेत.

मताधिकाराने काहीच साध्य झाले नाही असे नाही. संरचनेच्या काही मर्यादा आहेत. मनोवृत्तीतील काही उणिवा आहेत. प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेतही त्रुटी आहेत. तरीदेखील परिस्थिती निराशाजनक आहे असे मानण्याचे काही कारण नाही. या अडीअडचणी, उणिवा यांच्यावर मात करण्याच्या उपाययोजनांचा विचारही सतत चालू आहे. अर्थात त्याचा आपण येथे विचार करणार नाही. कारण तो संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थेच्या संदर्भात लास्वत्र विषय आहे.

या देशात बहुसंख्य लोक निरक्षर, अज्ञानी, दरिद्री असूनसुद्धा आपल्या संविधानकर्त्यांनी, नेत्यांनी लोकशाही व्यवस्था रूजवण्याचे आव्हान स्वीकारले व पुढे पन्नास वर्षे आपण ते पेलले आहे हे दुर्लक्षित करता येणार नाही. लोकशाहीती जनसंघटन करण्यासाठी व लोकांना जागृत करण्यासाठी त्यांच्याशी सतत संपर्क, दलणवळण आवश्यक असते. आपल्या देशात या साधनांचीदेखील कमतरता आहे. आपला लोकशाही राबवण्याचा अनुभवदेखील केवळ पन्नास वर्षांचा आहे. तरीदेखील तिसऱ्या जगातील किंवा विकसनशील राष्ट्रांमधील सर्वांत व्यवस्थित चाललेली लोकशाही व्यवस्था आपल्या देशातच आहे. निवडणुकांमध्ये काही अडथळे कोठे कोठे येत असतात किंवा काही वेळा गैरप्रकार घडून येतात. परंतु साधारणत: आपल्या देशातल्यांनी निवडणुका स्वतंत्र वातावरणात होतात हा आतापर्यंतचा अनुभव आहे. हळूहळू आपल्या येथे लोकशाही दृढमूल होत आहे व लोकांच्या मनोवृत्तीतील लोकशाहीला सुसंगत असा फरक पडत आहे आणि याचे सर्व श्रेय त्यांना आपल्या नेतृत्वाने मोठ्या विश्वासाने जो मताधिकार दिला त्याला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.
- (क) पहिल्या दोन सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये मतदानाचे प्रमाण कमी होते, याची कारणे काय आहेत?
- (ख) अलीकडच्या काळात प्रचार-तंत्रात कोणता बदल झालेला आहे?
- (आ) पुढील विधाने चूक की ब्रोबर ते सांगून कंसात
 (✗) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (क) गेल्या पन्नास वर्षात आपल्या मतदानाच्या सरासरीत सतत चढ-उतार झालेला दिसतो. ( )
- (ख) मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांना आकाशवाणी व दूरदर्शनवरून आपली भूमिका मांडण्याची संधी १९५२ सालापासूनच मिळालेली आहे. ( )
- (ग) मतदारांच्या यादीत एकदा नाव आले म्हणजे ते कायम राहतेच असे नाही. ( )
- (घ) आपल्या संसदेत स्त्री प्रतिनिधींचे प्रमाण जास्त आहे. ( )

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (क) शासनकर्त्यांची निवड, त्याच्यावर अंकुश ठेवणे आणि आवश्यकता असेल तर शांततामय मागाने सत्ता बदल.
- (ख) कोणताही भेदभाव न करता १८ वर्षावरील नागरिकाला मतदानाचा अधिकार.
- (आ) (क) संविधानाने, (ख) १८ वर्षे, (ग) स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय स्तरावरील लोकप्रतिनिधींच्या

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (अ) (क) शासनाला अधिमान्यता, शांततामय मागाने शासन बदल.
- (ख) नेमणुका राष्ट्रपतीकडून व पदमुक्तता संसदेत प्राभियोगाच्या पद्धतीने, शिवाय आयोगाच्या कारभारात कोणालाही हस्तक्षेप करता येत नाही.

- (आ) (क) निम्न्यापेक्षा जास्त, (ख) संविधानाने, (ग) संसदेला, (घ) सर्व नागरिकांना

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (क) सर्व लोकांना अगोदरचा अनुभव नव्हता. निरक्षरता व अज्ञान यामुळे त्याचे महत्त्व कळत नसे.
- (ख) प्रचारतंत्र गुंतागुंतीचे झाले आहे. पैशाचा वारेमाप वापर.
- (आ) (क) ✓, (ख) ✗, (ग) ✓, (घ) ✗.

१.४ सारांश

भारतात प्रातिनिधिक लोकशाही आहे. शासन कसे असावे याबाबत निवडणुकीद्वारा लोकांनी प्रतिनिधींना दिलेले आदेश म्हणजे मतदान. हे आदेश देणारा नागरिक म्हणजे मतदार. वयाची १८ वर्षे पूर्ण असलेल्या कोणाही भारतीय नागरिकाला भेदभाव न करता संविधानाने मताधिकार दिलेला आहे. प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकाराचे तत्त्व गावपातळीपासून राष्ट्रीय स्तरापर्यंत स्वीकारलेले आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय यांवर आधारलेला लोकशाही समाज निर्माण करण्याचा एक संकल्प म्हणजे आपले संविधान. आपल्या देशात सत्ता अंतिमत: लोकांपाशी आहे. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्त्वाद्वारे आपल्या विकीर्ण समाजातील सर्व लोकांवर व्यक्त करण्यात आलेला विश्वास म्हणजे भारतीय लोकशाहीचा पाया होय.

मताधिकार हे राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे मूलभूत साधन आहे. तसेच ते नवसमाजाच्या उभारणीचे, व्यापक परिवर्तनाचे, साधन आहे. व्यापक लोकशाही समाजव्यवस्था उभी कण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळवून देणारे ते साधन आहे. लोक मतपेटीद्वारे शासन बदलू शकतात. हे परिवर्तन शांततामय मागाने होते. प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकारामुळे खुले भयमुक्त वातावरण निर्माण होते व त्यामुळे सार्वभौम नागरिकाला राजकीय निवडीचे स्वातंत्र्य मिळू शकते. निवडणुकांसाठी खुले व निःपक्षपाती वातावरण असावे यासाठी संविधानाने स्वतंत्र निर्वाचन आयोगाची व्यवस्था केलेली आहे.

भारतातील सार्वत्रिक निवडणुकांचा अभ्यास केल्यास असे आढळते की, राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढत आहे व नागरिकांच्या राजकीय प्रगल्भतेत वाढ होत गेली आहे. मतदानाचे स्वरूप बदलत गेले. १९७० नंतर जनराजकारणाचे नवे पर्व सुरु झाले. मतदान प्रक्रियेत विविध प्रकाराच्या उणिवाही आढळतात. उदाहरणार्थ, प्रचारमाध्यमांचा गैरवापर, खर्चांक प्रचारतंत्रे,

जातीयवादी प्रचार, मतदानातील गैरप्रकार, हिंसाचार, इत्यादी. राजकीय व्यवहारात स्थिरांच्या प्रतिनिधित्वाबाबत आपण समानेतेचे तत्त्व प्रत्यक्षात आणू शकलेलो नाही.

जोपर्यंत खन्ना अर्थाने व्यक्ती-स्वातंत्र्य निर्माण होणार नाही, तोपर्यंत मत-स्वातंत्र्यालाही काही अर्थ नाही.

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) मतदानाच्या प्रक्रियेतून कोणत्या तीन गोष्टी साधल्या जातात ?
- (२) निर्वाचन आयोगाचे स्वरूप कसे असते ?
- (३) निर्वाचन आयोगाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे म्हणून भारतीय संविधानात केलेल्या तरतुदी कोणत्या ?
- (४) मतदान प्रक्रियेतील उणिवा स्पष्ट करा.
- (५) थोडक्यात उत्तरे लिहा-
  - (क) शासन बदलाची प्रक्रिया कोणती ?
  - (ख) निर्वाचन आयोगाची कोणतीही दोन कामे लिहा.
  - (ग) स्थिरांना संसदेत खास प्रतिनिधित्व देण्याची गरज स्पष्ट करा.

१.६ क्षेत्रीय कार्य

कोणत्याही एका सार्वत्रिक निवडणुकीचा पुढील संदर्भात अभ्यास करा-

- (क) तुमचे गाव ज्या लोकसभा / विधानसभा मतदार संघात आहे, त्या मतदार संघात किती उमेदवार उभे होते, त्यांना किती मते मिळाली, कोण विजयी झाले, यावर टिपण तयार करा.
- (ख) विजयी उमेदवाराने प्रचारासाठी जी प्रचार-साधने वापरली त्यांचे नमुने गोळा करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) डॉ. भोळे भा.ल., भारतीय राज्यव्यवस्था
- (२) डॉ. जोशी प.ल., भारतीय संविधान : शासन आणि राजकारण
- (३) डॉ. बाचल वि.म., भारतीय संविधान : शासन आणि राजकारण

घटक २ : मूलभूत हक्क

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
  - २.२.१ हक्क कशासाठी ?
  - २.२.२ मूलभूत हक्कांचे स्वरूप
  - २.२.३ आपल्या मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये
  - २.२.४ आपले मूलभूत हक्क
  - २.२.५ आजपर्यंतची वाटचाल
  - २.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
  - २.४ सारांश
  - २.५ सरावासाठी स्वाध्याय
  - २.६ क्षेत्रीय कार्य
  - २.७ अधिक अध्ययन

२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -

- ★ आपल्या मूलभूत हक्कांचे स्वरूप स्पष्ट होईल.
- ★ आपल्याला घटनेद्वारे कोणकोणते मूलभूत हक्क मिळाले आहेत हे सांगता येईल.
- ★ हेच हक्क आपल्याला का मिळाले याचे उत्तर मिळेल.
- ★ आपल्याला मिळालेल्या या हक्कांवर कोणत्या मर्यादा आहेत हे लक्षात येईल.

२.१ प्रास्ताविक

आपण समाजात राहत असतो. आपल्याला-प्रत्येकाला व्यक्ती म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व असते. स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असते. परंतु समाजात आपल्याबोरोबर इतर व्यक्तीसुद्धा असतात आणि त्यांच्याशी आपले संबंध असतात. एकाच वेळी व्यक्ती म्हणून आपल्या इच्छा, आकांक्षा आणि गरजा असतात. उदाहरणार्थ, अन्न, वस्त्र, निवारा, कौटुंबिक जीवन, इत्यादी आणि त्यांची पूर्ती करायची असते व समाजाचा घटक म्हणून परस्परसंबंधाचे संगोपनही करायचे असते. यातूनच आपल्या व्यक्तिगत गुणांचा विकास होतो आणि समाज स्थिर होतो. परस्परांच्या गरजांचा विचार, परस्परांना साहाय्य आणि एकमेकांबद्दलची सहानुभूती हा सामाजिक जीवनाचा आधार आहे, यातूनच हक्कांची निर्मिती होते. हक्क मानवी जीवनातील समाजशीलतेतून निर्माण होतात. एकाकी व्यक्तीला किंवा मानवी समाजापासून दूर जंगलात राहणाऱ्याला हक्कांची आवश्यकता नसते. कारण तेथे जीवन अनिर्बंध असते. तेथे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अमर्याद असते. परंतु अशा 'स्वातंत्र्याला' अर्थ नसतो. ती व्यक्ती जेव्हा दुसऱ्या व्यक्तीच्या संपर्कात येते तेव्हा त्यांच्या स्वातंत्र्यावर एकमेकांच्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादा पडतात. यातूनच आपले हक्क आणि त्यांच्यावरील मर्यादांची आपल्याला जाणीव होऊ लागते.

लोकशाही राज्यात नागरिकांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग अत्यंत महत्वाचा असतो. यासाठी आपल्याला काही अधिकारांची किंवा हक्कांची गरज असते. यातील काही हक्क आपल्याला व्यक्ती म्हणून असलेल्या अस्तित्वासाठी असतात. काही हक्क आपल्या गुणांच्या विकासासाठी सुयोग्य असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असतात, तर काही हक्क आपल्या राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी असतात. या संदर्भात आपण मारील घटकात मताधिकाराचा विचार केला. या घटकात आपण आपल्याला व्यक्ती म्हणून आणि राज्याचा नागरिक म्हणून जे हक्क मिळालेले आहेत त्यांचा अभ्यास करून आहोत. हे महत्वाचे हक्क आपल्या संविधानातील तिसऱ्या प्रकरणात मूलभूत हक्क म्हणून नमूद केलेले आहेत.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ हक्क कशासाठी?

समाजात राहत असताना आपण भयमुक्त असावे. आपल्याला कोणीतरी त्यांच्या लहरीखातर शारीरिक इजा करून नये किंवा बंधनात टाकून येण्याची हमी हवी असते. तसेच आपल्या अंगांच्या गुणांचा विकास करण्यासाठी लिहिण्या-बोलण्याचे, हिंडण्या-फिरण्याचे, व्यवसाय-धंदा निवडण्याचे, आचार-विचारांचे, धार्मिक-श्रद्धांचे स्वातंत्र्य हवे असते. यांतूनच आपण स्वतःला समाजोपयोगी बनवू शकतो. इतरांशी विचारांचे आदान-प्रदान करू शकतो. वेळप्रसंगी त्यांच्या मदतीला धावून जातो. भयमुक्त व सभ्य जीवनासाठी असे स्वातंत्र्य आवश्यक असते. लोकशाही शासनव्यवस्थेत सहभागी होण्यासाठी काही वेगळ्या प्रकारचे स्वातंत्र्य लागते. असे स्वातंत्र्य राजेशाही किंवा हुक्मशाही असलेल्या देशातील नागरिकांना मिळत नाही.

राज्यातील शासनप्रकार कोणताही असो व्यक्तीला सध्य जीवनासाठी हक्क असतातच. फक्त व्यक्तीला कोणते हक्क असावेत? कोणते हक्क महत्वाचे आहेत? व्यक्तीला किती प्रमाणात स्वातंत्र्य द्यावे? किती आणि कोणते निर्बंध घालावेत हे खरे प्रश्न असतात. या बाबतीत व्यक्ती आणि राज्य यांच्यात राज्य अस्तित्वात आल्यापासून संघर्ष होत आलेला आहे. समाजात रोजांच्या व्यवहारात इतर व्यक्तींबरोबर आपला संबंध येणे स्वाभाविक असते. सर्वांना समान स्थान राहायचे असेल तर त्यातून आपल्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा येणे अपरिहार्य होते. उदाहरणार्थ, मला रस्त्यावरून काढी फिरवत जाणे आवडते, तो माझा हक्क आहे परंतु इतरांनादेखील तसाच रस्त्यावरून निर्वंधपणे जाण्याचा हक्क आहे. हे दोन्ही हक्क जपायचे असतील तर माझा काढी फिरवण्याचा अधिकार दुसऱ्याचे 'नाक' जेथे सुरू होते तेथे संपायला हवा. माझ्या वर्तनाने दुसऱ्या व्यक्तीला इजा होणार नाही, त्याचे स्नातंत्र्य हिरावले जाणार नाही तेथर्पर्यंतच मला वर्तनस्वातंत्र्य असावे हे अपेक्षितच आहे. जॉन स्टुअर्ट मिलच्या मते माझे खाजगी विश्व व सामाजिक विश्व यांच्यातील हे द्वंद्व आहे. यात संतुलन कसे राखायचे यात सत्ताधान्यांची कसोटी आहे.

समाजात अनेक प्रकारचे गट असतात. धार्मिक, वांशिक, भाषिक अशा स्वरूपात त्यांचे अस्तित्व असते. यातील काही गट बहुसंख्य असतात तर काहींची सामूहिक शक्ती, संख्याबद्द मर्यादित असते. ते अल्पसंख्य असतात. यांच्यातील संघर्षात अल्पसंख्याक गटातील व्यक्तींना त्यांच्या मर्यादित शक्तींमुळे विशेष संरक्षणाची गरज असते आणि त्याची जबाबदारी राज्यावर येऊन पडते. राज्य अशा परिस्थितीत अल्पसंख्य व्यक्तींचे हक्क स्पष्ट करून त्यांना संरक्षण देते. म्हणजेच राज्य या

ठिकाणी अल्पसंख्याकांच्या हक्कांना मान्यता देऊन त्या गटातील व्यक्तींच्या मनात सुरक्षिततेची भावना निर्माण करते.

अनेकदा स्वार्थापोटी किंवा मिळालेली सत्ता निरंकुशापणे वापरण्याच्या हव्यासापोटी सत्ताधान्यांकदून व्यक्तीच्या हक्कांचा संकोच होतो व व्यक्तीचे खाजगी विश्व आणि सार्वजनिक जीवन यातील संतुलन बिघडते. विशेषत: निरंकुश राजसत्तेत किंवा हुक्मशाहीत व्यक्तीच्या जीवनातील सत्ताधान्यांचा हस्तक्षेप बाढतो आणि व्यक्तीच्या विकासाचे मार्ग खुंटतात. तिची गळचेपी होते. याचा परिणाम समाजस्वास्थ्यावर होतो. अशा परिस्थितीत अशा आक्रमणापासून संरक्षण म्हणूनही व्यक्तीला हक्कांची आवश्यकता असते. प्रातिनिधिक लोकशाहीसारख्या शासनप्रकारातही सत्ताधारी बहुमताच्या जोरावर संसदेसारख्या संस्थेमार्फत कायदे करून व्यक्तींच्या खाजगी जीवनात हस्तक्षेप करू शकतात. त्यामुळे समाजातील न्याय्य वातावरणाला तडा जातो. अशा वेळी व्यक्तींना हक्कासाठी संघर्ष करावा लागतो आणि त्यांना मिळालेल्या हक्कांच्या साहाय्याने व्यक्ती शासनाच्या किंवा सत्ताधान्यांच्या अनावश्यक हस्तक्षेपाला प्रतिबंध करू शकते.

लोकशाही राज्यात व्यक्तीच्या हक्कांचा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा असतो. लोकशाहीचे यशापयश त्या राज्यातील लोकांना किती स्वातंत्र्य आहे यावर अवलंबून असते. ही लोकशाही राज्याची खरी निशाणी असते. म्हणून प्रत्येक लोकशाही राज्यात व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल असे वातावरण निर्माण करणे आणि राज्याची सुरक्षितता व स्थैर्य कायम राहील या दोन्ही गोष्टीत संतुलन साधणे महत्वाचे असते आणि हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लोकांना हक्क द्यावे लागतात.

अलीकडच्या कोळात बहुतेक सर्व राज्यांमध्ये व्यक्तीला मिळणाऱ्या निवडक हक्कांचा स्पष्ट निर्देश संविधानात केलेला आढळतो. ही हक्कांची निवड तत्कालीन परिस्थितीच्या संदर्भात निर्माण होणारे प्रश्न, त्या हक्कांना हमी देण्याची शासनाची कुवत, लोकांच्या मागण्या व राज्याची गरज यांसारख्या घटकांवर अवलंबून असते. यालोंच 'मूलभूत हक्क' असे म्हटले जाते. थोडक्यात म्हणजे-

- ★ व्यक्तीच्या वैयक्तिक इच्छा व आकांक्षा,
- ★ राज्याचे स्थैर्य आणि सुरक्षितता,
- ★ व्यक्तीच्या जीवनातील राज्याच्या अनावश्यक हस्तक्षेपाला प्रतिबंध, आणि
- ★ लोकशाही व्यवस्थेत सर्वांना विकासाची समान संधी व स्वातंत्र्य यासाठी हक्क आवश्यक असतात.

२.२.२ मूलभूत हक्कांचे स्वरूप

आपले जीवन समृद्ध करण्यासाठी व्यक्तीला अनेक प्रकारचे हक्क असतात. त्यातील काही हक्क नैतिक स्वरूपाचे असतात तर काही कायदेशीर स्वरूपाचे असतात. या कायदेशीर हक्कांना राज्याचे पाठबळ असते. वृद्धापकाळी आपल्या मुलाने आपली सेवा, शुश्रूषा करावी हा मातापित्यांचा हक्क नैतिक स्वरूपाचा आहे, तर व्यक्तीचे जीवित आणि वित्त यासंबंधातील हक्क सरकारने केलेल्या कायद्यानुसार प्राप्त होत असतात. हे हक्क वैधानिक किंवा कायदेशीर हक्क म्हणून ओळखले जातात. आपले काही हक्क हे वेळोवेळी बदलण्याच्या सरकारच्या मर्जीवर अवलंबून नसावेत. त्यात बदल करण्याचा अधिकार सरकारला असू नये अशी कल्पना आहे. कारण असे असले म्हणजे निसटत्या बहुमताच्या जोरावर निवडून आलेल्या सरकारला अल्पमतातील सरकारविरोधी लोकांच्या हक्कांचा संकोच करता येणार नाही. म्हणून अशा हक्कांचा अंतर्भव संविधानात केला जातो, म्हणजे आपोआपच त्यात बदल घडवून आणणे कठीण होते. अशा हक्कांना मूलभूत हक्क म्हटले जाते.

आधुनिक राज्यात राहणाऱ्या व्यक्ती व नागरिक यांना मूलभूत हक्क असावेत ही कल्पना गेल्या किंत्येक शतकांच्या प्रयत्नाने स्थिर झालेली आहे. म्हणूनच अल्टीकडे बहुतेक सर्व राज्यांच्या संविधानात मूलभूत हक्कांची घोषणा किंवा त्याबाबतचे निवेदन व तरतुदी असतात. यामागे या हक्कांना संवैधानिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे, त्यांची हमी देणे हा प्रमुख उद्देश असतो. प्रत्यक्षात व्यक्तीला कोणते हक्क मूलभूत म्हणून दिले जातात, हे ज्या त्या देशातील परिस्थिती, राज्यकर्त्यांचा याबाबतीत असलेला दृष्टिकोन, नागरिकांचा आग्रह किंवा त्यांच्याकडून आलेला दबाव, इत्यादी घटकांवर अवलंबून असतो. कालमानप्रमाणे आपली मूल्ये, विचार, गरजा यांच्यात बदल होत असतो. म्हणून सर्व देशातील सर्व लोकांना, सदासर्वकाळ स्वीकारता येतील अशा मूलभूत हक्कांची यादी देता येत नाही. तरीदेखील व्यक्तीला जगण्याचा हक्क, आचार-विचार व धार्मिक श्रद्धा यांचे स्वातंत्र्य, मालमत्ता बाळगण्याचा हक्क, इत्यादी हक्क मूलभूत म्हणून मानले जातात.

मूलभूत हक्क हे अन्य हक्कांपेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचे असतात. त्यांना संविधानासारख्या मूलभूत कायद्याचा आधार असतो. त्यामुळे विधिमंडळाला कायदे करून किंवा शासनाला आपल्या आज्ञा, नियम, कृती यातून त्याचा संकोच करता येत नाही. कारण संविधानाने निर्माण केलेल्या सरकारला संविधानाच्या व्यापक चौकटीत राहूनच आपले व्यवहार करावे लागतात व मूलभूत हक्कांचे संविधानात विशिष्ट स्थान असल्यामुळे त्या हक्कांवर अतिक्रमण करणे किंवा त्यांचा संकोच करणे हे संविधानावरचे आक्रमण मानले जाते. या अर्थाने मूलभूत हक्कांचे स्वरूप मौलिक आहे. त्यांच्या संरक्षणाची हमीदेखील संविधानातील तरतुदींमध्येच दिलेली असते.

याचा अर्थ मूलभूत हक्क अमर्याद असतात असे नाही. काही विशिष्ट परिस्थितीत उदाहरणार्थ, युद्ध आणि देशांतर्गत अशांतता अशा प्रसंगी हे हक्क स्थगित केले जाऊ शकतात. जसे आपल्या संविधानात आणीबाणीच्या काळात मूलभूत हक्क स्थगित करण्याचा अधिकार शासनाला दिलेला आहे. अशा वेळी व्यक्तीला आपल्या हक्कांचा उपभोग घेता येत नाही म्हणून न्यायालयाकडे दाद मागता येत नाही, कारण तो हक्कदेखील स्थगित केलेला असतो. मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यसंस्था लागतेच. तेव्हा परकीय आक्रमण किंवा यादवी युद्ध यामुळे केवळ सरकारलाच नव्हे तर राज्यालाच धोका निर्माण होतो. अशा परिस्थितीत राज्याचे रक्षण आधी करणे क्रमप्राप्त असते. मग त्यासाठी काही काळ व्यक्तीचे मूलभूत हक्क स्थगित करावे लागले तरी तो आपदार्थम मानायला हवा, असा युक्तिवाद केला जातो. अर्थात हे सर्व अपवादात्मक परिस्थितीत घडते. सर्वसामान्य परिस्थितीत संविधानातील मूलभूत हक्क हेच व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची व विकासाची हमी देत असतात.

बोरेचदा सर्वसाधारण परिस्थितीतही मूलभूत हक्कांवर बंधने लादावीलागतात. उदाहरणार्थ, आपल्याला संचार स्वातंत्र्य आहे म्हणजे देशात कुठेही मुक्त संचार करण्याची मुभा आहे. परंतु राष्ट्राचे संरक्षण किंवा अन्य काही कारणांसाठी काही भाग राज्याकडून संरक्षित भाग म्हणून घोषित केले जातात. तेथे मात्र आपल्याला परवानगीशिवाय प्रवेश करता येत नाही. हे आपल्या संचार स्वातंत्र्यावरचे बंधन आहे. तीच गोष्ट इतर हक्कांचीही आहे. सार्वजनिक आरोग्य, नीतिमत्ता, कायदा व सुव्यवस्था, विविध गटांतील सामंजस्य राखण्यासाठी हक्कांवर रास्त बंधने घालणे आवश्यक ठरते. खेरे तर त्यांना हक्कांवरील बंधने म्हणणे योग्य नाही. जसे कुंपणामुळे शेतावर बंधन न पडता त्याचे रक्षण होते तसेच या बंधनाचेदेखील आहे. यांच्यामुळेच सर्वाना आपल्या हक्कांचा उपभोग घेण्याची समान संधी प्राप्त होते. अशी बंधने रास्त आहेत की नाहीत याचा निर्णय देण्याचा अधिकार मात्र न्यायालयांना असतो.

मूलभूत हक्क हे सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाचे असतात. सकारात्मक स्वरूपात मूलभूत हक्क व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सुरक्षित करतात आणि त्याचा व्यक्तिगत विकासाचा मार्ग प्रशस्त करतात. दुसऱ्या बाजूला हे हक्क शासनाच्या विविध घटकांच्या अधिकारावर बंधने टाकतात. राज्याने काय करू नये याचे आदेश त्यात असतात. त्यामुळे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करण्याच्या प्रयत्नांना प्रतिबंध होतो, या अर्थाने हे हक्क नकारात्मक स्वरूपाचे असतात. म्हणजेच एका बाजूला मूलभूत हक्क व्यक्तींची प्रतिष्ठा प्रस्थापित करतात आणि त्याचे वेळी राज्यसतेवरील मर्यादादेखील स्पष्ट करतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

(अ) पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) व्यक्तीला हक्कांची आवश्यकता का असते?

(२) मूलभूत हक्कांवर मर्यादा का टाकाव्या लागतात?

(आ) जोड़ा लावा.

गट 'अ'	गट 'आ'
(१) हक्कांची निर्मिती	(क) संविधान
(२) मूलभूत हक्कांचा उल्लेख	(ख) लोकशाही
(३) व्यक्तिस्वातंत्र्य	(ग) समाजव्यवस्था
(४) मूलभूत हक्कांचरील बंधने रास्त आहेत की नाहीत	(घ) केंद्रशासन (च) न्यायालये हे ठरवणे.

२.२.३ आपल्या मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये

आपल्या संविधानाच्या तिसऱ्या प्रकरणात मूलभूत हक्कांचा समावेश केलेला आहे. काही हक्क भारतीय नागरिकांसाठी आहेत तर काही सर्वांसाठी म्हणजे भारतीय आणि परदेशी व्यक्तींसाठी आहेत. सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, समतेचा हक्क, वैयक्तिक जीवरक्षणाचा हक्क, शोषणाविरुद्धचे हक्क, धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क यांसारखे हक्क हे सभ्य नागरी जीवनासाठी आवश्यक असतात. ते सर्वांसाठी आहेत. याउलट ज्या हक्कांमुळे आपल्याला राजकीय जीवनात सहभागी होता येते ते फक्त भारतीय नागरिकांना दिले आहेत. उदाहरणार्थ, भाषण-लेखन स्वातंत्र्य, व्यवसाय स्वातंत्र्य, इत्यादी. आपल्याला मिळालेल्या हक्कांचा तपशिलाने विचार करण्यापूर्वी त्यांच्या काही वैशिष्ट्यांचा आपण विचार करू.

हेच हक्क का ?

प्रत्येक देशातील लोकांना त्यांच्या अनुभवानुसार काही हक्क अधिक निकडीचे वाटतात. त्यांना त्याचे अधिक महत्त्व वाटते. म्हणून वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळ्या हक्कांना महत्त्व प्राप्त होते. भारतातही तसेच आहे. आपल्याला हे हक्क कोणी दिलेले नाहीत तर ते आपल्या पारतंत्र्यातील अनुभवातून आलेले आहेत. आपल्या हक्कांच्या मागणीला स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जवळपास साठ वर्षांचा इतिहास आहे. त्याचा थोडक्यात विचार आपण येथे करू.

१८८५ साली कॅंप्रेसची स्थापना झाली. ही घटना म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध उभे राहण्याचा आपला हक्क लोकशाही मागाने प्रस्थापित करण्याचा पहिला संघटित प्रयत्न होता. आपल्याला मूलभूत हक्क असले पाहिजेत हा विचार

पारतंत्र्याच्या काळात आपल्या येथे मांडला गेला याला दोन गोष्टी जबाबदार आहेत- (१) ब्रिटिश सर्ताधान्यांचा आपल्याला आलेला अनुभव व (२) पाश्चात्य जगातील नव्या उदारमतवादी विचारांचा आपल्याला झालेला परिचय. आपल्याला चांगले जीवन जगता यावे, इंग्लंडमध्ये जसे लोकांना राज्य कोणी चालवावे हे ठरवण्याचे स्वातंत्र्य आहे तसे आपल्याला असावे, आपल्या राज्याचा कारभार करण्यात आपल्याला सहभागी होता आले पाहिजे, त्यासाठी आवश्यक ते राजकीय हक्क व स्वातंत्र्ये मिळाली पाहिजेत ही यामागची प्रेरणा होती.

यातूनच व्यक्तिस्वातंत्र्य, शिक्षणाची समान संधी, कायद्यापुढील समानता, सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना मुक्त प्रवेश यांसारख्या मागण्या पुढे आल्या. १९२८ साली नेहरू समितीच्या त्या अहवालात नागरी स्वातंत्र्याबोरोबरच अल्पसंख्याकाच्या हक्कांवर भर दिलेला होता. १९३१ साली कराची येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात मूलभूत हक्कांच्या मागणीला आर्थिक आशय देण्याचा प्रयत्न दिसतो.

इंग्रजी राजवटीत आपल्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा वारंवार भांग होत असे. सरकारवर टीका करणाऱ्या वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबी केली जात असे. टिळकांसारख्या नेत्यांना यासाठी कारबासदेखील भोगावा लागला. दोन महायुद्धांच्या काळात ‘डिफेन्स ॲफ रेल्म’ यासारख्या कायद्याने व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अतिशय संकोच केलेला होता. ब्रिटिश लोक भारतीयांना आपल्यापेक्षा कंनिष्ठ समजत असत. शिवाय भारतीयांच्या सामाजिक व धार्मिक जीवनात हस्तक्षेप न करण्याची ढाल वापरून ब्रिटिशांनी येथील पंरपरागत व्यवस्था, त्यातील अन्याय, विषमता, रूढीप्रस्तता यांच्यासह तशीच चालू ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला होता. यात अर्थातच त्यांचा स्वार्थ होता.

थोड़क्यात म्हणजे ब्रिटिश काळात आपले व्यक्तिगत जीवन वरकरणी सुरक्षित वाटत असले तरी प्रत्यक्षात वेगळीच परिस्थिती होती. अस्पृश्यते सारख्या अन्याय्य रूढींना अधिमान्यता होती. धार्मिक गटांमध्ये विशेषत: हिंदू व मुस्लीम यांच्यातील ताणतणाव वाढतच चालले होते. त्यांच्यात परस्परांबाबत संशयाचे वातावरण होते म्हणून धार्मिक अल्पसंघ्य गटांना स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्याला धर्मस्वातंत्र्य मिळेल की नाही याबद्दल त्यांच्या मनात साशंकता होती. वेठबिगारी, स्नियांना कनिष्ठ दर्जा देण्याची प्रवृत्ती या सर्व पाश्वर्भूमीवर, या सर्व पूर्वानुभवावर घटनाकारांना जे जे हक्क महत्वाचे वाटले त्यांचा समावेश त्यांनी मलभूत हक्कांमध्ये केला.

मर्यादित स्वरूप

आपल्याला मिळालेले हक्क अमर्याद किंवा निरंकुश नाहीत. प्रत्येक हक्काबरोबर काही बंधने आहेत. त्यांचा उल्लेख

लगेचच हक्कासंबंधीच्या तरतुदी स्पष्ट केल्यानंतर करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर काही कारणांसाठी त्यावर रास्त बंधने टाकण्याची मुभा सरकारला दिलेली आहे. उदाहरणार्थ, आपल्याला धर्मस्वातंत्र्य असले तरी सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यायाठी सरकारला कायदे करून बंधने आणता येतील किंवा अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य जरी बहाल करण्यात आलेले असले तरी राज्याची सुरक्षितता धोक्यात येईल किंवा परदेशांशी असलेले आपले मैत्रीपूर्ण संबंध बिघडतील किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्था, सुरक्षितता आणि नीतिमत्ता धोक्यात येईल अशा पद्धतीने कोणी त्या आचार-विचार स्वातंत्र्याचा वापर करीत असेल तर त्याला कायदे करून प्रतिबंध करण्याचा अधिकार सरकारला आहे. अर्थात कायद्याने टाकलेली बंधने रास्त आहेत किंवा नाहीत हे ठरवण्याचा अधिकार मात्र न्यायालयाला दिलेला आहे. ही बंधने अवाजवी आहेत असे व्यक्तीला वाटले तर त्या संबंधात व्यक्तीला न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार आहे.

मौलिकता

काही परिस्थितीत आपले मूलभूत हक्क मर्यादित केलेले असले तरी त्यांची मौलिकता घटनाकारांनी नाकारलेली नाही. या प्रकरणाच्या सुरुवातीलाच १२व्या अनुच्छेदात या प्रकरणातील हक्कांचा ‘राज्या’ कडून संकोच केला जाणार नाही याची ग्वाही दिलेली आहे व त्यात ‘राज्य’ या संज्ञेची व्याख्या करताना भारताची संसद व भारत सरकार, घटक राज्यांची विधिमंडळे व त्या स्तरावर कार्यरत असलेले सरकार आंणि त्यांच्या नियंत्रण कक्षेत येणाऱ्या स्थानिक पातळीवरच्या, अगदी ग्रामपंचायतीपर्यंतच्या संस्था यांचा समावेश केलेला आहे. यापैकी कोणालाही कायदे, नियम किंवा अन्य कृतीने व्यक्तींच्या मूलभूत हक्काचा संकोच करता येणार नाही हे स्पष्ट केलेले आहे.

तेराव्या अनुच्छेदात हे संविधान अस्तित्वात येण्या अगोदर अस्तित्वात असलेले परंतु या प्रकरणात नमूद केलेल्या हक्कांच्या विरोधात असणारे कायदे रद्द होतील असे स्पष्ट केलेले आहे. तसेच संविधान अमलात आल्यानंतर मूलभूत हक्कांचा संकोच करणारे कायदे करता येणार नाहीत हेदेखील स्पष्ट केलेले आहे. व्यक्तीला राज्याने दिलेल्या हक्कांबाबत विश्वास वाटावा या भूमिकेतूनच ही तरतूद करण्यात आलेली आहे. या दृष्टीने या प्रकरणातील हक्क अपरिवर्तीय आहेत; परंतु याचा अर्थ, एकदा संविधानात समाविष्ट केल्यानंतर याबाबतच्या तरतुदीत कानामात्रेचाही बदल करता येणार नाही, असा अभिप्रेत नाही. असा बदल कोणाला व किंती प्रमाणात करता येतो, हा वेगळा, विषय आहे. याचा विचार आपण नंतर करू.

सुरक्षिततेची ग्वाही

आपले संविधान आपल्या मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीत येणारे अडथळे किंवा कायदे करून त्यावर अवास्तव बंधने आणण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नाविरुद्ध न्यायालयीन संरक्षणाची व्यवस्था करते. याचाच अर्थ हे हक्क न्यायनिर्णयपात्र (जस्टिशिएबल) आहेत. या हक्कांचा संकोच करणारी कोणतीही कृती किंवा कायद्याविरुद्ध व्यक्तीला न्यायालयात जाता येते. तेथे न्यायालय पूर्ण विचारांती अशी कृती रद्दबातल ठरवून तसे आदेश संबंधितांना देऊ शकते. अशा वेळी न्यायसंस्था आपल्या हक्कांच्या रक्षणकर्त्यांची भूमिका पार पाडत असते. या बाबतीत आपण पुढच्या घटकात अधिक तपशिलाने विचार करणार आहोत.

या संदर्भात आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करावा लागेल. या प्रकरणात केवळ अशाच हक्कांची हमी देण्यात आलेली आहे की, ज्याची अंमलबजावणी करणे शक्य होईल. स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा आपल्यासमोर अनेक प्रश्न होते. नव्या शासनाकडून आपल्या अनेक अपेक्षा होत्या. हे सर्व प्रश्न तातडीने सोडवणे आवश्यक होते, परंतु शक्य नव्हते. म्हणून फक्त काहीच हक्क मूलभूत म्हणून मानले गेले. याला आपल्या साधनसामग्रीच्या वर्यादा होत्या. घटनाकारांच्या इच्छा-शक्तीचा अभाव हे कारण नव्हते. म्हणून जे देणे नितांत आवश्यक वाटले आणि देणे शक्य आहे असे दिसले ते मूलभूत हक्क म्हणून दिले. जे देणे शक्य नव्हते त्यांचा समावेश मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये करता आला. जे हक्क दिले त्यांची अंमलबजावणी करण्याची खात्री असल्यामुळे त्यांचे स्वरूप न्यायनिर्णयपात्र (जस्टिशिएबल) असे केले. अशा रितीने घटनाकारांनी आपल्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाची व्यवस्था करून खन्या अर्थात आपल्याला ते हक्क उपभोगता येतील याची ग्वाहीच दिलेली आहे.

२.२.४ आपले मूलभूत हक्क

आपले मूलभूत हक्क म्हणजे आपल्या संविधानाचा गाभा आहे. आपल्या संविधानकर्त्यांनी अभिप्रेत असलेल्या सामाजिक बदलाचे प्रतिबिंब राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वात पडलेले आहे, हे आपण पुस्तक क्र. १ मध्ये पाहिलेले आहे. हे परिवर्तन मूलभूत हक्कांचा आदर राखत, घडवून आणायचे आहे, ही या परिवर्तनाची चाकोरी आहे. आपल्या संविधानात जे मूलभूत हक्क नमूद केलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे आहेत-

- (१) समतेचा हक्क
- (२) स्वातंत्र्याचा हक्क
- (३) शोषणाविरुद्धचा हक्क
- (४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क
- (५) शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क
- (६) संवैधानिक उपाययोजनांचा हक्क

पूर्वी या संविधानात मालमत्तेच्या हक्कांचा समावेश करण्यात आलेला होता. परंतु ४४व्या घटना दुरुस्तीनुसार तो वगळण्यात आला आणि संविधानात ३०० (अ) या नवीन अनुच्छेदानुसार त्याला केवळ साध्या हक्काचे स्वरूप देण्यात आलेले आहे.

अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपण या हक्कांची तीन गटांत विभागणी करू.

- (१) किमान सभ्य व सुरक्षित जीवनासाठी मिळालेले हक्क - यात समतेचा हक्क, वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे हक्क यांचा समावेश करता येईल.
- (२) सुसंस्कृत जीवनासाठी हक्क - यात धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क आणि शोषणाविरुद्धचा हक्क यांचा विचार करता येईल.
- (३) राजकीय जीवनात सहभागी होण्यासाठी हक्क - यात भारतीय नागरिकांना जे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मिळालेले आहे व इतर प्रकारची स्वातंत्र्ये मिळालेली आहेत त्यांचा (उदाहरणार्थ, संचारस्वातंत्र्य, निवास व व्यवसाय यांचे स्वातंत्र्य, इत्यादींचा) समावेश करता येईल.

याशिवाय संवैधानिक उपाययोजनांचा जो हक्क आहे तो म्हणजे प्रामुख्याने या सर्व हक्कांच्या संरक्षणासाठी केलेली व्यवस्था आहे. घटक क्र. ३ मध्ये याचा विचार आपण स्वतंत्रपणे करणार आहेत.

किमान सभ्य व सुरक्षित जीवनासाठीचे हक्क

लोकशाहीचे आधार असणाऱ्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व न्याय या तत्त्वांचा उल्लेख भारतीय संविधानात केलेला आहे. त्यांना स्पष्ट स्वरूप देऊन व्यक्तीला किमान सभ्य आणि सुरक्षित जीवन जगण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण क्वाहे असा प्रयत्न मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणात केलेला आहे. संविधानातील या मौलिक अधिकारांच्या यादीत समतेच्या हक्काला पहिले स्थान दिलेले आहे. त्याचा आता आपण विचार करू.

समतेचा हक्क

समता हा लोकशाहीचा आधार आहे. भारतीय समाजरचना विषमतेवर आधारलेली होती. याचा आविष्कार आपल्याला जातिव्यवस्थेतून होतो. परंपरागत असे स्वरूप आणि उच्च-नीचेची भावना ही यांची वैशिष्ट्ये. अशा विषमतापूर्ण आणि विकीर्ण समाजात लोकशाही रुजवण्याचे फार मोठे आव्हान आपल्यासमोर होते. यातूनच समतेच्या अधिकाराला विशेष महत्त्व येते.

या हक्कात कायद्यापुढे सर्व समान असल्याची गवाही दिलेली आहे. कोणी अमुक धर्माचा किंवा वंशाचा, अमुक जाती-जमातीचा म्हणून त्याला विशेष सोयी-सवलती मिळाणार नाहीत हे यात स्पष्ट केलेले आहे. थोडक्यात म्हणजे वंश, जात, धर्म, भाषा, लिंग यांसारख्या गोष्टीच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही हे यात स्पष्ट केलेले आहे. सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना प्रवेश खुला आहे. तसेच सरकारी मदतीने चालतेल्या उपक्रमात-उदाहरणार्थ, शाळा, वाहतूक, पाणीपुरवठ्याच्या जागा, इत्यादी, या ठिकाणी सर्वांना समान अधिकार असेल. थोडक्यात म्हणजे सार्वजनिक सेवा व योजनांचा लाभ मिळवण्यात सर्व समान रितीने हक्कदार असतील. सामाजिक भेदभाव करणारे किंवा विषमतादर्शक देशी-विदेशी किताब, पदव्या रद्द केल्या जातील. याला अपवाद फक्त विशेष नैपुण्य, कुशलता किंवा गौरवार्थ दिल्या जाणाऱ्या पदव्या आहेत.

समाजातील जे मागासलेले घटक आहेत त्यांना विकासाच्या विशेष संधी देण्यास या हक्कामुळे बाधा येणार नाही. स्थिया, बालके, पूर्वास्पृश्य व मागास जमातींच्या लोकांसाठी आरक्षण किंवा त्यांच्यासाठी खास व्यवस्था करण्याचा अधिकार राज्याला असेल. अशा तरतुदी समाजातील काही व्यक्तिगटांबाबत भेदभाव करणाऱ्या असल्या तरी त्या समतेच्या हक्काच्या विरोधी आहेत असे समजले जाणार नाही. कारण शतकानुशतके या गटातील लोकांना शिक्षण, आर्थिक विकास यांपासून हितसंबंधी गटांनी जाणीवपूर्वक दूर ठेवून जो अन्याय केला त्याचे परिमार्जन या विशेष संधीमुळे होईल ही धारणा यामागे आहे. आतापर्यंत या गटातील लोकांचे जीवन पक्षपातपूर्ण होते. परंतु लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी, आपल्याबाबत पक्षपात होतो ही भावना कोणामध्येही निर्माण होणे बरोबर नाही. अशी भावना असेल तर ती दूर करणे हे आपले पहिले कर्तव्य आहे. या लोकांना आता समाजात आपल्याला न्याय मिळू शकतो असा विश्वास निर्माण झाला तरच ते लोकशाहीनिष्ठ बनतील. म्हणून हे संरक्षक भेदभावाचे तत्त्व अपवाद म्हणून स्वीकारलेले आहे.

समतेच्या हक्काचा आणखी एक आविष्कार म्हणजे अस्पृश्यता निवारणाची तरतुद. संविधानाने अस्पृश्यता बेकायदेशीर ठरवलेली आहे. म्हणजे व्यवहारात ती जेथे असेल तेथे ती मानणे हा गुन्हा ठरवून 'नागरिक' मात्र संविधानाने सर्वत्र समान मानला आहे. या ठिकाणी व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंधाला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अस्पृश्यता हा आपल्या समाजावर कलंक होता. समाजातील एका फार मोठ्या लोकगटाला शतकानुशतके अस्पृश्य मानून जी हीनपणाची वागणूक दिली गेली, ती परिस्थिती बदलण्याचा प्रयत्न संविधानात केलेला आहे. समाजातील एका व्यक्तींच्या

समानतेच्या, विकासाची संधी मिळवण्याच्या हक्कावर ‘ती अस्पृश्य आहे’ असे मानून दुसरी व्यक्ती मर्यादा टाकत असे, याला या तरतुदीने प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. म्हणजेच समता केवळ राज्याचा संबंध जेथपर्यंत आहे तेथपर्यंतच राखली जाईल असे नव्हे, तर व्यक्ती-व्यक्तिंच्या संबंधातीही समता प्रस्थापित करण्यासाठी सुयोग्य मानसिक बदल व्यक्तींमध्ये आणण्यानेच खन्या अर्थाने समता प्रस्थापित होऊ शकेल, हे या मागचे सूत्र आहे.

अर्थात केवळ कायदे केल्याने किंवा संविधानात तरतुदी केल्याने समता प्रस्थापित होत नाही, हे तितकेच खेरे आहे. त्यासाठी आपल्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीत व मनोधारणेत बदल घडवून आणणे आवश्यक असते. नागरिकांना जर आपले सामाजिक जीवन पक्षपाती आहे असा अनुभव येत असेल, त्यांना जर न्याय व्यक्तिसापेक्ष आहे असे आढळले तर तो लोकशार्हीनिष्ठ बनणार नाही. आपल्यावर अन्याय होत राहणार अशी धारणा असेल तर ते प्रचलित व्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठतील किंवा उदासीन व लाचार बनून जगत राहील. या दोन्ही गोष्टी राज्याचे स्थैर्य व विकासाच्या दृष्टीने योग्य नाहीत. म्हणून लोकशार्ही टिकवायची असेल, विकसित करायची असेल तर राज्यात समता पाहिजे. आणि समतेची जोपासना करण्यासाठी राजकीय न्यायाची व्यवस्था पाहिजे. यामुळे लोकशार्ही शक्ती प्रबल होतील व व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राज्याचे स्थैर्य या दोन्ही गोष्टी साध्य होतील.

वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे हक्क

स्वातंत्र्याच्या हक्कात व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. यात प्रामुख्याने शारीरिक व मानसिक संदर्भात विचार केलेला आहे. कोणत्याही व्यक्तीच्या शारीरिक हालचालींवर बंधने पडली की तिच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्याला मुळातच बाधा येते. शारीरिक हालचालीवर कठोर मर्यादा पडल्या की उर्वरित वैयक्तिक स्वातंत्र्यावरही आपोआप अधिक बंधने पडतात. उदाहरणार्थ, पोलिसांनी आपल्याला काही आरोपाखाली पकडले व कोठडीत बंद करून ठेवले तर व्यक्तिशः. आपल्या हालचालांना प्रतिबंध होतो. आपण काहीच करू शकत नाही. याचाच दुसरा अर्थ असा आहे की वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संकोचाची सुरुवात बहुधा शारीरिक अटकावापासून होत असते. हे सर्व लक्षात घेऊन, या वस्तुस्थितीची दखल घेऊन संविधानात व्यक्तिगत स्वातंत्र्याबद्दलची मांडणी केलेली आहे. हे हक्क सर्वांना आहेत.

वेळप्रसंगी राज्याला मर्यादाबंग करणाऱ्या किंवा बेकायदेशीर वर्तन करण्याच्या व्यक्तिला प्रतिबंध करावा लागतो. त्यासाठी त्याला अटक केली जाते. पण अटक झाली म्हणजे व्यक्ती गुन्हेगार आहे हे सिद्ध होत नाही. न्यायालयात गुन्हा सिद्ध होईपर्यंत व्यक्ती निरपराधच मानली पाहिजे. म्हणून अटकेतील

व्यक्तीलासुद्धा काही हक्क आहेत. बेकायदेशीर अटकेला विरोध करण्याचा हक्क व्यक्तीला आहे. आपल्याला का अटक झाली हे व्यक्तीला समजले पाहिजे, तो व्यक्तीचा हक्क आहे म्हणून अटक केलेल्या व्यक्तीला लवकरात लवकर अटकेची कारणे दिली पाहिजेत. आपला स्वतःचा बचाव करण्यासाठी वकील देण्याचा हक्क व्यक्तीला आहे. अटकेनंतर चोवीस तासांच्या आत आरोपीला जवळच्या न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हळू करणे आवश्यक आहे. चौकशीसाठी किंवा अन्य काही कारणासाठी अधिक काळ व्यक्तीला अटकेत ठेवणे आवश्यक असेल, तर पोलिसांनी न्यायदंडाधिकाऱ्याची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. या संदर्भातील न्यायमंडळाची भूमिका अर्थपूर्ण आहे. कारण पोलीस किंवा शासनकर्त्यावर काहीच बंधने नसतील तर ते अटकेतील व्यक्तीला शारीरिक, मानसिक अपाय किंवा इजा करू शकतील. जुलूम-जबरदस्तीने तिचा कबुलीजबाब घेऊ शकतील. म्हणून अटकेत असतानासुद्धा व्यक्तीला शारीरिक किंवा मानसिक इजा होणार नाही याची दक्षता संविधानाने घेतलेली आहे. व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर राज्याकडून होणाऱ्या अतिक्रमणाविरुद्ध व्यक्तीला संरक्षण दिलेले आहे.

अटकेत असलेल्या व्यक्तीच्या संदर्भात जसे काही हक्क दिलेले आहेत त्याचप्रमाणे गुन्हा सिद्ध झाला आणि व्यक्ती गुन्हेगार ठरली तरी तिला व्यक्ती म्हणून कायद्याने काही संरक्षणे मान्य केलेली आहेत. उदाहरणार्थ, गुन्ह्याबाबत व्यक्तीला गुन्हा घडला तेव्हा अस्तित्वात असलेल्या कायद्यानुसार शिक्षा झाली पाहिजे; कायद्यात सांगितलेल्या शिक्षेपेक्षा अधिक शिक्षा देऊ नये; एका गुन्ह्यासाठी एकदाच शिक्षा दिली जावी; व्यक्तीला स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्याची किंवा कबुलीजबाब देण्याची सक्ती केली जाणार नाही; कोणाही व्यक्तीचा जिवंत राहण्याचा हक्क प्रस्थापित कायद्याच्या कार्यपद्धतीशिवाय हिरावून घेतला जाणार नाही, इत्यादी. राज्यकर्त्याच्या व्यक्तिगत लहरी, द्वेषबुद्धी, आकस किंवा सुडापोटी एखाद्या व्यक्तीचा बळी दिला जाऊ नये यासाठी हे सर्व व्यवस्था केलेली दिसते. अर्थात प्रतिबंधक स्थानबद्धतेखाली अटक केलेल्या व्यक्तींना यातून वगळलेले आहे. परंतु तो अपवाद आहे. प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचे वेगळे नियम आहेत व ते राज्यकर्त्यावर बंधनकारक आहेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

सुसंस्कृत जीवनासाठी असलेले हक्क

व्यक्तिजीवनाचा विकास, व्यक्तीच्या गुणांचा विकास करण्याची संधी या गोष्टी समाजस्वास्थ्य व राष्ट्राच्या स्थैर्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहेत. हा खन्या लोकशार्हीचा आधार आहे. समता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्कांमुळे व्यक्तीला किमान सभ्य आणि सुरक्षित जीवन जगण्याला आवश्यक असे वातावरण मिळते. परंतु एवढ्यामुळे व्यक्तीचे प्रश्न सुटतातच असे नाही. व्यक्तीचे जीवन अधिक अर्थपूर्ण व सुसंस्कृत होण्यासाठी आचार-विचार-उच्चार यांच्या स्वातंत्र्याबाबोबरच श्रद्धा,

विश्वास यांसारख्या मानसिक क्रियांबाबत स्वातंत्र्य, आपल्या संस्कृतीच्या संवर्धनाला अनुकूल वातावरण व वैयक्तिक प्रगतीसाठी शिक्षणाच्या समान संधी या सर्वांची आवश्यकता असते आणि हे सर्व कागदोपत्री देऊनही व्यक्ती त्याचा उपभोग घेण्यासाठी आर्थिक दृष्टीने सक्षम नसेल, तिचे जर समाजातील अन्य व्यक्ती किंवा गट आपल्या स्वार्थासाठी शोषण करीत असतील तर त्या शोषणाविरुद्ध लढण्याचा हक्कदेखील व्यक्तीला आवश्यक आहे. यामुळे व्यक्ती अनेक प्रकारच्या आर्थिक व मानसिक परावलंबनातून मुक्त होऊ शकेल. सुसंस्कृत जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या हक्कांचा विचार आपण आता करू.

शोषणाविरुद्धचा हक्क

भारतीय समाजव्यवस्थेतील विषमता अत्यंत स्पष्ट व डोळ्यात भरण्याइतकी आहे. समाजातील दुर्बल घटकांचे उघड उघड शोषण होत असते. ही व्यवस्था समतेचा आधार सांगण्याचा लोकशाही तच्छानाशी विसंगत आहे याची जाणीव आपल्याला झालेली होती. म्हणून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपण लोकशाही व्यवस्था स्वीकारण्याचे ठरवल्यानंतर त्याला अनुकूल असे सामाजिक मन व यंत्रणा तयार करण्याच्या दिशेने प्रयत्न करणे जरूर होते. मूलभूत हक्कांमध्ये शोषणाविरुद्ध हक्कांचा केलेला समावेश या जाणिवेचा निर्दर्शक आहे.

व्यक्तिप्रतिष्ठेच्या दृष्टीने कोणत्याही व्यक्तीच्या शारीरिक प्रतिष्ठेचा यथायोग्य मान राखणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या शारीरिक क्षमतेवर आणि प्रतिष्ठेवर अमानवी बंधने टाकणे म्हणजे तिच्या आत्मगौरवावर घाला घालण्यासारखेच आहे. व्यक्तीचे शरीर ही त्या व्यक्तीची संपत्ती आहे. म्हणून कोणा एका व्यक्तीच्या देहावरच कोणी मालकी सांगत असेल किंवा त्या व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध तो वापरत असेल तर तिचे शोषण होते असे म्हणता येईल. गुलामगिरी, वेठबिगारी हे अशा शोषणाचे प्रकार आहेत. आपल्या संविधानात अशा शोषणाला प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे.

व्यक्तींची गुलाम म्हणून खेरेदी-विक्री किंवा स्थियांची बेश्या व्यवसाय वा अन्य अनैतिक कामासाठी खेरेदी-विक्री हे संविधानाने बेकायदेशीर ठरवलेले आहे. अज्ञान व दारिद्र्यातून येणाऱ्या असहायतेमुळे आपल्या देशात लहान मुला-मुलींना कामगार म्हणून अल्प मोबदल्यात किंवा फुकट राबवले जाते. यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व-विकासात मूलभूत अडथळा येतो व देशाचे आधारस्तंभ ठिसूल बनतात. म्हणून १४ वर्षांखालील मुलांना अवजड उंडोगांधे दिले किंवा खाणीसारख्या धोकादायक ठिकाणी काम करायला लावण्यास संविधानाने बंदी केलेली आहे. शोषणमुक्त समाज निर्माण झाल्याशिवाय हे अन्याय दूर

होणार नाहीत, या जाणिवेतून शोषणाविरुद्ध हे हक्क व्यक्तीला देण्यात आलेले आहेत. यासाठी योग्य ते कायदे करण्यासाठी शासनावर जबाबदारी टाकलेली आहे. थोडक्यात म्हणजे एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीचे शोषण करण्याचा, तिच्या व्यक्तिगत स्वामित्वामध्ये हस्तक्षेप करण्याचा हक्क नाही, हे शोषणाविरुद्धच्या हक्कांनी स्पष्ट केले आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क

भारत हे एक धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. तसा उल्लेख १९७६ मध्ये घटना दुरुस्ती करून सरनाम्यातही केलेला आहे. परंतु या धर्मनिरपेक्षतेचे स्वरूप व त्याचा अर्थ आपल्या इतिहासाच्या संदर्भात पाहिला पाहिजे. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात भारत हे अनेक धर्मियांचे मिळून बनलेले राष्ट्र आहे की प्रत्येक धर्माच्या (विशेषतः हिंदू आणि मुसलमान यांच्या) वेगळ्या राष्ट्रांचा समूह आहे, हा वादाचा विषय होता. मुस्लीम लीग व हिंदू महासभा यांच्या मते हिंदू व मुसलमान व्यक्तिगट ही दोन वेगळी राष्ट्रे होती. परंतु काँग्रेससारख्या प्रमुख राष्ट्रवादी पक्षाच्या दृष्टीने सर्व भारत हे एक राष्ट्र आहे. परंतु स्वातंत्र्य चळवळीत हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्ये जी तेढ निर्माण झाली त्यामुळे स्वतंत्र भारतात हिंदू बहुसंख्य होणार व आपल्या धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनावर गंडांतर येणार अशी भीती धार्मिक अल्पसंख्याकाच्या मनात होती. आपल्याला समान राजकीय व सांस्कृतिक हक्क मिळणार की नाही याबद्दल त्यांना शंका होती. स्वातंत्र्य मिळाले, परंतु देशाची फाळणी झाली. फाळणीनंतरही भारतात इतर धर्मांचे लोक आहेतच. तेव्हा त्या सर्वांना निश्चिंत करण्यासाठी सर्व व्यक्तींना आपल्या धर्मानुसार आचरण आणि त्याचा प्रचार व प्रसार करण्याचा अधिकार दिला आहे. एवढेच नव्हे तर आपल्या संस्कृती आणि धर्माच्या रक्षणासाठी शैक्षणिक संस्था चालवण्याचा हक्कदेखील दिलेला आहे व कोणत्याही धर्माबाबत पक्षपात करण्यास सरकारला प्रतिबंध केला आहे.

येथे कोणत्याही धार्मिक गटाला राज्यकारभारात विशेष अधिकार नाहीत. त्याचबरोबर कोणालाही तो विशिष्ट धर्माचा आहे म्हणून हक्कांपासून वंचित केले जाणार नाही. धर्म ही व्यक्तीची खाजगी बाब म्हणून मानण्यात आलेली आहे. प्रत्येकाला त्याच्या इच्छेप्रमाणे धार्मिक श्रद्धा बालगण्याचे व त्यानुसार आचरण करण्याचे व त्याच्या धर्माचा प्रचार/प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. राज्याच्या मदतीने चाललेल्या संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही; परंतु प्रत्येक धर्मगटाला, धर्मशिक्षणासाठी किंवा धर्मादाय स्वरूपाच्या कामासाठी संस्था काढण्याची मुभा आहे. त्यासाठी कायद्याप्रमाणे स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता बाळगण्याचा हक्क आहे. राज्य धर्मनिरपेक्ष आहे. धर्मविरोधी नाही.

अर्थात या धार्मिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असताना सार्वजनिक शांतता, सुव्यवस्था व हित यांना झळ पोहचणार नाही याचे भान राखणे ही प्रत्येक नागरिकाची व त्या-त्या धर्माच्या अनुयायांची जबाबदारी आहे. ज्यामुळे विविध धर्माच्या अनुयायांमध्ये तेह निर्माण होईल किंवा धर्माच्या नावाखाली नागरिकांच्या मूलभूत लोकशाही प्रतिष्ठेवर आक्रमण होत असेल तर संविधानात त्याला प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे.

उदाहरणार्थ, आपल्या धर्मप्रिमाणे वागताना अन्य धर्मीयांच्या श्रद्धांना तडा जाणार नाही किंवा त्यांची अवहेलना होणार नाही याची जबाबदारी प्रत्येकावर येते. तसेच बालविवाह, सतीची प्रथा यांसारख्या समाजविरोधी व लोकशाहीशी विपरीत प्रथांना घटनेने संरक्षण दिलेले नाही. कोणत्याही धर्मातील अशा प्रथा, परंपराना प्रतिबंध करण्यासाठी कायदे करण्याचा शासनाचा अधिकार अबाधित आहे. या व्यवस्थेमुळेच आज आपल्याला या देशात विविध धर्मांचे लोक एकत्र राहत असलेले दिसतात. अर्थात त्यांच्या काही गटांमध्ये ताणतणाव जरूर आहे. परंतु याबाबत प्रचलित कायद्यानुसार राज्याने तटस्थपणे निर्णय घेण्याची व्यवस्थादेखील आहे. पण धार्मिक श्रद्धा व समजुटी या गोष्टी व्यक्तीच्या मानसिकतेशी इतक्या निगडित आहेत की धर्मविषयक कोणताही प्रश्न भावनिक दृष्टिकोनातून पाहिला जातो. त्यामुळे राज्याच्या याबाबतच्या कृती, विविध धार्मिक गटात परस्परविरोधी प्रतिक्रिया निर्माण करतात. एकूणच लोकांचा या सर्व प्रश्नांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन परंपरागत, भावनिक व आग्रही आहे. यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व सर्व धर्मीयांमध्ये दृढमूळ होण्यासाठी सर्वांचेच जाणीवपूर्वक प्रबोधन घडवून आणण्याची गरज आहे. हे भारतासारख्या बहुधर्मीय राष्ट्रापुढचे आव्हान आहे.

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

आपला देश जसा बहुधार्मिक आहे तसाच तो बहुसांस्कृतिक व बहुभाषिकही आहे. प्रत्येक सांस्कृतिक व भाषिक गटाची वेगळी पोटसंस्कृती असते. व्यक्तीचा आपली पोटसंस्कृती किंवा भाषा यांच्याशी भावनिक संबंध असतो. या आधारावर त्यांची अस्मिता जोपासली जाते. अशा परिस्थितीत आपण एका राष्ट्राचे नागरिक आहेत, ही भावना निर्माण होणे राष्ट्रीय एकात्मता व ऐक्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

आपली स्वतंत्र वैशिष्ट्ये जपता जपता एका व्यापक राष्ट्रीय समूहाचे सदस्य म्हणून आपल्यात नवीन अस्मिता निर्माण करण्याचे फार मोठे आव्हान आपल्यापुढे होते. पण त्याच वेळी वेगळेपणामुळे आपल्यावर अन्याय होणार नाही व आपली गळचेपी होणार नाही हा विश्वासही निर्माण करण्याची गरज होती. या हेतूने संविधानात सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्कांचा समावेश केलेला आहे.

या हक्कामुळे भारतातील कोणत्याही भागात राहणाऱ्या व्यक्तिगटाला आपली भाषा, लिपी, संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार आहे. सर्वांना शिक्षणाची समान संधी आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार येतो. आपली बुद्धिमत्ता, कौशल्य यांचा वापर करण्याची संधी मिळते व त्यातून सुजाण नागरिक बनतो. या संदर्भत अल्पसंख्याकाना स्वतःच्या शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याची परवानगी आहे. त्यांना मदत देताना राज्य भेदभाव करणार नाही. त्या संस्था अल्पसंख्याकासाठी काढलेल्या आहेत. म्हणून त्यांना मदत नाकारली जाणार नाही.

या हक्काचा दुसरा भाग म्हणजे प्रत्येक भाषिक गटाला आपले कला, वाङ्मय, इत्यादी अंगे समृद्ध करण्याचा, आपली लिपी जतन करण्याचा हक्क आहे. या सर्व हक्कांमागे अल्पसंख्याकामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण व्हावी, त्यांना बहुसंख्याकाच्या सांस्कृतिक आक्रमणापासून बचाव करून आपले सांस्कृतिक जीवन समृद्ध व विकसित करण्यासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण व्हावे; ही अपेक्षा आहे. असा विश्वास त्यांना राजकीय मुख्य प्रवाहाचा अविभाज्य भाग बनवू शकेल.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- २

(अ) पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) समाजातील मागासलेल्या घटकांसाठी ज्या खास तरतुदी केलेल्या असतात त्या समतेच्या हक्काविरुद्ध का समजल्या जात नाहीत?

(२) धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्कात कोणत्या महत्वाच्या तरतुदी आहेत?

(आ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे हक्क सर्वांना आहेत. ( )

(२) संपत्तीचा अधिकार मूलभूत अधिकार आहे. ( )

(३) भारतीय संविधान धर्माच्या विरुद्ध आहे. ( )

(४) भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक गटाला आपली भाषा, लिपी व संस्कृतीचे जतन करण्याचा हक्क आहे.

( )

राजकीय हक्क

जाणता व विवेकी नागरिक हा लोकशाही राज्याचा आधारसंभ आहे. परंतु असा नागरिक समाजात जर स्वातंत्र्याला अनुकूल अशी परिस्थिती नसेल तर निर्माण होऊ शकणार नाही. म्हणून आपल्या संविधानाने नागरिकांना काही आवश्यक अशी स्वातंत्र्ये बहाल केलेली आहेत. हा स्वातंत्र्याचा हक्क अत्यंत व्यापक असा आहे. यात भाषण आणि लेखन स्वातंत्र्य, सभा

भरवण्याचे व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य उपजीविकेसाठी व्यवसाय, धंदा करण्याचे स्वातंत्र्य, देशात कोठेही बास्तव्य व संचार करण्याचे स्वातंत्र्य यांचा समावेश केलेला आहे. राज्याचा आधारस्तंभ असलेल्या नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी या स्वातंत्र्यामुळे अनुकूल परिस्थिती निर्माण होते. म्हणून लोकशाही व्यवस्था दृढमूल करण्याच्या दृष्टीने या स्वातंत्र्याचे महत्त्व आहे. सुरुवातीला या स्वातंत्र्याच्या हक्कात संपत्ती मिळवण्याचे, त्याचा उपभोग घेण्याचे व या इच्छेप्रमाणे तिचा विनियोग करण्याचे स्वातंत्र्य होते. परंतु ४४व्या घटना दुरुस्तीने हा भाग आपल्या प्रकरणातून बगळण्यात आला. अन्य हक्कांप्रमाणेच स्वातंत्र्याचा हक्कदेखील अमर्याद नाही. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे. भाषण करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. याचा अर्थ काहीही निराधार, शिवराळपणे किंवा शांतताभंगाला उत्तेजन मिळेल अशा बेजबाबदार पद्धतीने बोलण्याचा परवाना नव्हे. म्हणून भाषण-लेखन या विचार व्यक्त करण्याच्या पद्धतीवर देशहितार्थ काही मर्यादा सांगितलेल्या आहेत. स्वातंत्र्याच्या नावाखाली कायदा आपल्या हातात घेण्याची कोणालाही मुभा नाही. नियमांची, कायद्याची चौकट सर्वांनाच पाळावी लागेल हा याचा अर्थ आहे. आपल्या मनातील विचार बोलून दाखवणे किंवा लिहणे, छापणे हे व्यक्तिविकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. आपण आपले विचार जर मनातच ठेवले तर त्याचा समाजाला काय उपयोग? किंवा आपला विचार चूक असे किंवा चुकीच्या पद्धतीने आपण विचार करत असू तर तो विचार चूक आहे हे तरी तो व्यक्त केल्याशिवाय आपल्याला कसे कठेल? म्हणून आपापसात विचारांचे आदान-प्रदान हे समाजस्वास्थ्याच्या निकोप वाढीसाठी आवश्यक आहे. यातून सहिष्णुतेचे वातावरण निर्माण होते आणि असे वातावरण असणे हे लोकशाही जीवनाचे मुख्य तत्त्व आहे. स्वातंत्र्य नसेल तर लोकशाहीला अर्थ नाही. आपले विचार लिहिले किंवा बोलून दाखवले नाहीत तर व्यक्तिमत्त्व फुलणार नाही. म्हणून स्वातंत्र्याही हवे आणि त्यावर मर्यादाही हव्यात. राज्य जर स्वातंत्र्यावर अयोग्य मर्यादा टाकत असेल तर त्याला विरोध करण्याचे स्वातंत्र्यदेखील व्यक्तीला आवश्यक आहे. स्वातंत्र्याच्या हक्कामध्ये हे सर्व अभिप्रेत आहे.

सभा, संमेलने भरवणे, संघटना करणे ही स्वातंत्र्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला पूरक आहेत. या अभिव्यक्तींच्या पद्धती आहेत. समाजात विविध घटकांचे लोक असेतात. एकाचा विचार दुसऱ्याशी तंतोतंत जुळणारा असेलच असे नाही. अशा वेळी आपला विचार लोकांपुढे मांडून दुसऱ्याच्या विचारांबाबत असलेला मतभेद स्पष्ट करणे जरूर असते. आपले मत लोकांना सांगून त्यांचा पाठिंबा मिळवणे, समर्थन मिळवणे महत्त्वाचे असते. यातून लोकांपुढे एखाद्या प्रश्नाच्या विविध बाजू येतात व त्यांना निवड करण्याची संधी मिळते. अशा तन्हेने लोकांनी एखाद्या विचाराशी किंवा मताशी केलेली निवड किंवा दुसऱ्याला

केलेला विरोध ही लोकशाही व्यवस्थेची शक्तिस्थाने आहेत. म्हणून मतभेद व्यक्त करण्याचा हक्क हा देखील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचाच एक आविष्कार आहे.

अर्थात अभिव्यक्तीच्या या पद्धतींनादेखील मर्यादा आहेत. शांततेने शास्त्राञ्चाशिवाय एकत्र येण्याचा हक्क संविधानाने नागरिकांना दिलेला आहे. परंतु सभेमुळे शांतताभंग होत असेल, दंगलीला प्रोत्साहन मिळत असेल, तर अशा सभा-संमेलनावर बंदी घालण्याचादेखील अधिकार राज्याला आहे. लोकांना कायदे शीर रितीने व समाजहितासाठी किंवा एखाद्या व्यक्तिगटाच्या हितासाठी संघटना करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. उदाहरणार्थ, राजकीय उद्देशने राजकीय पक्षासारखी संघटना किंवा एखाद्या सामाजिक कार्यासाठी किंवा व्यावसायिक हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी संघटना स्थापन करता येते. परंतु अवैध कारणासाठी संघटना स्थापन केली जात असेल तर शासनाला त्यावर बंदी घालण्याचा अधिकार आहे. दहा दरोडेखोर एकत्र येऊन दरोडे घालण्यासाठी संघटना स्थापन करतील किंवा योजना आखत असतील आणि पोलिसांनी त्यांना अटक केली तर त्यांच्या संघटनेला स्वातंत्र्याचा संकोच झाला असे म्हणता येणार नाही.

याच संदर्भात संविधानाने संचार स्वातंत्र्याही दिलेले आहे. नागरिकांना देशात कोठेही विनाअटकाव संचार करण्याचा किंवा व्यवसाय उद्योगधंद्याच्या निर्माणाने वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. याला आपल्या देशात सार्वभौमत्वाचा व्यापक संदर्भ आहे. आपला देश हे एक सार्वभौम राज्य आहे आणि आपण या सार्वभौम देशाचे नागरिक आहोत. आपण कोणत्याही घटक राज्यात राहत असलो तरी आपण त्या राज्याचे किंवा प्रदेशाचे नागरिक होत नाहीत. म्हणजेच आपल्या नागरिकत्वाची सीमा भारताच्या सीमेपर्यंत जाऊन मिळते. आपले एक राष्ट्र आहे ही ऐक्याची भावना, त्यावरील विश्वास, श्रद्धा, निष्ठा ही आपण स्वीकारलेल्या संविधानाचा आधार आहे. म्हणूनच देशात कोठेही जाऊन आपल्याला उपजीविकेसाठी व्यवसाय, उद्योग, नोकरी करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. यात कोणी बंगाली आहे तर कोणी गुजराथी आहे. कोणी तामिळी आहे तर कोणी महाराष्ट्रीय आहे. कोणी हिंदू, मुसलमान, खिश्चन किंवा बौद्ध, शीख असतील. परंतु ते सर्व या मिळालेल्या राष्ट्राचे एक नागरिक आहेत आणि ही राष्ट्रीय ऐक्याची भावना, ही अविभाज्यता हा आपल्याला मिळालेल्या नागरिकत्वाचा एक आधार आहे. याचे प्रतिबिंब आपल्याला या स्वातंत्र्यात पडलेले दिसते. कोणी कोठेही जावे, राहावे, घरदार करावे यामागे ही राष्ट्रीय ऐक्याची भावना आहे.

परंतु या स्वातंत्र्यालादेखील मर्यादा आहेत. कोणालाही कोठेही जाता येईल, राहता येईल, मालमत्ता करता येईल; परंतु त्यावरदेखील काही बंधने आहेत. उदाहरणार्थ, विशिष्ट परिस्थितीमुळे काश्मीरसारख्या राज्यात बिगर काश्मीरीयांना

मालमत्ता करता येत नाही. लष्करी ठाणी असलेल्या भागात आपल्याला मुक्त संचार करता येणार नाही. कारण यात देशाच्या संरक्षणाचा प्रश्न गुंतलेला आहे. ही बंधने नसतील तर देशद्रोही लोक स्वतःच्या स्वार्थासाठी हेरगिरी करून लष्कराची गुपिते ते उघड करतील. याला प्रतिबंध करावाच लागेल.

सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने आवश्यक ते नियम करण्याचा राज्याला अधिकार आहे. आपल्याला कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतु ज्या कामासाठी विशेष ज्ञानाची आवश्यकता असेल अशा बाबतीत अटी टाकल्यामुळे स्वातंत्र्याचा संकोच होत नाही. वैद्यकीय व्यवसाय करण्याला त्याबाबत ज्ञान असले पाहिजे. वाहन चालवणाऱ्याला वाहन चालवण्याचे कौशल्य असले पाहिजे. त्यासाठी ज्या अर्हता असतील त्या त्याने पूर्ण केलेल्या असल्या पाहिजेत. थोडक्यात म्हणजे आपल्याला मिळालेली ही स्वातंत्र्ये चांगले जीवन जगण्यासाठी आपल्याला मिळालेली संपत्ती आहे. तिचा उपभोग योग्य मर्यादित राहूनच घेतला पाहिजे ही या मर्यादांमागची भूमिका आहे.

२.२.५ आजपर्यंतची वाटचाल

संविधान अमलात आल्यापासून आतापर्यंतचा सर्वसामान्य लोकांचा मूलभूत हक्कांबाबतचा अनुभव संमिश्र स्वरूपाचा आहे. या मूलभूत हक्कांमुळे नागरिकांना नव्यानेच स्वीकारलेल्या लोकशाही राज्यात आत्मविश्वासाने वावरणे शक्य झाले. आपल्याला निरंकुशपणे राज्य करता येणार नाही ही जाणीव सत्ताधार्यांना झाली. या हक्कांमुळे खुले राजकीय वातावरण निर्माण होऊन समाजातील ज्या फार मोठ्या भागाला राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी शतकानुशतके मिळालेली नव्हती त्यांना ती संधी उपलब्ध झाली. या गोष्टी जमेच्या बाजूला सांगता येतील. परंतु परिस्थिती जसजशी बदलत गेली तसेतसा मूलभूत हक्कांच्या तरतुदींतही बदल घडून आला असे दिसते.

हे बदल सत्ताधार्यांनी संविधानात दुरुस्त्या करून केलेले आहेत. सर्वच दुरुस्त्यांचा तपशीलवारपणे आढावा आपण घेणार नाही, कारण तो एक वेगळाच विषय आहे. तरी देशातील काही महत्वाच्या बदलांचा विचार करू. १९५१ साली संविधानाच्या पहिल्या दुरुस्तीने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर वाजवी मर्यादा टाकण्याचा संसदेचा अधिकार मान्य केला, तर १९५२ साली केलेल्या चौथ्या दुरुस्तीने आपल्या स्वातंत्र्याच्या हक्कांवरच अधिक मर्यादा टाकल्या. या दुरुस्तीमागे नवोदित राष्ट्राला स्थैर्य आणि प्रगतीसाठी योग्य वातावरण निर्माण व्हावे ही भूमिका होती. मालमत्तेच्या हक्कात बदल होत होत अखेरीस तो या प्रकरणातून वगळण्यात आला. यामागे अपेक्षित असे सामाजिक व अर्थीक परिवर्तन वेगाने घडवून आणण्याची भूमिका आहे, असे सांगितले गेले. मालमत्तेच्या हक्कांच्या आधारावरच मुख्यातीला अनेक राज्यांनी सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने केलेल्या

भूमी सुधारणा कायद्यांना जमीनदार वगने न्यायालयात आव्हाने देऊन त्यांच्या मार्गात अवरोध निर्माण केला. १९७५ च्या सव्यसाच्या घटनादुरुस्तीने माजी संस्थानिकांचे तनखे रद्द करून आपल्या सरंजामी भूतकाळाशी असलेला संबंध तोडून टाकला. थोडक्यात म्हणजे सुरुवातीच्या काळात या संविधानातील दुरुस्त्यांच्या माध्यमातून मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्यामागे जनसामान्यांच्या हिताची प्रेरणा होती असे म्हटले गेले. तसेच बदलत्या परिस्थितीशी मिळते-जुळते घेऊन सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन साधण्याची भूमिका घेतलेली होती. सरकार जोपर्यंत या अधिकाराचा वापर योग्य कारणासाठी व योग्य पद्धतीने करत होते तोपर्यंत फारसे प्रश्न निर्माण झाले नाहीत. परंतु १९७५ साली लागू केलेल्या आणीबाणीच्या परिस्थितीत सरकार नागरिकांचे मूलभूत हक्क व स्वातंत्र्यांची गळचेपी किंती प्रमाणात करू शकते याचा अनुभव स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्याला प्रथमच आला.

आणीबाणीच्या काळात सरकारचा या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अतिरेकी होता. २१व्या अनुच्छेदात दिलेला जीविताचा हक्कदेखील आणीबाणीच्या काळात काढून घेण्याचा सरकारला अधिकार आहे व त्यात गैर काही नाही अशी अत्यंत टोकाची आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याला घातक अशी भूमिका घेण्यापर्यंत सरकारची मजल गेली होती. संवैधानिक उपाययोजनांचा हक्कदेखील स्थगित केलेला असल्यामुळे सरकारी यंत्रणेने विशेषत: पोलिसांनी केलेले अन्याय, अत्याचार, पाशवी छळाची प्रकरणे न्यायालयासमोर येऊ शकली नाहीत. आपलेच सरकार आपल्याबोरोबर किंती अन्यायाने वागू शकते याचे प्रत्यंतर आपल्याला या काळात आले. अनिर्बंध सत्ता हाती असेल तर सत्ताधारी सामान्य नागरिकांवर कसे जुलूम करू शकतात याचा अनुभव आणीबाणीने आपल्याला दिला. म्हणून १९७९ साली सरकारने ४४व्या घटना दुरुस्तीने केलेल्या संविधानाची मोडतोड सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

काळाप्रमाणे व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांच्या कल्पनादेखील बदलतात. उदाहरणार्थ, आता काम करण्याचा अधिकार हा मूलभूत हक्क म्हणून मान्य करावा अशी माणी लोकांकडून आली आहे आणि त्याचा गंभीरपणे विचार चालू आहे. अर्थात यासाठीसुद्धा संविधानात बदल करावा लागेल. काळाप्रमाणे यात गैर काही नाही, उलट ते त्या व्यवस्थेच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे. परंतु जेव्हा राज्यकर्ते आपल्या संकुचित राजकीय स्वार्थासाठी बदल करू इच्छितात व करतातही तेव्हा त्याचा गंभीरपणे विचार करावा लागतो. अशा वेळी आपल्या मूलभूत हक्कांचे स्वार्थी, जुलमी राज्यकर्त्यांपासून संरक्षण व्हावे अशी लोकांची रास्त अपेक्षा असते. आपल्या संविधानाने असे संरक्षण दिलेले आहे. त्याचा तपशिलाने विचार आपण ह्या पुस्तकातील दहाव्या घटकामध्ये करू.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) नागरिकांना राजकीय हक्क का दिले जातात ?

(२) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर उदाहरणार्थ, भाषण-लेखन इत्यादींवर कोणत्या मर्यादा आहेत?

(आ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) राज्य जर व्यक्तिस्वातंत्र्यावर अवास्तव मर्यादा टाकत असेल तर त्याला विरोध करण्याचा हक्क व्यक्तीला आहे. ( )

(२) व्यक्तीला अमर्याद संचारस्वातंत्र्य आहे. ( )

(३) आणीबाणीच्या काळात व्यक्तीचा जिवंत राहण्याचा हक्क देखील शासनाला हिरावून घेता येतो. ( )

(४) स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे. ( )

(२) धर्माच्या आधारावर नागरिकांमध्ये भेदभाव नाही, सर्वांना श्रद्धा व धार्मिक आचार-विचारांचे स्वातंत्र्य, राज्य कोणताही धर्म मानत नाही.

(आ) (१) ✓, (२) X, (३) X, (४) ✓

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) (१) राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी, यामुळे लोकशाही व्यवस्था दृढमूल होते.

(२) सार्वजनिक नीतिमत्ता, शांतता यांचा भंग न करणे, कायदा व सुव्यवस्था आणि राष्ट्रांचे अन्य राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंधांना धक्का पोहोचणार नाही, इत्यादी.

(आ) (१) ✓, (२) X, (३) X, (४) ✓.

२.४ सारांश

लोकशाहीत आपल्याला व्यक्ती म्हणून आणि राज्याचा नागरिक म्हणून राज्यघटनेनुसार हक्क मिळालेले आहेत. भयमुक्त व सभ्य जीवनासाठी स्वातंत्र्य आवश्यक असते. एक व्यक्ती जेव्हा दुसऱ्या व्यक्तीच्या संपर्कात येते तेव्हा एकमेकांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा पडतात. यातूनच आपले हक्क आणि त्यांच्यावरील मर्यादांची जाणीव होते. आपल्या राज्यघटनेने जे मूलभूत हक्क दिले त्यापैकी काही हक्क भारतीयांसाठी आहेत तर काही सर्वांसाठी म्हणजे भारतीय व परकीय व्यक्तींसाठी आहेत. मात्र भाषण-लेखन स्वातंत्र्य, व्यवसाय स्वातंत्र्य, इत्यादी हक्क भारतीय नागरिकांना दिले आहेत. या हक्कांमुळे आपल्याला राजकीय जीवनात सहभागी होता येते. सार्थ व भयमुक्त सहभागाकरता मूलभूत हक्कांची संपदा नागरिकांना लाभली आहे. या संपत्तीचा उपयोग योग्य मर्यादित राहूनच घेतला पाहिजे. प्रत्यक्षात व्यक्तीला कोणते हक्क मूलभूत म्हणून दिले जातात ते देशातील परिस्थिती, राज्यकर्त्यांचा दृष्टिकोन, नागरिकांचा आग्रह किंवा लोकमताचा दबाव, इत्यादी घटकांवर अवलंबून असते. मूलभूत हक्क सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाचे असतात. सकारात्मक हक्क व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सुरक्षित करतात आणि व्यक्तिविकासाला वाव देतात. नकारात्मक मूलभूत हक्क शासनाच्या विविध घटकांवर बंधने टाकतात. पण आणीबाणीच्या परिस्थितीत सरकार नागरिकांचे मूलभूत हक्क व त्यांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी करू शकते याचा अनुभव आपण १९७५ साली घेतला आहे. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण झाले पाहिजे ही जनतेची रास्त अपेक्षा असते.

२.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (१) भयमुक्त वातावरणात जगता यावे. स्वतःच्या गुणांचा विकास व्हावा आणि लोकशाही व्यवस्थेत, शासनात सहभागी होण्यासाठी.
- (२) सार्वजनिक नीतिमत्ता, कायदा व सुरक्षितता राखण्यासाठी विविध गटांत सामंजस्य राखण्यासाठी.

(आ)	गट 'अ'	गट 'आ'
(१)	-	(ग)
(२)	-	(क)
(३)	-	(ख)
(४)	-	(च)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (अ) (१) शतकानुशतके या गटाला हक्कांपासून जाणीवपूर्वक वंचित ठेवले हा अन्याय आहे. तो दूर करून त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणण्यासाठी.

२.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) 'समता हा लोकशाहीचा आधार आहे' असे का म्हणतात?
- (२) मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये कोणती त्याची चर्चा करा.
- (३) 'भारत हे एक धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे' या विधानातील आशय स्पष्ट करा.
- (४) टिपा लिहा.
  - (क) संविधानात केलेल्या दुरुस्त्या
  - (ख) शोषणाविरुद्धचा हक्क
  - (ग) हक्कांच्या संरक्षणाची व्यवस्था

२.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) 'समता' प्रस्थापित करण्यासाठी 'एक गाव, एक पाणवठा' यासारखे आणखी कोणते उपक्रम तुम्ही हाती घ्याल?
- (२) काम करण्याचा अधिकार हा मूलभूत हक्क म्हणून मान्य करावा काय या प्रश्नावर वेगवेगळ्या स्तरांतील नागरिकांच्या मुलाखती घ्या.

२.७ अधिक अध्ययन

मूलभूत कर्तव्ये

सन १९७६ मध्ये भारतीय राज्यघटनेत ४२वी दुरुस्ती करून नागरिकांच्या मूलभूत कर्तव्यांची नोंद करण्यात आली. ही कर्तव्ये

राज्यघटनेच्या कलम ५१-अ मध्ये समाविष्ट करण्यात आली. ही एकूण दहा कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत-

- (०१) राज्यघटना, राष्ट्रधर्वज आणि राष्ट्रगीताचा आदर राखणे.
- (०२) स्वातंत्र्यलढ्यातील उदात्त तत्त्वांचे जतन करणे.
- (०३) भारताच्या सार्वभौमत्वाचे, ऐक्याचे आणि एकात्मतेचे रक्षण करणे.
- (०४) देश संरक्षण आणि राष्ट्रीय सेवेची जेव्हा जेव्हा आवश्यकता असेल तेव्हा तेव्हा त्यासाठी वाहून घेणे.
- (०५) भ्रातृभाव वाढविण्यासाठी मदत करणे आणि महिलांच्या प्रतिष्ठेआड येणाऱ्या प्रथेचा निषेध करणे.
- (०६) भारताच्या विविधतेने नटलेल्या संस्कृतीचा वारसा जतन करणे.
- (०७) नैसर्गिक वातावरणाचे रक्षण करणे आणि वन्य प्राणिमात्रावर दया दाखविणे.
- (०८) मानवतावादी, चौकस, सुधारणावादी प्रवृत्तीचा विकास करणे.
- (०९) सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि हिंसेचा त्याग करणे.
- (१०) वैयक्तिक व सांघिक कार्यात कुशलता संपादन करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

घटक ३ : नागरिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी आणि अन्याय निवारण्यासाठी तरतुदी

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ आपल्या हक्कांच्या संरक्षणाची व्यवस्था
  - ३.२.२ न्यायालयीन पुनर्विलोकन व मूलभूत हक्क
  - ३.२.३ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या मर्यादा
- ३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.४ सारांश
- ३.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.६ क्षेत्रीय कार्य
- ३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -

- ★ आपल्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी घटनेने काय व्यवस्था केली आहे, ते सांगता येईल.
- ★ हक्कांच्या रक्षणासाठी ज्या संस्था कार्य करतात त्यांची माहिती देता येईल.
- ★ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचे महत्त्व व मर्यादा स्पष्ट करता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

आपल्याला नागरिक म्हणून व चांगले जीवन जगता यावे आणि राजकारणात सक्रिय सहभाग घेता यावा यासाठी जे हक्क मिळालेले आहेत त्यांचा अभ्यास आपण या आधीच्या दोन घटकांमध्ये केला. परंतु केवळ 'मला हक्क आहेत' असे म्हटल्याने

किंवा संविधानात त्याची नोंद आहे म्हणून हक्कासाठी योग्य वातावरण निर्माण होत नसते. त्यासाठी हक्कांची हमी आवश्यक असते. हक्कांच्या संरक्षणाची जी व्यवस्था असते त्यातून अशी हमी मिळते. हक्कांना संरक्षण नसेल तर ते केवळ कागदावरच राहतात. आपल्या संविधानात मूलभूत हक्कांबरोबरच त्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था आहे. आपल्यावर अन्याय झाला तर तो दूर करण्याची जी व्यवस्था आहे तिचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत.

आपला हक्क उपभोगण्याच्या मार्गात जे अडथळे येतील ते दूर करणे आवश्यक असते. कारण अशा अडथळ्यांमुळे आपल्याला हक्क उपभोगता न येणे हा एक प्रकारचा अन्यायच आहे. म्हणून हक्कांवर कोणी आक्रमण केले तर त्याविरुद्ध दाद मागण्याची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. अशा व्यवस्थेमुळे आपल्या हक्कांना परिपूर्णता येते. स्वाभाविकपणेच या ठिकाणी दोन प्रश्न समोर येतात-

- (१) मला माझ्या हक्कांचे संरक्षण कोणापासून करायचे असते ?
- (२) हक्कांवर आक्रमण झाल्यास त्याला थांबवण्यासाठी मला कोणाकडे दाद मागता येईल ?

आपल्या हक्कांवर तीन बाजूंकडून आक्रमण होऊ शकते-

- (१) राज्य शासनाकडून,
- (२) अन्य सामाजिक संस्थांकडून आणि
- (३) अन्य व्यक्तींकडून.

यांपैकी अन्य सामाजिक संस्था किंवा व्यक्तींकडून होणाऱ्या आक्रमणाविरुद्ध शासनाने याबाबत केलेले कायदे व नियमांचा आधार घेता येऊ शकतो. परंतु खरा प्रश्न असतो तो शासनसंस्था आणि ती ज्यांच्या हातात आहे त्यांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या आक्रमणाचा. अशा प्रकारचे आक्रमण केवळ निरंकुश राजसत्तेत किंवा हुकूमशाहीतच होते असे नाही, तर लोकशाही राज्यातदेखील अशी परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. आपल्या

हक्कांमुळे सत्ताधान्यांचे हितसंबंध धोक्यात आले म्हणजे ते कायद्याच्या नावाखाली किंवा वेळप्रसंगी बेकायदेशीरपणे सुद्धा आपल्या हक्कांवर आक्रमण करण्याचा धोका असतो. आपल्या राज्यसंस्थेचे स्वरूपच असे आहे की, सत्ताधान्यांवर जनमताचा दबाव नसेल तर ते स्वार्थासाठी सत्तेचा दुरुपयोग करतात. या त्यांच्या मनमानी कारभारामुळे सर्वसामान्य व्यक्तीची गळचेपी होते, तिच्या विकासाच्या संधी मारल्या जातात. म्हणून अशा सत्ताधान्यांच्या आक्रमणापासून आपल्या हक्कांचे संरक्षण करण्याची नितांत गरज असते.

आपल्याकडे संविधानाने आपल्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी न्यायसंस्थेवर टाकलेली आहे. न्यायसंस्था आपल्या मूलभूत हक्कांची संरक्षक म्हणून काम करते. जसे एखाद्या किल्ल्याच्या प्रवेशद्वारावर अनधिकृतपणे, विनापरवाना प्रवेश करणाऱ्यांना अडवण्यासाठी पहरेकरी असतात त्याप्रभागे व्यक्तीच्या हक्क व स्वातंत्र्याच्या किल्ल्यावर आक्रमण करणाऱ्या सत्ताधान्यांना प्रतिबंध करून आपल्या हक्क व स्वातंत्र्याचे पाविण्य अबाधित राखण्यासाठी न्यायसंस्था पहारेकन्यांचे काम करते.

वास्तविक पाहता लोकशाहीमध्ये लोकांचे प्रतिनिधी शासन चालवत असतात. आधुनिक राज्यात शासनाचे तीन प्रमुख घटक असतात. विधिमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळ. लोकशाही राज्यात यांपैकी न्यायमंडळावर व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी टाकलेली असते. यामागेदेखील एक सूत्र आहे. आपल्या हक्कांवर सत्ताधारी व्यक्ती किंवा शासनसंस्थेची कार्यकारिणी किंवा विधिमंडळ यांच्याकडून घटनाबाबू पद्धतीने गदा येण्याची शक्यता असते, अशा वेळी तिसऱ्या संस्थेकडे दाद मागण्याची सोय असणे गरजेचे असते. लोकशाहीत स्वतंत्र आणि निष्पक्ष न्यायमंडळाचे अस्तित्व मान्य केलेले असते. त्यामुळे आपल्या हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी न्यायमंडळाकडे जाणे अगदी स्वाभाविक आहे आणि म्हणूनच आपल्या हक्कांवर होणाऱ्या आक्रमणाविरुद्ध एका स्वतंत्र व निःपक्षपाती संस्थेकडे दाद मागण्याची तरतूद आपल्या संविधानाचा गाभा बनलेली आहे.

वास्तविक पाहता लोकशाहीत लोकप्रतिनिधी शासन चालवत असतात. शासन कोणत्याही पक्षाचे असो. खरा मुद्दा त्यांनी आपल्या बहुमताच्या जोरावर केलेल्या कायद्याने मूलभूत हक्कांवर केलेल्या आक्रमणाचा असतो. त्याला विरोध करणे, सत्ताधान्यांच्या मनमानी कारभाराला लगाम घालणे म्हणूनच आवश्यक असते आणि आपलेच प्रतिनिधी आपल्या न्याय्य हक्कांचा संकोच करणारे कायदे करत असतील तर त्याविरुद्ध त्यांच्याचकडे संरक्षण मागणे कसे शक्य आहे? आपल्या हक्कांचा

संकोच करण्याच्या कृत्यात सहभागी असलेले आपले प्रतिनिधी आपल्याला कसे काय न्याय देऊ शकतील? म्हणून ही जबाबदारी न्यायसंस्थेकडे सोपवलेली आहे. कारण न्यायसंस्थेसारखी स्वतंत्र व निःपक्षपाती व वादातील अशी दुसरी संस्था नाही. न्यायसंस्थेवर आपण हा एक प्रकारचा विश्वासच टाकलेला आहे.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ आपल्या हक्कांच्या संरक्षणाची व्यवस्था

आपल्या संविधानाने सर्व मूलभूत हक्कांना दोन प्रकारचे संरक्षण दिलेले आहे.

(१) मूलभूत हक्कांवर शासन संस्थेकडून आक्रमण झाल्यास, व्यक्तीला न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क दिलेला आहे. याला संवैधानिक उपाययोजनेचा हक्क असेदेखील म्हणतात.

(२) न्यायसंस्थेला पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिलेला आहे.

या दोन्ही गोष्टींचा आपण आता क्रमाने अभ्यास करू.

संवैधानिक उपाययोजनेचा हक्क

आपल्या मूलभूत हक्कांवर सरकारकडून आक्रमण झाल्यास त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागण्याचा आपल्याला हक्क आहे. हादेखील एक मूलभूत हक्क आहे. डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले आहे की, ‘हा हक्क आपल्या संविधानाचा प्राण आहे. हा हक्क जर दिला नसता तर आपले संविधान निर्जीव आणि म्हणूनच निरर्थक बनले असते.’

या तरतुदीप्रमाणे आपल्या हक्कांचा संसदेच्या किंवा कोणत्याही राज्य विधिमंडळाच्या कायद्याने आणि शासनाच्या कृतीने संकोच झाला, तर त्याविरुद्ध व्यक्तीला न्यायालयाचा दरवाजा ठोठावता येतो. या संदर्भातील याचिका न्यायालय नाकारू शकत नाही. असे अर्ज किंवा याचिका दाखल करून घेऊन, त्यांची सुनावणी करून न्यायालयाला संबंधितांना योग्य ते निर्देश देण्याचा, आदेश देण्याचा अधिकार आहे. तसेच अशा हक्कांचा संकोच करणारे कायदे करत असतील तर त्याविरुद्ध त्यांच्याचकडे संरक्षण मागणे कसे शक्य आहे? आपल्या हक्कांचा

न्यायालयांची अधिकारकक्षा

या संदर्भात उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालय यांच्या अधिकारक्षेत्रांत काही फरक आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाला संविधानातील अनुच्छेद ३२ प्रमाणे केवळ मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भातच असे अर्ज दाखल करून घेता येतात व त्यावर आदेश देता येतात. परंतु उच्च न्यायालयांना मात्र मूलभूत हक्कांबरोबरच संविधानातील इतर कोणत्याही भागात केलेल्या तरतुदींचा शासनाकडून भंग झाल्यास किंवा ज्यामुळे व्यक्तीच्या हितसंबंधांची भरून न येणारी हानी होत असेल किंवा होण्याची शक्यता असेल तर रिट अर्ज दाखल करून घेता येतात. उदाहरणार्थ, ४४व्या घटना दुरुस्तीने संपत्तीचा अधिकार मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणातून वगळला व नव्या ३०० अशा अनुच्छेदाने त्याला सर्वसाधारण हक्कांचे स्वरूप दिले. त्यामुळे आता जर व्यक्तीच्या मालमत्तेच्या हक्काला धक्का पोहोचणारी कृती शासनाकडून झाली तर व्यक्तीला अनुच्छेद २२६ प्रमाणे उच्च न्यायालयात अर्ज दाखल करता येतो. मात्र सर्वोच्च न्यायालयात नाही, कारण सर्वोच्च न्यायालय फक्त मूलभूत हक्कांच्या संदर्भातील अर्जाचाच विचार करते आणि आता मालमत्तेचा हक्क संविधानिक असला तरी मूलभूत नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे. या दोन स्तरांवरील न्यायालयांचा अधिकारक्षेत्रांतील दुसरा फरक म्हणजे सर्वोच्च न्यायालय व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी भारतातील कोणत्याही स्तरांवरील शासनसंस्था किंवा अधिकाऱ्यांवर प्राधिलेख काढू शकतात, म्हणजे त्यांना आदेश देऊ शकतात. परंतु उच्च न्यायालयाची कक्षा मात्र त्याच्या निर्देशित भौगोलिक क्षेत्रांपुरतीच मर्यादित असते. थोडक्यात म्हणजे आपल्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी उच्च न्यायालये व सर्वोच्च न्यायालय प्राधिलेख काढू शकतात. परंतु उच्च न्यायालयांना मूलभूत हक्कांबरोबरच इतर कारणासाठीदेखील असे आदेश देता येतात तर सर्वोच्च न्यायालयाची कक्षा मूलभूत हक्कांपुरतीच मर्यादित आहे. याचाच अर्थ असा होतो की, सर्वोच्च न्यायालय आपल्या मूलभूत हक्कांचा अखेरचा संरक्षक आहे.

परिपूर्तीचे मार्ग : प्राधिलेख याचिका

व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयांना पाच प्रकारचे प्राधिलेख किंवा रिट्स काढता येतात. यांतील देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस) आणि महादेश (रिट ऑफ मॅन्डेमस) हे प्राधिलेख व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे मानले जातात. बहुसंख्य रिट अर्ज या प्रकारचेच असतात. म्हणून त्यांची अधिक तपशिलाने माहिती पाहू.

देहोपस्थिती - देहोपस्थिती म्हणजे अटक केलेल्या व्यक्तीला न्यायालयापुढे हजर करणे. अटक केलेल्या व्यक्तीच्या तर्फे कोणीही असा अर्ज न्यायालयात दाखल करू शकते आणि न्यायालयाने हा हक्क दाखल करून घेतल्यावर न्यायालय संबंधितांना याबाबत त्यांनी ताब्यात घेतलेल्या व्यक्तीला न्यायालयात उपस्थित करण्याचा आदेश देते. अशा परिस्थितीत सरकारला त्या व्यक्तीला न्यायालयापुढे हजर करावेच लागते. आपल्याला झालेल्या बेकायदेशीर अटकेला विरोध करण्याचा प्रत्येक व्यक्तीला हक्क आहे. अटक करण्यासाठी सबळ कारणे आहेत आणि अटक कायद्यानुसार झालेली आहे हे सरकारला दाखवता आले पाहिजे. केवळ व्यक्तिगत सुडापोटी सरकारी अधिकारी व्यक्तीला अटक करून तिच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणू पाहतील तर ते चालणार नाही, हेच यातून स्पष्ट होते किंवा केवळ वरिष्ठांच्या आदेशामुळे व्यक्तीला केलेली अटक कायदेशीर ठरत नाही. म्हणून अटक झाल्यावर व्यक्तीला न्यायालयाकडे धाव घेता येते.

अशा प्रकारचा अर्ज मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीची माणणी करणारा असतो, म्हणून न्यायालयाला तो दाखल करून घ्यावाच लागतो. कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या पद्धतीशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याच्या हक्कापासून वंचित केले जाणार नाही हे आपल्या संविधानातील सूत्र यामागे आहे. अशा अर्जाची सुनावणी झाल्यानंतर जर अटक बेकायदेशीर असल्याचे आढळून आले तर न्यायालय त्या व्यक्तीच्या मुक्ततेचे आदेश देते.

महादेश - काही वेळा व्यक्तीच्या हक्क किंवा स्वातंत्र्याच्या संदर्भात शासनाने काही करावे अशी अपेक्षा असते. परंतु सरकारी अधिकारी आपली जबाबदारी टाळतात किंवा कोणाच्या तरी दडपणाखाली आपले कर्तव्य करत नाहीत किंवा चुकीच्या पद्धतीने काम करतात. तेव्हा त्याला योग्य रितीने, कायदेशीरपणे त्याची जबाबदारी पार पाडण्याचा आदेश न्यायालये महादेशाद्वारे देतात.

‘महादेश’ या शब्दातच त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. हा न्यायालयाचा असा आदेश आहे की, ज्यात संबंधित अधिकाऱ्याने आपले कर्तव्य पार पाडावे हे स्पष्ट केलेले असते. अर्थात हा आदेश तेव्हाच देता येतो की जेव्हा अर्जदाराला इतर कोणत्याही उपायांनी आपले हक्क उपभोगता येत नाहीत किंवा त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी अन्य उपाययोजना उपलब्ध नसते.

याला काही अपवाद आहेत. राष्ट्रपती, राज्यपाल यांच्याविरुद्ध न्यायालयांना महादेश देता येत नाहीत किंवा पूर्णतः खाजगी संस्था किंवा व्यक्ती, ज्यांच्या व्यवहाराशी राज्याचा

काहीही संबंध नाही अशांनदेखील न्यायालय महादेश काढत नाही. कारण अशा प्रकरणात व्यक्तीला कायदेशीर प्रक्रियेचे अन्य मार्ग खुले आहेत.

इतर प्रकार - याशिवाय प्रतिनिषेध (प्रोहिनिशन), प्राकर्षण यांसारख्या रिट प्रकारांचा संबंध न्यायालयात सुनावणीसाठी आलेल्या प्रकरणाशी असतो. एखाद्या वेळेस सरकारी अधिकारी आपल्याला अधिकार नसताना एखादी कृती करतो अशा वेळी यामुळे ज्या व्यक्तीच्या हक्कांचा संकोच झालेला असेल तिच्या अर्जनुसार न्यायालय संबंधित अधिकाऱ्यास त्याने केलेली कृती कोणत्या अधिकाराखाली केली असे विचारू शकते. याला काधिकार (कोवॉरंटो) असे म्हणतात. चौकशीत असे सिद्ध झाले, की तसे करण्याचा कोणताही अधिकार संबंधित अधिकाऱ्यास नव्हता तर अशा वेळी न्यायालय ती कृती रद्द करून अर्जदाराचा हक्क प्रस्थापित करून देते.

अर्थात न्यायालयाकडे दाद मागण्याच्या या हक्कावारदेखील मर्यादा आहेत. विशेषत: आणीबाणीच्या काळात हा हक्क स्थगित केला जाऊ शकतो. म्हणजेच या काळात आपल्याला आपल्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयाकडे जाता येत नाही. तसेच आणीबाणीच्या काळात झालेले निर्णय व त्यांचे परिणाम या गोष्टींना आणीबाणी उठवल्यानंतर न्यायालयात आव्हान देता येत नाही. आणीबाणीची परिस्थिती अपवादात्मक असते. ती नेहमीची स्थिती नाही. म्हणून सर्वसाधारण परिस्थितीत जेव्हा सामान्य कायद्यानुसार आपल्या हक्कांची सुरक्षितता मिळू शकतो, हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणूनच या हक्काचे महत्व आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) लोकशाही व्यवस्थेत 'राज्य' व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कावर कोणत्या मर्यादा आहेत?
- (२) न्यायालयाकडे दाद मागण्याच्या हक्कावर कोणत्या मर्यादा आहेत?

(आ) जोड्या लावा.

गट 'अ'	गट 'आ'
(१) न्यायसंस्था	(क) रिट याचिकेचा प्रकार
(२) देहोपस्थिती	(ख) मूलभूत हक्क
(३) संवैधानिक	(ग) मूलभूत हक्कांचा उपाययोजनेचा हक्क
(४) आणीबाणीची स्थिती	(घ) मूलभूत हक्कांचे संरक्षण

३.२.२ न्यायालयीन पुनर्विलोकन व मूलभूत हक्क

आधुनिक राज्यात संविधान हा राज्याचा मूलभूत कायदा असतो असे मानले जाते. नियम व कायद्याचीदेखील एक उतरंड असते. सर्वांत खालच्या स्तरावर रोजच्या व्यवहारामध्ये सुसूत्रता असावी, यासाठी काही नियम असतात व त्या चौकटीत दैनंदिन व्यवहार चालावेत हे अपेक्षित असते. हे नियम करत असताना त्या कार्याबाबत जो कायदा असतो त्याचे भान ठेवावे लागते. विधिमंडळाने तसेच संसदेने कायदे करताना ज्या संविधानाच्या चौकटीत त्यांचे अस्तित्व असते त्याचे भान ठेवणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, एखाद्या प्रकरणात पोलिसांना एखाद्या व्यक्तीला अटक करायची असेल तर त्यासाठी जे नियम व पद्धत घालून दिलेली आहे ती पाळावी लागते. हे नियमदेखील याबाबत असलेल्या कायद्याशी सुसंगत असावे लागतात. हा कायदा करताना, विधिमंडळाला संविधानात व्यक्तीला जो स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे त्याचा संकोच होणार नाही, त्यावर आक्रमण होणार नाही याचे भान ठेवावे लागते. असे केले नाही, तर संविधानाने दिलेले हक्क व स्वातंत्र्य निरर्थक बनतील आणि कायद्यालाही काही अर्थ राहणार नाही. म्हणून यावर निगराणी ठेवण्याचे काम न्यायसंस्था करीत असते. म्हणजेच न्यायालयांना व्यक्तीच्या हक्क संरक्षणार्थ तीन परिस्थितीत हस्तक्षेप करता येतो. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत-

- (१) शासनाची एखादी कृती किंवा हुक्म हा नियमानुसार नसेल तर तो बेकायदेशीर ठरवणे व रद्द करणे.
- (२) शासनाधिकाऱ्यांनी केलेले नियम हे विधिमंडळ किंवा संसदेने संमत केलेल्या कायद्याला धरून नसतील तर ते नियमच रद्दातल ठरवणे.
- (३) विधिमंडळ किंवा संसदेने केलेले कायदे हे मूलभूत हक्कांना किंवा संविधानाला बाधक असतील तर ते अवैध आहेत असे घोषित करून रद्द करणे.

स्थूलमानाने न्यायालयाच्या या अधिकारास न्यायालयीन पुनर्विलोकन असे म्हणतात. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची कक्षा अत्यंत व्यापक असते. या ठिकाणी आपण त्याचा मूलभूत हक्कांच्या संदर्भातच विचार करणार आहोत.

संवैधानिक व्यवस्था

मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणात सुरुवातीला हे स्पष्ट केलेले आहे की, या भागात नमूद केलेले मूलभूत हक्क काढून घेता येणार नाहीत किंवा त्यांचा संकोचही करता येणार नाही. तसा कायदा केला गेल्यास तो रद्द ठरवण्यात येईल. म्हणजेच व्यक्तीच्या हक्कांच्या संकोच करण्याचा राज्याचा प्रयत्न न्यायालय मान्य करणार नाही. यातून असा प्रश्न निर्माण होतो की, परिस्थितीत

बदल झाला तर तो लक्षात घेऊन शासनाला मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करावासा वाटला तर तो करता येणार नाही का? मूलभूत हक्कांचे हे संपूर्ण प्रकरणच अपरिवर्तनीय आहे काय? आपला आजपर्यंतचा अनुभव निराळा आहे. अनेक वेळा संसदेने घटना दुरुस्ती करून मूलभूत हक्कांवर मर्यादा टाकलेल्या आहेत. संपत्तीचा हक्क या प्रकरणातून पूर्णपणे वगळलेला आहे. याची संगती कशी लावायची?

आपल्या संविधानाने निर्माण केलेली राजकीय व्यवस्था कशी आहे हे या संदर्भात आपण लक्षात घेतले पाहिजे. एका बाजूला आपले संविधान लिखित आहे तर दुसऱ्या बाजूला आपण संसदीय शासनप्रणाली स्वीकारलेली आहे. आदर्श संसदीय शासनप्रणालीत ‘संसद सार्वभौम आहे’ हे आधारभूत तत्व असते. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमधील व्यवस्था. लिखित संविधानात ‘संविधान’ हे सर्वश्रेष्ठ मानलेले आहे. कारण विधिमंडळासह सर्व शासन घटकांची निर्मिती व अस्तित्व यांचा आधार संविधानातील तरतुदी असतात आणि या लिखित संविधानाची सुरक्षितता ही न्यायमंडळाची जबाबदारी आहे हे त्यामागील सूत्र असते. संविधानाचे श्रेष्ठत्व आणि लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी संस्था म्हणून असलेले संसदेचे महत्व यात संतुलन साधण्याचा प्रयत्न आपल्या घटनाकारांनी केलेला आहे. यातूनच मूलभूत हक्कांची पवित्रता व ती अबाधित राखण्याची न्यायसंस्थेवर असलेली जबाबदारी एका बाजूला व जनसामान्यांच्या इच्छा-आकांक्षांचे प्रतीक असलेल्या संसदेसारख्या प्रतिनिधिक संस्थेचे त्याबाबतचे अधिकार दुसऱ्या बाजूला असे चित्र आपल्यासमोर उभे राहिले आहे. यातून आपल्यासमोर तीन प्रश्न उभे राहतात ते असे-

- (१) सार्वभौम कोण? संविधान, संसद की लोक?
- (२) घटनादुरुस्तीच्या साहाय्याने मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराची कक्षा किती आहे?
- (३) न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा न्यायालयांचा अधिकारदेखील किती आहे?

या प्रश्नांचा विचार आपण आता क्रमाक्रमाने करू.

सार्वभौम कोण?

आपल्या मूलभूत हक्कांची आतापर्यंतची वाटचाल कशी झाली याचा अभ्यास आपण वरील उपघटकात केला. त्यात आपल्याला असे दिसून आले की आतापर्यंत संसदेने अनेक वेळा घटनादुरुस्ती करून आपल्या मूलभूत हक्कांवर वेळोवेळी मर्यादा टाकल्या. म्हणजेच आवश्यक ते दोन तृतीयांश बहुमत असेल तर संसद घटना दुरुस्त करून आपल्या कृतीला वैधता मिळवून देते. या संक्षिप्तांशापल्या हक्कांच्या संरक्षणाचा विचार करताना हा महत्वाचा प्रश्न युढे येतो आणि तो म्हणजे सार्वभौम

कोण? लोक की त्यांचे प्रतिनिधी असलेली संसद? की बहुमताच्या जोरावर राज्यकारभार करणारे सत्ताधारी-पंतप्रधान व त्याचे मंत्रिमंडळ? जे सतेवर आहेत ते उद्या नसतील. ठरावीक काळानंतर होणाऱ्या निवडणुकीत लोक आपला मताधिकार वापरून राज्यकारभार कोणी करायचा हे ठरवून देत असतात आणि या शासनकर्त्याना संविधानाने आखून दिलेल्या चौकटीत राहूनच राज्यकारभार करावा लागतो. म्हणजेच आपली धोरणे अमलात आणण्यासाठी निर्णय घेण्याचे व ते राबवण्याचे काम करावे लागते. यासाठी त्यांना लोकांनी दिलेले अधिकार निर्विवाद असतात. याबाबतीत सरकार सर्वोच्च असते. परंतु संविधानातील बदलाच्या बाबतीत थोडी वेगळी स्थिती असते. आपले संविधान हे समाजातील सर्व गटांच्या सहमतीने प्रत्यक्षात आलेले आहे व ही सहमती नंतर या संविधानातील तरतुदीनुसार झालेल्या निवडणुकांतून व्यक्त झालेली आहे. व त्यामुळे-

निवडून आलेले सरकार आपली धोरणे ठरवण्यासाठी, त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्वोच्च असले तरी संविधानातील मूलभूत हक्कांना डावलण्याचा, त्यांचा संकोच करण्याचा हक्क संसदेला किंवा बहुमतवाल्या पक्षाला असतो असे मानणे बरोबर नाही.

कारण याचा अर्थ आपण आपल्या प्रतिनिधींना आपल्या हिताविरुद्ध काम करण्यास परवानगी दिल्यासारखे होईल. म्हणून संविधानाने आखून दिलेल्या चौकटीत राहूनच त्यांना काम करणे भाग आहे. मूलभूत हक्क हे संविधानाने लोकांना बहाल केलेले आहेत. ते राज्याचे स्वरूप ओळखण्याची खून आहे. ते लोकांच्या इच्छा-आकांक्षाचे प्रतीक आहे. संविधान हा त्यांचा आधार आहे व लोक संविधानाचा आधार आहेत, कारण हे लोकांनी स्वतःच स्वतःला बहाल केलेले आहे. म्हणून या संविधानाने दिलेल्या हक्कांचे जतन करण्यासाठी, त्यांचे रक्षण करण्यासाठी निःपक्षाती न्यायमंडळासारखी स्वतंत्र यंत्रणा आवश्यक आहे आणि आतापर्यंत अनेक बाबतींत न्यायमंडळाने या दिशेने कार्य केलेले आहे.

संसदेची अधिकारकक्षा

आतापर्यंतचा आपला अनुभव असा आहे की, आपल्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाची तरतुद व यंत्रणा याबाबत संविधानात स्पष्टता असूनदेखील संसदेने आपल्या मूलभूत हक्कांच्या तरतुदीत घटना दुरुस्ती करून बदल केलेले आहेत. त्यामुळे असा प्रश्न निर्माण होतो की संसदेच्या या अधिकाराची मर्यादा काय आहे? हा संसदेचा अधिकार मर्यादित आहे की? अमर्याद आहे? कारण-

मूलभूत अधिकारांसंबंधी न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या अधिकारासंबंधी बेरेच मतभेद आहेत. खुद सर्वोच्च-न्यायालयाची भूमिकादेखील सुखातीपासून आतापर्यंत सुसंगत राहिलेली नाही.

१९६७ सालापर्यंत असे गृहीत धरले गेले होते की, व्यक्तींना संविधानाने दिलेल्या मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याचा संसदेला अधिकार आहे. परंतु १९६७ साली गोलखनाथ प्रकरणात निवाडा देताना सर्वोच्च न्यायालयाने आपली भूमिका बदलली. घटना दुरुस्ती हादेखील एक कायदाच असल्यामुळे अनुच्छेद १३(२) मधील तरतूद घटना दुरुस्तीसारख्या संसदेच्या कृत्यालादेखील लागू आहे. सबब घटना दुरुस्तीचा आधार घेऊन संसदेला मूलभूत हक्कांबाबत कसलाही बदल करता येणार नाही अशी ताठर भूमिका सर्वोच्च न्यायालयाने घेतली. यामुळे संसदेच्या मूलभूत हक्कांबाबत घटना दुरुस्ती करण्याच्या शक्तीवरच मर्यादा आली. संविधानातील मूलभूत हक्कांचा भाग अपरिवर्तनीय आहे. त्रिकालाबाधित आहे अशी अत्यंत टोकाची भूमिका घेऊन एका अर्थाने लोकांच्या सार्वभौमत्वावरच मर्यादा आणली. यातून न्यायमंडळ श्रेष्ठ की संसद श्रेष्ठ असा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला व आपल्या लोकशाही व्यवस्थेपुढे एक आव्हानच उभे राहिले.

हा प्रश्न केवळ कायदेशीर स्वरूपाचा नव्हता. त्याला राजकीय अर्थ होता. लोकप्रतिनिधींची संसद सार्वभौम की काही न्यायाधिसांचे न्यायमंडळ सार्वभौम हा त्या प्रश्नाचा खरा अर्थ होता. काही काळपर्यंत हा प्रश्न तसाच राहिला. कारण सत्तारूढ पक्षाला संसदेत घटना दुरुस्ती करून या निर्णयाला बगल देऊन पुढे जाण्याइतके विशेष बहुमत नव्हते. परंतु १९७१ नंतर सर्वोच्च न्यायालयाने संस्थानिकांचे तनखे रद्द करणारा व बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा असे दोन्ही कायदे मूलभूत हक्कांचा संकोच करणारे आहेत म्हणून रद्द ठरवले. तेव्हा सत्तारूढ पक्षाने आपल्या बहुमताच्या जोरावर २४ वी व २५ वी घटना दुरुस्ती करून मूलभूत हक्कांसह संविधानाच्या कोणत्याही भागात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार परत भिलवला व आपले वर्चस्व प्राप्त करून घेतले. १९७६ मध्ये केलेल्या ४२ व्या घटना दुरुस्तीने तर याबाबतीत पुष्कळच बदल केले. त्यानंतर ४४ व्या घटना दुरुस्तीने मालमत्तेचा अधिकारच या प्रकरणातून गाळला. परंतु याचा अर्थ मूलभूत हक्कांच्या बाबतीत परिवर्तन करण्याचे अमर्याद स्वातंत्र्य संसदेला मिळाले आहे असा नाही.

१९७३ साली केशवानंद भारती वि. केरळ राज्य या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने संसदेच्या मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याचा अधिकार मान्य केला. परंतु त्याच्चबरोबर अशा तज्ज्ञांची घटना दुरुस्ती संविधानाचा मूळ ढाचा (basic structure) बदलणारी किंवा त्याला धक्का लावणारी असेल तर ती पुनर्विलोकनाच्या कक्षेत येते असे मत मांडले. याचा अर्थ असा होतो की, संसदेच्या कोणत्याही कृतीमुळे संविधानाची मूल

चौकटच बदलत असेल तर त्याला न्यायालयात आव्हान देता येते व न्यायालयालाही त्याचा विचार करण्याचा अधिकार आहे.

आज परिस्थिती अशी आहे की, आपण संसदेची मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याची शक्ती मान्य केलेली आहे. परंतु त्यावर मर्यादा एवढीच आहे की त्यामुळे संविधानाच्या पायाभूत संरचनेला धक्का लागू नये. संसदेला दिलेल्या अधिकारकक्षेच्या मर्यादित राहन आवश्यक ते बदल करता येतील, त्याच्या मर्यादा ओलांडून मनमानी पद्धतीने काही करता येणार नाही, तसा प्रयत्न झाल्यास त्याची दखल न्यायसंस्था घेर्ईल. कारण संविधानाने आपल्या हक्कांच्या रक्षणाची जबाबदारी न्यायसंस्थेवर टाकलेली आहे.

अशा घटना दुरुस्तीमागची प्रेरणा जनसामान्यांच्या हिताची, बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यांच्या बदलणाऱ्या इच्छा-आकांक्षा व गरजांची पूर्ती करण्याची असेल तर त्याला अडथळा होणार नाही. परंतु राज्यकर्ते आपले तात्कालिक राजकीय स्वार्थ व हितसंबंध सांभाळण्यासाठी त्याचा बिनदिकतपणे वापर करू इच्छित असतील तर त्याला प्रतिबंध करता येईल.

३.२.३ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या मर्यादा

न्यायालयांना जरी मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाच्या संदर्भात विधिमंडळाकडून किंवा संसदेकडून केल्या जाणाऱ्या कायद्यांचे पुनर्विलोकन करण्याचा अधिकार असला तरी त्यालादेखील मर्यादा आहेत. त्यातील काही महत्त्वाच्या मुद्यांचा आपण या ठिकाणी विचार करणार आहोत.

संविधानाने केलेले अपवाद

पहिल्या घटना दुरुस्तीने जे काही बदल मूलभूत हक्कांच्या संदर्भात केले त्यामुळे न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या कक्षेतून काही गोष्टी बाहेर ठेवण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, मागास समाज-घटकांना विशेष सवलती देणे किंवा संरक्षण देणे हा भेदभाव आहे असे मानले जाणार नाही अशी तरतूद समतेच्या अधिकारात करण्यात आली. किंवा भूमिधारणा कायद्यांना व विशेषत: जमीनदारी निर्मूलन करण्याचे जे कायदे काही राज्यांनी केले होते त्या कायद्यांना ते संमत केले गेले तेव्हापासून संरक्षण देण्यात आले. त्यासाठी ९ वी स्वतंत्र अनुसूची संविधानाला जो डण्यात आली आणि या अनुसूचीतील सर्व कायदे न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या कक्षेबाहेर ठेवलेले आहेत. सर्व भूमिसुधार कायदे संमत करण्यात आले त्यांचा या अनुसूचीतील समावेश करून त्यांना कुणाच्या मूलभूत हक्कांचा संकोच होतो

या आधारावर रद्द करणे न्यायालयाला अशक्य करून टाकलेले दिसते. पहिल्या घटना दुरुस्तीमुळे या अनुसूचीत ११ कायदे समाविष्ट झाले व पुढे यांची संख्या वाढत वाढत जाऊन आता ती जबल्पास २०० कायद्यांपर्यंत झालेली आहे.

या संदर्भातील दुसरा महत्वाचा अपवाद म्हणजे राज्याच्या धोरणविषयक मार्गदर्शक तत्वांमध्ये उत्पादन साधनांचे न्याय्य बाटप व अतिक्रमीकरण टाळण्याच्या बाबतीत केलेल्या तरुदी २५ व्या घटना-दुरुस्तीने वर उल्लेखिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांच्या (अनुच्छेद ३९) अंमलबजावणीसाठी केलेल्या कायद्याने जरी समतेच्या हक्कांचा किंवा स्वातंत्र्याचा संकोच होत असला तरी त्या कायद्यांना न्यायालये रद्द ठरवू शकणार नाहीत अशी तरतुद केली गेली. त्यामुळे अमुक एक कायदा या ३९व्या अनुच्छेदातील मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी आहे अशी शिफारस संसदेने कायद्याला जोडली म्हणजे न्यायालये त्यांना रद्द ठरवू शकणार नाहीत. ४२ व्या घटना दुरुस्तीने मार्गदर्शक तत्वांचे संपूर्ण प्रकरणच न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या कक्षेबाहेर ठेवण्याची व्यवस्था करून संसदेच्या अधिकाराची कक्षा वाढवली. परंतु आणीबाणीनंतर झालेल्या ४३व्या घटना दुरुस्तीने परिस्थिती पूर्वपदावर आणली व आता स्थिती अशी आहे की, के वळ अनुच्छेद ३९ च्या अंमलबजावणीसाठी जे कायदे केले जातील त्यांच्याविरुद्ध ते आपल्या मूलभूत हक्कांचा संकोच करणारे आहेत असा आक्षेप आपल्याला घेता येत नाही.

बदलते संविधान

संविधान हा जरी राज्याचा मूलभूत कायदा असला तरी काळाप्रमाणे परिस्थितीतील बदलाशी सुसंगत असे बदल संविधानात करावे लागतात. अशा वेळी न्यायालयांना केवळ तर्ककर्कश भूमिका घेऊन चालत नाही. परिस्थितीत झालेल्या बदलाची दखल घेऊन त्याच्याशी मिळते-जुळते घेण्याचा संसदेचा प्रयत्न असेल तर त्याच्याकडे उदार दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. अन्यथा न्यायालय अणि लोक यांच्यामध्येच संघर्ष निर्माण होईल व ही बाब राज्याचे स्थैर्य व विकासाला मारक ठेतल. म्हणून बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात संसदेची कृती तपासणे ही न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची मर्यादाच आहे. या अगोदरच्या मुद्यांचा विचार करताना आपण हेच पाहिले की, आपल्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाचा विचार करता करता न्यायालयांना बदललेल्या परिस्थितीचा संदर्भ लक्षात घेऊन न्यायालयाने पुनर्विलोकनाची कक्षा कमी करणाऱ्या घटनादुरुस्त्या मान्य केल्या अणि आपला अधिकार आकुंचित केलेल्या कृतींबद्दल तक्रार केलेली नाही.

न्यायालयाचे स्वरूप

न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या मूलभूत हक्कांच्या संदर्भात असलेल्या संविधानातील मर्यादा लक्षात घेऊनदेखील असे

म्हणता येईल की, असे जरी असले तरी एकदम होणारे क्रांतिकारक बदल किंवा मागण्या न्यायालय मान्य करत नाही. आपली न्यायसंस्थादेखील संविधानाची निर्मिती आहे. संविधानाचे तत्वज्ञान आणि त्यातून उभी राहिलेली व्यवस्था यांचे भान न्यायाधिशांना ठेवावेच लागते. काण न्यायमंडळ हे संपूर्ण संविधानाचे संरक्षक आहे.

आपल्याकडे उच्चशिक्षितांवर उदारमतवादी लोकशाही मूल्यांचा पांडा आहे व न्यायालयाच्या उच्च स्तरावर असलेले न्यायाधीश या वर्गातूनच आलेले असतात. स्वाभाविकपणेच न्यायालयांचे स्वरूप बरेचसे सनातनी (काँझार्हेटिव) असते. त्यांचा दृष्टिकोन बरेचदा स्थितिवादी असतो. म्हणूनच कोणी बदललेल्या परिस्थितीच्या संदर्भात संपूर्ण व्यवस्थाच मोदूनतोदून, नवी व्यवस्था उभी करण्याची मागणी करेल तर न्यायालये ती मागणी उचलून धरणार नाहीत. मागणी कितीही योग्य असली परंतु ती प्रस्थापित व्यवस्थेच्या पूर्णपणे विरोधी जाणारी असेल, तिची पूर्ण संरचनाच बदलू पाहणारी असेल तर ती मागणी न्यायालये मान्य करणार नाहीत.

राजकीय वाद

राजकीय स्वरूपाचे जे प्रश्न असतात ते न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या कक्षेच्या बाहेर असतात. अनेक वेळा संविधानातील तरुदींच्या आधारेच सत्ताधारी असे काम करतात की ज्यामुळे व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांचा संकोच होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, आणीबाणीची परिस्थिती जाहीर करण्याबाबत संविधानात काही तरतुदी आहेत. त्याप्रमाणे मंत्रिमंडळाने आणीबाणीची गरज असल्याचे स्पष्ट केल्याशिवाय राष्ट्रपतीला आणीबाणीची परिस्थिती घोषित करता येत नाही. परंतु मंत्रिमंडळाचा हा निर्णय नेहमीच राजकीय असतो.

मंत्रिमंडळ जर म्हणते की आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे तर ते राष्ट्रपतीला मान्य करावेच लागते. मंत्रिमंडळाची ही समज किंवा भूमिका योग्य आहे की अयोग्य आहे या मुद्यांवर न्यायालयाकडे जाता येणार नाही व तसा अर्ज कोणी केला तर न्यायालयाला त्याची दखल घेता येणार नाही किंवा मंत्रिमंडळाने हा निर्णय कसा घेतला- म्हणजे निर्णय घेण्याची पद्धत किंवा पंतप्रधानांनी राष्ट्रपतीला अमुक एक प्रकारचा सल्ला काढिला यांसारखे प्रश्न न्यायालयाला आव्हानीत करता येणार नाहीत. त्यामुळे या अशा कृत्यांतून मूलभूत हक्कांचा संकोच होणार असला तरी असे राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या कक्षेबाहेर असतात हीदेखील त्यावरील एक मर्यादा आहे.

पद्धतीच्या मर्यादा

न्यायालयीन कामकाजाची एक पद्धत असते. त्याच्याही काही मर्यादा पुनर्विलोकनावर पडतात. उदाहरणार्थ, व्यक्तींच्या हक्कांचा संकोच करणारा एखादा कायदा किंवा घटना दुरुस्ती

संसदेने केली व त्याला कोणी न्यायालयात आव्हान दिले तर न्यायालये आपणहून त्याची दखल घेत नाहीत किंवा कायदा करण्याचे ठरवले जात आहे, परंतु प्रत्यक्षात कायदा झालेला नसेल तर न्यायालयाला असा कायदा होऊ नये याबाबत हस्तक्षेप करता येत नाही. म्हणजेच जोपर्यंत कायदा होत नाही व त्याच्या अंमलबजावणीमुळे व्यक्तीच्या हक्कांचा संकोच होत नाही तोपर्यंत न्यायालये त्याची दखल घेत नाहीत. तसेच न्यायालयीन प्रक्रिया अतिशय दीर्घसूत्री व खर्चीक असते. आपल्या देशातील सर्वसामान्य व्यक्तींची आर्थिक स्थिती लक्षात घेता, सर्व नागरिकांना हा मार्ग चौखाळता येत नाही. राज्यकर्त्यांमधे शासनाची संपूर्ण यंत्रणा असते. त्याच्याविरुद्ध एकटी व्यक्ती हतबल असते हे चित्र आपण नेहमीच पाहतो. अशा अनेक मर्यादा या पुनर्विलोकनाच्या संदर्भात आपल्याला आढळून येतात.

आपल्याला संविधानाने आपल्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी काही तरतुदी व यंत्रणा उपलब्ध करून दिलेली असली तरी त्याच्या मर्यादा काय आहेत हेदेखील आपण पाहिले. अर्थात या मर्यादा असल्या तरी मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाच्या संविधानात केलेले व्यवस्थेचे महत्त्व कमी होत नाही. ही व्यवस्थाच सत्ताधान्यांना मनमानी कारभार करून व्यक्तीच्या हक्क स्वातंत्र्यावर आक्रमण करण्याला प्रतिबंध करते, लगाम घालते आणि संपूर्ण न्यायाचे वातावरण जरी निर्माण करता आले नाही तरी सार्वत्रिक अन्यायाचे वातावरणदेखील निर्माण होऊ शकत नाही, हा या संरक्षणाच्या व्यवस्थेचा कायदा आहे.

ही सर्व व्यवस्था असूनदेखील आणीबाणीच्या परिस्थितीत व्यक्तीच्या हक्क-संरक्षणाचे मार्ग सत्ताधान्यांकडून जाणीवपूर्वक रितीने बंद केले जातात, तेव्हा व्यक्तीच्या हक्क व स्वातंत्र्याची विलक्षण गळचेपी होते. याचा अनुभव आपण १९७५ ते ७७ या दोन वर्षांत चांगलाच घेतला आहे. या काळात सर्व संवैधानिक संरक्षणे सरकारे स्थगित केली. सर्व मूलभूत हक्क हिरावले गेले. शासनाला विरोध करण्यांना महिनोनुमिहिने विनाचौकशी तुरुंगात ठेवले. केवळ संशयावरूनदेखील अनेकांना तुरुंगवास घडला.

यावरून असे स्पष्ट होते, की लोकांच्या हक्क स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी केवळ संरचना किंवा तरतुदी पुरेशा नसतात. केवळ न्यायसंस्था आपण होऊन याबाबतीत व्यक्तीला अशा वेळी फारशा मदत करू शकत नाही, कारण तिलाही व्यवस्थेच्या मर्यादा असतात हे स्पष्ट झाले. यासाठी व्यक्ती राजकीय दृष्ट्या जागरूक होणे आवश्यक असते. आणीबाणीच्या काळात संविधानाला विद्युप करण्याचा जो प्रयत्न सत्ताधान्यांनी केला त्यांना आपण आपला क्रोध मतपेटीच्या माध्यमातून दाखवला; जागृत लोकशक्ती हीच संविधानाचा व त्यातून लोकांना प्राप्त झालेल्या हक्क-स्वातंत्र्याचा खरा आधार आहे, खरी संरक्षक आहे याची जाणीव करून दिली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे द्या.

(१) न्यायालयीन पुनर्विलोकन म्हणजे काय?

(२) मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याचा संसदेला अमर्याद अधिकार आहे का?

(आ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात

(✗) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) आपल्या संविधानातील मूलभूत हक्कांच्या प्रकरणात कोणताही बदल करता येत नाही. ( )

(२) ९व्या अनुसूचीत समाविष्ट केलेले कायदे न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या कक्षेबाहेर आहेत. ( )

(३) राजकीय स्वरूपाचे वादेखील न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत येतात. ( )

(४) न्यायालयीन प्रक्रिया दीर्घसूत्री व खर्चीक असते. ( )

३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१) विधिमंडळात कायदे करून, घटना दुर्स्तीच्या मागाने कायद्यांची किंवा नियमांची अंमलबजावणी करताना

(२) आणीबाणीच्या काळात हा हक्क स्थगित केला जाऊ शकतो.

(आ) गट 'अ' गट 'आ'

(१) - (घ)

(२) - (क)

(३) - (ख)

(४) - (ग)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) विधिमंडळ किंवा संसदेने केलेले कायदे संविधानाच्या विरुद्ध असतील तर त्यांना रद्द करण्याचा न्यायालयांचा अधिकार.

(२) नाही. हा अधिकार संविधानाची पायाभूत चौकट बदलण्यासाठी वापरता येत नाही.

(आ) (१) ✗, (२) ✓, (३) ✗, (४) ✓.

३.४ सारांश

सरकारने मूलभूत हक्कांवर आक्रमण केल्यास त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागण्याच्या हक्काला ‘संवैधानिक उपाययोजनेचा हक्क’ म्हणतात. आपल्या मूलभूत हक्कांचा अखेरचा संरक्षक म्हणजे सर्वोच्च न्यायालय होय.

व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालये पाच प्रकारचे प्राधिलेख (रिट्स) काढू शकतात. देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस) आणि महादेश (रिट ऑफ मॅन्डेमस) हे त्यातील अत्यंत महत्वपूर्ण प्राधिलेख मानले जातात.

‘न्यायालयीन पुनर्विलोकन’ हा अधिकार न्यायालय पुढील तीन प्रकारे वापरू शकते. (१) शासनाची कृती वा हुक्म नियमानुसार नसल्यास तो बेकायदे शीर ठरवणे, (२) शासनाधिकाऱ्यांची केलेले नियम हे विधिमंडळ किंवा संसदेने संमत केलेल्या कायद्याला धरून नसतील, तर ते रद्दातल ठरवणे, (३) विधिमंडळ किंवा संसदेने केलेले कायदे हे मूलभूत हक्कांना किंवा संविधानाला बाधक असतील तर ते अवैध ठरवून रद्द करणे.

मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याबाबत संसदेची अधिकारकक्षा किती, हा वादाचा विषय आहे. गोलखनाथ प्रकरण, संस्थानिकांचे तनखे रद्द करण्याच्या व बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या कायद्यांचे प्रकरण, ४२ वी, व ४४ वी घटनादुरुस्ती, केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य अशा सर्व वादांमधून याची साक्ष मिळते. याबाबत सारखपाने असे म्हणता येईल की, मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करण्याची संसदेची शक्ती आज मान्य झाली आहे; पण मनमानी पद्धतीने व मर्यादा ओलांडून काही करता येत नाही. तसा प्रयत्न झाल्यास मूलभूत हक्कांच्या रक्षणाची जबाबदारी न्यायसंस्थेवर आहे. अर्थात न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या न्यायालयांच्या अधिकारावरही काही मर्यादा आहेत.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) ‘मूलभूत हक्क-संरक्षण हमी’ म्हणजे काय? त्याची आवश्यकता काय?
- (२) मूलभूत हक्क-संरक्षणाच्या दृष्टीने न्यायदान मंडळाचे कार्य स्पष्ट करा.
- (३) मूलभूत हक्क-संरक्षणासाठी भारतीय राज्यघटनेत केलेल्या तरतुदींचे स्पष्टीकरण करा.

(४) टिपा लिहा -

- (क) न्यायालयीन पुनर्विलोकन
- (ख) प्रतिषेध
- (ग) महादेश
- (घ) मूलभूत हक्कांचा संकोच

३.६ क्षेत्रीय कार्य

तुमच्या घरी येत असलेल्या वृत्तपत्रांचे वाचन करून भारतीय नागरिकांच्या हक्क-संरक्षणासाठी न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयांचे टिपण करा किंवा अशा बातम्यांचा व लेखांचा संग्रह करा.

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) ऑस्ट्रिन ग्रेनेविल : द इंडियन कॉन्स्टिट्यूशन, ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, न्यूयॉर्क १९६६
- (०२) बसू.दुर्गादास : इंट्रोडक्शन टू द इंडियन कॉन्स्टिट्यूशन, प्रेन्टिस हॉल ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली, १९८३, प्रकरण ८वे
- (०३) पायली ए.म. व्ही. : कॉन्स्टिट्यूशनल गवर्नरमेंट इन इंडिया, बॉम्बे, एशिया पब्लिशिंग हाऊस, १९६५, प्रकरण ४थे
- (०४) भोळे भा. ल. : भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापुरे अङ्ग क. पब्लिशर्स, नागपूर, १९८७, प्रकरणे २, ३ व ४
- (०५) भोळे भा. ल. : दुसरे स्वातंत्र्य, अमेय प्रकाशन, नागपूर, १९७७
- (०६) कौशिक सुशीला (संपा) : भारतीय शासन एवं राजनीती, नवी दिल्ली विश्वविद्यालय, १९८८, प्रकरण ७ व ८
- (०७) गाडगीळ न. वि. : राज्योपनिषिद, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९५९, प्रकरणे ६ व ७
- (०८) चंदावार बाबूराव : स्वातंत्र्य आणि लोकशाही, एक चिंतन, रुची प्रकाशन, पुणे, १९७२, प्रकरणे १, २, ३, ७, ८, ९, १२, १३
- (०९) चौसाळकर अशोक : भारतीय लोकसभेची १९८९ ची निवडणूक, समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी प्रबोधन प्रकाशनमाला, पुस्तक पहिले १९९०
- (१०) रानडे वा. दा., निवडणुका कोणासाठी! कशासाठी! गं. बा. सरदार, विचार जागृतीमाला, पुणे, १९८९

घटक ४ : विभूतिप्रतिमा

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
  - ४.२.१ विभूती म्हणजे काय?
  - ४.२.२ विभूतिप्रतिमांच्या निर्मितीचे स्वरूप
  - ४.२.३ विभूतिप्रतिमांचे प्रकार
  - ४.२.४ काही महत्वाच्या प्राचीन विभूती
  - ४.२.५ काही महत्वाच्या ऐतिहासिक विभूती
- ४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.४ सारांश
- ४.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.६ क्षेत्रीय कार्य
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-

- ★ विभूतिप्रतिमा म्हणजे काय ते सांगता येईल.
- ★ विभूतिप्रतिमा कशा तयार होत राहतात व आपल्या राजकीय मानसिकतेशी त्यांचा संबंध कसा पोहचतो, हे स्पष्ट करता येईल.
- ★ काही महत्वाच्या पौराणिक व ऐतिहासिक विभूती कोणत्या, त्यांच्या प्रतिमा कशा साकारल्या गेल्या हे विशद करता येईल.
- ★ हितसंबंधात्मक राजकारणामध्ये विभूतींच्या प्रतिमांचा योजनाबद्द वापर कसा होतो ते सांगता येईल.
- ★ आपल्या राजकीय मानसिकतेच्या घडणीवर विभूती प्रतिमांचा कसा परिणाम होतो, हे स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

प्रत्येक समाजात त्या त्या समाजाच्या जडणघडणीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावणाऱ्या व आपल्या कर्तव्यारीचा ठसा जनमानसावर दीर्घकाळ उमटविणाऱ्या अनेक कर्तृत्ववान व्यक्ती होऊन गेल्याचे आपण जाणतो. काळाच्या ओघात यापैकी काही व्यक्तींना विभूतिमत्व प्राप्त होते. या सर्व विभूतींची ऐतिहासिक कामगिरी वस्तुनिष्ठपणे आपल्याला माहीत असतेच असे नाही. किंबुना त्याविषयीचे आपले अज्ञानच अधिक असण्याची शक्यता असते. तथापि आपापल्या मूल्यश्रद्धा व हितसंबंधांच्या संदर्भात या विभूतींच्या काही बन्यावाईट प्रतिमा आपल्या मनात घर करून राहतात व त्याद्वारे आपली स्थूल राजकीय दृष्टी बनत जाते.

एखाद्या विभूतीची प्रतिमा जनमानसामध्ये अशी स्थिरावते, त्याला आपण कसे सामोरे जातो, ती प्रतिमा आपल्यावर कोणता राजकीय संस्कार करते व त्या आनुषंगाने आपली राजकीय मानसिकता कशी घडत जाते याचा विचार या ठिकाणी आपल्याला करावयाचा आहे. तो करताना आपण आपल्या वर्तमान राजकारणातील विभूतींच्या प्रतिमा कशा तयार झाल्या, विविध राजकीय शक्तींचे संघटन व संचलन करण्यासाठी त्यांचा भिन्न भिन्न हितसंबंधी गटाकडून कसा कसा वापर केला जातो हे आपण या घटकात पाहणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ विभूती म्हणजे काय ?

इतिहासाला आपल्या कर्तव्यारीने अर्थपूर्ण कलाटणी देणाऱ्या व्यक्ती या त्या त्या समाजाच्या आदराला नेहमीच पात्र होतात. इतकेच नव्हे तर त्या समाजाच्या संस्कृतीची ती भूषणेही ठरतात. काळाच्या ओघात यापैकी बन्याच व्यक्तींची दैवतेही बनविली जातात. काही ऐतिहासिक पुरुषांचे तर त्यांच्या ह्यातीतच दैवतीकरण झाल्याचे आपण पाहतो. दैवी अवतार

कल्पनेचा भारतीय मनावर असलेला पगडा ध्यानात घेता या गोष्टींचे आश्चर्य वाटावयास नको. अशा परिस्थितीत संबंधित इतिहासपुरुष ही केवळ ऐतिहासिक व्यक्ती न राहता ती त्या जनसमूहाचे श्रद्धास्थान बनते. अशा या राष्ट्रपुरुषाकडे लोक व्यक्ती नव्हे तर विभूती म्हणून पाहू लागतात.

सर्वसामान्य ऐतिहासिक व्यक्तीपेक्षा ‘विभूती’ ही मग अनेक अथर्वने वेगळी असते. इतिहासाच्या एका टप्प्यावर विशिष्ट हितसंबंधांचा पाठपुरावा करीत असतानाच त्या हितसंबंधांचा सांधा व्यापक मानवी हिताशी जोडण्यात ती बन्याच मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते. तिच्या कार्यास एक वैशिक परिमाण प्राप्त होते. या वैशिकतेमध्येच त्या व्यक्तीच्या विभूतिमत्वाची बीजे दडलेली असतात. उदाहरणार्थ, जोतिला फुले हे शृदूतिशृदूर्व वर्गांच्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करीत होते, हे खरेच. पण त्यांचा हा प्रयत्न शेवटी अखिल मानव जातीच्या हिताशी निंगडित असल्याचे जेव्हा त्यांच्या कार्यावरून लक्षात येते तेव्हा फुल्यांचे विभूतिमत्व जाणवते. हीच गोष्ट लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी अथवा डॉ. आंबेडकर या इतिहासपुरुषांच्या बाबतही घडल्याचे आपल्या लक्षात येईल. साहजिकच परस्परविरोधी हितसंबंधियांच्या दृष्टीने अशा विभूती जरी सारख्याच आदरणीय ठरत नसल्या तरी दखलपात्र खचितच ठरतात. त्यांची ही सर्वसामान्यता हाच व्यक्तीच्या विभूतिभवनाचा आरंभ असतो.

विभूतिभवनाच्या या प्रक्रियेत मूळ ऐतिहासिक व्यक्तीच्या वास्तविक कर्तृत्वास हल्ळूहल्ळू गौणत्व प्राप्त होते व तिच्या कर्तबगारीची अतिरिंजित चित्रे रंगविली जातात. एरवी प्रायः मानवी असणाऱ्या तिच्यातील गुणांना अतिमानवी शक्ती म्हणून संबोधले जाऊ लागते. त्या शक्तिगुणांचा मूर्तिमंत आविष्कार म्हणून त्या व्यक्तीकडे पाहिले जाऊ लागते आणि हा हा म्हणता अशी व्यक्ती ‘अद्वितीय’, ‘लोकोत्तर’, ‘दैवी गुणसंपन्न’ व कचित अवतारीही बनते. संत, महात्मा, महाराज, भगवान अशा आदरयुक्त संबोधनांतून विभूतींचा उल्लेख होऊ लागतो. सामान्य माणूस आणि विभूती यांच्यातील नाते काहीसे गूढ बनत जाते. एका बाजूला सामान्य माणसास अशी विभूती अगदी आपल्यातलीच अशी जरी वाटली तरी तिच्यातील गुणसंपदेने ती त्याला तितकीच ‘अलौकिक’ अशीही भासू लागते. परिणामतः विभूती आणि लौकिकाच्या पातळीवर जीवन जगणारी सर्वसामान्य माणसे यांच्यात तर एक आदरयुक्त अंतर निर्माण होते. सामान्य माणसे ही सत्य बोलतातच. पण रामाचा सत्यवचनीपणा पूर्णत्वाने आपल्या अंगी येणे अशक्य आहे. अशीही त्यांची धारणा असते. त्यामुळे सत्यवचनी रामाचे विभूतिमत्व त्यांना अधिक भावते. विभूतिविषयीचा आदरभाव वाढत जातो व त्याचे गाढ श्रद्धेत रूपांतर होते. संबंधित विभूती ही नुसतीच मग आदरणीय राहत नाही. ती जनसामान्यांचे श्रद्धास्थान बनते.

विभूती या अशा रितीने श्रद्धेय असतात. श्रद्धा निःसंदेह असते. परिणामतः विभूतीकडे पाहण्याची आपली दृष्टी ही अचिकित्सक बनण्याचा संभव बळावतो. एक माणूस म्हणून विभूतींनाही कालसापेक्ष मर्यादा असतात. तिच्या हातूनही काही चुका झालेल्या असतात. पण या मर्यादा, चुकांचा निर्देश कोणी केला तर आपल्या भावना दुखावतात. प्रसंगी आपण विभूतींच्या टीकाकारांबद्दल असहिष्णू, अनुदारही बनतो. विभूतीच्या मूळ ऐतिहासिक कर्तबगारीपेक्षाही तिच्याविषयीच्या प्रसूत झालेल्या प्रतिमानाच आपण आपापल्या हितसंबंधानुसार ऐतिहासिक वास्तवता म्हणून स्वीकारू लागतो. प्रत्यक्षाहून प्रतिमा उत्कट बनते. विभूती ही अशा रितीने प्रायः प्रतिमारूप असते.

एखाद्या विभूतीच्या गुणांचा व तिने संवर्धिलेल्या हितसंबंधांचा जो चिरकाल ठसा आपल्या स्मृतिपटलावर उमटतो त्यातून त्या विभूतीची विशिष्ट प्रतिमा आपल्या मनात रुजते. ‘मर्यादा पुरुषोत्तम’ राम, ‘दानशूर’ कर्ण अथवा ‘सुतपुत्र’ कर्ण, ‘गोब्राह्मण प्रतिपालक’ शिवाजी किंवा ‘कुळवाडी भूषण’ शिवाजी, ‘राष्ट्रपिता’ महात्मा गांधी, ‘घटनेचे शिल्पकार’ आंबेडकर, ‘शांतिदूत’ नेहरू, ‘पोलादी पुरुष’ वल्लभभाई पटेल अशा अनेक विभूतींच्या प्रतिमा आपल्या मनावर ठसतात, ठसविल्या जातात. आपण त्या स्वरूपात त्या विभूतीला पाहतो. संबंधित क्षेत्रातील कर्तबगारीचे मानदंड म्हणूनही आपण त्यांना स्वीकारतो.

हे सारे आपोआप घडते का, अर्थातच नाही. विभूतींच्या प्रतिमा साकारल्या जाण्यामागे हितसंबंधात्मक राजकारणाची एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. कळत न कळत आपणही या प्रक्रियेचे घटक असतो आणि विभूतिभवनाच्या प्रक्रियेस आपापल्यापरीने हातभारही लावत असतो. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता विभूतिप्रतिमांच्या निर्मितीमागे हितसंबंधात्मक राजकारणाची प्रक्रिया कशा रितीने चालू असते, हे समजावून घेणे आवश्यक आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) ऐतिहासिक व्यक्ती आणि विभूती यांतील फरक स्पष्ट करा.

४.२.२ विभूतिप्रतिमांच्या निर्मितीचे स्वरूप

बन्याच वेळा आपण वेगवेगळ्या विभूतींच्या प्रतिमा अजाणतः स्वीकारीत असतो. एखादी विभूती आपल्याला भावते; याचा अर्थ या विभूतीच्या ऐतिहासिक कार्याविषयीचा आपण नेहमीच पूर्ण विचार केलेला असतो असे नाही. तरीही एखादी विभूती आपल्या मनात घर करून राहते. याचे रहस्य काय? विशिष्ट विभूतिप्रतिमांचे बीजरोपण आपल्या मनात कोण

करतो? समाजातील नेते, विचारवंत, हितसंबंधी गट अथवा अभिजनवर्ग भिन्न ऐतिहासिक वा पौराणिक विभूतींच्या वेगवेगळ्या प्रतिमा त्यांच्या त्यांच्या गरजेनुसार व हितसंबंधानुसार निर्माण करीत असतात. उदाहरणार्थ, महात्मा फुले यांनी प्रस्थापित वैदिक व ब्राह्मणी संस्कृतीचे वैचारिक प्रभुत्व संपुष्टात आणण्यासाठी भारतीय परंपरेतील बळीराजाची अगदी वेगळी प्रतिमा उभी केली. ‘दानशूर बळी’ या पारंपरिक प्रतिमेऐवजी त्यांनी ‘शूद्र अनार्य राजा बळी’ अशी प्रतिमा लोकांसमोर उभी केली. तसेच ‘विष्णूचा अवतार’ ही वामनाची पारंपरिक प्रतिमा नाकारून ‘आक्रमक, कुटिल आर्य राजा’ अशी त्याची प्रतिमा उभी केली. आपल्या स्वातंत्र्यचळवळीच्या काळात राम, कृष्ण, राणप्रताप, शिवांजी, झांशीची राणी, इत्यादी विभूतींच्या विविध प्रतिमा अशाच प्रकारे निर्माण केल्या आहेत. एकाच विभूतींच्या वेगवेगळ्या प्रतिमा काळाच्या ओघात निर्माण होत असतात. त्यांपैकी काही चिरंजीव ठरतात तर काही अल्पजीवी पण त्यांची निर्मिती ही सहेतुकपणे झालेली असते, हे लक्षात येईल.

अर्थात एकाच विभूतीची एकच एक प्रतिमा जनमानसात चिरकाल अशी क्वचितच स्थिरावल्याचे दिसते. उलटपक्षी बदलत्या काळानुसार व हितसंबंधांच्या बदलत्या मांडणीनुसार विभूतींच्या प्रतिमाही बदलतात. त्यांचे अर्थ आणि आशयही बदलतो आणि त्यानुरूप आपला राजकीय पिंड घडविण्याची त्यांची क्षमताही कमीअधिक होताना दिसते. हे असे का घडते?

विभूतींच्या वेगवेगळ्या प्रतिमा कालानुरूप बदलतात याचे मुख्य कारण म्हणजे या प्रतिमांची निर्मिती ही भिन्न भिन्न हितसंबंधी गटांकडून जाणीवूर्वक केली जाते.

समाजविकासाच्या प्रक्रियेत भिन्न भिन्न स्तरातील विविध सामाजिक घटकांना आत्मभान येत जाते. समाज व राजकारणात आपले स्थान काय याबाबत हे घटक सजग बनतात. आपले हितसंबंध कोणते, प्रचलित राजकारणात ते जपले जातात की नाही याचा ते विचार करू लागतात. आपल्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा केल्याशिवाय एक सामाजिक गट म्हणून आपले अस्तित्व धोक्यात येईल की काय अशी भीती त्यांना वाटते. साहजिकच आपले हितसंबंध स्पष्टपणे मुखर करण्याची त्यांना गरज भासूलागते. त्यांचे मूल्यात्मक पातळीवर यथायोग्य समर्थन करण्यासाठी ते प्रयत्नशील होतात. अशा वेळी विभूतींच्या कार्याचा आपल्या हितसंबंधानुसार अर्थ लावून त्यांची विशिष्ट प्रतिमा उभी करणे त्यांना आवश्यक वाटते. यातूनच भिन्न भिन्न प्रतिमा निर्माण होत असल्याचे आपण पाहतो. आपांपल्या हितसंबंधांना अधिमान्यता प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांचा चतुराईने वापर केला जातो आणि हा हा म्हणता अशा प्रतिमा संबंधित राजकीय शक्तींचा केंद्रबिंदू (Rallying Point) बनतो. परिणामतः बदलत्या हितसंबंधांच्या मांडणीला वैचारिक, भावनात्मक आणि मूल्यात्मक पातळीवर आधार देण्यासाठी ऐतिहासिक पुरुषांच्या भिन्न-भिन्न विभूतिप्रतिमा कार्यशील बनल्याचे आपण पाहतो.

‘ब्राह्मणदेवेष’ म्हणून एकोणिसाव्यांशतकात निर्माण केली गेलेली महात्मा फुल्यांची प्रतिमा आज मार्गे पडली आहे व त्या ऐवजी ‘समग्र परिवर्तनवादी’ ही प्रतिमा आज उभी राहिली आहे. या मागचे रहस्य काय? बदलत्या हितसंबंधांच्या राजकारणातच हे रहस्य दडले असल्याचे आपणास थोड्याशा विचारांती सहजच लक्षात येईल.

प्रतिमानिर्मितीच्या प्रक्रियेबाबते आपण विचार केला पण निर्माण होत असलेल्या प्रतिमा आपण कशा स्वीकारतो? प्रतिमांचा स्वीकार ही प्रत्येक वेळी प्रत्येक माणसाची विवेकपूर्ण (Rational) कृती असतेच असे नाही. बन्याचदा आपल्या सांस्कृतिक संचिताचा एक भाग म्हणून सामान्य माणूस विविध विभूतींच्या प्रतिमा आपल्या मनात आदराने जोपासतो. उदाहरणार्थ, रामराज्याचे ऐतिहासिक स्वरूप आपल्याला माहीत नसले तरी रामराज्य हे एक आदर्श राज्य होते, ही प्रतिमा आपल्यावैकी अनेकजण सहजपणे स्वीकारतात. बन्याचशा प्रतिमा या आपण अशा रितीने सहजतेने, पुरेशा चिकित्सेअभावीच स्वीकारतो. याचे कारण काय? याचे मुख्य कारण म्हणजे या प्रतिमा न कळत कुठेतरी आपले हितसंबंध जोपासत असतात. प्रसंगी संबंधितही असतात, किमानपक्षी आपल्या हितसंबंधांना छेद तरी देत नाहीत. म्हणूनच सहेतुकपणे निर्माण झालेल्या प्रतिमा बन्याचदा सामान्य माणूस त्या अहेतुकपणे स्वीकारताना दिसतो.

अर्थात प्रतिमांचा स्वीकार हा वरवर पाहता अहेतुकपणे होत असल्याचे दिसले तरी बारकाईने विचार करता या विधानातील फोलपणाही लगेच ध्यानात येईल. जोवर आपले हितसंबंध व प्रचलित विभूतिप्रतिमा यांच्यात विरोध निर्माण होत नाही किंवा जोवर असा विरोध सुप्त स्वरूपात असतो तोवर या प्रतिमा स्वीकारण्यात आपल्याला काहीच अडचण नसते. पण जेव्हा हा विरोध प्रकट व्हावयास लागतो व संबंधित प्रतिमांद्वारा होणारा मूल्यासंस्कार हा आपल्या हितसंबंधांना छेद देऊ लागतो. त्या वेळी या प्रतिमा आपल्याला गैरसोयीच्या वाढ लागतात. आपण मग त्या नाकारू लागतो; कचितप्रसंगी त्यास विरोधी करतो. अशा वेळी प्रतिमांच्या माध्यमातून आपण प्रत्यक्षात आपल्या कळत नकळत आपापल्या हितसंबंधांचे राजकारण करीत असतो.

ही सारी प्रक्रिया लक्षात घेता विभूतिप्रतिमांची निर्मिती बदलत्या हितसंबंधानुसार होतच असते. या प्रतिमा पूर्णतः इतिहासनिष्ठ असतातच असे नाही. आपण त्या स्वीकारतो कारण त्याद्वारे आपल्या हितसंबंधांचा आविष्कार व पाठपुरावा करणे आपणास सुलभ जाते. या प्रतिमांच्या माध्यमातून आपणास आपापले राजकारण रेटता येते. या दृष्टीने विचार करता विशिष्ट हितसंबंधी गटाचे सभासद या नात्याने विभूतिप्रतिमांच्या निर्मितप्रक्रियेत आपणही अप्रत्यक्षपणे सहभागी होत असतो हेही ध्यानात घेणे जरूरीचे आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- २

(अ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) राजकारणात विभूतिप्रतिमांचा वापर आपण का करतो?

(२) विभूतिप्रतिमांचा वापर आपण कशा प्रकारे करतो?

४.२.३ विभूतिप्रतिमांचे प्रकार

प्रतिमांची निर्मिती सहेतुकपणे होते हे आपल्या लक्षात आले. एकाच विभूतीच्या अनेक प्रतिमा असू शकतात. इतकेच नव्हे तर त्या परस्परविरोधीही असतात हेही आपल्या लक्षात आले. प्रतिमांचे हे जे वैविध्य आहे त्यातून प्रतिमानिर्मितीचे ढोबळ असे दोन प्रकार नजरेस येतात.

(अ) कधी प्रतिमा या समाजातील परस्परविरोधी सामाजिक शक्तींचा समन्वय साधण्याच्या हेतूने निर्माण केल्या जातात. तर

(आ) कधी त्या समाजातील परस्परविरोध व विग्रह स्पष्ट करण्यासाठीही निर्माण केल्या जातात.

समाजातील विग्रहाचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या प्रतिमा या नेहमीच एखाद्या विभूतीच्या प्रस्थापित प्रतिमेला धक्का देऊन जातात. उदाहरणार्थ, ‘दानशूर’ कर्णाच्या पारंपरिक प्रतिमेला ‘सूतपुत्र’ कर्णाच्या विद्रोही प्रतिमेने छेद दिल्याचे आपल्याला माहीत आहेच. या उलट वैदिक कर्मकांड व जातिव्यवस्थेच्या विरोधात बंड करणाऱ्या बुद्धाच्या विद्रोही प्रतिमेस छेद देण्याच्या ‘विष्णूचा नववा अवतार’ अथवा ‘हिंदू धर्मसुधारक बुद्ध’ अशा त्याच बुद्धाच्या समन्वयवादी प्रतिमाही निर्माण झाल्याचे आपण पाहतो. तेब्बा विभूतीच्या प्रतिमादेखील कधी समन्वयवादी तर कधी संघर्षवादी चेहरा घेऊन आपल्याला सामोऱ्या येतात व त्याद्वारा समन्वयवादी वा विद्रोहात्मक राजकारण घडत राहते.

समन्वयवादी प्रतिमा या समाजातील अंतरविरोधांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करतात. जिथे हा मेळ बसत नाही तिथे या अंतरविरोधात पांधरूण घालण्याचे कार्य या प्रतिमांद्वारा होत असते. समाजातील विग्रह वाढला तर अंतर्गत कलह वाढेल. परिणामतः प्रस्थापित व्यवस्था ढासळेल व त्याबरोबर प्रचलित व्यवस्थेतील प्रभुत्वशाली वर्गांचे हितसंबंधी धोक्यात येतील अशी भीती ज्या हितसंबंधी गटांना वाटते ते या समन्वयवादी प्रतिमांच्या आधारे विग्रहात्मक राजकारणाला छेद देण्यासाठी ऐतिहासिक विभूतीच्या कार्याचा विग्रहविरोधी आशय स्पष्ट करतात व आपल्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करतात.

या उलट, विग्रहात्मक प्रतिमांद्वारा समाजातील अंतरविरोधावर प्रकाश पडतो. जित व जिते, शोषित व शोषक, आहेरे वा नाहीरे यांच्या हितसंबंधांमधील विरोधभाव आग्रहाने

प्रतिपादला जातो. समाजातील भिन्न गटांचे परस्परसंबंध हे नेहमीच सहकार्यात्मक व सुसंवादी नसतात तर ते परस्परविरोधी हितसंबंधांमुळे मूलतः संघर्षात्मक असतात. या संघर्षाचा निरास केल्याविना सामाजिक न्यायाची स्थापना होत नाही, अशी विग्रहवादाची भूमिका असल्याने प्रस्थापित समजुतींना छेद देणारा असा विभूतिप्रतिमांचा भिन्न अर्थ लावला जातो व त्यातून ऐतिहासिक विभूतींच्या विद्रोही प्रतिमा साकार होतात.

एकाच विभूतीच्या या दोन परस्परविरोधी प्रतिमा कित्येकदा आपल्या मनात संघर्ष निर्माण करतात. एका खोल पातळीवर हा संघर्ष मूल्यात्मक असतो. आपली वैयक्तिक मूल्यधारणा व हितसंबंधानुसार आपण या प्रतिमांपैकी एखादी स्वीकारतो. या स्वीकारातून आपली मूल्यात्मक धारणा व हितसंबंध प्रकट होत असतात. आपली राजकीय मानसिकता त्यातून व्यक्त होते व आपला राजकीय कलही त्यातून स्पष्ट होतो.

प्रतिमांचा आपल्यावर होणारा संस्कार व त्यांचा वापर ही एक दुहेरी प्रक्रिया असते. आपण आपापल्या सामाजिक पार्श्वभूमीनुसार (उदाहरणार्थ, आपले कुटुंब, नातीगोती, जात, धर्म, भाषा, वर्ग, इत्यादी) आणि हितसंबंधानुसार काही विशिष्ट प्रतिमांचा जसा स्वीकार करीत राहतो, त्याचप्रमाणे या प्रतिमांद्वारा काही राजकीय संदेश, मूल्येही आपण संक्रमित करीत असतो. या मूल्यसंक्रमणातून आपण इतरांची राजकीय मानसिकताही घडवित जातो. तात्पर्य, राजकारणाच्या संघर्षवादी वा समन्वयवादी स्वरूपानुसार विभूतींच्या प्रतिमाही तसेतशा बनत राहतात. प्रतिमांद्वारे संक्रमित होणारा राजकीय संदेश व आपली सामाजिक पार्श्वभूमी आणि तद्जन्य जागिवा यांच्यातील आंतरक्रियेतून आपली राजकीय मानसिकता घडत जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- ३

(अ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) समन्वयवादी प्रतिमा व विद्रोहात्मक प्रतिमा यांतील फरक स्पष्ट करा.

४.२.४ काही महत्वाच्या प्राचीन विभूती

राम - कृष्ण - बुद्ध

विभूती आणि त्यांच्या प्रतिमा म्हणजे काय हे पाहिल्यानंतर आपण आता भारतीय राजकारणामध्ये काही निवडक विभूतींच्या प्रतिमा कसकशा साकार होत गेल्या व त्यातून कोणकोणता राजकीय संस्कार आपल्यावर होत गेला हे काही उदाहरणांनिशी पाहू. भारतासारख्या प्राचीन संस्कृतीचा

वारसा असलेल्या खंडप्राय देशात असंख्य पौराणिक व ऐतिहासिक विभूतींनी वेंगवेगळ्या संदर्भात आपल्यावर काही एक संस्कार केलेला आहे. त्यातील वर्तमान राजकारणाच्या संदर्भात महत्वाच्या अशा सर्व विभूतिप्रतिमांची चर्चा या ठिकाणी करता येणे सर्वथा अशक्यच आहे. म्हणून वानांदाखल काही महत्वाच्या प्राचीन व अर्वाचीन विभूतिप्रतिमांची दखल आपण येथे घेणार आहोत.

राम

विष्णुच्या दशावतारांपैकी एक ईश्वरी अवतार म्हणून रामाची प्रतिमा सर्वसामान्य भारतीयांच्या मनात जितकी ठसली आहे तितकीच एक प्रजाहितदक्ष, आदर्श राजा ही रामाची प्रतिमाही भारतीय जनमानसात खोलवर रुजल्याचे आपल्याला आढळते. आदर्श राजा राम हे रामाच्या विभूतिप्रतिमेचे प्राय: राजकीय असे स्वरूप आहे. पितृवचन पाळणारा, दुष्टांचा संहरक, मर्यादापुरुषोत्तम, धर्माचा त्राता, एकपत्नीब्रती, कर्णव्य-कठोर, प्रजाहितपरायण या रामाच्या अन्य प्रतिमा त्याच्या आदर्श राजाच्या प्रतिमेत अंतर्भूत असतात व त्या सर्वांसहित भारतीयांच्या मनातील ‘आदर्श राजा’ अशी रामाची प्रतिमा तयार होते. राज्यकर्त्यांच्या कार्याची मोजमाप करताना राम हा नकळत आपला मानदंड बनतो. राजा असावा तर रामासारखा, या निर्णयाप्रत आपण येतो व ‘रामराज्य’ हे आदर्श, न्यायनिष्ठ राज्याचे प्रारूप म्हणून आपण स्वीकारतो.

रामाची ही विभूतिप्रतिमा आपल्या मनाशी कशी तयार होते? रामायण आपल्यापैकी बन्याच जणांनी वाचलेले नसते. रामकालीन इतिहास तर आपणास त्याहून अज्ञात असतो. पण लहानपणापासून रामायणातल्या काही गोष्टी ऐकलेल्या असतात. राम-रावण युद्धाच्या कथा त्यातील नैतिक बोधासहित आपल्यापर्यंत पोचलेल्या असतात. आपल्या परिसरात जर राममंदिर असेल तिथे होणारे रामजन्मोत्सवासारखे उत्सव, त्यानिमित्ताने आयोजित केलेली कीर्तने, पुराणे आणि प्रवचने, रामकथा, पारायणे यांसारख्या पारंपरिक माध्यमातून रामाची प्रतिमा आपल्यापर्यंत पोचलेली असते. या पारंपरिक माध्यमांबोरच रामायणातील कथाभागांवर आधारित चित्रपट, दूरदर्शन व आकाशवाणीवरील कार्यक्रम, नाटके, कथा, कादंबन्या, गीते, व्याख्याने आणि ग्रंथ या माध्यमांतूनही रामकथा आपल्यापर्यंत पोचलेली असते. दूरदर्शनवरील लोकप्रिय ठरलेली रामायणावरील मालिका किंवा महाराष्ट्रात गाजलेल्या गीतरामायणाची लोकप्रियता लक्षात घेता हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होतो. ध्वनिफितींच्या या युगात लोकप्रिय वक्त्यांची रामायणावरील व्याख्याने, रामक्षेसारखी पारंपरिक स्तोत्रे, मनाचे श्लोक वा करुणाष्टकांसारख्या भक्तिरचनाही ध्वनिमुद्रित केल्या गेल्या आहेत. त्याद्वारे रामकथा अथवा राममहिमा हा आपण नवनवीन स्वरूपात ऐकत राहतो. अगदी आदिवासी समाजातही

लोकगीत, लोककथा, मिथक या माध्यमांतून रामकथासार प्रसृत होताना दिसते. या सान्यांचा आपल्यावर एकनित परिणाम होत राहतो व त्यातून रामाच्या विविध प्रतिमा आपल्यापुढे साकार होतात आणि काही आदर्श आपल्यापुढे उभे केले जातात.

राजकारणामध्ये याच आदर्शाचा बापर आपापल्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करण्यासाठी सहेतुकपणे केला जातो. उदाहरणार्थ, भारतीय लोकांच्या मनावरील राम चरित्राचा प्रभाव लक्षात घेऊन त्यांच्या मनातील आदर्श राज्याचे चित्र म्हणून, न्याय व नीतीवर आधारित राज्याचे प्रतिमान म्हणून रामराज्याचे प्रतीक राबवले. स्वातंत्र्य चलवळीतील बन्याच नेत्यांनी भारताची राष्ट्रीय संस्कृती स्पष्ट करताना राम व रामायणास आपल्या संस्कृतीचे अविभाज्य घटक म्हणून मानले. परकीय ब्रिटिश सतेशी संघर्ष करण्यासाठी रामायणातील अनेक कथांचा, मिथकांचा प्रतीकात्मक उपयोग केला व आवश्यक तो राजकीय संदेश आपल्यापर्यंत पोचविला. स्वातंत्र्योत्तर भारतातही आपल्या राष्ट्रीय अस्मितेची प्रतीके स्पष्ट करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना दृढ करण्यासाठी कटूर हिंदूत्ववाद्यांपासून ते काँग्रेस आणि लोहियांसारख्या समाजवादी नेत्यांपर्यंत रामाच्या प्रतिमेचा प्रतीकात्मक अर्थ स्पष्ट करून काही राजकीय मूल्यसंस्कार करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

अर्थात भारतीय संस्कृतीचे भूषण, आदर्श राजा, इतक्याच रामाच्या प्रतिमा नसतात. या प्रचलित प्रतिमांना घेद देणाऱ्या प्रतिमाही महाराष्ट्रातील सामाजिक समतेच्या चलवळीने व विशेषत: दलित चलवळीने निर्माण केल्याचे आपण जाणतोच. यातून शंबुकाचा वध करून वर्णव्यवस्थेची चौकट दृढ करणारा राम, अग्रिदिव्य करूनही सीतेचा स्वीकार न करणारा, त्राटिका, शूर्पणखांसारख्या राक्षण्यांशी संघर्ष करून त्यांची स्त्री राज्ये नष्ट करणारा पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचा समर्थक राम यांसारख्या राम प्रतिमा निर्माण झाल्याचे आपण पाहतो.

गेल्या दशकातील भारतीय राजकारणामध्ये राम हा प्राय: हिंदू अस्मितेचे द्योतक बनविला गेला आहे. परिणामत: रामाबद्दल चिकित्सक, प्रस्थापित समजुतीला धूक्का देणारे लिहिणे, बोलणे हे हिंदू अस्मिता दुखावणारे ठरू शकते. गेल्या दशकामध्ये ‘रिडल्स इज हिंदूइझम’ मधील बाबासाहेब आंबेडकरांचे रामाविषयीचे विचार प्रकाशित होताच महाराष्ट्रात सर्वां आणि दलित वर्गात जे तणाव निर्माण झाले त्यावरून वरील मुद्दा अधिक स्पष्ट होतो. तात्पर्य, हितसंबंधात्मक राजकारणाच्या संदर्भात रामाच्या भिन्न भिन्न प्रतिमा आपल्यापुढे निर्माण होताना आपण पाहतो. परिणामत: महात्मा गांधीचा राम वेगळा, आंबेडकरांचा राम वेगळा व हिंदूत्ववाद्यांचा राम वेगळा असे चित्र दिसते. आपापल्या हितसंबंधानुसार यांपैकी एखादी राम प्रतिमा आपल्याला कमीअधिक भावते हे खरेच पण या सर्व प्रतिमा आपली राजकीय मानसिकता घडविण्याच्या कामी कार्यशील असतात हे निर्विवाद.

कृष्ण

रामाप्रमाणेच कृष्णाची प्रतिमाही भारतीय राजकारणात वापरली गेल्याचे दिसते. विशेषतः स्वातंत्र्यपूर्वकाळात कृष्णप्रतिमेचा व त्याने प्रतिपादिलेल्या गीतातत्त्वज्ञानाचा वापर तत्कालीन राजकारणाकरिता झाल्याचे सहजच लक्षात येईल. न्यायासाठी, सज्जनांच्या संरक्षणासाठी बुद्धाचा संदेश देणाऱ्या व गीतेद्वारा निष्काम कर्माचा उपदेश करणाऱ्या कृष्णप्रतिमेचा वापर स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात अरविंद घोष, लो. टिळक प्रभृतींनी केल्याचे आपण जाणतोच. याबोरोबरच अनासक्ती योगाचा प्रवक्ता, उपयुक्तावादाचा समर्थक, देहमायाभंगाचा संदेश देणारा, स्थितप्रज्ञ अशाही कृष्णप्रतिमा अनुक्रमे महात्मा गांधी, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सेनापती बापट, आचार्य विनोबा भावे यांच्या लेखनातून निर्माण झाल्याचे दिसते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भूदान चळवळीमध्ये 'सब भूमी गोपालकी' या सूत्राच्या आधारे विनोबांनी कृष्णप्रतिमेचा कल्पकर्तने वापर केला तर लोहियांनी 'राम हा उत्तर-दक्षिण एकतेचा दुवा आहे व कृष्ण हा पूर्व-पश्चिमेचा' अशा प्रकारची मांडणी करून भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेचा आधार कृष्णाच्या चरित्राद्वारे स्पष्ट केला व कृष्णाची वेगळीच प्रतिमा सिद्ध केली. यावरून या सर्व कृष्णप्रतिमा आपले राजकीय मानस घडविण्यामध्ये कमीअधिक प्रमाणात कशा कार्यरत झाल्या आहेत हे स्पष्ट होईल.

बुद्ध

भारतीय राजकारणामध्ये गांधी युगात काही उदारमतवादी व प्रागतिक नेत्यांनी अहिंसक जीवननिष्ठा मानणारा, विवेकवादी, समतावादी व शांतिवादी अशा बुद्धप्रतिमा आपल्यापुढे उभ्या केल्याचे दिसते. विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात आपले विवेकवादी व शांतिवादी राजकारण प्रक्षेपित करण्यासाठी पंडित नेहरूंनी बुद्धप्रतिमेचा सातत्याने आश्रय घेतल्याचे दिसते.

तथापि राम आणि कृष्णाच्या तुलनेत बुद्धाच्या विभूतिप्रतिमेचा राजकीय क्षेत्रातील वापर हा तसा आंबेडकर चळवळीचाच वारसा म्हटला पाहिजे. आंबेडकरांच्या धर्मातराच्या चळवळीमुळे बुद्धाची प्रतिमा ही समाजातील शोषित व दलित वर्गाच्या अस्मितेशी जोडली गेली. त्यानुसार वैदिक कर्मकांडाचा निषेध करणारा, शोषणमुक्तीचा मार्ग सांगणारा, मैत्री व करुणेचा संदेश देणारा बुद्ध हा भारतातील वर्ण, जातीप्रथाक व्यवस्थेच्या विरोधात उभा केला गेला व या देशातील विद्रोही परंपरेचा जनक ठरला.

विवेकवादी बुद्ध आणि विद्रोही बुद्ध याबोरोबरच बुद्धाची आणखीही एक प्रतिमा गांधींच्या अहिंसावादाचे तात्त्विक खंडण करणाऱ्या काही हिंदुत्ववादी नेत्यांनी विशेषतः गांधीयुगाच्या काळात उभी केल्याचे दिसते. त्यानुसार अहिसेचा अतिरेक करून पौरुषाचे खच्चीकरण करणारा, शांतिवादाचे स्तोम

माजबून राष्ट्रीय अस्मिता खुरटी करणारा, जशास तसे या रूढ न्यायाने न वागता 'असत्याला सत्याने, क्रोधाला अक्रोधाने, हिसेला अहिसेने, कार्पण्याला दानाने जिंकण्याचे' उफराटे अतिआदर्शवादी व पर्यायाने अव्यवहारी विचार सांगणारी विभूती म्हणूनही बुद्धाची प्रतिमा तत्कालीन राजकारणात रेखाटली गेल्याचे आपणास आढळेल. परिणामतः 'राजकारणात बुद्धापेक्षा कृष्ण किंवा चाणक्यच बरा' या निष्कर्षप्रित आपल्यापैकी काहीजण सहजपणे येऊन पोचतात.

तात्पर्य राम, कृष्ण किंवा बुद्धासारख्या विभूतींच्या अशा विविध प्रतिमा राजकीय प्रक्रियेमध्ये तयार होत राहतात. त्यामारे बदलते हितसंबंध कार्यरत असतात आणि आपणही आपापल्या राजकीय हितसंबंध व आशाआकांक्षेनुसार ह्या प्रतिमा राजकीय व्यवहाराचे एक साधन म्हणून वापरीत असतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) आंबेडकर चळवळीने बुद्धाची प्रतिमा कोणत्या प्रकारे चितारली आहे हे पाच ओळींत सांगा.

४.२.५ काही महत्वाच्या ऐतिहासिक विभूती शिवाजी - जोतिबा फुले - महात्मा गांधी - बॅ. सावरकर - डॉ. आंबेडकर

प्राचीन वा पुराणकालीन विभूतींच्याच प्रतिमा तयार होतात असे नाही. नजिकच्या इतिहासातील किंवा अगदी वर्तमानकालीन कर्तवगार व्यक्तींनाही म्हणता म्हणता राजकीय विभूतिमत्वाचे वलय प्राप्त होते. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासाकडे दृष्टिक्षेप टाकला असता अनेक इतिहास पुरुषांच्या अशा 'विभूतिप्रतिमा' वेळोवेळी तयार होत गेल्याचे आपल्याला माहीतच आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातही राष्ट्र उभारणीच्या आणि राज्य बांधणीच्या संदर्भात किंवा सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेच्या संदर्भात ज्या कर्तवगार नेत्यांनी मोलाची भूमिका बजावली त्यांनाही प्रचलित राजकारणाच्या प्रक्रियेत राजकीय विभूतिमत्वाचे वलय प्राप्त झाल्याचे आपण पाहतोच. या दृष्टीने पाहता शिवाजी, जोतिबा फुले, महात्मा गांधी, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, इत्यादी विभूतींच्या प्रतिमा कशा तयार होत गेल्या व आधुनिक भारतीयांच्या राजकीय मानसिकतेचा पोत कसा विणला गेला हे पाहणे उद्बोधक ठेल.

शिवाजी

राष्ट्रीय चळवळीच्या कालखंडात आरंभीच्या महाराष्ट्रायन नेत्यांनी शिवाजी महाराजांची प्रतिमा एक स्वराज्य संस्थापक व

राष्ट्रपुरुष म्हणून उभी केली. तेथपासून ते संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व त्यानंतरच्या देशाच्या वा विशेषतः महाराष्ट्राच्या राजकारणात शिवाजी महाराजांची विभूतिप्रतिमा ही या ना त्या कारणास्तव नेहमीच केंद्रस्थानी राहिली आहे.

ठिळकांसारख्या जहाल राष्ट्रवाड्यांनी शिवाजी महाराजांना राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा उद्गाता ठरविले. शिवजयंतीसारखे उत्सव साजेरे करून एक राष्ट्रपुरुष म्हणून शिवाजीची प्रतिमा उभी केली. ही प्रतिमा अर्थातच स्वातंत्र्य चलवळीच्या गरजेतून निर्माण झाल्याचे स्पष्ट दिसते. तथापि भारताच्या प्रादेशिक, ऐतिहासिक, भाषिक विविधतेतून निर्माण होणारे ताणतणाव लक्षात घेता आरंभीच्या राष्ट्रवादी नेत्यांनी शिवाजीची जी प्रतिमा उभी केली ती भारताच्या सर्वच प्रांतांत सारखीच मान्यता पावली असे नाही. मुलुखगिरीवर शिवशाहीची सारी भिस्त होती या वास्तवाकडे लक्ष वेधून काहींनी शिवाजीला 'लुटार' संबोधिले. हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या प्रवाहात यवनांपासून येथेल्या प्रजेचे, स्वधर्माचे रक्षण करणारा शककर्ता व गोब्राह्मण प्रतिपालक छत्रपती अशी शिवाजीची प्रतिमा फार उसठशीतपणे साकारली गेली. एकोणिसाब्या शतकात जोतिबा फुल्यांनी 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' या रूढ प्रतिमेला छेद देणारी 'पोर्खिंदा कुणव्यांचा' ही शिवाजीची प्रतिमा निर्माण केली व शिवाजीची शूद्रातिशूद्रांच्या अस्मितेशी सांगड धालण्याचा प्रयत्न केला.

महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्योत्तर राजकारणातही संयुक्त महाराष्ट्राच्या चलवळीपासून आजतागायत रस्वच राजकीय पक्ष व संघटनांनी शिवाजी महाराजांचे विभूतिमत्व आपल्या राजकीय व्यक्तित्वाशी, विचारधारेशी व कार्यक्रमाशी अविभाज्यपणे जोडून घेतल्याचे स्पष्टच दिसते. उदाहरणार्थ, शिवसेनेसारख्या चलवळीने शिवाजी महाराजांची प्रतिमा ही एका बाजूला हिंदुत्वाच्या संदर्भात तर दुसऱ्या बाजूला मराठी माणसाच्या अस्मितेच्या संदर्भात उभी केली, तर याउलट शेतकी संघटनेने शिवाजीच्या कार्याचा आपल्यापरीने आढावा घेऊन शिवाजी महाराजांचे विभूतिमत्व हे हिंदू-जमातवादाला छेद देणारे कसे होते हे सांगितले व शेतकऱ्यांचा राजा शिवाजी अशी प्रतिमा उभी करण्याचा प्रयत्न केला. या सर्व प्रक्रियेतून शिवाजी महाराजांच्या भिन्न भिन्न राजकीय प्रतिमा गेल्या शे-सव्याशे वर्षात, भिन्न ऐतिहासिक टप्प्यांतून भिन्न वेळी भिन्नपणे कसकशा साकार होत गेल्या हे स्पष्ट होते. म्हणूनच शिवाजी महाराज हे कधी आपल्यापुढे 'स्वराज्य संस्थापक' म्हणून तर कधी 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' म्हणून, कधी 'हिंदू हितरक्षक' म्हणून तर कधी शेतकी वर्गाचा प्रतिनिधी म्हणून उभे केले जातात. या भिन्न प्रतिमांमधून संबंधित वर्गजातींचे, पक्षोपक्षांचे हितसंबंध अभिव्यक्त होत राहतात. शिवाजीच्या भिन्न प्रतिमांमधून आपली राजकीय प्रक्रिया मुखर होते व अशा रितीने शिवाजी महाराज हे आपल्या वर्तमान राजकीय जाणिवेचे एक भाग बनतात. शिवाजी महाराजांच्या प्रतिमेच्या माध्यमातून आपण नुसता

इतिहास बोलत नसतो तर काही एक निश्चित प्रकारचे राजकीय संसूचनही करत असतो.

महात्मा जोतिबा फुले

आधुनिक राजकारणाचा राजकीय मानस घडविण्यामध्ये फुले यांच्या कार्याइतकाच त्यांच्या भिन्न भिन्न प्रतिमांचा वाटाही मोठा आहे.

फुले म्हटले की आपणास काय आठवते? अस्पृश्यांना स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद खुला करून देणारा महात्मा, शेतकऱ्यांची कैफियत मांडणारा शेतकी नेता, अस्पृश्यांतीची व मुलींसाठी पहिली शाळा काढणारा विद्याप्रसारक, द्राहूंची वर्चस्वाकृद्ध द्युंज देणारा दंभहारक, जातिव्यवस्थेच्या अंतासाठीची झगडणारा समतावादी, सार्वजनिक सत्यार्थ रस्थापून भ्रातृभावाचा, स्त्री-पुरुष समतेचा व ईहवादाचा पुरस्कार करणारा द्रष्टा अशा फुल्यांच्या अनेक प्रतिमा आपल्या डोळ्यांपुढे येत... त्यामुळे फुल्यांचे नाव हे साहजिकच जांतिवर्चस्व व शोषणाविरुद्धच्या लढ्याशी अपरिहार्यपणे जोडले गेल्याचे आपल्या चटकन लक्षात येईल.

सर्वांगीन परिवर्तनाचा विचार मान्य नसणाऱ्या स्थितीवादी लोकांना फुल्यांचे विचार व कार्य पूर्णतः मान्य नसते. त्यांच्या त्यांच्या हितसंबंधांचा पाठ्यपुरावा करण्याच्या दृष्टीने कदाचित ते अडचणीचेही असण्याची शक्यता असते. पण प्रचलित राजकीय प्रक्रियेत तर फुल्यांची विभूती हा एक महत्वाचा संदर्भ ठरलेला असतो. तो दुर्लक्षून राजकारण करता येणे अशक्यच असते. अशा वेळी फुल्यांची एक तर विपर्यस्त प्रतिमा (Distorted Image) उभी करण्याचा प्रयत्न केला जातो किंवा मूळची धारदार प्रतिमा पातळ करण्याचा प्रयत्न होतो. अशा प्रयत्नांतून फुल्यांच्या आणखी काही प्रतिमा आपल्यापुढे निर्माण केल्या गेल्याचे दिसते. उदाहरणार्थ, वरीलपैकी पहिल्या प्रयत्नाचा भाग म्हणून फुल्यांना 'ब्राह्मणद्वे षे', 'खिस्ती मिशनच्यांचे हस्तक' अथवा 'ब्रिटिशधार्जिणे' अशी शेलकी विशेषणे लावून त्यांची नकारात्मक प्रतिमा उभी केली जाते. महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात नागर व पांढरपेशा समाजाचे वर्चस्व असलेल्या काळात त्या वर्गाचे प्रतिनिधित्व करण्यांनी फुल्यांची अशीच नकारात्मक प्रतिमा उभी केल्याचे दिसून येते. अर्थात महाराष्ट्रातील गोरगिरांना मात्र फुले हे नेहमीच सत्यशोधक व क्रांतिकारी स्वरूपात भावले ही गोष्ट अलाहिदा.

महात्मा फुल्यांची मूळची धारदार प्रतिमा पातळ करण्याच्या प्रयत्नांतून फुले जातिसंस्थेच्या विरोधात असले तरी हिंदू समाजाचे हितचिंतकच होते, त्यांची ब्राह्मण्यावरील टीका हा हिंदू धर्म सुधारणेचांच एक भाग होता. अशा तज्ज्ञाच्या त्यांच्या समन्वयवादी प्रतिमा साकार केल्या जातात. राजकारणाच्या प्रवाहात या सांच्याच प्रतिमा आपल्यापुढे येत राहतात व आपल्या हितसंबंधानुसार आपणास त्या कमीअधिक प्रमाणात भावतात.

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रात शिवाजीप्रेमाणेच महाराष्ट्राच्या राजकारणात फुल्यांच्या नावास सर्वमान्यता प्राप्त झाल्याचे गेल्या दशकातील निरीक्षणावरून लक्षात येते. लोकशाहीयुगात बहुजन समाजाला व तळागाळातील जनतेला ज्यांच्यामुळे राजकारणाच्या गाभ्यात प्रवेश मिळाला अशी क्रांतदर्शी विभूती म्हणून फुल्यांचे नाव आपण उच्चारीत असतो. म्हणूनच सर्वांगीण परिवर्तन, समता, लोकशाही, शेतकरी वर्ग, स्त्री, शूद्रांच्या कल्याणाच्या संदर्भात फुल्यांचे नाव समतावादी राजकारणांबरोबर इतरही लोक घेत असल्याचे जाणवते. अशा रितीने सध्याच्या संदर्भात फुल्यांचे नाव हे लोकशाहीवादी, बहुजनवादी व दलित राजकारणाचा केंद्रबिंदू झाल्याचे दिसून येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) महाराष्ट्राच्या प्रचलित राजकारणाच्या संदर्भात फुल्यांचे नाव कोणत्या राजकीय प्रवाहाशी ठळकपणे संलग्न झाले आहे, हे चार ओळींत सांगा.

महात्मा गांधी

एखादी विभूती जितकी मोठी तितकेच तिचे व्यक्तित्वही बहुपदी असते, गुंतागुंतीचे असते. त्यातच अशी विभूती एखाद्या समाजाच्या राजकीय क्षितिजावर बराच काळ नेतृत्व करीत असेल तर स्थलकाल सापेक्षतः तिच्या नुसत्याच भिन्न भिन्न नव्हे तर परस्परविरोधी प्रतिमाही साकार होत जाणे अपरिहर्यच आहे. याचे सर्वांत समर्पक उदाहरण म्हणजे महात्मा गांधी हे होय. भारतीय स्वातंत्र्य चलवळीचा नायक, ब्रिटिश साप्राज्याचा विरोधक, पश्चिमी संस्कृतीचा टीकाकार, सत्याग्रहाचा प्रवर्तक, जनआंदोलक व राजकीय मुत्सदी या गांधींच्या सर्वमान्य प्रतिमा आपल्याला परिचित असतातच. इतकेच नव्हे तर मानवी जीवनाचा समग्रपणे विचार करणारी, जनशक्तीच्या बळावर क्रांतिकारी कार्यक्रम हाती घेऊन ते राबवणारी अशी सर्वमान्य, लोकोत्तर विभूती म्हणून गांधींच्या सर्वस्पर्शी व्यक्तित्वाची दखल निरपवादपणे घेतली जातेच. तथापि, प्रचलित राजकारणाच्या संदर्भात विविध हितसंबंधियांकदून गांधींच्या अनेक परस्परविरोधी प्रतिमाही तयार झाल्याचे आपल्याला दिसते. आपला राजकीय मानसिकतेचा पोत विणण्याच्या कामी या सर्वच प्रतिमा कमीअधिक प्रमाणात आपल्यावर प्रभाव टाकीत असतात. त्या दृष्टीने गांधींच्या या विरोधी प्रतिमांचा या ठिकाणी संक्षेपने वेद घेतल्यास ते अधिक उद्बोधक ठेल असे वाटते. या संदर्भात गांधी आपल्याला कसे दिसतात?

एका बाजूला सत्याग्रह, अहिंसादी तत्त्वांचा पुरस्कार करीत शांततामय संघर्षाचे राजकारण करणारा या स्वरूपात गांधी

आपल्यापुढे येतात तर त्याचबरोबर स्वतःच्या लोकप्रियतेचा फायदा घेऊन सत्याग्रहाच्या नावाखाली दुराग्रहाचे हटवादी राजकारण करणारा, देशाच्या फाळणीस व त्यानंतरच्या रक्तपातास जबाबदार असणारा तथाकथित अहिंसावादी राजकीय नेता म्हणूनही गांधींची प्रतिमा उभी केली गेली असल्याचे दिसते.

एका बाजूला स्वतःला सनातनी हिंदू म्हणून घेणारा पण कुशलतेने अस्पृश्यता निवारण, हरिजनोद्धार यांसारखे धाडसी कार्यक्रम राबविणारा, विषमताधिष्ठित चातुर्वर्ण्यास सेवारूप चातुर्वर्ण्याचे स्वरूप देणारा, भंगीकामासारख्या ‘शूद्रसेवेमध्ये’ उच्चवर्णीयांना गुंतवून त्यांच्या जातीय अहंकारास छेद देणारा हा क्रांतिकारक पुरुष म्हणून गांधी आपल्याला दिसतात तर दुसऱ्या बाजूला काही दलित नेत्यांच्या अनुभवास आलेले वर्णाश्रीमधर्माचे समर्थक, उच्चवर्णीय व जातीय हितसंबंधांना सतत पाठिंबा देणारे, तत्कालीन दलित राजकारणाच्या विरोधात उभे ठाकलेले गांधीही आपल्याला दिसतात. विशेषतः आंबेडकर चलवळीतून गांधींची प्रायः हीच प्रतिमा साकार झाल्याचे दिसते.

एकीकडे सर्वधर्मियांना समभावाने, एका पायावर आणणारा व धार्मिक अल्पसंख्याकाच्या मनात बहुसंख्याकाविषयीचा दिलासा निर्माण करणारी, सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कार करून भारतीय राजकारणास संकुचित धार्मिक जमातवादाच्या बाहेर काढणारी ऐतिहासिक व्यक्ती म्हणून गांधी प्रतिमा चितारली जाते तर दुसरीकडे स्वातंत्र्य आंदोलनाची सोय म्हणून जात-जमातीय ऐक्याचे समर्थन करणारी पण प्रत्यक्षात मात्र अल्पसंख्याकाचा अनुनय करणारी, त्यांच्या खुशामतीचे राजकारण खेळून बहुसंख्याकाच्या हितसंबंधांना दुय्यम लेखणारी कुटील व्यक्ती म्हणूनही गांधींची प्रतिमाही गांधी विरोधकांकडून बन्याचवेळा चितारली गेल्याची दिसते.

एका बाजूला आधुनिक युगाच्या गतिशीलतेचे संपूर्ण भान असलेली व त्याच्याशी सहज एकरूप होणारी व्यक्ती, संकुचित निष्ठांचा त्याग करून आधुनिकतेशी सुसंगत अशा व्यापक निष्ठांचा स्वीकार, पुरस्कार व प्रचार करणारी, धर्मश्रद्धांची बुद्धिनिष्ठ व व्यापक मानवी हिताच्या कसोटीवर परखड चिकित्सा करणारी व्यक्ती म्हणून गांधींची प्रतिमा आपल्यापुढे आलेली असतेच पण त्याचबरोबर आधुनिकतेचा रितेपणा जाणवलेली, चंगलवाद आणि भोगवादावर प्रखर हळ्या करणारी, औद्योगिक संस्कृती व तंत्रविज्ञानाचे लोकविरोधी, विनाशक, अकल्याणकारी म्हणून अमंगल स्वरूप सांगणारी, यंत्रयुगाच्या केंद्रीकरणवादी समाज व राज्यव्यवस्थेला नवी पर्यायी भ्रातृभावावर, स्वयंशासनावर आणि परस्परांच्या कल्याणावर आधारित जीवनपद्धती ग्रामराज्याच्या संकल्पनेद्वारा निर्माण करणारा युरोपियन विचारवंत म्हणूनही गांधींची प्रतिमा आपल्यापुढे उभी केली गेली आहे.

गांधी एकाच वेळी अध्यात्मवादी आणि धर्मनिरपेक्ष, गूढवादी आणि बुद्धिनिष्ठ, हुकूमशाही प्रवृत्तीचे व लोकशाहीनिष्ठ कसे भासतात? गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाची व्यामिश्रता हे एक कारण त्याचे असू शकेल पण ते पुरेसे नाही. वस्तुस्थिती अशी असते की, गांधींच्या या भिन्न भिन्न प्रतिमांमधून भिन्न हितसंबंधियांचे गट आपल्याला सामोरे येत असतात, ते त्या त्या हितसंबंधांना गांधींच्या यथायोग्य प्रतिमांमधून मुखर करीत असतात व त्या द्वारे राजकीय प्रक्रियेला गती मिळत असते. राजकीय प्रक्रियेमधील एक कर्ते भागीदार म्हणून आपणही आपापल्या हितसंबंधानुसार गांधींची आपल्याला सोयीची असलेली प्रतिमा उचलून धरत असतो व त्या द्वारे जी मानसिकता तयार करावयाची असते ती घडवीत असतो. पण या राजकीय प्रक्रियेकडे जेव्हा आपण साक्षीभावाने पण विचारपूर्वक पाहू लागतो तेव्हा आपल्याला या सर्वच प्रतिमा कसकशा तयार झाल्या, त्यांचा आशय काय वगैरे गोष्टी ध्यानी येतात आणि मग आपली राजकीय मानसिकता घडविण्याची त्यांची क्षमताही लक्षात येते. या हृषीने गांधीजींसारख्या लोकोत्तर विभूतींच्या विविध प्रतिमांचा अभ्यास करणे फारच उपयुक्त ठरते.

बॅ. सावरकर

महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रवाहात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे एक वेगळे च स्थान असल्याचे आपल्याला जाणवते. सावरकरांच्या मुख्यत्वे तीन प्रतिमा महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात निर्माण झाल्याचे दिसते. पहिली म्हणजे ब्रिटिश राजवटीशी झुंज देऊन सशस्त्र क्रांतिद्वारा भारताचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संपादन करू इच्छिणारा, त्यासाठी आपल्या सर्वस्वाची होळी करणारा, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीचा पुरस्कर्ता या नात्याने पश्चिमी साम्राज्यवाद व वसाहतवादास सक्रिय विरोध करणारा थोर स्वातंत्र्य सेनानी म्हणून सावरकरांची प्रतिमा आपल्यापुढे तरळत असते. दुसरी म्हणजे बुद्धिवाद व विज्ञानवादाचा पुरस्कार करून त्या निकांवर हिंदू समाजातील ही धार्मिक अंधःश्रद्धा, कर्मकांडे यावर कडाऱ्यान हळ्या करणारा, अस्पृश्यतेच्या प्रश्नास आपल्यापरीने अग्रक्रम देऊन जातिभेदाविरुद्ध शुद्धिबंदी, रोटिबंदी, इत्यादी सात बेड्या तोदून जातिजन्य सामाजिक विषमतेविरुद्ध आवाज उठविणारा व यथाशक्ती लढा देणारा एक धडाडीचा समाजसुधारक म्हणून सावरकरांची प्रतिमा आपल्यापुढे उभी केली जाते. तिसरी म्हणजे मुस्लीम जमातवादी राजकारणास विरोध करणारा, गांधींच्या अहिंसावादी व मुख्यत्वे मुस्लीम अनुनयवादी राजकारणाचा कडवा विरोधक आणि जातिवर्णातीतेच्या कसोटीवर हिंदू समाज घटकांची एकी साधून हिंदू समाजाची संघटना करणारा, त्यांना स्वतःची राजकीय अस्मिता देणारा एक प्रखर हिंदुत्ववादी नेता म्हणूनही सावरकर आपल्यापुढे येतात.

उपरोक्त तीन प्रतिमांपैकी पहिली प्रतिमा सर्वमान्य असली

तरी प्रचलित राजकारणाच्या संदर्भात ती फारशी महत्वाची नाही हे सहजच लक्षात येईल. तथापि उर्वरित दोन प्रतिमा व त्यातही विशेषत: हिंदू संघटकांची प्रतिमा ही गेल्या एक दोन दशकांतील महाराष्ट्राच्या राजकारणात पुन्हा प्रखरतेने उभी करण्याचे प्रयत्न होत असल्याचे दिसते. परिणामत: सावरकरांची स्वातंत्र्यसेनानी अथवा बुद्धिनिष्ठ समाजसुधारक या दोन्ही प्रतिमा गौण ठरून त्यांचे नाव पूर्णत: हिंदू अस्मितेच्या राजकारणाशी जोडले गेले आहे. हिंदू बहुसंख्याकावर होणाऱ्या अतिक्रमणाचा प्रतिकार करून हिंदू बहुसंख्याकावे हितसंबंध जपणारे, त्यांचा पाठ्पुरावा करणारे, आक्रमक हिंदुत्वाचे राजकारण करणारे, हिंदूना हिंदू म्हणून एक वेगळी राजकीय ओळख/अस्मिता देणारे व हिंदू राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करणारे हिंदुत्ववादी नेते म्हणूनच सावरकरांची प्रतिमा विद्यमान राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात आपल्यापुढे उभी राहते. सावरकर म्हणजे हिंदुत्ववाद असे समीकरण आपल्या डोक्यात तयार झालेले असते. सावरकरांची ही प्रतिमा आपले विशिष्ट राजकीय मानस घडविते.

डॉ. आंबेडकर

आधुनिक भारताच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा एक चिरस्थायी ठसा उमटला आहे. भारतातील लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेत कनिष्ठ आणि अस्पृश्य जातींमध्ये जसजशी जागृती येत चालली व त्यांची राजकीय शक्ती जसजशी संघटित होऊन संसदीय राजकारणामध्ये काही एक निर्णायिक भूमिका बजावण्याइतकी प्रबल झाली तसतसे आंबेडकरांचे नाव हे केवळ दलित राजकारणाच्या संदर्भातच नव्हे तर एकूण संसदीय राजकारणाच्या संदर्भातच एकदम सर्वमान्य झाले.

दितितांचा कैवारी, घटनेचा शिळ्यकार, सामाजिक लोकशाहीचा पुरस्कर्ता, बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून सर्वानाच जातिनिर्मूलनाचा मार्ग सुचविणारा दीपस्तंभ, हिंदू धर्म व जातिसंस्थेचे शोषक स्वरूप स्पष्ट करून ते धिक्कारणारा, सामाजिक समतेचा आग्रही पुरस्कर्ता व ज्ञानोपासक अशा आंबेडकरांच्या अनेक भावात्मक प्रतिमा आपल्यापुढे हा हा म्हणता उभ्या राहतात. सर्वसाधारणपणे उदारमतवादी लोकशाही राजकारण करणाऱ्या वगाने आंबेडकरांच्या या प्रतिमा निर्माण केल्याचे दिसते. आंबेडकरांच्या संघर्षवादी वा विद्रोही राजकारणपेक्षा त्यांच्या संसदीय, सनदशीर राजकारणाचे पैलू आपल्या मनावर अधिक ठसावेत असा काहीसा विचार उपरोक्त प्रतिमा निर्मितीच्या गाभ्याशी असल्याचे या ठिकाणी सहजच लक्षात येते.

आंबेडकरांच्या संघर्षवादी राजकारणाचा वारसा सांगणाऱ्या व वसा घेत्रलेल्या अनेक प्रागतिक राजकीय पक्ष व संघटनांना आंबेडकरांच्या उपरोक्त प्रतिमा सर्वस्वी अमान्य नसल्या तरी पुरेशा वाटत नाहीत. म्हणूनच जातीच्या प्रश्नावरून ब्राह्मणशाहीशी व आर्थिक शोषणाच्या प्रश्नावरून जमीनदार, सावकारणाही व भांडवलशाही संघर्ष करणारे क्रांतिकारक नेते

म्हणून ते आंबेडकरांची प्रतिमा आपल्यापुढे ठेवतात. त्यांच्या मते आंबेडकर हे प्रायः संघर्षवादी, विद्रोही राजकारणाचे प्रवर्तक व समर्थक होते व तोच आंबेडकर चळवळीचा खारा वारसा होय.

आंबेडकर विचारांचे विरोधक स्वातंत्र्यपूर्व काळातही होते व आताही आहेत. त्यांनी आंबेडकरांची वेगळीच प्रतिमा आपल्यापुढे ठेवण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सनातनी उच्चवर्णीय हिंदूनी आंबेडकरांची हिंदूधर्मविरोधक, हिंदू समाज व्यवस्थाविरोधक व पर्यायाने धर्मद्रोही आणि देशद्रोही अशी प्रतिमा चितारण्याचा प्रयत्न केला. विशेषत: आंबेडकरांनी मंदिर प्रवेशाच्या चळवळी हाती घेतल्यापासून व धर्मांतराची घोषणा केल्यापासून तर त्यांची हिंदू धर्मविरोधी प्रतिमा अधिकाधिक गहिरी झाली. आंबेडकरांची काँग्रेसविरोधी व विशेषत: गांधीविरोधी भूमिका लक्षात घेता त्यांची 'राष्ट्रीय चळवळीला विरोध करणारे वा खीळ घालणारे' तसेच 'ब्रिटिशधार्जिणे' म्हणूनही एक प्रतिमा काही जणांकडून निर्माण केली गेली.

आंबेडकरांनी दलित वर्गाच्या राजकारणाच्या नावाखाली शेवटी फक्त अस्पृश्य जातीचेच राजकारण केले व मागास जातीय हितसंबंधांची नाळ त्यांना समग्र शोषित वर्गांशी जोडता आली नाही. अशा प्रकारची टीकाही आंबेडकरांवर झाली व त्यातून त्यांची वेगळी प्रतिमा बांधण्याचा प्रयत्न झाला. आंबेडकर हे कडवे साम्यवादी नव्हते म्हणून त्यांना साम्यवादविरोधी, पर्यायाने 'उदारमतवादी', 'भांडवलशाही लोकशाहीचे समर्थक' म्हणूनही संबोधले गेले.

स्वातंत्र्योत्तरकालीन महाराष्ट्रातील राजकीय प्रवाह लक्षात घेताना मात्र फुल्यांप्रमाणेच आंबेडकरही लोकशाहीवादी व दलितांच्या राजकारणाचे केंद्रबिंदू झाल्याचे दिसतात. म्हणूनच समतावादी, परिवर्तनवादी राजकारणाच्या समर्थकांबरोबर इतर राजकीय पक्षोपक्ष वा संघटनाही आपापल्या हितसंबंधाचा पाठपुरावा करण्यासाठी आंबेडकरांची आपल्याला सोयीची अशी प्रतिमा निर्माण करून संसदीय राजकारणाचे लाभ पदरात पाढून घेण्याच्या खटपटीत असल्याचे दिसते.

आपल्या राजकीय मानसिकतेच्या जडणघडणीत विभूतिप्रतिमांचा वाटा कसा असते हे दाखविण्यासाठी काही निवडक विभूतींचा विचार आपण केला. याच विभूती केवळ आपली मानसिकता घडवितात असे नाही. गाव पातळीवर जिल्हा अथवा प्रादेशिक पातळीवरही अस्पृश्य कार्याचा ठसा उमटविणाऱ्या उतुंग व्यक्तिमत्त्वाच्या विभूती असू शकतात. त्यांच्या कार्यातूनही आपली मानसिकता घडत राहते. आपल्या सामाजिक विश्वाची व्याप्ती जितकी अधिक तितक्या प्रमाणात विविध विभूतींच्या प्रतिमांना आपण सामोरे जाण्याची शक्यता अधिक व त्या प्रमाणात आपल्या राजकीय मानसिकतेचा पोतही अधिक कसदार होण्याची शक्यता जास्त. आपले कुटुंब, नातीगोती यांच्या पलीकडे ज्यांचे सामाजिक विश्व नसते त्यांना

आपण वर चर्चिलेल्या विभूतींच्या प्रतिमा भावतीलच असे नाही. अशा व्यक्तींच्या बाबतीत कुटुंबातील एखादी ज्येष्ठ व्यक्ती अथवा फार तर गावातला एखादा शिक्षक, स्थानिक पुढारी वा लोकप्रिय अधिकारी हाच सर्वेसर्वा असतो. तो जी मूळे, विचार, दृष्टिकोन प्रसूत करतो त्यानुसार संबंधित व्यक्तींची मानसिकताही घडत जाते. उदाच, उतुंग विभूतींची माहितीच जर आपल्याला नसेल, अशा व्यक्ती आपल्या डोळ्यापुढे वा अवतीभवती नसतील तर आपले राजकीय मानसही खुरटते. आपण कोणत्याही राजकीय घटनेकडे संकुचित भूमिकेतून पाहतो. एखाद्या घटनेचे व्यापक संदर्भ आपल्याला समजत नाहीत ही गोष्ट लक्षात घेता विभूती आणि त्यांच्या प्रतिमा यांचा आपल्या राजकीय मानसिकतेशी किती जवळचा संबंध आहे ते स्पष्ट होईल.

४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१)

क्र.	ऐतिहासिक व्यक्ती	विभूती
१.	प्रामुख्याने वस्तुनिष्ठ दृष्टी	प्रामुख्याने प्रतिमारूप दृष्टी
२.	कर्तव्यार्थी अधिक प्रभावी	कर्तव्यार्थीपेक्षा प्रतिमा अधिक प्रभावी
३.	काही जणांचे टीकास्थानही असण्याची शक्यता	व्यापक जनसमूहाचे श्रद्धास्थान
४.	डोळसपणे पाहता येते म्हणून चिकित्साही शक्य	सार्वजनिक आदर्शाचा मानदंड म्हणून बहुदा चिकित्सा टाळती जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (अ) (१) विभूतींच्या विविध प्रतिमांची निर्मिती ही मूलतः कोणत्या ना कोणत्या समाज घटकाच्या हितसंबंधांना मुखर करण्याच्या हेतूनेच झालेली असते.
- (२) हितसंबंधांच्या बदलत्या मांडणीनुसार विभूतींच्या प्रतिमाही बदलत जातात. त्याचे अर्थ बदलतात आणि राजकारणातील संदेशवहनाची त्याची क्षमताही कमीअधिक बनते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (१) समन्वयवादी प्रतिमा या समाजातील अंतरविरोधांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करतात. समाजातील अंतरविरोध वाढला तर कलह माजेल व सामाजिक ऐक्यास बाधा पोचेल म्हणून या अंतरविरोधावर आवरण घालण्याचा प्रयत्न समन्वयवादी प्रतिमांकदून केला जातो. याउलट विद्रोही प्रतिमा या समाजातील अंतरविरोधावर प्रकाश टाकतात. परस्परविरोधी हितसंबंधांतील शत्रुभाव स्पष्ट करतात व संघर्षात्मक राजकारणाचा पाठपुरावा करतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (अ) (१) आंबेडकर चळवळीने बुद्धाची प्रतिमा समाजातील शोषित व दलित वर्गांच्या अस्मितेशी जोडली. चातुर्वर्ण्याधिष्ठित विषमतेचा विरोधक, कर्मकांडाचा निषेध करणारा, दुःखमुक्तीचा व पर्यायाने शोषण मुक्तीचा मार्ग सांगणारा, मैत्री व करुणेवर आधारित माणसामाणसातील भ्रातुभाव सांगणारी बुद्धप्रतिमा आंबेडकर चळवळीने उभी केली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

- (अ) (१) परिवर्तनवादी व समतावादी राजकारणाबोरोबर प्रचलित महाराष्ट्राच्या राजकारणात फुल्यांचे नाव लोकशाहीवादी, बहुजनवादी व दलित राजकारणाच्या प्रवाहाशी अतुटपणे जोडले गेले आहे.

४.४ सारांश

आपल्या राजकीय मानसिकतेचा पोत घडविण्यामध्ये विभूतिप्रतिमांचा वाटा मोठा असतो. काळाच्या ओघात भिन्न विभूतीच्या भिन्न भिन्न प्रतिमा समाजातील बदलत्या हितसंबंधांच्या मांडणीनुसार निर्माण होत जातात. त्याचबोरोबर त्याद्वारा काही राजकीय संसूचन होत राहते, काही राजकीय संस्कार केले जातात. आपापल्या हितसंबंधांनुरूप व राजकीय आकलनानुसार आपण हे राजकीय संस्कार स्वीकारत जातो व त्यातून आपला राजकीय मनोपिंड घडत जातो. आपली ही

राजकीय मानसिकता आपला राजकारणाविषयीचा दृष्टिकोन ठरविण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. या विशिष्ट मानसिकतेतूनच आपण आपल्यापरीने सभोवतालच्या राजकारणाचा विचार करतो, त्यास प्रतिसाद देऊ लागतो. भोवतालच्या राजकारणात प्रतिमांचा वापर हेतुतः केला जात असल्यामुळे विशिष्ट प्रतिमांच्या संस्काराने आपलीही विशिष्ट मानसिकता तयार होते. याचबोरोबर हेही खेरे की आपल्या मनाच्या भावात्मक धाटणीनुसार विशिष्ट प्रतिमा आपल्याला अधिक भावतात व त्या आपण सहजतेने आपल्याशा करतो. विभूतीच्या प्रतिमा आणि आपली राजकीय मानसिकता ही अशा प्रकारे परस्परावलंबी आहेत. हे लक्षात ठेवणे जरूरीचे आहे.

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) ऐतिहासिक व्यक्तीच्या विभूतीभवनाची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- (२) एकाच विभूतीच्या भिन्न भिन्न प्रतिमा काळाच्या ओघात का तयार होतात?
- (३) विभूतिप्रतिमाद्वारा आपल्यावर राजकीय संस्कार कसे होतात हे सोदाहरण स्पष्ट करा.
- (४) विभूती ही नेहमीच प्रतिमारूप असते म्हणजे काय?
- (५) विभूतींच्या विशिष्ट प्रतिमाच आपल्याला भावतात व अन्य अयोग्य वा अप्रस्तुत वाटतात याचे कारण काय?
- (६) टिपा लिहा.
  - (अ) आंबेडकरांच्या विचाराच्या विरोधकांनी उभ्या केलेल्या आंबेडकर प्रतिमा
  - (आ) म. गांधींच्या परस्परविरोधी प्रतिमा
  - (इ) सावरकरांची प्रचलित राजकारणातील प्रतिमा

४.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या भागात अलीकडील काळात होऊन गेलेल्या विभूतींची यादी करा व स्थानिक राजकारणात त्याच्या प्रतिमेचा कसकसा वापर केला जातो याची नोंद करा.
- (२) प्रसार माध्यमांद्वारे एखाद्या नेत्याची प्रतिमा कशी उभी केली जाते हे तुमच्या संपर्कात असलेल्या माध्यमांतून न्याहाळा व त्याची तपशीलवार नोंद ठेवा.

- (३) महाराष्ट्रातील दलित चळवळीने आपल्या हितसंबंधांच्या अभिव्यक्तीसाठी निवडलेल्या विभूतींची यादी करा व त्यांच्या प्रतिमांचा आशय स्पष्ट करा.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (अ) महाराष्ट्रांच्या राजकीय प्रक्रियेत शिवाजी महाराजांच्या भिन्न प्रतिमा तयार कशा झाल्या हे पुढील पुस्तकांवरून स्पष्ट होते. तुम्ही ही पुस्तके नजरखालून धालावीत.
- (१) पेंडसे लालजी, धर्म की क्रांती ?, १९४९
  - (२) डांगे श्रीपाद अमृत यांचे भाषण, 'शिवाजी त्यांचा आणि आमचा', बारा भाषणे, १९५९, पृ. १०५-११३
  - (३) पानसरे गोविंद, शिवाजी कोण होता ?, १९८७
  - (४) जोशी शरद आणि इतर, शेतकऱ्यांचा शिवाजी, १९८८
  - (५) कुरुंदकर नरहर, छत्रपती शिवाजी महाराज: जीवनरहस्य

- (आ) विभूतिप्रतिमांच्या निर्मितीच्या संदर्भात खालील साहित्यही पाहणे उद्बोधक ठरेल.
- (१) चौसाळकर अशोक, 'महात्मा फुले यांचा बळीराजा' समाजप्रबोधन पत्रिका, जुलै-सप्टें., १९९१, पृ. १११-११५
  - (२) परदेशी रणजीत, 'फुले-आंबेडकरांचे ब्राह्मणीकरण', समाजप्रबोधन पत्रिका, उपरोक्त, पृ. ११६-१२०
  - (३) लोहिया राम मनोहर, राम, कृष्ण आणि शिव, १९८१
  - (४) पाटील शरद, रामायण-महाभारतातील वर्णसंघर्ष, १९८६
  - (५) हरदास बाळशास्त्री, वाल्मीकी रामायणावरील व्याख्याने, १९५०, चौथी आवृत्ती, १९८५
  - (६) हरदास बाळशास्त्री, महाभारतावरील व्याख्याने, १९५१
  - (७) लोकमान्य टिळक बाळ गंगाधर, 'थोर पुरुषांची चरित्रे', समग्र लोकमान्य टिळक, खंड-४, १९७६, पृ. ९-१३

घटक ५ : प्रतीके

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ विषय-विवेचन
- ५.२.१ राजकीय प्रतीके : अर्थ व स्वरूप
- ५.२.२ राजकीय प्रतीकांचे प्रकार
- ५.२.३ काही समान भारतीय अस्मिता प्रकट करणारी प्रतीके
- ५.२.४ स्पर्धात्मक राजकारणाचे द्योतक आसलेली प्रतीके
- ५.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ५.४ सारांश
- ५.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ५.६ क्षेत्रीय कार्य
- ५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -

- ★ राजकीय प्रतीके म्हणजे काय व ती कशी तयार होतात, हे स्पष्ट होईल.
- ★ समान भारतीय अस्मिता व्यक्त करणारी राजकीय प्रतीके कोणती ते लक्षात येईल.
- ★ या प्रतीकांचा आपल्यावर काय परिणाम होतो, ते समजेल.
- ★ आपल्या काही स्पर्धात्मक राजकारणातील प्रतीके जो आशय व्यक्त करतात, ते स्पष्ट करता येईल.

५.१ प्रास्ताविक

विभूतिप्रतिमा आणि आपली राजकीय मानसिकता यांचा परस्परसंबंध आपण चौथ्या घटकात पाहिला. या प्रतिमा आपल्यावर कोणता राजकीय संस्कार करतात, तसेच आपापल्या हितसंबंधानुसार या प्रतिमा आपण कशा स्वीकारतो, वापरतो

वा नाकारतो हेही आपण पाहिले. या विभूतिप्रतिमांच्या जोडीलाच आणखीही एक घटक आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यामध्ये प्रभावी भूमिका बजावीत असतो व तो म्हणजे आपल्या राजकीय संस्कृतीच्या कुशीत उदयास आसलेली आपल्या भोवतालची असंख्य राजकीय प्रतीके. ती प्रभावी भूमिका बजावत असतात, निश्चित असा राजकीय संदेश आपल्याला देत असतात व त्याद्वारे आपली राजकीय मानसिकता घडत जाते.

माणूस हा प्रतीक निर्माण करणारा प्राणी आहे असे आपण म्हणतो. प्रतीके ही मानवी संस्कृतीची वाहक असतात आणि ही संस्कृती म्हणजे मानवी कर्तृत्वाचे सामूहिक संचित असते. देशकालपरत्वे माणसाचे हे कर्तृत्व बदलत जाते. ते भिन्न प्रकारे व्यक्त झाल्याचेही जाणवते व त्यानुसार भिन्न मानवी समूहांच्या भिन्न संस्कृती अस्तित्वात आल्याचे आपण पाहतो. त्यानुरूप भिन्न प्रतीकेही निर्माण झाल्याचे आपल्या दृष्टीस येते. ही प्रतीके त्या त्या समाजातील व्यक्तींना काही मूल्यात्मक संदेश देत राहते, काही प्रेरणा देत राहते. त्या त्या समाजातील व्यक्तीही या प्रेरणा स्वीकारत जाते, संस्कार घेत जाते व त्यानुसार तिची मानसिकता घडते. सर्वसामान्य सांस्कृतिक प्रतीकांच्या बाबतीत हे जितके खरे तेवढेच राजकीय संस्कृती व तिच्या प्रतीकांबाबतही खरे आहे. प्रत्येक राजकीय संस्कृती आपली प्रतीके निर्माण करते. ही प्रतीके आपल्या संस्कृतीतील व्यक्तींवर काही राजकीय संस्कार करतात व त्या त्या व्यक्तीची राजकीय मानसिकता घडत जाते. आता आपण या घटकात राजकीय प्रतीके म्हणजे काय व ती आपली राजकीय मानसिकता कशी घडवितात हे पाहू.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ राजकीय प्रतीके : अर्थ व स्वरूप

आपली राजकीय संस्कृती ही आपल्या राजकीय परंपरा, दृष्टिकोन, हितसंबंध, राजकीय मूल्ये व संस्था यांद्वारा व्यक्त होत असते. त्यास अनुसरून आपला सर्वसाधारण असा एक राजकीय

दृष्टिकोन तयार होतो. हा दृष्टिकोन बोधात्मक, भावात्मक व मूल्यात्मक असा विविध स्वरूपाचा असतो. तो ज्या चिन्हांद्वारे व्यक्त केला जातो त्या चिन्हांना राजकीय प्रतीके असे महणतात. याचाच अर्थ ही नेहमीच चिन्हस्वरूप असतात. या चिन्हांना काही निश्चित अर्थ प्राप्त झालेला असतो व त्या चिन्हांच्या स्मरणानिशी तो अर्थ आपल्यास स्पष्ट होतो.

राजकीय प्रतीकेही अशा रितीने मूलतः अर्थगर्भ असतात. काही राजकीय घटना, प्रसंग, परंपरा, मूल्ये यांचे स्मरण त्या द्वारा आपल्याला होते व त्यापासून आपल्याला निश्चित प्रकारचा राजकीय बोधही होत असतो. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय ध्वज, विविध राजकीय पक्षांचे ध्वज, विशिष्ट रंग, निवडणूक चिन्हे ह्या सांच्या प्रतीकांतून काहीना काही राजकीय संदेश आपल्याला प्राप्त होतो व त्यानुसार आपण संस्कारित होत जातो.

प्रतीकांतून नुसताच राजकीय बोध होतो असे नव्हे तर प्रतीके ही आपल्या मनात विशिष्ट भावनांचे उद्दीपनही करीत असतात. या अर्थी ती आपले राजकीय भावविश्व व्यापून असतात. प्रतीकांतून आपण आपल्या राजकीय अस्मितेची ओळख करून देत असतो व करून घेतही असतो. साहजिकच प्रतीके ही आपल्या राजकीय अस्मितेच्या खुणा बनतात. या प्रतीकांचा अपमान, उपेक्षा अथवा अवमूल्यन आपणास खफत नाही कारण आपल्याला तो आपण धारण केलेल्या मूल्यांचा, मतांचा अवमान वाटतो. इतकेच नव्हे तर प्रतीकांची झालेली अवहेलना हे जणू आपल्या अस्मितेस (Identity) दिलेले उघड आव्हान आहे अशी आपली भावना होते आणि म्हणूनच कुठल्या ना कुठल्या प्रतीकाचा जाणता/अजाणता केलेल्या अवमानाच्या निमित्ताने अनेक राजकीय दंगलांची सुरुवात झाल्याचे अनेकवार आपल्यास आढळून येते. प्रतीके ही आपल्या राजकीय भावविश्वाशी अशा रितीने एकरूप झालेली आहेत.

प्रतीक निर्मितीच्या प्रक्रियेत प्रामुख्याने तीन बाबी गुंतल्या असल्याचे दिसून येईल. पहिली बाब म्हणजे विशिष्ट हितसंबंधांचा पाठपुरावा करण्याच्या दृष्टीने संबंधित चिन्हात काही राजकीय अर्थ व मूल्य स्थापित करणे, यामुळे प्रतीके ही खन्या अथवा विविधत हितसंबंधांची वाहक होतात. उदाहरणार्थ, गांधीयुगामध्ये स्वातंत्र्यपूर्वकाळात कांग्रेसने आपल्या मूळच्या तिरंग्यावर चरख्याचे चिन्ह जेव्हा अंतर्भूत केले तेव्हा अनेक गोष्टी त्यातून सिद्ध झाल्या. आर्थिक स्वावलंबन, स्वयंरोजगार, स्वदेशी, उत्पादक श्रमाचे प्रतीक, अतिरिक्त यांत्रिकीकरणाचा व तद्दृजन्य केंद्रीकरणाचा निषेध व स्वराज्य अशा किंतीतरी गोष्टी त्यातून व्यक्त झाल्या. ब्रिटिश राजवटीच्या संदर्भात एतदेशीय समाजाचे आर्थिक व राजकीय हितसंबंध मुखर झाले. तेव्हा प्रतीक निर्मितीच्या प्रक्रियेत संबंधित चिन्हांमध्ये हितसंबंधांना अनुलक्षून विशिष्ट मूल्याची स्थापना करणे हा भाग हेतुतःच केला जातो.

दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रतीकातून निश्चित अशी आपापल्या राजकीय पृथगात्मतेची, पक्षनिविष्ट ओळख (Partisan Identity) इतरांना पटली पाहिजे. अन्यथा स्पर्धात्मक हितसंबंधांच्या राजकारणात विविधत राजकीय शक्ती बांधण्याचा व ती संघटित शक्ती विरोधी हितसंबंधांना शह देण्याच्या दृष्टीने संचलित करावयाचा प्रतीकांचा मूळ उद्देशच सफल होणार नाही. यासाठी प्रतीके ही राजकीय पृथगात्मतेची वाहक होणे जरुरीचे असते. किंबहुना एखाद्या चिन्हास राजकीय प्रतीकाचे रूप द्यावयाचे झाल्यास ही त्याची पूर्वशर्तच ठरेल.

तिसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक प्रतीकाकडे स्वतःभोवती आवश्यक ती जनशक्ती खेचून घेण्याची क्षमता हवीच. वास्तविक एखादे प्रतीक ज्या राजकीय हितसंबंधांना व्यक्त करीत असते ती हितसंबंधीय मंडळी त्या प्रतीकांभोवती संघटित केली जातातच. पण या पलीकडेही व्यापक जनशक्तीला हलविण्याची, तिला खेचून घेण्यांची, तिच्या भावना चेतविण्याची अशीही एक ताकद त्या प्रतीकात निर्माण झालेली असते, नव्हे आपल्या या भावविश्वाचेच ते मूर्तस्वरूप असते.

आपल्या राजकीय भावविश्वाच्या, जाणिवेचे मूळ हे अर्थातच आपापल्या स्पर्धात्मक राजकारणोच्या हितसंबंधात असते. आपापल्या हितसंबंधांनुसार आपण या प्रतीकांचा स्वीकार करीत असतो हे जसे खरे तसेच विशिष्ट राजकीय हितसंबंधांचा आविष्कार करण्यासाठीही भिन्न भिन्न राजकीय प्रतीके निर्माण केली जातात, इतकेच नव्हे तर आपापल्या राजकीय शक्तीच्या बांधणीसाठी, संचलनासाठी ही प्रतीके जाणीवपूर्वक वापरली जातात, हेही लक्षात घेणे जरुरीचे आहे. म्हणजे प्रतीके ही हितसंबंधांच्या मांडणीतून हेतुतःच निर्माण केली जातात. काही एक विशिष्ट राजकीय उद्देश त्याद्वारा साधावयाचा असतो आणि म्हणूनच स्पर्धात्मक राजकारणातील भिन्न हितसंबंधांची उपेक्षा करून केवळ भावूक पातळीवर भाबडेपणाने प्रतीकांकडे पाहणे हे अर्थशून्य ठरेल. तसेच आपला राजकीय मनोपिंड घडविण्याची त्या प्रतीकाची क्षमताही आपल्या पुरेशी ध्यानी येणार नाही. प्रतीके ही जाणीवपूर्वक निर्माण केली जातात हे एकदा ध्यानात आले की ती कोणत्या प्रक्रियेतून निर्माण होतात हे पाहणे जरुरीचे असते. त्या दृष्टीने प्रतीके निर्माण करताना चिन्हांचा रंग, रूप, आकार, अर्थवाहित्व याचा समग्र विचार होणेही आवश्यक असते. या सर्व गोष्टी लक्षात घेता प्रतीक निर्मितीची प्रक्रिया स्पष्ट होतेच शिवाय प्रतीकाचे राजकीय प्रक्रियेतील कार्यही स्पष्ट होते. प्रतीके हितसंबंध व्यक्त करतात. ती पृथक् राजकीय अस्मिता चेतवितात व राजकीय शक्तीचे संघटन व संचलन करीत असतात. हे त्यांचे राजकीय प्रक्रियेतील कार्य होय. या सर्व प्रक्रियेतून आपली राजकीय मानसिकता घडत जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

- (१) राजकीय प्रतीके म्हणजे काय हे दहा ओळींत स्पष्ट करा.

५.२.२ राजकीय प्रतीकांचे प्रकार

कोणत्याही देशाच्या राजकारणाचे स्वरूप हे प्रायः दुपदीरी असते. एका पातळीवर आपण एका समान सार्वभौम अशा देशाचे नागरिक म्हणून जगत असतो. तर दुसऱ्या बाजूला आपापल्या वर्गीय, जातीय वा अन्य हितसंबंधांच्या संदर्भात आपापल्या हिताचा, स्वार्थाचा पाठपुरावा करीत आपल्याच देशबांधवांशी स्पर्धा करीत असतो. इतकेच नव्हे तर या स्पर्धात्मक व्यवहारात आपण एकमेकांना शाह देतो. प्रसंगी परस्परांचे वर्गशत्रू म्हणूनही संघर्षाचा पवित्रा घेत असतो. सार्वभौम देशाचे समान नागरिक म्हणून जगत असताना आपणास काही एक किमान सहमतीचे राजकारण करावे लागते हे खरे. साधारणत: सत्ताधारी वर्ग हा (पक्ष नव्हे) या सहमतीच्या राजकारणाचा पाठपुरावा करताना आपल्याला दिसतो. पण याशिवाय म्हणजे किमान सहमतीची शर्त पूर्ण केल्यावर मात्र आपण मुख्यत्वे आपापल्या हितसंबंधांचे स्पर्धात्मक राजकारण करीत असतो. साहजिकच आपल्या राजकीय प्रक्रियेला सहमती व स्पर्धा अशी दोन्ही परिमाणे लाभलेली असतात. या परिमाणांना अनुलक्षून आपण दोन भिन्न प्रकारची राजकीय प्रतीके निर्माण करीत असतो. एक म्हणजे आपली समान ओळख (Common Identity) व हितसंबंध व्यक्त करणारी प्रतीके व दुसरी म्हणजे आपल्या स्पर्धात्मक हितसंबंधांची द्योतक असलेली राजकीय प्रतीके ही दोन्ही प्रकारची राजकीय प्रतीके आपली राजकीय मानसिकता घडवित असतात हे विसरून चालणार नाही.

आपली समान राजकीय ओळख व्यक्त करणाऱ्या प्रतीकांमध्ये राष्ट्रगीत, राष्ट्रध्वज, राष्ट्रीय मानचिन्ह, प्रजासत्ताक दिनासारखे वा स्वातंत्र्य दिनासारखे राष्ट्रीय सण यांचा अंतर्भाव होऊ शकेल. या द्वारा आपण आपली समान भारतीय अस्मिता व जाणीव व्यक्त करीत असतो. आपल्या सामूहिक एकतेचे प्रदर्शन या प्रतीकांद्वारे होत असते. ही प्रतीके अर्थातच आपल्या राजकीय सहमतीची द्योतक असतात. राजकारणाचे संघर्षपूर्ण अथवा स्पर्धाशील स्वरूप याद्वारे आपल्यापर्यंत फारसे पोचत नाही. साहजिक सार्वत्रिक मैतक्य व्यक्त करणाऱ्या या प्रतीकातून आपण राष्ट्रभिमानासारखी मूल्ये स्वीकारतो. किंबुना आपल्या सर्वांगीण राजकीय अस्तित्वाची ती एक शर्त असते. पण एकदा ती पूर्ण होताच आपण स्पर्धात्मक हितसंबंधांच्या राजकारणात वावरू लागतो. तेथे आपले वर्गीय व्यक्तित्व जाणीवपूर्वक जपण्यासाठी, इतरांपेक्षा आपले वेगळे असलेले हितसंबंध जपण्यासाठी व त्या द्वारा आपली पृथक् राजकीय ओळख आणि

सामर्थ्य इतरांना पटवून देण्यासाठी आपल्याला वेगळ्या प्रतीकांचा आश्रय घ्यावा लागतो. अशा प्रतीकांना आपण स्पर्धात्मक राजकारणाची द्योतक असलेली प्रतीके म्हणून संबोधू. यात मुख्यत्वे पक्षोपक्षांचे ध्वज, विशिष्ट तन्हेचे पोशाख, निवडणूक चिन्हे, विवक्षित रंग, परस्परांना संबोधण्याच्या पद्धती यांचा समावेश होतो. ही प्रतीके आपल्या स्पर्धात्मक हितसंबंधांवर जशी प्रकाश टाकतात तशीच ती आपली खंडित राजकीय संस्कृतीही व्यक्त करतात हे विसरून चालणार नाही. तात्पर्य, राजकारणाच्या राष्ट्रीय वा हितसंबंधात्मक परिणामांना अनुलक्षून दोन भिन्न कोटीतील राजकीय प्रतीके स्थूलमानाने निर्माण झाल्याचे दिसते. आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यास ती एकाच वेळी पण भिन्न मार्गाने कार्यरत असतात. आता या दोन प्रकारच्या राजकीय प्रतीकांचा आपण आणखी थोडा तपशिलाने सोदाहरण विचार करू म्हणजे आपल्याला प्रतीके कशा प्रकारे राजकीय संस्कार करण्याचे काम करीत असतात हे समजेल.

५.२.३ काही समान भारतीय अस्मिता प्रकट करणारी प्रतीके

एका राष्ट्राचे समान घटक म्हणून आपली राजकीय ओळख व्यक्त करण्यासाठी आपण आपली एक समान भारतीय अस्मिता प्रकट करणारी सर्वमान्य प्रतीके निर्माण केलेली आहेत. राष्ट्रध्वज, राष्ट्रीय चिन्ह, राष्ट्रगीत, राज्यधटना या रूपांत ही प्रतीके आपल्यासमोर येतात. या सर्वातून आपली समान भारतीय ओळख आपण इतरेजनांना करून देत असतो. स्थूलमानाने ही प्रतीके सर्वमान्य असतात. किंबुना अशा प्रतीकांतूनच आपल्याला आपल्या राजकीय संस्कृतीची ओळख होते. या प्रतीकांचा वास्तविक अर्थ ध्यानात येण्यापूर्वीच आपल्या मनावर त्या विषयीचा आदर बिंबविला जातो. ही प्रतीके कोणत्या प्रकारचा राजकीय संस्कार आपल्यावर करतात हे आपण आता एक दोन प्रतीकांच्या साहाय्याने पाहू.

राष्ट्रध्वज

जन्मापासूनच आपले राजकीय सामाजिकीकरण सुरु होते. आपल्या नकळत आपल्याशी राजकारणाची ओळख करून देणारे महत्वाचे राजकीय प्रतीक म्हणजे राष्ट्रध्वज होय. शालेय जीवनाच्या आरंभीच या प्रतीकाचा आपल्याला परिचय होतो. त्याचा आदर केला पाहिजे, हे आपण झोङांडावंदनासारख्या कार्यक्रमातून शिकतो. त्याचे पावित्र्यही आपल्या मनावर बिंबवले जाते. राष्ट्रध्वज हे आपल्या स्वातंत्र्याचे, सार्वभौमत्वाचे प्रतीक आहे हे आपल्यावर बिंबते. ध्वजाला वंदना ही राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याला, राष्ट्राला केलेली वंदना आहे असे आपण मानतो. ध्वजाची अवहेलना ही आपली अवहेलना आहे असे आपण

मानतो. राष्ट्रध्वज फडफडत राहणे हे आपण आपल्या स्वाभिमानाचे लक्षण मानतो. जो जित प्रदेशात फडकविणे हे आपण आपल्या विजयाचे लक्षण मानतो. तो अर्ध्यावर उतरविला जातो तेव्हा राष्ट्राची शोकाकुलता आपल्या ध्यानी येते. भारतीय या नात्याने ध्वजाशी आपण असे एकरूप झालेलो असतो. ध्वज आपले राजकीय भावविश्व व्यापून टाकतो.

आपण अधिक जाणते होतो तेव्हा ध्वजाचे रंग, रूप, पोत याचे आपण काळजीपूर्वक निरीक्षण करतो. त्यामागील अर्थ आपण समजाबून घेतो. ध्वजाचा केसरी रंग त्यागाचे प्रतीक, ध्वजावरील अशोकचक्र हे धम्मचक्र परिवर्तनाचे प्रतीक, पांढरा रंग शांततेचा तर हिरवा रंग सुफलतेचे प्रतीक असल्याचे आपल्याला समजते आणि आपला ध्वज तिरंगी का याचा उलगडा होतो. ध्वज, त्यातील रंग, त्यावरील चिन्हे हे अशा प्रकारे आपली मूळ्ये, ध्येये, उद्दिष्टे सांगून जातात. त्याविषयीची अपुरी, चुकीची माहिती व अज्ञान यांतूनही आपली राजकीय मानसिकता विपरीतपणे घडू शकते. उदाहरणार्थ, तिरंगी झेंड्यामध्ये जमातवादाचा संदेश वाचणारेही आपल्याला भेटतात. त्याच्या मते केसरी रंग हिंदूचा तर हिरवा मुस्लीम वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो. अशा अर्धवट आकलनातून मग ही मंडळी ‘हा ध्वज द्विखंडित राष्ट्राचे प्रतीक आहे’ यासारख्या सर्वस्वीचुकीच्या निष्कर्षप्रित येतात. या देशात हिंदू बहुसंख्य असल्याने तिरंगी झेंड्याएवजी भगव्या रंगाचाच ध्वज अधिक उचित ठरला असता असाही मताविष्कार झाल्याचे आपण पाहतो. हे निष्कर्ष अर्थवा अर्थ हे आपल्या घटनाकारांच्या मनातील उद्दिष्टांशी अर्थातच सुसंबंधी नसतात. किंबुना त्या उद्दिष्टांचा तो विपर्यास असतो. अशा रितीने राष्ट्रध्वज, त्याचे स्वरूप, त्या भोवतालचा मूळ सांकेतिक अर्थ, आपले त्याविषयीचे ज्ञान या सर्वातून आपली राजकीय मानसिकता घडविष्यामध्ये राष्ट्रध्वजासारख्या प्रतीकाचा वाटा मोठा असतो.

राष्ट्रीय चिन्ह

राष्ट्रध्वजाप्रमाणेच आपण अशोकस्तंभावरील चार सिंहाची तोंडे असलेल्या स्तंभास राष्ट्रीय चिन्ह म्हणून मान्यता दिली आहे. भारतीय अस्मितेचे प्रतीक म्हणून अशोकाच्या विभूतीकडे आपण पाहत असतो. बौद्धधर्माचा स्वीकार करून शांततेचा संदेश पसरविणारा, प्रजाहितदक्ष, चक्रवर्ती राजा म्हणून अशोकाची प्रतिमा आपल्या ढोळ्यांपुढे असते. शिवाय त्याने धम्मचक्रप्रवर्तन केले, आंतरराज्यीय संबंधाबाबत शांतिवादी धोरणाचा पुरस्कार केला. युद्धाचा निषेध केला. त्याने उभा केलेला स्मृतिस्तंभ हा भारताच्या गौरवशाली इतिहासाची जशी स्मृती जागी करतो तसेच अहिंसा, जागतिक शांतता, इत्यादी भारतीय उद्दिष्टांचेही स्मरण देतो म्हणून हे राष्ट्रीय चिन्ह आपण स्वीकारले. या द्वारा आपली समान भारतीयत्वाची ओळख आपण करून देत असतो व हे राष्ट्रीय चिन्हही उपरोक्त राजकीय मूल्यसंस्कार आपल्यावर करीत असते.

याबरोबरच राष्ट्रीय पक्षी, राष्ट्रीय गीत, राष्ट्रीय स्मारके यांसारख्या प्रतीकांतूनही आपल्यावर विवक्षित राजकीय संस्कार होत राहतात व आपली राजकीय मानसिकता तयार होते.

स्वर्ण-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) आपल्या राजकीय ध्वजाचा प्रतीकात्मक अर्थ पाच ओळीत स्पष्ट करा.

५.२.४ स्पर्धात्मक राजकारणाचे द्योतक असलेली प्रतीके

समान राष्ट्रीय ओळख पट्टवून देणाऱ्या काही प्रतीकांचा आपण विचार केला. आता स्पर्धात्मक हितसंबंधांच्या राजकारणामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या काही प्रतीकांचा आता आपण विचार करू. या प्रतीकांतून आपापल्या वर्गाचे हितसंबंध आपण व्यक्त करीत असतो. आपली पृथक् राजकीय ओळख आपण इतरेजनांना करून देत असतो. आपल्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करण्यासाठी आपण जाणीवपूर्वकच अशी प्रतीके तयार करीत असतो व त्या द्वारे आपापली राजकीय शक्ती आपण बांधत असतो. आपल्या प्रचलित राजकीय प्रक्रियेतील महत्वाची अशी स्पर्धात्मक हितसंबंधांच्या राजकारणाची ओळख करून देणारी काही राजकीय प्रतीके पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

राजकीय पक्षांचे ध्वज

राजकीय पक्षांचे ध्वज हे स्पर्धात्मक राजकारण व्यक्त करणारे सर्वात ठळक प्रतीक होय. या ध्वजातून विशिष्ट राजकीय भावना जशी उद्दिष्टित केली जाते तशीच विशिष्ट हितसंबंधियांच्या संदर्भात आपली राजकीय जाणही वाढवली जाते. उदाहरणार्थ, स्वातंत्र्य चळवळीचा प्रमुख वाहक म्हणून काँग्रेस वावरली. काँग्रेसचा तो तिरंगी झेंडा व चरख्याला एक विशिष्ट अर्थ व पावित्र्य प्राप्त झाले. स्वातंत्र्योत्तर काळात एक राजकीय पक्ष म्हणून वावरताना स्वातंत्र्य चळवळीचा वारसा जणू काही आपल्याकडे आहे हे सांगण्याच्या हेतूने काँग्रेसने चरख्यांकित तिरंगी झेंड्याचा पक्षध्वज म्हणून स्वीकार केला. साहजिक च तिरंगी झेंड्याबोर व स्वातंत्र्य चळवळीचा वारसा जोपासलेल्या मूळ्यांचा संस्कार भारतीयांवर झाला व सत्तासंपादनाच्या कामी काँग्रेसला या प्रतीकांचा अपेक्षित लाभही झाला. दुसरे उदाहरण साम्यवादी पक्षाच्या ध्वजाचे घ्या. जगाच्या इतिहासात लाल रंग हा क्रांतीचा रंग म्हणून ओळखला जातो. विळा व हातोडा अनुक्रमे शेतकरी वर्ग व औद्योगिक कामगार वर्ग यांचे प्रतीक बनला. या तिन्ही गोष्टींना एकत्र आणून

साम्यवादी पक्षाने लाल रंगाच्या ध्वजावर विळा व हातोड्याचे चिन्ह टाकून आपला पक्षध्वज सिद्ध केला. त्यामुळे लाल बावटा म्हणताच त्यांच्या समर्थकांच्या तसेच विरोधकांच्या मनात विशिष्ट हितसंबंधांचे संदर्भ जागे होतात. एक प्रकारचे स्फुरण चढते. याच प्रकारे आपण जर भारतीय जनता पक्ष, जनता पक्ष, शिवसेना, इत्यादी पक्षांचे ध्वज पाहिले तर त्यातून विशिष्ट राजकीय संसूचन होताना दिसते. ही प्रतीके आपली राजकीय जाण अशा रितीने प्रभावीपणे घडवीत असतात.

निवडणूक चिन्हे

पक्षध्वजाप्रमाणेच राजकीय पक्षांची निवडणूक चिन्हेही राजकीय प्रतीके म्हणून आपल्यावर राजकीय संस्कार घडविण्यात अग्रेसर असतात. कॅग्रेस पक्षाचे आरंभीचे बैलजोडीचे चिन्ह नंतरचे गाय वासरूचे चिन्ह व आता हाताचा पंजा असलेले निवडणूक चिन्ह ही सारी चिन्हे आपल्याला केवळ पक्षाची ओळख पटवून देत नाहीत तर त्या पक्षाचे राजकीय अग्रक्रम, राजकीय उद्दिष्टे व ध्येयधोरणेही सूचित करीत असतात. या चिन्हांचा अर्थ स्पष्ट करणारी संबंधित पक्षांची व त्यांच्या विरोधकांची मंडनात्मक, खंडनात्मक व कचित विडंबनात्मक भाष्ये आणि वक्तव्येही आपल्या राजकीय आकलनात भर घालीत असतात. उदाहरणार्थ, कॅग्रेस (आय)च्या ‘हाताच्या’ चिन्हाचा अर्थ कॅग्रेसवाले ‘आश्वासक, वचनपूर्तीचा हात’ असा लावतील तर विरोधक त्याच चिन्हामध्ये एकाधिकाराशाहीचा बडगा शोधतील. तर काही त्याही पुढे जाऊन मुस्लीम अनुनयाचे (पंजा) पुढचे पाऊल म्हणून बघतील. तात्पर्य, प्रतीकाला जसा स्वतःचा एक अर्थ असतो, तसेच प्रतीकांना वेगवेगळ्या प्रकारे बोलतेही करता येते. तसेते केलेही जाते. या सर्व आंतरक्रियेतून एक राजकीय संवाद घडत जातो. आपण तो ऐकत असतो. ती सांकेतिक प्रतीकांची भाषा आपण राजकीय संवादाचे साधन म्हणून आत्मसात करीत असतो. अर्थात या प्रतीकांमार्फत होणारा आपला संवाद हा आपली राजकीय मानसिकताही घडवित असतो. याची जाणीव आपल्याला कचितच होत असते.

रंग

जगभरच्या देशांतील राजकारणात विशिष्ट रंगांना राजकीय अर्थ प्राप्त झाल्याचे दिसते. यास आपलाही देश अपवाद नाही. क्रांतीचे प्रतीक म्हणून लाल रंगास प्राप्त झालेल्या राजकीय अर्थाचा संदर्भ मगाशी येऊन गेलाच. अलीकडील काळात भगव्या रंगाचे हिंदू संस्कृतीमध्ये असलेले स्थान लक्षात घेऊन हिंदुत्ववादी राजकारण करणाऱ्यांनी त्या रंगाचा वापर हिंदू अस्मितेचे प्रतीक म्हणून योजकतेने केल्याचे दिसून येते. साहजिकच भगवा फेटा, भगवी शाल, भगवे उपरणे, भगवी कफनी यांसारख्या प्रतीकांतून हिंदू अस्मिता सूचित होते, केली जाते. याचप्रमाणे निळा रंग दलित अस्मितेचे प्रतीक बनल्याचे

दिसते तर पिवळा रंग शीख अस्मितेचे प्रतीक बनला. हिरवा रंग हा मुस्लीम अस्मितेचे द्योतक बनला. ‘भगवी लाट’, ‘हिरवागुलाल’, ‘निळी पहाट’ अशा शब्दांतून म्हणूनच आपल्याला आपल्या प्रचलित राजकारणाचे प्रवाह लगेच ध्यानात येतात. रंगरूपी प्रतीके आपल्याशी राजकीय संवाद करीत असतात.

परस्परांना संबोधण्याच्या रीती

राजकारणामध्ये परस्परांना संबोधण्याच्या काही विशिष्ट शब्दांनाही राजकीय प्रतीकांचे मूल्य प्राप्त झालेले असते व त्याद्वारे संबंधित राजकीय पक्षाची/संघटनेची ओळख आपल्याला चुटकीसरशी होते. कारण ही संबोधने काही विशिष्ट राजकीय पंथाची द्योतक झालेली असतात. उदाहरणार्थ, ‘कॅम्प्रेडस्’ अगर ‘भाई’ म्हटले की साम्यवादी विचाराचा अनुयायी हे स्पष्ट होते तर ‘साथी’ संबोधनाने समाजवादीची ओळख पटते. परस्परांना पत्राद्वारे संबोधताना अथवा अभिवादन करतानाही काही शब्दाद्वारे विशिष्ट राजकीय वर्गाचा निर्देश होतो. उदाहरणार्थ, ‘आयुष्यमान’ शब्द ‘जय भीम’ हे शब्द नवबौद्धांच्या अस्मितेशी संलग्न झाले तर ‘लाल सलाम’ सारखी अभिवादने साम्यवादीच्या अस्मितेशी संलग्न आहेत. अशा रितीने विशिष्ट संबोधनानाही राजकीय प्रतीकांचे मूल्य प्राप्त झाल्याचे आपल्याला दिसते.

याशिवाय विशिष्ट पोशाख उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा खाकी गणवेश, लाठी, इत्यादी. टोप्या उदाहरणार्थ, हिंदू महासभेची काळी टोपी, कॅग्रेसची गांधी टोपी, रिपब्लिकन पक्षांच्या अनुयायांची निळी टोपी यांनाही राजकीय प्रक्रियेत राजकीय प्रतीकांचे मूल्य प्राप्त झाल्याचे आपल्याला आढळेल.

येथवर आपण प्रतीके कशी तयार होतात व ती आपली राजकीय मानसिकता कशी घडवितात हे काही प्रतीकांची उदाहरणे घेऊन समजावून घेतले. प्रतीके अगणित असतात. देशकालपरत्वे ती बदलतही असतात. त्यांना जातिवर्गाची, भाषा-प्रांताचे, धर्म-पंथाचे भरभक्कम संदर्भही असतात. त्या त्या संदर्भात ती प्रतीके आपल्याला अधिक अर्थवाही वाटतात. विशिष्ट प्रांतांचे वैशिष्ट्य ठरणारा पैहराव, वेशभूषा, वस्तू अथवा वास्तू यांनाही प्रतीकांच्या विश्वात महत्वपूर्ण स्थान असते. स्थानिक दैवत, परंपरा, लौकिक, श्रद्धा यांचाही प्रतीकात्मक वापर राजकारणात केला जातो. अशा वेळी सांस्कृतिक प्रतीक व राजकीय प्रतीक यांच्यातील सीमारेषा पुसट होते. कित्येकदा सांस्कृतिक प्रतीकांना यथावकाश नेमके राजकीय संदर्भही प्राप्त होतात. राजकीयदृष्ट्या ती प्रतीके अधिक अर्थवाही बनतात. राजकीय संसूचनाची त्यांची प्रतिमा कितीतरी पटीने वाढते व त्या प्रमाणात आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यातील त्यांची भूमिकाही महत्वपूर्ण ठरते.

प्रतीके ही अशा रितीने आपल्याशी अधिकच बोलू लागतात. हजारो शब्दांतून वा शेकडो व्याख्यानांतून जो परिणाम साधला जाणार नाही तो एखादे प्रतीक साधून जाते. ही प्रतीकांची

खरी ताकद असते. प्रतीकांची भाषा सूचक असल्याने ती अधिक अर्थधन असते. एकच प्रतीक वेगवेगळ्या अर्थासह स्पष्ट करते. अर्थात त्यातील जो अर्थ चिरस्थायी होतो त्यातूनच मुळ्यात्वे आपली मानसिकता घडत जाते. प्रतीकांचे अन्य अर्थ निष्प्रभ ठरतात. म्हणूनच प्रतीकांचे स्थैर्य हे एकसंघ मानसिकता घडविण्यास अधिक पूरक ठरते, असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

५.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१) आपली राजकीय संस्कृती ही आपल्या राजकीय पंपरा, हितसंबंध, मूळ्ये व संस्था यांविषयी असलेल्या आपल्या सर्वसाधारण दृष्टिकोनातून व्यक्त होत असते. हा दृष्टिकोन मूल्यात्मक, भावात्मक आणि बोधात्मक असतो. असा हा सर्वसाधारण राजकीय दृष्टिकोन ज्या चिन्हांद्वारे व्यवत केला जातो त्या चिन्हांना राजकीय प्रतीक असे म्हणतात. प्रतीक हे नेहमीच चिन्ह स्वरूप असते. आपल्या हितसंबंधांच्या पाठपुराव्यासाठी राजकीय प्रतीक हेतुतःच निर्माण केली जातात व राजकीय शक्तींच्या बांधणीसाठी तिचा हेतुतःच वापरही केला जातो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (२) आपल्या राष्ट्रीय ध्वजातील तिरंगा हा आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीचा वारसा सांगतो. त्यातील केसरी रंग त्याचे प्रतीक, ध्वजावरील अशोकचक्र हे धम्मचक्र परिवर्तनाचे प्रतीक, पांढरा रंग शांततेचा तर हिरवा रंग सुफलतेचे प्रतीक आहे.

५.४ सारांश

विभूतिप्रतिमांप्रमाणेच राजकीय प्रतीकेही आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. प्रतीके ही विशिष्ट राजकीय संस्कृतीची वाहक असतात. त्यामुळे त्या त्या संस्कृतीतील राजकीय मूल्यांचा स्थूल संस्कार करण्याची क्षमता त्यांचे अंगी असते व तसा तो आपल्यावर होत असतो. अर्थात राजकीय प्रतीके ही विशिष्ट हितसंबंधांच्या संवर्धनासाठी व पाठपुराव्यासाठी संबंधित लोकांकडून हेतुतःच निर्माण केली जातात. त्या वर्गाच्या हितसंबंधाना ती मुखर करतात आणि या अर्थी ती पृथक राजकीय अस्मितेची द्योतक ठरतात. प्रायः प्रतीकांचा वापर हा आपापल्या राजकीय शक्तीचे संघटन व

संचलन करण्यासाठीच होत असतो. आपणही ... हितसंबंधाना अनुरूप अशा प्रतीकांचा आश्रय करीत असतो. याचाच अर्थ प्रतीके ही आपल्या राजकीय अंतरांक्रियेची माघ्यामे असतात. त्यांच्यामर्फत आपण राजकारण करीत असतो, बोलत असतो व समजावून घेत असतो. भावनांचे उदीपन करणे, पृथक राजकीय अस्मितेची ओळख पटविणे व राजकीय शक्तीचे संचलन करणे ही प्रमुख कार्ये राजकीय प्रतीकांमार्फत मुळ्यात्वे पार पाडली जातात. विभूतिप्रतिमांप्रमाणेच प्रतीकांचे अर्थ, संस्कार करण्याची त्यांची क्षमताही कमी होते. प्रतीके ही प्रायः आपल्या राजकीय भावविश्वाशी निंगडित असल्यामुळे आपली मानसिकता घडविण्याच्या प्रक्रियेत ती बन्याचदा महत्वपूर्ण भूमिका बजावित असतात हे निर्विवाद.

५.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) राजकीय प्रतीकांची निर्मिती कशी होते ?
- (२) राजकीय प्रक्रियेत काही प्रतीके कालबाब्य का होतात ?
- (३) राष्ट्रीय उत्सव नि थोर नेत्यांच्या जयंती आणि पुण्यतिथ्याचे प्रतीकात्मक मूल्य स्पष्ट करा.
- (४) राजकीय प्रक्रियेत राजकीय प्रतीके कोणती कार्ये पार पाढीत असतात ?

५.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) विविध पक्षांच्या निवडणूक चिन्हांची माहिती गोळा करा व त्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.
- (२) तुमच्या स्थानिक राजकारणात वापरल्या जाणाऱ्या प्रतीकांची माहिती द्या.
- (३) तुम्हांला प्रभावित करणाऱ्या प्रतीकांची यादी करा. त्यातून कोणता राजकीय संस्कार तुमच्या मनावर झाला हे तुमच्या रोजनिशीत नोंदवून ठेवा.
- (४) तुमच्या भागातील एखाद्या राजकीय प्रतीकांची जवहेलना हे नोंदवून ठेवा.

५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) बॉल अॅलन, मॉर्डन पॉलिटिक्स अॅण्ड गव्हर्नमेंट, १९७१ प्रकरण चार 'पॉलिटिकल कल्चर', पृ. ५६ ते ५२
- (२) साने गुरुजी, भारतीय संस्कृती लोकशास्त्राची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकता : ५३

घटक ६ : घटना

अनुक्रमणिका

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रास्ताविक
- ६.२ विषय-विवेचन
  - ६.२.१ प्रेरक ऐतिहासिक घटनांचे स्वरूप
  - ६.२.२ सर्वसामान्य भारतीय अस्मितेशी संलग्न घटना
  - ६.२.३ स्पर्धात्मक हितसंबंधाच्या राजकारणाशी निगडित घटना
- ६.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ६.४ सारांश
- ६.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ६.६ क्षेत्रीय कार्या
- ६.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

६.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -

- * प्रेरक ऐतिहासिक घटना म्हणजे काय ते सांगता येईल.
- * ऐतिहासिक घटनांचे स्वरूप कसे असते हे स्पष्ट करता येईल.
- * आपल्या नजिकच्या इतिहासातील काही प्रेरक घटना आपल्या राजकीय मानसिकतेची जडणघडण करण्यास कशा साहाय्यभूत ठरल्या आहेत, याचे विवेचन करता येईल.

६.१ प्रास्ताविक

माणूस हा इतिहासाचे भान असलेला प्राणी आहे असे आपण म्हणतो. ते यथार्थी आहे, आपले वर्तमान जिणे हे तो आपल्या गतकालीन ऐतिहासिक वारशाच्या साहाय्याने अर्थपूर्ण बनवितो अथवा बनवू इच्छितो. या दृष्टीने पाहता इतिहास माणसाला प्रेरणा देतो असे दिसून येईल. इतिहासातील घटना त्याला काही शिकवितात, त्याच्या स्मृती चाळतात. या

ऐतिहासिक अनुभवांची शिदोरी घेऊन तो सद्यकालीन राजकारणातील वाटचाल करीत असतो. किंवऱ्हुना अशा अनुभवांच्या, स्मृतींच्या प्रकाशात तो सद्यकालीन राजकीय घटितांचे आपापल्यापरीने अर्थलावीत असतो. त्याचे मूल्यमापन करीत असतो. या सर्व प्रक्रियेतून त्याची राजकीय मानसिकता एका बाजूला घडतही जाते नि दुसऱ्या बाजूला व्यक्ततही होत जाते. आपले राजकीय मानस व अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक घटना यांचा परस्परसंबंध हा अतूट असतो. त्या दृष्टीने ऐतिहासिक घटना आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यास कशा कारणीभूत ठरतात हे आपण पाहू.

६.२ विषय-विवेचन

६.२.१ प्रेरक ऐतिहासिक घटनांचे स्वरूप

आपले राजकीय मानस घडविण्यामध्ये ऐतिहासिक घटनांचा वाटा महत्वाचा असतो असे आपण म्हटले. पण अशा ऐतिहासिक घटनांचे नेमके स्वरूप काय असते, प्रेरक ऐतिहासिक घटना हा शब्दप्रयोग आपण येथे कोणत्या अर्थाने करीत आहोत, हा खुलासा आरंभीच होणे उचित ठरेल.

व्यापक अर्थाने बोलावयाचे झाल्यास ऐतिहासिक घटनांमध्ये जवळपास प्रत्येक गतकालीन घटनेचा अंतर्भूत होऊ शकतो. सामाजिक चलवळी, स्वातंत्र्य चलवळी, राजकीय आंदोलने, राज्यक्रांती, घटनात्मक घडामोडी, युद्ध या सर्वांनाच ऐतिहासिक घटना म्हणून संबोधता येईल आणि तसे ते संबोधलेही जाते. तथापि, यांपैकी प्रत्येक घटना ही आपले विद्यमान राजकीय मानस घडविण्याच्या संदर्भात प्रेरक असतेच असे नाही. म्हणूनच अशा घटनेशी तूर्तीस तरी आपल्याला काहीच कर्तव्य नाही. तथापि आपल्या नजिकच्या किंवा अगदी वर्तमान इतिहासामध्ये काही गोष्टी, प्रसंग आपल्या राजकीय प्रक्रियेला एकदम महत्वपूर्ण वळण देतात. त्यानुरूप आपल्या राजकीय जाणिवेच्या क्षेत्रात काही लक्षणीय बदल होतात, काही नवा राजकीय विचार वा मूल्ये प्रस्थापित होतात व त्याचा आपल्या मानसिकतेवर परिणाम होतो. अशा घटनांचे महत्व हे इतर

ऐतिहासिक घटनांच्या मानाने खचितच वेगळे असते. कारण या घटना प्रचलित राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात अर्थपूर्ण बनलेल्या असतात. त्याद्वारा विशिष्ट राजकीय हितसंबंध व्यक्त होत राहतात. त्यांच्या स्मरणानिशी आपल्याला काही एका राजकीय वास्तवाचा बोध होतो. काही निश्चित राजकीय प्रेरणा किंवा संदेश मिळतो. अशा घटनांचा निर्देश आपण यांठिकाणी प्रेरक घटना म्हणून करीत आहोत. या घटनांचे स्वरूप कसे असते ते आपण समजावून घेऊ.

सर्वसामान्य राजकीय चळवळी आणि राजकीयदृष्ट्या प्रेरक घटना यांमध्ये एक सुकृत फरक आहे व आपण प्रथमत: तो ध्यानात घेतला पाहिजे. चळवळी याही प्रेरक असू शकतात नव्हे, असतातच. आपण चर्चा करीत असलेल्या घटना याही किंव्येकदा कोणत्या ना कोणत्या चळवळीचाच एक भाग असतात हेही खरे, पण राजकीय चळवळ ही अनेक घटनांची, प्रसंगांची अखंड मालिका असते. या मालिकेतील काही प्रसंग त्या चळवळीची समग्र ध्येयदृष्टी उत्कटपणे व्यक्त करतात. उदाहरणार्थ, आंबेडकर चळवळीतील मनुसमृद्धी दहनाचा प्रसंग ध्या. या प्रसंगातून आंबेडकरांनी सामाजिक विषमतेच्या विरोधात उभ्या केलेल्या लढ्याची एकूण उत्कटता व्यक्त झाल्याचे आपल्याला दिसते. इतकेच नव्हे तर तत्कालीन भिन्न भिन्न राजकीय प्रवाहांचे आपणास काही क्षणात स्मरण होते. आपापल्या सामाजिक वास्तवाच्या संदर्भात काही निश्चित राजकीय प्रतिसाद त्या घटनेच्या स्मरणाने जागे होतात आणि त्या घटनेचे प्रेरणामूल्य सिद्ध होते. आपल्याला त्या घटनेपासून काही राजकीय स्फूर्ती प्राप्त होते. म्हणजे आपले राजकीय मानस घडविणाऱ्या घटनांचे इतिहासाच्या सर्वसाधारण प्रवाहामध्ये एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण झालेले असते. काळाच्या पटलावर त्या घटना ठसठशीतपणे उटून दिसतात. एक अर्थगर्भ प्रसंग (Event) म्हणून त्या अविस्मरणीय ठरतात.

प्रेरक घटनांचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्याद्वारे वर्तमान राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात विशिष्ट राजकीय हितसंबंधांचा आविष्कार होत राहतो. हितसंबंधात्मक राजकारणातील ताणतणावही या घटनांद्वारा प्रकट होत असतात व त्यातून संबंधित राजकीय प्रवाहांचे आपणास सम्यक दर्शन घडते. उदाहरणार्थ, गेल्या शतकातील रँडचा वध आणि चाफेकरांचे हौतात्म्य, संमतीवयाच्या विधेयकावरील वाद किंवा वेदोक्त प्रकरणासारख्या घटना जर आपण पाहिल्या तर तत्कालीन राजकारणातील स्पर्धा, ताण-तणाव, शह-काटशह आपल्या सहजच लक्षात येईल. इतकेच नव्हे तर तत्कालीन पिढीचे राजकीय मानस तयार होण्यामध्ये या घटनांचा वाटा किती निर्णयिक होता हेही आपल्या लक्षात येईल. तेहा प्रेरक घटना या हितसंबंधात्मक राजकारणास मुखर करतात व त्याद्वारे आपले राजकीय मानस घडविले जाते, हे लक्षात घेणे जरुरीचे आहे.

प्रेरक घटनांचे तिसरे महत्वाचे लक्षण म्हणजे विशिष्ट राजकीय भावनांचे उद्दीपन करण्याची क्षमता अशा घटनांच्या ठायी असते. साहजिकच अशा घटना आपल्याला निश्चित

अशी राजकीय चेतावणी देतात. प्रेरक घटनांची ही क्षमता लक्षात घेऊनच राजकारणामध्ये अशा घटनांचा वापर आपापल्या राजकीय शक्तींच्या बांधणीसाठी जाणीवपूर्वक केला जातो. त्यामुळे आपापले राजकारण पुढे रेटण्यासाठी या घटनांचा उपयोग चलनी नाण्यासारखा केला जातो. या गोष्टी पाहता अशा घटनांना प्रचलित राजकारणाच्या प्रक्रियेत राजकीय हितसंबंधांचे व संसूचनाचे वाहक म्हणून कसे महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त होते हे सहजच स्पष्ट होईल.

अर्थात सर्वच ऐतिहासिक घटनांचे प्रेरणामूल्य सारखे नसते. त्यामुळे संबंधित घटनांची आपले राजकीय मानस घडविण्याची क्षमताही कमी अधिक असू शकते. शिवाय संबंधित घटनांची आपल्याला असलेली अचूक माहिती, त्या घटनांचा आपल्या राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात स्पष्ट केला जाणारा अर्थ, आपापली सामाजिक पार्श्वभूमी व त्यातून निर्धारित झालेले आपले भिन्न भिन्न राजकीय अग्रक्रम हे घटकही एखाद्या घटनेचे प्रेरणामूल्य निश्चित करण्यात प्रभावी ठरतात. उदाहरणार्थ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर हे दलित जातींना जितके प्रेरक ठेल तितके ते दलितेतर सर्वां वर्गांस ठरेलच असे नाही. परिणामतः धर्मांतरासारख्या घटनेचे प्रेरणामूल्य जातश: आणि वर्गश: भिन्न असू शकते. एकच ऐतिहासिक घटना एकाच समाजातील भिन्नवर्गीयांना भिन्न राजकीय चेतना देऊ शकते. प्रत्यक्ष घटना, त्या घटनेने दिलेला राजकीय संदेश व त्या संदेशाचा आपल्यावर होणारा संस्कार या त्रीयीतून ऐतिहासिक घटनेचे प्रेरणामूल्य निर्धारित होते.

ऐतिहासिक घटनेपासून मिळणाऱ्या प्रेरणेची ही प्रक्रिया गुंतागुंतीची आहे खरी पण त्यातून आपला राजकीय पिंड पोसला जातो हे निर्विवाद. हे कसे घडते ते आपण आपल्याच इतिहासातील काही घटनांच्या साहाय्याने पाहू.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

- (१) ऐतिहासिक घटनेचे प्रेरकत्व हे आपल्या व्यक्तिगत सामाजिक पार्श्वभूमीनुसार कमी अधिक कसे होते ते उदाहरणासह ८-१० ओळींत सांगा.

६.२.२ सर्वसामान्य भारतीय अस्मितेशी संलग्न घटना

आपल्या राजकीय मानसिकतेचा पोत हा अनेक पदरी असतो याचे कारण आपला राजकीय व्यवहारही विविध पातळ्यांवर घडत राहतो. राजकीय व्यवहारांचे संदर्भ बदलले की आपल्या हितसंबंधांचे अग्रक्रमही मागे पुढे होतात.

संर्वसाधारणपणे राजकारणाच्या संदर्भात आपण दोन पातळ्यांवर वावरत असतो. एका बाजूला आपण भारतीय आहोत आणि भारतीय राष्ट्र राज्याचे घटक म्हणून आपले काही समान हितसंबंध आहेत याचे भान आपल्याला असते व त्या दृष्टीने आपण आपला राजकीय व्यवहार घडवितो. या उलट दुसऱ्या बाजूला ज्या जातिवर्गाचे घटक म्हणून आपण समाजात वावरतो त्या वर्गाचेही काही हितसंबंध असतात. आपण ते जपू इच्छितो. त्यांचा पाठपुरावा करू इच्छितो. ते हितसंबंध गटशः भिन्न असल्यामुळे ते नेहमीच परस्पराना पूरक असतात असे नाही. कधी ते परस्परांशी स्पर्धा करतात तर कधी ते परस्पराना छेदही देतात. अशा वेळी आपापल्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करण्यासाठी आपल्याला स्पर्धात्मक राजकारणात सहभागी व्हावे लागते. स्पर्धात्मक राजकारणातील आपला हा वावर राजकीय प्रक्रियेतील आपली हितसंबंधात्मक अस्मिता (Identity) प्रकट करतो. अशा वेळी आपले राजकीय अग्रक्रम बदलतात. त्याला अनुसरून आपली प्रेरणास्थानेही बदलतात. मीजेची बाब म्हणजे आपली भारतीय अस्मिता आणि हितसंबंधात्मक अस्मिता यांचे अस्तित्व परस्पर वर्जक नसते. आपल्या या दोन्ही निष्ठा सहभावाने नंदत असतात. भिन्न भिन्न संदर्भात भिन्न ऐतिहासिक घटनांमधून या दोन्ही प्रकारच्या निष्ठांना आवश्यक ती राजकीय प्रेरणा मिळत असते व त्या त्या पातळीवर आपल्या व्याख्यात राजकीय मानसिकतेचा परिपोष होत राहतो. आपल्या मानसिकतेचे हे प्रमुख दोन स्तर लक्षात घेता आपला राजकीय पिंड घडविण्यामध्ये. काही प्रेरक घटना या आपल्या सामूहिक भारतीय अस्मितेचा परिपोष करतात. तर काही घटना या आपल्या पृथक राजकीय अस्मितेचा (Partisan Identity) परिपोष करतात. यापैकी आपण आता प्रथम सामूहिक भारतीय अस्मितेचा परिपोष करणाऱ्या काही घटनांची उदाहरणादाखल चर्चा करू व त्याद्वारा आपली समान भारतीय अस्मिता कशी तयार होते ते पाहू.

साधारणपणे राष्ट्रवादी, देशभक्तीपर भावनेचा परिपोष करण्यासाठी काही ऐतिहासिक घटितांचा पुनरुच्चार आवर्जन केला जातो. त्याद्वारे आपल्याला आपल्या समान भारतीय अस्मितेचे स्मरण होते. आपण अशा घटनांपासून स्फूर्ती घेऊन अपेक्षित राजकीय प्रतिसाद देऊ लागतो. हा प्रतिसाद आपल्या राजकीय मानसिकतेचा परिपाक असतो. १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध, १९०५ ची वंगभंगाची चलवळ, स्वदेशी व बहिष्काराच्या चलवळी, इलकांना झालेली काळ्या पाण्याची शिक्षा, जालियनवाला बाग हत्याकांड, भगतसिंगाचे बलिदान, चले जाव आंदोलन यांसारख्या प्रेरक घटनांचे उल्लेख करून आपल्या राष्ट्रवादी भावनांचे उद्दीपन केले जाते व त्याद्वारे आपली राजकीय मानसिकता घडविली जाते.

यापैकी १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध, १९०५ ची वंगभंगविरोधी चलवळ व स्वदेशी चलवळ आणि जालियनवाला बाग हत्याकांड या तीन घटनांची संक्षिप्त चर्चा आपण येथे करू. त्यातून आपला मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल.

१८५७ चे स्वातंत्र्य समर

ब्रिटिश मुत्सद्यांनी व इतिहासकारांनी १८५७ च्या उठावाचे वर्णन ‘शिपायांचे बंड’ म्हणून केले होते. भारतीय राष्ट्रवाद्यांनी व विशेषत: स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी १८५७ चा उद्रेक हा केवळ असंतुष्ट शिपायांचे बंड नव्हते तर तो एक ब्रिटिश राजवटीविरुद्धचा राष्ट्रीय अस्मिता चेतविण्याचा प्रयत्न होता. हा उठाव राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठी होता की नव्हता, की ते संरजामी वर्गाचे अखेरचे बंड होते, ते जनतेचे युद्ध होते की संस्थानिकांचे यांबाबत इतिहासकारांत मतभेद असू शकतात. तथापि ब्रिटिश राजवटीविरोधी भारतीय स्वातंत्र्य चलवळीचा आरंभ या उठावासरशी झाला अशी आपली पक्की धारणा झालेली असते. परिणामत: आपण आपल्या राष्ट्रीय चलवळीच्या स्मृती १८५७ च्या उठावार्प्यंत नेऊन भिडवितो. याही पुढे जाऊन संस्थानिक आणि प्रजा, हिंदू आणि मुस्लीम, लष्कर आणि जनसामान्य यांच्या ब्रिटिशविरोधी राजकीय आघाडीचे संयुक्त प्रयत्न याच उठावात व्यापक पातळीवर झाल्याचे आपण मनोमन स्वीकारतो. परिणामत: १८५७ च्या लढ्याच्या स्मृती आपल्या राष्ट्रवादी भावनेचा परिपोष करतात. या स्मृती राष्ट्रउभारणीच्या प्रक्रियेस आधारभूत ठरतील, असा मनोमन विश्वास आपणास आजही वाटतो. तात्या टोपे, मौलवी, अहमदशहा, नानासाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई प्रभृतींच्या पराक्रमाचे, शौर्याचे, त्यागाचे आजही कौतुक केले जाते व स्वातंत्र्य लढ्याचे सेनानी म्हणून त्यांच्या स्फूर्तिदायी लढ्यांचा गौरव केला जातो. या गौरवात आपणही मनोमन सहभागी होतो. सत्तावन्नच्या लढ्यातून आपली राजकीय मानसिकता घडते, ती अशी.

१९०५ ची वंगभंगविरोधी चलवळ व स्वदेशी चलवळ

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासामध्ये संमान भारतीय अस्मिता व्यापक प्रमाणात जागी करण्याचे कार्य १९०५ च्या वंगभंगाच्या चलवळीने व तिच्याच कुशीत उदयास आलेल्या स्वदेशी व बहिष्काराच्या चलवळीने केल्याचे आपल्याला माहीत आहेच. १६ ऑक्टोबर १९०५ रोजी तत्कालीन लोकमताची कदर न करता लॉर्ड कर्झनने बंगालच्या फाळणीचा निर्णय अमलात आणला. त्यासरशी बंगालमध्ये तीव्र असंतोषाची लाट उसळली. फाळणीविरोधी सभा आयोजित करण्यात आल्या. कृष्णकुमार मित्र, सुरेंद्रनाथ वॅर्नर्जी, मौलाना अब्दुल हुसेन, वगैरे नेत्यांनी सरकारचा निषेध केला.

सरकारविरोधी या जनआंदोलनाच्या कुशीतच परकीय मालावर बहिष्कार घालण्याची कल्पना निघाली व त्यातून स्वदेशी आंदोलनाने पेट घेतला. महाराष्ट्रातील टिळक प्रभृती नेत्यांनी त्यास पाठिंबा दिला व स्वदेशी आणि बहिष्काराची चलवळ राष्ट्रीय पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न केला. परदेशी कापडांच्या होळ्या करण्याचे कार्यक्रम आयोजिले गेले व त्यातून जनजागृती करण्यास सुरुवात झाली.

वंगभंगाची ही घटना व स्वदेशी चळवळ आपल्यावर कोणता संस्कार करते? व्यापक जनआंदोलनाचे पर्व या चळवळीने सुरु झाले असा आपणास त्यातून बोध झाला. वंगभंगाचा प्रश्न हा केवळ बंगालचा नमून अखिल भारतीय प्रश्न आहे व त्यासाठी सर्वांनी कृतीशील होण्याची गरज असल्याचे आपल्याला जाणवले. आमजनतेच्या पातळीवर आपल्या समान भारतीय अस्मितेचा प्रत्यय आपल्याला झाला. या आंदोलनातील शाळा-कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचा सहभाग लक्षात घेता आजही आपण त्याकडे तरुणांचे आंदोलन म्हणून पाहतो. प्रांत, धर्म, भाषांच्या भिंती ओलांडून भारतातील वेगवेगळ्या भागातील लोक ज्या रितीने या स्वदेशी/बहिष्काराच्या आंदोलनात सामील झाले ते पाहून आपल्या एकराष्ट्रीयत्वाची आपल्याला प्रचिती येते. भारतीय राष्ट्रवादाचा मूर्तीमंत आविष्कार म्हणून आपण वंगभंग चळवळीकडे पाहतो. वंगभंगाची स्मृती अशा रितीने आपणास एकराष्ट्रीयत्वाचा संदेश देते तर तद्देश्य स्वदेशी आणि बहिष्काराची चळवळ आर्थिक व राजकीय स्वावलंबनाची प्रेरणा देते. आजही स्वावलंबनाची राष्ट्रीय गरज प्रतिपादित असताना आपण १९०५ च्या स्वदेशी चळवळीच्या वारशाचे गुणगान गातो. इतकेच नव्हे तर स्वदेशी हा आपला मंत्र बनतो. एखादी ऐतिहासिक घटना आपल्या सामूहिक राष्ट्रीय अस्मितेचा अविभाज्य भाग कशी बनते याचे मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे वंगभंग व स्वदेशी चळवळ होय.

जालियनवाला बाग हत्याकांड

ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे व मनमानी दंडेलीचे दर्शन घडविणारी काळी घटना म्हणून १९१९ च्या जालियनवाला बाग हत्याकांडाचे स्मरण आपल्याला होते. रौलट विधेयकाच्या विरोधात महात्मा गांधींनी अखिल भारतीय पातळीवर सविनय प्रतिकाराचे आंदोलन छेडले. त्याचे प्रतिसाद पंजाबातही उमटले. डॉ. सत्यपाल व किशचलू यांच्या हहपारीच्या निषेधार्थ अमृतसरमध्ये हरताळ पाळण्यात आला. आपल्या नेत्यांची सुटका व्हावी म्हणून अमृतसरमध्ये जमावाने आपला मोर्चा उपायुक्त माईलस आयर्निंग यांच्याकडे वळविला. या निःशस्त्र जमावावर पोलिसांनी गोळीबार केला व त्यात दोन माणसे मृत्युमुखी पडली. ही घटना कळताच जमावाने हिंसक आंदोलनाचा आश्रय घेतला. सरकारने सभा व मिरवणुकांना बंदी केली व शांतता स्थापण्यासाठी जनरल डायरच्या नेतृत्वाखाली लष्करास पाचारण केले. सुभाबंदीचा हुकूम मोडून अमृतसरला जालियनवाला बाग येथे जनतेने निषेध सभा घेतली. त्या वेळी सभेतील पंचवीस ते तीस हजार लोकांवर कोणत्याही प्रकारची पूर्वसूचना न देता जनरल डायरने बेचूट गोळीबार केला. त्यात शेकडो भारतीय निर्घृणपणे मारले गेले, तर हजारो जखमी झाले.

जालियनवाला बाग हत्याकांडाचा भारतीयांच्या मानसिकतेवर एक खोल परिणाम झाल्याचे आजही जाणवते. त्या स्मृतीसरशी साम्राज्यवादाच्या निर्घृणतेचे स्मरण होते. या हत्याकांडात ज्या हिंदू-मुस्लीम व शीख बांधवांचा बळी गेला त्यांच्या आठवणीने आपण व्याकूळ होतो. ही व्याकूळता आपल्या राष्ट्रीय भ्रातुभावाचे घोटक असते. या बांधवांच्या आपूर्व त्यागाने आपण प्रेरित होतो. ब्रिटिश राजवटीचा उघड धिकार करणाऱ्या त्यांच्या धाडसापासून आपण आत्मनिर्भरतेचा संदेश घेतो. या सर्वातून आपली समान भारतीय अस्मिता घट होत जाते. म्हणूनच आपली समान राष्ट्रीय ओळख पटविण्याच्या संदर्भात जालियनवाला बाग हत्याकांडासारख्या घटनेचा आजही आपण निर्देश करीत असतो.

समान भारतीय अस्मितेचा परिपोष करणाऱ्या अशा कितीतरी घटना सांगता येतील. टिळकांची स्वराज्य चळवळ, गांधींचे असहकार आंदोलन, दांडी यात्रा, सशस्त्र क्रांतिकारकांची चळवळ, चलेजाव आंदोलन अशा कितीतरी घटनांचा निर्देश या संदर्भात करता येईल. तात्पर्य काही प्रेरक ऐतिहासिक घटना या आपली समान राष्ट्रीय मानसिकता घडवीत असतात हे यातून स्पष्ट होईल.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

- (१) वंगभंगाची घटना एकराष्ट्रीयत्वाची जाण निर्माण करण्यास कशी साहाय्यभूत झाली ते दहा ओळींत सांगा.

६.२.३ स्पर्धात्मक हितसंबंधाच्या राजकारणाशी निगडित घटना

समान भारतीय अस्मितेचा परिपोष करणाऱ्या काही घटनांची आपण चर्चा केली. तथापि हितसंबंधांचा संघर्ष आणि स्पर्धा हा राजकीय प्रक्रियेचा गाभा असल्यामुळे या समान भारतीय अस्मितेच्या पदराखाली स्पर्धात्मक राजकारणाचा वाराही वाहत असतो. या स्पर्धात्मक राजकारणाचा आविष्कार भिन्न भिन्न राजकीय पक्ष, संघटना, दबावगट यांच्याद्वारे वाहतो. आपापल्या राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्तेसाठी विविध राजकीय प्रवाहांनाही आपली राजकीय शक्ती संघटित करावी लागते. त्यासाठी विविध राजकीय घटनांचा, परंपरांचा आश्रय घ्यावा लागतो. त्यांचा प्रचलित राजकारणाच्या संदर्भातील अर्थ स्पष्ट करावा लागतो. या सांच्या प्रक्रियेमध्ये काही राजकीय घटना या विशिष्ट राजकीय प्रवाहांशी, गटांशी वा पक्षांशी संलग्न होतात. त्या घटनांच्या स्मरणाने आपल्याला संबंधित राजकीय प्रवाहाचा बोध होतो. प्रचलित राजकारणातील त्याची शक्ती व कार्य स्थूलपणे ध्यानात येते. स्पर्धाशील राजकारणातील त्याचे स्पर्धक कोण, हितशत्रू

कोण, सहचारी कोण हेही स्पष्ट होते. स्पर्धात्मक हितसंबंधाच्या राजकारणाशी निगडित झालेल्या या घटना त्या त्या राजकीय गटांना प्रेरणा देतात. त्या गटाशी संबंधित असलेल्यांची राजकीय मानसिकताही त्या विशिष्ट ध्येयदृष्टीने बनवितात. त्या राजकीय गटाच्या बाहेर असलेल्या इतरेजनांनाही त्यांची ही अस्मिता पटलेली असते. तिला ते मान्यताही देतात. अशा घटना केवळ संबंधित गटांच्या अनुयायांचीच मानसिकता घडवितात असे नाही तर इतरांचीही मानसिकता घडवितात. आता आपण अशा काही घटनांचा विचार करू या की ज्यांच्यामुळे प्रचलित राजकारणातील भिन्न राजकीय प्रवाहांची ओळख आपल्याला सहजतेने होते. तसेच संबंधित राजकीय प्रवाहाही आपापल्या राजकीय उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी या घटना आपल्या राजकीय अस्मितेची ओळख म्हणून घोषित करीत असतात. यांपैकी काही घटना पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

गिरणी कामगार संप, तेलंगण लढा आणि डावा राजकीय प्रवाह

भारतामध्ये साम्यवादी विचार १९२० नंतर पसरू लागला व भारतीय राजकारणात डावा राजकीय प्रवाह उदयास आला. मार्क्स-लेनिनप्रणीत शास्त्रीय समाजवादाच्या तत्त्वज्ञानावर विश्वास असलेल्या ह्या डाव्या विचारसरणीच्या नेत्यांनी शेतमजू व कामगार वर्गाच्या हितसंबंधांना मुखर केले व या शोषित वर्गाच्यावतीने राजकारण करण्यास सुरुवात केली. श्रमजीवी वर्गाचे प्रतिनिधी व प्रवक्ते म्हणून डाव्या राजकीय प्रवाहाची ओळख आता आपल्या सर्वांनाच आहे.

तथापि या डाव्या विचारप्रवाहाची वेगळी अस्मिता उत्कटेने प्रस्थापित झाली ती १९२४ ते १९२९ या काळातील मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या संपाने व १९४६ मधील तेलंगणातील शेतकरी आंदोलनामुळे. साहजिकच डाव्या राजकीय प्रवाहाचे प्रवक्ते व अनुयायी या दोन्ही ऐतिहासिक घटनांकडे डाव्या चलवळीचे स्फूर्तिस्थान म्हणून पाहतात व इतरही लोक हे मान्य करतात.

१९२० साली ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस अस्तित्वात आली होती, तरी १९२४ पर्यंत मुंबईत कामगार संघटना नुसत्या नावालाच होत्या. १९२४ साली वार्षिक बोनस मिळावा यासाठी मुंबईतील स्टॅंडर्ड मिलमधील कामगारांनी १७ जानेवारी रोजी संप सुरू केला. थोड्याच अवधीत मुंबईतील ७२ गिरण्यातील कामगार संपावर गेल्याचे पाहून गिरणी मालकांनी टाळेबंदी केली. सुमारे तीन महिन्यांनंतर हा संप ओसरला. त्यानंतर १९२५ साली वेतन कपातीविरुद्ध मुंबईतील गिरणी कामगारांनी पुन्हा संप केला. याच वर्षी कानपूरला भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली व मुझफर अहमद, सचिदानंद घाटे, जोगळेकर, निंबकर या कम्युनिस्ट नेत्यांनी पक्षावर आपली पकड घटू केली. ब्रिटिश सरकारने साम्यवादी पक्षावर बंदी घातली असल्यामुळे या साम्यवादी नेत्यांना उघडपणे काम करणे शक्य नव्हते म्हणून काँग्रेसअंतर्गत अखिल भारतीय कामगार-

शेतकरी पक्ष १९२८ च्या सुमारास स्थापन करण्यात आला. त्यात घाटे, निंबकर, श्रीपाद अमृत डांगे प्रभूतींचा अंतर्भूव होताच. याच साम्यवादी नेत्यांनी मुंबईच्या कामगार चलवळीवर आपले वर्चस्व व नेतृत्व प्रस्थापित केले. १९२६ पासूनच गोदी कामगार, महापालिकेचे कामगार, ट्राम चालविणारे कामगार, छापखान्यातील कामगार यांना संघटित करण्याचे काम कम्युनिस्टांनी केले व कापड उद्योगातील कामगार संघटना काबीज करण्यास सुरुवात केली. २२ मे १९२८ रोजी कम्युनिस्टांनी गिरणी कामगार युनियन स्थापन केली. नव्या युनियनला कामगार लाल बाबळ्याची युनियन म्हणून ओळखू लागले.

१९२८ च्या आरंभापासूनच गिरणी कामगारांनी मालकाविरुद्ध संपाचे हत्यार उपसण्यास सुरुवात केली. एप्रिलअखेरीस जवळपास २१ गिरण्या बंद पडल्या व संपाचे लोण सर्वत्र पसरले. त्याचबरोबर संपाचे नेतृत्वही कम्युनिस्टांकडे आले. १९२८ चा हा संप त्यांच्याच नेतृत्वाखाली जवळजवळ सहा महिने चालला. इतका दीर्घकाळ चाललेला असा हा पहिलाच संप होता. या संपाने कम्युनिस्टांनी कामगार चलवळीत यशस्वीरित्या पदार्पण केल्याचे स्पष्ट झाले. देशात उदयास येणाऱ्या कामगार शक्तींशी डावी राजकीय अस्मिता अशा रितीने एकरूप झाली. म्हणूनच गिरणी कामगारांच्या संपाची स्मृती आपल्या सर्वांनाच डाव्या राजकीय प्रवाहाचे स्मरण करून देते. आपली मानसिकता या प्रसंगाशी अशा रितीने संलग्न झाली आहे.

१९२८ च्या गिरणी कामगार संपाप्रमाणेच १९४६ मधील तेलंगणातील शेतकरी चलवळीही डाव्या राजकीय प्रवाहाही नाते सांगून जाते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर तेलंगणात सर्वांत महत्वाची शेतकरी चलवळ साम्यवादी नेत्यांच्या शेतकरी वर्गातील कार्यामुळे उभी राहिली. १९४२ ते ४६ मध्ये साम्यवादी कार्यकर्त्यांनी नलगोंडा आणि वरंगल जिल्ह्यांत आपला वचक निर्माण केला होता. परिणामतः जमीनदारांना या भागात येण्याची छाती होत नसे. या परिस्थितीचा लाभ उठवून साम्यवादी पक्षाने खेड्यांमधून वेठबिगारीविरोधी व शेतमजूरांना समाधानकारक वेतन मिळण्यासाठी चलवळ सुरू केली. त्याचबरोबर बेकायदा कर्जवसुली, कुळांची उठवणूक या विरोधीही चलवळ हाती घेतली. जमीनदारांनी यास प्रेत्युत्तर म्हणून शेतकऱ्यांविरुद्ध कोर्टकचेन्या वा बळाचा वापर करण्यास आरंभ केला. परिणामतः जमीनदार व कुळे यांच्यात वर्गसंघर्ष सुरू झाला. जुलै १९४६ मध्ये विष्णू देशमुखाच्या गुंडांनी शेतकरी मोर्चावर गोळीबार केला व त्यात कुमारस्या नामक शेतकरी ठार झाला. परिणामतः नलगोंडा, वरंगल व खम्माम जिल्ह्यांतील सुमारे चारशे शेतकऱ्यांनी बंद सुरू केले. साम्यवादी पक्षाने त्यास प्रसिद्धी दिली. तिसऱ्या आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी परिषदेने आशियात गनिमी तंत्राचा वापर करण्यास पाठिंबा दिल्याने साम्यवादी पक्षाच्या सरचिटणीसपदी नुकतीच नियुक्ती झालेल्या

कॉ. बी.टी. रणदिवे यांनी सर्व क्रांतिकारी व जनआंदोलनास पाठिंबा देण्याचे धोरण घोषित केले. तेलंगण हे साम्यवादी चळवळीचे केंद्र बनले. सशस्त्र लढ्यासाठी शास्त्रांचे साठे करण्यात आले. ‘ग्रामराज्यम्’ नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या स्थानिक लोकसमित्या स्थापन केल्या व त्याद्वारे भूमिहिनांना व उठवलेल्या कुळांत जमिनींचे फेरवाटप केले. साम्यवादी पक्षाची अस्मिता ही अशा रितीने भूमिहीन व शेतमजूर वर्गांच्या लढ्याशी एकरूप झाली. तेलंगणातील हा लढा डाव्या राजकीय प्रवाहाचे प्रेरणास्थान बनला. अशा रितीने १९२८ चा गिरणीकामगार संपव १९४६ ची तेलंगण चळवळ आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यात कशी साहाय्यभूत ठरली आहे हे तुमच्या लक्षात आलेच असेल.

महाड सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, दीक्षाविधी सोहळा आणि दलित राजकीय प्रवाह

गिरणी कामगार संप, तेलंगण अथवा बंगालमधील तेबाध लढा (१९४७) या घटनांशी जशी डावी अस्मिता निगडित झाली आहे तशीच भारतातील दलित जातींची अस्मिता ही महाड येथील चवदार तळ्यावरील सत्याग्रह (१९२७), नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह (१९३०) व नागपूर येथील दीक्षाविधी सोहळा या घटनांशी निगडित झाल्याचे दिसून येते. प्रचलित राजकारणाच्या संदर्भात सर्वच दलित नेते किंवा दलितांच्यावतीने राजकारणात उतरलेली मंडळी या तीन प्रेरक घटनांचा निर्देश आपापल्या राजकीय शक्तीच्या बांधनीसाठी करताना दिसून येतात. आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसांनाही या घटना आणि दलित अस्मिता यांच्यातील परस्पर नाते पूर्णतः समजलेले असते.

१९२७ साली बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाचे रणशिंग फुंकले आणि अस्पृश्यवर्गासि स्वतःच्या न्याय्य हळकासाठी संघर्ष करावयाचा मंत्र दिला. अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठे, विहिरी, तळी, वगैरे खुली करण्यासंबंधीचा सी.के. बोले यांचा ठराव मुंबई सरकारने मान्य केला होता पण तो अमलात येत नाही म्हणून बोले यांनी १९२६ साली त्या विषयीचा दुसरा एक प्रस्ताव पुन्हा मांडला. दरम्यान १९२४ साली महाड नगरपालिकेने तेथील चवदार तळे अस्पृश्यांना खुले असल्याचे जाहीर केले होते. तथापि प्रत्यक्षात अस्पृश्यांनी आपला हळ बजावला नव्हता. त्यामुळे महाडला होणाऱ्या बहिष्कृतहितकारिणीसभेच्या परिषदेच्या निमित्ताने बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतेच्या लढ्याचे रणशिंग फुंकण्याचे ठरवले. २० मार्च १९२७ रोजी त्यांच्याच नेतृत्वाखाली अनेक अस्पृश्य मिरवणुकीने चवदार तळ्यावर गेले व त्यांनी तेथे आपला पाणी वापराचा हळ शाब्दीत केला. पण या अस्पृश्यवर्गाच्या कृत्याने सवर्णांची माथी भडकली व त्यांनी महाड सत्याग्रहींवर हळा केला. दलित आणि सवर्णांत दंगल

उसळली. दलित वर्गांच्या संघर्षात्मक राजकारणाची ही नांदी ठरली. या सत्याग्रहाचा भावार्थ खुद बाबासाहेबांनीच स्पष्ट केला. त्यांच्या मते महाडला चवदार तळ्यावर सत्याग्रही गेले ते केवळ पाणी पिण्यासाठी नव्हे. इतरांप्रमाणे अस्पृश्यही माणसेच आहेत ते त्यांना आग्रहाने मांडावयाचे होते म्हणून त्यांनी ही कृती केली. म्हणजे मानवी हळकासाठी हा लढा होता. त्यामुळे तो सत्याग्रह समतेची मुहूर्तमेढ ठरली. या सत्याग्रहाने हिंदू समाजव्यवस्थेतील जातिजन्य विषमतेच्या वर्मावर बोट ठेवले व दलितांच्या मनुष्यत्वाची प्रस्थापना केली. दलित वर्गांच्या राजकीय जागृतीच्या संदर्भात या सत्याग्रहाचे मोल विशेष आहे.

चवदार तळ्यापाठोपाठ १९३० साली नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशाची चळवळी दलित अस्मितेच्या राजकारणाचे स्फूर्तिस्थान ठरल्याचे दिसून येते. १९२७ पासूनच सार्वजनिक हिंदू देवालयांत अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या जातींच्या लोकांना स्पृश्यांइतकेच समान अधिकार असावेत अशा मागण्या करण्यात येऊ लागल्या होत्या. त्यातून अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशाच्या चळवळी सुरु झाल्या. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली नाशिक येथील काळाराम मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी २ मार्च १९३० रोजी सत्याग्रह करण्याचे ठरले आणि तसा तो झालाही. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांमधील स्वाभिमान जागरूकन त्यांना संघर्षात करण्याचे फार मोठे कार्य महाड आणि नाशिक येथील सत्याग्रहांमुळे झाले. या निमित्ताने स्पृश्यांनी चालविलेल्या जुलमाविरुद्ध दंड थोपटून उभे राहण्याची हिंमत दलितांनी दाखवली. अस्पृश्य ख्याली या लढ्यात उतरल्या होत्या. माणूस म्हणून जगण्याचा सर्वांचाच हळ समान आहे हे तत्त्व अस्पृश्यांच्या या लढ्यांनी स्पष्ट केले. एक संघर्षात शक्ती म्हणून दलित वर्गांच्या उदयाची नांदीही याच लढ्यांनी दिली.

१९५६ साली नागपूर येथे लाखो अस्पृश्य बांधवांसमवेत बाबासाहेबांनी हिंदू धर्माचा त्याग केला व बुद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. दलित राजकारणाच्या इतिहासातील ही एक फार मोठी घटना ठरली. हिंदू समाजातील विषमतेवर व अस्पृश्यतेसारख्या अमानुष रूढींवर आंबेडकरांनी केलेला हा एक घणाघाती आघात होता. धर्मातिरामुळे हिंदू समाजाची असहिष्णुता व अपरिवर्तनीयता पुन्हा एकवार स्पष्ट झाली. पण त्याच्बरोबर दलित जातींना एक वेगळी अस्मिता प्राप्त झाली. प्रजा, करुणा व समतेवर आधारित बुद्धधर्माचा अस्पृश्य वर्गांकडून झालेला स्वीकार हा एक नव्या नैतिक व्यवस्थेकडे जाण्यासाठी उचललेले महत्त्वाचे पाऊल ठरले. दलितमुक्तीच्या लढ्यास एक विश्वात्मक परिमाण प्राप्त झाले. दलितमुक्तीचा संघर्ष हा मानवमुक्तीच्या यत्नांची पूर्वशर्त असल्याची जाण या लढ्याच्या नेतृत्वाने आपल्याला दिली. अशा रितीने महाड सत्याग्रह, काळाराम सत्याग्रह व बुद्धधर्माचा सामूहिक स्वीकार ह्या घटनांतून दलित अस्मिता प्रकट होते. या तिन्ही घटनांच्या स्मृतीतून आपणास एका नव्या राजकीय प्रवाहाचा साक्षात्कार होतो. आपल्या

राजकीय मानसिकतेचा बराच मोठा भाग या घटनांनी व्यापला असल्याचे दिसून येते.

नजिकच्या इतिहासाकडे नजर टाकताच आणखीही अशा कितीतरी घटना पृथक राजकीय अस्मितेशी निगडित झाल्याचे दिसून येईल. उदाहरणार्थ, गेल्या दशकातील शीख अतिरेक्यांविरुद्ध केलेली सुवर्ण मंदिरातील लष्करी कारवाई-ऑपरेशन ब्लू स्टार ही घटना शीख अस्मितेच्या राजकारणाशी अशीच जोडली गेली आहे. तसेच रामजन्मभूमीचा लढा हा हिंदुत्वादी राजकारणाशी अतुटपणे जोडला गेला. हिंदू अस्मिता जागी करण्याच्या संदर्भात या लढ्याचे महत्त्व वेगळे सांगावयाची गरज वाटत नाही. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतही हौतात्म्य पावलेल्या एकशेपाच मराठी माणसांची स्मृती महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक अस्मितेशी अशीच निगडित झाली आहे. तात्पर्य, ऐतिहासिक घटना भिन्न भिन्न राजकीय अस्मितांचा परिपोष करीत असतात व त्याद्वारे आपली राजकीय मानसिकता घटविली जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

(१) महाड सत्याग्रहाशी दलित अस्मिता कशी निगडित झाली आहे ते दहा ओळींत सांगा.

६.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१) आपले कुटुंब, जात, धर्म, भाषा आणि वर्ग यांतून आपली सामाजिक पार्श्वभूमी सिद्ध होते. ही पार्श्वभूमी आपले हितसंबंध निर्धारित करीत असते. साहजिकच भिन्न सामाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींचे हितसंबंधी ही भिन्न असतात. एखादी ऐतिहासिक घटना ज्या हितसंबंधींना मुख्य करते ते आपल्या हितसंबंधांशी मिळतेजुळते असतील तर त्या घटनेचे प्रेरकत्व आपल्या लेखी अधिक असते. याउलट आपल्या हितसंबंधांशी संबंधित नसलेल्या घटना आपल्याला फारशा प्रेरणा देऊ शकत नाही. उदाहरणार्थ, मराठी भाषिक या नात्याने संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ मराठी माणसास जितकी प्रेरणा देईल तितकी ती पंजाबी वा बंगाली माणसास देईलच असे नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) बंगाली जनमताचा कौल न घेता लॉर्ड कर्झनने बंगभंगाची घोषणा केली. जनमताची ही अवहेलना व ब्रिटिश साम्राज्यसतेचा उद्घामपणा आपल्या राष्ट्रीय नेत्यांच्या ध्यानात येताच त्यांनी बंगालच्या जनतेला सहानुभूती दाखवली व हा प्रश्न केवळ बंगालचा नसून

भारतीय राष्ट्राचा असल्याचे स्पष्ट केले. बंगालच्या फाळणीमुळे ब्रिटिशांचे ‘फोडा आणि झोडा’ धोरणच व्यक्त झाल्याचे सांगून टिळकांसारख्या नेत्यांनी बहिष्काराचे हत्यार अखिल भारतीय पातळीवर वापरले. साहजिकच बंगालची वेदना सर्व देशास कल्ली आणि देशात साम्राज्यविरोधी जागृती झाली. ब्रिटिश सत्तेला हा जो अखिल भारतीय पातळीवर जनआंदोलनाद्वारा विरोध झाला त्यातून आपली समान भारतीय अस्मिता घटनेतून राष्ट्रीय जागृती निर्माण झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) (१) १९२७ च्या महाड सत्याग्रहामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या दलित वर्गाने प्रथमच स्वतःच्या न्याय्य हक्कांसाठी संघटित संघर्ष केला. त्यांच्या या प्रथनाने अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा एकदम राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेस आला. वर्षानुवर्षे दडपल्या गेलेल्या या शोषित अस्पृश्य वर्गालाही आपण संघशक्तीद्वारा प्रभुत्वशाली वर्गाला हलवू शकतो, त्यांनी केलेल्या अन्यायाचा प्रतिकार करू शकतो हा आत्मविश्वास मिळाला. स्पर्धात्मक हितसंबंधांच्या राजकारणात स्वतःची वेगळी अस्मिता टिकविण्याशिवाय आपला निभाव लागणे शक्य नाही याचा प्रत्यय दलित वर्गास आला. महाड सत्याग्रहानेच त्यांनाही दृष्टी दिली. अशा रितीने महाड सत्याग्रहाशी दलित अस्मिता कायमची जोडली गेली.

६.४ सारांश

विभूतिप्रतिमा आणि राजकीय प्रतीके यांच्या जोडीला आपल्या इतिहासातील प्रेरक घटनाही आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यास हातभार लावीत असतात. आपण भारतीय म्हणून जसे वागत असतो तसेच आपल्या सामाजिक गटाचे सभासद म्हणूनही जगत असतो. काही घटना या आपले भारतीयत्वाचे भान अधिक जोपासतात तर काही घटना या आपल्या पृथक सामाजिक अस्मितेला खतपाणी घालते असतात. पण या दोन्ही प्रकारच्या घटना आपली राजकीय मानसिकता घडवितात हे निर्विवाद. राजकारणामध्ये विविध हितसंबंधी गट व नेते या घटनांना आपापल्या राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्तिसाठी बोलके करीत असतात. त्यामुळे या घटनांना प्रेरणामूल्य प्राप्त होते. या घटना काही निश्चित राजकीय संदेश आपणास देतात. स्फूर्ती देतात व आपली राजकीय जाण घडवितात. आपापल्या हितसंबंधांच्या संदर्भात या घटनांचे अर्थ आपण लावत जातो किंवा लावलेले अर्थ स्वीकारीत जातो व त्यातून आपली मानसिकता तयार होते.

६.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) सर्वसामान्य भारतीय अस्मितेच्या दृढीकरणाच्या संदर्भात १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनाचे प्रेरणामूल्य विशद करा.
- (२) आपापल्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करण्यासाठी ऐतिहासिक घटनेचा वापर कसा केला जातो हे सोद्राहरण स्पष्ट करा.
- (३) एखाद्या घटनेचे प्रेरणामूल्य काळाच्या संदर्भात कमी-अधिक का होते?

६.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) महाराष्ट्रातील अस्मितेचा परिपोष करणाऱ्या स्वातंत्र्योत्तरकालीन काही घटनांची सूची करा.

(२) तुम्हांला प्रेरणा देणाऱ्या महत्वाच्या राजकीय घटनांची नोंद करा. त्याद्वारा तुमची मानसिकता कशी घडली याविषयी टिप्पण लिहा.

(३) गेल्या दशकातील जमातवादी व अलगतावादी (Separatist) अस्मिता पोसणाऱ्या घटनांची तुमच्या दैनंदिनीत नोंद करा. भारताच्या एकात्मतेस त्यामुळे कसा धोका पोचण्याची शक्यता आहे ह्यावर भाष्य करा.

६.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र : राजकीय इतिहास, खंड ३, १९९१, प्रकरण - १, २ आणि ९.
- (२) काजगडे पुंडलीकर्णी, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील छोडे भारत पर्व, १९७०.

घटक ७ : आपल्या राजकारणातील कळीचे शब्दप्रयोग

अनुक्रमणिका

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रास्ताविक
- ७.२ विषय-विवेचन
  - ७.२.१ कळीचे शब्दप्रयोग : अर्थ आणि स्वरूप
  - ७.२.२ काही महत्वाचे कळीचे शब्द व त्यांचा राजकीय आशय
- ७.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ७.४ सारांश
- ७.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ७.६ क्षेत्रीय कार्य
- ७.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

७.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ राजकीय प्रक्रियेतील कळीचे शब्दप्रयोग म्हणजे काय हे स्पष्ट करता येईल.
  - ★ आपल्या वर्तमान राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात कोणत्या शब्दांना कळीचे स्थान प्राप्त झाले आहे, ते सांगता येईल.
  - ★ या कळीच्या शब्दांतून कोणता राजकीय आशय व्यक्त केला जातो, हे स्पष्ट होईल.
  - ★ आपली राजकीय मानसिकता त्यातून कशी घडते, ते सांगता येईल.

७.१ प्रास्ताविक

दैनंदिन राजकारणामध्ये वृत्तपत्रांतून, संपर्कमाध्यमांतून, राजकीय व्यासपीठांवरून अथवा नेत्यांच्या तोंडून काही शब्दप्रयोग सातत्याते केले जातात. अल्पावधीतच त्यांना स्वतःचा असा एक राजकीय संदर्भ प्राप्त होतो. प्रचलित राजकीय व्यवहाराच्या संदर्भात असे शब्द अधिकच अर्थवाही बनतात.

त्या शब्दांच्या उच्चाराबोर आपल्या मनात काही निश्चित राजकीय संदर्भ जागे होतात. त्या प्रकाशात आपण प्रचलित राजकीय वास्तव समजावून घेऊ लागतो. हे शब्द कसे वापरले जातात, त्यांचा आपल्या राजकीय व्यवहाराशी संबंध कसा पोचतो या गोष्टींचा विचार आपण या घटकात करणार आहोत.

७.२ विषय-विवेचन

७.२.१ कळीचे शब्दप्रयोग : अर्थ आणि स्वरूप

हितसंबंधांचा आविष्कार, सुसूत्रीकरण आणि संघटन हा राजकीय प्रक्रियेचा गाभा असतो. हितसंबंधांचा आविष्कार हा प्राय: शब्दांमधूनच घडतो. साहजिकच काही शब्द हे विशिष्ट वर्गाच्या हितसंबंधांशी कायमचे संलग्न होतात. त्या शब्दांच्या उच्चारासरशी संबंधित गट, त्यांचे राजकारणातील अग्रक्रम, त्यांची राजकीय शक्ती व प्रतिष्ठा आणि प्रचलित राजकारणातील त्यांचे स्थान या गोष्टी आपल्यापुढे सहज येतात. अशा शब्दांना राजकारणात कळीचे महत्व प्राप्त होते. कारण त्या शब्दांतून संबंधित राजकीय प्रवाह मूत्ररूपाने व्यक्त केले जातात. उदाहरणार्थ, स्वातंत्र्यपूर्व काळात ‘जहाल’ आणि ‘मवाळ’ या शब्दांतून विशिष्ट राजकीय अर्थ व संदर्भ प्राप्त झाला होता. या शब्दांच्या उच्चाराबोर त्या काळातील राजकीय अंतःप्रवाहावर एकदम प्रकाश पडत असे. म्हणून तत्कालीन राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात या शब्दांना कळीचे महत्व आल्याचे आपल्या लक्षात येईल.

राजकारणात कळीचे स्थान प्राप्त झालेल्या शब्दांचे महत्वाचे लक्षण म्हणजे अशा शब्दांना त्यांच्या कोशगत अर्थापलीकडील काही विशिष्ट राजकीय अर्थ प्राप्त झालेले असतात. उदाहरणार्थ, ‘जहाल’ या शब्दाचा कोशगत अर्थ हा उग्र, कडक असा असतो. पण टिळक युगातील राजकारणाच्या संदर्भात या शब्दाला त्याच्या रूढ अर्थापलीकडील ‘राष्ट्रवादी’, ‘चळवळ्या’, ‘सामाजिक सुधारणांपेक्षा राजकीय सुधारणांना अग्रक्रम देणारा’, सनदेशीर अर्ज विनंत्यांच्या राजकारणाबद्दल

असमाधानी असलेला, ‘ब्रिटिशधार्जिणी भूमिका न घेता परकीय सत्तेशी उघडपणे दोन हात करु इच्छणारा’ असे अनेक अर्थ प्राप्त झाल्याचे आपल्या लक्षात येईल.

म्हणजे राजकारणातील कळीचे शब्द हे त्या शब्दाच्या रूढ अर्थाव्यतिरिक्तही अनेक इतर अर्थ ध्वनित करीत असतात. इतकेच नव्हे तर तन्कालीन राजकीय प्रवाहाचेही ते वाहक असतात.

कळीच्या शब्दाचे दुसरे महत्त्वाचे लक्षण म्हणजे त्या शब्दाच्या अर्थासंबंधीची लवचीकता हे होय.

कळीच्या शब्दांना स्थूलमानाने जरी एक विशिष्ट अर्थ प्राप्त होत असला तरी शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांप्रमाणे तो अर्थ काटेकोर नसतो. त्या स्थूल अर्थाच्या अनेक छटा संभवतात. त्यामुळे अशा शब्दांच्या अर्थास एक अंगभूत लवचीकता प्राप्त झालेली असते. त्यामुळे राजकारणात विविध संदर्भात सोयीनुसार तो शब्द वापरणे सहज शक्य होते. उदाहरणार्थ, आपल्या राजकारणातील ‘शहरी आणि ग्रामीण’ हा शब्दप्रयोग घ्या किंवा ‘कामगार’ आणि ‘किसान’ हे शब्द घ्या. आपल्या राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात या शब्दांच्या अर्थाभोवती काही एक संदिग्धता असते. जसे उद्योगपतींच्या संदर्भात बडा जमीनदार हाही किसान असतो. व छोटा अथवा भूमिहीन शेतकरी हाही किसान असतो. साहजिकच राजकीय संवाद करताना ढोबळमानाने ‘किसान’ शब्द वापरला की शेतकरी वर्गातील सर्व स्तर त्यात समाविष्ट होतात व ‘किसानांचे कल्याण’, ‘किसान नीती’, ‘जय किसान’ या शब्दांतून वर निर्देशिलेल्या भूमिहीन शेतकऱ्यांपासून बऱ्या शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वच किसानांना दिलासा मिळतो. परिणामतः राजकारणामध्ये कळीच्या शब्दार्थाबाबतची ही संदिग्धता लक्षात घेऊनच विविध नेते वा हितसंबंधी गट अशा प्रकारचे शब्दप्रयोग आपापले राजकारण पुढे रेटण्यासाठी करूपकरूने करीत असतात.

राजकारणातील कळीच्या शब्दांचे आणखीही एक वैशिष्ट्य असते. वरवर पाहता हे शब्दप्रयोग वर्णनपर वा विश्लेषणपर असतात. पण त्याच वेळी काही ऐतिहासिक पाश्वेभूमीमुळे संबंधितांना त्यातून काही विशिष्ट जाती वर्गाचा अथवा जातिसंबंधांचा अचूक बोधही होत असतो. उदाहरणार्थ, दलित, पददलित या शब्दांना इतिहासाच्या विविध टप्प्यांवर जे राजकीय संदर्भ चिकटले आहेत त्यामुळे या शब्दांच्या वापरासर्शी सर्वांनाच त्यातील जात-वर्गांवरी वास्तवाचा बोध होतो. या दृष्टीने पाहता कळीचे शब्दप्रयोग हे राजकारणात विशिष्ट हितसंबंधांचा प्रभावी आविष्कार करीत असतात हे सहजच लक्षात येईल. साहजिकच आपापल्या राजकीय शक्तीच्या

संवर्धनासाठी व संचलनासाठी या शब्दांचा अर्धपूर्ण वापर राजकीय व्यवहारात केला जातो.

येथवर आपण राजकीय प्रक्रियेतील कळीच्या शब्दाचे स्वरूप कसे असते हे समजावून घेतले. आता आपण आपल्या राजकारणातील काही प्रचलित कळीच्या शब्दांचा अर्थ व आशय समजावून घेऊ तसेच वर्तमान राजकारणाच्या संदर्भात त्यांचा कसा कसा वापर केला जातो तेही पाहू.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

(१) राजकारणातील कळीच्या शब्दांचे स्वरूप दहा ओळींत सांगा.

७.२.२ काही महत्त्वाचे कळीचे शब्द व त्यांचा राजकीय आशय

डावे आणि उजवे

आपल्या राजकीय व्यवहारात डावी आधाडी, डावा विचार, डावे पक्ष, उजवे पक्ष, उजवी विचारसरणी असे शब्द वारंवार वापरले जातात. यातील ‘डावे’ आणि ‘उजवे’ म्हणजे काय? या शब्दांच्या उच्चाराबरोबर आपल्या मनात कोणते राजकीय संदर्भ जागे होतात?

निव्वळ मराठी भाषेच्या संदर्भात उजवा-डावा या शब्दांना एक तर दिशादर्शक अर्थ आहे (उदाहरणार्थ, डावीकडे, उजवीकडे, वगैरे) किंवा ‘अधिक प्रतीचा’, ‘सरस’ व ‘कमी प्रतीचा’ असे गुणदर्शक अर्थ चिकटलेले आहेत. उदाहरणार्थ, ‘बौद्धिक क्षमतेच्याबाबतीत अशोकपेक्षा सतीश जरा उजवाच आहे’ यासारख्या वाक्यातून आपण एखाद्याची ज्येष्ठ-कनिष्ठता सूचित करीत असतो. राजकारणाच्या शब्दात मात्र आपण ‘डावे’ - ‘उजवे’ हे शब्दप्रयोग मूळ इंग्रजीतील Leftist, Rightist या शब्दप्रयोगाचे मराठी रूप म्हणून वापरतो. अर्थात ‘लेफ्टिस्ट’ व ‘राईटिस्ट’ या शब्दांना जो राजकीय अर्थ आहे तोच अर्थ आपल्या राजकारणातील ‘डाव्या’ - ‘उजव्या’ या शब्दांना आपण बहाल केला आहे. तेव्हा डावा-उजवा या शब्दांचा राजकीय अर्थ कोणता हे लक्षात घेणे अगत्याचे आहे.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात ‘इस्टेट्स’ (Estates) आणि जनरल (General) यांची पहिली संयुक्त बैठक जेव्हा निमंत्रित केली गेली तेव्हा फ्रेंच राजाच्या उजव्या हातास सरदार मंडळी बसली व डाव्या बाजूस इतरेजन बसले. उजवीकडील मंडळी व्यवस्थेची समर्थक होती तर डावीकडील मंडळी आहे त्या व्यवस्थेत बदल घडवू म्हणणारी होती. तेव्हापासून डावे म्हणजे बदलाला अनुकूल, सुधारणावादी, पुरोगामी व उजवे म्हणजे स्थितिवादी, परिवर्तनविरोधी असे संबोधण्याचा प्रधात पडला.

औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या व विशेषतः पहिल्या महायुद्धानंतरच्या राजकारणात डावे व उजवे हे वर्गीकरण रुढ झाले. या शब्दांचा विशिष्ट हेतूपूर्ण व भावपूर्ण अर्थ सर्वत्र मान्य झाला.

सर्वसाधारणपणे जे प्रस्थापित समाजीवनाचे व राजकारणाचे समर्थन करतात त्यांची गणना उजव्यात केली जाऊ लागली. याउलट सामाजिक व राजकीय क्रांती अथवा परिणामकारक सुधारणा करू इच्छिणाऱ्या किंवा मूलभूत परिवर्तन करू इच्छिणाऱ्यांचा समावेश डाव्या गटात होऊ लागला. आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळीत पुढे पुढे साम्यवाद्यांची गणना डाव्यात व अन्य प्रस्थापितांची उजव्यात होऊ लागली व डावे पक्ष, डावा विचार म्हणजे साम्यवादी पक्ष, साम्यवादी विचार हे समीकरण घड झाले. यावरून असे स्पष्ट होते की, डावे-उजवे या शब्दांच्या अर्थच्छटा कालानुरूप बदलल्या आहेत. तथापि सर्वसाधारणपणे तौलनिक विचार करता ले परंपरावादी, स्थितिवादी, क्रमवादी आणि आस्तेकदम धोरणे राजकीय, सामाजिक परिस्थितीचे समर्थन करतात त्यांना उजवे म्हणतात तर परिवर्तनवादी, क्रांतिवादी, जहाल राजकारण करणाऱ्यांना डावे म्हटले जाते. विशिष्ट राजकीय भावना चेतविण्यासाठी व हितसंबंधांना अभिव्यक्त करण्यासाठी या शब्दांचा सरास उपयोग केला जातो. राजकारणातील सर्वच पक्षांना मान्य होईल अशी या शब्दांची व्याख्या करणे तत्त्वतः अशक्यच. पण ही अव्याख्येयताच या शब्दांचे बलस्थान असते हे खेरे.

हरिजन आणि दलित

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात फुले-आंबेडकर चळवळीने अस्पृश्य वर्गात जी सामाजिक व राजकीय जागृती केली त्यामुळे अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाच्या ऐरणीवर आला.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात दलित हा शब्द फारसा प्रचलित नव्हता. आज आणण ज्यांना दलित जाती म्हणतो त्यांचा निर्देश त्या काळी प्राय: अस्पृश्य वर्ग म्हणून केला जात असे. फुले-आंबेडकर यांना 'अतिशूद्र' म्हणून संबोधित. सावरकर त्यांना पूर्वास्पृश्य म्हणत तर प्रा. श्री. म. माटे त्यांचा निर्देश 'अस्पृश्य वर्ग' म्हणून करीत. गांधींनी मात्र त्यांना उद्देशून 'हरिजन' हा शब्द वापरला. हरिजन म्हणजे देवाची माणसे. ईश्वर हा मित्रहीनांचा सखा, असहायांचा सहायक व दुर्बलांचा त्राता. भारतात हिंदू समाजातील अस्पृश्य वर्गांनांका मित्रहीन, असहाय व दुर्बल घटक इतर कोण आहे, असा सवाल करून गांधी म्हणतात की हे अस्पृश्यच सर्वाधिक दुर्बल. त्यांचा त्राताही ईश्वर म्हणून तेच खेरे देवाचे लोक-हरिजन! तेव्हा १९३० नंतरच्या काळात हरिजन शब्द अस्पृश्य वर्गाच्या अस्मितेशी निगडित करण्याचा प्रयत्न झाला. आंबेडकरांनी व त्यानंतरच्या आंबेडकर चळवळीने मात्र हा शब्द कधीच स्वीकारला नाही. अस्पृश्य,

अतिशूद्र असेच शब्दप्रयोग त्यांनी केले. १९३५ नंतर अस्पृश्य वर्गास अनुसूचित जाती या शब्दानेही संबोधले जाऊ लागले.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय संविधानाने अनुसूचित जाती हा शब्दच स्वीकारला. अस्पृश्यतेची प्रथा कायद्याने बंद केली.

१९२० नंतर भारतात अवतरले ल्या साम्यवादी विचारसरणीने श्रमजीवी शोषित वर्गाची अस्मिता जागी केलीच होती. सर्वांत शोषित वर्गही अपृश्य जातीच! म्हणून अस्पृश्यांचा शोषित वर्गात आपोआप अंतर्भाव झाला व धार्मिक वा सामाजिकदृष्ट्या शोषित वर्ग या अर्थात 'दलित' हा शब्दप्रयोग हल्लूहल्लू रुढ झाला.

दलित हा आजच्या राजकारणातील कळीचा शब्दप्रयोग! दलित अस्मिता, दलित क्रांती, दलित चळवळ, दलित साहित्य, दलित शक्ती या शब्दांतून तो वारंवार आपल्या कानावर येतो. इतर कळीच्या शब्दांप्रमाणेच या शब्दांचा अर्थही पुरेसा लवचीक आहे. दलित म्हणजे अस्पृश्य जाती असाही त्याचा अर्थ होतो तर दलित म्हणजे शोषित वर्ग असाही त्याचा अर्थ होतो. 'दलितांवरील अत्याचार', 'दलित वस्त्यांवरील हळ्ठे' अशा शब्दप्रयोगांतून दलित शब्दाचा पहिला अर्थ ध्वनित होतो तर 'अखेर सर्व निषिया या एका परीने दलितच आहेत' यासारख्या विधानातून दलित या शब्दाचा दुसरा (म्हणजे शोषित, पीडित वर्ग) अर्थ सूचित होतो. या शब्दाच्या लवचीकतेमुळे डाव्यांपासून उजव्यांपर्यंत सर्वच राजकीय पक्ष दलित शब्दाचा वापर आपापल्या राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्तेसाठी करीत असल्याचे दिसून येते.

किसान आणि कामगार

पहिल्या महायुद्धाच्या सुमारास भारतातील भांडवलशाहीच्या विकासास गती आली. कारखानदारीत वाढ झाली. शहरीकरणास वेग आला. पण युद्धोत्तर अर्थिक मंदीचे सावट जगभर पसरले. भारतातील वाढत्या कारखानदारीसही खील बसली. वेतन कपात, टाळेबंदी, मजूर कपात यांचे प्रमाण वाढले. कारखान्यात काम करणारा कामगार रस्त्यावर आला. आपल्या न्याय्य हक्कांसाठी तो संघटित होत गेला. परिणामतः भारताच्या राजकारणात कामगार शक्तीचा उदय झाला. १९२४ ते १९२९ या काळातील मुंबईतील गिरणी कामगारांचे लढे याची साक्ष देतात.

याच सुमारास आर्थिक मंदी, दुष्काळ, वाढते सावकारी कर्जाचे पाश व डोईजड शेतसारा या अरिष्टात सापडलेला शेतकरीवर्गही जागा झाला. भारतातील विविध भागांत शेतकरी आंदोलने सुरु झाली. १९१७ चा खेडा येथील सत्याग्रह, त्या पाठोपाठ झालेले बार्डेली, मुळशी येथील शेतकरी लढे यांतून शेतकरी शक्तीचा प्रत्यय आला. अशा रितीने कामगार शक्तीबरोबरच शेतकरी शक्तीचाही उदय झाला. कामगार

संघटना व किसान संघटना स्थापन झाल्या व कामगार व किसान या शब्दांना राजकीय प्रक्रियेत कळीचे स्थान प्राप्त झाले.

कामगार म्हटले की कांरखान्यात श्रम करणारा कुशल व अकुशल वर्ग डोळ्यापुढे येतो तर किसान म्हणतांचं शेतीवर उपजीविका करणाऱ्या शेतकी वर्गाचे स्मरण होते. भांडवली विकास प्रक्रियेमध्ये या दोन्ही वर्गाचे उत्पादन प्रक्रियेतील स्थान लक्षात घेता सर्वच राजकीय पक्षांना कामगार व किसान शक्तीचे संघटन व संचलन करावेच लागते. परिणामतः आपापल्या राजकीय कार्यक्रमात या वर्गाना अनुलक्षून काही ना काही तरी सबलती देण्याची भाषा प्रत्येक राजकीय पक्ष करीत असते. यातूनच कामगार वा किसान कल्याण हे शब्द राजकारणात परवलीचे शब्द बनतात व आपले राजकीय भावविश्व ते व्यापून टाकतात.

आदिवासी आणि वनवासी

दलित या शब्दांप्रमाणेच आदिवासी/वनवासी हे शब्दप्रयोग आपल्या वर्तमान राजकीय प्रक्रियेतील कळीचे शब्दप्रयोग झाले आहेत.

‘आदिवासींवरील अत्याचार’, ‘आदिवासी विकास योजना’, ‘आदिवासी राज्याची मागाणी’, ‘वनवासी कल्याण आश्रम’, ‘आदिवासी साहित्य’, ‘आदिवासींचे पुनर्वसन’ यांसारख्या शब्दप्रयोगांतून ‘आदिवासी’ शब्द हा आपल्या राजकीय जाणिवेच्या क्षेत्रात शिरतो.

आदिवासी हे खेर तर इंग्रजीतील (aborigines) या शब्दाचे मराठी रूप. याचा शब्दशः अर्थ ‘मूळचे रहिवासी’. संस्कृती विकासाच्या प्रक्रियेत ते मूळ प्रदेशापासून हटत हटत डोंगरकपारीस, जंगलात गेले. या अर्थी ते आपल्या विकसित संस्कृतीचे बळी ठरले. पुढारलेल्या जमातींनी त्यांच्या जमिनी बळकावल्या, शेती बळकावली व त्यांना देशोधडीस लावले. पुढारलेल्या जमातींशी त्यांचा संपर्क तुटला व ते आपली आदिम संस्कृती जपत कसेबसे आज आपले अस्तित्व टिकवून आहेत. राष्ट्रउभारणीच्या व राज्य बांधणीच्या प्रक्रियेत या मागास आदिवासी समाजांना मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात कसे सामील करावे या प्रश्नापोटी आधुनिक समाजाने आदिवासी समाजाची दखल घेण्यास सुरुवात केली.

भारतामध्ये प्रथम दिश्चन मिशनरी व नंतर गांधीवादी व साम्यवादी कार्यकर्त्यांनी आदिवासी क्षेत्रांत कार्य सुरु केले. अगदी अलीकडील काळात हिंदुत्ववादी संघटनांनीही आदिवासी क्षेत्रात कार्य करण्यास आरंभ केला आहे. स्वतंत्र भारताच्या शासनानेही आदिवासी कल्याण योजनांना प्राधान्यादिले. या सर्वांच्या आदिवासी क्षेत्रात काम करण्यामागील प्रेरणा अर्थातच भिन्न आहेत. साहजिकच त्याचा आपल्या राजकीय प्रक्रियेवर एक अटल परिणाम झाला आहे.

हिंदुत्ववादी संघटना ‘आदिवासी’ ऐवजी ‘वनवासी’ शब्द वापरतात. त्यांच्या म्हणण्यानुसार या लोकांना आदिवासी म्हटल्याने ‘ते’ व ‘आपण’ यांच्यात एक दुरावा निर्माण होतो. शिवाय हा शब्द इंग्रजांनी रूढ केलेला. त्यात त्यांच्या ‘फोडा आणि झोडा’ या नीतीची बीजं आहेतच. त्यापेक्षा वनवासी शब्दाने या जमातीचे अधिक यथोचित वर्णन होते. शिवाय ते ‘आदि’ म्हणजे ‘मूळचे रहिवासी’ व आपण ‘नंतरचे’, ‘उपरे’ हा दुजाभावही वनवासी शब्दाने नष्ट होतो. परिणामतः सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया सुकर होते. म्हणून आदिवासीपेक्षा वनवासी शब्दच अधिक योग्य.

या उलट डाव्या चळवळीतील नेते आदिवासी शब्दच वापरतात कारण त्यांना अभिप्रेत असलेली संघर्षात्मक राजकारणाची प्रक्रिया या शब्दाने अनायासेच व्यक्त होते. आदिवासींच्या शोषणावरच शहरी संस्कृतीची वा आहे रे वर्गाची वाढ झाल्याने आदिवासींचे हितसंबंध हे नागरी हितसंबंधांच्या विरोधात असून उभय पक्षांनी नाते हे वर्गसंघर्षाचिच आहे असे स्पष्टीकरण डावे देतात.

तात्पर्य, ‘आदिवासी’, ‘वनवासी’ हे नुसतेच पर्यायी शब्द नसून आदिवासी प्रश्न समजावून घेण्याच्या दृष्टीने ते कळीचे शब्द बनतात. सामान्य माणसापर्यंत यांपैकी जो शब्द पोचतो त्यावरून त्याचे त्या राजकीय प्रश्नाचे आकलन निर्धारित होते. या दृष्टीने पाहता आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यात चालू. राजकारणातील कळीचे शब्द कसे कार्यशील असतात हे समजून येईल.

पांढरपेशा व बहुजनसमाज

महाराष्ट्राच्या राजकारणात पांढरपेशा वर्ग व बहुजनसमाज या शब्दांना काही निश्चित ऐतिहासिक संदर्भ आहेत. म्हणूनच येथील राजकीय प्रक्रियेत हे शब्द सर्वच राजकीय पक्ष वा संघटना सर्वसंपणे वापरतात व त्याद्वारे आपले राजकारण पुढे रेटीत असतात.

साधारणतः पांढरपेशा म्हणजे उत्पादनप्रक्रियेत प्रत्यक्षपणे न गुंतलेला, विकली, शिक्षकी पेशातील वा वैद्यकीय, अभियांत्रिकी तसेच प्रसारामाध्यमे, सनदी सेवा, इत्यादी क्षेत्रांत नियमित वेतनावर काम करणारा; आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित असा वर्ग सूचित होतो. याच वर्गास उद्देशून बऱ्याचदा नागरी, मध्यमवर्गीय, बुद्धिजीवी असेही शब्द वापरले जातात.

ब्रिटिश राजवटीमध्ये आधुनिक शिक्षणास आरंभ होताच इंग्रजी विद्याविभूषित असा एक नवशिक्षित वर्ग महाराष्ट्रात उदयास आला. विकली, शिक्षण सनदी सेवेत शिरून या वर्गाने नागर जीवनात व यथावकाश राजकीय क्षेत्रातही आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. अर्वाचीन महाराष्ट्रातील पांढरपेशा वर्ग तो हाच.

या उलट बहुजन समाज हा शब्दप्रयोग प्रयः महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर मध्यम जातींच्या राजकीय अस्मितेचा द्योतक झाला आहे. एकोणिसाब्या शतकात ब्राह्मणी वर्चस्वाच्या विरोधात

फुल्यांनी शूद्रातिशूद्रांची अस्मिता जागी केली. ही गोष्ट लक्षात घेता बहुजन समाजवादी विचारांचे आद्य प्रवक्ते फुलेच ठरतात. प्रत्यक्ष फुल्यांच्या लिखाणात बहुजनसमाज हा शब्द अभावानेच येत असला तरी ज्या शूद्र वर्गाची अस्मिता फुल्यांनी जागी केली तो शूद्र वर्ग हाच नंतरच्या ब्राह्मणेतर चळवळीतून आपली अस्मिता व्यक्त करताना दिसतो. साहजिकच बहुजनसमाज या शब्दाचा सध्यकालीन संदर्भ हाही मुख्यत्वे ब्राह्मणेतर मध्यम जाती वा जातिपुंज असाच आहे. बहुजनसमाजाचे हित, ‘बहुजनसमाजातील शिक्षण प्रसार’ यांसारख्या वाक्यप्रयोगातून उपरोक्त जाती वा जातिपुंजांचाच निर्देश होत असतो. मंडल आयोगाच्या शिफारशी घोषित झाल्यानंतर बहुजनसमाज या शब्दातून क्वचित ‘इतर मागासवर्गीय जाती’ (O.B.C.) हाही अर्थ सूचित होऊ लागला आहे. अर्थात तो अद्याप स्थिरावला नाही. साहजिकच बहुजनसमाज या शब्दातून आजमितीस तरी ‘मध्यम शेतकरी जाती’, ‘ब्राह्मणेतर वर्ग’ हाच अर्थ सूचित होतो. अतिशूद्र जातींचा त्यात अंतर्भाव होत नाही हे खरेच. तथापि इतर कळीच्या शब्दांप्रमाणे याही शब्दाला स्वतःची एक लवचीकता असल्याने क्वचितप्रसंगी दलित, पददलित वर्गास सामावून घेण्याइतपत बहुजनसमाज या शब्दाची व्याप्ती वाढविली जाते. पण या शब्दास चिकटलेल्या निश्चित ऐतिहासिक संदर्भामुळे संबंधितांना या शब्दाद्वारे विशिष्ट जातींच्या वा जातीसंबंधांचा अन्चूक बोध होतो हेही खरे.

उपरोक्त कळीच्या शब्दांव्यतिरिक्त अजूनही कितीतीरी शब्दप्रयोग आपल्या राजकारणात प्रचलित आहेत. शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांनी निर्माण केलेल्या ‘इंडिया विरुद्ध भारत’ हा शब्द किंवा ‘ग्रामीण आणि शहरी’ हे शब्द; तसेच ‘विकासवादी व पर्यावरणवादी’, ‘समतावादी व समरसतावादी’, ‘अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक’, ‘अतिरेकी’, ‘नक्षलवादी’, ‘तामिळ वाघ’, ‘घुसखोर’ अशा अनेक शब्दांना प्रचलित राजकारणाच्या संदर्भात आपल्यावर भिन्न प्रकारचा राजकीय संस्कार करीत असतात. भिन्न भिन्न राजकीय प्रवाह आपापल्या राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी राजकीय शक्ती संघटनेचे एक साधन म्हणून ह्या कळीच्या शब्दांचा वापर करीत असतात. परिणामतः हे शब्द राजकीय व्यवहारात परवलीचे बनतात. त्यांच्या नित्याच्या वापरातून आपली राजकीय मानसिकता घडत जाते. तसेच व्यक्त ही होत जाते.

अशा रितीने विभूतिप्रतिमा, प्रतीके, प्रेरक घटना व राजकारणातील कळीचे शब्दप्रयोग हे एकाच वेळेस आपली राजकीय मानसिकता घडविण्यामध्ये क्रियाशील असतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) ‘दलित’ शब्दाच्या विविध अर्थच्छटा पाच ओळींत स्पष्ट करा.

७.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१) राजकीय व्यवहारात हितसंबंधी गट, नेते, प्रसारमाध्यमे यांच्याकडून काही ठरावीक शब्दांचा पुनःपुन्हा पण निश्चित संदर्भात वापर होत असतो. यथावकाश अशा शब्दांना त्यांच्या रूढ, कोशाात अर्थापलीकडील व्यापक राजकीय अर्थ प्राप्त होतो व राजकीय प्रक्रियेमध्ये ते कळीचे स्थान पटकावून बसतात. अशा कळीच्या शब्दातून निश्चित राजकीय हितसंबंध, संदर्भ व्यक्त केले जातात. वरवर पाहता हे शब्द वर्णनात्मक दिसले तरी ते मूलतः हितसंबंधात्मक राजकारणाचे वाहक असतात. त्यांच्या वापरासरशी आपली राजकीय भावना चेतविली जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) दलित या शब्दातून अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जाती, अनुसूचित जाती वा वर्ग, आर्थिकदृष्ट्या शेषित व सामाजिकदृष्ट्या पीडित वर्ग, मागास वर्ग, इत्यादी अनेक अर्थच्छटा व्यक्त होतात.

७.४ सारांश

आपली राजकीय मानसिकता घडविण्याच्या कामी प्रचलित राजकारणातील कळीचे शब्द फार महत्वाची भूमिका बजावतात. विशिष्ट ऐतिहासिक परिस्थितीत या शब्दांना एक निश्चित राजकीय आशय प्राप्त झालेला असतो. साहजिकच राजकीय प्रक्रियेतील विविध हितसंबंधात्मक नाती व व्यवहार सूचित करण्याच्या कामी या शब्दांचा वापर सर्वस केला जातो. कळीच्या शब्दांचे अर्थ हे स्थूलमानाने स्पष्ट असले तरी बहुतांशी ते संदिग्ध असतात. या संदिग्धतेमुळेच या शब्दांना स्वतःची अशी लवचीकता प्राप्त झालेली असते. परिणामतः व्यापक संदर्भात जरी ते वापरले जात असले तरी संबंधितांना त्यातून नेमका अर्थबोध होतच असतो. त्यानुसार ते राजकीय प्रक्रियेत क्रियाशील होतही असतात. राजकीय प्रक्रियेतील बदलांबरोबर ह्या शब्दांचे अर्थ, आशयही बदलू शकतात. तथापि समकालीन राजकीय संदर्भ स्पष्ट करण्याच्या कामी या शब्दांचा उपयोग फारच प्रभावीपणे होऊ शकतो. म्हणूनच भिन्न हितसंबंधी गट आपापल्या राजकारणाच्या पूर्ततेसाठी हे शब्द आवर्जून वापरतात. त्यांच्या या वापरातून आपल्यावर काही एक राजकीय संस्कार होत जातो व त्यातून आपली मानसिकता घडविली जाते.

७.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) पुरोगामी व प्रतिगामी या शब्दांचा राजकीय अर्थ स्पष्ट करा.
- (२) राजकीय प्रक्रियेतील कळीचे शब्द कसे तयार होतात ते सांगा.
- (३) आदिवासी व बनवासी या शब्दांमधील राजकीय संदर्भ स्पष्ट करा.

७.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या परिसरातील स्थानिक राजकारणात वारंवार वापरल्या जाणाऱ्या ‘कळीच्या शब्दांची’ सूची करा.

७.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) ताकसांडे मधुकर (संपा.), बाबूराव बागूल : दलित साहित्य आजचे क्रांतिविज्ञान, १९८१, पृ. २६८-२७२.
- (२) धर्माधिकारी दादा, ‘बहुजन समाजवाद’, नवभारत, डिसें. १९४७, खंड १, अंक ३, पृ. १८-२४.
- (३) व्होरा राजेंद्र, पळशीकर सुहास व इतर, राज्यशास्त्र कोश, १९८७.
- (४) Roger Scruton, *A Dictionary of Political Thought*, 1982.
- (५) Josef Wilzynski, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, 1981.

घटक ८ : आपल्या पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये

अनुक्रमणिका

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रास्ताविक
- ८.२ विषय-विवेचन
  - ८.२.०१ आपल्या पंक्षपद्धतीचे स्वरूप
  - ८.२.०२ पक्षांचे बदलत गेलेले रूप
  - ८.२.०३ राष्ट्रीय पक्ष
  - ८.२.०४ सामाजिक पाया/आकांक्षा/हितसंबंधांचे रूप
  - ८.२.०५ विचारसरणी
  - ८.२.०६ प्रभावशाली नेते
  - ८.२.०७ आपले काही प्रादेशिक पक्ष
  - ८.२.०८ सामाजिक पाया/आकांक्षा/हितसंबंधांचे रूप
  - ८.२.०९ विचारसरणी
  - ८.२.१० प्रभावशाली नेते
- ८.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ८.४ सारांश
- ८.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ८.६ क्षेत्रीय कार्य
- ८.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

८.० उद्दिष्टे

भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्ष, दबावगट आणि संसदबाबूद्य राजकीय संघटना यांना महत्वाचे स्थान आहे. या घटकामध्ये आपणाला भारतातील राजकीय पक्षांचा विशेष अभ्यास करायचा आहे.

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- ★ भारतातील पक्षपद्धतीचे स्वरूप समजेल व वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
- ★ राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांचा उदय, त्यांची वाढ व त्यांच्यामध्ये झालेले विविध बदल यांची माहिती सांगता येईल.
- ★ राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवरील राजकीय पक्षांचे नेतृत्व करणाऱ्या काही महत्वाच्या प्रभावशाली नेत्यांच्या नेतृत्वगुणांची माहिती होईल.

- ★ हे राजकीय पक्ष समाजातील विविध सामाजिक व आर्थिक घटकांच्या हितसंबंधांचे व आकांक्षांचे कसे प्रतिनिधित्व करतात ते स्पष्ट करता येईल.

८.१ प्रास्ताविक

अठराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये राजकीय पक्षांना सुसंघटित स्वरूप प्राप्त होऊ लागले. प्रारंभी अशा राजकीय पक्षांच्या अभ्यास करणाऱ्या विचारवंतांनी राजकीय पक्षांकडे काहीश आदर्शवादी दृष्टिकोनातून पाहिले.

‘व्यापक राष्ट्रीय हितसंबंधांची जपवूक करणारी आणि संसदीय मागणी सरकार बनवून आपली ध्येये प्रत्यक्षात आणू पाहणारी व्यक्तींची संघटना म्हणजे राजकीय पक्ष, अशा आशयाच्या राजकीय पक्षांच्या व्याख्या एडमंड बर्कसारख्या विचारवंतांनी केल्या आहेत.

आधुनिक काळामध्ये आपली समाजरचना अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे. समाजातील विविध घटक राज्यसत्तेकडून अनेक प्रकारच्या अपेक्षा बाळगतात. या घटकांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक व इतर नानाविध क्षेत्रांतील मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी समाजामध्ये कितीतरी गट निर्माण होतात. या गटांतील सत्तास्पर्धेतून राजकीय पक्षांची निर्मिती व वाढ होत असते. तेहा राजकीय पक्षांचे स्वरूप या सत्तास्पर्धेच्या संदर्भात समजून घेतले पाहिजे असा आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांचा दृष्टिकोन आहे. मार्क्सवादी विचारवंत मात्र राजकीय पक्ष हे समाजातील वर्गीय हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात अशी भूमिका घेतात.

राजकीय पक्षांसंबंधी कोणताही दृष्टिकोन घेतला तरी आधुनिक राजकीय व्यवस्थेमध्ये त्यांना फार महत्वाचे स्थान आहे हे नाकारता येत नाही. समाजातील विविध प्रकारच्या आणि अनेक प्रसंगी परस्परविरुद्ध असणाऱ्या हितसंबंधांना एकत्र आणून त्यांच्यामध्ये सुसूत्रता आणण्याचे महत्वाचे काम मुख्यतः राजकीय पक्षांना पार पाडावे लागते. विविध सामाजिक, आर्थिक व राष्ट्रीय महत्वाच्या प्रश्नांसंबंधी सर्वांगीन विचार करून निश्चित

भूमिका मांडणे व त्याबाबत प्रभावी लोकमत निर्माण करण्याचे काम राजकीय पक्षांना करावे लागते. सत्तेमध्ये शांततामय बदल घडवून आणणे, आवश्यक तेव्हा सत्तेवर येऊन सरकार स्थापन करणे, जनता व शासनसंस्था यांमध्ये संबंध प्रस्थापित करणे, राजकीय नेतृत्वाची उभारणी करणे व समाजाला स्थैर्य प्राप्त करून देणे ही राजकीय पक्षांची कार्ये होते.

रूसो, जॉर्ज वॉशिंग्टनपासून अनेक आधुनिक विचारवंतांनी राजकीय पक्षांचे दोष दाखविले आहेत. राजकीय पक्षांमुळे क्षुद्र संकुचित प्रवृत्ती वाढीला लागतात, स्वार्थ आणि लाचलुचपतीला ऊत येते, देश आणि समाज अनेक गटांत विभागून फुटीर प्रवृत्तींना वाव मिळतो अशी टीका केली जाते. मुख्य म्हणजे राजकीय पक्षांमुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होऊन व्यक्तीला प्रसंगी स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीविरोधी वागवे लागते. यामुळे मानवेंद्रनाथ रॉय, जयप्रकाश नारायण, इत्यादी भारतीय विचारवंतांनी पक्षविरहित लोकशाहीचा पुरस्कार केला आहे.

पक्षविरहित लोकशाहीचे स्वप्न कितीही रम्य असले तरी राजकीय पक्षांना राजकीय व्यवस्थेमध्ये महत्त्व आहे ही वस्तुस्थिती असल्याने आपल्याला भारतातील राजकीय पक्षांची विशेष माहिती करून घ्यायची आहे.

८.२ विषय-विवेचन

८.२.१ आपल्या पक्षपद्धतीचे स्वरूप

भारतातील पक्षपद्धतीचा विकास स्वातंत्र्योत्तर काळात झाला असला तरी त्याची बीजे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहेत. जगातील अन्य लोकशाही देशामध्ये आढळणाऱ्या द्विपक्षपद्धती, बहुपक्षपद्धती यापेक्षा भिन्न अशा प्रकारची एक प्रबल पक्षपद्धती भारतामध्ये रुजत आहे. अशा प्रकारचे मत १९६० च्या सुमारास रजनी कोठारी, मॉरिश जोन्स, इत्यादी विचारवंतांनी व्यक्त केले. ही एक प्रबल पक्षपद्धती गेल्या पंचवीस वर्षांमध्ये अनेक स्थित्यंतरांमधून गेली असून भविष्यकाळामध्ये ती टिकेल किंवा कसे याबदल संभ्रम व्यक्त करण्यात येत आहे. किंवदून भारतामध्ये राजकीय पक्षांची वाढ झाली असली तरी येथे खन्या अर्थाने पक्षपद्धती निर्माण झालेली नाही अशा प्रकारचे मतही व्यक्त करण्यात येते. भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये वैचारिक भूमिकेबाबत आढळून येणारी संदिग्धता, पक्षांतराची लागण आणि व्यक्तिभोवती होणारी पक्षांची गुंफण यामुळे वरील मतांमध्ये तथ्यांश असल्याचे वाटते. तरीदेखील गेल्यांचा चालीस वर्षात भारतीय राजकीय व्यवस्थेत दिसून आलेल्या काही वैशिष्ट्यांच्या आधारे आपल्या पक्षपद्धतीचे स्वरूप कसे आहे याबदल काही निरीक्षणांची नोंद करता येईल.

काँग्रेस पक्षाची सार्वत्रिक निवडणुकांतील कामगिरी

आपल्या देशातील एक प्रबल पक्षपद्धतीचे सध्याचे स्वरूप व भवितव्य याबाबत कोणत्याही प्रकारचे विचार मांडले तरी ही संकल्पना समजून घेतल्याखेरीज आपल्या पक्षपद्धतीचे स्वरूप व तिचा विकास नीट लक्षात येणार नाही. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपण प्रामुख्याने इंग्लंडचे उदाहरण डोळ्यासमोर ठेवून संसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार केला. इतर अनेक देशांच्या संविधानातील तत्वांचा आपण स्वीकार केला असला आणि भारतीय परिस्थितीच्या संदर्भात आपल्या संविधानाला मूर्त स्वरूप दिले असले तरी आपल्या नेत्यांच्या मनावर छाप होती ती इंग्लंडच्या संसदीय पद्धतीची यात काही शंका नाही. इंग्लंडमधील संसदीय पद्धती यशस्वी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे तेथील द्विपक्षपद्धती. तेव्हा भारतामध्येही अशा प्रकारची द्विपक्षपद्धती रुजावी अशी आपल्या राष्ट्रीय नेत्यांची अपेक्षा होती. पहिली सार्वत्रिक निवडणूक होईपर्यंत काँग्रेस पक्ष अधिकारावर आला तरी त्याला विरोध करणारा समाजवादी पक्ष समर्थ बनू शकेल असा कित्येकांचा कयास होता. परंतु १९५२ मधील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसला ४५% मते मिळाली तरी लोकसभेत ७४.४% जागा (म्हणजे ४८९ पैकी ३६४ जागा) मिळाल्या. विरोधी पक्षांपैकी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाला ५.०% मते व फक्त २६ जागा मिळाल्या. समाजवादी पक्षाला १०.०५% मते मिळूनही केवळ १२ जागा मिळाल्या. तसेच राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुकांतील काँग्रेस पक्षाला ओरिसा आणि त्या वेळी अस्तित्वात असणारी पेप्सू व त्रावणकोर कोंचीन ही राज्ये वगळून इतर सर्व राज्यांत निर्विवाद बहुमत मिळाले.

काँग्रेस पक्षाची निवडणुकांतील ही भारारीची घोडदौड पुढे १९५७ व १९६२ च्या निवडणुकांमध्येही तशीच चालू राहिली. १९५७ मधील सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला लोकसभेत ४७.७८% मते व ७५.१% जागा म्हणजे ४९० पैकी ३७१ जागा मिळाल्या. केरळचा अपवाद वगळता इतर सर्व राज्यांत काँग्रेस पक्षाला बहुमत प्राप्त झाले. १९६२च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला लोकसभेत ४६.०२% मते मिळून ७२.१% जागा म्हणजे ४१४ पैकी ३६१ जागा मिळाल्या. घटकराज्यांच्या निवडणुकांत काँग्रेस पक्षाला, अनेक ठिकाणी तीव्र स्पर्धेला तोंड द्यावे लागले तरी जमू आणि काशमीरचा अपवाद वगळता इतर सर्व राज्यांत काँग्रेसला बहुमत मिळाले.

काँग्रेसच्या या वर्चस्वाला आणि त्यामुळे एक प्रबल पक्षपद्धतीला पहिला जबर धक्का १९६७ च्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीत वसला. लोकसभेमध्ये काँग्रेस पक्षाला ५२० पैकी २८३ जागा (५४.४२%) मिळाल्या. मतांची टक्केवारी ४०.७३% पर्यंत खाली आली व विरोधी पक्षांनी अनेक ठिकाणी युती करून सराळ लढत दिल्याने काँग्रेसला केंद्रस्थानी जेमतेम बहुमताच्या आधारे सरकार स्थापन करता आले. बिहार,

केरळ, मद्रास, ओरिसा, पंजाब, राजस्थान, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांत काँग्रेसला बहुमत न मिळाल्याने काँग्रेसेतर मंत्रिमंडळे अधिकारावर आली. अनेक घटकराज्यांत प्रादेशिक पक्षांना लक्षणीय यश मिळाले.

१९६७ मध्ये काँग्रेस पक्षाच्या झालेल्या या दारुण पराभवामुळे एक प्रबल पक्षपद्धती संपुष्टात येऊन तिची जागा बहुपक्षपद्धती घेणार असे वाटू लागले. त्यात १९६९ मध्ये काँग्रेस पक्षामध्ये फूट पडल्यानंतर तर काँग्रेस पक्षाचे अस्तित्वच धोक्यात येणार असे चिन्ह दिसू लागले. अशा परिस्थितीत पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी काँग्रेस पक्षाला नवचैतन्य प्राप्त करून दिले. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे तनखे रद्द करणे यांसारखी उचललेली पावले आणि ‘गरिबी हाटाओ’ ची जनसामान्यांना आकर्षून घेणारी घोषणा व विरोधकांनी केलेला नकारात्मक प्रचार या सर्व कारणामुळे काँग्रेस पक्षाला मार्च १९७१ मध्ये लोकसभेची मुदत संपण्यापूर्वी घेतलेल्या पाचव्या सार्वत्रिक निवडणुकांत अभूतपूर्व यश मिळाले. लोकसभेच्या एकूण ५१८ जागांपैकी काँग्रेसला (फुटीनंतरच्या इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील सत्तारूढ काँग्रेसला) ३५२ जागा (६८%) मिळाल्या. तसेच ४३.०७% मते काँग्रेसला मिळाली. काँग्रेस पक्षाच्या या अपूर्व यशामुळे श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे पक्षातील स्थान सर्वार्थने एकमेवाद्वितीयम् अशा प्रकारचे तर झालेच परंतु त्या खन्या अर्थने राष्ट्रनेत्यादेखील झाल्या. सत्तारूढ काँग्रेसचे रूपांतर इंदिरा काँग्रेसमध्ये होऊन लवकरच निर्वाचन आयोगाच्या निर्णयाप्रमाणेच हाच पक्ष भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष ठरला.

१९७१ मध्ये पाकिस्तानबरोबर भारताचे युद्ध होऊन बांगला देशाची निर्मिती झाली. यामुळे जनमानसातील इंदिरा गांधींची प्रतिमा अधिक उंचावली. त्याचा परिणाम १९७२ मध्ये झालेल्या विधानसभांच्या सार्वत्रिक निवडणुकांत दिसून आला. पहिल्याप्रथमच इंदिरा गांधी यांनी घेतलेल्या निर्णयाप्रमाणे विधानसभेच्या व लोकसभेच्या निवडणुकांची फारकत करण्यात आली होती. देशामध्ये निर्माण झालेल्या इंदिरा लाटेमध्ये १९६७ मध्ये विरोधी पक्षांनी मिळविलेले यश धुकून गेले. मेघालय, मणिपूर, गोवा या भारतीय संघराज्यातील लहान घटकांना अपवाद वगळता इंदिरा काँग्रेसची सरकारे सर्वत्र प्रचंड बहुमताने स्थापन झाली. अशा रितीने १९६७ ते १९७१ या कालखंडात एक प्रबल पक्षपद्धतीला लागलेले ग्रहण सुटून भारतीय राजकीय पद्धतीत एक प्रबल पक्षपद्धतीचे स्थान निश्चित झाले असा समज झाला.

परंतु याच वेळी इंदिरा गांधी आणि काँग्रेस पक्ष यांना विरोधी पक्षांकडून संघटित विरोध सुरु झाला. गुजरात आणि बिहार या दोन राज्यांत १९७४ मध्ये विद्यार्थ्यांनी भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन सुरु केले. या आंदोलनाचे नेतृत्व श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्याकडे आले आणि थोड्याच कालावधीत या नवनिर्माण आंदोलनाने इंदिरा गांधी यांच्या सत्तेला जबरदस्त आव्हान दिले. १२ जून १९७५ रोजी अलाहाबाद उच्च

न्यायालयाने इंदिरा गांधी यांची रायबरेली मतदारसंघातील निवडणूक अवैध ठरविल्यानंतर इंदिरा गांधी आणि काँग्रेसविरोधक यांच्यातील संघर्ष अगदी निकराला आला. अखेर २६ जून १९७५ रोजी पंतप्रधानांच्या सल्लियानुसार राष्ट्रपतींनी देशात आणिबाणी घोषित केली व वृत्तपत्रांवर कडक निर्बंध लादले. शेकडो काँग्रेसविरोधी राजकीय पक्षांचे नेते व कार्यकर्ते यांना अटकेत ठेवण्यात आले. देशामध्ये सर्वत्र डडपशाहीचे सत्र सुरु झाले.

अविश्वास आणि तणाव यांनी भारलेल्या अशा वातावरणामध्ये १८ जानेवारी १९७७ रोजी लोकसभेच्या विसर्जनाची घोषणा करण्यात आली. मार्च १९७७ मध्ये घेण्यात आलेल्या सहाव्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा फार मोठा पराभव झाला. काँग्रेसला ३४.५% मते आणि लोकसभेच्या ५४२ जागांपैकी फक्त १५४ जागांवर (२८.४%) समाधान मानावे लागले. नव्याने स्थापन झालेल्या जनता पक्षाला (समाजवादी, जनसंघ, संघटना काँग्रेस आणि भारतीय क्रांती दल एकत्रित) ४१.३% मते व लोकसभेच्या २९५ (५४.४%) जागा मिळाल्या. या निवडणुकीत विशेषत: उत्तरेकडील राज्यात काँग्रेसचे अक्षरश: पानिपत झाले. उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, पंजाब, हरियाणा आणि बिहार या राज्यांत काँग्रेसला एकही जागा मिळाली नाही. मध्य प्रदेश आणि राजस्थान या राज्यांत फक्त एक-एकच जागा मिळू शकली. इंदिरा गांधी यांचा रायबरेली व श्री. संजय गांधी यांचा अमेठी मतदारसंघातून पराभव झाला. काँग्रेस पक्षाच्या या पराभवाची कारणीमांसा कोणत्याही प्रकारची असो परंतु १९६७ पेक्षाही अधिक मोठ्या प्रमाणावर एक प्रबल पक्षपद्धतीला जबरदस्त हादरा बसला व या सिद्धांताच्या ग्राह्यतेबद्दल शंका व्यक्त करण्यात येऊ लागली.

लोकसभेच्या या निवडणुकांपाठोपाठ फंजाब, हिमाचल प्रदेश, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश, बिहार, ओरिसा आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांतील विधानसभांच्या निवडणुका घेण्यात आल्या. पंजाब व पश्चिम बंगाल व्यतिरिक्त इतर सातही राज्यांत जनता पक्षाची मंत्रिमंडळे अधिकारपदावर आली. परंतु जनता पक्षातील घटकपक्षांमध्ये असलेली अविश्वासाची भावना, अंतर्गत कलह आणि नेत्यांमध्ये असलेली तीव्र सत्तास्पर्धा यामुळे तसेच या सर्व काळात इंदिरा गांधींनी दाखविलेल्या राजकीय कौशल्यामुळे जनता पक्षाचे सरकार अधिकारावर फार काळ टिकू शकले नाही व १९८० मध्ये लोकसभेसाठी सातव्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या. या निवडणुकांत काँग्रेस पक्षाला ४२.७% मते मिळाली व लोकसभेत ५२९ पैकी ३६३ जागा (६६.७%) मिळाल्या. यानंतर बिहार, गुजरात, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा, पंजाब, राजस्थान, तामिळनाडू आणि उत्तर प्रदेश या नऊ राज्यांत विधानसभेच्या निवडणुका घेण्यात आल्या. महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू वगळता इंदिरा काँग्रेसला इतर सर्व राज्यांच्या विधानसभांत बहुमत प्राप्त झाले. अशा रितीने १९७७ ते १९८०

या कालखंडामध्ये एक प्रबल पक्षपद्धती मागे पडली होती तिची आता पुनर्स्थापना झाली. ३१ ऑक्टोबर १९८४ ला श्रीमती इंदिरा गांधी यांची हत्या झाल्यावर देशामध्ये गंभीर स्वरूपाचा पेचप्रसंग निर्माण झाला. या पाश्वर्भूमीवर डिसेंबर १९८४ मध्ये लोकसभेसाठी आठव्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या. या निवडणुकीत राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाला आतापर्यंतच्या सर्व निवडणुकांपेक्षा सर्वांत जास्त मते व जागा मिळाल्या. मते ४९.०७% मिळाली व लोकसभेच्या ५१३ जागांपैकी ४०३ म्हणजे ७८.५६% जागा मिळाल्या. तीन महिन्यांनंतर घेण्यात आलेल्या विधानसभांच्या निवडणुकांत आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, सिक्किम वगळता इतर राज्यांत म्हणजे बिहार, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, ओरिसा, राजस्थान, उत्तर प्रदेश या राज्यांत काँग्रेसला चांगले बहुमत मिळाले.

श्री. राजीव गांधी यांच्या पाच वर्षांच्या कारकिर्दीमध्ये काँग्रेस पक्षाला लोकसभेत निर्विवाद बहुमत असतानादेखील अनेक समस्यांना सातत्याने तोंड द्यावे लागले. काँग्रेस व विरोधी पक्ष यांतील सत्तास्पर्धा अधिक तीव्र स्वरूपाची झाली. राजीव गांधी यांचा राजकीय क्षेत्रातील अननुभवीपणा आणि बोफोर्स प्रकरणाने निर्माण केलेले संशयाचे वातावरण यांचा विरोधी पक्षांनी चांगला फायदा उठविला. त्यामुळे १९८९ च्या नोव्हेंबरमध्ये झालेल्या लोकसभेच्या नवव्या सार्वत्रिक निवडणुकांत काँग्रेस पक्षाला हार पत्करावी लागली आणि सत्तेवरून दूर द्यावे लागले. लोकसभेत काँग्रेस पक्षाला १९३ जागा मिळाल्या. जनता दलाला भारतीय जनता पक्ष व दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष यांच्या पाठिंब्याने राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार स्थापन करता आले. पाच राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुकाही लोकसभा निवडणुकांबोरेव पार पडल्या. त्यामध्ये आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटक राज्यांत काँग्रेसची मंत्रिमंडळे अधिकारावर आली. उत्तर भारतामध्ये काँग्रेसचा मोठा पराभव झाला तरी दक्षिण भारतामध्ये लोकसभेच्या एकूण १३० जागांपैकी १०५ जागा काँग्रेस पक्षाने जिंकल्या. दक्षिण भारताप्रमाणेच ईशान्य भारतातील अरुणाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय, त्रिपुरा, मिझोराम व नागालॅंड या सहोलहान राज्यांतील लोकसभेच्या सर्व १० जागा काँग्रेसलाच मिळाल्या.

सन १९९१, १९९६, १९९८ व १९९९च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेस (आय) पक्षास अनुक्रमे २२०, १४०, १४० व ११२ जागा मिळाल्या. १९९१ मध्ये काँग्रेस (आय) पक्षास इतर पक्षापेक्षा जास्त मते मिळाल्याने पी.व्ही. नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस (आय) पक्षाचे सरकार सत्तारूढ झाले. परंतु नंतरच्या लोकसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेस (आय) पक्षाला खूपच कमी जागा मिळाल्याने या पक्षास सत्तेपासून दूर राहावे लागले. सन १९९९ च्या मध्यावधी लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस (आय) पक्षास कर्नाटक, आसाम, पंजाब, मेघालय व नागालॅंड या राज्यांत बन्याच

प्रमाणात जागा मिळाल्या. परंतु उत्तर प्रदेश, बिहार, गुजरात, महाराष्ट्र, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, ओरिसा, पश्चिम बंगाल या राज्यांत काँग्रेस (आय) पक्षास फारच अत्यल्प प्रतिसाद मिळाला.

भारतीय पक्षपद्धतीतील स्थित्यंतरे

भारतामध्ये आतापर्यंत झालेल्या नऊ सार्वत्रिक निवडणुकांचा जो आढावा घेण्यात आला आहे त्यावरून भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होईल. भारतीय पक्षपद्धती खालील स्थित्यंतरांमधून गेलेली आहे.

(१) पहिला कालखंड (१९४७-१९६७) - एक प्रबल पक्षपद्धती

या कालखंडामध्ये काँग्रेस पक्षाचे केंद्रामध्ये व घटकराज्यांमध्ये वर्चस्व राहिले. १९६२ मधील चीनच्या आक्रमणानंतर काँग्रेसची लोकप्रियता ओसरू लागली. १९६४ मध्ये पं. जवाहरलाल नेहरूच्या निधनामुळे काँग्रेसमध्ये नेतृत्वाचा पेचप्रसंग निर्माण झाला तरी त्यातून मतैक्याने मार्ग शोधण्यात आला व लालबहादूर शास्त्रींची पंतप्रधानपदी निवड झाली. १९६५ मध्ये लालबहादूर शास्त्रींच्या निधनानंतर काँग्रेस पक्षाला दुसरा धक्का बसला. पक्षातील गटबाजी वाढू लागली. पुनःमतैक्याने इंदिरा गांधींची पंतप्रधानपदी निवड झाली.

(२) दुसरा कालखंड (१९६७-१९७१) - संयुक्त विधायक दलपद्धती

या कालखंडामध्ये अनेक राज्यांत काँग्रेसेतर पक्षांची संयुक्त सरकारे अधिकारावर आली. परंतु पक्षांतराची प्रवृत्ती, सत्तातालसा, आपापसातील क्षुद्र हेवेदावे व व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा यामुळे ही सरकारे स्थिर राजवट देऊ शकली नाहीत. याच कालखंडात १९६९ मध्ये काँग्रेसमध्ये फूट पडली. केंद्रस्थानी काँग्रेसचे सरकार असले तरी पक्षाचे सामर्थ्य खूपच कमी झाले होते.

(३) तिसरा कालखंड (१९७१-१९७७) - द्वितीय एक प्रबल पक्षपद्धती

इंदिरा गांधींच्या समर्थ नेतृत्वामुळे काँग्रेस पक्ष केंद्रस्थानी व घटकराज्यांमध्ये पूर्ववत सत्ता गाजवू लागला. परंतु देशातील विरोधी चलवळींमुळे १९७५ मध्ये आणीबाणी पुकारण्यात आली.

(४) चौथा कालखंड (१९७७-१९७९) - द्विपक्षपद्धती

विरोधी पक्षांनी केलेल्या एकजुटीमुळे जनता पक्ष सत्तेवर आला. परंतु जनता पक्षामधील घटकपक्षांतील अंतर्गत कलहाने पक्ष अधिकारपदावर टिकू शकला नाही. काही काळ जनता पक्ष व काँग्रेस पक्ष असे दोन तुल्यबळ पक्ष निर्माण होतील अशी शक्यता भासू लागली.

(५) पाचवा कालखंड (१९८०-१९९०) - तृतीय एक प्रबल पक्षपद्धती

इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्ष पुनः केंद्रस्थानी व अनेक घटकराज्यांमध्ये सर्वेवर आला. १९८४ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधींची हत्या झाल्यानंतर काँग्रेस पक्षाला लोकसभा निवडणुकीत अभूतपूर्व यश मिळाले.

(६) सहावा कालखंड (१९९१ ते १९९९) - संयुक्त विधायक दलपद्धती

या कालखंडात सन १९९१, १९९६, १९९८ व १९९९ मध्ये चार वेळा लोकसभेच्या निवडणुका झाल्या. या कालखंडातील निवडणुकीत एकाही पक्षास बहुमत प्राप्त झाले नाही. त्यामुळे वेळोवेळी विविध पक्षांचे संयुक्त सरकार प्रस्थापित झाले.

प्रादेशिक व बहुपक्ष पद्धती

प्रादेशिक पक्षाची सरकारे पूर्वीही घटकराज्यांत अधिकारावर आली होती. परंतु आता हे प्रादेशिक पक्ष अनेक घटकराज्यांमध्ये प्रभावी ठरत असल्याचे दिसत आहे. (उदाहरणार्थ, आसाम गण परिषद, तेलगू देसम, द्रविड मुन्नेत्र कल्घम, अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कल्घम, शिवसेना, नेशनल कॉन्फरन्स) काही राष्ट्रीय पक्षांची लोकप्रियता विशिष्ट घटकराज्यांपुरती मर्यादित राहिल्याने त्यांना प्रादेशिक पक्षांचे स्वरूप येऊ लागले आहे. केंद्रामध्ये निर्विवाद बहुमतामध्ये नसणारा जनता दल राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार स्थापन करू शकला. यामुळे भारतामध्ये बहुपक्षपद्धतीचा उदय होईल किंवा काय ते पाहावयाचे. अशा प्रकारच्या बहुपक्षपद्धतीमध्ये अर्थात प्रादेशिक पक्षांना विशेष महत्वाचे स्थान असणार.

भारतातील पक्षपद्धती कोणत्या स्थित्यंतरांमधून गेली ते आपण पाहिले. त्यावरून काही गोष्टी स्पष्ट होतात. स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या पहिल्या वीस वर्षांमध्ये एक प्रबल पक्षपद्धती अस्तित्वात होती. तिला १९६७ मध्ये पहिला धक्का बसला. परंतु १९७१ मध्ये इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाने पुन्हा एक प्रबल पक्षपद्धतीची स्थापना झाली. १९७७ मध्ये या एक प्रबल पक्षपद्धतीची पुन्हा जबर धक्का बसला. परंतु १९८० मध्ये तिला तिसरा धक्का बसला असून आता ही एक प्रबल पक्षपद्धतीच संपुष्टात आली. याबोरोबरच दुसरी महत्वाची गोष्टीही लक्षात ठेवली पाहिजे की प्रारंभी वीस वर्षे अस्तित्वात असलेल्या एक प्रबल पक्षपद्धतीमध्ये वेळोवेळी बदल होत गेलेला आहे.

एक प्रबल पक्षपद्धती

पं. जवाहरलाल नेहरू पंतप्रधानपदी असताना रूढ झालेल्या एक प्रबल पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

(१) ही पक्षपद्धती खुल्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये कार्य करणारी पक्षपद्धती असल्याने, साम्यवादी देशांमध्ये आतापर्यंत रूढ असलेल्या एकपक्षपद्धतीपेक्षा तिचे स्वरूप सर्वस्वी भिन्न आहे. या पक्षपद्धतीमधील प्रबलपक्षाला विरोधी पक्षांचे अस्तित्व, लोकशाही संकेत आणि भारतीय संविधानाचे स्वरूप घेऊन कार्य करावे लागते.

(२) ही पक्षपद्धती मतैक्याने चालते. विविध प्रकाराची राजकीय मते आणि हितसंबंध यांना सामावून पक्षामध्ये स्थूलमतैक्य निर्माण केले जाते. त्यामुळे कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय प्रश्नांबाबत पक्षामध्ये टोकाची भूमिका घेतली जात नाही. पक्षाचे धोरण मध्यममार्गी असते.

(३) या पक्षपद्धतीमध्ये विविध गटांत अंतर्गत स्पर्धा चालू असते. पक्षामध्ये असलेले हे दुहीगट व समान विचारांचे विरोधी पक्ष यांच्यामध्ये संबंध प्रस्थापित होतात. त्यामुळे विरोधी पक्ष धोरण निर्मितीमध्ये प्रबलपक्षावर प्रभाव पाढू शकतो.

अशा प्रकाराची एक प्रबल पक्षपद्धती यशस्वी रितीने चालावी यासाठी पुढील गोष्टी आवश्यक असतात :

(१) पक्षाच्या सर्वोच्च नेतृत्वावर कोणत्याही एका दुहीगटांचा प्रभाव असता कामा नये. पक्षनेतृत्व गटबाजीपासून अलिप्प राहिले तरच त्यांना पक्षांतर्गत गटांमध्ये तडजोड घडवून आणता येते व धोरणविषयक बाबतीत मतैक्य निर्माण करता येते.

(२) प्रबलपक्षाला विधानमंडळामध्ये प्रभावी बहुमत पाहिजे. असे असले तरच पक्षाच्या नेत्यांना पक्षांतर्गत गटांवर नियंत्रण ठेवता येणे शक्य होते.

(३) पक्षांतर्गत दुहीगटांचे अस्तित्व होता होईल तितके सहिणुता दाखवून खपवून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रबलपक्षाला आपले सर्वसमावेशक स्वरूप कायम ठेवता येते.

(४) पक्षातील मतैक्य कायम ठेवण्यासाठी वैचारिक संदिग्धतेची देखील गरज असते. त्यामुळे राष्ट्रीय जीवनातील अनेक प्रवाहांना आणि गटांना एकत्र ठेवता येते.

पं. नेहरूंच्या काळामध्ये ही एक प्रबल पक्षपद्धती भारतामध्ये स्थिरावली याचे मुख्य कारण म्हणजे स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये काँग्रेस पक्षाने समाजातील विविध घटक आणि वर्ग यांना एकत्र आणून साम्राज्यशाहीशी दुंज दिली. त्यामुळे समाजाच्या विविध स्तरांतून काँग्रेसला निवडणुकांच्या

राजकारणामध्ये भरघोस पाठिंबा मिळाला. काँग्रेस पक्षामध्ये कोणताही महत्वाचा निर्णय घेताना मतैक्याच्या पद्धतीचा वापर स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून होत होता. त्यामुळे पक्षांतर्गत मतभेद सामोपचाराने भिटविणे व ते एका विशिष्ट मर्यादिपेक्षा न ताणणे ही पक्षातील निर्णयप्रक्रियेची वैशिष्ट्ये होती. अशा रितीने भिन्न विचारांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या व्यक्ती आणि व्यक्तिसमूह काँग्रेसच्या विशाल छत्राखाली एकत्र आल्याने विरोधी पक्षांची भारतामध्ये पुरेशी वाढ होऊ शकली नाही. त्यांची शक्ती सीमित राहिल्याने त्यांना सत्तेच्या वर्तुळामध्ये परिघावरच स्थान राहिले.

इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली १९७१ मध्ये अस्तित्वात आलेली दुसरी एक प्रबल पक्षपद्धती आणि पुन्हा १९८० मध्ये अस्तित्वात आलेली तिसरी एक प्रबल पक्षपद्धती व नेहरूंच्या काळातील एक प्रबल पक्षपद्धती यांच्यामध्ये असलेला गुणात्मक फरक लक्षात घेतला पाहिजे.

पंडित नेहरूंच्या काळातील एक प्रबल पक्षपद्धती मतैक्यावर आधारित होती. सरदार वळूभर्भाई पटेल यांच्या निधनानंतर पंडित नेहरूंना काँग्रेस पक्षामध्ये तुल्यबल प्रतिस्पर्धी राहिला नाही. तरीही पंडित नेहरूंचा पिंड लोकशाहीवादी असल्याने त्यांनी काँग्रेसमध्ये मतैक्याची पद्धती कायम राखली. घटकराज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांच्या व अन्य मंत्र्यांच्या नेमणुकीमध्ये शक्यतो हस्तक्षेप केला नाही. काँग्रेस पक्षामध्ये अंतर्गत निवडणुका पक्षाच्या घटनेप्रमाणे वेळोवेळी होत होत्या. पक्षाच्या कार्यकारिणीमध्ये व अखिल भारतीय काँग्रेस समितीमध्ये अधिक मनमोकळी चर्चा होत होती. पक्षश्रेष्ठांच्या धोरणाला सामान्य सभासद प्रसंगी विरोध करण्याचे धैर्य दाखवू शकत होते.

इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील एक प्रबल पक्षपद्धती खेरेतर एक नेतृत्वागामी पद्धती बनली. इंदिरा गांधींनी स्वसामर्थ्याने पक्षामध्ये १९६९ मध्ये घडवून आणलेली फूट आणि देशातील जनमानसामध्ये त्यांची उंचावलेली प्रतिमा, राजकीय डावपेच लढविण्याचे त्यांचे कौशल्य यांमुळे पक्षातील कार्यकर्त्यांमध्येच नव्हे तर वरच्या पातळीवरील पक्षाच्या नेत्यांमध्येदेखील त्यांची जरब निर्णय झाली. पक्षाची सर्व सूत्रे श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्याकडे केंद्रित झाली. पक्षामध्ये अंतर्गत स्वातंत्र्य कुंठित झाले. पक्षांतर्गत निवडणुका होईनाशा झाल्या. काँग्रेसचे संघटनात्मक स्वरूप जाऊन ती एक व्यक्तिप्रधान संघटना बनली, अंखेरीस संघटनेलाही व्यक्तीचे नाव (इंदिरा काँग्रेस) प्राप्त झाले. थोडक्यात म्हणजे मतैक्य पद्धती व जो एक प्रबल पक्षपद्धतीचा आत्मा तोच या दुसऱ्या एक प्रबल पक्षपद्धतीने (१९७१-१९७७) गमावला. तिसऱ्या एक प्रबल पक्षपद्धतीमध्येदेखील (१९८०-१९८७) यात फारसा फरक पडला नाही. वास्तविक आणीबाणीच्या (१९७५-१९७७) काळानंतर काँग्रेस पक्षामध्ये मतैक्य पद्धतीची पुन्हा स्थापना होईल व पक्षांतर्गत टीका करण्याचे स्वातंत्र्य पक्षसभासद अधिक मोकळेपणाने वापरतील अशी अपेक्षा होती. तथापि, इंदिरा

गांधींच्या नेतृत्वाचे स्वरूप मूलतः न बदलण्याने या द्वितीय एक प्रबल पक्षपद्धतीत फारसा फरक पडला नाही. श्री. राजीव गांधी १९८४ मध्ये काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष व भारताचे पंतप्रधान झाल्यावरही या पद्धतीमध्ये विशेष बदल झाला नाही. फक्त श्री. राजीव गांधी यांच्याभोवती संगणक सळ्यागारांचे नवे वर्तुळ निर्माण झाले आणि पक्षामध्ये व शासनामध्ये व्यवस्थापकीय तंत्राने निर्णय घेण्याची नवी पद्धती निर्माण झाली.

भारतीय पक्षपद्धतीला एक प्रबल पक्षपद्धती म्हणावे का याबद्दल आजच्या बदललेल्या राजकीय परिस्थितीमध्येच शंका व्यक्त केली जात आहे असे नाही. १९६० च्या सुमाराला जेव्हा भारतीय पक्षपद्धतीचे वर्णन ‘एक प्रबल पक्षपद्धती’ असे केले जात होते तेव्हादेखील या शब्दप्रयोगाने काँग्रेस पक्षाचे खेरे स्वरूप व्यक्त होत नाही असा आक्षेप घेण्यात आला होता. त्याहूनही महत्वाचा आक्षेप असा घेण्यात आला की एक प्रबल पक्षपद्धतीने भारतीय पक्षपद्धतीत प्रमाणापेक्षा अधिक असमतोल असल्याचा जो भास निर्माण होतो तो योग्य नाही. कोणत्याही निवडणुकीत काँग्रेसला एकूण झालेल्या मतदानाचा विचार करता निर्णयिक बहुमत केव्हाच मिळाले नाही. अगदी १९८४ मध्ये देखील इंदिरा गांधींच्या हत्येमुळे काँग्रेस पक्षाच्या बाजूने सहानुभूतीची लाट निर्माण झाली असतानादेखील काँग्रेसला पूर्वीच्या निवडणुकांमध्ये मिळालेल्या मतांपेक्षा जास्त म्हणजे ४९.०७% मते मिळाली. याचा अर्थ असा की सर्वसाधारणतः ४५% मते भिळूनदेखील काँग्रेस पक्ष आपण स्वीकारलेल्या साध्या बहुमताच्या मतदान पद्धतीने अधिकारावर राहिला. याउलट सर्व विरोधी पक्षांनी एकजूट केल्यानंतर किंवा निदान निवडणूक समझौता केल्यावर काँग्रेस पक्षाला १९७७ व १९८० मध्ये सत्तेवरून दूर जावे लागले असे दिसून येते.

सन १९९१ च्या १०व्या लोकसभा निवडणुकीत राजीव गांधी हत्येचा प्रभाव असल्याने काँग्रेस (आय) पक्षास २२० जागा मिळाल्या. या निवडणुकीत कोणत्याच पक्षास बहुमत मिळाले नाही. काँग्रेस (आय) पक्षास सर्वांत जास्त जागा मिळाल्याने राष्ट्रपतींनी काँग्रेसचे (आय) नेते पी.व्ही. नरसिंहराव यांना सरकार स्थापनेसाठी पाचारण केले होते. सन १९९६ च्या ११व्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस (आय) पक्षास फक्त १४० जागा मिळाल्या तर भाजपला १६१, राष्ट्रीय आघाडीस ११७ जागा मिळाल्या. काँग्रेस (आय) पक्षाने कोणत्याही परिस्थितीत भाजपला पाठिंबा न देता काँग्रेस (आय) पक्ष सरकारमध्ये सामिल न होता राष्ट्रीय आघाडी व डावी आघाडी यांच्या संयुक्त मोर्चा सरकारला बाहेरून पाठिंबा दिला. सन १९९८ च्या १२व्या लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणुकीत काँग्रेस (आय) पक्षास १४० जागा व त्यांच्या मित्रपक्षास २६ जागा मिळाल्या होत्या. काँग्रेस (आय) अल्पमतात असल्याने सत्तेपासून दूर राहावे लागले. सन १९९९ च्या १३व्या लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणुकीत काँग्रेस (आय) पक्षास केवळ ११२ जागा मिळाल्या. सन १९५२ पासून झालेल्या अनेक

लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेसला मिळालेल्या जागांच्या तुलनेत सन १९९९ मध्ये मिळालेल्या जागा सर्वांत कमी होत्या. सन १९९९ च्या लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणुकीच्या वेळी काँग्रेस (आय) पक्षात फूट पडून शंरद पवार व संगमा यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष स्थापन झाला. या पक्षास महाराष्ट्रात सहा व मेघालय राज्यात एक जागा मिळाली. राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष निर्मितीमुळे काँग्रेस (आय) पक्षास उतरती कळा लागली आणि भारतीय पक्षपद्धतीचे वैशिष्ट्य असलेली एक प्रबळ पक्षपद्धती कालबाह्य ठरू पाहत आहे.

भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप एक प्रबळ पद्धतीच्या संदर्भात अनेकदा वर्णन केले जात असल्याने त्यासंबंधीची विस्ताराने माहिती पाहिली. भारतीय पक्षपद्धतीची इतर अनेक वैशिष्ट्ये संक्षेपाने सांगता येतील.

भारतीय पक्षपद्धतीची इतर वैशिष्ट्ये

(१) भारतातील अनेक पक्षांचा उदय हा काँग्रेस पक्षातून झालेला आहे. स्वातंत्र्याच्या लढ्याचे नेतृत्व करणाऱ्या काँग्रेस पक्षाचे स्वरूप एखाद्या वटवृक्षाप्रमाणे होते. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये काँग्रेस पक्षातील अनेक राजकीय गट बाहेर पडून त्यांनी काँग्रेसविरोधी पक्षांची स्थापना केली. अनेक वेळेला काँग्रेस सोडून गेलेले गट व व्यक्ती कालांतराने काँग्रेस पक्षात परत आले तर काही असंतुष्ट गट व व्यक्ती काँग्रेस पक्षातून बाहेर जात राहिल्या. भारतीय पक्षपद्धती ही खुली व्यवस्था असल्याने काँग्रेस व इतर पक्ष यांच्यातील ही आंतरप्रक्रिया सातत्याने चालू राहिली आहे. त्यामुळे भारतातील अनेक राजकीय पक्षांना दबावगटांसारखे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.

(२) भारतातील अनेक पक्षांमधील वैचारिक मतभेदांचे स्वरूप बरेचदा संदिग्ध असते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्य हेच अंतिम उद्दिष्ट असल्याने काँग्रेसला विचारप्रणालीच्या बाबतीत कोणतीही ठाम भूमिका घेता आली नाही व त्याची आवश्यकतादेखील भासली नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर हाती आलेली सत्ता टिकविण्याच्या दृष्टीने ध्येयधोरणातील आणि विचारप्रणालीच्या बाबतीतील ही संदिग्धता काँग्रेस पक्षाला उपकारक ठरली. काँग्रेस पक्षामध्ये ग्रामपातळीपासून केंद्रीय पातळीपर्यंत अनेक दुहीगट परस्परविरोधी कार्य करताना सातत्याने दिसून येतात. या दुहीगटातील मतभेद वैचारिक स्वरूपाचे नसून ते मुख्यतः व्यक्तिसंघर्ष आणि सत्तेतील भागीदारी यांच्याभोवती फिरताना आढळतात. काँग्रेसेतर पक्षदेखील याला अपवाद नाहीत. विचारप्रणालींचा विचार केला तर काँग्रेस पक्ष आणि जनतादल तसेच भारतीय साम्यवादी पक्ष आणि मार्क्सवादी पक्ष यांच्यातील मतभेदांच्या सीमारेषा इतक्या पुस्ट आहेत की त्यांच्या कार्यक्रमातील फरक निश्चितपणे सांगता येणे अवघड आहे.

(३) भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व भारतीय जनता पक्ष यांचा अपवाद वगळता इतर बहुतेक सर्व

पक्षांकडे शिस्तबद्ध संघटना व शिस्तबद्ध कार्यकर्त्यांची फळी नाही. त्यामुळे काँग्रेस, जनता दल यांसारख्या पक्षांमध्ये पक्षनेतृत्वावर उघड आरोप करणे, नेत्यांनी दिलेले आदेश धुडकावणे, पक्षाच्या अधिकृत उमेदवारांविरुद्ध निवडणूक लढविणे किंवा पक्षात राहन त्यांच्याविरुद्ध छुप्या कारवाया करणे या गोष्टी नित्यनियमाने घडत असतात आणि आपल्या सार्वजनिक जीवनाचा एक अपरिहार्य भाग म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. बरेचदा पक्षत्रैषी पक्ष दुभंगण्याच्या भीतीने अशा गोष्टींकडे कानाडोळा करतात. या सर्व कारणांमध्ये पक्षशिस्तीमध्ये विलक्षण शिथिलता निर्माण होते.

(४) भारतीय राजकीय पक्ष - बंद, घेराव, धरणे, उपोषण यांसारख्या असंसदीय मार्गाचा वाढत्या प्रभाणावर अवलंब करीत आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सत्याग्रहाच्या साधनांना सत्ताप्राप्तीच्या शोधामध्ये हे विकृत रूप प्राप्त झालेले दिसते. दुसऱ्या बाजूला प्रस्थापित मूल्यांना असल्याने समाजव्यवस्थेला झुगारून देऊ इच्छिणारे नक्षलवादांसारखे क्रांतिकारक गट आदिवासी आणि मागास भागांमध्ये काम करताना दिसतात. क्रांतीच्या मागानेच समाजपरिवर्तन शक्य आहे असे त्यांना वाटते. तथापि, अलीकडे काही नक्षलवादी निवडणुका लढविताना दिसतात.

(५) अनेकदा भारतातील राजकीय पक्षांची केंद्रीय कार्यकारिणी व राज्यशाखा तसेच त्याच पक्षाच्या भिन्न राज्यातील पक्षशाखा यांचे परस्परविसंगत वर्तन आढळून येते. संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या काळात बहुतेक राजकीय पक्षांचे धोरण त्या पक्षांच्या महाराष्ट्र शाखांनी मान्य केले नव्हते. आजही बेळगाव-कारवारसारख्या सीमाप्रश्नावर कर्नाटक व महाराष्ट्राच्या सर्व पक्षशाखांचे धोरण परस्परविरोधी आढळते. मंडळ आयोगाबाबत राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारने घेतलेल्या निर्णयाबाबत (ऑगस्ट १९९०) जनता दलाच्या महाराष्ट्र शाखेचा निर्णय हरियाणा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश या पक्षशाखांपेक्षा वेगळा आहे.

(६) बहुतेक सर्व राजकीय पक्षांमध्ये काही पक्षनेत्यांना इतके महत्व प्राप्त झाले आहे की, त्या नेत्यांवाचून त्या पक्षांचा विचारच करता येत नाही. विभूतिपूजा हा भारतीय समाजाचा गुण भारतातील राजकीय पक्षांनी आत्मसात केलेला दिसतो. काँग्रेसमध्ये पं. जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी, समाजवादी पक्षामध्ये डॉ. रामनोहर लोहिया, द्रविड मुनेत्र कळघममध्ये अण्णा दुराई, तेलुगू देसममध्ये एन.टी. रामाराव ही त्यांतील काही उदाहरणे.

(७) पक्षबांधणीच्या कार्यामध्ये भाषा, जाती, धर्म यांसारख्या घटकांचा उपयोग करून भारतामध्ये काही पक्षांची उभारणी झाली आहे. तामिळनाडूतील द्रविड मुनेत्र कळघम आणि अणा द्रविड मुनेत्र कळघम, आंध्र प्रदेशातील तेलुगू देसम, आसामातील आसाम गण परिषद, महाराष्ट्रातील शिवसेना यांना

भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मितेचा आधार आहे. रिपब्लिकन पक्ष, झारखंड पक्ष यांसारख्या पक्षांना पक्षबांधणीमध्ये जातींचा आधार लाभला आहे. हिंदू महासभा, रामराज्य परिषद, अकाली दल यांसारख्या पक्षांना धर्मचा आधार आहे. अधिक बारकाईने पाहिले तर काही राष्ट्रीय पक्षांच्या जिल्हा वा तालुका पातळीवरील पक्षशाखांवर एखाद्या धर्मचा किंवा जातीच्या व्यक्तींचा अधिक प्रभाव आढळतो असे दिसते. एखाद्या राष्ट्रीय पक्षाला एखाद्या जिल्ह्यामध्ये विशिष्ट जातींचा पाठिंबा असला तर त्या ठिकाणी दुसऱ्या जातीचा निराळ्या राष्ट्रीय पक्षाला पाठिंबा असल्याचे चिन्ह दिसते. पक्षबांधणी, पक्षीय राजकारण या आधुनिक प्रक्रिया आहेत. भारतामध्ये वर उल्लेख केलेल्या पारंपरिक समाजघटकांचा पक्षबांधणीच्या आधुनिक प्रक्रियेसाठी मोठ्या कौशल्याने उपयोग करून घेण्यात आलेला आहे.

(८) पाश्चिमात्य देशातील राजकीय पक्षांची निर्मिती विधिमंडळ सदस्यांनी केलेली दिसून येते. भारतामध्ये मात्र बहुतेक सर्व राजकीय पक्षांचा उदय कोणत्या ना कोणत्यातील राजकीय वा सामाजिक चळवळीमधून झालेला दिसतो. कॅंग्रेसची निर्मिती राजकीय चळवळीमधून झाली. द्रविड मुन्नेत्र कळघमसारखे पक्ष ब्राह्मणेतर चळवळीमधून निर्माण झाले. रिपब्लिकन पक्षाचा उदय दलितांच्या चळवळीमधून झाला.

(९) भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये फूट, विलिनीकरण, पुन्हा फूट, आघाडी व युती अशा तऱ्यांच्या प्रवृत्ती सारख्या दिसून येतात. त्यामुळे भारतातील राजकीय पक्षपद्धतींचे स्वरूप एखाद्या तडे गेलेल्या आरशाप्रमाणे झाले आहे. व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा किंवा क्षुलुक महत्वाचे वैचारिक मतभेद यातून समाजवादी पक्ष, साम्यवादी पक्ष हे अनेकदा दुभंगले, कॅंग्रेस पक्षदेखील याला अपवाद राहिला नाही. पक्षांमध्ये फाटाफूट झाल्यानंतर काही काळ राजकीय धूवीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाल्यासारखी वाटते. परंतु या प्रक्रियेला यश येईल असे वाटत असतानाच पुन्हा पक्षोपपक्षांतील सुंदोपसुंदीला ऊत येतो असे नेहमीच दिसून आले आहे. १९६७ मध्ये कॅंग्रेसचा अनेक घटक राज्यांत पराभव झाला तेव्हा तेथे संयुक्त विधायक दलांची मंत्रिमंडळे अधिकारावर आली. परंतु थोड्याच राजकीय पक्षांतराची साथ सुरु झाली व ही राजकीय धूवीकरणाची प्रक्रिया मंदावली. आणीबाणीनंतर १९७७ मध्ये जनता पक्ष अधिकारावर आला तेव्हा राजकीय धूवीकरणाची प्रक्रिया यशस्वी होणार असे काही काळ वाढू लागले तोच त्या पक्षामध्ये फूट पडली. १९९० मध्ये जनता दल अधिकारावर आल्यावर काहीशा सावधगिरीने राजकीय धूवीकरणासाठी प्रयत्न सुरु झाले.

(१०) राजकीय धूवीकरणाच्या प्रथलानांना यश आले नाही तरी दोन वा अधिक पक्षांनी एकत्र येऊन संमिश्र मंत्रिमंडळे स्थापन करण्याची पद्धती केंद्रामध्ये व अनेक घटकराज्यांमध्ये रूढ होऊ

पाहत आहे, याची सुरुवात १९६७ मध्ये बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, इत्यादी राज्यांमध्ये झाली. तथापि हा प्रयोग त्या वेळी टिकू शकला नाही. परंतु त्यानंतरच्या काळामध्ये पश्चिम बंगालमधील डाव्या आघाडीचे सरकार दीर्घकाळ अधिकारावर आहे. केरळमधील भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष व कॅंग्रेस यांचे संमिश्र सरकार अच्युत मेनन यांच्या नेतृत्वाखाली अधिकारावर आले. १९७७ मध्ये केंद्रामध्ये जनता पक्ष अधिकारावर आला. संघटना कॅंग्रेस, जनसंघ व समाजवादी पक्ष हे त्याचे घटक होते. १९७८ मध्ये महाराष्ट्रात शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली पुरोगामी लोकशाही दलाचे संमिश्र सरकार अधिकारावर आले. १९९० मध्ये केंद्रामध्ये अधिकारावर आलेल्या राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारामध्ये जनता दल, जनकांग्रेस, तेलुगू देसम, आसाम गण परिषद, इत्यादी पक्ष सामील झाले होते. यावरून भविष्यकाळामध्ये राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रादेशिक पक्ष यांची संमिश्र मंत्रिमंडळे केंद्रात व घटकराज्यांत अधिकारावर येण्याची ही प्रक्रिया दीर्घकाळ चालू राहील व त्यातूनच राजकीय पक्षांचे धूवीकरण घडून येईल अशी शक्यता दिसते.

(११) भारतामध्ये पहिल्याप्रथम संसदीय मार्गने केरळ राज्यात साम्यवादी पक्ष अधिकारावर (१९५७) आला. केरळप्रमाणेच त्रिपुरा आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांतही साम्यवादी पक्ष संसदीय लोकशाहीच्या मार्गने अधिकारावर आलेला आहे.

(१२) अखेरीस भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप पाहत असताना भारतातील राजकीय पक्षांचे स्थूल वर्गीकरण करणे उचित ठेल. हे वर्गीकरण अर्थातच सर्वसमावेशक व पूर्णतः समाधानकारक मानता येणार नाही. तथापि, भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी त्याची मदत होईल.

(अ) मध्यममार्गी पक्ष - कॅंग्रेस, जनता दल

(आ) उजवे पक्ष - भारतीय जनता पक्ष

(इ) डावे पक्ष - भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्कसवादी कम्युनिस्ट पक्ष, मार्कसवादी-लेनिनवादी कम्युनिस्ट पक्ष

(ई) प्रादेशिक, राज्य व स्थानिक पातळीवरील पक्ष-अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम (तामिळनाडू), शेतकरी कामगार पक्ष, शिवसेना (महाराष्ट्र), अकाली दल (अनेक गट पंजाब), नेशनल कॉन्फरन्स (जम्मू आणि काश्मीर), आसाम गण परिषद (आसाम), तेलुगू देसम (आंध्र प्रदेश) आणि झारखंड पक्ष (बिहार); इत्यादी.

वरील वर्गीकरण एखाद्या निश्चित तत्वाला धरून केलेले आहे असे नाही. या वर्गीकरणातील पहिल्या तीन गटांतील पक्ष त्यांच्या वैचारिक स्वरूपामुळे परस्परांपासून वेगळे करता येतात. कॅंग्रेस किंवा जनता दलासारखे पक्ष वैचारिक भूमिकेबाबत फार आग्रही नसले तरी त्यांनी लोकशाही समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता या तत्वांचा स्वीकार केलेला असून ते काहीसे डावीकडे झुकलेले मध्यममार्गी पक्ष आहेत. भारतीय जनता पक्षाला उजवा पक्ष मानण्याचे कारण या पक्षाची आर्थिक क्षेत्रातील भूमिका नसून

सामाजिक क्षेत्रात हा पक्ष काहीसा पुनरुज्जीवनवादी आहे हे होय. डावे पक्ष समाजामध्ये क्रांतिकारक बदल घडवून आणू पाहतात. त्यांनी साम्यवादी विचारसरणीचा स्वीकार केलेला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील कोष्टक पूर्ण करा.

कॅग्रेस पक्षाला लोकसभेत मिळालेल्या जागा आणि
मतांची टक्केवारी -

निवडणूक वर्ष	एकूण जागा	कॅग्रेसला मिळालेल्या जागा	किती टक्के मते
१९५२	४८९		४५.००
	४९०	३७१	४७.७८
१९६२	४९८		
१९६७	५२०		४०.७३
	५४२		३४.०५

(आ) एका वाक्यात उत्तरे द्या.

(१) राष्ट्रपतींनी या देशात आणीबाणी के व्हा
पुकारली?

(२) लोकशाहीतील प्रमुख पक्षपद्धती कोणत्या ?

(३) एक प्रबळ पक्ष पद्धतीचा आत्मा कोणता ?

८.२.२ पक्षांचे बदलत गेलेले रूप

शंभराहून अधिक वर्षांच्या मार्गील इतिहासकाळात भारतातील पक्षपद्धती उत्क्रांत कशी झाली व त्यामधून नवनवीन पक्षांचा उदय आणि विकास कसा झाला त्याचा शोध थोडक्यात घ्यावयाचा आहे.

ब्रिटिशांच्या राजवटीमध्ये इंग्रजी भाषेचे शिक्षण मिळालेला सुशिक्षित लोकांचा नवीन वर्ग प्रामुख्याने मोठ्या शहरांतून निर्माण होऊ लागला. परकीय राजवटीखाली भारतीय समाजाचा मागासलेपणा व ब्रिटिश समाजाशी त्याची तुलना याबाबतीत या आंग्लविद्याविभूषित वर्गामध्ये विचारमंथन होऊ लागले. त्यातून भारतीय जनतेच्या व प्रामुख्याने या सुशिक्षित वर्गाच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी कलकत्ता येथे नॅशनल असोसिएशन (१८७५), पुणे येथे सार्वजनिक सभा (१८७०) व मंद्रास येथे महाजनसभा स्थापन झाली (१८८१). यातूनच पुढे अलंन ॲक्टेविहिन द्यूम या ब्रिटिश प्रशासकीय अधिकाऱ्याने

घेतलेल्या पुढाकारामुळे भारतीय राष्ट्रसभा किंवा इंडियन नॅशनलची स्थापना १८८५ मध्ये झाली. प्रारंभी ब्रिटिश राजकर्त्यांशी सुसंवाद साधून अर्ज आणि विनंत्या याद्वारे आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या या संघटनेला हळूहळू एका राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. १९०७ मध्ये सुरत येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात काँग्रेसमध्ये जहाल व मवाळ यांच्यातील फूट विकोपाला गेली आणि लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय आणि बिपिनचंद्र पासू यांच्या नेतृत्वाखालील जहालांना काही काळ (१९०७ ते १९१६) काँग्रेसबाहेर राहून कार्य करणे भाग पडले. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर काँग्रेसचे नेतृत्व महात्मा गांधींकडे आले. महात्मा गांधींनी काँग्रेसला नवीन घटना आणि संघटनात्मक स्वरूप प्राप्त करून दिले. त्यामुळे काँग्रेस ही राष्ट्रव्यापी व जनसामान्यांची संघटना बनली. आतापर्यंत शहरी उच्चवर्णीयांच्या या संघटनेमध्ये ग्रामीण भागातील शेतकी वर्ग तसेच विविध जातीजमातींचे आणि धर्माचे लोक मोठ्या संख्येने सामील झाले. अर्थात काँग्रेसच्या या प्रातिनिधिक स्वरूपाला त्या काळाच्या काही मर्यादाही होत्या. त्याकाळात संस्थानातील जनतेला काँग्रेसमध्ये प्रवेश मिळालेला नव्हता. कोट्यवधी आदिवासी आणि दलित या संघटनेपासून दूर राहिलेले होते. नंतरच्या काळामध्ये मुस्लीम काँग्रेसपासून दुरावर्ले. तरीही या सर्व मर्यादा मान्य करूनही काँग्रेसला एका विशाल राष्ट्रव्यापी संघटनेचे रूप महात्मा गांधींच्या नेतृत्वामध्ये प्राप्त झाले यात काही शंका नाही.

परकीय राजवटीशी लढा व स्वातंत्र्यप्राप्ती ही काँग्रेसची उद्दिष्ट सर्वमान्य स्वरूपाची असल्याने काँग्रेसअंतर्गत अनेक स्वतंत्र राजकीय गटांचा समावेश होऊ शकला. हे गट कधी काँग्रेसमध्ये राहून तर कधी बाहेर राहून कार्य करीत. काही गट काँग्रेसमध्ये राहूनच काँग्रेसच्या धोरणांमध्ये त्यांना अनुकूल अशा प्रकारचा बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत असत. उदाहरणार्थ, चित्रंजन दास, मोतीलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसमध्ये स्वराज्य पक्ष कार्य करू लागला. काँग्रेसने असहकाराचे आंदोलन १९२० मध्ये म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली सुरू करून कायदेमंडळ, शिक्षणसंस्था, न्यायमंडळ यांच्यावर बहिष्कार टाकला. तथापि, स्वराज्य पक्षाने कायदेमंडळांमध्ये विरोध करून वैधानिक प्रतिरोध करण्याचे धोरण अवलंबिले.

एकोणिसाब्या शतकामध्ये सर सर्यद अहमद खान (१८१७-१८८९) यांनी मुस्लिमांमध्ये सामाजिक व राजकीय जागृती घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. १९०५ मधील बंगालच्या फाळणीनंतर हिंदू व मुसलमान यांच्यातील अविश्वासाची भावना वाढीला लागली. यातूनच पुढे १९०६ मध्ये मुस्लीम लीगची स्थापना केली गेली. लखनौ करार (१९१६), खिलाफत चळवळ (१९२०) अशा काही प्रसंगांमुळे

काँग्रेस व मुस्लीम लीग यांच्यामध्ये सहकार्य झाले तरी १९३९ नंतर भारतातील बहुसंख्य मुस्लीम लीगकडे वळले. यातूनच पुढे मुस्लीम लीगने १९४० मध्ये लाहोर येथे भरलेल्या अधिवेशनात स्वतंत्र ‘पाकिस्तान’ची मागणी केली. मुस्लीम पुनरुज्जीवनवादी चळवळीला समांतर अशी हिंदू पुनरुज्जीवनवादी चळवळ याच कालखंडात सुरु झाली व त्योतून १९४५ मध्ये हरिद्वार येथे अखिल भारतीय हिंदू सभा स्थापन करण्यात आली. त्याचेच नामकरण पुढे एप्रिल १९४१ मध्ये हिंदू महासभा असे झाले. मुस्लीम लीगच्या आक्रमण धोरणाविरोधी हिंदू जनमत सुसंघटित करणे या उद्देशाने हिंदू महासभेची स्थापना झाली.

धार्मिक हितसंबंधांवर आधारलेल्या राजकीय पक्षांचा उदय होत असतानाच साम्यवादी व समाजवादी विचारप्रणालींचे आकर्षण तरुणांमध्ये वाढत होते. यातूनच साम्यवादी पक्ष आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षांची स्थापना झाली. तथापि हे दोन्ही पक्ष विशेषत: काँग्रेस समाजवादी पक्ष काँग्रेसच्या गोटामध्ये राहून कार्य करीत होते.

बोल्शेविक क्रांतीच्या (१९१७) प्रभावाने १९२० पासून ताशकंद, मेक्सिको, बर्लिन, कॅलिफोर्निया, इत्यादी ठिकाणी भारतीय युवकांचे मार्क्सवादी गट कार्य करू लागले. पुढे श्री. सत्यभक्त या काँग्रेस कार्यकर्त्याने डिसेंबर १९२५ मध्ये कानपूर येथे बोलावलेल्या बैठकीतून साम्यवादी पक्षाची स्थापना झाली. पक्षाचे अनेक मान्यवर सभासद अखिल भारतीय काँग्रेस समितीचेही निर्वाचित सदस्य होते. १९२९ मध्ये साम्यवादी कार्यकर्त्यांची मोठ्या प्रमाणावर धरपकड झाली. ही बंदी १९४२ मध्ये उठली. तोपर्यंत या पक्षाचे सभासद काँग्रेस, काँग्रेस अंतर्गत असलेला काँग्रेस समाजवादी पक्ष, काँग्रेसच्या कामगार व शेतकरी संघटना यांच्यामार्फत कार्य करीत होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या आरंभीच्या दोन वर्षांत भारतीय कम्युनिस्टांचा युद्धाला विरोध होता. परंतु जर्मनीने रशियावर आक्रमण केल्यानंतर फॅसिझमिरुद्ध लोकयुद्ध सुरु झाले असे म्हणून भारतीय कम्युनिस्टांनी ब्रिटनबरोबर सहकार्य करण्याची भूमिका घेतली. १९४२ मध्ये काँग्रेसच्या ‘भारत छोडो’ आंदोलनाला विरोध केला. ब्रिटिशांच्या युद्धप्रयत्नांना राष्ट्रीय सहकार्य दिले. पाकिस्तानाच्या मुस्लीम लीगने केलेल्या मागणीला जवळजवळ पाठिंबा दिला. या कारणांमुळे या पक्षाला भारतीय जनतेची प्रारंभी मिळालेली सहानुभूती ओसरली. त्यामुळे १९४२ मध्ये राष्ट्रीय चळवळीपासून हा पक्ष दुरावला आणि काँग्रेसचे या पक्षाशी असलेले संबंध स्वातंत्र्यपूर्व काळातच तुटले. १९६४ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडली व साम्यवादी पक्ष (मार्क्सिस्ट) हा एक नवीन पक्ष उदयाला आला. पुढे १९६९ मध्ये याही पक्षात फूट पाढून आणखी साम्यवादी पक्ष (मार्क्सिस्ट-लेनिनिस्ट) निर्माण झाला.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात काँग्रेसमध्येच राहून काँग्रेसने समाजवादी धोरणाचा अंगीकार करावा यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या तरुणांनी श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली मे

१९३४ मध्ये पाटणा येथे काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाला पं. जवाहरलाल नेहरू यांचीही सहानुभूती होती. या पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी व नेत्यांनी १९४२ च्या लढ्यामध्ये भाग घेऊन भूमिगत आंदोलन चालविले. त्यामुळे विशेषत: तरुण या पक्षाकडे वळले. प्रारंभी महात्मा गांधींना या पक्षाचे धोरण पसंत नसले तरी कालांतराने महात्माजींच्या विचारांमध्येही बदल झाला आणि त्यांच्यामध्ये व समाजवादी नेत्यांमध्ये भावनिक नाते निर्माण झाले. समाजवादी नेत्यांनाही भारतीय परिस्थितीच्या संदर्भात अधिक व्यवहारवादी विचार करून नवीन लोकशाही समाजवादाचे तत्वज्ञान मांडप्याची आवश्यकता भासू लागली होती. महात्मा गांधींचे सत्याग्रही तत्वज्ञान आणि मार्क्सवाद यांची सांगड घालणे शक्य आणि औचित्यपूर्ण आहे असेही त्यांना वाटू लागले होते. अशा रितीने काँग्रेसमध्ये अनुकूल परिस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता असतानाच घटना परिषदेच्या निवडणुका झाल्या. या निवडणुका ज्या कॅबिनेटमिशन योजनेप्रमाणे झाल्या त्याला समाजवादांचा विरोध असल्याने त्यांनी घटना परिषदेच्या निवडणुकांवर बहिष्कार टाकला.

काँग्रेसमधील सरदार पटेल व इतर उजव्या विचारसरणीच्या नेत्यांमध्ये आणि समाजवादी नेत्यांमध्ये काँग्रेसच्या ध्येयधोरणांबाबत वैचारिक मतभेद होते. महात्मा गांधींच्या हत्येनंतर काँग्रेसच्या घटनेमध्ये सरदार पटेलांच्या प्रेरणेने एक महत्वाचा बदल करण्यात आला. या बदलानुसार कोणत्याही काँग्रेस सदस्याने दुसऱ्या राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व स्वीकारण्यावर बंदी घालण्यात आली. यामुळे समाजवादांना काँग्रेसमध्ये राहून कार्य करणे अवघड झाले व १९४८ मध्ये त्यांनी काँग्रेसचा त्याग करून समाजवादी पक्षाची स्थापना केली. पुढे मे १९५१ मध्ये आचार्य कृपालानी यांनी काँग्रेस पक्षाचा त्याग करून कृषक मजदूर प्रजा पक्षाची स्थापना केली. समाजवादी पक्षाने या नवीन पक्षाची युती करून १९५२ च्यां पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका लढविल्या. परंतु त्यात त्यांना फारसे यश मिळाले नाही. तथापि, ऑगस्ट १९५२ मध्ये या दोन्ही पक्षांचे विलीनीकरण होऊन प्रजासमाजवादी पक्षाचा जन्म झाला. समाजवादी नेत्यांवर मार्क्सवाद, गांधीवाद आणि केबियन समाजवाद या विचारसरणींचा प्रभाव असल्याने या पक्षात नेहमीच वैचारिक मतभेद उद्भवत राहिले. याला नेत्यांच्या व्यक्तिगत संघर्षाची जोड मिळाल्याने भारतातील समाजवादी चळवळीचा इतिहास अनेक फाटाफुटींनी भरलेला आहे.

१९५५ मध्ये काँग्रेसशी कोणत्याही प्रकारे सहकार्य न करण्याची भूमिका घेणाऱ्या डॉ. राममनोहर लोहियांनी जुन्या समाजवादी पक्षाचे पुनरुज्जीवन केले. जून १९६४ मध्ये समाजवादी पक्ष व प्रजासमाजवादी पक्षांचे विलीनीकरण झाले. परंतु ते अल्पजीवी ठरल्याने संयुक्त समाजवादी पक्ष व

प्रजासमाजवादी पक्ष असे दोन पक्ष कार्य करू लागले. १९७१नंतर या दोन्ही पक्षांचे विलिनीकरण समाजवादी पक्षांमध्ये करण्याचे प्रयत्न पुन्हा एकदा सुरू झाले. अखेरीस आणीबाणीच्या काळात १८ जानेवारी १९७७ मध्ये अस्तित्वात आलेल्या जनता पक्षामध्ये बहुतेक सर्व समाजवादी एकत्र आले. १९८८ मध्ये जनता पक्ष आणि भारतीय लोकदलाचे विलिनीकरण होऊन जनता दलाची निर्मिती झाली. तेव्हा आज समाजवादी पक्षाला स्वतंत्र अस्तित्व राहिलेले नसले तरी पूर्वाश्रिमंचे अनेक पक्षात विखुरलेले समाजवादी नेते व कार्यकर्ते सध्या जनता दलात एकत्र आले आहेत असे म्हणता येईल.

२१ ऑक्टोबर १९५१ रोजी डॉ. श्यामप्रसाद मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली नवी दिल्ली येथे भारतीय जनसंघाची स्थापना झाली. त्याआधी डॉ. मुखर्जी हिंदू महासभेचे नेते होते व १९५० पर्यंत ते मध्यवर्ती मंत्रिमंडळामध्ये मंत्री होते. नेहरू-लियाकत करार व पूर्वबंगालातील निर्वासितांचा प्रश्न याबाबत त्यांचे पं. नेहरूंशी मतभेद झाल्याने मंत्रिमंडळातून राजीनामा दिला व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातील कार्यकर्त्त्याच्या सहकाऱ्याने त्यांनी या नवीन पक्षाची स्थापना केली. पूर्वीच्या हिंदू महासभेपेक्षा या नवीन पक्षाचे स्वरूप वेगळे होते. हिंदू महासभेचे आवाहन धार्मिक भावनेवर आधारलेले होते तर जनसंघाचे आवाहन सांस्कृतिक राष्ट्रवादी भावनेला होते असे म्हणता येईल. ‘एक संस्कृती, एक जनता आणि एक राष्ट्र’ या अखंड भारताच्या विचाराने जनसंघ निर्माण झाला. स्थापनेनंतर पुढच्याच वर्षी झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत या पक्षाला उल्लेखनीय यश मिळाले. तथापि, या पक्षाची वाढ प्रामुख्याने हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये झाली. १९७७ मध्ये हा पक्ष जनता पक्षामध्ये विलीन झाला. परंतु दुहेरी सदस्यत्वाचा वाद जनता पक्षामध्ये निर्माण झाल्यानंतर १९८० मध्ये पूर्वीच्या जनसंघ नेत्यांनी भारतीय जनता पक्षाची स्थापना केली.

भारतीय राजकारणातील दुसरा उजव्या मतप्रणालीचा पक्ष म्हणजे स्वतंत्र पक्ष. त्याची स्थापना पूर्वीचे काँग्रेसनेते श्री. राजगोपालाचारी यांच्या प्रेरणेने झाली. १९५५ मध्ये ‘आवडी’ येथे काँग्रेसचे समाजवादी समाजरचनेचे ध्येय स्वीकारल्यानंतर काँग्रेस डाव्या विचारसरणीच्या वर्चस्वाखाली जाणार हे न रुचल्याने मुक्त अर्थव्यवस्था आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा पुरस्कार करणारा हा पक्ष १९५९ मध्ये स्थापन झाला. १९६२ मधील सार्वत्रिक निवडणुकांत या पक्षाला चांगले यश मिळाले आणि १९६७ मध्ये हा पक्ष लोकसभेत प्रमुख विरोधी पक्षही बनला. गुजरात, मद्रास (तामिळनाडू), ओरिसा, राजस्थान या राज्यांतील विधानसभांच्या निवडणुकांतही या पक्षाला लक्षणीय यश मिळाले. तथापि, या पक्षाला मिळालेला पाठिंबा संस्थानिक, जमीनदार, व्यापारी वर्ग, निवृत्त प्रशासकीय अधिकारी अशांचा असल्याने या पक्षाला सामान्य जनतेमध्ये मोठ्या प्रमाणात सहानुभूती मिळाली नाही.

उजव्या विचारसरणीचा आणखी एक पक्ष म्हणजे भारतीय क्रांती दल. याची स्थापना १९६७ मध्ये असंतुष्ट काँग्रेसजनांनी केली. भांडवलशगाही आणि समाजवाद या दोन आर्थिक विचारप्रणालींमध्ये समन्वय घडवून आणण्याचा हेतू असलेला हा पक्ष काही अंशी गांधीवादी विचारांनीही प्रेरित झाला होता. शेतीविषयक कार्यक्रमाला या पक्षाने प्राधान्य दिल्याने उत्तरेकडील हिंदी भाषिक राज्यात विशेषत: उत्तर प्रदेशमध्ये आहेर, जाट, गुजर, रजपूत या मध्यम शेतकरी जातीतून या पक्षाला पाठिंबा मिळाला.

२९ ऑगस्ट १९७४ रोजी स्वतंत्र पक्ष व भारतीय क्रांती दल यांचे विलिनीकरण होऊन ‘भारतीय लोकदल’ हा नवीन पक्ष उदयाला आला. या पक्षामध्ये उत्कल काँग्रेस, राष्ट्रीय लोकतांत्रिकदल, किसान मजदूर पक्ष, पंजाब खेतीवादी जमीनदारी युनियन आणि संयुक्त समाजवादी पक्षातील एक गट हे अन्य पाच लहान पक्षही सामील झाले.

१९७५ मध्ये भारतात आणीबाणी घोषित केल्यानंतर देशातील राजकीय चित्र एकदम बदलले. एकत्र आल्याशिवाय काँग्रेस पक्षाशी सामना करता येणार नाही हे स्पष्ट दिसल्यानंतर परिस्थितीच्या दडपणाखाली जनसंघ, समाजवादी पक्ष संघटना, काँग्रेस, भारतीय क्रांतीदल हे पक्ष एकत्र आले. २५ मे १९७६ रोजी जनता पक्षाच्या स्थापनेची घोषणा करण्यात आली. तथापि, औपचारिक दृष्टीने हा पक्ष मार्च १९७७ मध्ये अस्तित्वात आला. मार्च १९७७ मध्ये सहाव्या लोकसभेसाठी जनता पक्षाने निवडणुका लढवून सर्वांत जास्त जागा संपादन केल्या. निवडणुकीनंतर जगजीवनराम यांच्या नेतृत्वाखालील ‘लोकशाहीसाठी काँग्रेस’ हा पक्षही जनता पक्षात सामील झाला. जनता पक्षाचे सरकार २४ मार्च १९७७ रोजी: अधिकारावर आले. परंतु घटकपक्षातील कलह, चरणसिंग यांची महत्वाकांक्षा, राष्ट्रीय स्वयंसेवकसंघाशी पूर्वीच्या जनसंघाने ठेवलेल्या संबंधामुळे निर्माण झालेला दुहेरी सदस्यत्वाचा वाद या व अन्य अनेक कारणांनी जनता पक्ष फार काळ अधिकारावर टिकू शकला नाही. अखेरीस जुलै १९७९ मध्ये श्री. मोरारजी देसाई यांनी पंतप्रधानपदाचा राजीनामा दिला व जनता पक्षाचे सरकार अधिकारावर दुहेरी सुरू झाली. १९७९ मध्ये चौधरी चरणसिंग यांनी जनता (सेक्युलर) या पक्षाची स्थापना केली. त्याचेच पुढे लोकदलामध्ये रूपांतर झाले. जानेवारी १९८० मध्ये सातव्या लोकसभेच्या निवडणुका होऊन काँग्रेस पक्ष पुन्हा अधिकारावर आला. त्यानंतर एप्रिल १९८० मध्ये जनसंघ नेत्यांनी भारतीय जनता पक्षाची स्थापना केली.

या मध्यंतरीच्या काळामध्ये इंदिरा गांधींनी काँग्रेस पक्षामध्ये १९६९ नंतरची दुसरी फूट घडवून आणली. त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाखालील पक्ष इंदिरा काँग्रेस या नावाने ओळखला जाऊ लागला. इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाला विरोध असणाऱ्या

कॉंग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष देवराज अर्स असल्याने तो प्रथम कॉंग्रेस (यू) व नंतर कॉंग्रेस (जे) व त्यानंतर कॉंग्रेस (समाजवादी) म्हणून ओळखला जाऊ लागला. पुढे १९८८ मध्ये इंदिरा कॉंग्रेसमध्ये कॉंग्रेस (समाजवादी) पक्ष विलीन झाला.

१९८८ मध्येच जनता पक्ष, जनमोर्चा (इंदिरा कॉंग्रेसमध्यून बाहेर पडलेल्या व्यक्तींनी स्थापन केलेली आघाडी), लोकदल एकत्र येऊन जनता दलाची स्थापना झाली व त्याचे अध्यक्ष श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग बनले. अशा रितीने भारतीय राजकारणामध्ये आता (१) कॉंग्रेस, (२) जनता दल, (३) भारतीय जनता पक्ष, (४) मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष आणि (५) भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष हे पाच महत्वाचे राष्ट्रीय पक्ष कार्य करत आहेत. त्यातील कॉंग्रेस व जनता दल हे मध्यममार्गी, भारतीय जनता पक्ष उजव्या विचारसरणीचे व दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष ढाव्या विचारसरणीचे पक्ष आहेत. असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. त्यांचा अधिक परिचय आपणाला करून घ्यायचा आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) जोड्या लावा.

'अ' गट	'आ' गट
(१) इंडियन नेशनल कॉंग्रेसची स्थापना	(क) १८७०
(२) स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी	(ख) १९५१
(३) बोल्शेविक क्रांती	(ग) १९४०
(४) भारतीय जनसंघाची स्थापना	(घ) १९१७
(५) सार्वजनिक सभेची स्थापना	(च) १८८५
(६) साम्यवादी पक्षाची स्थापना	

८.२.३ राष्ट्रीय पक्ष

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्ष

स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी प्रभावी जन-आंदोलन उभारून नंतर राष्ट्रबांधणी आणि शासन या दुहेरी जबाबदारीचे आव्हान स्वीकारणारी कॉंग्रेस ही आशिया आणि अफ्रिका खंडातील सर्वांत जुनी व तितकीच वैशिष्ट्यपूर्ण राजकीय संघटना आहे.

१८८५ मध्ये कॉंग्रेसची स्थापना झाली तेव्हा व त्यानंतर दीर्घकाळ ती एक विविध राजकीय संघटना आणि इतर संस्था यांनी पाठविलेल्या प्रतिनिधींची महासभा होती. १९०८ च्या मुमारास कॉंग्रेसमध्ये अखिल भारतीय पातळीपासून तो प्रांत, जिल्हा आणि तालुका पातळीपर्यंत निर्वाचित समित्यांनी कार्य करण्यास प्रारंभ केला.

१९२० नंतर महात्माजींनी कॉंग्रेसला राष्ट्रीय पातळीवरील निर्णय प्रक्रिया घडवून आणणारी एक संघटना म्हणून तिची रचना एखाद्या पिरेमिडसारखी केली. त्यामध्ये कालानुरूप बदल होऊन आजची कॉंग्रेस संघटना बनली आहे. पक्षाचा सर्वात लहान घटक म्हणजे ब्लॉक, वॉर्ड किंवा विभाग (मंडळ) कॉंग्रेस समिती होय. तिच्यावर जिल्हा किंवा शहर कॉंग्रेस समिती असते. घटकराज्य पातळीवर प्रदेश कॉंग्रेस समिती ही सर्वोच्च समिती असते. विभाग-समित्यांच्या खालील समित्यांची रचना करावयाची का आणि कशी करावयाची हे ठरविण्याचा अधिकार प्रदेश कॉंग्रेस समितीला देण्यात आलेला आहे. परंतु साधारणतः पक्षाचे लहान घटक विशेष कार्य करताना दिसून येत नाही. त्यामुळे जिल्हा कॉंग्रेस समितीला पक्षाच्या संघटनात्मक कार्यात विशेष महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसते.

राष्ट्रीय पातळीवर अखिल भारतीय कॉंग्रेस समिती असते. कॉंग्रेस संघटनेबाबतचे सर्व नियम ही समिती ठरवीत असते. तिच्यामध्ये प्रदेश कॉंग्रेस समितीने आपणातून निवडलेले एकअष्टमांश सभासद असतात. कॉंग्रेस संघटनेच्या या पिरेमिडच्या शिखरावर कॉंग्रेसची कार्यकारिणी असते. तिच्यामध्ये कॉंग्रेसचे अध्यक्ष आणि इतर वीस सभासद असतात. या वीस सभासदांतील दहांची अखिल भारतीय कॉंग्रेस समितीने निवड केलेली असते व इतर दहा सभासदांची नेमणूक अध्यक्ष करतात.

कॉंग्रेस संघटनेमध्ये कॉंग्रेस कार्यकारिणीला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. अखिल भारतीय कॉंग्रेस समितीची एक उपसमिती म्हणून कॉंग्रेस कार्यकारिणी ही पक्षातील सर्वोच्च कार्यकारी सत्ता असून पक्षाने व अखिल भारतीय कॉंग्रेस समितीने निश्चित केलेले धोरण आणि कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणणे हे तिचे पहिले कार्य. या दृष्टीने निदान घटनात्मक दृष्टीने तरी कार्यकारिणीला पक्षाचे धोरण ठरविण्यामध्ये पुढाकार घ्यावा लागतो. कार्यकारिणीचे दुसरे कार्य म्हणजे पक्षातील प्रमुख प्रशासक म्हणून पक्षातील सभासद आणि विविध पातळीवर कार्य करण्याच्या घटक संस्थांवर तसेच प्रदेश कॉंग्रेस समित्यांवर नियंत्रण ठेवणे व त्यांना मार्गदर्शन करणे आणि पक्षशिस्त मोडणाच्या व पक्षाच्या धोरणांविरुद्ध वागणाच्या व्यक्ती आणि समित्या यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई करणे, पक्ष व शासन यांच्यात सुसंवाद व समन्वय साधणे हे कार्यकारिणीचे तिसरे कार्य. हे कार्य पार पाडताना कार्यकारिणी संसदीय मंडळ या उपसमितीमार्फत कार्य पाहते. या संसदीय मंडळात कॉंग्रेस अध्यक्ष आणि इतर सात सभासद असतात. चवथे आणि शेवटचे कार्य म्हणजे संसद आणि घटकराज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकांमध्ये पक्षाचे उमेदवार निश्चित करणे, हे कार्य कार्यकारिणी मध्यवर्ती निवडणूक

समितीमार्फत पार पाडते. या निवडणूक समितीला संसदीय मंडळाचे सभासद व अखिल भारतीय काँग्रेस समितीने निवडलेले सात सभासद असतात.

१९४६ मध्ये हंगामी शासनाची जबाबदारी काँग्रेस पक्षाकडे आल्यानंतर पक्ष आणि शासन यांच्यातील संबंधांबाबत अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. अर्थकारण, संरक्षण आणि अनेक महत्त्वांच्या प्रश्नांबाबत शासनाला निर्णय घ्यावे लागतात आणि गुप्ततेच्या दृष्टीने त्यांची चर्चा सहजरितीने काँग्रेस कार्यकारिणीमध्ये करता येणार नाही. तेव्हा काँग्रेसने आखून दिलेल्या सर्वसामान्य धोरणविषयक चौकटीच्या आत राहून दैनंदिन प्रश्नासनविषयक प्रश्नांसंबंधीचे आणि धोरणविषयीचे निर्णयस्वार्तंत्र्य शासनातील मंत्र्यांना द्यावे असे पं. जवाहरलाल नेहरूचे मत होते. शिवाय संसदीय पद्धतीमध्ये शासनाचे धोरण आणि कारभार यांना एक वेगळे बळण लावण्याची विशेष जबाबदारी पंतप्रधानाला पार पाडावी लागते याची पं. नेहरूना पंतप्रधानपदाची सूत्रे हाती घेतल्यावर जाणीव झाली होती. तथापि, काँग्रेस कार्यकारिणीतील अनेक सदस्यांना या प्रश्नांच्या गुंतागुंतीचे स्वरूप कळू न शकल्याने पक्षसंघटनेचे वर्चस्व शासनावर असले पाहिजे असा आग्रह त्यांनी घरला. त्यातूनच प्रथम काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. कृपलानी व पं. नेहरू (१९४७) व नंतर पक्षाध्यक्ष राजर्षी टंडन व पं. नेहरू (१९५१) यांच्यामध्ये गंभीर स्वरूपाचे मतभेद निर्माण झाले. अखेरीस पं. जवाहरलाल नेहरूनी १९५१ मध्ये पंतप्रधानाबाबोरच पक्षाध्यक्षाची सूत्रेही हाती घेतली आणि पक्ष व शासन यात सुसंवाद साधण्याचा प्रयत्न केला. १९५४ मध्ये पं. नेहरूनी काँग्रेसचे अध्यक्षपद सोडून दिले तरी, त्यानंतरचे सर्व काँग्रेस अध्यक्ष त्यांच्या पूर्वसंमतीनेचे अधिकारपदावर येऊ शकले. तसेच पं. नेहरूच्या काँग्रेस पक्षातील सर्वश्रेष्ठ स्थानामुळे या सर्व अध्यक्षांची निवड बिनविरोध झाली. काँग्रेस अध्यक्षाची भूमिका पंतप्रधान आणि ज्येष्ठ काँग्रेस नेते यांच्या सल्ल्याने पक्षाचे दैनंदिन कामकाज चालविण्यापुरती मर्यादित राहिली.

२७ मे १९६४ रोजी पं. जवाहरलाल नेहरूचे निधन झाले आणि त्यांचा राजकीय वारस निश्चित करण्याच्या प्रश्नामुळे पुन्हा एकदा सुमारे एक तपानंतर काँग्रेसच्या अध्यक्षाची प्रतिष्ठा काही काळ तरी उंचावली. यानंतर निदान १९६७ सालापर्यंत काँग्रेस अध्यक्ष, कार्यकारिणी आणि मुख्य म्हणजे घटकराज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांना पक्षांतर्गत राजकारणामध्ये महत्त्व प्राप्त झाले. १९६९-७० मध्ये इंदिरा गांधीनी काँग्रेसचे विभाजन घडवून आणल्यानंतर पुन्हा पंतप्रधानांचे पक्षावरील वर्चस्व पूर्ण प्रस्थापित झाले आणि ते काहीशा कमी प्रमाणात का होईना राजीव गांधी पंतप्रधान असतानाही टिकून राहिले. एवढेच नव्हे तर इंदिरा गांधी व राजीव गांधी यांच्याकडे पंतप्रधानपदाबोर पक्षाचे अध्यक्षपदही आले. त्यामुळे पक्ष आणि शासन यांच्यातील संबंधांचा प्रश्न तेवढा गंभीर स्वरूपाचा मानला गेला नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून काँग्रेस कार्यकारिणीला संघटनेतील प्रमुख प्रशासकाची भूमिका पार पाडावी लागली आहे. विविध पातळींवर दुफळी असणे आणि परस्परांशी रस्सीखेच करणारे गट असणे हे काँग्रेस पक्षाचे एक वैशिष्ट्य आहे. अशा दुहीगटांमध्ये समझौता घडवून आणणे किंवा त्यांच्या बाबतीत लवादाची किंवा मध्यस्थाची भूमिका पार पाडणे आणि शेवटी पक्षांतर्गत ऐक्य व पक्षशिस्त राखणे ही कार्ये कार्यकारिणीला करावी लागत आहेत. काँग्रेस सत्तारूढ झाल्यावर अशा प्रकारच्या अंतर्गत संघर्षाला जसजसा ऊत येऊ लागला, त्या प्रमाणात कार्यकारिणीच्या या कार्यात वाढ होत गेली. भारतीय परंपरेच्या कोणत्याही संघर्षामध्ये तटस्थ लवाद नेमणे ही गोष्ट सर्वमान्य आणि रूढ असल्याने कार्यकारिणीच्या या कार्याला महत्त्व प्राप्त झाले.

पक्षांतर्गत गटबाजी हा भारतातील सर्वच राजकीय पक्षांना मिळालेला शाप आहे. परंतु काँग्रेस पक्षाचे वैशिष्ट्य असे की, पक्षातील विविध गटांना बरोबर घेऊन, त्यांचे सामर्थ्य जोखून लवाद आणि मध्यस्थी या मार्गांचा उत्तम रितीने वापर करून पक्षातील नेतृत्वाची योग्य ती निवड करण्याचे सामर्थ्य आणि कुशलता त्याने दाखविली आहे. तथापि, कालांतराने काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वामध्ये एकी राहिली नाही, त्यामुळे काँग्रेस कार्यकारिणीला आणि काँग्रेस संसदीय मंडळाला घटकराज्यांच्या पक्षशाखांच्या बाबतीत प्रभावीपणे हस्तक्षेप करणे कठीण झाले. त्यानंतर इंदिरा गांधी व राजीव गांधी यांच्या कारकिर्दीमध्ये काँग्रेसमधील मतैक्याची कार्यपद्धतीच जबळजळ संपुष्टात आली. आपल्या मंत्रिमंडळामध्ये आणि घटकराज्यांच्या मुख्यमंत्रीपदीही आपणास एकनिष्ठ अशा व्यक्ती नेहमी राहतील याची सदैव दक्षता इंदिरा गांधी यांनी घेतली. सर्वेची सर्व सूत्रे सर्व स्तरांवर आपल्याच हाती ठेवण्याच्या त्यांच्या अद्वाहासापायी पक्षामध्ये स्वतंत्र आणि निर्भीड मतप्रदर्शनाची कदर राहिली नाही आणि सर्वत्र स्वार्थी स्तुतिपाठकांचा सुळसुळाट झाला. इंदिरा गांधीनंतर राजीव गांधीनी प्रारंभीच्या काही महिन्यांचा अपवाद वगळता त्यांचेच अनुकरण केले. परंतु इंदिरा गांधींचे राजकीय चातुर्य राजीव गांधींकडे नसल्याने काँग्रेस संघटनेला उतरती कळा लागली.

पंतप्रधान आणि अध्यक्षपद या दोहोंची जबाबदारी एका अपवादात्मक परिस्थितीत पं. नेहरूनी स्वीकारली. परंतु शक्य तितक्या लवकर ते अध्यक्षपदाच्या जबाबदारीतून मुक्त झाले. पक्षसंघटनेचे स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखण्याच्या बाबतीत ते जागरूक होते. त्यामुळेच पं. नेहरूच्या काळात काँग्रेसची वार्षिक अधिवेशने, अ. भा. काँग्रेस समितीची अधिवेशने, कार्यकारिणीच्या बैठका, पक्षांतर्गत निवडणुका या सर्व गोष्टी नियमित रूपाने पार पडत. अशा प्रकारच्या नियमितपणाबद्दल इंदिरा गांधींच्या काळात बेफिकिरी आली. काँग्रेसचे संघटनात्मक रूप जाऊन ती एक व्यक्तिप्रधान संघटना बनली. अखेरीस संघटनेलाही व्यक्तीचे नाव प्राप्त झाले.

काँग्रेस पक्षाचा निवडणूक जाहीरनामा

निवडणूक चिन्ह

(१) सत्ता जनतेर्पर्यंत नेण्यात येईल

सत्ता जनतेर्पर्यंत नेण्याच्या हेतूने काँग्रेस पक्षाने संसदेत मांडलेली (१) पंचायत राजविधेयक व (२) नगरपालिका विधेयक ही दोन विधेयके विरोधी पक्षांनी मंजूर होऊ विली नाही. निवडणुकीनंतर ही विधेयके पुन्हा मंजूर करून घेण्यात आली.

(२) स्थैर्य

काँग्रेस पक्षाने देशाला ऐक्य, एकता, सुरक्षितता आणि स्वातंत्र्य प्राप्त करून दिले आणि हाच पक्ष देशाला सध्याच्या कठीण परिस्थितीमध्ये योग्य नेतृत्व देऊन स्थैर्य प्रस्थापित करू शकतो.

(३) न्यायालयीन व दूरदर्शन सुधारणा

समाजातील गरीब आणि दुर्बल घटकांना स्वस्त आणि जलद रितीने न्याय मिळवून देण्यासाठी न्यायालयीन कार्यपद्धतीमध्ये व्यापक बदल करण्यात येतील.

आकाशवाणी व दूरदर्शन यांच्यासाठी महामंडळे स्थापन करण्यात येतील व त्यांना कार्यात्मक स्वायत्तता देण्यात येईल.

(४) नागरीकरण

नागरीकरणाबाबत योजनाबद्द व सुव्यवस्थित मार्ग आखण्यात येईल. त्यासाठी प्रत्येक जिल्हाच्या विकासाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात येईल.

(५) महिला विकास

महिलांसाठी इंदिरा महिला योजना आखण्यात येईल.

(६) धर्मनिरपेक्षता

जातीय सलोखा राखण्यासाठी काँग्रेस सदैव प्रयत्न करील. रामजन्मभूमी, बाबरी मस्जिदचा प्रश्न त्या दृष्टिकोनातून सोडविला जाईल. जातीयवादी शक्तींशी कोणतीही तडजोड करण्यात येणार नाही.

(७) रोजगार

विकासाचा कार्यक्रम सामाजिक न्यायाच्या तत्वावर आखला जाईल. अधिकाधिक प्रमाणात रोजगार व स्वयंरोजगार उपलब्ध करण्यासाठी औद्योगिक धोरण, परकीय व्यापार धोरण, आर्थिक धोरण, शेतीविषयक धोरण यांचा रोजगाराच्या संर्भात पुनर्विचार केला जाईल.

आधुनिकीकरण व सामाजिक न्याय याबाबतीत काँग्रेस वचनबद्ध असून इतर पक्ष भारताला पुन्हा मध्ययुगीन व्यवस्थेकडे नेतील, विरोधी पक्षांचा काँग्रेस विरोध हाच कार्यक्रम असून ते

असंसदीय मार्गाचा वेळोवेळी अवलंब करून देशाच्या प्रगतीला खीळ घालतात याकडे या जाहीरनाम्यात लक्ष वेधलेले होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) काँग्रेस कार्यकारिणीची प्रमुख कार्ये कोणती ? ते पाच ओळींत लिहा.

(आ) खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(×) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) पक्षांतर्गत गटबाजी हा भारतातील सर्वच राजकीय पक्षांना मिळालेला शाप आहे. ( )

(२) इंदिरा गांधींचे राजकीय चातुर्य राजीव गांधींच्याकडे होते. ( )

(३) १९६९ ते १९९१ पर्यंत काँग्रेसमध्ये पक्षांतर्गत निवडणुका झाल्या नाहीत. ( )

(४) आधुनिकीकरण आणि सामाजिक न्याय याबाबतीत काँग्रेस वचनबद्ध आहे असे जाहीरनाम्यावरून दिसते. ( )

जनता दल व जनता दलाचा राष्ट्रीय जाहीरनामा

निवडणूक चिन्ह

१९८८ मध्ये जनता दलाची स्थापना झाली. १९७७ मध्ये स्थापन झालेल्या जनता पक्षाची ही दुसरी आवृत्ती आहे असे म्हणता येईल. महत्वाचा फरक एवढाच की या पक्षामध्ये पूर्वीच्या जनसंघाचे सभासद नाहीत, कारण त्यांनी १९८० मध्ये जनता पक्षातून बाहेर निघून भारतीय जनता पक्षाची स्थापना केलेली आहे.

१९७९ मध्ये जनता पक्षाचे विघटन होऊन काँग्रेस पक्ष पुन्हा सत्तेवर आला तेव्हा जनता पक्षाच्या घसरणीला प्रारंभ झाला व थोड्याच कालावधीत त्या पक्षाला राष्ट्रीय राजकारणामध्ये विशेष स्थान राहिले नाही. १९८० मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत त्या पक्षाला फक्त ३१ जागा मिळाल्या. तर चरणसिंग यांच्या नेतृत्वाखालील लोकदलाला (जनता एस) ४१ जागा मिळाल्या. इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर १९८४ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत जनता पक्षाला त्याहून कमी म्हणजे १० जागा मिळाल्या तर लोकदलाला ३. १९८३ मध्ये काही राज्यांत विधानसभांच्या निवडणुका झाल्या. कर्नाटकमध्ये श्री. रामकृष्ण हेगडे यांच्या नेतृत्वाखाली जनता पक्ष अधिकारावर येऊ शकला. परंतु हा अपवाद वगळता जनता पक्षाचे बल फारच कमी झाले.

१९८७ मध्ये श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग काँग्रेसमधून बाहेर पडले आणि श्री. अरुण नेहरू व श्री. अरीफ खान यांना काँग्रेस पक्षातून काढून टाकण्यात आले. काँग्रेसमधून बाहेर पडलेल्या विश्वनाथ प्रतापसिंग यांच्या पाठीराख्यांनी लोकसभेमध्ये 'जनमोर्चा' नावाचा गट स्थापन केला. याच वेळी स्वीडनमधील बोफोर्स कंपनीकडून तोफांची खोरेदी करताना सरकारमधील उच्चपदस्थानी भ्रष्टाचार केल्याचे आरोप होऊ लागले आणि भारतीय राजकारणात पुन्हा एकदा राजकीय धूवीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. यातून जनता पक्ष, जन मोर्चा, श्री. अजितसिंग व श्री. देवीलाल यांच्या नेतृत्वाखाली असलेले लोकदलाचे गट एकत्र आले व त्यांनी जनता दलाची स्थापना केली. श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग यांची या पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. १९८९ मध्ये निवडणुकांचे वारे वाहू लागल्यानंतर आंध्र प्रदेशातील एन.टी. रामाराव यांच्या नेतृत्वाखालील तेलुगू देसम, तामिळनाडूतील द्रविड मुनेत्र कळघम, आसाममधील आसाम गण परिषद व इतर काही लहान पक्ष एकत्र येऊन त्यांची राष्ट्रीय आघाडी स्थापन करण्यात आली. या राष्ट्रीय आघाडीचे अध्यक्ष म्हणून श्री. रामाराव यांची निवड झाली.

राष्ट्रीय आघाडीने १९८९ अखेरीस झालेल्या नवव्या लोकसभेच्या निवडणुका लढविल्या. भारतीय जनता पक्ष, कम्युनिस्ट पक्ष व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष या पक्षांशी राष्ट्रीय आघाडीचा अनेक जागांसाठी समझोता झाला. या निवडणुकीत जनता दलाला १४१ जागा मिळाल्या. राष्ट्रीय आघाडीला एकूण १५४ जागा मिळून भारतीय जनता पक्ष आणि दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष यांच्या पाठिंब्याने ती अधिकारावर आली. राष्ट्रीय आघाडीमध्ये १५४ पैकी १४१ सभासद जनता दलाचे असल्याने अधिकारावर आलेले सरकार जनता दलाचेच होते असे म्हटले तरी चालेल. त्याच वेळी झालेल्या विधानसभाच्या निवडणुकांत उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा व गुजरात राज्यांत जनता दलाला बन्यापैकी यश मिळाले व या राज्यात जनता दलाच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळे अधिकारावर आली.

जनता दलामध्ये नेतेपदासाठी श्री. चंद्रशेखर व श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग यांच्यामध्ये चुरस होती. परंतु श्री. देवीलाल यांच्या पाठिंब्याने श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग हे जनता दलाचे तसेच राष्ट्रीय आघाडीचे नेते म्हणून निवडले गेले व त्यांची पंतप्रधानपदावर नेमणूक झाली. काही महिन्यांनी श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग यांनी जनता दलाच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला व जनता दलाचे अध्यक्ष म्हणून कर्णाटकचे माजी मुख्यमंत्री श्री. बोम्मई यांची निवड झाली.

ऑगस्ट १९९० मध्ये उपपत्रप्रधान श्री. देवीलाल यांनी 'इलस्ट्रेटेड वीकली' ला दिलेल्या मुलाखतीत पंतप्रधानांसंबंधी काही विधाने केली त्यामुळे त्यांना पंतप्रधान विश्वनाथ प्रतापसिंग यांनी आपल्या मंत्रिमंडळातून दूर केले. यामुळे जनता दलातील देवीलालांचा गट नाराज झाला. अशा परिस्थितीत बहुधा आपले राजकीय स्थान बळकट करण्याच्या हेतूने श्री. विश्वनाथ प्रतापसिंग यांनी मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी

करण्याचा निर्णय त्वरेने घोषित केला. त्यामुळे देशामध्ये एक नवीन वाद सुरु झाला. जनता दलाला लोकसभेमध्ये बहुमत नसल्याने जनता दलाचे व राष्ट्रीय आघाडीचे मंत्रिमंडळ किती काळ अधिकारावर राहील याची खात्री प्रारंभापासून नव्हतीच. अखेरीस भारतीय जनता पक्षाचे नेते श्री. लालकंडा अडवाणी यांनी अयोध्या येथील रामजन्मभूमीवर कारसेवा करण्यासाठी प्रारंभ केलेली रथयात्रा अडवण्यात आल्यावर भारतीय जनता पक्षाने राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला व नोव्हेंबर १९९० रोजी लोकसभेने विश्वनाथ प्रतापसिंग यांच्या मंत्रिमंडळविरोधी अविश्वासाचा ठारव मंजूर केल्यावर त्यांनी आपला राजीनामा सादर केला.

सन १९९६ च्या ११व्या लोकसभा निवडणुकीत जनता दल पुरस्कृत राष्ट्रीय आघाडी व डावी आघाडी यांना ११७ जागा मिळाल्या. काँग्रेस (आय) पक्षाने बाहेरून पाठिंबा दिल्याने जनता दलाचे नेते एच.डी. देवेगौडा पंतप्रधानपदी विराजमान झाले. दहा महिन्यांच्या कालावधीनंतर श्री. देवेगौडा यांच्याएवजी दुसऱ्या व्यक्तीस पंतप्रधानपदी नेमावे असे काँग्रेस (आय) पक्षाने धोरण स्वीकारले अन्यथा काँग्रेस (आय) पक्ष राष्ट्रीय आघाडी सरकारचा पाठिंबा काढून घेईल अशी काँग्रेस (आय) पक्षाने भूमिका घेतल्याने एप्रिल ९७ मध्ये जनता दलाचे नेते आय.के. गुजरात यांची पंतप्रधानपदी निवड केली. नंतर नोव्हेंबर ९७ मध्ये काँग्रेस (आय) पक्षाने पाठिंबा काढून घेतल्याने गुजरात सरकार कोलमडले. लालपूरसाद यादव यांनी ६ जुलै १९९७ रोजी राष्ट्रीय जनता पक्षाची स्थापना केली. हा पक्ष फक्त बिहार राज्यात मुस्लीम व अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या आधारावर टिकून आहे. १९९९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत बिहारमध्ये या पक्षास ७ जागा मिळाल्या.

जनता दल आणि काँग्रेस यांच्या संघटनात्मक रचनेमध्ये व कार्यपद्धतीमध्ये फारसा फरक नाही. जनता दलातील अनेक नेते पूर्वी काँग्रेसमध्ये असल्याने असे होणे काहीसे अपरिहार्यी होते. महत्वाचा फरक फक्त एवढाच आहे की जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी व राजीव गांधी यांचे एकमुखी नेतृत्व काँग्रेस पक्षाने कालक्रमाने मान्य केले. जनता दलामध्ये अनेक गट व त्यांचे पक्ष एकत्र आल्याने पक्षातील नेत्यांमध्ये पक्षनेतृत्वाबद्दल चुरस आहे. त्यामुळे पक्षाचे विघटन होण्याची टांगती तलवार पक्षावर आहे.

जनता दल व काँग्रेस हे तसे दोन्ही मध्यममार्गी पक्ष आहेत. दोन्ही पक्षांची लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद यांना मान्यता आहे. त्यामुळे दोन्ही पक्षांच्या आर्थिक व सामाजिक कार्यक्रमामध्ये मूलगामी स्वरूपाचा फरक नाही. तात्कालिक महत्वाच्या प्रश्नांबाबत दोन्ही पक्षांच्या दृष्टिकोनामध्ये तसेच धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये श्री. चंद्रशेखर या जनता दलाच्या नेत्यांनी काँग्रेस पक्षाच्या सहकाऱ्याने आपल्या नेतृत्वाखाली नवे मंत्रिमंडळ स्थापन करण्याचा विचार केल्याने त्यांना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना जनता दलातून बाहेर काढण्यात आले. जनता दलामध्ये मोठी फूट पडली. काँग्रेसच्या पाठिंब्याने श्री. चिमणभाई पटेल यांनी आपले गुजरातचे मंत्रिमंडळ टिकविले. श्री. चंद्रशेखर

कांग्रेसच्या पाठिंब्याने १० नोव्हेंबर १९९० रोजी भारताचे पंतप्रधान बनले. परंतु जनता दल हा पक्ष दुभंगला.

दोन्ही पक्षात तपशिलाचे काही फरक आहेत. पूर्वीचा जनता पक्ष व आताचा जनता दल यांची निर्मिती कांग्रेसविरोधातून झाल्याने पुष्कळदा कांग्रेसविरोध हाच जनता दलाचा मुख्य कार्यक्रम असल्याचे वाटते. १९७७ मध्ये जनता पक्ष अधिकारावर आल्यावर त्या पक्षामध्ये कांग्रेसमधून अनेक कार्यकर्त्यांनी व नेत्यांनी प्रवेश केला. त्यामुळे जनता पक्षाचे स्वरूप जवळजवळ कांग्रेससारखेच झाले होते. १९८९ मध्ये जनता दल अधिकारावर आल्यानंतर त्या पक्षामध्ये कांग्रेसमधून फार कार्यकर्ते लगेच येऊ शकले नाहीत याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे पक्षांतरविरोधी कायदा आणि जनता दलाला निर्णयिक बहुमत नसल्याने त्या पक्षाच्या भवितव्याबाबतची आशंका. तरीही यामुळे कांग्रेस व जनता दल यांच्या मुख्य स्वरूपातील साधारण्य स्पष्ट होते. या साधारण्यामुळे जनता दल ही कांग्रेसची दुसरी बाजू वाटते.

जनता दलाचा निवडणूक जाहीरनामा

(२० ऑक्टोबर १९८९)

- (१) लाचलुचपतीला आला घालण्यात येईल आणि बोफोर्स प्रकरणातील गैरव्यवहारांचा शोध घेण्यात येईल.
- (२) निवडणुकांतील पैसा व सत्ता यांचा गैरवापर टाळण्यासाठी व्यापक सुधारणा करण्यात येतील. संसाधीय आणि इतर घटनात्मक संस्थांना संजीवन प्राप्त करून दिले जाईल आणि त्या संस्था राष्ट्राला जबाबदार राहील अशी व्यवस्था करण्यात येईल.
- (३) अंति केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती बदलण्यात येऊन राज्यव्यवस्थेचे खरे संघराज्यात्मक स्वरूप पुनर्स्थापित करण्यात येईल.
- (४) अनुसूचित जाती व जमाती तसेच इतर मागासवर्गीय या प्रकाराच्या शोधित समाजघटकांना न्याय दिला जाईल. खिल्यांच्या प्रश्नांकडे विशेष लक्ष देण्यात येईल.
- (५) काम करण्याच्या हक्काला कायदेशीर स्वरूप देण्यात येईल.
- (६) माहिती मिळविण्याच्या हक्काचा घटनेमध्ये समावेश करण्यात येईल. नभोवाणी आणि दूरदर्शन यांच्यासाठी स्वायत्त महामंडळे स्थापन करण्यात येतील.
- (७) ग्रामीण आर्थिक विकासासाठी एकूण गुंतवणुकीपैकी ५० टक्के गुंतवणूक केली जाईल. शेतीमालाला किफायतशीर किमतीची खात्री देण्यात येईल. गुदामांचे राष्ट्रव्यापी जाळे निर्माण करण्यात येईल. शेतकऱ्यांची पूर्वीची कर्जे माफ करण्यात येतील आणि त्यांना स्वस्त दराने कर्जपुरवठा करण्यात येईल. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाच्या ने-आणीबाबतची गैरवाजवी बंधने दूर करण्यात येतील. पीकविमा, जमीनधारणेची सुरक्षितता या गोष्टींकडे लक्ष देण्यात येऊन जमीन सुधारणा कायद्यांची कडक अंमलबजावणी करण्यात येईल. जलसाधनांबाबत शेतकऱ्यांना अधिक सोयी उपलब्ध करून देण्यात येतील.

(८) शेतमजूर तसेच असंघटित क्षेत्रातील मजूर यांना किमान वेतन व सामाजिक सुरक्षितता देण्यात येईल.

(९) औद्योगिक क्षेत्रात मजुरासंबंधीचे (प्रागतिक) कायदे करण्यात येतील आणि उद्योगधर्द्यांच्या व्यवस्थापनामध्ये कामगारांच्या सहभागाला उत्तेजन दिले जाईल व औद्योगिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी सर्व प्रयत्न करण्यात येतील. राष्ट्रीय वेतन धोरण निश्चित करण्यात येईल.

(१०) खर्चीक आणि अविवेकी तंत्रज्ञानाला फाटा देण्यात येईल आणि अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण करण्याच्या दिशेने पावले उचलण्यात येतील. बुहाराष्ट्रीय महामंडळांवरील अवलंबून राहण्याच्या धोरणाचा त्याग करण्यात येईल आणि परकीय कर्जाच्या ओळ्यापासून देशाला मुक्त करण्यात येईल.

(११) पंचायत संस्थांच्या निवडणुका वेळच्या वेळी घेण्याबाबत कायदेशीर तरतुदी करण्यात येतील. तसेच याबाबत घटकराज्यांच्या सहकायने पंचायत संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती व जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि खिल्यांना योग्य प्रतिनिधित्व देण्यासंबंधीच्या कायदेशीर तरतुदी करण्यात येतील.

(१२) पंजाब समस्या लवकरात लवकर सोडविण्यासाठी गोलमेज परिषद बोलावून तातडीची उपाययोजना करण्यात येईल.

(१३) नागरी हक्कांचा भंग करण्याच्या कायद्यांबाबत पुनर्विचार करण्यात येईल आणि ज्यांच्याबाबत निश्चित प्रकारचे आक्षेप नाहीत अशा अटकेमध्ये असलेल्या सर्व व्यक्तींची मुक्तता करण्यात येईल.

अशा रितीने राष्ट्रीय आघाडीच्या निवडणूक जाहीरनाम्यामध्ये संघराज्यवाद, विकेंद्रीकरण संस्थात्मक उत्तरदायित्व, आर्थिक समता व सामाजिक न्याय, मानवी हक्क, सर्व नागरिकांना माहिती मिळविण्याचे स्वातंत्र्य, जबाबदार प्रशासकीय पद्धती, इत्यादी तस्वीर आधारित असा शासनपद्धतीचा नवीन नमुना निर्माण करण्याचे आश्वासन देण्यात आलेले असून त्यामुळे व्यक्ती आणि राष्ट्र या दोहोंची प्रतिष्ठा राखली जाईल असा विश्वास प्रकट केला आहे.

राष्ट्रीय आघाडीच्या या निवडणूक जाहीरनाम्यावरून असे दिसून येते की, कांग्रेस पक्षाने निर्णय घेताना अंगीकारलेल्या अलीकडच्या काळातील एकत्री पद्धतीबाबत प्रामुख्याने राष्ट्रीय आघाडी व कांग्रेस यात मतभेद आहेत.

भारतीय जनता पक्ष

निवडणूक चिन्ह

भारतीय जनता पक्षातील प्रमुख नेते आणि बहुसंख्य कार्यकर्ते पूर्वीच्या जनसंघामध्ये होते. हा पक्ष शिस्तबद्ध संघटना व एकनिष्ठ कार्यकर्ते यांच्यासाठी प्रसिद्ध होता आणि तीच परंपरा

नवीन पक्षालाही लाभली आहे. पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून जनसंघाला लोकसभेमध्ये क्रमशः अधिक जागा मिळत गेल्या. १९५२ मध्ये या पक्षाला ३.१७% मते व तीन जागा मिळाल्या. १९५७ मध्ये ५.९३% मते व चार जागा मिळाल्या. १९६२ मध्ये ६.४% मते व १४ जागा मिळाल्या. १९६७ मध्ये ९.४१% मते व ३५ जागा मिळाल्या. १९७१ मध्ये इंदिरा गांधीच्या वाढत्या लोकप्रियतेचा या पक्षाच्या जागांवर परिणाम झाला. त्यावर्षी या पक्षाला ७.४८% मते व २२ जागा मिळाल्या. १९७७ मध्ये हा पक्ष जनता पक्षात विलीन झाला. तथापि, १९८० मध्ये जनता पक्षातून बाहेर पडल्यावर या पक्षाच्या मूळ सामर्थ्यावर फारसा परिणाम झाला नाही. तरीही १९८४ मध्ये इंदिरा गांधीच्या हत्येनंतर झालेल्या निवडणुकांमध्ये नव्याने स्थापन झालेल्या भारतीय जनता पक्षाचे लोकसभेतील बळ एकदम घटले. पक्षाला ७.७१% मते मिळूनही फक्त दोन जागा मिळाल्या. परंतु त्याचवर्षी झालेल्या विधानसभांच्या निवडणुकांत या पक्षाला चांगले यश मिळाले. मध्य प्रदेश (५९ जागा) व राजस्थान (३२ जागा) या राज्यांत हा पक्ष प्रमुख विरोधी पक्ष बनला. १९८५ मध्ये झालेल्या विधानसभांच्या निवडणुकांत गुजरात व महाराष्ट्र या राज्यांतदेखील या पक्षाची परिस्थिती सुधारली.

१९८९ मध्ये झालेल्या नव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाला लक्षणीय यश मिळाले. या पक्षाला लोकसभेत ८६ व शिवसेना, भा.ज.प. युतीच्या चार अशा एकूण ९० जागा मिळाल्या. विशेषत: मध्य प्रदेश, राजस्थान, गुजरात व महाराष्ट्र या राज्यांत था पक्षाला चांगले यश मिळाले. लोकसभेपाठोपाठ फेब्रुवारीमध्ये झालेल्या विधानसभांच्या निवडणुकांतही मध्य प्रदेश, राजस्थान; गुजरात व महाराष्ट्र या चार राज्यांच्या विधानसभांतही या पक्षाला चांगले यश प्राप्त झाले. मध्य प्रदेश, राजस्थान व हिमाचल प्रदेशमध्ये या पक्षाचे सरकार अधिकारावर येऊ शकले तर गुजरातमध्ये जनता दलाबोरोबर हा पक्ष सत्तेमध्ये भागीदार झाला.

सन १९९६ च्या ११व्या लोकसभेच्या निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षास १६१ जागा मिळाल्या. इतर पक्षांच्या तुलनेत भाजपला सर्वांत जास्त जागा मिळाल्या. भाजपबोरवर शिवसेना, हरियाणा विकास पक्ष, बिहारमधील समता पक्ष या पक्षांनी युती केली. शिवाय संत शिरोमणी अकाली दलाच्या ८ खासदारांनी भाजपला पाठिंबा दिल्यामुळे आघाडी पक्षास लोकसभेत १९५ जागा होत्या. भाजप व मित्रपक्ष यांनी भाजपचे नेते अटलबिहारी वाजपेयी यांची मे ९६ मध्ये पंतप्रधानपदी एकमताने निवड केली. परंतु लोकसभेत विश्वासदर्शक ठरावाचे वेळी सरकारला बहुमत प्राप्त होण्याची शक्यता नसल्याने अटलबिहारी वाजपेयी यांनी पंतप्रधानपदाचा राजीनामा दिला.

सन १९९८ च्या १२व्या मध्यावधी लोकसभा निवडणुकीत भाजपला १७८ जागा व मित्रपक्षांना ७३ जागा अशा एकूण २५१ जागा मिळाल्या. राष्ट्रपतींनी अटलबिहारी वाजपेयी यांना मार्च १९९८ मध्ये पंतप्रधानपदाची शपथ दिली.

परंतु पुढे एप्रिल १९९९ मध्ये ऑल इंडिया द्रविड मुनेत्र कळघम पक्षाने पाठिंबा काढल्याने आघाडीचे सरकार कोलमडले. सन १९९९ च्या १३व्या मध्यावधी लोकसभा निवडणुकीत भाजपप्रणीत संयुक्त आघाडीच्या पक्षांनी ३०४ जागा मिळवून लोकसभेत बहुमत प्राप्त केले व भाजपचे नेते अटलबिहारी वाजपेयी पंतप्रधानपदी पुन्हा आरूढ झाले. एकंदरीत सन १९९१ पासून भारतीय राजकारणात भाजपचे वर्चस्व वाढत असल्याचे आढळते.

भारतीय जनता पक्षाने स्थापनेनंतर ६ मे १९८० रोजी एक ३३ पानी दस्तऐवज प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये जोपर्यंत पक्षसदस्य पक्षाच्या ध्येयधोरणाशी एकनिष्ठ आहेत तोपर्यंत त्यांना राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सदस्यत्व स्वीकारण्यास कोणतीच हरकत नाही असे स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे. अशा रीतीने ज्या दुहेरी सभासदत्वाच्या प्रश्नांवरून जनता पक्षामध्ये वादळ निर्माण झाले त्याबाबत भारतीय जनता पक्षाने ठाम भूमिका घेतलेली आहे.

पक्षाच्या राजकीय व सामाजिक धोरणाबाबत मात्र स्थापनेच्या वेळी तरी काहीशी संभ्रांत अवस्था होती असे दिसते. बदललेल्या राजकीय परिस्थितीमध्ये व विशेषत: आणीबाणीच्या काळात व नंतर जनता दलातील इतर घटकपक्षांच्या नेत्यांशी-कार्यकर्त्यांशी आलेल्या संबंधामुळे हा पक्ष पूर्वीच्या जनसंघासारखी आक्रमक व भारतीय संस्कृतीबाबतची आग्रही भूमिका घेऊ शकत नव्हता. समाजवादाला असलेल्या विरोधाची धारही बोथट झाली होती. त्यामुळे राष्ट्रवाद, राष्ट्रीय एकात्मता, लोकशाही, विधायक धर्मनिरपेक्षता, गांधीवादी समाजवाद आणि मूल्याधिष्ठित राजकारण या पंचसूत्रांवर या पक्षाने आपली श्रद्धा व्यक्त केली. विविध धर्मांच्या आणि विचारपंथांच्या लोकांना भारतामध्ये राहण्याचा हक्क आहे. परंतु पराष्ट्राशी निष्ठा असणाऱ्या व्यक्तींची व प्रवृत्तींची गय केली जाऊ नये आणि कोणत्याही विशिष्ट जमातीचा वा धर्मपंथीयांचा अनुनय केला जाऊ नये अशी ह्या पक्षाची भूमिका आहे. अल्पसंख्याकाना जीविताचे व मालमत्तेचे पूर्ण संरक्षण देण्यात यावे असेही हा पक्ष सांगतो.

आर्थिक क्षेत्रामध्ये भांडवलशाहीचे वा संपूर्ण राष्ट्रीयीकरणाचे आत्यंतिक धोरण टाळावे आणि सहकार आणि विश्वस्त संकल्पना यावर आधारित अर्थरचना उभारावी असे मत या पक्षाने व्यक्त केले आहे. परंतु काही महिन्यांच्या अवधीतच या पक्षावर पूर्वीच्या जनसंघाच्या विचारसरणीचा प्रभाव दिसून घेऊ लागला. त्यामुळे गांधीवादी समाजवादाच्या ऐवजी 'एकात्म मानवतावाद' हा नवीन शब्दप्रयोग पक्षाच्या ध्येयधोरणासंबंधात होऊ लागला.

भारतीय जनता पक्षामध्ये आता पूर्वीइतकी एकसंघताही राहिल्यांसारखी दिसत नाही. कोणताही पक्ष व्यापक स्वरूप प्राप्त करून घेऊ लागला की असे होणे हे काहीसे अपरिहार्यही असते. सध्यातरी या पक्षामध्ये लालकृष्ण अडवाणी यांची

आक्रमक हिंदुत्ववादी भूमिका^१ आणि अटलबिहारी वाजपेयी यांची सौम्य उदारमतवादी भूमिका या दोन प्रवृत्ती दिसून येत आहेत. रामजन्मभूमी, बाबरी मशीद वादामध्ये भारतीय जनता पक्षाने १९८९ पासून आक्रमक भूमिका स्वीकारल्याचे दिसत आहे. त्यावरून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ व विश्व हिंदू परिषद यांना सहानुभूती असणाऱ्या पक्षसदस्याचे पक्षावर वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे व अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या पाठीमागे पक्षात फारसे कार्यकर्ते नसल्याचे चित्र दिसून येत आहे.

भारतीय जनता पक्षाचा निवडणूक जाहीरनामा (८ नोव्हेंबर १९८९)

अल्पसंख्याकाचे अनुनय करण्याचे धोरण कोणत्याही परिस्थितीत न स्वीकारण्याचा परंतु सर्वांना न्याय मिळवून देण्याच्या धोरणाचा पुनरुच्चार करण्यात आला आहे. या संदर्भात जाहीरनाम्यात खालील गोष्टी नमूद केल्या आहेत.

- (१) जमू आणि काश्मीरला खास दर्जा देणारे घटनेतील कलम ३७० रद्द करण्यात येईल.
- (२) अल्पसंख्याकांबद्दलच्या आयोगाचे मानवी हक्क आयोगात रूपांतर करण्यात येईल आणि समान नागरी कायदा तयार करण्यात येईल.
- (३) भाषिक, धार्मिक वा अन्य कोणत्याही प्रकारच्या अल्पसंख्याकाना शांतता व सुरक्षितता तसेच प्रगतीसाठी सर्व संधी देण्यात येईल.
- (४) भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन करण्यात येईल. संस्कृतच्या अभ्यासाला उत्तेजन देण्यात येईल आणि त्रिभाषा सूत्रात संस्कृतचा समावेश पूर्ववत करण्यात येईल.
- (५) गोमातेचे संरक्षण हे भारतीय संस्कृतीचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे हे लक्षात घेऊन गोवधबंदीचा कायदा करण्यात येईल.
- (६) अनुसूचित जाती व जमातींसाठी पूर्वीप्रमाणेच राखीव जागांचे धोरण चालू ठेवण्यात येईल. सर्वसमान्यतः मंडल आयोगाच्या शिफारशींप्रमाणे मागासवर्गीयांना राखीव जागा देण्यात येतील व इतर जातींना आर्थिक निकषावर राखीव जागा देण्याची तरतूद करण्यात येईल.
- (७) परकीय घुसखोरांचा शोध घेऊन त्यांची मालमत्ता जप्त करण्यात येईल व त्यांची त्यांच्या मूळ देशामध्ये रवानगी करण्यात येईल. तथापि, ईशान्य भारतातील निर्वासितांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यात येईल.

आर्थिक धोरणाबाबत जाहीरनाम्यामध्ये खालील तरतुदी आहेत-

- (१) ग्रामीण भागात कृषी-उद्योगसमूह निर्माण करण्यावर भर देण्यात येईल.

- (२) शेतकऱ्यांची तसेच शेतमजूर व ग्रामीण कारागीर यांची कर्जे माफ करण्यात येतील.
- (३) ग्राहकोपयोगी वस्तूंची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांमध्ये बहुराष्ट्रीय उद्योगसमूहांना प्रवेश दिला जाणार नाही.
- (४) राज्य व मोठे उद्योगसमूह यांच्या आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात येईल.
- (५) आयकराची मर्यादा ५०,००० रुपयांपर्यंत नेण्यात येईल.
- (६) ऑक्टोब्री व विक्रीकर रद्द करण्यात येईल.
- (७) वाढत्या किमतींना आणि महागाईला आळा घालण्यासाठी किमतीबाबत एक आयोग नेमण्यात येईल.

परराष्ट्रीय धोरणाबाबत जाहीरनाम्यामध्ये खालील गोष्टींचा अंतर्भाव आहे-

- (१) अलिप्ततावादी धोरणाला बदलत्या जागतिक परिस्थितीच्या संदर्भात अधिक गतिमान स्वरूप प्राप्त करून देण्यात येईल.
- (२) अणुबॉम्बची शांततेसाठी निर्मिती करण्यात येईल.
- (३) सर्व संरक्षण व्यवहारांची चौकशी करण्यात येईल व भ्रष्टाचारी व्यक्तींना शासन करण्यात येईल.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष

अधिकारारूढ काँग्रेस पक्षासंबंधीचे धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळ या दोहोंचा स्वातंत्र्योत्तर काळातील साम्यवादी चळवळीवर मोठा प्रभाव पडला आहे. त्यातूनच भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे अनेक साम्यवादी पक्षांमध्ये विभाजन झाले आणि साम्यवादी चळवळीचा जोम कमी झाला.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षांचा दृष्टिकोन प्रामुख्याने नेहरू आणि कांग्रेसविरोधी होता. भारताला खेर स्वातंत्र्य मिळालेले नसून भारत साम्राज्यवादी सत्तांच्या वर्चस्वाखालील देश आहे व पं. नेहरू हे या साम्राज्यवादी सत्तांचे हस्तक आहेत, अशी या पक्षांची स्वातंत्र्याच्या वेळची भूमिका होती. सोविएत संघाची त्या वेळी भारतीय नेतृत्वासंबंधीची भूमिका अविश्वासाची होती. मुख्यतः या प्रभावाखाली भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने १९४६-५१ या काळात त्या वेळच्या हैद्राबाद राज्यातील तेलंगण प्रदेशामध्ये शेतकऱ्यांचे जमीनदारांविरुद्ध हिंसक आंदोलन उभारले. हा पक्ष तेब्बा बी.टी. रणदिवे आणि सी. राजेश्वर राव यांच्या नेतृत्वाखाली कार्य करीत होता. रशियातील बोल्शेविक क्रांतीप्रमाणे भारतात कामगार आणि शेतकी यांची क्रांती घडवून आणता येईल असा या नेतृत्वाचा विश्वास होता. परंतु थोड्याच अवधीत सरकारने स्वीकारलेल्या कडक धोरणांमुळे तसेच अन्य उपाययोजनांमुळे तेलंगणातील उठाव फसला आणि अन्यत्र तशाच प्रकारच्या केलेल्या चळवळींनाही फारसे यश मिळाले नाही.

मध्यंतरीच्या काळात भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात मवीन विचारमंथनाला सुरुवात झाली. भारताने १९५० मध्ये घटनेचा स्वीकार केला आणि त्यानंतर अर्थिक नियोजनाच्या प्रयोगांला सुरुवात झाली. काँग्रेसने १९५५ मध्ये अधिकृतपणे समाजवादी समाजरचनेचा पुरस्कार केला. जागतिक राजकारणात अलिमतावादाच्या धोरणाचा स्वीकार करून रशिया आणि समाजवादी देशांशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित केले. खुद सोव्हिएत संघामध्ये साम्यवादी पक्षाच्या विसाव्या अधिवेशनामध्ये (१९५६) स्टालिनच्या अमानुष क्रौयावर टीका झाली. खुशेबहूच्या नेतृत्वाखाली सोव्हिएत संघाने भारताबरोबर मैत्रीच्या नवीन पर्वाला सुरुवात केली.

या सर्व घटनांचा विचार पक्षातील डावे व उजवे यांच्यामध्ये होत होता. त्यातूनच १९५८ मध्ये अमृतसर येथे भरलेल्या पक्षाच्या अधिवेशनात पी.सी. जोशी, अजय घोष व श्रीपाद अमृत डांगे, इत्यादी सौम्य प्रवृत्तीच्या नेत्यांच्या विचाराला प्राधान्य मिळून पक्षाने आपली राजकीय भूमिका बदलली. सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग सोडून देण्यात आला. आणि संसदीय लोकशाहीच्या मार्गाने समाजवाद आणण्याचे ध्येय स्वीकारण्यात आले. पक्षाने नवीन घटनेचा स्वीकार केला आणि कँडरवर आधारित पक्षाचे रूपांतर जनसामान्यांच्या पक्षात करण्यात आले. तथापि, पक्षामध्ये घडवून आणलेले हे मतैक्य तात्पुरत्या स्वरूपाचे ठरले.

पक्षाचा काँग्रेसबद्दलचा दृष्टिकोन कोणता असावा हा एक वादाचा विषय होता. काँग्रेस पक्षावर बऱ्या भांडवलदारवर्गाचे वर्चस्व आहे असे पक्षातील डाव्या जहालांचे मत होते म्हणून काँग्रेसबरोबर कोणत्याही सहकार्याला त्यांचा विरोध होता. १९५९ मध्ये केरळमधील नंबुद्रिपाद यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ राष्ट्रपतींनी बडतर्फ केल्यानंतर डाव्या कम्युनिस्टांचा काँग्रेसला विरोध तीव्र स्वरूपाचा झाला. याउलट काँग्रेसमध्ये प्रतिगामी शक्तींबरोबर झगडणारा एक पुरोगामी गट असून त्याच्याशी सहकार्य केल्यास देशामध्ये अधिक लवकर राजकीय व आर्थिक क्रांती घडवून आणता येईल असे उजव्या नेतृत्वाचे मत होते आणि या मताची मांडणी सोव्हिएत विचारवंतांनी केलेली होती. १९५९ पासून भारत-चीन सीमा प्रश्नाबाबत तणाव निर्माण होऊ लागला व १९६२ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केले. त्याचेही पडसाद पक्षामध्ये उमटले. प्रारंभी चिनी आक्रमणाचा भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने उघड निषेध केला नाही व चीनबरोबरचा तंटा सामोपचाराने मिटवावा अशी भूमिका घेतली. पक्षाची ही चीनवादी भूमिका अनेकांना अमान्य होती. याच सुमाराला पक्षाचे सरचिटणीस अजय घोष यांचे निधन झाले व पक्षाला मोठा धक्का बसला. श्री. अजय घोष यांनी दहा वर्षांहून अधिक काळ पक्षातील दोन्ही गटांना सांभाळून घेतले होते. श्री. भाई डांगे हे पक्षाचे अध्यक्ष झाले व श्री. इ.एम.एस. नंबुद्रिपाद हे सरचिटणीस. परंतु वर वर्णन केलेल्या सर्व कारणांमुळे पक्षातील

मतभेद विकोपाला गेले व अखेरीस जुलै १९६४ मध्ये पक्षात फूट पडली. निर्वाचन आयोगाने दिलेल्या निर्णयामुळे बाहेर पडलेल्या पक्षातील डाव्या साम्यवादांनी कम्युनिस्ट पक्ष (मार्किस्ट) असे नाव धारण केले.

१९६९ मध्ये काँग्रेसमध्ये फूट पडली तेव्हा ही फूट म्हणजे काँग्रेसमधील इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील पुरोगामी संरजामशाहीविरोधी, भांडवलशाही एकाधिकारविरोधी आणि साप्राज्यवादविरोधी शक्तींचा प्रतिगामी भांडवलशाही शक्तींवरील विजय आहे अशी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने भूमिका घेऊन सिंडिकेट काँग्रेस नेत्यांवरुद्ध इंदिरा गांधींना पाठिंबा दिला. या पक्षाने प्रतिगामी शक्तींविरोधी व्यापक राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी उघडण्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली. १९७१ मध्ये भारत-सोव्हिएत संघ मैत्रीकरार झाल्याने भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या या भूमिकेला सोव्हिएत साम्यवादी पक्षाची मान्यता आहे, असेही मत व्यक्त करण्यात आले. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष मात्र काँग्रेसमधील दोन्ही गटांना प्रतिगामीच लेखत असल्याने भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष यांच्यातील वैचारिक मतभेद अधिक तीव्र बनले.

या मतभेदांमुळे विशेषत: केरळमध्ये मंत्रिमंडळे बनवताना भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे संबंध कधी जवळचे तर कधी दूरचे झालेले दिसून येतात. ६ मार्च १९६९ रोजी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखाली, ई.एम.एस. नंबुद्रिपाद यांचे मंत्रिमंडळ अधिकारावर आले. त्यामध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष सामील होता. परंतु या दोन पक्षातील मतभेदांमुळे २४ ऑक्टोबर १९६९ रोजी हे मंत्रिमंडळ कोसळले. त्यानंतर भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष यांचे मंत्रिमंडळ १ नोव्हेंबर १९६९ रोजी अधिकारावर आले. त्याला काँग्रेस पक्षाचा पाठिंबा होता. पुन्हा झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, काँग्रेस व इतर पक्षाचे संयुक्त मंत्रिमंडळ ४ ऑक्टोबर १९७० रोजी अधिकारावर आले. या वेळीही श्री. अच्युत मेनन हेच मुख्यमंत्री होते. हे मंत्रिमंडळ सभागृहाची मुदत दोनदा वाढविल्यामुळे मार्च १९७७ पर्यंत टिकले. यानंतर पुन्हा एकदा भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखाली पी.के.वासुदेवन नायर मुख्यमंत्री असलेले मंत्रिमंडळ एक वर्षभर अधिकारावर येऊन गेले.

या सुमारे दहा वर्षांच्या कालावधीत भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष व काँग्रेस पक्ष यांचे संबंध मित्रत्वाचे होते. १९७५ मध्ये काँग्रेस सरकारने घोषित केलेल्या आणीबाणीलादेखील भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने पाठिंबा दिला. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे हे ‘सुधारणावादी धोरण’ मान्य नव्हते आणि काँग्रेस पक्षामध्ये पुरोगामी प्रवृत्ती आहेत यावरही विश्वास नव्हता. काँग्रेसबरोबरच्या या जवळीकतेची साम्यवादी पक्षाला

तशी मोठी किंमत द्यावी लागली आहे. त्या पक्षाची लोकप्रियता झापाळ्याने अनेक राज्यांत कमी झाली आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे बळ त्यामानाने वाढले.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष अभंग असताना सुरुवातीला लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये या पक्षाला बन्यापैकी यश मिळाले. १९५२ मधील पहिल्या लोकसभा निवडणुकीत या पक्षाला ३.३% मते आणि ६ जागा मिळाल्या. १९५७ मध्ये झालेल्या दुसऱ्या लोकसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला ८.९% मते २७ जागा मिळाल्या. १९६२ मध्ये तिसऱ्या लोकसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला ८.९% मते २९ जागा मिळाल्या. १९६६ रुद्धे तिसऱ्या लोकसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला २९ जागा मिळाल्या व ९.९% मते मिळाली. अशा रितीने पहिल्या तिन्ही निवडणुकीत लोकसभेच्या भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाला काँग्रेसखालोखाल स्थान मिळाले.

१९६४ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडली तरीही त्या पक्षाला ५% मते व लोकसभेच्या ३३ जागा मिळाल्या. परंतु स्वतंत्र व जनसंघ या दोन पक्षांना लोकसभेत त्याहूनही अधिक जागा मिळाल्या. १९७१ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या पाचव्या निवडणुकीत या पक्षाला ४.७% मते व २३ जागा मिळाल्या.

१९७७ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या सहाव्या निवडणुकीत या पक्षाला चांगलाच हादरा बसला. या पक्षाला २.८% मते व फक्त ७ जागा मिळाल्या. काँग्रेस सरकाराला आणीबाणीच्या काळात दिलेल्या पाठिंब्याचा हा परिणाम होता. १९८० मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या सातव्या निवडणुकीत या पक्षाला २.६% मते व ११ जागा मिळाल्या. १९८४ मध्ये झालेल्या आठव्या सार्वत्रिक निवडणुकीत या पक्षाला २.७५% मते व ६ जागा मिळाल्या. १९८९ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या नवव्या निवडणुकीत या पक्षाला १२ जागा मिळाल्या. १९९१ मध्ये लोकसभेच्या १३व्या निवडणुकीत या पक्षाला प.बंगलामध्ये ३ जागा, पंजाबमध्ये १ जागा मिळाली. केरळमध्ये एकही जागा मिळाली नाही.

१९९० नंतर या पक्षाने काँग्रेसबरोबरच्या सहकार्याचे आपले धोरण बदलले. या धोरणाचा पुरस्कार करणाऱ्या कॉम्प्रेड भाई डांगे यांची पक्षातून हकालपट्टी झाली. त्यांनी भारतीय साम्यवादी पक्षाची स्थापना केली. तथापि, या पक्षाचे बळ नगण्यच होते. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने यानंतर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व इतर डांवे पक्ष यांच्याशी सहकार्य व निवडणूक युती करण्याचे धोरण अवलंबिले.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाबरोबर विलिनीकरणाची बोलणीही अनेकदा झाली. परंतु त्यातून काहीही निष्पत्त झालेले नाही. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यक्षेत्र फक्त काही घटक राज्यापुरते मर्यादित राहिले असून मार्क्सवादी पक्षाने पश्चिम बंगाल, केरळ, त्रिपुरा व अन्य राज्यांतही भारतीय कम्युनिस्ट पक्षापेक्षा आघाडी मारल्याचे दिसते. फक्त बिहार राज्यामध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षापेक्षा भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे स्थान अधिक मजबूत होते. पंजाबमध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची ताकद मर्यादित असली तरी हा पक्ष तेथील दहशतवादाचा इतर

कोणत्याही पक्षापेक्षा चांगल्या रितीने प्रतिकार करीत आहे. याशिवाय तामिळनाडू व आंध्र प्रदेश या राज्यांत या पक्षाचे बन्यापैकी कार्य आहे.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचा निवडणूक जाहीरनामा

नवव्या लोकसभा निवडणुकीच्या वेळी ३१ ऑक्टोबरला प्रसिद्ध केलेल्या जाहीरनाम्यात भारतामध्ये डाव्या लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्ष शक्ती मजबूत करण्यावर भर देण्यात आला आहे. राजीव गांधींच्या धोरणावर चौफेर हळ्ळा करून देशातील बिकट परिस्थितीला राजीव गांधी यांचे सरकार जबाबदार असल्याचे म्हटले आहे. त्याचबरोबर भारतीय जनता पक्ष तसेच राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ व विश्व हिंदू परिषद या संघटनांवरही टीका करण्यात आली असून त्यांच्यामुळे देशातील जातीय प्रवृत्ती वाढत असल्याचे म्हटले आहे. अयोध्येतील शिलान्यास पूजा समारंभामुळे देशाचे ऐक्य धोक्यात आले आहे असा इशारा जाहीरनाम्यात दिलेला आहे.

भारतीय जनता पक्षाला मंत्रिमंडळांमध्ये सामील करून न घेण्याचे ठरविल्यास राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारला पाठिंबा देण्याचेही या जाहीरनाम्यामध्ये स्पष्ट केलेले आहे.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष

जनतेचे लोकशाही राज्य स्थापनेच्या ध्येयाने मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना १९६४ मध्ये झाली. हे लोकशाही राज्य श्रमिक, शेतकरी व कृषकरी जनतेचे असेल आणि त्यात मध्यमवर्ग व बुद्धिजीवी यांनाही स्थान असेल अशी या पक्षाची भूमिका होती. परंतु १९६७ मध्ये इतर पक्षांशी हातमिळवणी करून या पक्षाने पश्चिम बंगाल व अन्य राज्यांत सत्तेमध्ये भागीदारी स्वीकारल्यावर पक्षातील अति डावे कार्यकर्ते या धोरणाशी सहमत झाले नाहीत. १९६८ मध्ये यातील काही कार्यकर्त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारून ते पक्षातून बाहेर पडले. पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्हातील नक्षलबाबी येथे त्यांनी आपल्या कार्याचे केंद्र केले. यासाठी ते नक्षलबाबी म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यांचा माओवादी क्रांतिकारक विचारांना पाठिंबा होता. पश्चिम बंगालखेडी आंध्र प्रदेश व केरळ या राज्यांतूनदेखील त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र वाढविले. काँग्रेस पक्षानेच नव्हे तर भारतीय कम्युनिस्ट व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षांनीदेखील नक्षलबाबी कार्यकर्त्याविरुद्ध कडक धोरण स्वीकारून त्यांचा बीमोड करण्याचा प्रयत्न केला. या नक्षलबाबी कार्यकर्त्यांपैकी चारू मुजुमदार आणि कनुसन्माल यांनी मार्क्सवादी-लेनिनवादी कम्युनिस्ट पक्षाची २२ एप्रिल १९६९ रोजी स्थापना केली. याशिवाय नक्षलबाबांचे अन्य वेगवेगळे गट कार्य करत आहेत. आणीबाणीमध्ये या मार्क्सवादी-लेनिनवादी पक्षाने आपले लक्ष शेतमजुरांना संघटित करून त्यांचे लढे उभारण्यावर केंद्रित केलेले आहे. भारतीय कम्युनिस्ट व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाप्रमाणे ते संसदीय निवडणुकांन्या मार्गाकडे वळलेले नाहीत.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष रशियावादी तर मार्क्सवादी-लेनिनवादी पक्ष चीनवादी आहेत असे मानले जाते. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने स्वतंत्र राहून आपली भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे असे स्थूलमानाने म्हणता येईल.

१९७७, १९८२ आणि १९८७ मध्ये पश्चिम बंगालमध्ये झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकांमध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखालील डाव्या आघाडीला सातत्याने विजय मिळालेले असून श्री. ज्योती बसू हे तेथे दीर्घकाळ मुख्यमंत्री आहेत.

केरळमध्ये २५ जानेवारी १९८० रोजी दुसऱ्यांदा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखालील डाव्या लोकशाही आघाडीचे सरकार अधिकारावर आले व इ.के. नयनार हे मुख्यमंत्री बनले. सुमारे दहा वर्षांतर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष मंत्रिमंडळामध्ये एकत्र आले. तथापि हे मंत्रिमंडळ जेमतेम वर्षभर अधिकारावर होते. मार्च १९८७ मध्ये झालेल्या विधानसभांच्या निवडणुकीत पुन्हा एकदा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखालील डाव्या लोकशाही आघाडीचे सरकार अधिकारावर आले असून याही मंत्रिमंडळाचे मुख्यमंत्री श्री. नयनार हेच आहेत. अशा रितीने पश्चिम बंगाल व केरळ या दोन राज्यांत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखालील डाव्या आघाडीची मंत्रिमंडळे अधिकारावर आली असून त्यामध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष सामील आहे.

त्रिपुरा या घटकराज्यातदेखील मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे मंत्रिमंडळ १९८८ व १९८३ मध्ये अधिकारावर आले. परंतु फेब्रुवारी १९८८ मध्ये तेथे मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या दहा वर्षांची राजवट संपुष्टात येऊन काँग्रेस पक्षाचे मंत्रिमंडळ अधिकारावर आले. १९९९ च्या लोकसभा निवडणुकीत पं. बंगालच्या ४२ जागांपैकी २१ जागा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षास मिळाल्या. अनेक वर्षांपासून विधानसभेत या पक्षाचेच शासन आहे. या पक्षास केरळ राज्यात लोकसभेच्या ८ जागा मिळाल्या.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचा निवडणूक जाहीरनामा

लोकसभेसाठी आपला निवडणूक जाहीरनामा २५ ऑक्टोबर १९८९ रोजी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये खालील ठळक गोष्टीचा अंतर्भाव आहे.

(१) आर्थिक कार्यक्रम - काँग्रेसच्या आर्थिक धोरणामुळे देश आर्थिक पेचप्रसंगामध्ये सापडलेला आहे. यासाठी देशाच्या आर्थिक धोरणात आमूलाग्र बदल करण्यात येईल. आर्थिक व्यवस्था स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण करण्यात येईल आणि अमेरिकेच्या आर्थिक क्षेत्रातील दडपणांना ठाम विरोध करण्यात येईल. ज्यूट आणि कापड उद्योगांचे ताबडतोब राष्ट्रीयीकरण

करण्यात येईल. एकाधिकार भांडवलशाहीवर व बहुराष्ट्रीय उद्योगांवर नियंत्रण ठेवण्यात येईल. असंघटित कामगारांना संरक्षण देण्यासाठी कायदा करण्यात येईल. भूमिसुधारणांविषयक कायद्यांची त्वरेने अंमलबजावणी करण्यात येईल आणि वाढत्या किमतींना आणि कराना आला घालण्यात येईल.

(२) अल्पसंख्याकाचे हक्क - अल्पसंख्याकांसाठी घटनेमध्ये नमूद केलेले सर्व संरक्षण देण्यात येईल. रामजन्मभूमीचा प्रश्न न्यायालयीन निर्णयाप्रमाणे सोडविण्यात येईल. महिला, आदिवासी व दलितवर्गांवर होणाऱ्या अत्याचारांबाबत कडक धोरण स्वीकारले जाईल. नोकरी, वेतन, बढती, इत्यादी संदर्भात महिलांबाबत होणारा भेदभाव दूर करण्यात येईल. महिला शेतमजुरांना सामाजिक सुरक्षिततेचा लाभ देण्यात येईल. महिलांना मालमत्ता व इतर बाबतीत समान हक्क देण्यात येतील.

(३) नोकरी व व्यवसाय - काम करण्याचा हक्क घटनेत मूलभूत हक्क म्हणून अंतर्भूत केला जाईल. मोर्ड्या प्रमाणावर रोजगार निर्मितीच्या योजना हाती घेण्यात येतील.

(४) निवारा - घरामध्ये राहण्याचा हक्क याला मूलभूत हक्काचा दर्जा देण्यात येईल. ग्रामीण व नागरी भागांमध्ये घरबांधणीच्या कार्यक्रमाला अग्रस्थान दिले जाईल.

(५) सत्तेचे विकेंद्रीकरण - केंद्र-राज्य संबंधांबाबत पुनर्विचार करून घटकराज्यांना अधिक अधिकार देण्यात येतील. राज्यपालांचे सर्व विवेचक अधिकार रद्द केले जातील. काँग्रेसने मांडलेल्या पंचायत राज व नगरपालिका विधेयकांचा खरा हेतू केंद्राकडे अधिक अधिकार देणे हा होता. याला मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने विरोध दर्शविला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) खाली दिलेल्या सालात कोणती ठळक घटना घडली ?

साल/सन	ठळक घटना
१९८४	
१९६२	
१९९०	
१९७७	

८.२.४ सामाजिक पाया / आकांक्षा / हितसंबंधांचे रूप

भारतातील राजकीय पक्षांच्या उभारणीमध्ये अनेक प्रकारच्या सामाजिक व आर्थिक हितसंबंधांनी महत्वाची भूमिका

बजावलेली दिसते. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक व समाजरचनेचे प्रतिबिंब तेथील राजकीय पक्षांमध्ये पडणे अपरिहार्य आहे. कारण शेवटी राजकीय पक्ष समाजातील विविध घटकांच्या इच्छा-आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतात. तथापि भारतामध्ये असलेल्या जाती, धर्म, भाषा यांच्या विविधतेमुळे कदाचित इतर कोणत्याही देशातील राजकीय पक्षांची निर्मिती आणि विकासाची प्रक्रिया यांचा विचार करता भारतातील राजकीय पक्षांचे स्वरूप अधिक गुंतगुंतीचे असल्याचे दिसून येते.

काँग्रेस हा भारतातील सर्वांत प्रमुख पक्ष. तेव्हा या पक्षाच्या संदर्भात वरील मुद्दा अधिक स्पष्ट करता येईल. काँग्रेस पक्षाची सुरुवात झाली ती एक उच्च मध्यमवर्गीय, उच्चवर्णीय, नागरी, आंग्लविद्याविभूषित अशा आधुनिक मनोवृत्तीच्या अभिजनांची संघटना म्हणून. परंतु एक राष्ट्रवादी चळवळ म्हणून फोफाबल्यानंतर आणि समाजातील विविध स्तरांवरील व्यक्तींचा तिच्यामधील सहभाग वाढत गेल्यानंतर तिचे स्वरूप खन्या अर्थी देशी बनले. तिच्या नेतृत्वामध्येही आधुनिकता आणि पारंपरिकता यांच्या वैशिष्ट्यांची सरमिसळ झाली.

महात्माजींच्या प्रत्येक कायदेभंगाच्या चळवळीबरोबर काँग्रेस पक्षाचा सामाजिक पाया विस्तृत होत गेला. ती केवळ शहरी मध्यमवर्गीयांची चळवळ राहिली नाही. गांधींच्या अलौकिक नेतृत्वाला याचे श्रेय आहेच. परंतु त्याबरोबर हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, भारतीय समाजामध्ये आर्थिक कारणांमुळे तसेच शिक्षण व नागरीकरणामुळे जे बदल हव्यूहव्यू होत होते त्यांचा प्रभाव काँग्रेस संघटनेवरही पडणे अपरिहार्य होते. विशेषत: महात्माजींनी काँग्रेस संघटनेची रचना भाषिक तत्त्वावर केल्यामुळे काँग्रेस संघटनेला एक नवे सामर्थ्य आणि चैतन्य प्राप्त झाले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काँग्रेसमध्ये व्यावसायिक, शेतकरी, व्यापारी, पांढरपेशे आणि व्यावसायिक राजकारणी यांचा समावेश होताच. परंतु प्रौढ मताधिकार आणि सत्तेमध्ये सहभागी होण्याची आकांक्षा यामुळे काँग्रेसच्या संरचनेमध्ये तसेच वरील घटकांच्या सहभागाच्या प्रमाणामध्ये महत्वपूर्ण बदल घडून आलेला आहे. गांधींच्या काळामध्ये जनसामान्यांची संघटना हे स्वरूप जरी काँग्रेसला प्राप्त झाले असले तरी बन्याच अंशी ती नागरी चळवळच राहिली. काँग्रेसचे नेतृत्वही प्रामुख्याने नागरीच राहिले. नेहरूंच्या काळात काँग्रेसचे शक्तिकेंद्र लहान शहरे आणि खेडी यांच्याकडे पसरले. काँग्रेसमधील सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांचा प्रभाव कमी होऊन त्याच्याएवजी मध्यमवर्गीय शेतकरीवर्गांचा प्रभाव वाढत गेला. त्यामुळे काँग्रेस संघटना नागरी न राहता तिला ग्रामीण रूप प्राप्त झाले.

काँग्रेस संघटनेचे सर्वांत महत्वाचे वैशिष्ट्य कोणते असेल तर-

समाजाच्या अधिकाधिक स्तरांतून वाढता पाठिंबा मिळवून आपला पाया विस्तृत करण्याची तिची विलक्षण क्षमता. समाजातील विविध धर्म, जाती, वर्ग व भाषा यांच्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करणारे सर्व घटक काँग्रेसने आपल्या संघटनेत सामावून घेतले आहेत. आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण आणि लोकशाहीकरण यामुळे गेल्या संबंध शतकात भारतीय समाजात जे बदल झाले त्याला अनुसरून काँग्रेस संघटनेतील कार्यकर्ते आणि नेतृत्व यामध्ये सातत्याने प्रत्येक पातळीवर बदल होत राहिले.

काँग्रेसच्या या समावेशक प्रवृत्तीमुळेच काँग्रेस खन्या अर्थने जनसामान्यांची संघटना बनली. तरीही साधारणत: पं. नेहरूंच्या काळात काँग्रेसमध्ये मध्यमवर्गीय शेतकरी जातींचे प्रभुत्व निर्माण झाले. परंतु बहुरंख्य असंघटित शेतमजूर व कामगार वर्ग, आदिवासी, दलित आणि मागासवर्गीय जाती सत्तेतील सहभागापासून वंचित राहिल्या. १९६७ मध्ये काँग्रेसला मिळालेल्या जबरदस्त धक्क्यातून बाहेर काढण्याकरिता इंदिरा गांधींनी वरील वर्गाना व जातींना सत्तेमध्ये संहभागी करून घेण्याचे असामान्य राजकीय चातुर्य दाखविले.

जनता दलामध्ये प्रामुख्याने काँग्रेसमधून बाहेर पडलेल्या गटांचा व व्यक्तींचा समावेश झालेला असल्याने त्या पक्षाचा सामाजिक पाया बराचसा काँग्रेससारखाच आहे. परंतु जनता दलातील काही नेत्यांमुळे काही जातींचा पाठिंबा मोठ्या प्रमाणामध्ये या पक्षाला मिळाल्याचे दिसून येते. चरणसिंग यांचे पुत्र अंजितसिंग तसेच देवीलाल यांच्यामुळे उत्तर प्रदेश व हरियाणामधील जाटांचा पाठिंबा जनता दलाला मिळाला आहे. तसेच विश्वनाथ प्रतापसिंग यांच्यामुळे रजपूतांच्या अहिर, जाट, गुजर व रजपूत (अजगर) जातींचा पाठिंबा मिळविण्यामध्ये जनता दलाला बेरेच यश मिळाल्यामुळे १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकांत उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश व बिहार या राज्यांत जनता दलाला बन्याच जागा मिळू शकल्या. अशा रितीने जनता दलाला उत्तरेकडील राज्यांत ग्रामीण भागांमध्ये शेतकरी जातींचा पाठिंबा मिळालेला होता.

काँग्रेसला बहुतेक सर्व लोकसभा निवडणुकांत ४०.४५% मते मिळूनही लोकसभेत निर्विवाद बहुमत मिळाले याचे मुख्य कारण म्हणजे मुस्लीम, खिंशचन इत्यादी अल्पसंख्याकाचा तसेच दलित मागासवर्गीयांचा मिळालेला पाठिंबा. ज्या ज्या वेळी काही विशिष्ट कारणांमुळे काँग्रेस पक्षापासून हे धार्मिक व जातीगट दुरावले तेव्हा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला मोठा धक्का बसला. याचा अनुभव १९६७ व १९७७ च्या तसेच १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत आला. याउलट जेव्हा काँग्रेस पक्षाने या गटांचा पुन्हा विश्वास संपादन केला तेव्हा काँग्रेस पक्षाला पूर्ववत आपली स्थिती मजबूत करता आली. याचा अनुभव १९७१, १९८० व १९८४ मध्ये आला.

भारतीय जनता पक्षाची स्थिती वेगळी आहे. हा पक्ष विधायक स्वरूपाच्या धर्मनिरपेक्षेतेचा पुरस्कार करीत असला तरी त्याचे मुख्य आवाहन हिंदू संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाचे असल्याने अन्य धर्मियांना या पक्षाबद्दल सहानुभूती नाही. आतापर्यंत या पक्षाचे नेतृत्व नागरी आणि उच्चवर्णीय होते. त्यामुळे ग्रामीण भागामध्ये व मागासवर्गीयांमध्ये या पक्षाला विशेष स्थान नव्हते. परंतु गेल्या काही वर्षांमध्ये ग्रामीण भागामध्ये तसेच मागासवर्गीयांमध्ये कार्य केल्यामुळे या पक्षाचा सामाजिक पाया आता व्यापक होत चालला आहे. त्यामुळे उजव्या विचारसरणीचा मानला जाणारा हा पक्ष नजीकच्या काळात काँग्रेस व जनता दलाप्रमाणेच मध्यमार्गी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

साम्यवादी पक्षाने स्वतंत्र्यपूर्व काळात किसान सभा स्थापन करून उत्तरेकडील काही राज्यांत शेतकऱ्यांची चळवळ उभारण्याचा प्रयत्न केला. तसेच साम्यवादी विचारप्रणालीमुळे त्याचे कार्य मुख्यतः कामगार वर्गामध्ये होते. तथापि या पक्षाचे नेतृत्व मध्यमवर्गीय व उच्चवर्णीय राहिल्यामुळे या पक्षाला केरळ, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश या राज्यांचा अपवाद वगळता ग्रामीण भागात फारसा पाठिंबा मिळाला नाही. त्यातही केरळमध्ये एकदा व आंध्र प्रदेशामध्ये काही काळ कम्मा या जातीचा पाठिंबा साम्यवादी पक्षांना मिळाल्याचे दिसते. तथापि दोन्ही साम्यवादी पक्ष धर्मनिरपेक्षेतेचा आग्रह धरीत असल्याने त्यांचे अनुयायी सर्व धार्मिक गटांतून आलेले आहेत. कामगार चळवळीतील साम्यवाद्यांचा प्रभावही अलीकडे काही वर्षे कमी होत आहे.

८.२.५ विचारसरणी

भारतामधील राजकीय पक्षांवर राष्ट्रवाद, गांधीवाद, समाजवाद, साम्यवाद, उदारमतवाद व धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद या विचारसरणींचा प्रभाव पडल्याचे आढळून येते.

काँग्रेसची निर्मिती राष्ट्रीय चळवळीतून झालेली असल्याने राष्ट्रवादी विचारसरणीची बैठक काँग्रेसला प्रारंभापासून आहे. काँग्रेसच्या विकासामध्ये राष्ट्रवादी विचारसरणीच्या अनेक छाट वेगवेगळ्या कालखंडात दिसतात. सुरुवातीला ब्रिटिश उदारमतवादांचा प्रभाव काँग्रेस नेत्यांवर होता. जहालाना काँग्रेस संघटनेमध्ये अधिक पाठिंबा मिळाल्यापासून या राष्ट्रवादी विचारसरणीला धार्मिक पुनरुज्जीवनवादाची जोड मिळाली. क्रांतिकारकांनी राष्ट्रवादाला लढाऊ स्वरूप प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. गांधींच्या काळात राष्ट्रवादाला मानवतावादाचा आशय प्राप्त झाला (या ठिकाणी गांधीवादांची मूळ प्रेरणा मानवतावादाची आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे). पं.नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली या राष्ट्रवादी विचारसरणीला समाजवाद,

धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही यांचा व्यापक पायां प्राप्त झाला. त्यामुळे काँग्रेसने मान्य केलेली राष्ट्रवादी भूमिका आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सहकार्य यांना पोषक ठरली.

भारतातील बहुतेक सर्व पक्षांची निर्मिती काँग्रेसच्या पोटातून झालेली असल्याने साम्यवादी पक्ष वगळता बहुतेक सर्व पक्षांवर राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रभाव आहे. साम्यवादी पक्ष व मार्क्सवादी पक्ष आंतरराष्ट्रीयवादाने प्रेरित झालेले असले तरी राष्ट्रीय ऐक्य आणि एकता या राष्ट्रवादाच्या आधारभूत तत्त्वांशी ते सहमत आहेत. १९६२ मध्ये चीनच्या आक्रमणानंतर साम्यवादी पक्षामध्ये या संदर्भात अधिक विचारमंथन झाले. आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळीतील फूट आणि १९८५ नंतर व सोव्हिएत संघ आणि पूर्व युरोप यामध्ये घडून आलेले परिवर्तन यामुळे आज साम्यवादी पक्ष व मार्क्सवादी पक्ष आंतरराष्ट्रीयवादाबाबत पूर्वीतकी आग्रही भूमिका घेत नाहीत. या अर्थाने भारतातील साम्यवादी हे राष्ट्रवादी विचाराच्या विरोधी आहेत असे मानता येणार नाही.

१९५५ मध्ये 'आवडी' येथील अधिवेशनामध्ये काँग्रेसने समाजवादी समाजरचनेचे ध्येय स्वीकारले. नेहरूंच्या व नंतर इंदिरा गांधींच्या काळात बहुतेक महत्वाचे उद्योगांदे व बँका यांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. जमीनदारीच्या उच्चाटनासंबंधीचे कायदे सर्व राज्यांतून क्रमाक्रमाने झाले. काँग्रेसने स्वीकारलेला हा नेहरूप्रणीत लोकशाही समाजवाद म्हणजे आधुनिक उदारमतवादाची तार्किक परिणती होय असे म्हणता येईल.

१९७५ मध्ये बेचाळीसाव्या घटना दुरुस्तीनुसार भारताच्या संविधानाच्या सरनाम्यामध्ये समाजवादाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. समाजवादाला विरोध असणाऱ्या स्वतंत्र पक्षासारख्या पक्षाला जनमानसामध्ये फारसे स्थान मिळू शकले नाही. जनसंघाचीदेखील समाजवादी विचाराला सहानुभूती नव्हती. परंतु जनसंघातून निर्माण झालेल्या भारतीय जनता पक्षाने बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात गांधीवादी समाजवादाचा स्वीकार केला. अशा रितीने भारतामध्यला कोणताही पक्ष आज समाजवादाच्या विरोधी नाही. अर्थात समाजवादाच्या आशयाबद्दल प्रत्येक पक्षाची भिन्नभिन्न मते आहेत.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष, क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष, फॉर्वर्ड ब्लॉक साम्यवादी तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करतात. परंतु भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष राष्ट्रीय लोकशाहीचा पुरस्कर्ता आहे तर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष जनतेच्या लोकशाहीचा पुरस्कर्ता आहे. भारतामधील डाव्या पुरोगामी लोकशाहीवादी शक्तींना एकत्र आणण्याबाबत दोन्ही पक्षांचे एकमत असले तरी काँग्रेस पक्षामध्ये अशा पुरोगामी शक्ती आहेत हा विचार मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने अमान्य केलेला

आहे. दोन्ही पक्षांनी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केलेला असला तरी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने आपदधर्म म्हणून संसदीय मार्गाचा स्वीकार केलेला दिसतो. योग्य वेळ येताच क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करण्यास मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचा फारसा विरोध राहील असे वाटत नाही. सोन्हिएत संघाने गोबर्चेब यांच्या नेतृत्वाखाली अंगीकारलेले नवे आर्थिक पुनर्निवेच धोण तसेच पूर्व युरोपमध्ये घडून आलेले बदल यांचे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने स्वागत केले असले तरी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने मात्र त्याबाबतीत आपला वेगळा सूर लावला आहे. यावरून भारतामधील साम्यवादी विशेषत: मार्क्सवादी कम्युनिस्ट मार्क्सवादाचा नवीन संदर्भमध्ये पुनर्विचार करतील ही शक्यता सध्या तरी दुरावली आहे. आर्थिक क्षेत्रामध्ये नियंत्रणे सैल करणे किंवा खाजगीकरणाला अधिक वाव देणे यांना मार्क्सवादी कम्युनिस्ट व भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष या दोहोंचा विरोध आहे.

निखळ गांधीवादी विचारांचा पुरस्कार आज कोणताही राजकीय पक्ष करीत नाही. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट व भारतीय कम्युनिस्ट या पक्षांना तर गांधीवादी विचार प्रतिगामी आणि भांडवलशाहीला पोषक वाटतो. नेहरूच्या काळामध्ये गांधीवादी नियंत्रणे किंवा खाजगीकरणाला अधिक वाव देणे यांना आर्थिक नियंत्रणे काळामध्ये प्रारंभी जे थोडेफार गांधीवादी होते ते पक्षीय राजकारणातून दूर होऊन विधायक कार्याक्रमांकडे वळले. तथापि आपल्या संविधानामध्ये गांधीवादावर आधारित अशा काही मार्गदर्शक तत्वांचा स्वीकार केलेला आहे. त्याला अनुसरून काँग्रेस पक्षाने खादी व कुटिरोद्योग यांना उत्तेजन दिले. विकेंद्रित लोकशाहीच्या तत्वावर आधारित पंचायत राज्याचा प्रयोग देशभर सुरु केला आहे.

जनता दल व काँग्रेस यांच्या विचारसरणीमध्ये आणि आर्थिक कार्यक्रमांमध्ये मूलगामी स्वरूपाचा फरक नाही. जो काही फरक आहे तो तपशिलाचा. तथापि जनता दलामध्ये असलेले पूर्वीचे समाजवादी, विशेषत: लोहियावादी आणि भारतीय क्रांतिदलातून आलेले चरणसिंग यांचे अनुथायी यांच्यावर गांधीवादी विचारांची तसेच जयप्रकाश नारायण यांच्या विचारांची छाप आहे. त्यामुळे काँग्रेसपेक्षा जनता दल आर्थिक व राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर अधिक भर देतो. तसेच ग्रामीण विकास, शेती क्षेत्र, लघुउद्योग व कुटिरोद्योग यांना प्राधान्य देण्याचे जनता दलाचे धोरण आहे. केंद्र-घटकराज्य संबंधांबाबतही घटकराज्यांना अधिक स्वायत्तता देण्यावर जनता दलाचा भर आहे.

धार्मिक अल्पसंख्याकाना पूर्ण संरक्षण देणे परंतु त्यांचा कोणत्याही प्रकारे अनुनय न करणे, भारतीय संस्कृतीचा अमोल वारसा जतन करणे यांसारख्या विचारांमुळे भारतीय जनता पक्ष

इतर पक्षांहून आपले वेगळे पण सिद्ध करतो. धार्मिक पुनरुज्जीवनावर आधारलेल्या राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रभाव या पक्षावर आहे. तरीदेखील धर्म आणि संस्कृती याबाबतची पूर्वीच्या जनसंघाइतकी कडवी भूमिका या पक्षाने स्वीकारलेली नाही. या पक्षाला काही राज्यांत ग्रामीण भागात, तसेच समाजातील विविध स्तरांतून अलीकडे मिळत असलेल्या पाठिंब्यामुळे हा पक्ष काँग्रेस व जनता दल यांच्याप्रमाणे मध्यममार्गी पक्ष होण्याची शक्यता वाटत होती. परंतु रामजन्मभूमी प्रश्नावर या पक्षाने धेतलेली निर्धाराची भूमिका लक्षात घेता हा पक्ष आपल्या पूर्वीच्या भूमिकेकडे परत वळेल की काय असे वाटत आहे.

विचारसरणींचा विचार करताना साधारणत: उजवे, मध्यममार्गी व डावे असै पक्षांचे वर्गीकरण केले जाते. काँग्रेस पक्ष हा मध्यममार्गी, दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष हे डावे व भारतीय जनता पक्ष हा उजवा पक्ष आहे असे मानता येईल. तर जनता दल हा काँग्रेसच्या डावीकडे असणारा मध्यममार्गी पक्ष आहे असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. अर्थात हे वर्गीकरण सापेक्ष असून भारतातील तसेच जगातील बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात सर्वच पक्ष कमी अधिक प्रमाणात बदलत आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यामुळे भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष हा कम्युनिस्टांमध्ये उजवा ठरला आहे, जनता दल हा काँग्रेसच्या डावीकडे असणारा पक्ष आहे असे मानले तरी गांधीवादी तत्वांच्या प्रभावामुळे काही वेळा तो काँग्रेसच्या उजवीकडील पक्ष आहे असेही वारू लागते. भारतीय जनता पक्षाला उजवा पक्ष मानले तरी आर्थिक धोरणामध्ये काँग्रेस, जनता दल व या पक्षामध्ये आता मूलभूत महत्वाचा फरक राहिलेला नाही. भारतीय जनता पक्ष उजवा मानला तरी तो त्यांच्या धार्मिक पुनरुज्जीवनवादी विचारांमुळे, हे विचारात घेणे जरूर आहे.

८.२.६ प्रभावशाली नेते

कोणत्याही राजकीय पक्षामध्ये नेतृत्वाला महत्व असतेच. योग्य नेतृत्वाशिवाय पक्ष सुसंघटितपणे व जोमाने कार्य करू शकत नाही. तथापि भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये काही व्यक्तींना व त्यांच्या नेतृत्वाला विशेष महत्व प्राप्त झालेले दिसते. व्यक्तिपूजा हा भारतीय समाजाचा स्थायीभाव आहे असे याचे एक स्पष्टीकरण दिले जाते. परंतु विविध जाती, भाषा आणि धर्मपंथ यांनी विभागलेल्या भारतीय समाजामध्ये नेतृत्वाचे गुण असलेल्या व्यक्तीच समाजातील विविध घटकांना एकत्र आणू शकतात. बहुधा त्याचमुळे सर्वत्र राजकीय पक्षांमध्ये पक्षाच्या नेत्यांना खास महत्व मिळालेले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर साधारण तीन दशके भारतातील बहुतेक सर्व राजकीय पक्षांवर राष्ट्रीय चळवळीतून पुढे आलेल्या नेत्यांचा प्रभाव होता असे दिसते. याला काहीसा अपचाद भारतीय जनता

पक्षाचा आहे. राष्ट्रीय चळवळीतील नेतृत्व हे सामान्यतः सुशिक्षित, मध्यमवर्गीय व उच्चवर्णीयांचे होते. ब्रिटिश उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव या नेत्यांवर होता. महात्मा गांधींच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वामुळे काँग्रेसला अगदी निराव्या प्रकारचे देशी नेतृत्व लाभले. राष्ट्रीय चळवळीबरोबरच स्वातंत्र्यपूर्व काळात किसान आणि कामगार यांच्या लढ्यातूनही नवीन नेतृत्व उदयाला येऊ लागले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भाषिक चळवळ, जाती, धर्म, इत्यादी कारणांमुळे देखील काही व्यक्ती नेतृत्वपदाला पोहोचलेल्या दिसतात.

साधारणत: राष्ट्रीय, घटकराज्य व स्थानिक अशा तीन पातळ्यांवर पक्षांचे नेते कार्य करताना दिसतात. राष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणारे काही नेते एकदम राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणामध्ये भाग घेऊ लागल्याची काही उदाहरणे आहेत. परंतु बहुतांशी राज्यपातळीवर कार्य करून नंतर राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात पदार्पण केलेल्या नेत्यांची संख्या अधिक आहे. राज्यपातळीवर कार्य करणाऱ्या काही नेत्यांनी पक्षामध्ये व सरकारामध्ये अनेकदा महत्वाची पदे भूषविली तरी त्यांना खांच्या अथवी राष्ट्रीय नेतृत्व मिळाले असे म्हणता येणार नाही. अशा काही नेत्यांचा प्रधान प्रामुख्याने त्यांच्या घटकराज्यांपुरता, जातींपुरता व विशिष्ट प्रदेशांपुरता मर्यादित राहिल्याचे जाणवते. त्यामुळे व्यापक दृष्टीने विचार करता पं. जवाहरलाल नेहरू, श्रीमती इंदिरा गांधी, जयप्रकाश नारायण अशा काही नेत्यांनाच राष्ट्रीय नेतृत्व मिळाले असे म्हणता येईल. कारण त्यांचे नेतृत्व प्रदेश, धर्म, जात या सर्व मर्यादा ओलांडून समाजातील विविध घटकांपर्यंत जाऊन भिडले असे म्हणता येईल. त्यातही श्री. जयप्रकाश नारायणांनी पक्षातीत राजकारणाचा पुरस्कार केल्यानंतरच त्यांना राष्ट्रीय नेतृत्व मिळाले असे म्हणता येईल.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये काँग्रेसला पं. जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अबुल कलाम आज़ाद, लालबहादुर शास्त्री, श्रीमती इंदिरा गांधी, जगजीवनराम, के. कामराज, मोरारजी देसाई, यशवंतराव चव्हाण, श्री. राजीव गांधी असे प्रभावशाली नेते मिळाले. समाजवादी पक्षाला जयप्रकाश नारायण, डॉ. राममोहर लोहिया, जनता पक्ष व जनता दल यांना चरणसिंग, विश्वनाथ प्रतापसिंग, रिपब्लिकन पक्ष व दलित वर्गीयांना डॉ. भीमराव आंबेडकर, भारतीय जनसंघाला व भारतीय जनता पक्षाला श्री. दीनदयाल उपाध्याय, अटलबिहारी वाजपेयी, लालकृष्ण अडवाणी, साम्यवादी पक्षाला कॉ. भाई डांगे, अजय घोष, मार्क्सवादी पक्षाला बी.टी. रणदिवे, इ.एम.एस. नंबुद्रिपाद असे प्रभावशाली नेते राष्ट्रीय पातळीवर मिळाले, यांपैकी पं. जवाहरलाल नेहरू, श्रीमती इंदिरा गांधी व श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाचा विचार तेवढा करावयाचा आहे.

पं. जवाहरलाल नेहरू
(१८८९-१९६४)

लोकशाही धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, विज्ञाननिष्ठा आणि आधुनिकता या मूल्यांची भारतीय समाजामध्ये जाणीवर्पूर्वक जोपासना करणाऱ्या पं. नेहरूंचा आधुनिक भारताचे शिल्पकार असा यथार्थ गौरव केला जातो. चिरतरुण राजबिंडे व्यक्तिमत्त्व, सळसळाणारा उत्साह, देशासाठी असीम त्याग करण्याची शक्ती, अन्यायाबद्दलची तीव्र चीड, अल्पसंख्याकाबद्दलची उदार व व्यापक दृष्टी, जाज्बल्य देशाभिमान, देशाबांधवांच्या उद्धाराविषयी वाटणारी तळमळ, अफाट समुदायाशी संवाद साधण्याची कला आणि या सर्वांना व्यापून टाकणारा मानवतावादी दृष्टिकोन या असामान्य गुणांमुळे त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेस पक्षाचे आणि देशाचे प्रदीर्घ काळ नेतृत्व केले.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या निधनानंतर पं. नेहरूना काँग्रेसमध्ये प्रतिस्पर्धी उरला नाही व पक्षावर आणि शासनावर त्यांचे निरंकुश वर्चस्व प्रस्थापित झाले. तरीही पं. नेहरू हे खेरे लोकशाहीवादी होते. पक्षामध्ये कोणताही निर्णय घेताना त्यांनी सदैव लोकशाही संकेत पाळले. पं. नेहरू-टंडन संघर्षमध्ये त्यांनी अगोदर कार्यकारिणीचा राजीनामा देऊ केला व नंतर काँग्रेसचे अध्यक्षपद त्यांच्याकडे चालत आले. कामराज योजनेप्रमाणे इतर मंत्र्यांचे राजीनामे स्वीकारण्यापूर्वी त्यांनी स्वतःचा राजीनामा देऊ केला. या उदाहरणांवरून वरील गोष्ट स्पष्ट होईल. आपल्या मंत्रिमंडळामध्ये स्वतःच्या प्रवृत्तींशी व विचारांशी सहमत नसणाऱ्या व्यक्तींचा त्यांनी समावेश केला. राज्यपातळीवरील मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक व तेथील मंत्रिमंडळाचीच जडणघडण यात त्यांनी सहसा हस्तक्षेप केला नाही.

मतैक्यपद्धतीने कोणताही निर्णय घेण्याची काँग्रेसमधील पद्धती पं. नेहरूंनी अधिक बळकर केली. त्यासाठी पक्षातील विविध मतप्रवाहांमध्ये मतैक्य निर्माण करून त्याप्रमाणे शासनाचे धोरण निर्धारित करण्यामध्ये त्यांनी नेहमी पुढाकार घेतला. विशेषत: भारताचे आर्थिक नियोजनविषयक धोरण ठरविताना त्यांनी मंत्रिमंडळ, काँग्रेस कार्यकारिणी, अखिल भारतीय काँग्रेस समिती व संसद अशा विविध स्तरांवर होणारी चर्चा, वाद-प्रतिवाद लक्षात घेऊन शक्यतो सर्वमान्य अशा प्रकारचे निर्णय घेऊन परंपरावादी, आधुनिकतावादी, संसदीय पक्ष आणि संघटनात्मक पक्ष यांच्या विचारामध्ये समन्वय घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

एखाद्या महत्त्वाच्या प्रश्नाबाबत व्यक्तिगत प्रतिष्ठेचा विचार न करता जनतेच्या भावनांची कदर करण्याचा मोठा गुण पं.नेहरूंकडे होता. भाषिक प्रश्नांबाबत स्वतःची मते बाजूला ठेवून संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीला त्यांनी समंती दिली. व्ही.के. कृष्णमेनन यांच्याशी असलेले व्यक्तिगत मैत्रीचे संबंध बाजूला ठेवून त्यांचा राजीनामा जनमतामुळे त्यांनी स्वीकारला. पं.नेहरूना खन्या अर्थाने राष्ट्रनेता का म्हणता येईल ते यावरून स्पष्ट होते.

श्रीमती इंदिरा गांधी

काँग्रेसचे अध्यक्षपद इंदिरा गांधींकडे आल्यानंतर राष्ट्रीय पातळीवरील नेतृत्वामध्ये त्यांचा समावेश झाला. तत्पूर्वी जवाहरलाल नेहरूंच्या सहवासात राजनीतीचे प्रारंभिक धडे त्यांना मिळाले होतेच. काँग्रेस अध्यक्षपदाच्या आपल्या अल्पकारकीर्दी मध्ये इंदिराजींनी संघटनेतील अनेक पातळ्यांवरील कार्यकर्त्यांशी व्यक्तिगत संबंध जोडले आणि घटकराज्यांच्या राजकारणाचा बारकार्डीने अभ्यास केला.

लालबहादूर शास्त्रींच्या निधनानंतर काँग्रेस पक्षाने इंदिरा गांधींची केलेली निवड म्हणजे राजकीय सत्तेवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा 'सिंडिकेट' या काँग्रेसमधील ज्येष्ठ नेत्यांचा एक डाव होता. परंतु थोड्याच दिवसात 'गौंगी गुडियाँ' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या इंदिरा गांधींनी सिंडिकेटचा हा डाव उधळून लावला व १९६९ मध्ये राष्ट्राध्यक्षांच्या निवडणुकीत स्वतंत्र उमेदवार वराहगिरी व्यंकटगिरी यांना निवडून आणून काँग्रेस पक्षाचे विभाजन घडवून आणले.

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे तनखे रद्द करण्याची कृती यामुळे इंदिरा गांधी या डाव्या समाजवादी विचारांच्या आहेत अशी त्यांची जनमानसामध्ये प्रतिमा निर्माण झाली. १९७१ मध्ये बांगलादेश युद्धातील कणखर नेतृत्वाने त्यांची लोकप्रियता गंगानाला भिडली. 'गरिबी हटाओ'च्या घोषणेने त्यांनी समाजातील शोषित वर्गाला नवीन आशा दिली.

१९७५ मध्ये गुजरात व बिहार या राज्यांतील जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखालील विद्यार्थ्यांचे आंदोलन तसेच १२ जून १९७५ रोजी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने त्यांची निवडणूक अवैध ठरविल्यामुळे इंदिराजींनी देशामध्ये राष्ट्रपतींमार्फत आणीबाणी आणली. १९७७च्या निवडणुकीत पराभूत झाल्यानंतर व जनता पक्षाचे मंत्रिमंडळ अधिकारावर आल्यावर त्यांनी ज्या जिद्दीने पुन्हा काँग्रेस पक्षाला १९८० मध्ये अधिकारावर आणले त्याला तोड नाही. या सर्वच गोष्टींमध्ये

तीव्र इच्छाशक्ती, अभंग निर्धार आणि प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याची दुर्दम्य आकांक्षा हे इंदिराजींच्या नेतृत्वाचे विशेष गुण दिसून येतात.

इंदिराजींच्या नेतृत्वाचा दुसरा विशेष असा की १९६७ नंतर काँग्रेस पक्षाला त्यांनी पक्षात फूट पडूनही नवीन संजीवन प्राप्त करून दिले. विशेषत: १९७१ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत व १९७२ च्या विधानसभा निवडणुकीत त्यांनी अनेक मागास आणि दलित वर्गातील व्यक्तींना उमेदवारी देऊन त्यांना निवडून आणले. त्यामुळे काँग्रेस पक्षाचे स्वरूपच बदलून गेले.

दुर्देवाने हा सर्व बदल घडवून आणत असताना इंदिराजींनी पं.नेहरूंप्रमाणे लोकशाही संकेताचा आदर केला नाही. त्यामुळे पक्षात व्यक्तिपूजेला महंत्व प्राप्त झाले व सर्वत्र स्तुतिपाठकांचा सुल्लूळाट झाला. इंदिराजींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्ष एक व्यक्तिप्रधान संघटना बनली व अखेर संघटनेलाही व्यक्तीचे नाव प्राप्त झाले. १९६९ नंतर काँग्रेस पक्षांतर्गत निवडणुकाच झाल्या नाहीत. पं.नेहरूंनी विकसित केलेल्या मतैक्यपद्धतीला तिलांजली देण्यात आली. पक्षामधील निर्णय तात्त्विक चर्चा न करता इंदिराजींच्या मताप्रमाणे घेण्याची पद्धती पडली. या सर्व कारणांमुळे काँग्रेसचे संघटनात्मक स्वरूप नाहीसे झाले. घटकराज्यातील मुळ्यमंत्री व इतर मंत्री यांच्या नेमणुका, एवढेच नव्हे तर विधानसभेतील उमेदवारांची निवड या सर्व बाबतीत पक्षाच्या मध्यवर्ती यंत्रणेचा म्हणजे पर्यायाने इंदिरा गांधींचा हस्तक्षेप प्रमाणाबाहेर वाढला. इंदिराजींच्या अखेरच्या दिवसांत त्यांचे पुत्र श्री. संजय गांधी व त्यांचे मित्र यांचा काँग्रेस पक्षावरील प्रभाव वाढला. इंदिराजींच्या नेतृत्वाची ही दुसरी बाजू, आंतरराष्ट्रीय राजकारण व देशाचे लष्करी सामर्थ्य त्याबाबतीत त्यांना दूरदृष्टी होती. तथापि राजकारणातील डावपेचांमध्ये आपले असामान्य कौशल्य दाखविताना या राजकीय दूरदृष्टीचा प्रत्यय त्यांच्या नेतृत्वामध्ये आला नाही ही त्यांच्या व देशाच्या दृष्टीने अन्यतं दुर्देवाची गोष्ट ठरली.

जयप्रकाश नारायण

जयप्रकाश नारायण भारतातील एक प्रभावशाली नेते होते. तथापि त्यांचे नेतृत्व अगदी वेगळ्या प्रकाराचे होते. १९४२ च्या भूमिगत आंदोलनाचे त्यांनी नेतृत्व केले. ते स्वतः: काँग्रेस समाजवादी पक्षाचे प्रमुख संस्थापक असले तरी पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर त्यांनी पक्षीय राजकारणाचा त्याग करून ते आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान आंदोलनात सहभागी झाले व जीवनदानी बनले. जयप्रकाश नारायण यांनी पक्षीय राजकारणाचा त्याग केलेला असला तरी राजकारण संन्यास घेतलेला नव्हता. अनेक टीकाकारांनी ही गोष्ट लक्षात न घेता

त्यांच्या प्रचलित राजकारणावरील मतप्रदर्शनाचा वेळोवेळी उपहास केला. तरीही रशियाचे हंगेरीबरील आक्रमण, काशमीर प्रश्न, चीनचे आक्रमण आणि व्ही.के. कृष्णमेनन यांच्या राजीनाम्याची मागणी, इत्यादी संदर्भात आपली परखड मते त्यांनी स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीला प्रमाण मानून जनतेसमोर मांडली.

इंदिरा गांधींच्या राजकीय कारकिर्दीमध्ये भ्रष्टाचाराला आलेला ऊत, नागरी हक्कांची होणारी गळचेपी आणि व्यक्तिप्रधान राजकारण या गोष्टींचा उबग येऊन त्यांनी गुजरात व बिहार येथील विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाला पाठिंबा दिला आणि त्याचे नेतृत्व केले. यासाठी १९७५ मध्ये आणीबाणी पुकारल्यानंतर त्यांना स्थानबद्ध करण्यात आले. एन्हाना जयप्रकाश नारायण जनतेच्या नैतिक शक्तीचे प्रतीक बनले होते. त्यामुळे कांग्रेसविरोधी पक्षांना एकत्र येऊन जनता पक्षाची स्थापना करणे भाग पडले. जनता पक्षाचे सरकार अधिकारावर आले, आणीबाणी रद्द झाली परंतु जनता पक्षातील घटक पक्षांची आवळ्याभोपळ्यांची मोट टिकली नाही. भारतामध्ये विद्यार्थ्यांच्या मदतीने समग्र क्रांती घडवून आणण्याचे जयप्रकाशजींचे स्वप्न अपुरेच राहिले.

भारतीय राजकारणामध्ये संकुचित पक्षीय
राजकारणापत्तीकडे जाऊन विधायक दृष्टीने विचार करणारी महात्मा गांधी, विनोबा भावे, जयप्रकाश नारायण अशी एक परंपरा आहे. भारतीय परंपरेमध्ये नैतिक मूल्यांना असलेल्या महत्वपूर्ण स्थानामुळे जनतेला सत्तेपासून दूर राहून राजकारणामध्ये भाग घेणाऱ्यांबद्दल मनोभन आदर वाटतो. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाचे रहस्य यातच आहे. जयप्रकाश नारायण सत्तेपासून सदैव दूर राहिले. त्यांनी संपूर्ण आयुष्यात कोणतीही निवडणूक लढविली नाही. यामुळे आणि त्यांच्या निष्कलंक चारित्र्यामुळे आणीबाणीपूर्व व नंतरच्या कोळात त्यांना अमाप लोकप्रियता लाभली.

संघटनात्मक कार्याकडे दुर्लक्ष आणि सतेवर येऊन जबाबदारी घेण्याबाबत नाखुणी या त्यांच्या नेतृत्वातील उणिवा होत्या. पक्षीय संघटना व भूदान कार्याची संघटना या दोन्ही बाबतीत म्हणूनच त्यांना पुरेसे यश आले नाही. नेहरूनंतर जयप्रकाश असे जनतेला वृंटत असतानाच जयप्रकाश पक्षीय राजकारणापासून दूर झाले व त्यामुळे भारतातील समाजवादी चळवळीला मोठाधळका बसला. परंतु जयप्रकाश यांची उक्ती व कृती यात कोणताही विसंवाद नव्हता. राजकीय सत्तेपासून दूर राहून राजकारणाचे नियंत्रण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न हे त्यांच्या नेतृत्वाचे बलस्थान होते आणि दुर्बलस्थानही.

८.२.७ आपले काही प्रादेशिक पक्ष

देशातील राजकीय पक्षांची संख्या मर्यादित असांगे हे लोकशाही शासनसंस्था सुरळीतपणे चालण्याच्या हृषीने आवश्यक आहे. परंतु भारतासारख्या विशाल खंडग्राम देशामध्ये प्रदेश, भाषा, धर्म, जाती यांच्या भिन्नतेमुळे पक्षांची संख्या मोठी आहे. निर्वाचन आयोगाने १९८५ मध्ये २७ प्रादेशिक पक्षांना मान्यता दिली होती आणि मान्यता न मिळालेले असे १३ प्रादेशिक पक्ष होते.

काही प्रादेशिक पक्षांचा उदय होण्यास स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुरुवात झाली होती. स्वातंत्र्यानंतरही अनेक प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती झाली. तथापि १९८३ पासून प्रादेशिक पक्षांना भारतीय राजकारणामध्ये विशेष महत्व येत चालल्याचे दिसत आहे.

प्रादेशिक पक्ष हे संकुचित प्रवृत्तीचे असून त्यांच्यामुळे फुटीर प्रवृत्ती निर्माण होतात व देशाचे ऐक्य धोक्यात येते अशी टीका साधारणतः केली जाते. काही प्रादेशिक पक्षांच्या बाबतीत ही वस्तुस्थिती असली तरी प्रादेशिक पक्षामुळे स्थानिक समस्या अधिक चांगल्या रितीने लक्षात येतात व जनतेला आपल्या अडचणी शासनासमोर स्पृष्टपणाने मांडता येतात. याची देशाच्या प्रगतीला मदतच होते. प्रादेशिक पक्षातून स्थानिक नेतृत्वाता वाव मिळतो आणि जनतेमध्ये जागृती घडवून आणता येते. प्रादेशिक प्रश्न योग्य रितीने हाताळले तर कालांतराने काही प्रादेशिक पक्ष आपल्या संकुचित फुटीर प्रवृत्तींचा त्याग करून, परंतु आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम टिकवून राष्ट्रीय प्रवाहात सामील होतात असे दिसून येते. तामिळनाडूतील द्रविड मुन्नेत्र कळघम हे याचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

काही प्रादेशिक पक्षांच्या निर्मितीला कांग्रेस पक्ष जबाबदार आहे. स्थानिक आणि प्रादेशिक समस्या वेळच्या वेळी न सोडविणे, स्थानिक नेतृत्वाता वाव न देणे, मध्यवर्ती ठिकाणाहून राज्यपातळीवर नेतृत्व लाढणे, प्रादेशिक अस्थिरतेची दखल न घेणे यांसारख्या कारणातून तर कधी पक्षातील असंतुष्ट व्यक्तींमुळे कांग्रेसमधून काही प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती झाली. यातील काही पक्ष समस्या सुटल्यानंतर वा त्यांची तीव्रता कमी झाल्यानंतर पुन्हा कांग्रेस पक्षामध्ये विलीन झाले तर काही विरोधी पक्षांमध्ये विलीन झाले. ओरिसातील उत्कल कांग्रेस, पश्चिम बंगालमधील बांगला कांग्रेस, केरळमधील केरळ कांग्रेस, उत्तर प्रदेशमधील भारतीय क्रांतीदल, हरियाणातील विशाल हरियाणा पक्ष, आंध्र प्रदेशमधील तेलंगण प्रजा समिती ही याची काही उदाहरणे होत.

काही पक्ष प्रादेशिक अस्मिता व वांशिक पृथगात्मतेमुळे निर्माण झालेले आहेत. तामिळनाडूतील द्रविड मुन्नेत्र कळघम, अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम ही त्याची उदाहरणे आहेत.

काही पक्ष प्रादेशिक व धार्मिक पुनरुज्जीवनवादी विचारातून निर्माण झाले आहेत. पंजाबमधील शिरोमणी अकाली दल हे याचे उदाहरण आहे.

काही पक्ष प्रादेशिक अस्मितेच्या भावनेतून निर्माण झाले आहेत. आसाममधील आसाम गण परिषद, गोव्यातील महाराष्ट्रावादी गोमंतक पक्ष, आंग्रे प्रदेशमधील तेलगू देसम, काश्मीरमधील नॅशनल कॉन्फरन्स व महाराष्ट्रातील शिवसेना ही याची उदाहरणे आहेत.

काही प्रादेशिक पक्ष मुख्यतः आदिवासी लोकांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी निर्माण झाले आहेत. बिहारमधील झारखंड पक्ष, हुल झारखंड पक्ष, नागप्रदेशातील नागा राष्ट्रीय परिषद, मणिपूरमधील मणिपूर पीपल्स पक्ष, मिझोराममधील मिझो राष्ट्रीय आघाडी, आसाममधील ऑल बोडो स्टुडंट्स युनियन ही याची उदाहरणे होत.

काही प्रादेशिक पक्ष वैचारिक भूमिकेतून निर्माण झालेले आहेत. पश्चिम बंगालमधील फॉरवर्ड ब्लॉक, क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष, सोशालिस्ट युनिटी सेंटर, महाराष्ट्रातील लालनिशाण गट ही याची उदाहरणे होत.

प्रादेशिक पक्षांचा विचार करताना आणखी एक महत्वाची गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. भारताच्या सर्व प्रदेशांमध्ये व राज्यांमध्ये सर्व जातिगट, धर्मगट, वंशगट यांना सामावून घेणारा काँग्रेस हा खन्या अर्थात राष्ट्रीय पक्ष आहे असे म्हणता येईल. इतर पक्षांना निर्वाचन आयोगाने राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता दिली असली तरी त्यांचे कार्य काही राज्यांपुरतेच मर्यादित आहे. जनता दलाचे कार्य उत्तरेतील काही राज्यांत, भारतीय जनता पक्षाचे पश्चिम विभागातील व उत्तरेतील काही राज्यांत तर दोन्ही साम्यवादी पक्षांचे कार्य पश्चिम बंगाल व केरळ यांच्यामध्ये विशेष आहे. त्या दृष्टीने हे राष्ट्रीय पक्षही प्रादेशिक पक्ष चर्तवात.

भारतातील काही प्रमुख प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा परिचय आपणाला करून घ्यायचा आहे.

द्रविड मुन्नेत्र कल्घम

तामीळ राष्ट्रवादाच्या भावनेतून द्रविड मुन्नेत्र कल्घम या पक्षाचा उदय झाला आहे. द्रविड मुन्नेत्र कल्घम म्हणजे द्रविड प्रागतिक संघ. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी पूर्वीच्या मद्रास राज्यामध्ये ब्राह्मणविरोधी चलवळ सुरु झाली. त्यामध्ये या पक्षाचे मूळ आहे. मॅट्टेयू-चेम्सफर्ड सुधारणांनंतर भारतातील राष्ट्रवादी चलवळीवर ब्राह्मणांचे वर्चस्व असून ब्राह्मणांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रातील प्रभावामुळे ब्राह्मणेतर जाती मागासलेल्या राहिल्या आहेत, असे विचार द्रविड चलवळीतील नेते मांडू लागले. दक्षिणेकडील अनार्यावर किंवा द्रविडांवर ब्राह्मण आर्याचे वर्चस्व झुगाऱून द्रविड संस्कृती आणि तामीळ भाषा यांना पूर्वीचे वैभव प्राप्त करून दिले पाहिजे. त्यासाठी ब्राह्मणांचे प्रभुत्व असलेल्या भारतापासून फूटून निघावे लागले तरी हरकत नाही. अशी भूमिका द्रविड चलवळीने घेतली. यातूनच १९१७ मध्ये साऊथ इंडियन लिबरल फेडरेशनची स्थापना झाली. या संघटनेचे 'जस्टिस' नावाचे मुख्यपत्र होते. त्यावरून ही संघटना 'जस्टिस पक्ष' या नावाने ओळखली जाऊ लागली. या पक्षाला लवकरच लोकप्रियता मिळाली आणि

१९२० व १९२३ मध्ये तसेच १९३० ते ३६ च्या दरम्यान मद्रास प्रांतात सत्तेवर येता आले. या पक्षाने सामाजिक सुधारणावर भर दिला.

या जस्टिस पक्षाचे एक प्रभावी नेते इ.व्ही. रामस्वामी नायकर ऊर्फे पेरियार (महात्मा) यांनी १९४२ मध्ये द्रविड कल्घमची स्थापना केली. या संघटनेतील कार्यकर्ते जहाल प्रवृत्तीचे होते आणि त्यांनी सर्व संसदीय आणि घटनात्मक मागार्वावर बहिकार टाकला. स्वतंत्र द्रविडस्तानची निर्मिती हे त्यांनी आपले ध्येय ठरविले. १५ ऑगस्ट १९४७ हा त्यांनी शोकदिन म्हणून साजरा केला आणि पुढे १९५० मध्ये भारताची घटना जाळण्याचा कार्यक्रमही हाती घेतला.

१९४९ मध्ये द्रविड कल्घममध्ये फूट पडली आणि सी.एन. अण्णादुराई यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्या अनुयायांनी द्रविड मुन्नेत्र कल्घम या पक्षाची स्थापना केली. १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत या पक्षाने भाग घेतला नाही, परंतु काही उपेदवारांना पाठिंबा मात्र दिला. १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत या पक्षाला १५ विधानसभेच्या व २ लोकसभेच्या जागा मिळाल्या. १९६२ च्या निवडणुकीत विधानसभेच्या २३४ जागांपैकी या पक्षाला ५० जागा मिळाल्या व लोकसभेच्या ७ जागा मिळाल्या. १९६७ च्या निवडणुकीत विधानसभेच्या १३८ जागा मिळून हा पक्ष सत्तेवर आला. त्याबरोबर या पक्षाला लोकसभेत २५ जागा मिळाल्या. १९७१ मध्ये या पक्षाला विधानसभेत १८४ जागा मिळून तो पुन्हा सत्तेवर आला. त्या वेळी लोकसभेत या पक्षाला २३ जागा मिळाल्या.

१९६३ मध्ये फुटीर प्रवृत्तींचा प्रचार करणाऱ्या संघटनावर घटनेमध्ये दुरुस्ती करून बंदी घालण्यात आली. त्यामुळे या पक्षाने सार्वभौम स्वतंत्र तामिळनाडूची आपली मागणी सोडून दिली. परंतु भारतीय संघराज्यामध्ये राज्यांना अधिक स्वायत्तता मिळण्याबाबत या पक्षाने सतत पाठपुरावा केला आहे. या पक्षामध्ये आता ब्राह्मणांना प्रवेश मिळण्याबाबत बंधन नाही. तसेच तामीळ संस्कृतीचे रक्षण करून जातीविहिन आणि वाग्विहिन समाजरचना करण्याचे या पक्षाने आपले ध्येय ठरविले आहे. १९६९ नंतर या पक्षाने काँग्रेसमध्ये फूट पडली असता इंदिरा गांधींना पाठिंबा दिला. त्यामुळे या पक्षाला तामिळनाडूमध्ये कामराज यांच्या नेतृत्वाखालील संघटना काँग्रेसला तोंड देणे अधिक सोपे गेले.

राज्यांना अधिक स्वायत्तता मिळविण्यासाठी या पक्षाने केंद्र-राज्य संबंधांचा पुनर्विचार करण्यासाठी राजमन्त्रार समिती नेमली. या समितीने केंद्रसरकारने संरक्षण, परराष्ट्रव्यवहार व चलनव्यवस्था हे अधिकार आपणाकडे ठेवावेत आणि इतर सर्व अधिकार घटकराज्यांना देऊन संघराज्यव्यवस्था मजबूत करावी अशी शिफारस केली. परंतु या अहवालाची केंद्रसरकारने फारशी दखल घेतलेली नाही.

ऑक्टोबर १९७२ मध्ये द्रविड मुन्नेत्र कल्घममधून एम.जी. रामचंद्रन यांनी अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कल्घम या पक्षाची स्थापना केली. १९७७ मधील

विधानसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला १३० जागा मिळाल्या. तर द्रविड मुन्नेत्र कळघम पक्षाला केवळ ३० परंतु १९८०च्या लोकसभा निवडणुकीत अण्णा द्र.मु.क. पक्षाला लोकसभेच्या फक्त २ जागा मिळाल्या. तर द्र.मु.क. ला १६ जागा मिळाल्या. १९८४च्या सार्वीत्रिक निवडणुकीत अण्णा द्र.मु.क. या पक्षाने इंदिरा कांग्रेस पक्षाशी युती केली आणि तो पक्ष पुन्हा सत्तेवर आला. १९८८ मध्ये एम.जी. रामचंद्रन यांचे निधन झाल्यावर या पक्षामध्ये फूट पडली. परिणामी नंतर झालेल्या विधानसभा निवडणुकीनंतर द्र.मु.क. पक्षाला पुन्हा दहा वर्षांनंतर करुणानिधी यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ स्थापन करता आले. या निवडणुकांच्या वेळी कांग्रेस आणि जयललिता यांच्या नेतृत्वाखालील अण्णा द्र.मु.क. चा गट यांची युती न झाल्याचा फायदा द्र.मु.क. पक्षाला मिळाला. परंतु याउलट १९८९ मधील लोकसभेच्या निवडणुकांच्या वेळी या दोन्ही पक्षांची युती झाल्याने द्र.मु.क. पक्षाला मार खावा लागला. या निवडणुकीत अखिल भारतीय अण्णा द्र.मु.क. पक्षाला लोकसभेच्या ११ जागा मिळाल्या. सन १९९९ मध्ये लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणुकीत तामिळनाडूत ३९ जागांपैकी ११ जागा द्र.मु.क. पक्षास तर १० जागा ऑल इंडिया द्र.मु.क. पक्षास मिळाल्या. १९९५ मध्ये तामिळनाडूत विधानसभेमध्ये द्र.मु.क.चे नेते करुणानिधी मुख्यमंत्री झाले. २००१च्या निवडणुकीत करुणानिधी यांचा पराभव करून जयललिता मुख्यमंत्री झाल्या.

तेलुगू देसम

तेलुगू देसमचा आंध्र प्रदेशमधील राजकारणात १९८२ नंतर अचानक उदय झाला व पाहता पाहता तो पक्ष १९८३ मध्ये सत्तेवरही आला. तामिळनाडूतील द्र.मु.क. पक्षांप्रमाणे किंवा पंजाबमधील अकाली दलाप्रमाणे या पक्षाला पूर्वपरंपरा नसतानादेखील हा पक्ष सत्तेवर आला याला मोर्का प्रमाणावर इंदिरा कांग्रेस पक्ष जबाबदार आहे.

आंध्र प्रदेश हा कांग्रेसचा खरे म्हणजे बालेकिल्ला. परंतु याच राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. अंजय्या यांना इंदिरा गांधीचे पुत्र श्री. संजय गांधी यांच्याकडून अत्यंत अपमानास्पद वागणूक मिळाली. आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्री कांग्रेस नेतृत्वाने सतत बदलले. त्यामुळे आंध्र प्रदेशमधील जनतेमध्ये कांग्रेसबद्दल एक तिरस्काराची भावना निर्माण झाली. याचा फायदा श्री. एन.श्री. रामाराव या तेलुगू चिन्हपटसृष्टीतील लोकप्रिय अभिनेत्याने घेतला. तेलुगू आत्मगौरवाची साद घालून १९८३ मध्ये हा पक्ष सत्तेवर आला. त्या पक्षाला विधानसभेत २०२ जागा मिळाल्या. १९८४ मध्ये झालेल्या आठव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला २८.जागा मिळून तो लोकसभेतील सर्वांत मेंडा विरोधीगट ठरला. १९८५ मध्ये एन.टी. रामाराव यांचे सरकार केंद्रसरकारने अधिकारावरून दूर केले त्याची तीव्र प्रतिक्रिया राज्यात उमटली. त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत तेलुगू देसमला विधानसभेच्या

२११ जागा मिळाल्या. परंतु निश्चित कार्यक्रमाच्या अभावी या पक्षाची लोकप्रियता घसरणीला लागली. त्यामुळे १९८९ मध्ये झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकीत तेलुगू देसमला फक्त ७४ जागा मिळाल्या. कांग्रेस पक्षाला १८० जागा मिळून तो सत्तेवर आला. त्याच वेळी झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत या पक्षाला फक्त दोन जागा मिळू शकल्या. आंध्र प्रदेशातील खासदारकीच्या ४२ जागांपैकी २९ जागा तेलुगू देसम पक्षास सन १९९९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत मिळाल्या होत्या. आंध्र प्रदेशच्या सन १९९४ च्या विधानसभेत तेलुगू देसम पक्षाचे नेते एन.टी. रामाराव मुख्यमंत्री झाले. त्यांच्या मृत्युनंतर १९९५ साली त्यांचे जावई चंद्राबाबू नायदू आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्री झाले. आजतागायत त्यांचेकडे सत्ता असून पार्वती रामाराव गट हा दुसरा गट आहे.

अकाली दल

१९२५ मध्ये शीख गुरुद्वार कायदा झाल्यावर शिरोमणी गुरुद्वार प्रबंधक समिती अस्तित्वात आली. या मध्यवर्ती समितीकडे सर्व शीख तीर्थस्थानांची व्यवस्था सोपविल्याने या समितीला शीख धर्मानुयायांमध्ये मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. या समितीच्या निवडणुका महत्त्वाच्या असून या समितीचा कोऱ्यवधी रुपयांच्या व्यवहारावर अधिकार चालतो. या समितीच्या निवडणुका लढविण्यासाठी शिरोमणी अकाली दलाची निर्मिती झाली व त्यालाच एका राजकीय पक्षाचे स्वरूप प्राप्त झाले.

शिरोमणी गुरुद्वार प्रबंधक समितीवर अकाली दलाचे प्रांभापासून वर्चस्व राहिल्याने त्याला खालसा पंथामध्ये आणि पंजाबच्या राजकारणामध्ये मोठे महत्त्व प्राप्त झाले.

अकाली दल हा पंजाबपुरता मर्यादित असल्याने तो प्रादेशिक पक्ष आहे. त्याचप्रमाणे त्याचे सदस्यत्व शिखांपुरते मर्यादित असल्याने तो जातीय किंवा सांप्रदायिक राजकीय पक्ष ठरतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शिखांना स्वतंत्र मतदारसंघ दिल्यामुळे शिखांमध्ये फुटीरतेची बीजे पेरली गेली. पुढे मास्टर तारासिंग यांच्या नेतृत्वाखाली अकाली दलाने स्वतंत्र शिखिस्तानची मागणी केली. फाळणीनंतर ही मागणी बदलून पंजाबी भाषिकांच्या वेगळ्या घटकराज्याची म्हणजे पंजाबी सुभ्याची मागणी करण्यात आली. १९५६ मध्ये भाषावाद प्रांतपुर्नर्चना झाल्यावर या मागणीने जोर धरला. इतर प्रांतांना भाषावाद प्रांतपुर्नर्चनेचे तत्त्व लावण्यात आले परंतु महाराष्ट्र-गुजरात, पंजाब-हरियाणा ही द्वैभाषिक राज्ये निर्माण करण्यात आली. त्यामुळे शिखांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. १९६५च्या सुमारास अकाली दलाचे नेतृत्व मास्टर तारासिंग यांच्याकडून संत फत्तेसिंग यांच्याकडे आले. अखेरीस १९६६ मध्ये पंजाबी भाषिकांचे वेगळे पंजाब राज्य निर्माण करण्यात आले.

अकाली दलामध्ये प्रांभापासून अनेक गट असल्याने या पक्षाला निवडणुकांमध्ये सातत्याने चांगले यश मिळू शकले नाही.

विशेषत: कांग्रेस पक्षाशी सहकार्य करण्यावरून या पक्षात नेहमी दुफळी निर्माण झाली आहे. पंजाबमध्ये पंजाबी भाषिक हिंदूंची संख्या सुमारे ३५% आहे. शिवाय सर्व शिखांचा अकाली दलाला पाठिंबा केव्हाच नव्हता. याचमुळे अकाली दलाला निवडणुकीत कांग्रेसपेक्षा नेहमीच कमी मते व कमी जागा मिळाल्या आहेत. फक्त मे १९६९ मध्ये झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला ४३ जागा मिळाल्या व कांग्रेसला ३८. तरीही या निवडणुकीत अकाली दलाला २९.५९% मते मिळाली तर कांग्रेसला ३९.२५% हे लक्षात ठेवले पाहिजे. या निवडणुकीत अकाली दलातील त्यावेळचे दोन्ही प्रभावी गट एकत्र आल्याने अकाली दलाला एवढ्या जागा मिळू शकल्या.

१९७२ मध्ये कांग्रेसचे मंत्रिमंडळ पंजाबमध्ये अधिकारावर आले. १९७७ मध्ये मात्र जनता पक्षाच्या मदतीने अकाली दलाला मंत्रिमंडळ बनविता आले. परंतु पुन्हा १९८० मधील निवडणुकीनंतर कांग्रेस मंत्रिमंडळ अधिकारावर आले.

या मध्यंतरीच्या काळात पंजाबमधील राजकारण अधिक प्रमाणावर जातीय आणि हिंसक बनले.

अकाली दलाने १९७३ मध्ये 'आनंदपूरसाहेब' ठराव मंजूर केला. या ठरावाच्या मसुद्याबाबत व अर्थाबाबत अनेक वादग्रस्त मते आहेत. या ठरावामध्ये पंजाब व इतर प्रांतांना अधिक स्वायत्तता देण्याची तसेच संरक्षण, परराष्ट्रव्यवहार व चलनव्यवस्था, रेल्वे, पोस्ट व तारखाते हे विषय केंद्राकडे असावेत याची मागणी करण्यात आली आहे. याशिवाय चंदिंगड पंजाबला देणे, पंजाबनजिकचा पंजाबी भाषिक प्रदेश पंजाबमध्ये समाविष्ट करणे, इत्यादी सात महत्वाच्या मागण्या करण्यात आल्या आहेत.

या आनंदपूर ठरावाचा आधार घेऊन अकाली दलातील जहालांनी जर्नेलसिंग भिंड्रनवाले, यांच्या नेतृत्वाखाली खलिस्तानची मागणी केली आणि पंजाबमध्ये वाढत्या प्रमाणामध्ये हिंसाचार घडवून आणला. अखेरीस अमृतसर येथील सुवर्णमंदिराच्या आश्रयाने हिंसाचार घडवून आणणाऱ्या अतिरेक्यांचा बीमोड करण्यासाठी जून १९८४ मध्ये इंदिरा गांधींना 'ब्ल्यू स्टार' ही लष्करी कारवाई करण्याचा कटू निर्णय घ्यावा लागला. त्यामध्ये भिंड्रनवाले व त्यांचे अनेक सहकारी मारले गेले. या लष्करी कारवाईमुळे शीख धर्मियांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर असंतोष निर्माण झाला व त्यातून ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी इंदिरा गांधींची त्यांच्या शीख सुरक्षा सैनिकांनी हत्या केली.

पंजाबमध्ये निर्माण झालेल्या पेचप्रसंगातून मार्ग काढण्यासाठी पंतप्रधान राजीव गांधींनी २४ जुलै १९८५ रोजी संत हरिचंद लोंगोवाल यांच्याशी एक करार केला. त्यामध्ये शिखांच्या अनेक मागण्यांचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्यात

आला. परंतु या करारावरची शाई वाळते न वाळते तोच संत लोंगोवाल यांची अतिरेक्यांनी हत्या केली. यानंतर झालेल्या निवडणुकीत सुरजितसिंग बर्नला यांच्या नेतृत्वाखालील अकाली दलाचे सरकार अधिकारावर आले. परंतु या सरकारला पंजाबमधील वाढता हिंसाचार थांबवता आला नाही. अखेरीस ११ मे १९८७ मध्ये बर्नला सरकारला अधिकारावरून दूर करण्यात येऊन पंजाबमध्ये राष्ट्रपतींची राजवट जाहीर करण्यात आली.

१९८९ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत मान यांच्या नेतृत्वाखालील अकाली दलाला लोकसभेच्या सहा जागा मिळाल्या. परंतु त्यातील एका खासदाराची अतिरेक्यांनी हत्या केली. १९९१ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणुकीत आंध्रमधील १३ जागांपैकी एक जागा अकाली मानपक्षास व २ जागा शिरोमणी अकाली दलास मिळाल्या.

अकाली दलामध्ये तोहरा गट, बादल गट, मान गट असे अनेक गट असून त्यांच्यामध्ये एकवाक्यता नाही. त्यामुळे अतिरेक्यांच्या दडपणाखालील हे गट आत्मविश्वासाने कोणतीही राजकीय कृती करू शकत नाहीत, अशी सध्याची स्थिती आहे.

आसाम गण परिषद

ब्रिटिश काळापासून आसाममध्ये बाहेरील प्रांतातून येणाऱ्या अन्य भाषिकांची संख्या वाढत गेली. व्यापारवाढ, शासकीय सेवा व चहाच्या मळ्यांवरील कामगारांची गरज या कारणांनी ब्रिटिशांनी या स्थलांतराला उत्तेजन दिले. **विशेषत:** बंगाली भाषिकांचे आसाममध्ये अनेक क्षेत्रांत वर्चस्व प्रस्थापित झाले. फाळणीनंतर, तसेच १९७१ मधील बांगलायुद्धाच्या अगोदर आसाममध्ये मोठ्या संख्येने निर्वासित आले. यामुळे आसामी भाषिक लोकांचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण बन्धाच प्रेमाणावर घटले व त्यातून आसामी लोकांची प्रादेशिक आणि भाषिक अस्मिता जागृत झाली. आसाममधील विद्यार्थ्यांनी 'ऑल आसाम स्टुडंट्स युनियन' (आसू) स्थापन करून आसामातील घुसखोर लोकांची हकालपट्टी करण्यासाठी मोठी चळवळ उभारली. त्यामुळे कांग्रेससह इतर सर्व राजकीय पक्ष निष्प्रभ ठरले. यातून 'आसाम गण परिषद' या राजकीय पक्षाची निर्मिती झाली.

ऑगस्ट १९८५ मध्ये राजीव गांधींनी 'आसू'शी बोलणी करून 'आसाम करार' केला व परकीयांची घुसखोरी थांबविण्याचा योजनाबद्ध कार्यक्रम जाहीर केला. यानंतर झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकीत विजयी होऊन 'आसाम गण परिषद' सत्तारूढ झाली व श्री. प्रफुल्लकुमार मोहंता हे विद्यार्थी नेते मुख्यमंत्री बनले. मंत्रिमंडळातही अनेक तरुण विद्यार्थी नेत्यांचा समावेश झाला.

अधिकारावर येऊनही 'आसाम गण परिषदे'ला घुसखोरांचा प्रश्न अनेक अडचणीमुळे सोडविता आलेला नाही. याच कारणाने आसाममध्ये अधिकृत मतदार याद्याही तयार करतान आल्याने तेथे १९८९ च्या लोकसभा निवडणुका घेण्यात आलेल्या नाहीत. सरकारच्या या अपयशाने 'आसू' आणि 'आसाम गण परिषदेचे मंत्रिमंडळ' यांचे संबंध दुरावलेले असून त्याचा सरकारच्या भवितव्यावर परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण झाली. 'आसू'मधून बाहेर फुटून बोडो जमातीच्या विद्यार्थ्यांनी आपली वेगळी संघटना निर्माण करून वेगळ्या बोडो राज्याची मागणी केली आहे. त्यांच्या मागणीमुळे देखील 'आसाम गण परिषदे' समोर मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.

'आसाम गण परिषद' राष्ट्रीय आधारीचा एक घटक पक्ष आहे. आसाम गण परिषदेचे श्री. दिनेश गोस्वामी हे श्री. बी.पी. सिंग यांच्या मंत्रिमंडळामध्ये, त्यामुळे मंत्री बनू शकले. तरीही मध्यवर्ती सरकार व आसाम सरकार यांच्यामध्ये 'आसू'च्या दडपणामुळे तणाव निर्माण झाला होता. १९९९ च्या लोकसभा निवडणुकीत ४ पैकी एकही जागा आसाम गण परिषदेस मिळाली नाही.

नेशनल कॉन्फरन्स

स्वातंत्र्यपूर्व काळात जम्मू आणि काश्मीरच्या महाराजांच्या एकतंत्री राजवटीविरुद्ध जनमत संघटित करण्याच्या हेतूने शेख मोहम्मद अब्दुल्ला यांनी १७ ऑक्टोबर १९३२ रोजी 'ऑल जम्मू अॅंड काश्मीर मुस्लीम कॉन्फरन्स'ची स्थापना केली. पुढे या संघटनेला धर्मनिरपेक्ष स्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांनी जून १९३९ मध्ये नेशनल कॉन्फरन्सची स्थापना केली.

भारत स्वतंत्र झाल्यावर पाकिस्तानने काश्मीरवर आक्रमण केल्याने काश्मीरचे महाराजा व शेख अब्दुल्ला या दोहोंच्या आग्रहाने व संमतीने २६ ऑक्टोबर १९४७ रोजी जम्मू आणि काश्मीरचे भारतात सामीलीकरण झाले. १९५२ मध्ये काश्मीरने स्वतंत्र घटनेचा स्वीकार केला व काश्मीर प्रजासत्ताक राज्य बनले. भारतीय घटनेतील कलम ३७० प्रमाणे जम्मू आणि काश्मीरला भारतीय संघराज्यामध्ये खास दर्जा देण्यात आला.

पुढे ९ ऑगस्ट १९५३ रोजी शेख अब्दुल्ला भारतविरोधी कृती करीत आहेत असे लक्षात आल्यावर त्यांचे सरकार बडतर्फ करण्यात आले व त्यांच्या जागी बक्षी गुलाम महमद यांचे सरकार अधिकारावर आले. शेख अब्दुल्ला जवळजवळ १९७१ पर्यंत अटकेमध्ये वा हदपार असल्याने प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेऊ शकत नव्हते. तरीही शेख अब्दुल्लांचा काश्मीरमधील जनतेवरील प्रभाव कमी झाला नव्हता हे लक्षत येऊन इंदिरा गांधीनं काश्मीरचा प्रश्न कायमचा सोडविण्याच्या हेतूने शेख अब्दुल्लांशी वाटाघाटी सुरु केल्या. अखेरीस यासंबंधातील करार २४ केब्रुवारी १९७५ ला होऊन शेख अब्दुल्लांचे काश्मीरच्या राजकारणात पुन्हा सक्रीय रितीने पदार्पण झाले. काँग्रेसच्या कायदेमंडळातील पाठबळावर शेख अब्दुल्ला पुन्हा काश्मीरचे मुख्यमंत्री बनले.

१९७७ मध्ये झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकीत नेशनल कॉन्फरन्सला बहुमत मिळाल्याने शेख अब्दुल्ला यांचे स्थान बळकट झाले. यानंतर शेख अब्दुल्लांनी त्यांचे एकेकाळचे निष्ठावंत सहकारी मिर्जा अफजल बेग व अन्य काहीजणांची पक्षातून हकालपट्टी करून आपले पुत्र डॉ. फारूख अब्दुल्ला हे सतेवर येण्याचा मार्ग सुकर केला. या सर्व काळात शेख अब्दुल्ला व काँग्रेस यांच्यामध्ये मधूनमधून तणाव निर्माण होत होते.

८ सप्टेंबर १९८२ रोजी शेख अब्दुल्ला यांचे निधन झाल्यावर डॉ. फारूख अब्दुल्ला मुख्यमंत्री म्हणून सतेवर आले व नेशनल कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष बनले. आपले मेहुणे जी.एम. शहा यांच्याबोरोबर झालेल्या सत्तासंघर्षात डॉ. फारूख अब्दुल्ला यशस्वी ठरले.

१९८३ च्या विधानसभा निवडणुकीत पुन्हा नेशनल कॉन्फरन्सला डॉ. फारूख अब्दुल्लांच्या नेतृत्वाखाली विजय मिळाला. जम्मूतील निवडणुकांत मात्र काँग्रेस पक्ष प्रभावी ठरला. त्यानंतर काँग्रेस व नेशनल कॉन्फरन्स यांचे संबंध सुधारले.

काश्मीर मुक्ती आधारीच्या राष्ट्रविरोधी कारवाया मोठ्या प्रमाणावर वाढल्यानंतर १९९० मध्ये नेशनल कॉन्फरन्सचे सरकार अधिकारावरून दूर करून तेथे राष्ट्रपती राजवट घोषित करण्यात आली. १९९९ च्या लोकसभा निवडणुकीत ६ जागांपैकी ४ जागा जम्मू व काश्मीरमधील नेशनल कॉन्फरन्सने जिंकल्या.

शेतकरी कामगार पक्ष

महाराष्ट्रातील काँग्रेसवर ब्राम्हणी वर्चस्व असेपर्यंत ती पुरोगामी डाव्या विचारांचा स्वीकार करू शकणार नाही, या भावनेने काँग्रेसमधील असंतुष्ट कार्यकर्त्यांनी २६ एप्रिल १९४८ रोजी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना केली. 'दाभाडी प्रबंधा'द्वारे पक्षाने मार्क्सवादी विचारांचा स्वीकार केला. तथापि हा पक्ष साम्यवादी पक्षापासून आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून राहिला.

१९५२ मध्ये या पक्षाला विधानसभेच्या २६ तर १९५७ मध्ये ३० जागा मिळाल्या. परंतु १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाल्यावर या पक्षाचा प्रभाव कमी झाला. यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वामुळे ग्रामीण भागातील कार्यकर्ते काँग्रेसच्या पाठीमागे उभे राहिले. १९६२ च्या निवडणुकीत १५ तर १९६७ मधील निवडणुकीत या पक्षाला १९ जागा मिळाल्या. प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा या भागात कार्य करण्याच्या या पक्षाला नंतरच्या निवडणुकांमध्ये फारसे यश मिळाले नसले तरी रायगड जिल्हा आणि अन्य काही तालुक्यांमध्ये या पक्षाने आपले मर्यादित प्रभावक्षेत्र कायम राखले आहे.

शेतकरी कामगार पक्ष महाराष्ट्रातील डाव्या पुरोगामी लोकशाही दलाचा एक घटक म्हणून निवडणुका लढवितो व विधानसभेत कार्य करतो. जुलै १९७८ मध्ये महाराष्ट्रात श्री. शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली पुरोगामी लोकशाही दलाचे मंत्रिमंडळ

अधिकारावर आल्यावर या पक्षाला काही काळ सत्तेमध्येही सहभाग मिळाला. लोकसभेमध्येदेखील या पक्षाला अधूनमधून एकदोन जागा मिळत आलेल्या आहेत. सन १९९९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत महाराष्ट्रात शेतकरी कामगार पक्षास एक जागा मिळाली.

शिवसेना

१९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण झाला तेव्हा मुंबई शहरातील मराठी भाषिकांचे काही ज्वलंत प्रश्न होते. त्या वेळी मुंबई शहरातील मराठी भाषिकांचे प्रमाण कमी होत चालले होते. व्यापार व उद्योगांद्यांच्या क्षेत्रामध्ये सिंधी आणि गुजराती तर नोकच्यांच्या क्षेत्रात दाकिणात्य लोकांचा वरचष्मा होता. मराठी युवक मोठ्या संख्येने बेकार होते. मध्यमवर्गीय मराठी माणसाला मुंबईमध्ये राहण्यासाठी घर मिळणे कठीण होते. मुंबईतील मराठी भाषिकांच्या या प्रश्नानांना वाचा फोडण्याच्या हेतूने व्यंगचित्रिकार श्री. बाळ ठाकरे यांनी ‘शिवसेने’ची स्थापना केली. १९८०-८५ पर्यंत या संघटनेचे कार्य मुंबई, ठाणे, पुणे या औद्योगिक क्षेत्रपुरते मर्यादित होते. १९८२ मधील मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुकीत शिवसेनेला ४० जागा मिळाल्या व १९८६ मधील निवडणुकीत या पक्षाला सर्वाधिक जागा मिळाल्या व सतत चार वर्षे शिवसेनेचे उमेदवार महापौरपदी निवडून आले. त्यानंतर ठाणे, पुणे, औरंगाबाद येथील महानगरपालिकेच्या निवडणुकीतदेखील या पक्षाने मोठे यश संपादन केले. १९८४ मधील विधानसभेच्या निवडणुका या पक्षाने लढविल्या व त्यांचा फक्त एक उमेदवार विधानसभेत निवडून आला.

१९८० पासून या पक्षाने हिंदुत्ववादी भूमिकेचा स्वीकार केला. पूर्वीची मराठी माणसासाठी असलेली शिवसेना आता निदान त्या अर्थात व्यापक झाली असून तिच्यामध्ये अन्यभाषिक लोकही सामील झालेले दिसतात. हिंदुत्ववादी भूमिकेमुळे शिवसेना व भारतीय जनता पक्ष परस्परांच्या जवळ आले असून त्यांनी १९८९ च्या लोकसभेच्या व १९९० च्या महाराष्ट्रातील विधानसभेच्या निवडणुका संयुक्त रितीने लढविल्या. या युतीचा फायदा दोन्ही पक्षांना झाला. लोकसभेमध्ये शिवसेनेचे प्रथम चार खासदार निवडून आले तर विधानसभेत ५१ आमदार निवडून आले. महाराष्ट्र विधानसभेमध्ये तो प्रमुख विरोधी पक्ष बनला. शिवसेनेला मिळालेल्या जागांपैकी काही जागा ग्रामीण भागातीलही आहेत. मुंबईखेरीज कोकण व मराठवाडा विभागामध्ये शिवसेनेचे चांगले पाय रोवले आहेत. १९९९ च्या मध्यावधी लोकसभेच्या निवडणुकीत महाराष्ट्रात शिवसेना पक्षास १५ जागा मिळाल्या. सन १९९५ च्या विधानसभा निवडणुकीत शिवसेनेचे ७३ आमदार निवडून आले. भाजपच्यां साहाय्याने युतीचे सरकार महाराष्ट्रात स्थापन केले.

प्रादेशिक वादाचे स्वरूप

प्रादेशिक वादाच्या भावनेमुळे केंद्र व राज्ये यांच्यातील संबंध बिघडूलागले आहेत. ज्या घटक राज्यांत विरोधी पक्षांची सरकारे आहेत अशी राज्ये केंद्राशी सहकार्य करण्याचे नाकारतात. त्यामुळे केंद्र सरकार घटना दुरुस्ती किंवा अन्य कायद्याद्वारे स्वतःकडे अधिक सत्ता घेण्याचा प्रयत्न करते. उदाहरणार्थ, कॉर्प्रेसच्या काळात आंध्र, काशमीर, कर्नाटक या राज्यात व प्रादेशिक पक्षांच्या संयुक्त मोर्चा केंद्रात असतानाही या अधिकाराचा वापर उत्तर प्रदेश, गुजरात या राज्यांत विरोधी पक्षाचे सरकार असल्याने सत्ताभ्रष्ट केले.

केंद्र सरकारकडे व्यापक अधिकार असल्यामुळे व त्यांचा ते गैरवापर करीत असल्यामुळे घटक राज्ये अधिक स्वायत्तेची मागणी करीत आहेत. स्वायत्तेच्या मागणीत तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, बंगाल आणि काशमीर ही राज्ये आघाडीवर आहेत. काही राज्य सरकारांनी काही प्रदेशाच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न केलेले नाहीत म्हणून घटकराज्यांतील त्या प्रदेशातील लोक स्वतंत्र घटक राज्यांची मागणी करतात. या मागणीतून नागालँड, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, त्रिपुरा, मेघालय, छत्तीसगड, उत्तरांचल, झारखंड, इत्यादी प्रदेशांना स्वतंत्र घटक राज्यांचा दर्जा देण्यात आला.

प्रादेशिक वादाचे अतिशय विकृत स्वरूप म्हणजे स्वतंत्र राज्याची मागणी होय. पूर्वी तामिळनाडूतील अण्णा द्रमुक सरकारने या मागणीची सुरुवात केली. त्यासाठी या पक्षाने एक राजकीय आंदोलन केले. याला मुख्य कारण म्हणजे हिंदी भाषिक राज्यांचे अहिंदी राज्यावर होणारे अतिक्रमण हे होय. ही मागणी हिंदी भाषेच्या विरोधातून निर्माण झाली होती. पुढे या मागणीचे रूपांतर आंध्र, कर्नाटक, मद्रास आणि केरळ या राज्यांचे मिळून स्वतंत्र द्रविडीस्थान स्थापन करण्यात यावे अशी कल्पना मांडली गेली. या राज्यातील नेत्यांनी केंद्र सरकारने जर दक्षिणेकडील राज्यांच्या औद्योगिक विकासाकडे लक्ष दिले नाही तर दक्षिणेकडील राज्ये भारतातून फुटून निघणे अपरिहार्य झाले आहे असे प्रतिपादन करण्यास सुरुवात केली होती. केंद्र सरकारने दृढ भूमिका घेतल्यामुळे ही मागणी मागे पडली असली तरी मधून मधून हा मागणीचा पुनरुच्चार होतच असतो. पंजाबमध्ये अकाली दलाने आनंदपूर साहेब ठारावाद्वारे जवळजवळ स्वतंत्र राज्याचीच मागणी केली आहे. खलिस्तानची निर्मिती हे त्या पक्षाचे घेये आहे. केंद्र सरकारने सैन्य पाठवून ही मागणी तेव्हा दडपून टाकली असली तरी या राज्यातील जनतेचे पूर्ण समाधान झाले नाही. या राज्यातील जनतेत प्रादेशिक वादाची भावना पुन्हा केव्हा उदयास येईल हे सांगता येत नाही. यासाठी केंद्र-राज्य यांच्यातील संबंध सुधारणे आवश्यक आहे.

८.२.८ सामाजिक पाया / आकांक्षा / हितसंबंधांचे रूप

आपल्या राष्ट्रीय पक्षांप्रमाणेच प्रादेशिक पक्षांवरदेखील धर्म, भाषा, जात, वंश, इत्यादी सामाजिक घटकांचा प्रभाव मोळ्या प्रमाणावर पडलेला दिसतो. प्रादेशिक हितसंबंधांना प्राधान्य मिळाल्यामुळे त्याप्रमाणात वार्गीय हितसंबंधांना काही पक्षांच्या बाबतीत तरी गौण स्वरूप प्राप्त झालेले दिसते.

पंजाबमधील अकाली दल हा धार्मिक हितसंबंधांवर आधारित असा पक्ष आहे. द्रविड मुन्नेत्र कल्घम हा वंशाभिमानाच्या भावनेवर आधारलेला आहे. तेलुगू देसम प्रादेशिक अस्मितेतून निर्माण झाला तर आसाम गण परिषद प्रादेशिक अस्मितेबरोबर भाषिक अस्मितेवरही आधारित आहे. शिवसेनेची निर्मिती भाषिक व प्रादेशिक अस्मितेतून झाली असली तरी आता त्या पक्षाने धार्मिक भावनेचा आश्रय घेतला आहे. बिहारमधील झारखंड तसेच नागालॅँड, मिजोराम, मेघालय येथील पक्षांची निर्मिती आदिवासी संस्कृती आणि हितसंबंध यांच्या रक्षणासाठी झालेली आहे.

प्रादेशिक अस्मितेचा विचार करताना असे दिसते की, केंद्राकडून आपल्या राज्याला पुरेशी अर्थिक मदत मिळत नाही ही बहुतेक सर्व प्रादेशिक पक्षांची तक्रार आहे. आसाममधील खाणीतून तेल काढण्यास 'आसू'ने वारंवार केलेले विरोध, मुंबई हायमधील खनिज तेलावर शिवसेनेने सांगितलेला रॅयल्टीचा (स्वमित्वधनाचा) हक्क ही याची काही उदाहरणे. केंद्र-राज्य संबंधांचा विशेषत: आर्थिक क्षेत्रामध्ये पुनर्विचार करण्याची मागणी बहुतेक सर्व प्रादेशिक पक्ष वारंवार करत असतात. हिंदी भाषेचे प्रादेशिक भाषांवर होणारे आक्रमण याबदलही विशेषत: दक्षिणेकडील प्रादेशिक पक्षांची तक्रार आहे.

भारतीय राजकारणामध्ये जात हा घटक विशेष महत्वाचा आहे. परंतु स्थानिक पातळीपासून राष्ट्रीय पातळीपर्यंत या घटकाचे महत्व कमी होते किंवा त्याचे स्वरूप तरी बदलते. याच कारणामुळे प्रादेशिक घटकांच्या संदर्भात जातींचे हितसंबंध हा एक महत्वाचा घटक ठरतो. द्रविड मुन्नेत्र कल्घमची निर्मिती ब्राह्मणेतर चळवळीमधून झाली. महाराष्ट्रातील शेतकरी कामगार पक्षदेखील याच परंपरेमधून निर्माण झाला आहे. त्यामुळे या पक्षाचे अनुयायी प्रामुख्याने 'मराठा' या जातिसमूहात आलेले दिसतात. तेलुगू देसमच्या निर्मितीमध्ये 'कम्मा' जातीचा मोठा हातभार होता. शिवसेनेतील अनेक कार्यकर्ते इतर मागासवर्गीय जातीतील असून काँग्रेसमधील मराठा जातीच्या वर्चस्वामुळे ते शिवसेनेकडे वळले आहेत. महाराष्ट्रातील रिपब्लिकन पक्ष हा प्रामुख्याने नवबौद्धांचा पक्ष आहे. उत्तर प्रदेशमधील कांशीराम यांच्या पक्षाला दलित आणि मागासवर्गीय जाती यांचा मोठा पाठिंबा आहे.

८.२.९ विचारसरणी

प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती मुख्यतः प्रादेशिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी झाली असल्याने प्रादेशिक पक्षांवर विचारसरणीचा प्रभाव त्यामानाने कमी दिसतो. तरीही पश्चिम बँगालमधील फॉरवर्ड ब्लॉक, क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष, सोशालिस्ट युनिटी सेंटर, महाराष्ट्रातील लालनिशाण गट, शेतकरी कामगार पक्ष हे मार्क्सवादी विचारसरणीने प्रेरित होऊन निर्माण झाले आहेत.

तेलुगू देसम, द्रविड मुन्नेत्र कल्घम यांसारख्या प्रादेशिक पक्षांनी विशिष्ट राजकीय मतप्रणालीचा पुरस्कार न करता अधिकारावर आल्यावर लोकानुरंजनवादी धोरण स्वीकारलेले दिसते.

अकाली दल हा धार्मिक पुनरुज्जीवनवादी पक्ष असून शिवसेनाही पुनरुज्जीवनवादी विचाराकडे वळली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) भारतीय समाजात बदल घडवून आणणारे तीन प्रमुख घटक कोणते?
- (२) काँग्रेसला बहुतेक सर्व लोकसभा निवंडणकांत ४० ते ४५ टक्के मत मिळूनही लोकसभेत निर्विवाद बहुमत का मिळत गेले?
- (३) भारतीय जनता पक्षाचे वेगळेपण कोणते?

८.२.१० प्रभावशाली नेते

भारतीय राजकारणातील नेतृत्वाचा विचार राष्ट्रीय, प्रादेशिक किंवा राज्य आणि स्थानिक अशा तीन पातळ्यांवर करता येईल. राष्ट्रीय पातळीवर अनेक नेते कार्य करीत असले तरी त्यातील अनेक नेत्यांचे सामर्थ्य राज्यपातळीवरील नेतृत्वावर आधारित असल्याने त्यांना खन्या अर्थाते राष्ट्रीय नेतृत्व कधीच लाभू शकले नाही. त्यामुळे पं. जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अबुल कलाम आझाद, इंदिरा गांधी, जयप्रकाश नारायण, राम मनोहर लोहिया, अटलबिहारी वाजपेयी अशांसारख्या फारक्मोजक्या नेत्यांचा समावेश राष्ट्रीय पातळीवरच्या नेतृत्वामध्ये करता येईल.

घटकराज्य पातळीवरील नेतृत्वाचे दोन प्रकार आहेत. राष्ट्रीय पक्षातून वर आलेले आणि त्या पक्षाच्यां राष्ट्रीय नेतृत्वाखाली कार्य करणारे, घटकराज्य पातळीवरचे नेतृत्व आणि प्रादेशिक पक्षातून निर्माण झालेले नेतृत्व वा आपल्या नेतृत्वाखाली ज्यांनी प्रादेशिक पक्षांची उभारणी केली अशा

प्रकारचे नेतृत्व हा दुसरा प्रकार. पहिल्या प्रकारामध्ये वसंतदादा पाटील, वसंतराव नाईक, बिपनचंत्र रॅय, ज्योती बसू, मोहनलाल सुखाडिया, माधवसिंग सोळंकी, अच्युत मेनन, करुणाकरन, जगन्नाथ मिश्र, नारायण दत्त तिवारी, रविशंकर शुक्ला अशांसारख्या नेत्यांचा समावेश करता येईल.

दुसऱ्या प्रकारच्या प्रादेशिक नेतृत्वामध्ये अण्णादुराई, करुणानिधी, रामचंद्रन, एन.टी. रामराव, शेख अब्दुल्ला, बाळासाहेब ठाकरे, प्रफुल्लकुमार मोहंता यांसारख्या नेत्यांचा समावेश करता येईल. या नेत्यांचे मुख्य आवाहन प्रादेशिक अस्मिता व संस्कृती यांची जपणूक करण्याला आहे. या नेत्यांपैकी काही नेते अधूनमधून राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात भाग घेतात. उदाहरणार्थ, शेख अब्दुल्ला, एन.टी. रामा राव, इत्यादी. परंतु त्यांचे प्रभाव क्षेत्र आणि मुख्य लक्ष्य घटकराज्य आणि विशिष्ट प्रदेश हेच असते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काँग्रेस पक्षामध्ये घटकराज्य पातळीवर नेतृत्वामध्ये फार मोठा बदल झाला. नव्या पिढीचे नेतृत्व उदयाला आले. या पिढीतील नवे नेते साधारणतः १९१० ते १९२० च्या दशकामध्ये जन्मलेले होते. संजीव रेडी, यशवंतराव चव्हाण, मोहनलाल सुखाडिया यांच्यासारखे हे नेते स्वतःच्या घटकराज्यांतील सत्तास्पर्धेमध्ये तावून सुलाखून निघाल्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नेत्यांपेक्षा अधिक प्रमाणात समाजातील पारंपरिक प्रवाहांचे नेतृत्व करीत होते. यांचा अर्थ हे नेते स्वतः परंपरावादी होते असा नवे, राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाशी संबंध आल्याने अधिक व्यापक दृष्टिकोनातून विचार करण्याची त्यांच्यामध्ये क्षमता होती. त्यांचा स्वतःचा विचार आधुनिक होता परंतु आपल्या अनुयायांच्या व मतदारांच्या मागण्यांच्या बाबतीत अधिक सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्याकडे त्यांचा कल होता.

राज्यपातळीवर कार्य करणारे काही नेते उदाहरणार्थ, यशवंतराव चव्हाण, कामराज, संजीव रेडी, निजलिंगप्पा, मोरारजी देसाई, कमलापती त्रिपाठी, चरणसिंग, इत्यादी कालांतराने केंद्रीय पातळीवर नेतृत्व करू लागले. त्यांनी मध्यवर्ती मंत्रिमंडळात महत्वाची पदे भूषविली. तथापि राष्ट्रीय पातळीवर या नेत्यांना अनेक कारणांमुळे पं.नेहरू किंवा श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या तुलनेने दुर्घटम भूमिकाच पार पाडावी लागली. या नेत्यांच्या राज्यपातळीवरील नेतृत्वाची पार्श्वभूमी त्यांना केंद्रीय पातळीवर काही मर्यादिनंतर हानिकारकच ठरली असे म्हणता येईल.

घटकराज्य पातळीवर कार्य करणाऱ्या काही नेत्यांनी आपल्या मर्यादा ओळखून आपले कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने घटकराज्यापुरतेच मर्यादित ठेवले. श्री. वसंतराव नाईक, वसंतदादा पाटील, शरद पवार, जगन्नाथ मिश्र, रविशंकर शुक्ला,

मोहनलाल सुखाडिया अशी अनेक नावे या संदर्भात नमूद करता येतात. सामाजिक दर्जाचा विचार करता यांतील अनेक नेते समाजातील कनिष्ठ स्तरातून वर आले होते. परंतु विविध प्रकारची राजकीय आव्हाने स्वीकारून तसेच पक्षांतर्गत असलेल्या विविध गटांमध्ये संतुलन निर्माण करून आपल्या पाठीमागे बहुमताचा पाठिंबा उभा करण्याचे कसब त्यांच्या ठिकाणी होते.

घटकराज्य किंवा प्रादेशिक पातळीवर कार्य करणाऱ्या प्रादेशिक नेत्यांचा वर उल्लेख केला. त्यांच्याविषयी थोडा अधिक विचार करू. अण्णादुराई, करुणानिधी, रामचंद्रन् हे तामिळनाडूमधील नेते द्रविड चळवळीतून पुढे आले. या नेत्यांना सिनेमासृष्टीचीही पार्श्वभूमी आहे. तामिळनाडूमधील सिनेनट आणि सिनेसृष्टीशी संबंधित असे इतर लोक प्रारंभापासून सामाजिक चळवळीमध्ये उत्साहाने भाग घेत आले. त्यांनी निर्मिलेल्या अनेक चित्रपटांचे विषय सामाजिक प्रश्नांशी निगडित आहेत. रामचंद्रन् हे एक कुशल अभिनेते होते. त्या लोकप्रियतेमुळे त्यांना अण्णादुराई यांच्या निधनानंतर लोकमत आपणाकडे वळविता आले.

आंध्र प्रदेशमधील एन.टी. रामा राव हे ‘तेलुगू देसम’ चे निर्माते. तेलुगू सिनेसृष्टीतील एक लोकप्रिय अभिनेते. विशेषत: पौराणिक चित्रपटांतून त्यांनी वठविलेल्या देवादिकांच्या भूमिकांची जनमानसावर मोठी छाप आहे.

दक्षिणेकडील या नेत्यांच्या सिनेसृष्टीतील लोकप्रियतेचा फायदा त्यांना मिळाला असला तरी अगोदर स्पष्ट केल्याप्रमाणे त्यांचे नेतृत्व प्रादेशिक अस्मितेमधून निर्माण झाले आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

श्री. बाळासाहेब ठाकरे हे महाराष्ट्रातील शिवसेनेचे प्रमुख नेते व सेनापती. व्यंगचित्रकार म्हणून त्यांचा वृत्तपत्रसृष्टीशी सुरुवातीला संबंध आला. त्यांचे वडील प्रबोधनकार के.सी. ठाकरे हे महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीमध्ये तसेच संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनामध्ये अग्रणी होते. त्या वातावरणाचा श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांना लाभ झालेला आहे. पुढे १९६० मध्ये ‘मार्मिक’ या व्यंगचित्रप्रधान सामाजिक शिवसेनेच्या प्रचारकार्याला सुरुवात केली. प्रारंभी प्रादेशिक अस्मितेला आवाहन करणारे ठाकरे आता जहाल हिंतुत्वादी विचाराचा कडवा पुरस्कार करीत आहेत. ‘सामना’ या दैनिकाद्वारे त्यांनी शिवसेनेच्या प्रचाराला आणखी एक साधन मिळवून दिले. श्री. प्रफुल्लकुमार मोहंता हे आसाम विद्यार्थी संघरेनेचे नेते म्हणून प्रसिद्धीस आले. विद्यार्थी चळवळीमधून पुढे येऊन मुख्यमंत्रीपदावर आरूढ होणारे ते पहिलेच विद्यार्थी नेते. त्यांचे सर्व सहकारीदेखील विद्यार्थी चळवळीमधून आणि आसाम आंदोलनातून प्रसिद्धी पावले आहेत.

८.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ)	निवडणूक वर्ष	एकूण जागा	कॅंग्रेसला मिळालेल्या जागा	किती टक्के मते
१९५२	४८९	३६४	४५.००	
१९५७	४९०	३७१	४७.७८	
१९६२	४९८	३६१	४६.०२	
१९६७	५२०	२८३	४०.७३	
१९७७	५४२	१५४	३४.०५	

(आ) (१) २६ जून १९७५

- (२) द्विपक्षपद्धती आणि बहुपक्षपद्धती
- (३) मतैवय पद्धत
- (४) लोकशाही समाजवाद आणि धर्मनिरपेक्षता

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) (च), (२) (ग), (३) (घ), (४) (ख), (५) (क).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (१) अखिल भारतीय कॅंग्रेस समितीने निर्धारित केलेली धोरणे व कार्यक्रम राबविणे.
- (२) पक्षातील प्रमुख प्रशासक म्हणून सभासद, घटकसंस्था प्रदेश कॅंग्रेस समित्या यांवर नियंत्रण व त्यांना मार्गदर्शन करणे.
- (३) पक्ष व शासन यांच्यात सुसंवाद आणि समन्वय साधणे.
- (४) संसद व राज्य विधिमंडळासाठी पक्षाचे उमेदवार ठरविणे.

(आ) (१) (✓), (२) (✗), (३) (✓), (४) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) साल/सन	ठळक घटना
१९८४	श्रीमती इंदिरा गांधींची हत्या
१९६२	चीनचे भारतावर आक्रमण
१९९०	रामजन्मभूमीबाबत भारतीय जनता पार्टीची रथयात्रा
१९७७	जनता पक्षाची स्थापना

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

- (अ) (१) आधुनिकीकरण
(२) औद्योगिकीकरण
(३) लोकशाहीकरण

- (आ) (१) मुस्लीम, खिश्चन, इत्यादी अल्पसंख्याकाचा तसेच दलित व मागासवर्गायांचा पाठिंबा मिळत गेला. त्यामुळे ४०-४५ टक्के मते मिळाली तरी लोकसभेत निर्विवाद बहुमत मिळत गेले.
(२) धार्मिक अल्पसंख्याकाना पूर्ण संरक्षण देणे पण त्यांचा कोणत्याही प्रकारे अनुनय न करणे आणि भारतीय संस्कृतीचा अमोल वारसा जतन करणे.

८.४ सारांश

भारतातील पक्षपद्धतीचा उगम स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहे. राष्ट्रीय चलवळीच्या अग्रणी असलेल्या कॅंग्रेस पक्षापासून इतर बहुतेक पक्ष निर्माण झाले आहेत. भारतातील पक्षपद्धती अनेक स्थित्यांतरांमधून गेलेली आहे. १९६७ पर्यंत भारतात एकप्रबळ पक्षपद्धती रुढ होती. १९६७ मध्ये कॅंग्रेस पक्षाचा अनेक राज्यांत पराभव झाला. परंतु श्रीमती इंदिरा गांधींनी आपल्या नेतृत्वाने कॅंग्रेस पक्षाची सत्ता पुन्हा बळकट केली व वेगळ्या स्वरूपाची एक प्रबळ पक्षपद्धती पुन्हा प्रस्थापित झाली. आणीबाणीनंतर १९७७ च्या निवडणुकीत कॅंग्रेसचा प्रचंद पराभव झाला. १९८० मध्ये इंदिरा गांधींच्या व १९८४ मध्ये श्री. राजीव गांधींच्या नेतृत्वाखाली कॅंग्रेसला नेत्रदीपक यश मिळाले. तरीदेखील कॅंग्रेस पक्षाचे सामर्थ्य फार मोठ्या प्रमाणावर कमी झाले. १९८९च्या निवडणुकीत कॅंग्रेस पक्षाचा पुन्हा पराभव झाला.

भारतातील अनेक पक्षातील वैचारिक मतभेदांचे स्वरूप पुरेसे स्पष्ट नाही. त्यांची संघटना शिस्तबद्ध नाही. हे पक्ष अनेकदा संसदबाबू मार्गाचा अवलंब करतात. या पक्षांच्या केंद्रीय कार्यकारिणीचे घटकराज्यांतील पक्षशाखांवर पुरेसे नियंत्रण असत नाही. पक्षामध्ये व्यक्तिनिष्ठेला प्रमाणाच्या बाहेर महत्त्व आहे. पक्षबांधणीमध्ये भाषा, जाती, धर्म या घटकांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये फूट, विलिनीकरण, पुन्हा फूट, आघाडीं व युती अशा तळ्हेच्या प्रवृत्ती दिसून येतात.

राजकीय पक्षांचे धूवीकरण अद्यापि होण्याची शक्यता दिसत नसली तरी दोन वा अधिक पक्षांनी एकत्र येऊन संमिश्र मंत्रिमंडळे स्थापन करण्याची पद्धती आता केंद्रामध्ये व अनेक घटकराज्यांमध्ये रूढ होऊ पाहत आहे.

भारतीय राजकारणामध्ये आता (१) कॅग्रेस (२) जनता दल (३) भारतीय जनता पक्ष (४) मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व (५) भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष हे पाच महत्त्वाचे राष्ट्रीय पक्ष कार्य करीत आहेत. त्यातील कॅग्रेस व जनता दल हे मध्यममार्गी, भारतीय जनता पक्ष उजव्या विचारसरणीचे व दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष डाव्या विचारसरणीचे पक्ष आहेत असे स्थूलमानाने म्हणता येईल.

भारतामधील राजकीय पक्षांवर राष्ट्रवाद, गांधीवाद, समाजवाद, साम्यवाद, उदारमतवाद व धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद या विचारसरणींचा प्रभाव पडल्याचे आढळून येते.

प्रदेश, भाषा, धर्म व जाती यांच्या भिन्नतेमुळे भारतामध्ये प्रादेशिक पक्षांची संख्या खूप मोठी आहे. प्रादेशिक पक्षांचा उदय होण्यास स्वातंत्र्यपूर्व काळातच प्रारंभ झाला होता. तथापि १९८३ पासून प्रादेशिक पक्षांना भारतीय राजकारणामध्ये विशेष महत्त्व येत चालल्याचे दिसत आहे. द्रविड मुनेत्र कळघम (तामिळनाडू), तेलुगू देसम (आंध्र प्रदेश), अकाली दल (पंजाब), आसाम गण परिषद (आसाम), नॅशनल कॉन्फरन्स (जम्मू आणि काश्मीर), शिवसेना (महाराष्ट्र) हे भारतातील काही प्रमुख प्रादेशिक राजकीय पक्ष आहेत.

आतापर्यंत प्रभावी असलेल्या कॅग्रेस पक्षाचे सामर्थ्य कमी झाले आहे. परंतु या पक्षाची जागा घेईल असा दुसरा समर्थ राजकीय पक्ष भारतामध्ये अद्यापि निर्माण झालेला नाही. त्यामुळे देशात राजकीय अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. कॅग्रेसविरोधाची भूमिका घेऊन कॅग्रेसेतर पक्ष निवडणुकीत कॅग्रेसचा पराभव करू शकतात. परंतु ते समान कार्यक्रमावर एकत्र येऊन देशाला स्थिर शासन देऊ शकत नाहीत. भारतीय पक्षपद्धतीची ही शोकांतिका असून त्यातून निश्चितपणे काय निर्माण होईल हे आताच सांगणे कठीण आहे.

८.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) भारतातील पक्षपद्धतीच्या ठळक वैशिष्ट्यांचे थोडक्यात वर्णन करा.
- (०२) भारतातील पक्षपद्धती कोणत्या स्थित्यंतरातून गेली ते स्पष्ट करा.
- (०३) एक प्रबळ पक्षपद्धती म्हणजे काय? पं.नेहरूनंतर या पद्धतीत कोणत्या स्वरूपाचे बदल झाले?

- (०४) भारतातील कॅग्रेस पक्षाचा उदय व विकास यांची संक्षिप्त माहिती द्या.
- (०५) भारतातील कॅग्रेस पक्षाचे सामर्थ्य आणि उणिंवा यासंबंधी चर्चा करा.
- (०६) भारतातील साम्यवादी पक्ष व मार्क्सवादी पक्ष यांनी भारतीय राजकारणामध्ये बजावलेल्या कामगिरीचे मूल्यमापन करा.
- (०७) १९४८ मध्ये स्थापन झालेल्या समाजवादी पक्षामध्ये पुढे कोणते बदल घडून आले?
- (०८) भारतीय जनता पक्षाचे भारतीय राजकारणातील स्थान यावर एक निबंध लिहा.
- (०९) भारतीय राजकारणामध्ये प्रादेशिक पक्षांची भूमिका कोणती?
- (१०) पं.जवाहरलाल नेहरू व श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाची ठळक वैशिष्ट्ये सांगून त्यांच्या नेतृत्वगुणांची तुलना करा.
- (११) टिपा लिहा.
  - (अ) अकाली दल
  - (आ) द्रविड मुनेत्र कळघम
  - (इ) तेलुगू देसम
  - (ई) शिवसेना
  - (उ) यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय नेतृत्व
  - (ऊ) राज्यपातळीवरचे नेतृत्व
  - (ए) भारतातील राजकीय पक्षावरील विचारसरणींचा प्रभाव
  - (ऐ) राजकीय पक्ष आणि जाती
- (१२) भारतीय राजकारणामध्ये जनता दलाचा उदय कसा झाला ते सांगून या पक्षाच्या निवडणूक जाहीरानाम्यातील (१९८९) कार्यक्रमाविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.

८.६ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुम्ही तुमच्या जिल्हातील वा तालुक्यातील एखाद्या प्रभावी राजकीय नेत्याच्या नेतृत्वाची उभारणी कशी झाली यासंबंधी एक निबंध लिहा. हा निबंध लिहिताना त्या राजकीय नेत्याची तसेच त्या भागातील अन्य राजकीय नेत्यांच्या मुलाखती घ्याव्यात.
- (२) तुमचे गाव, तालुका वा जिल्हा यांमध्ये जातींचा प्रभाव राजकारणामध्ये कितपत आहे त्याचा अभ्यास करा.
- (३) तुमच्या भागातील जिल्हा परिषद, नगरपालिका वा महानगरपालिका यांच्या राजकारणामध्ये राजकीय पक्षांचा प्रभाव किती प्रमाणामध्ये आहे याचा अभ्यास करा.

८.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) Sirsikar V.M.-*Indian Political Parties*
Meenakshi Prakashan, Meerut, 1984.
- (२) Hailmann Horsh-*Political Parties in India*,

Meenakshi Prakashan, Meerut, 1971.

Nasin Iqbal-*State Politics in India*.

- (३) नवभारत (मासिक)-काँग्रेस शताब्दी विशेषांक भाग १
व २, महाराष्ट्र राज्य विशेषांक, मे-जून १९८४.
- (४) डॉ. फडके य.दि. - नवव्या लोकसभेची निवडणूक,
समाजप्रबोधन पत्रिका, जाने-मार्च १९९०.

घटक १ : आपल्या दबावगटांचे राजकारण

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ भारतातील दबावगटांचे स्वरूप
  - १.२.२ संघटित व्यावसायिक दबावगट
  - १.२.३ असंघटितांचे दबावगट
  - १.२.४ विवक्षित समाजघटकांचे दबावगट
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ क्षेत्रीय कार्य
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

या घटकामध्ये आपणाला भारतातील राजकारणामधील दबावगटांचे स्वरूप, त्यांची कार्यपद्धती व महत्त्व यांच्याविषयी विशेष अभ्यास करावयाचा आहे. या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- ★ भारतातील दबावगटांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.
- ★ व्यापार आणि उद्योग व्यवसायाशी संबंधित दबावगट, श्रमिकांचे दबावगट, शेतकऱ्यांचे दबावगट या संघटित व्यावसायिक दबावगटांचे स्वरूप लक्षात येईल.
- ★ विद्यार्थी, युवक व महिला यांच्या विवक्षित क्षेत्रांसंबंधीच्या दबावगटांची माहिती होईल.
- ★ जाती, धर्म व संस्कृती, आदिवासी व भाषा यांच्याशी संबंधित अशा विवक्षित समाजघटकांच्या दबावगटांचा परिचय होईल.

१.१ प्रास्ताविक

समाज हा जसा व्यक्तींनी बनलेला आहे तसाच तो व्यक्तींच्या गटांनीही बनलेला आहे. समानधर्मी व्यक्ती समान हितसंबंधांनी प्रेरित होऊन एकत्र येतात व त्यांचा गट बनतो; अशा प्रकारच्या गटांचे संघर्ष, त्या संघर्षातून होणारा समन्वय व तडजोड आणि या गटांच्या अधिकाधिक हितसंबंधांना सामावून घेण्याची प्रक्रिया म्हणजेच राजकारण होय.

राजकीय प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्ष प्रत्यक्षरित्या सहभागी होऊन महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्याचप्रमाणे अन्य अनेक आर्थिक, व्यावसायिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिक गट आपल्या सदस्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी शासनावर दबाव आणून अप्रत्यक्षरित्या राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत असतात. या गटांना दबावगट असे म्हणतात.

अमेरिकेमध्ये डेविड ट्रूमन, बी.ओ.की. इत्यादी विचारवंतांनी अशा दबावगटांचा अभ्यास करून राजकीय प्रक्रियेतील त्यांचे महत्त्व निर्दर्शनाला आणून दिले. हे दबावगट आपल्या हितसंबंधांचा पद्धतशीरपणे प्रचार करतात व आपणाला अनुकूल अशा प्रकारचे लोकमत निर्माण करतात. शासकीय अधिकारी, राजकीय पक्षांचे नेते कायदेमंडळातील सदस्य यांच्याशी सतत संपर्क ठेवून दबावगट त्यांना आपल्या हितसंबंधांची योग्य ती माहिती पुरवतात. वेळप्रसंगी आपला हेतू साध्य करण्यासाठी हे दबावगट राजकीय पक्षांशी हातमिळवणीदेखील करतात. तथापि या सर्व गोष्टींमागे त्यांचा हेतू सत्तेमध्ये सहभागी होण्याचा नसून आपले हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी शासनावर दबाव आणणे हाच असतो.

हितसंबंधी गट शासनावर प्रभाव टाकण्यासाठी जेब्हा कृती करतात तेब्बा त्यांना दबावगट असे म्हणतात. कायदेमंडळातील सदस्यांवर प्रभाव गाजविण्यासाठी हे दबावगट ज्या राजकीय तंत्राचा वापर करतात त्याला 'लॉबिईंग' असे म्हणतात. पक्षसदस्यांच्या भेटीगाठी घेणे, शिष्टमंडळ पाठविणे, इत्यादी मार्गपासून तर वैशाचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या वापर करून दबावगट आपली लॉबी निर्माण करतात.

अलीकडील काळात मात्र हे दबावंगट काही प्रसंगी बेकायदेशीर व हिंसक मार्गाचा अवलंब करतात असे आढळून आलेले आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये पाश्चात्य देशांप्रमाणे सुसंघर्षित दबावगट मोठ्या प्रमाणावर कार्य करताना दिसत नाहीत. तरीही भारताच्या राजकीय प्रक्रियेमध्ये त्यांचे कार्य दुलक्षणीय नाही. भावी काळात तर भारतामध्ये या दबावगटांना राजकीय प्रक्रियेमध्ये महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच मायरन बीनर, स्टॅन्ले कोचानेक, इत्यादी पाश्चात्य राज्यशास्त्रज्ञांनी भारतातील दबावगटांचा काळजीपूर्वक अभ्यास केलेला आहे. भारतातील या दबावगटांचे स्वरूप व कार्यपद्धती तुम्हांला आता समजून घ्यायची आहे.

९.२ विषय-विवेचन

९.२.१ भारतातील दबावगटांचे स्वरूप

भारतीय समाजामध्ये सत्ता आणि राजकारण याबद्दल एक प्रकारची अविश्वासाची भावना आहे. सत्ता आणि राजकारण ही व्यक्तिगत स्वार्थ साधण्याची साधने आहेत. अशा प्रकारच्या विचारामुळे चारित्र्यसंपन्न व्यक्ती राजकारणापासून दूर राहण्याचा प्रयत्न करतात. राजकारणामध्ये असल्याच तर त्या व्यक्ती सतेपासून दूर राहण्याचा प्रयत्न करतात. विकती आणि संन्यास यांच्याबद्दल भारतीय जनतेच्या मनात खोल आदराची भावना आहे. १९३४ नंतर महात्मा गांधी कांग्रेसचे साधे सभासदेखील राहिले नाहीत. जयप्रकाश नारायणांनी कोणतीही निवडणूक लढविली नाही. विनोबांनी राजकारणापासून अलिप्त राहून सर्वोदयाचे आंदोलन चालविले. सत्ता आणि राजकारण यांच्याकडे पाहण्याच्या या दृष्टीमुळे भारतीय राजकारणात दबावगटांची वाढ सहजरितीने झालेली नाही. पाश्चिमात्य देशांप्रमाणे दबावगट स्थापन करून शासनावर प्रभाव टाकणे ही भारतीय समाजाच्या नैतिक मूल्यव्यवस्थेमध्ये सहजपणे स्वीकारली जाणारी बाब नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये ब्रिटिश राज्यकर्ते आणि सर्वसामान्य जनता यांच्यामध्ये एक प्रकारचा दुरावा होता. जाती, धर्म या परंपरागत समाजरचनेमध्ये महत्त्व असलेल्या संस्थाचाच त्या वेळी शासनावर प्रभाव पदू शक्त होतो. पारंत्र्यामुळे लोकशाही संस्थांची पूर्ण वाढ झालेली नव्हती. त्यामुळे आपल्या हितसंबंधांची जपणूक करणारे दबावगट स्थापन करून त्यांच्याद्वारे आपल्या मागण्या मान्य करून घेणे हे कठीण काम होते.

स्वातंत्र्यप्राप्ती हेच प्रमुख उद्दिष्ट असल्याने स्वातंत्र्यपूर्व काळात कांग्रेस पक्षामध्ये अनेक हितसंबंधी गट एकत्र आले. स्वातंत्र्यानंतर सत्ता हाती आल्यानंतर स्वतंत्र रितीने कार्य करण्यापेक्षा कांग्रेस पक्षांतर्गत कार्य करून आपल्या मागण्या पदरात पाठून घेणे श्रेयस्कर वाटल्याने कांग्रेस पक्षामध्येच अनेक दबावगटांची वाढ झाली. अनेक जातीगट, धर्मगट, श्रमिकांचे गट, व्यावसायिक गट कांग्रेसशी संबंध ठेवूनच कार्य करू लागले. त्यामुळे दबावगटांची मुक्त वातावरणामध्ये वाढ होण्यात अडचणी निर्माण झाल्या.

भारतातील दबावगटांचा विचार करताना दुसरी महायुद्ध गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे त्यांच्यावर असलेला आधुनिक व परंपरा या दोहोंचाही प्रभाव. भारतामध्ये केवळ व्यावरणांयांचा वा उद्योगधर्दाच्या व शेतीच्या क्षेत्रांशी संबंधित अशा आधुनिक दबावगटांबोरबर जाती, धर्म, भाषा, आदिवासी, इत्यादी हितसंबंधांची जपणूक करणारे पारंपरिक स्वरूपाचेही दबावगट आहेत.

भारतातील दबावगट राजकीय पक्षांशी उघड संबंध न ठेवता अप्रत्यक्ष वा छूपे संबंध ठेवतात हे त्याचे तिसरे वैशिष्ट्य सांगता येईल. पक्षांशी प्रत्यक्ष संबंध ठेवल्यास राजकारणापासून दूर राहू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींची सहानुभूती आपणाकडे वळविता येणार नाही हा त्यापाठीमागील विचार असावा. भारतातील मजूर संघटनांवर राजकीय पक्षांचा प्रभाव असला तरी त्या प्रत्यक्ष घटनात्मक रितीने राजकीय पक्षांना जोडलेल्या नाहीत हे याचे एक उदाहरण म्हणून देता येईल.

आपल्या मागण्यांसाठी भारतातील दबावगट हे अनेकदा घेराओ, निदर्शने, संप, इत्यादी असांसदीय मार्गाचा अवलंब करतात. गांधीवादी सत्याग्रहाचा मार्गदेखील हे दबावगट आचरतात. आपल्या दबावगटांचे हे चवथे वैशिष्ट्य होय. काही वेळा या दबावगटांनी हिंसाचारी मार्गाचाही अवलंब केलेला आहे.

भारतामध्ये अद्यापि दबावगटांची म्हणावी तितकी वाढ झालेली नाही. एकंदरीत दबावगटांच्या उपयुक्ततेबद्दल भारतीय समाजामध्ये अनुकूल मत निर्माण झालेले दिसत नाही. काही केले तरी जे ब्यायचे ते होणार, सर्वसत्ताधारी सरकारपुढे आपण दुर्बल आहोत अशी एक अगतिकतेची भावना त्यापाठीमागे आहे. बेरेचदा भारतातील दबावगट धोरणनिर्मिती होत असताना तटस्थ राहतात वा आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्याचा त्या वेळीच प्रयत्न करीत नाहीत. धोरणाची अंमलबजावणी सुरु झाली की मात्र या दबावगटांना जाग येते आणि मग शासनावर दडपण आणण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न सुरु होतो. भारतातील दबावगटांची कार्यपद्धती अशा रितीने पाश्चिमात्य देशातील दबावगटांप्रमाणे विकसित झालेली नाही असे म्हणता येईल.

भारतातील दबावगटांच्या या मर्यादा मान्य करूनही असे म्हणता येईल की, हे दबावगट राजकीय विकास आणि जनतेची

जागृती याबाबतीत मोठे कार्य करीत आहेत. पारंपरिक भेदावर आधारलेल्या भारतीय समाजामध्ये या दबावगटांनी व्यक्तींमध्ये (संस्थातमक स्थायी स्वरूपाचे दबावगट-सेनादले, नोकरशाही) संबंध जोडण्याचे कार्य केले आहे. आपली लोकशाही शासनपद्धती यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने दबावगटांचे हे कार्य निश्चितच महत्त्वाचे आहे असे म्हणता येईल.

८.२.२ संघटित व्यावसायिक दबावगट

भारतातील संघटित व्यावसायिक दबावगट तीन प्रकारचे आहेत.

- (अ) व्यापार आणि औद्योगिक संघटनांचे दबावगट
  - (आ) मजूर संघटनांचे दबावगट
  - (इ) शेतकरी संघटनांचे दबावगट
- आंपण यांचा क्रमाने अभ्यास करू.

व्यापार आणि औद्योगिक संघटनांचे दबावगट

ब्रिटिश काळामध्ये भारताच्या औद्योगिक विकासाला प्रारंभ झाल्याच्या काळापासून प्रांतीय पातळीवर व्यापारी संस्थांची निर्मिती झाली. त्या वेळी भारतीय व्यापारी वर्ग मुख्यतः व्यापार व्यवसायांमध्येच होता. तो औद्योगिक क्षेत्राकडे वळला नव्हता. १८३४ मध्ये कलकत्ता चेंबर ऑफ कॉर्मसची स्थापना झाली. मुंबईत १९०७ मध्ये इंडियन मर्चेंट्स चेंबर ऑफ बँबेची स्थापना झाली. १९०९ मध्ये मद्रास येथे सर्दन इंडियन चेंबर ऑफ कॉर्मसची स्थापना झाली. अशा रितीने भारताच्या तिन्ही प्रमुख शहरांमध्ये विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी व्यापारी क्षेत्रांशी संबंधित दबावगट निर्माण झाले. याशिवाय मारवाडी व्यापाच्यांनी ‘द मारवारी चेंबर ऑफ कॉर्मस’ ची स्थापना केली. याचे नाव पुढे बदलण्यात येऊन ती ‘भारत चेंबर ऑफ कॉर्मस’ या नावाने ओळखली जाऊ लागली. त्यानंतर बेंगल नॅशनल चेंबरची स्थापना झाली. बिलानी स्वतः मारवाडी असूनही १९२६ मध्ये कलकत्ता येथे वेगळी चेंबर ऑफ कॉर्मस स्थापिली. मुस्लिमांनी १९३२ मध्ये मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉर्मस स्थापन केली. त्याचे नाव पुढे ओरिएंटल चेंबर ऑफ कॉर्मस असे करण्यात आले.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर व्यापारक्षेत्राबोर औद्योगिक क्षेत्राची मोठी वाढ झाली. प्रादेशिक व्यापारी संघटनांना एकत्र येऊन व्यापार व उद्योगाच्या क्षेत्रांतील सरकारी धोरणांचा विचारविनिमय करण्याची व सरकारवर आपला प्रभाव पाडण्याची गरज भासू लागली. यातूनच फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉर्मस अँड इंडस्ट्रीची स्थापना करण्यात आली. इंडियन मर्चेंट्स चेंबर ऑफ बँबे, इंडियन मर्चेंट्स चेंबर ऑफ कलकत्ता आणि सर्दन इंडियन चेंबर ऑफ कॉर्मस ऑफ मद्रास या तीन चेंबर्सचा त्यामध्ये समावेश होता. कलकत्त्याची बेंगल

चेंबर ऑफ कॉर्मस आणि तिची दिल्लीमधील सहयोगी संस्था सेंट्रल कमर्शियल ऑर्गनायझेशन यांनी असेसिएटेड चेंबर ऑफ कॉर्मसची स्थापना केली. लघुउद्योगधंद्यातील व्यावसायिकांनी ऑल इंडिया मॅन्युफक्चरर्स ऑर्गनायझेशनची दिल्ली येथे स्थापना करून त्याच्या शाखा कलकत्ता व मुंबई येथे उघडल्या.

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये ब्रिटिश सरकारचे वासाहतिक धोरण भारतीय उद्योगधंद्यांच्या वाढीला अनुकूल नव्हते. त्यासुले व्यापार आणि उद्योगाच्या क्षेत्रांमध्ये भारतीय व्यापारी कर्गाला अनेक अडचणी येत. स्वतंत्र भारतामध्ये या अडचणी दूर होऊ शकतील या स्वाभाविक अपेक्षेने या वर्गाने कॅंग्रेस आणि राष्ट्रीय चळवळ यांना पाठिंबा दिला. अशा रितीने स्वातंत्र्यपूर्व काळात या व्यापारी वर्गाने आर्थिक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात कॅंग्रेस हळूळू समाजवादी धोरण अंगीकारू लागली. १९५५ मध्ये आवडी येथील अधिवेशनामध्ये कॅंग्रेसने समाजवादी समाजरचनेचा पुरस्कार केला. तप्पवर्वी आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार केल्याने व्यापार आणि उद्योग या क्षेत्रांतील सरकारी नियंत्रणे क्रमाक्रमाने वाढत होती. जे.आर.डी. टाटा आणि इतर उद्योगपतींनी सरकार आणि कॅंग्रेस पक्षाच्या या धोरणावर टीका करण्यास सुरुवात केली. काही व्यापारी व उद्योगपतींनी स्वतंत्र पक्ष आणि जनसंघ यांसारख्या उजव्या विचारप्रणालींचा पुरस्कार करणाऱ्या पक्षांना अप्रत्यक्ष पाठिंबा दिला.

घनश्यामदास बिला आणि इतर अनेक उद्योगपतींनी मात्र अधिक वास्तवतावादी धोरण स्वीकारले. कॅंग्रेस पक्ष देशाला राजकीय स्थैर्य देऊ शकेल आणि अशा प्रकारच्या राजकीय स्थैर्यांशीवाय औद्योगिक विकासाला चालना मिळू शकणार नाही याची खात्री असल्याने बहुतांश उद्योगपती आणि व्यापारी यांनी कॅंग्रेस पक्षाला आपला पाठिंबा देण्याचे धोरण कायम राखले. कॅंग्रेस पक्षाने समाजवादाची घोषणा कितीही केली तरी त्या पक्षाच्या प्रत्यक्ष धोरणाने खाजगी क्षेत्रांचा फार मोठा विस्तार झालेला होता या वस्तुस्थितीची ढोळसपणे दखल घेऊन कॅंग्रेस पक्ष अधिक डावीकडे झूकू नये यासाठी त्यांनी कॅंग्रेस पक्षाला मदत करण्याचे धोरण चालू ठेवले.

भारतातील व्यापारी व उद्योगपती दबावगट म्हणून कार्य करण्यापेक्षा स्वतंत्र रितीने अधिकारारूढ पक्षाचे नेते, कायदेमंडळ सदस्य, शासकीय अधिकारी यांच्याशी संपर्क ठेवतात आणि आपाला हव्या असणाऱ्या सवलती मिळवितात असा अनुभव आहे. त्यातही नोकरशाहीच्या हातामध्ये असणाऱ्या अमर्याद सतेची त्यांना चांगली कल्पना असून ते आपली बरीच कामे राजकीय नेत्यांपेक्षा प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून करून घेतात. अगदी अलीकडे (१९९०) भारत सरकारच्या अंदाजपत्रकातील काही तरतुदींचा फायदा घेऊन काही उद्योगपतींनी प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या सहकायने करोडो रुपयांचा अबकारी कर परत मिळविला हे त्याचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

भारतातील उद्योगपती व व्यापारी यांचे दबावगट अमेरिकेतील दबावगटांप्रमाणेच लॉबिईंग तंत्राचा वापर पद्धतशीर रितीने करत नाहीत. भारतातील सांसदीय पद्धती आणि आर्थिक साधनांचा अभाव ही त्याची दोन कारणे होत. त्याएवजी ते प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रितीने लाच देऊन आपली कामे करून घेतात असे मानण्यास जागा आहे.

राजकीय पक्षांना किंवा सत्ताधारी पक्षाच्या मंत्र्यांनी चालविलेल्या विश्वस्त संस्थांना देणग्या देणे व आपली कामे करून घेणे हा एक दुसरा मार्ग उद्योगपती अवलंबितात. अनेकदा राजकीय पक्षांच्या निवडणुकांचा व प्रचारसभांचा खर्ची ही व्यापारी वर्ग वा उद्योगपती करतात. सत्ताधारी असताना काँग्रेसे पक्षाता मात्र सर्वांत अधिक फायदा झाला. उद्योगपती काँग्रेसकडून दुसऱ्या पक्षांकडे मदतीचा ओघ वळवित आहेत असे दिसल्यावर काँग्रेस सरकारने १९६९ मध्ये राजकीय पक्षांना देणगी देण्यावर बंदी आणणारा कायदा मंजूर करून घेतला. परंतु १९७४ मध्ये काँग्रेस पक्षाची सत्ता स्थिर झाल्यावर या कायद्यामध्ये अनेक दुरुस्त्या करण्यात आल्या. त्यामुळे पूर्ववत राजकीय पक्षांना उद्योगपतींकडून देणग्या मिळविण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

कामगार संघटनांचे दबावगट

भारतातील कामगार चळवळीला ब्रिटिश काळात सुरुवात झाली. कामगार संघटनेच्या उभारणीचा पहिला प्रयत्न मुंबईमध्ये लोखंडे यांनी केला. १९१८ मध्ये बी.पी. वाडिया यांनी मद्रासे येथे मजूरसंघटना स्थापन करून भारतातील मजूर चळवळीस गती दिली. परिणामी १९२० मध्ये लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली 'आयटक'ची (ॲल इंडियन ट्रेड युनियन काँग्रेस) स्थापना झाली. १९२१ मध्ये काँग्रेसने आयटकच्या स्थापनेचे स्वागत केले आणि मजूर संघटना हा राष्ट्रीय चळवळीचा एक अविभाज्य भाग बनला. १९२८ च्या सुमाराला कम्युनिस्ट कामगार नेत्यांनी आयटकमध्ये आपले वर्चस्व निर्माण केले. काही वर्षे काँग्रेस व कम्युनिस्ट यांच्यामध्ये 'आयटक'वर ताबा मिळविण्यासाठी स्पर्धा सुरू होती. १९४२ मध्ये 'छोडो भारत' आंदोलनात काँग्रेस व समाजवादी नेते तुरंगात असताना कम्युनिस्टांनी 'आयटक'वर आपले प्रभुत्व प्रस्थापित केले. अखेरीस १९४४ मध्ये काँग्रेसने आपली स्वतंत्र कामगार संघटना 'इंटक'ची (इंडियन नेशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस) स्थापना केली.

स्वातंत्र्यानंतर समाजवादी काँग्रेसमधून बाहेर पडले. त्याच वर्षी म्हणजे १९४८ मध्ये त्यांनी हिंद मजदूर सभा ही संघटना स्थापन केली.

भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये फूट पडण्याची जी प्रवृत्ती आहे तीच कामगार संघटनांमध्येही दिसून येते. साधारणत: प्रमुख राजकीय पक्षांच्या वर्चस्वाखाली एखादा कामगारसंघ असतो. राजकीय पक्षात फूट पडली की या कामगार संघटनातही फूट

पडते. प्रजा समाजवादी पक्षात फूट पडल्यावर लोहियावादी समाजवादींनी हिंद मजदूर पंचायत संघटना स्थापन केली. जनता पक्षाच्या निर्मितीनंतर समाजवादी व संघटना काँग्रेस यांच्या नेतृत्वाखालील कामगार संघटनांचे हिंद मजदूर सभेत एकत्रीकरण करण्यात आले. जनता पक्षातून जॉर्ज फर्नार्डिस आदी कार्यकर्ते लोकदलात गेल्यावर त्यांनी हिंद मजदूर किसान पंचायत ही संघटना सुरू केली.

१९६४ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडल्यानंतर मार्क्सवादीं 'सीटू' (सेंटर फॉर इंडियन ट्रेड युनियन) ही संघटना स्थापन केली.

जनसंघ व नंतर भारतीय जनता पक्ष यांच्या वर्चस्वाखाली 'भारतीय मजदूर संघ' काम करीत आहे.

वर वर्णन केलेल्या प्रमुख मजूर संघटनांखेरी लहान-मोठ्या शहरांमध्ये असंख्य कामगार संघटना स्वतंत्र राहून कर्य करीत आहेत. कामगार संघटना राजकीय पक्षांच्या नियंत्रणापासून मुक्त असाव्यात अशी भूमिका घेणाऱ्या आर.जे. मेहता या कामगार नेत्याने मुंबईत काही वर्षे उत्तम रितीने कामगार संघटना चालविल्या. श्री. दत्ता सामंत यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक कामगार संघटनांनी मुंबईमध्ये काम केले. प्रारंभी अपक्ष राहून या संघटनांचा कारभार चालविल्यानंतर त्यांनी 'कामगार आघाडी' स्थापून मुंबईमध्ये निवडणुका लढविल्या व त्यांना त्यामध्ये यशही आले. परंतु गिरणी कामगारांचा संप्रदीर्घ काळ अयशस्वी रितीने चालविल्यावर दत्ता सामंत यांचा या क्षेत्रातील प्रभाव बराच कमी झाला.

भारतातील मजूर संघटनांच्या कार्यपद्धतीचा आणि तंत्रांचा विचार केला तर असे दिसते की त्यांनी सौम्य अशा प्रकारच्या मर्गापासून तर लढाऊ आणि काही प्रसंगी अविवेकी मार्गांचाही अवलंब केला आहे. काँग्रेसप्रणीत इंटकने सरकारशी तसेच मालकवर्गाशी सहकार्याचे संबंध ठेवले असून जवळजवळ प्रत्येक वेळेस संघर्ष टाळलेला आहे. त्यामध्ये निश्चित अशा प्रकारच्या धोरणाचा काही भाग आहे. संघर्ष करून कामगारांचे नुकसान करण्यापेक्षा जर सहकार्याच्या मांगाने प्रश्न सुटू शक्त असतील तर नेहमीच सरकार व मालक यांच्याशी विरोधाची भूमिका सातत्याने का घ्यावयाची अशी त्यांची भूमिका आहे. काँग्रेसने समाजवादाचे धोरण स्वीकारल्याने काँग्रेसचे सरकार कामगारांच्या मागण्यांचा सहानुभूतीने विचार करीलच अशी इंटकची खात्री आहे. इंटकची ही भूमिका काँग्रेसधार्जिणी असून त्यामुळे फक्त भांडवलदार व मालकवर्गाचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी इंटकचा एक साधन म्हणून वापर केला जातो. इंटकने कामगारवर्गाच्या हितसंरक्षणासाठी प्रयत्न केलेला नाही. अशा प्रकारची टीका इतर संघटनांनी केलेली आहे. या टीकेमध्ये सत्याचा काही अंश असला तरी इंटकचे सत्ताधारी पक्षाशी असलेले संबंध काही वेळा कामगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी उपयुक्तही ठरल्याची उदाहरणे आहेत. इतर अनेक कामगार

संघटनांप्रमाणे इंटकनेही कामगारांना उद्योगधंद्यांच्या व्यवस्थापनामध्ये सहभाग असावा अशा प्रकारच्या मागणीचा पुरस्कार केलेला आहे.

मुंबई राज्यात १९४८ साली करण्यात आलेल्या बाँबे इंडस्ट्रियल रिलेशन्स अँक्ट (बी.आय.आर.) मध्ये किमान तीस टक्के कामगार ज्या संघटनेचे सभासद आहेत तिला प्रातिनिधिक संघटना म्हणून मान्यता देण्याची व कामगारांविषयीचे सर्व करार मान्यताप्राप्त संघटनेशी करण्याची तरतूद करण्यात आली. या कायद्याच्या जोरावर इंटक व पर्यायाने कायदेसला कामगार चळवळीत आपले स्थान टिकविता आले आहे अशी इतर संघटनांची तक्रार आहे.

भारतातील मजूर संघटनांच्या कार्याबद्दल अनेक प्रकारची टीका करण्यात येते. जगामध्ये काम करण्याच्या इतर मजूर संघटनांप्रमाणेच आपल्या देशातील मजूर संघटनांनी वेतनवाढ, नोकरीची शाश्वती, व्यवस्थापनामध्ये सहभाग, कामामध्ये अधिक चांगली परिस्थिती-सुविधा असणे, इत्यादी स्वरूपांच्या प्रामुख्याने आर्थिक मागण्या केल्या आहेत व ते योग्यही आहे. तथापि आपल्या मजूर संघटना केवळ अर्थवादी बनल्या असून त्यांगाऱ्यांच्या हितसंबंधांना गौण स्थान देतात अशी टीका केली जाते. कामगार संघटनांच्या माध्यमातून देशामध्ये क्रांती घडवून आणता येईल असे वाटण्याच्या डाव्या विचारसरणीच्या कामगार कार्यकर्त्यांचाही याबाबतीत भ्रमनिरास झालेला आहे. पन्नास वर्षांहून अधिक काळ कामगारक्षेत्रात काम केल्यानंतरही कामगार क्रांतिकारक विचारांकडे न वळता अधिक वेतनवाढीची मागणी करण्याच्या व ती पदरात पाढून घेण्यासाठी हिंसक आणि बेकायदेशीर मार्गाचा अवलंब करण्यास प्रवृत्त करण्याच्या कामगारनेत्यांच्या पाठीमागे जातात हा कटू आणि विदारक अनुभव समाजवादी आणि साम्यवादी विचारांच्या कामगारनेत्यांना आलेला आहे. भारतातील कामगार चळवळीचे हे मोठे अपयश आहे.

आपल्या देशातील कामगार संघटना वेतनवृद्धीचा जसा आग्रह धरतात त्याप्रमाणे कामगारांनी आपले कर्तव्य चोखपणे बजावून अधिक उत्पादन करावे असा प्रयत्न करीत नाहीत. जे कामगार नेते अशा तन्हेने प्रयत्न करतात त्यांचे नेतृत्व कामगार झुगारून देतात असाही अनुभव आहे. आपल्या कामगार संघटना अनेकदा यांत्रिकीकरणाला विरोध करतात, कारण त्यामुळे कामगार कपात होईल अशी त्यांना भीती वाटते. कामगारांच्या या दृष्टिकोनामुळे उद्योगधंद्यांच्या आधुनिकीकरणामध्ये अडचणी निर्माण झालेल्या आहेत.

कामगार संघटनांवरील अशा प्रकारची टीका एकतर्फी आहे असे गृहीत धरले तरी कामगार संघटनांतील फाटाफुटीमुळे कामगारांचे फार मोठे नुकसान झालेले आहे हे मान्य करण्यास हरकत नसावी. कामगार संघटनांतील दुफळीमुळे कामगारांचे अनेक संप व चळवळी अयशस्वी झालेल्या आहेत. काही

कामगार संघटना अवास्तव स्वरूपाच्या आणि केवळाही मान्य होणार नाहीत अशा मागण्यांचा आग्रह धरतात. काही वेळा तर मालकवर्गाला अनुकूल अशा वेळी म्हणजे बाजारामध्ये मालाला उठाव नसेल अशा वेळी संप घडवून आणून कामगारनेते मालकवर्गाला मदतच करतात. एवढेच नव्हे तर याबाबतीत कामगारनेते व मालकवर्ग यांच्यामध्ये अनेकदा संगनमत असते. करार करण्याच्या वेळी कामगारनेते पैसे घेऊन मालकवर्गाचा फायदा होईल अशा प्रकाराची करार कामगारावर लादतात, अशा प्रकारची टीकाही केली जाते. या सर्व गोष्टींमध्ये किंती प्रमाणात सत्य असेल ते ठामपणे सांगता आले नाही तरी अनेक कामगार संघटना व त्यांचे नेते यांच्याबाबत यासंबंधी संशयाचे वातावरण निर्माण झालेले आहे हे नाकारता येणार नाही.

आपल्या पुष्कळशा कामगार संघटना राजकीय पक्षांच्या दावणीला बांधलेल्या असल्याने त्या स्वतंत्र रितीने निर्णय घेऊ शकत नाहीत. राजकीय करूणांसाठी मुंबई बंद, भारत बंद अशा कार्यक्रमांमध्ये या संघटना राजकीय पक्षामुळे भाग घेतात. शिवाय कामगार संघटनांतील निर्णयदेखील लोकशाही पद्धतीने घेतले जात नाहीत. प्रत्येक कामगार संघटना एखाद्या नेत्याच्या इशान्याने चालते. त्यामुळे सामान्य कामगाराला संपाद्ये सहभागी व्हायचे नसले तरी त्याचा त्याबाबतीत इलाज राहत नाही.

कामगार संघटना आणि चळवळ यातील वाढता हिंसाचार ही आणखी एक चितेची गोष्ट आहे. अनेक कामगार संघटनांनी आपल्या प्रभावक्षेत्रांमध्ये दहशतीचे वातावरण निर्माण केलेले आहे.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की-

‘आपल्या देशातील कामगार संघटनांमध्ये अजून प्रौद्योगिक वालेले नाही. भविष्यकालीन गोष्टींचा वेध घेण्याची क्षमता त्यांच्यामध्ये नाही. त्यांचा दृष्टिकोन पुष्कळसा नकारात्मक आहे आणि त्यामुळे देशाच्या औद्योगिक प्रगतीत अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत.

शेतकरी संघटनांचे दबावगट

भारतातील शेतकरी संघटनांचा उदयदेखील कामगार संघटनांप्रमाणेच स्वातंत्र्यपूर्व काळात झाला. १९३६ मध्ये लखनौ येथे झालेल्या कायदेस अधिवेशनामध्ये देशातील शेतकळ्यांच्या दारिद्र्यासंबंधी लक्ष वेधून घेणारा एक ठारव मंजूर करण्यात आला. याचा परिणाम होऊन अखिल भारतीय किसान कायदेसची स्थापना करण्यात आली. याचेच रूपांतर नंतर अखिल भारतीय किसान सभेमध्ये झाले. सरदार वळ्यभाई पटेलांनी ही किसान सभा स्थापन करण्यामध्ये पुढाकार घेतला. तथापि या

किसान सभेमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांपासून लहान शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांचा समावेश झालेला असल्यामुळे त्यामध्ये तणाव निर्माण झाले. १९३७ मध्ये काँग्रेसला आठ प्रांतांमध्ये मंत्रिमंडळे स्थापन करण्याची संधी मिळाल्यानंतर किसान सभेतील मतभेदांना तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले. यामुळे उत्तर प्रदेशमध्ये आचार्य नंद्रे देव यांनी, गुजरातमध्ये इंदुलाल यांश्चिक यांनी तर बिहारमध्ये स्वामी सहजानंदांनी आपल्या वेगवेगळ्या किसान सभांची स्थापन केली.

‘भारत छोडो’ चळवळीमध्ये काँग्रेस नेते व कार्यकर्ते तुरुंगात गेल्याचा फायदा घेऊन कम्युनिस्टांनी अखिल भारतीय किसान सभेवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. ही किसान सभा एक जुनी संघटना असूनही भारतामधील शेतकरी चळवळ आतापर्यंत तरी फारशी सुसंघटित झालेली नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध पक्षांनी आपल्या प्रभावाखाली शेतकरी संघटना स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. समाजवादांनी हिंद किसान पंचायतीची स्थापना केली. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने युनायटेड किसान सभेची स्थापना केली. नागपूर अधिवेशनामध्ये काँग्रेसने सहकारी शेतकीसंबंधीचा ठराव मंजूर केल्यावर १९५९ मध्ये स्वतंत्र पक्षाची स्थापना झाली. या पक्षाच्या प्रेरणेने गुजरातमध्ये अखिल भारतीय शेतकरी संघ व खेडूत समाज या संघटना स्थापन झाल्या.

१९६७ मध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने क्रांतिकारी शेतकरी मेळाव्याचे संयोजन केले. यातूनच पुढे नक्षलवादी चळवळीचा उदय झाला. भारतातील क्रांती शेतकऱ्यांच्या माध्यमातून होऊ शकते, या विचाराने प्रेरित झालेल्या नक्षलवादांनी शेतकरी चळवळीमध्ये हिंसाचार आणला.

भारतातील काही शेतकरी संघटनांवर जसा राजकीय विचारप्रणालीचा प्रभाव आहे त्याचप्रमाणे इतर काहींवर जात किंवा प्रादेशिकता यांचाही प्रभाव आढळतो. काही शेतकरी संघटनांनी राजकीय पक्षांचे रूप घेतलेले दिसते. काही वेळा जात आणि प्रादेशिकता यांनाच महत्त्व येऊन शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधांचा विचार मागे पडतो असेही दिसून येते. तेलंगणातील शेतकऱ्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी चळवळ करता करता वेगळ्या तेलंगण राज्यासाठी आंदोलन उभारले.

शेतकऱ्यांच्या नावाखाली राजकीय सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न अलीकडील काळात काही राजकीय नेत्यांनी केलेला दिसतो. चौधरी चरणसिंग यांचा राजकीय दबदबा वाढविण्यासाठी त्यांच्या जन्मदिनी २३ डिसेंबर १९७८ रोजी दिल्लीमध्ये एक प्रचंड अखिल भारतीय किसान संमेलनाचे संयोजन केले होते. चरणसिंग यांचा जन्मदिन म्हणजे २३ डिसेंबर हा ‘किसान दिन’ म्हणून पालण्याचे आवाहन करण्यात आले. चरणसिंग यांच्या बाबतीत एक गोष्ट मात्र निश्चितपणे नमूद केली पाहिजे ती म्हणजे काँग्रेसमध्ये असल्यापासून त्यांनी सातत्याने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा शासनाने तातडीने विचार करण्याची

आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. भारताच्या नियोजनामध्ये शेतीला अग्रक्रम द्यावा हा त्यांचा प्रारंभापासून आग्रह होता. सहकारी शेतीच्या धोरणाबाबत पं. नेहरूना विरोध करण्याचे धैर्य त्यांनी दाखविले होते. किसान संमेलनामध्येदेखील औद्योगिक माल व शेतीमाल यांच्या किमतीमध्ये असलेला असमतोल दूर करणे, शेतकऱ्यांसाठी किसान बँक स्थापन करून त्यांना कमी व्याजाच्या दराने कर्जपुरवठा करणे, कालवे, ग्रामीण भागातील रस्ते, पूल, गुदामे, शीतण्याहून नलिका-विहिरी यांसाठी अधिक तरतूद करणे, शेतीमालाची खरेदी व विक्री यांना अनुकूल अशा तज्ज्ञेने आयात-नियर्ती धोरणामध्ये बदल करणे, कमी किमतीने खतांचा पुरवठा करणे, १.२५ हेक्टरखालील जमीनधारणेवरचा शेतसारा रद्द करणे, ग्रामीण भागामध्ये अधिक वीजपुरवठा करणे, शेतीला लागणाच्या ट्रॅकर्ट्स, इत्यादी यांत्रिक सामग्रींवरील अबकारी कर कमी करणे, इत्यादी अनेक मागण्या शासनाकडे करण्यात आल्या होत्या.

अलीकडील काळात शेतकऱ्यांचे प्रभावी आंदोलन उभारण्याचा प्रयत्न महाराष्ट्रात श्री. शरद जोशी व उत्तर प्रदेशमध्ये महेंद्रसिंग टिकैत यांनी केलेला आहे. महेंद्रसिंग टिकैत यांनी भारतीय किसान युनियन या शेतकरी संघटनेचे नेतृत्व करून उत्तर प्रदेशमध्ये शेतकऱ्यांच्या मागण्या मंजूर करण्यासाठी वेळोवेळी विजेची बिले वा शेतसारा न देणे यांसारखी आंदोलने उभारती. अनेक वेळा हजारो शेतकऱ्यांसह सत्याग्रह केला. महाराष्ट्रामध्ये श्री. शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखालील संघटनेने शेतीमालाला किफायतशीर भाव मिळावा यासाठी अनेक वेळा आंदोलन उभारले आहे. ‘रास्ता रोको’ हे एक नवीन तंत्र त्यांनी या आंदोलनामध्ये वापरले. काही वेळा दूध, ऊस, कांदा, कापूस यांना किफायतशीर भाव मिळविण्यासाठी त्यांनी केलेली आंदोलने यशस्वीही ठरली. शेतकरी सियांचा मोठ्या प्रमाणावर असलेला सहभाग हे त्यांनी उभारलेल्या आंदोलनाचे एक वैशिष्ट्य आहे. शेतकऱ्यांच्या हलाखीच्या स्थितीचे वर्णन करताना ‘भारत विरुद्ध इंडिया’ असा आपल्या देशातील विरोधाभास त्यांनी समर्थपणे मांडला. श्री. शरद जोशी यांनी १९८९-९० च्या लोकसभा व विधानसभा निवडणुकांत काही ठिकाणी जनता दलाच्या सहकायने आपले उमेदवार उभे केले तर काही ठिकाणी जनता दलाच्या उमेदवारांना पाठिंबा दिला. परंतु त्यामध्ये शेतकरी संघटनेला फारसे यश मिळाले नाही. अलीकडे शेतकरी संघटनेतून श्री. अनिल गोटे यांनी बाहेर पडून आपली वेगळी संघटना स्थापन केली आहे.

शेतीमालाचे भाव निश्चित करण्यासाठी राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारने श्री. शरद जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमला होता. शेतकरी संघटनेच्या चळवळीला आलेले हे एक यश आहे असे म्हणावे लागेल. तथापि भारतातील सर्व शेतकऱ्यांच्या संघटनांचा एक महासंघ निर्माण करण्याची योजना अयशस्वी ठरली आहे. दिल्ली येथे भरलेल्या

यासंबंधीच्या परिषदेमध्ये महेंद्रसिंग टिकैत यांच्या समर्थकांनी श्री. शरद जोशी यांच्या भाषणाच्या वेळी हुल्लडबाजी केली आणि भारतातील शेतकरी संघटनांचे नेतृत्व व्यक्तिप्रधान असल्याचे सिद्ध केले.

राष्ट्रीय आघाडीच्या सरकारमधून उपरंतप्रधान देवीलाल यांना वगळण्यात आल्यानंतर त्यांनी चरणसिंगांचे अनुकरण करून दिली येथे महेंद्रसिंग टिकैत यांच्या सहकायने शेतकऱ्यांचा मोठा भेळावा भरवला व भारताच्या राजकारणामध्ये शेतकऱ्यांचा दबावगट ही एक महत्वाची शक्ती आहे हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. मंत्रिमंडळामध्ये असताना देवीलाल यांनी नियोजनामध्ये व अंदाजपत्रकामध्ये शेती विभागाला पन्हास टक्के तरतूद असली पाहिजे असा आग्रह धरला होता. १९९० मधील अंदाजपत्रकामध्ये स्थूलमानाने अशी तरतूद करण्यातही आली होती. शेतकऱ्यांची कर्ज माफ करण्यासंबंधी राष्ट्रीय आघाडीच्या निकंडणूक जाहीरनाम्यामध्ये आश्वासन देण्यात आले होते व याचे अंदाजपत्रकांद्वारे त्याबद्दलदेखील अर्थमंत्रांना एक योजना निश्चित करावी लागली.

या सर्व गोष्टींवरून भारतीय राजकारणामध्ये शेतकऱ्यांचे दबावगट अधिक प्रभाव टाकत आहेत असे दिसून येते. परंतु या दबावगटांमुळे खरा फायदा लहान शेतकऱ्यांचा होणार नसून फक्त मोठ्या शेतकऱ्यांचा वा बागाईतदारांचा होणार आहे अशी टीका डॉ. वि.म. दांडेकर यासारखे काही अर्थशास्त्रज्ञांनी केली होती. आजही अशी टीका काही डाव्या विचारप्रणालीचे नेते करीत आहेत. सर्वांत महत्वाची गोष्ट अशी की, भारतातील शेतकरी संघटनांमध्ये ऐक्य निर्माण झालेले नसल्याने त्यांचा प्रभाव त्या घटकराज्यांपुरता मर्यादित आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) भारतातील सत्तेच्या राजकारणापासून दूर राहिलेल्या तीन व्यक्ती कोणत्या ?

(२) दबावगटाची प्रमुख कार्ये कोणती ?

(३) खालील व्यक्तींच्या नावापुढे त्यांच्या संघटनेचे नाव लिहा.

जसे श्री. शरद जोशी : शेतकरी संघटना

व्यक्तीचे नाव

संघटनेचे नाव

(१) लाला लजपतराय

(२) जॉर्ज फर्नार्डिस

(३) सरदार वल्लभभाई पटेल

(४) महेंद्रसिंग टिकैत

९.२.३ असंघटितांचे दबावगट

व्यापार व उद्योग, मजूर आणि शेतकरी यांच्या संबंधित दबावगटांची माहिती आपण मिळविली. हे दबावगट त्यांच्या व्यावसायिक स्वरूपामुळे अधिक प्रेमाणावर संघटित आहेत. अमेरिकेतील दबावगटांइतके ते सुसंघटित नसले तरीदेखील त्यांच्या मागण्या आणि चलवळी यांना कमीत कमी साठाहून अधिक वर्षांची परंपरा आहे. त्यांतील कमी संघटित असलेले शेतकऱ्यांचे दबावगटही आता अधिक संघटित होत चालले आहेत.

विद्यार्थी व युवक आणि महिला यांच्या संघटनांनाही जरी पूर्वीची परंपरा असली तरी एकाच प्रकारांच्या व्यवसायाशी संबंधित नसल्याने त्यांचे दबावगट पुरेशा प्रमाणावर संघटित होऊ शकत नाहीत. त्यांनी चालविलेल्या आंदोलनांमध्येही सातत्य दिसत नाहीत. जाती, धर्म व संस्कृती, आदिवासी, भाषा यांवर आधारलेल्या समाजघटकांच्या दबावगटांबद्दलही हेच म्हणता येईल. म्हणूनच या सर्व दबावगटांचा समावेश असंघटितांच्या दबावगटांमध्ये करता येईल. आपण प्रथम विवक्षित क्षेत्रासंबंधित अशा विद्यार्थी व युवक आणि महिला दबावगटांचा विचार करू.

विद्यार्थी व युवक यांचे दबावगट

विद्यार्थी संघटना भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून कार्य करीत आहेत. १९२० मध्ये लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली ऑल इंडिया स्टुडेंट्स युनियनची स्थापना झाली. महात्मा गांधींनी दिलेल्या हाकेला प्रतिसाद म्हणून शेकडो विद्यार्थ्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षणाला रामराम ठोकून असहकार आंदोलनात उडी टाकली. पुढे १९३६ मध्ये कम्युनिस्टांनी ऑल इंडिया स्टुडेंट्स फेडरेशन ही संघटना स्थापन केली.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांनी आपल्या स्वतंत्र विद्यार्थी संघटना स्थापन केल्या.

कॅंप्रेसची नेशनल स्टुडेंट्स युनियन ऑफ इंडिया, भारतीय जनता पक्षाला जवळ असलेली अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद, मार्क्सवादी कम्युनिस्टांची प्रोग्रेसिव्ह स्टुडेंट्स युनियन, इत्यादी विद्यार्थी संघटना कार्य करीत आहेत. यांतील कॅंप्रेसच्या विद्यार्थी संघटनेचे नाव अनेकदा बदलण्यात येऊन तिला सध्याचे नाव एन.एस.यु.आय. प्राप्त झाले आहे. कम्युनिस्टांच्या संघटनेचे ऑल इंडिया स्टुडेंट्स फेडरेशनचे नाव प्रारंभापासून कायम आहे.

या सर्व विद्यार्थी संघटनांच्या कार्यामध्ये नियमितपणा व सातत्य असल्याचे दिसत नाही. पक्षामध्ये फाटाफूट झाली की विद्यार्थी संघटनांचीही फाटाफूट होते असा अनुभव आहे. विद्यार्थी काय किंवा युवक काय दोन्ही समाजामध्ये स्थिर स्वरूपाचे घटक नाहीत. त्यामुळे विद्यार्थी व युवकांच्या संघटनांमध्ये कार्यकर्त्यांच्या बाबतीत सतत बदल होतात आणि त्याचा संघटनेवर परिणाम होतो. अर्थात ही एक अपरिहार्य गोष्ट आहे.

१९६७ नंतर काही काळ देशामध्ये राजकीय अस्थैर्य निर्माण झाले. बहुधा त्याचा परिणाम म्हणून अनेक विद्यार्थी संघटनांनी फीवाढीविरोधी तसेच शिक्षणसंस्थांच्या व्यवस्थापनामध्ये सहभाग मिळविण्यासाठी आंदोलने सुरु केली. याचा परिणाम म्हणून उत्तरेकडील अनेक विद्यार्थीठांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या संपाचे प्रमाण वाढले. अनेक महाविद्यालयांमध्ये व विद्यार्थीठांमध्ये परीक्षांच्या बाबतीत नियमितपणा राहिला नाही. अनेक शिक्षणसंस्था महिनोमहिने बंद राहू लागल्या. यातून मार्ग म्हणून महाविद्यालये व विद्यार्थी यांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या निवडणुका घेण्याची योजना सुरु झाली. विद्यार्थीठाच्या सिनेट आदी संस्थांवर विद्यार्थ्यांना प्रतिनिधित्व मिळाले. परंतु त्यामुळे प्रश्न सुटण्याएवजी महाविद्यालये आणि विद्यार्थी यांमध्ये राजकीय पक्षांच्या राजकारणाचा शिरकाव झाला तसेच महाविद्यालयीन व विद्यार्थीठी परिसरामध्ये हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले. या सर्वांना आळा घालण्यामध्ये विद्यार्थी संघटनांनी उत्साह दाखविलेला नसून उलट अशा गोष्टींना त्यांनी खतपाणीच घातलेले आहे.

१९७५ मध्ये गुजरात व बिहार या राज्यांत विद्यार्थी संघटनांनी भ्रष्टाचाराविरुद्ध आंदोलन उभारून एक नवीन आशेचा किरण दाखविला. जयप्रकाश नारायणांसारखे विधायक प्रवृत्तीचे नेतेदेखील त्यामुळे प्रभावित झाले. विद्यार्थीच या देशामध्ये समग्र क्रांती घडवून आणू शक्तील असा विश्वास त्यांना वाढू लागला. जयप्रकाशजींनी विद्यार्थ्यांच्या नवनिर्माण आंदोलनाचे नेतृत्व केले. यामुळे इंदिरा गांधींनी देशामध्ये आणीबाणीची परिस्थिती घोषित केली. आणीबाणीनंतर जनता सरकार अधिकारावर आले. परंतु विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाचा जोम मात्र राहिला नाही. विद्यार्थ्यांचे दबावगट दिशाहीन बनले आहेत. गुजरातमध्ये विद्यार्थ्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रातील राखीव जागांविरुद्ध आंदोलन उभारले. मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यास उत्तर भारतामध्ये अनेक विद्यार्थी संघटनांनी त्यास विरोध केला. यावरून विद्यार्थी आंदोलनाला कसे वेगळे वळण लागते ते दिसून येते.

महिलांचे दबावगट

एकूण लोकसंख्येच्या आणि मतदारांच्या संख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण साधारणत: ५०% असूनही भारतीय राजकारणामध्ये, कायदेमंडळांमध्ये वा राजकीय पक्ष व सरकार यातील अधिकारपदांमध्ये स्त्रियांची संख्या फारच कमी आहे. एक स्त्री पंतप्रधानपदावर राहूनही या परिस्थितीत फारसा फरक पडलेला नाही. अनेक राज्यांमध्ये ग्रामपंचायतीत स्त्रियांसाठी राखीव जागा ठेवलेल्या आहेत. परंतु त्यांचा ग्रामपंचायतीच्या कारभारातील सहभाग कमी आहे. अलीकडे कायदेमंडळामध्ये आणि नगरपालिकांमध्ये स्त्रियांना ३०% जागा राखून ठेवण्याचा विचार अमलात येत आहे. परंतु त्यामुळेही स्त्रियांच्या हातामध्ये राजकीय सत्ता येईल याची खात्री देता येत नाही. भारतीय समाजरचना पुरुषप्रधान असून त्यामध्ये स्त्रियांना गौण स्थान आहे. मुख्य म्हणजे परंपरेच्या डडपणामुळे स्त्रियांनीदेखील आपल्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वासाठी आग्रह धरलेला नाही. या सर्व कारणांमुळे भारतीय राजकारणामध्ये स्त्रियांचे प्रभावशाली दबावगट फारसे निर्माण झालेले नाहीत. अनेक राजकीय पक्षांनी समांतर अशा प्रकारच्या स्त्रियांच्या संघटना स्थापन केल्या आहेत व त्या स्त्रियांच्या प्रश्नांविषयी वेळोवेळी जनमत जागृत करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांनाच महिलांचे दबावगट असे म्हणता येईल.

नोवेंबर १९५३ मध्ये कॅंग्रेस पक्षाने आपली महिला आघाडी स्थापन केली. त्यापूर्वी १९३४ मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला समांतर अशा राष्ट्रसेविका समितीची स्थापना श्रीमती लक्ष्मीबाई केळकर यांनी केली होती. पूर्वीच्या जनसंघाला व आताच्या भारतीय जनता पक्षाला या समितीमधून स्त्री कार्यकर्त्या मिळतात. १९५९ मध्ये राष्ट्र सेवा दल व प्रजासमाजबादी पक्ष यांना जवळ असलेल्या समाजवादी विचाराच्या स्त्रियांनी समाजवादी महिला सभेची स्थापना केली. या सभेचे कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने महाराष्ट्रापुरते आहे. ही महिला सभा आंतरराष्ट्रीय लोकशाही समाजवादी सभेशी संलग्न आहे.

१.२.४ विवक्षित समाजघटकांचे दबावगट

भारतातील धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे धर्म, संस्कृती, जाती, भाषा, इत्यादी घटकांवर आधारलेले अनेक दबावगट निर्माण झालेले आहेत. यांतील काही दबावगटांचे रूपांतर कालांतराने राजकीय पक्षांत झालेले आहे. द्रविड मुळेत्र कळघम, अकाली दल, मुस्लीम लीग, हिंदू महासभा यांचा विचार या संदर्भात आपण यापूर्वी केलेला आहे.

भारतातील ख्रिश्चनधर्मियांचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण २.६०% आहे. संख्येच्या या मर्यादिमुळे बहुतांशी ख्रिश्चनधर्मीय आपले प्रश्न शांततेच्या मार्गाने सोडविण्याचा प्रयत्न करतात. तरीदेखील ते तुलनेने अधिक सुसंघटित आहेत. १९७९ मध्ये

श्री. ओ.पी. त्यागी या जनता संसद सदस्याने संसदेत एक विधेयक मांडले. धर्मांतरावर बंदी घालण्याची तरतूद या विधेयकात होती. पुढे लोकसभा विसर्जित झाल्याने हे विधेयक बारगळ्ले. परंतु या विधेयकाला रोमन कॅथॉलिक्स असोसिएशनने मोठा विरोध केला. अऱ्लो इंडियन ख्रिश्चन असोसिएशन ही ख्रिश्चनांची दुसरी एक संघटना. ती अऱ्लो इंडियनांच्या हितसंबंधांच्या रक्षणाचे कार्य करते.

भारतातील मुसलमानांचे प्रमाण ११.२१% आहे. लोकसंख्येतील हे प्रमाण राजकीय दृष्टीने दुर्लक्ष करण्याजोगे नाही. भारताची फाळणी झाल्यानंतर या मुस्लीम समाजामध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. दारिद्र्य आणि निरक्षरता तसेच मुस्लीम धर्मगुरुंचा प्रभाव यांमुळे अनेकदा या असुरक्षिततेच्या भावनेचे रूपांतर आक्रमक जातीयतावादामध्ये झालेले दिसून येते. मुस्लिमांच्या काही संघटना दबावगटांसारखे कार्य करीत आहेत.

जमात ए इस्लामी (हिंद) ही संघटना १९४८ मध्ये स्थापन झाली. भारतभर तिच्या ४३६ हून अधिक शाखा आहेत. या संघटनेने अनेक शैक्षणिक व इतर प्रकारच्या संस्था चालविल्या आहेत. मजलिस ए मुशावरत हा मुस्लीम संघटनांचा एक महासंघ आहे. त्याची स्थापना डॉ. सईद महमूद यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६४ मध्ये झाली. या महासंघामध्ये इंडियन युनियन मुस्लीम लीग, जमाईत उल उलमे हिंद, जमात इ इस्लाम तमीर इ मिल्हूत इतेहाद उल मुसलमीन, आदी संघटनांचा समावेश आहे. जातीय दंगलीमुळे मुस्लिमांची होणारी हानी टाळण्याच्या प्रमुख हेतूने हा महासंघ स्थापन करण्यात आला. यातील काही संघटना आता निवडणुका लढवताना आढळतात.

बहुसंख्य हिंदू धर्माचे आर्यसमाज, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, विश्व हिंदू परिषद अशांसारखे दबावगट कार्य करीत आहेत. यातील आर्यसमाजाची स्थापना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ मध्ये केली. आज आर्य समाजाचा प्रभाव प्रामुख्याने पंजाब व उत्तरेकडील काही राज्यांत आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना डॉ. हेडेगेवार यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात केली. विश्व हिंदू परिषद, बजंगदल या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या संघटना आहेत. हिंदू संस्कृतीचे रक्षण करणे, देशाचे ऐक्य टिकविणे आणि अल्पसंख्याक धर्मांच्या लोकांना सुरक्षितता देणे, परंतु त्यांचा कोणत्याही तन्हेने अनुयन करणे या प्रमुख उद्दिष्टांनी या हिंदू संघटना कार्य करीत आहेत.

आतापर्यंत नमूद केलेले दबावगट धर्म या घटकावर आधारलेले आहेत. हिंदू समाजाची रचना जातीसंस्थेवर आधारित असल्याने विविध जातींच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्याकरिता अनेक संघटना स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून निर्माण झाल्या आहेत. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात जातींना राजकारण व निवडणुका यांमध्ये जसजसे महत्त्व येत गेले त्याबोराबर यांतील

अनेक जातीसंघटनांनी दबावगटांप्रमाणे वर्तन करण्यास प्रारंभ केला आहे. तामिळनाडूमध्ये नाडर महाजन संगम व वाणीयाकुल क्षत्रिय संगम, गुजरातमध्ये गुजरात क्षत्रिय सभा या जातींच्या संघटनांनी आपल्या जातींच्या व्यक्तींना राजकारणामध्ये व इतर क्षेत्रांमध्ये अधिक संधी मिळण्यासाठी या संघटनांचा दबावगटांप्रमाणे उपयोग केला आहे. महाराष्ट्रामध्ये मराठा महासंघ व इतर मागासवर्गांगीची संघटना या संघटनादेखील दबावगटांप्रमाणे कार्य करीत आहेत.

जातीय संघटनांप्रमाणेच बिहार, ओरिसा, मध्य प्रदेश, आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, नागालॅंड, इत्यादी राज्यांतील आदिवासींच्या संघटना दबावगटांप्रमाणे आपल्या हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी कार्य करीत आहेत.

काही वेळा भाषिक संघटनादेखील दबावगटांप्रमाणेच कार्य करताना दिसतात. महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना झाली. पुढे या परिषदेचे रूपांतर संयुक्त महाराष्ट्र समितीमध्ये झाले. आंध्र महासभेने स्वतंत्र आंध्र प्रदेशाच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न केले. स्वतंत्र गुजरात राज्याच्या निर्मितीसाठी महागुजरात समितीने प्रयत्न केले. तामिळनाडूतील तामील संघ आणि उत्तर प्रदेशातील साहित्य संमेलन (प्रयाग) या संघटनांनी तामील व हिंदी भाषांच्या प्रसारासाठी दबावगटांप्रमाणे कार्य केले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) पुढील प्रश्नांची प्रत्येकी तीन ओळींत उत्तरे लिहा.

(१) मुसलमानांच्या मनातील असुरक्षिततेच्या भावनेचे रूपांतर आक्रमक जातीयवादात का झाले?

(२) विद्याप्रीठाच्या सिनेट आदी संस्थांवर विद्यार्थ्यांना प्रतिनिधित्व मिळाल्यामुळे कोणता अनिष्ट परिणाम घडून आला?

९.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

दबावगट : शासनावर प्रभाव टाकण्यासाठी हितसंबंधी गट कृती करतात. लॉबिईंग, इत्यादी अनेक तंत्रांचा वापर करतात.

असांसदीय मार्ग : घेराओ, निदर्शने, मोर्चे, इत्यादी.

सीटू : मार्क्सवाद्यांची संघटना ‘सेंटर फॉर इंडियन ट्रेड युनियन्स’ हे मूळ नाव.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (१) (क) गांधीजी
 (ख) विनोबा
 (ग) जयप्रकाश नारायण

(२) (क) आपल्या गटाच्या हितसंबंधाची जपणूक करून मागण्या पदरात पाढून घेणे.
 (ख) मागण्याच्या पूर्तीसाठी सनदशीर आणि असांसदीय मार्गाचा अवलंब करणे.
 (ग) जनमत संघटित करणे.
 (घ) राजकीय विकासाची प्रक्रिया गतिमान करणे.

(३) व्यक्तीचे नाव संघटनेचे नाव
 लाला लजपतराय ऑल इंडिया ट्रेड युनियन
 कॉर्प्रेस
 जॉर्ज फर्नर्डिस हिंद मजदूर किसान पंचायत
 सरदार वळृभाभाई पटेल अ.भा. किसान सभा
 महेंद्रसिंग टिकैत भारतीय किसान युनियन

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) दारिद्र्य आणि निरक्षरता तसेच मुस्लीम धर्मगुरुंचे प्रभाव यांमुळे अनेकदा मुस्लिमांच्या मनांतील असुरक्षिततेच्या भावनेचे रूपांतर आक्रमक जातीयवादामध्ये झालेले दिसून येते.

(२) महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांमध्ये राजकीय पक्षांच्या राजकारणाचा शिरकाव झाला. याबरोबरच महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय परिसरामध्ये हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले.

१.५ सारांश

भारतीय समाजामध्ये सत्ता आणि राजकारण यांबद्दल एक प्रकारची अविश्वासाची भावना आहे. यामुळे भारतीय राजकारणात दबावगटांची वाढ सहजरीतीने झालेली नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये कॉण्ट्रेस पक्षात अनेक हितसंबंधी गट एकत्र आले. स्वातंत्र्यानंतरही अनेक जातीगट, धर्मगट, श्रमिकांचे गट, व्यावसायिक गट कॉण्ट्रेसशी संबंध ठेवूनच कार्य करू लागले. त्यामुळे दबावगटांची मुक्त वातावरणामध्ये वाढ होण्यामध्ये अडचणी निर्माण झाल्या.

भारतामध्ये केवळ व्यावसायिक वा उद्योगांधंद्यांच्या व शेतींच्या क्षेत्रांशी संबंधित अशा आधुनिक दबावगटांबोराच जाती, धर्म, भाषा, आदिवासी, इत्यादींच्या हितसंबंधांची जपणूक करणारे पारंपरिक स्वरूपाचेही दबावगट आहेत. भारतातील दबावगट राजकीय पक्षांशी उघड संबंध न ठेवता अप्रत्यक्ष वा हुपे संबंध ठेवतात. हे दबावगट अनेकदा घेराओ, निदर्शने, संप, इत्यादी असांसदीय मार्गांचा अवलंब आपल्या मागण्यांसाठी करतात. तसेच ते गांधीवादी सत्याग्रहाचा मार्गांही आचरतात. काही वेळा त्यांनी हिंसाचारी मार्गांचाही अवलंब केलेला आहे.

भारतातील दबावगटांची कार्यपद्धती पाश्चिमात्य देशातील दबावगटांप्रमाणे विकसित झालेली नाही. तरीही पारंपरिक भेदावर आधारलेल्या भारतीय समाजामध्ये या दबावगटांनी व्यक्तींमध्ये संबंध जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण काम केले आहे. ते लोकशाही शासनपद्धतीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक आहे.

भारतातील संघटित व्यावसायिक दबावगट (१) व्यापार आणि औद्योगिक संघटनांचे दबावगट (२) मजूर संघटनांचे दबावगट व (३) शेतकरी संघटनांचे दबावगट अशा तीन प्रकाराचे आहेत. असंघटित दबावगटांमध्ये विवक्षित क्षेत्र संबंधित अशा विद्यार्थी व युवक आणि महिला यांच्या दबावगटांचा समावेश होतो. विवक्षित समाजघटकांच्या दबावगटांमध्ये धर्म, जाती, भाषा यांच्यावर आधारलेले दबावगट मोडतात.

अशा रितीने भारतामध्ये दबावगटांचा एक वेगळा नमुना निर्माण होत आहे असे म्हणता येईल. भारतातील राजकीय पक्षांची मोठी संख्या लक्षात घेऊन काही टीकाकार असे म्हणतात की यातील बहुसंख्य पक्ष दबावगटासारखेच कार्य करत असल्याने भारतीय राजकारणात राजकीय पक्षांपेक्षा दबावगटांनाच अधिक महत्त्व आहे असे समजता येईल.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) भारतातील दबावगटांची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
  - (२) भारतामध्ये व्यापार आणि औद्योगिक संघटनांचे कोणते दबावगट आहेत? त्यांची कार्यपद्धती विशद करा.
  - (३) भारतातील कामगार संघटनांचे दबावगट यांच्या सामर्थ्याची व मर्यादांची सक्षिप्त चर्चा करा.

- (४) टिपा लिहा-
- (१) शेतकरी संघटनांचे दबावगट
  - (२) विद्यार्थी व युवक यांचे दबावगट
  - (३) महिलांचे दबावगट
  - (४) विवक्षित समाजघटकांचे दबावगट

९.७ क्षेत्रीय कार्य

तुमच्या तालुक्यामध्ये वा जिल्ह्यामध्ये कार्य करणारे दबावगट असतील तर त्यांच्यापैकी एखाद्या दबावगटाची उद्दिष्ट व कार्यपद्धती यांविषयीची माहिती मिळवून एक निबंध लिहा.

९.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (1) Wener Myron-*The Politics of Scarcity*.
- (2) Kochenck Stanley A.-*Business and Politics in India*.
- (3) Crough Harold-*Trade Unions and Politics in India*.
- (4) Grova Verinder-*Politics of Influence, Violence and Pressure Groups*, Vol. 8.
- (5) Rudolph L.I. and Rudolph S.H.- *In Pursuit of Lakshmi*.
- (6) Farmer Power Seminar Issue No. 352, December, 1988.

घटक १० : आपल्या संसदबाबू राजकीय संघटनांचे राजकारण

अनुक्रमणिका

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रास्ताविक
- १०.२ विषय-विवेचन
- १०.२.१ संसदबाबू राजकीय संघटनांचा उगम, त्यांची उद्दिष्टे व कार्य
- १०.२.२ संसदबाबू राजकीय संघटनांचे सामर्थ्य
- १०.२.३ संसदबाबू राजकीय संघटनांच्या मर्यादा
- १०.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १०.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १०.५ सारांश
- १०.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १०.७ क्षेत्रीय कार्य
- १०.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१०.० उद्दिष्टे

भारताची लोकशाही प्रक्रिया यथार्थपणे समजून घेण्यासाठी राजकीय पक्ष व दबावगट यांच्या कार्यप्रमाणेच संसदबाबू राजकीय संघटनांचे कार्यही समजून घेतले पाहिजे. या घटकामध्ये आपणाला संसदबाबू राजकीय संघटनांचा विशेष अभ्यास करावयाचा आहे.

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- ★ महिला, पर्यावरण, विज्ञान, आरोग्य, नागरी स्वातंत्र्य, शेतमजूर, इत्यादी क्षेत्रांमध्ये कार्य करणाऱ्या संसदबाबू राजकीय संघटनांचा उगम कसा झाला ते सांगता येईल.
- ★ या संघटनांची उद्दिष्टे, कार्य व कार्यपद्धती यांचा परिचय होईल.
- ★ या संघटनांचे सामर्थ्य व मर्यादा स्पष्ट करता येतील.

१०.१ प्रास्ताविक

कोणत्याही समाजामध्ये सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, इत्यादी स्वरूपाच्या विविध समस्यांकडे पाहण्याचे भिन्नभिन्न मतप्रवाह असू शकतात. त्यातून व्यक्ती आणि व्यक्तिगट यांचे संघर्ष निर्माण होतात. अशा प्रकारच्या संघर्षातून सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित करण्याचे व समाजाची प्रगती साधण्याचे कार्य राजकारणाच्या माध्यमातून होते. राजकारण ही आधुनिक समाजातील एक फार मोठी प्रभावी ऐक्यवर्धक शक्ती आहे. तथापि आधुनिक समाजातील समस्यांचे स्वरूपही अत्यंत गुंतागुंतीचे असल्याने राजकीय प्रक्रियेमध्ये कार्य करणारे राजकीय पक्ष व दबावगट या साधनांमार्फत जनतेता राजकारणामध्ये परिणामकारकरित्या सहभागी होताच येते असे नाही. राजकीय पक्ष व दबावगट यांच्यावर अनेकदा समाजातील श्रेष्ठजन आणि मतलबी व्यक्तींचे प्रभुत्व प्रस्थापित होते. त्यामुळे सामान्यजनांच्या जिब्हाळ्याच्या प्रश्नांकडे शासनाचे दुर्लक्ष होते. सर्वसामान्य माणसाला या सर्व गोष्टींमुळे राजकारणाविषयी तिटकारा वाटू लागतो आणि त्यांच्या मनामध्ये वैफल्याची भावना निर्माण होते. अशा वेळी राजकारण ही समाजातील ऐक्यवर्धक शक्ती न राहता उलट त्यामुळे समाजामधील फुटीर प्रवृत्ती बाढीस लागतात. अशा प्रकारची परिस्थिती केवळ भारतातच आहे असे नव्हे तर जगभर सर्वत्र हाच अनुभव अलीकडच्या काळामध्ये येत आहे.

पारंपरिक राजकारणाच्या चौकटीमध्ये महिला, पर्यावरण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, आरोग्य, अंधश्रद्धा, इत्यादींच्या संदर्भातील समस्यांचाच फारसा गंभीरतेने पूर्वी कधी विचार झाला नाही. राजकीय पक्षांचे लक्ष प्रामुख्याने निवडणुका आणि सत्तासंपादन यांच्यावर केंद्रित झालेले असते. दबावगट त्यांच्या विशिष्ट हितसंबंधांचाच विचार करतात. आर्थिक विकासाच्या पलीकडे ही मानवी जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्याचा प्रश्न विशेष महत्वाचा असून त्यासाठी व्यक्तींचा जीवनविषयक तसेच राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यामध्ये मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याची गरज आहे. सत्तासंघर्षामध्ये गुंतलेल्या सर्वच राजकीय पक्षांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या कार्याकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. राजकारणाकडे पाहण्याचा संकुचित दृष्टिकोन हे याचे प्रमुख कारण आहे.

संसदीय माग्नि जलदरितीने आर्थिक विकास साधता येत नाही याची जाणीव झाल्याने अविकसित देशातील विचारवंतांना आणि नेत्यांना साम्यवादाचे आकर्षण वाढू लागले. परंतु पूर्व युरोपमध्ये साम्यवादाची पीछेहाट होण्याच्या अगोदरच गेली वीस-पंचवीस वर्षे अविकसित वा विकसनशील देशांच्या नेत्यांचा आणि जनतेचा साम्यवादाच्या बाबतीत भ्रमनिरास झालेला आहे. या सर्व कारणांमुळे जगातील अनेक विकसित व विकसनशील देशांमध्ये तसेच भारतामध्ये ही संसदीय निवडणुकांच्या आणि सतेच्या संघर्षाच्या भोवव्यामध्ये न अडकता स्वतंत्र रितीने सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य करणाऱ्या अनेक स्वयंस्फूर्त संघटना विविध क्षेत्रांमध्ये निर्माण झाल्या आहेत. राजकारणाकडे पाहण्याची या संघटनांची दृष्टी व्यापक आहे कारण त्या राजकारणाला मानवतेची बैठक प्राप्त करून देण्याचा मूलगामी दृष्टिकोन स्वीकारात. अशा प्रकारच्या संसदबाबाह्य संघटनांचा भारतामध्ये झालेला उदय, त्यांच्या कार्याचे स्वरूप, त्यांचे सामर्थ्य आणि मर्यादा यांचा परिचय आता आपण करून घेणार आहात.

१०.२ विषय-विवेचन

१०.२.१ संसदबाबाह्य राजकीय संघटनांचा उगम, त्यांची उद्दिष्टे व कार्य

भारतामध्ये आज ग्रामीण आणि नागरी भागांमध्ये विविध पातळ्यांवर अनेकविध उद्दिष्टांनी प्रेरित झालेल्या स्वयंस्फूर्त संघटना कार्य करताना दिसत आहेत. बन्हंशी त्यांचे नेतृत्व सुशिक्षित मध्यमवर्गांच्या किंवा उच्च मध्यमवर्गांच्या युवक-युवतींकडे असले तरी त्या संघटना तळागाळातील सामान्य स्त्री-पुरुषांच्या हितसंवर्धनासाठी झटत आहेत.

तसे पाहिले तर अशा प्रकारच्या स्वयंस्फूर्त संघटनांना भारताच्या विविध राज्यांमध्ये दीर्घ परंपरा आहे. समाजाच्या उन्नतीसाठी ध्येयभावाने कार्य करणाऱ्या अनेक संघटना स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये विशेषत: एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये निर्माण झाल्या. तथापि या संघटना प्रामुख्याने मोठ्या शहरांमध्ये कार्य करीत असत व त्यांचे कार्यक्षेत्र सुशिक्षित मध्यमवर्गांच्यांपुरतेच मर्यादित होते. याला अर्थातच काही ठळक अशा प्रकारचे अपवादही होते. पुढे १९२० मध्ये काँग्रेसचे नेतृत्व महात्मा गांधींकडे आल्यानंतर त्यांनी राजकीय चळवळीबरोबरच ग्रामोद्योग, अस्पृश्यता निवारण, स्त्री मुक्ती, भंगीमुक्ती, कुष्ठरोग निवारण कार्य, खादी व ग्रामोद्योग, बुनियादी शिक्षण अशा विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळींना प्रारंभ करून विशेषत: ग्रामीण भागांमध्ये सातत्याने कार्य करणाऱ्या

संघटनांचे आणि कार्यकर्त्यांचे जाळे निर्माण केले. स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये हे कार्यकर्ते सहभागी असले तरी प्रामुख्याने त्यांनी आपले लक्ष महात्मा गांधींनी त्यांना नेमून दिलेल्या रचनात्मक कार्यावर केंद्रित केले होते.

स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस पक्ष अधिकारावर आल्यावर अशा प्रकारच्या विधायक कार्याकडे कार्यकर्ते पुरेसे लक्ष देणार नाहीत अशी आशंका महात्माजींच्या मनामध्ये होती. केवळ सतेच्या माध्यमातून देशाचा खरा विकास साधला जाऊ शकणार नाही अशीही त्यांची धारणा होती. यासाठीच काँग्रेस पक्षाचे विसर्जन करून त्याचे रूपांतर एका स्वयंसेवी संघटनेमध्ये करावे अशा प्रकारचा विचारही त्यांनी मांडला. काँग्रेसमधील कोणत्याही राजकीय नेत्याला हा विचार न रुचल्याने तो प्रत्यक्षात येऊ शकला नाही. परंतु महात्माजींच्या निधनानंतर विधायक कार्यामध्ये गुंतलेल्या त्यांच्या अनुयायांनी सर्वसेवा संघाची स्थापना केली आणि महात्माजींना अभिप्रेत असलेल्या सर्वोदय विचारसरणीच्या आधाराने सामाजिक परिवर्तनाच्या कार्याला वाहून घेतले. यातूनच पुढे आचार्य विनोबा भावे यांनी भूदान व ग्रामदान यांची चळवळ उभारली.

सर्वोदय चळवळीमध्ये कार्य करणाऱ्या विधायक कार्यकर्त्यांनी सरकारबरोबर संघर्षाची भूमिका केव्हाही घेतली नाही. किंवळुना त्यांचे कार्य सरकारच्या आर्थिक नियोजनाच्या व इतर कार्यक्रमांशी पूरक अशाच प्रकारचे होते.

वर वर्णन केलेल्या संघटना राजकीय क्षेत्राशी संबंधित असल्या तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र आणि राजकीय कार्यक्षेत्र यांमध्ये त्यांनी जाणीवपूर्वक अंतर ठेवलेले दिसते. सतेच्या राजकारणापासून या संघटना दूर होत्या. एवढ्या मर्यादित अर्थाने नव्हे तर सरकारबरोबर कोणत्याही प्रकारचा संघर्ष टाळून शक्य तर सरकारला सहकार्य करणे या त्यांच्या कार्यपद्धतीमुळे देखील या संघटना राजकीय क्षेत्रापासून दूर होत्या.

गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांमध्ये निर्माण झालेल्या अनेक स्वयंस्फूर्त संघटना विविध प्रकारचे सामाजिक कार्य करीत असल्या तरी त्या सतेच्या राजकारणापासून दूर राहूनही राजकीय क्षेत्राशी संबंधित आहेत. या त्यांच्या विशेषत्वामुळे त्यांना संसदबाबाह्य राजकीय संघटना म्हणता येईल.

स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या प्रगतीबद्दल आणि विशेषत: समाजातील दीनदुबळ्यांच्या कल्याणाबद्दल ज्यांनी अनेक स्वप्ने उराशी जपली होती ती नंतरच्या वीस-पंचवीस वर्षांमध्ये भग पावली. आर्थिक नियोजनाने देशाची प्रगती झालीच नाही असे नाही, परंतु त्याचा फायदा गोरगरिबांना न मिळता धनिकांनाच अधिक प्रमाणात मिळाला. लोकसंख्यावाढीबरोबर देशातील निरक्षरता आणि दारिद्र्य यांचे प्रमाणही वाढले.

राजकीय क्षेत्रामध्ये पं. नेहरू हयात असेपर्यंत काँग्रेसमधील धोरणविषयक निर्णय मतैक्याच्या तस्वाराने घेतले जात. पंडितजींच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामुळे काँग्रेस पक्षामध्ये त्यांच्या

मताला अनन्यसाधारण महत्त्व असले तरी पक्षांतर्गत आणि एकंदर देशामध्ये लोकशाही संकेत पाळण्यावर भर होता. काही प्रसंगी सरकारचे निर्णय लोकशाही तत्वांशी विसंगत होते. उदाहरणार्थ, १९५९ साली केरळमध्ये लोकशाही मागाने अधिकारावर आलेल्या नंबुद्रिप्राप्त यांच्या सरकारला बडतर्फ करून तेथे राष्ट्रपतींची राजवट आणण्यात आली. तथापि अशा प्रसंगामध्ये कॅग्रेस पक्षाची भूमिका आक्रमक स्वरूपाची नव्हती तर प्राप्त: बचावात्मक स्वरूपाची होती. १९६७ मध्ये कॅग्रेस पक्षाला सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये जबरदस्त हादरा बसला. परंतु इंदिरा गांधींनी आपल्या राजकीय कौशल्याने कॅग्रेस पक्षाच्या हाती सत्ता कायम राखली.

विशेषत: इंदिरा गांधींच्या काळात केंद्रामध्ये सत्तेचे आत्यंतिक केंद्रीकरण झाले. **विशेषत:** आणीबाणीच्या काळामध्ये मोठ्या प्रमाणावर दफ्पशाहीच्या सत्राला प्रारंभ झाला. देशातील हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले. देशातील राजकीय संस्थांच्या अवनतीला प्रारंभ झाला. कॅग्रेस पक्षामध्ये व्यक्तिपूजेचे स्तोम निर्माण झाले. कायद्याचे अधिराज्य, नागरी स्वातंत्र्य, लोकशाही विकेंद्रीकरण या संकल्पनांना प्रत्यक्ष व्यवहारात फारसे स्थान राहिले नाही. ‘न्यायमंडळाची बांधीलकी’ यासारख्या विचारांमुळे न्यायव्यवस्थेची विश्वासार्हता धोक्यामध्ये आली.

भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये हा एक मोठाच पेचप्रसंग निर्माण झाला. राजकीय मतप्रणालीपेक्षा राजकारणामध्ये व्यवहारवादाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. राज्यकर्ते व प्रजा यामध्ये दुरुव्याची भावना मोठ्या प्रमाणावर वाढू लागली. राज्यकारभारातील लोकांच्या सहभागाचे महत्त्व कमी झाले आणि त्यांच्या आशाआकांक्षांना राजकारणामध्ये दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. राज्यसत्तेवर जमीनदार, प्रभावी जाती आणि धनदांडगे यांचे वर्चस्व दिसून येऊ लागले. राजकारणामध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्तींची वाढ झाली. राजकीय निर्णयप्रक्रियेमध्ये तज्ज आणि नोकरशाही यांना आत्यंतिक महत्त्व प्राप्त झाल्याने जनतेचे परावलंबित्व वाढले. स्थानिक पातळीपासून केंद्रीय पातळीपर्यंत ठिकठिकाणी सत्तेचे दलाल निर्माण झाले. सर्व क्षेत्रांमध्ये भ्रष्टाचाराला ऊत आला.

भारतीय राजकारणातील या बिकट अवस्थेतून मार्ग काढण्याची अपेक्षा विरोधी पक्षांकडूनही करता येत नव्हती, कारण तेही सांसदीय निवडणुकांच्या चक्रामध्ये तितकेच अडकलेले होते. देशातील कामगार चळवळ दिशाहीन झाली होती. बुद्धिजीवी वर्ग सत्तेच्या आश्रयाने मिंधं बनला होता आणि डाव्या चळवळीला मरगळ प्राप्त झाली होती.

वर वर्णन केलेली सर्व परिस्थिती इंदिरा गांधींच्याच राजकारणामुळे केवळ निर्माण झाली असे नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये कालक्रमाने साचत गेलेल्या अनेक समस्यांनी त्यांच्या काळामध्ये गंभीर स्वरूप प्राप्त केले असेही याबाबतीत म्हणता येईल.

देशातील संसदीय लोकशाही आणि साम्यवादी चळवळ यांचे हे अपयश लक्षात घेऊन साधारणत: १९६२च्या सुमारास देशातील अनेक संवेदनाक्षम तरुणांनी ठरीव राजकारणाची चाकोरी सोडून विविध सामाजिक क्षेत्रांमध्ये कार्याला सुरुवात केली. आणीबाणीपूर्व आणि नंतरच्या काळामध्ये अशा संघटनांची मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. या संघटनांद्वारे अगदी तळाच्या पातळीवर कार्य करणारे अनेक कार्यकर्ते निर्माण झाले. स्थूलमानाने या कार्यकर्त्यांनी दोन ठिकाणांहून प्रेरणा घेतल्याचे दिसून येते.

आणीबाणीच्या काळामध्ये सर्वोदय चळवळीमध्ये कार्य करणाऱ्या गांधीवादी कार्यकर्त्यांपैकी काहींना विधायक कार्य करताना प्रसंगी सरकारशी संघर्ष करावा लागला तरी तो केला पाहिजे असा दृष्टिकोन प्रथमच स्वीकारला. याचबरोबर नक्षलवादी चळवळीमध्ये कार्य करणारे काही तरुण नवमार्कस्वादी किंवा नवीन डाव्या विचारप्रणालीकडे आकर्षित झाले. या कार्यकर्त्यांनी ही ग्रामीण भागामध्ये शेतमजुरांना, आदिवासींना सुसंघटित करण्याचे कार्य सुरू केले. या सर्व संघटनांचा उद्देश राजकीय सत्ता मिळविणे, निवडणुका लढविणे असा नसूही, त्या राजकीय क्षेत्रामध्ये आपल्या विचारांचा ठसा निश्चितपणे उमटवू इच्छितात. किंबहुना आपली समाजपरिवर्तनाबाबतची उद्दिष्टे राज्याने स्वीकारावीत व प्रत्यक्षात आणावीत यासाठी त्या जनमत सुसंघटित करून चळवळ उभारतात. या दृष्टिकोनातून त्यांना संसदबाबू राजकीय संघटना असे म्हणता येईल.

या संघटना इतक्या विविध क्षेत्रांमध्ये कार्य करीत आहेत की, त्यांचे वर्गीकरण समाधानकारक रितीने करता येणे शक्य नाही. स्थूलमानाने या संघटना खालील क्षेत्रात कार्य करत आहेत असे म्हणता येईल-

(१) पर्यावरण, (२) आरोग्य, (३) विज्ञान व तंत्रज्ञान, (४) दलित, आदिवासी भटके आणि विमुक्त, (५) शेतमजूर, (६) शेती व ग्रामीण विकास, (७) लघुउद्योग, (८) पाणीपुरवठा व पाणीवाटप, (९) गृहनिर्माण, (१०) स्त्रीमुक्ती, (११) नागरी स्वातंत्र्य, (१२) ग्राहक संरक्षण, (१३) व्यसनमुक्ती, (१४) कायदा आणि न्याय, (१५) बालकल्याण, (१६) अनाथ आणि अपंग यांचे पुनर्वसन, (१७) धरणग्रस्त व इतर विस्थापितांचे पुनर्वसन, (१८) साक्षरता प्रसार, (१९) बांधील मजुरांचे पुनर्वसन, (२०) लोककला, (२१) अंधश्रद्धा निर्मूलन, (२२) स्वयंस्फूर्त संसदबाबू राजकीय संघटनांबद्दलचे संशोधन व प्रचार, इत्यादी.

आजमितीला देशामध्ये सुमारे वीस हजार स्वयंस्फूर्त संघटना कार्य करीत आहेत असा एक अंदाज आहे. यातील

सर्व संघटनांना अर्थातच संसदबाबृह्य राजकीय संघटना म्हणता येणार नाही. तथापि गेल्या काही वर्षांमध्ये यांपैकी अनेक स्वयंस्फूर्त संघटना तशाप्रकारचे रूप घेत आहेत असे म्हणता येईल.

वर नमूद केलेल्या क्षेत्रांपैकी काही क्षेत्रांमध्ये कार्य करणाऱ्या संसदबाबृह्य राजकीय संघटना व त्यांचे कार्य यांचा परिचय आपणाला करून घ्यावयाचा आहे.

पर्यावरण

भारताच्या औद्योगिक आणि आर्थिक विकासाबोरोबर पर्यावरणाच्या क्षेत्रामध्ये अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांचा प्रारंभ ब्रिटिश काळापासूनच झालेला असला तरी स्वातंत्र्योतर काळामध्ये या समस्यांचे गंभीर स्वरूप आज अधिक प्रमाणावर जाणवत आहे. आर्थिक विकासासाठी हाती घेतलेल्या कार्यक्रमांबोरबर जंगलसंपत्ती, खनिजसंपत्ती यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होऊ लागला. वीजनिर्मिती आणि प्रगत शेतीसाठी मोठी धरणे बांधली जाऊ लागली. मोठी आण्विक शक्ती केंद्रे उभारण्यात येऊ लागली. औद्योगिक शहरांच्या वाढीबोरबर बकाल वस्त्यांचीही वाढ झाली. या सर्व कारणांनी हवेतील व पाण्यातील प्रदूषण मोठ्या प्रमाणावर वाढले आणि पर्यावरणासंबंधी गंभीर स्वरूपाच्या समस्या निर्माण झाल्या.

प्रत्येक देशाची भौगोलिक परिस्थिती, तेथील हवामान, लौकांची जीवनपद्धती भिन्नभिन्न असल्याने देशप्रत्येक पर्यावरणविषयक प्रश्नांचे स्वरूप वेगळे असणे स्वाभाविक आहे. ब्रिटिशांनी भारतातील जंगलसंपत्तीचा उपयोग व्यापारी कारणांसाठी सुरु केला. त्यानिमित्ताने त्यांनी जंगल व जंगलसंपत्ती याविषयीचे कायदे केले. आदिवासींचे जीवन प्रामुख्याने जंगलसंपत्तीवर अवलंबून आहे आणि या संपत्तीच्या उपयोगाबद्दल त्यांनी काही बंधने स्वेच्छेने स्वीकारलेली होती. ब्रिटिशांनी कायदे करताना याची दखल न घेतल्याने विहारमध्ये संथाळ आदिवासींनी बंड पुकारले. आजच्या झारखंड चलवळीचा हा प्रारंभ होय असे म्हणता येईल. आजही विहारच्या वनविकास महामंडळाने सालवृक्षांची तोड करून सागाची लागवड करण्याचे धोरण स्वीकारले तेव्हा तेथील आदिवासींनी त्याला प्रचंड विरोध केला. सालवृक्षामुळे आदिवासींना भरणपोषणासाठी अनेक पदार्थ मिळू शकतात. उलट सागाला फक्त व्यापारी महत्व आहे. १९८० मध्ये गुआया ठिकाणी झालेल्या दंगलीमध्ये १३ आदिवासी व तीन पोलीस मारले गेले. यावरून या प्रश्नांची तीव्रता लक्षात येईल.

१९७३ मध्ये गढवालमध्ये सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली सुरु झालेले 'चिपको आंदोलन' मात्र अहिंसात्मक रितीने चालविण्यात आले. ठेकेदारांनी वृक्षांची चालविलेली प्रचंड तोड थांबवण्यासाठी वृक्षांभोवती विळखां घालून त्यांना चिकटून राहण्याचे अभिनव तंत्र तेथील स्नियांनी वापरले. म्हणून

त्याला 'चिपको' आंदोलन असे नाव पडले. या आंदोलनातूनच पुढे दारिद्र्य आणि बेकारी यांच्या निवारणासाठी व मद्यपान निषेधाची चलवळही सुरु होऊन मुळातील चलवळीला व्यापक अधिष्ठान मिळाले.

कर्नाटकमध्ये निलगिरी वृक्षांच्या लागवडीविरुद्ध 'असिको' चलवळही अशाच रितीने सुरु झाली. निलगिरीच्या लागवडीने फक्त रेडॉन व कागद उद्योगधंद्याला मदत होते. परंतु त्यांचा जनावरांना चांच्यासाठी वा जळणासाठी उपयोग होत नाही. तसेच निलगिरीमुळे कस कमी होऊन इतर झाडांना पुरेसे पाणी मिळत नाही अशीही तक्रार आहे. कर्नाटकमध्ये बिलार्नी हरिहर पॉलीफामवर्स हा मोठा प्रकल्प राज्यसरकारच्या संयुक्त सहकाऱ्याने सुरु करण्याची योजना आखली त्यालाही वरील कारणांमुळे च मोठा विरोध झाला. वाढत्या औद्योगिकीकरणाबोरबर मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड होत आहे तसेच कारखान्यांनी बाहेर फेकलेल्या दूषित रासायनिक पदार्थामुळे नद्यांचे पाणी प्रदूषित होत आहे. कर्नाटकमध्ये याबाबत प्रतिकार करण्यासाठी तुंगभद्रा परिश्वरा समिती, पश्चिम धाट बचाव समिती यांसारख्या लहानमोठ्या अनेक संघटना कार्य करत आहेत.

वाढत्या औद्योगिकीकरणाबोरबर खनिजसंपत्तीचीही मोठ्या प्रमाणावर उधळपट्टी होत आहे. बिहारमधील छोटा नागपूर, संथाळ परगाणा याठिकाणी याबाबत मोठी चलवळ चालू आहे. याचे मुख्य कारण असे की या सर्व खनिजसंपत्तीचा उपयोग त्या विभागाच्या विकासासाठी होतच नाही. ओरिसातील गंधमर्घन टेकड्यांवर भारत अंल्युमिनियम कंपनीने चालविलेल्या बॉक्साइटच्या खाणकामाबदल तेथील आदिवासींनी आंदोलन उभारले आहे. या खाणींमुळे तेथे मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड झाली आहे आणि त्याचा विपरीत परिणाम महानदीच्या उपनद्यांवर झाला आहे. उत्तर प्रदेशमध्ये डेहराडून येथे चुनखडीच्या खाणींना असाच विरोध होत आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील वाक्ये पूर्ण करा.

(१) राजकीय पक्षांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या कायाकडे दुर्लक्ष केले आहे कारण — — —

(२) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काँग्रेस पक्षाचे विसर्जन करून त्याचे रूपांतर स्वयंसेवी संघटनेत करावे असे महात्मा गांधींना वाटले कारण — — —

(३) राजकीय निर्णयप्रक्रियेत तज्ज्ञ आणि नोकरशाही यांना आत्यंतिक महत्व प्राप्त झाल्यामुळे — — —

(आ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) चिपको आंदोलनाचे वैशिष्ट्य कोणते? पाच ओळींत लिहा.

(२) मोठ्या धरणांच्या प्रकल्पाला विरोध का करावा लागतो? पाच ओळींत उत्तर द्या.

उद्योगधंद्यांना वीज पुरविण्यासाठी आणि शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर अनेक राज्यांतून मोठ्या धरणांचे प्रकल्प हाती घेण्यात आले. तथापि ज्यांची जमीन पाण्याखाली जाते त्या विस्थापितांचे पुनर्वसन करण्याची वा त्यांना पुरेशा प्रमाणात नुकसानभरपाई देण्याची काळजी घेतली जात नाही. धरणाखाली जाणारी गावे, विस्थापितांची संख्या यांचा विचार करता अनेकदा असेही दिसून घेते की, मोठ्या धरणांमुळे होणाऱ्या फायद्यांपेक्षा नुकसानच अधिक होते. महाराष्ट्रामध्ये कोयना धरणग्रस्तांचे प्रश्न दुर्लक्षित राहिले. त्यानंतर श्री. बाबा आढाव यांच्या नेतृत्वाखाली धरणग्रस्तांची चळवळ उभी राहिली. त्यामुळे महाराष्ट्र सरकारला धरणग्रस्तांच्या प्रश्नांचा विचार करणे भाग पडले. बिहारमध्ये कांचीजवळ कोयेल-कारो प्रकल्पाच्या बाबतीत तेथील आदिवासींनी 'जमिनीसाठी जमीन' अशी माणिक करून दीर्घकाळ लाढा दिला. अगदी अलीकडच्या काळामध्ये गुजरातमध्ये नर्मदा नदीवर होणाऱ्या 'सरदार सरोवर' या धरणप्रकल्पाविरुद्ध गुजरात, महाराष्ट्र व मध्य प्रदेश या तीन राज्यांत फार मोठे आंदोलन उभे राहिले. त्यामध्ये विशेषत: श्रीमती मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखालील 'नर्मदा धरणग्रस्त समिती'ने आदिवासींना संघटित करून या प्रश्नांकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले, या आंदोलनामुळे एक गोष्ट विशेषत्वाने दिसून आली ती अशी की, अनेकदा अशा प्रकारचे प्रकल्प पुनर्वसन, पर्यावरण व इतर अनेक तांत्रिक मुद्यांचा पुरेशा प्रमाणात विचार न करता राजकीय कारणांसाठी घाईगर्दीने पुढे रेटले जातात. त्यामध्ये धरणापासून होणाऱ्या लाभ-हानीचा काळजीपूर्वक विचार केला जात नाही. विकासप्रकल्पाच्या नावाखाली भारतात दरवर्षी किमान दीड लाख हेक्टारावरील जंगल नष्ट होते. शिवाय या धरणांमुळे परकीय कर्जाचा बोजा फार मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे.

केरळमध्ये पालघाट जिल्ह्यातील सायलंट व्हॅली-शांतदरी-प्रकल्पाला केरळा शास्त्र साहित्य परिषदेने जोरदार विरोध केला. कालांतराने त्यातून मोठी चळवळ उभी राहिली व अखेरीस सरकारला तो प्रकल्प मागे घ्यावा लागला.

नद्यांच्या काठी उभारण्यात येणाऱ्या रासायनिक आणि रेयॉनसारख्या कारखान्यांमुळे नद्यांचे पाणी दूषित होते व मच्छिमारीच्या व्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम होतो. गोव्यामध्ये द्युआरी, कालिकतमध्ये मावूर या नद्यांची उदाहरणे या संदर्भात देण्यात येतील. याठिकाणी मच्छिमारी संघटनांनी मोठी आंदोलने केली.

देशामध्ये ठिकठिकाणी उभारल्या जाणाऱ्या मोठ्या आण्विक आणि औषिक वीजनिर्मिती प्रकल्पांमुळे पर्यावरण व स्थलांतराबद्दल काही प्रश्न निर्माण झाले आहेत. कर्नाटकमधील कैगा आण्विक प्रकल्प, पूर्व-उत्तर प्रदेशातील श्रीगौली-औषिक प्रकल्प, ओरिसातील बालिआपाल क्षेपणास्थ चाचणी केंद्र याठिकाणी स्थानिक लोकांनी या प्रकल्पांना तीव्र विरोध केला.

१९८४ मध्ये भोपाळ येथे युनियन कार्बाइड इंडिया लिमिटेडच्या रासायनिक खतकारखान्यामध्ये वायुगळतीमुळे झालेल्या भीषण दुर्घटनेत भोपाळ शहरामध्ये शेकडो लोकांचे बळी गेले. या दुर्घटनेमुळे भारतामध्ये पर्यावरणासंबंधीच्या समस्यांचा अधिक गांभीर्याने विचार होऊ लागला. अनेक स्वयंस्फूर्त संघटना, विचारवंत, लेखक, कवी, कायदेतज्ज्ञ, कलाकार या निर्माणाने एकत्र आले. होशंगाबाद येथील किंशोर भारती या संघटनेने यामध्ये पुढाकार घेऊन पीडितांना मदतीचा मोठा आधार दिला.

पर्यावरण दूषित झाल्याने अनेक ऐतिहासिक वास्तु आणि सुंदर कलाकृतींना धोका निर्माण झालेला आहे. पर्यावरणाचे रक्षण करू इच्छिणाऱ्या संघटनांनी या बाबतीत अनेक नगरांमध्ये आघाडी उघडली आहे. मधुरा तेलशुद्धीकरण कारखान्यामुळे ताजमहालला निर्माण झालेला धोका दूर व्हावा यासाठी इंडियन हेरिटेज सोसायटीने खूप प्रयत्न केले. देशातील मुंबई, मद्रास, कलकत्ता व दिल्ली या चार प्रमुख महानगरांमध्ये तेथे झालेली बकाल वाढ रोखण्यासाठी नागरिकांनी समित्या स्थापन केल्या आहेत.

अशा रितीने भारतामध्ये पर्यावरण रक्षणासाठी अनेक संसदबाबू राजकीय संघटना स्थापन झालेल्या असल्या तरी या सर्व संघटना अजून एकत्रित येऊन पर्यावरणासंबंधी सरकारला निश्चित भूमिका घेण्यास भाग पाढू शकलेल्या नाहीत. पश्चिम जर्मनीत 'ग्रीन पार्टी'ने ज्या प्रकारचा प्रभाव पाडला तसा प्रभाव अद्यापि भारतातील या संघटना पाढू शकलेल्या नाहीत. तथापि पाश्चिमात्य देशांप्रमाणेच विकासाचा जो नमुना भारताने स्वीकारला त्याविषयीचे मूलभूत प्रश्न या संघटनांनी उपस्थित केले आहेत असे म्हणता येईल.

स्त्रीमुक्ती

भारतीय राजकारणामध्ये महात्मा गांधींच्या जाणीवपूर्वक प्रयत्नांमुळे स्त्रिया भाग घेऊ लागल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये विशेषत: १९७० नंतरच्या कालखंडात स्त्रियांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याकरिता अनेक संसदबाबू राजकीय संघटना स्थापन झालेल्या दिसतात. यांमध्ये गांधीवादी आणि समाजवादी महिलांचा पुढाकार होता. हैद्राबादेत १९७५ मध्ये प्रागतिक महिला संघटना स्थापन झाली. त्याच सुमारास औरंगाबाद येथे स्त्रीसमता सैनिक संघटना स्थापन झाली. यातील पहिल्या

संघटनेवर एंगेल्सने स्थियांच्या समाजातील गौण स्थानाबदल मांडलेल्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. दुसऱ्या संघटनेने स्त्री-स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करताना जातीयवादावर विशेष टीका केली.

आणीबाणीच्या काळात (१९७५-७७) देशातील महिला संघटनांमध्ये वैचारिक मंथन सुरु होते. आणीबाणीनंतर आणखी अनेक महिला संघटना स्थापन झाल्या. त्यांचे कार्य प्रामुख्याने मुंबई, दिल्ली, मद्रास, पुणे, पाटणा, अहमदाबाद यांसारख्या मोठ्या नगरांमध्ये सुरु झाले. या संघटनांमध्ये साधारणत: सुशिक्षित मध्यमवर्गांची महिलांचा समावेश होता. स्थियांच्या संघटनांनी स्वतंत्रपणे आपल्या प्रश्नांसंबंधीचे लढे उभारावे व आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून धरावे की कामगार संघटना आणि इतर क्रांतिकारी संघटनांशी हातमिळवणी करून आपले कार्य करावे याबाबत या संघटनांमध्ये अंतर्गत चर्चा सुरु होती आणि साधारणत: या दोन्ही मतांचा प्रभाव स्त्रीसंघटनांवर पडलेला दिसून येतो. १९७८ मध्ये मुंबईत समाजवादी विचारांच्या व स्त्रीमुक्तीचा पुरस्कार करणाऱ्या महिलांची पहिली परिषद भरली.

१९७९-८० नंतर महिला संघटनांनी हुंडाबळी आणि पोलिसांचे स्थियांवर होणारे अत्याचार याबदल चळवळ सुरु केली. घरकाम करणाऱ्या तसेच झोपडपट्टीमध्ये राहणाऱ्या स्थियांना सुसंघटित करण्याचे प्रयत्न होऊ लागले.

वृत्तपत्रातून या संघटनांच्या कार्याला प्रसिद्धी मिळू लागली तसा त्यांचा आत्मविश्वास द्विगुणित होऊ लागला. परंतु त्याच्बरोबर उजव्या विचारसरणीच्या महिलांनीदेखील आपल्या संघटना स्थापन केल्याचे दिसून आले. हुंडाबळी किंवा पोलिसी अत्याचार यांच्याविरुद्ध किंतीही आवाज उठविला तरी न्यायालयामध्ये या गोष्टी सिद्ध करणे अतिशय अवघड असते असाही अनुभव या संघटनांना येऊ लागला. तसेच पोलिसी अत्याचारागासारखे प्रश्न राजकीय पक्षांनीदेखील संसदेमध्ये मांडण्यास प्रारंभ केला. या सर्व कारणांमुळे या प्रश्नांसंबंधीचा महिला संघटनांचा प्रारंभीचा उत्साह कमी झाला.

मोर्चे, निर्दर्शने, सभा, इत्यादी नेहमीच्या प्रचार तंत्राबरोबर महिला संघटनांनी कलापथक, पथनाट्य, इत्यादी माध्यमांचाही प्रभावीपणाने उपयोग केलेला आहे. महाराष्ट्रातील स्त्रीमुक्ती संघटनेने 'मुलगी झाली हो!' सारख्या मुक्तनाट्याद्वारे महाराष्ट्रभर स्थियांच्या प्रश्नांकडे समाजाचे लक्ष वेधले.

स्थियांच्या काही संघटनांनी इतिहासकाळामध्ये स्थियांनी गाजविलेल्या पराक्रमासंबंधीचे दाखले देऊन तसेच पौराणिक कथांना निराळा अर्थ देण्याचा प्रयत्न करून स्थियांच्या चळवळीला एक आणखी परिमाण प्राप्त करून दिले. तेलंगणातील भूमिहीन मजुरांचे लढे व चिपको आंदोलन यांतील स्थियांच्या सहभागाचे वर्णन करताना अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक वा पौराणिक कथांचा परिणामकारकरितीने उपयोग होई.

समाजवादी व साम्यवादी विचाराच्या महिलांनी महाराईविरोधी आघाडी उघडून मुंबई शहरामध्ये वारंवार निर्दर्शने केली व महाराईमुळे तसेच जीवनावश्यक वस्तूंच्या टंचाईमुळे मुख्यत: महिलांना कसा त्रास होतो याकडे सर्वांचे लक्ष अनेकदा वेधून घेतले.

१९८५ मध्ये शहाबानो खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला मुस्लीम स्थियांच्या पोटगी हक्काबदलचा ऐतिहासिक निर्णय रद्द करण्यासाठी कांग्रेस सरकारने कायद्यामध्ये दुरुस्ती घडवून आणली. त्याची तीव्र प्रतिक्रिया महिला संघटनांमध्ये उमटली. तसेच १९८७ मध्ये राजस्थानातील देवराला या ठिकाणी सतीची घटना घडल्यानंतरही महिला संघटनांनी सती प्रथेविरुद्ध आवाज उठवला.

भारतातील महिलांच्या संसदबाबू राजकीय संघटना अशा प्रकारे कार्य करीत असताना ग्रामीण भागातील तसेच निरक्षर स्थिया अद्यापि या संघटनांपासून दूरच आहेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे. जोपर्यंत बहुसंख्य स्थियांना या संघटना आपणाकडे आकृष्ट करू शकत नाही तोपर्यंत कुटुंबनियोजन, स्थियांच्या शिक्षण व आरोग्य यासंबंधीच्या त्यांच्या कार्याला वेग येणार नाही.

आरोग्य

आरोग्याची काळजी आणि औषधांचा वापर याबाबत भारतामध्ये पुरातन परंपरा आहे. ग्रामीण भागामध्ये रानपाला, वनस्पती आणि गावठी औषधांचा वापर केला जातो व त्याविषयीचे ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला मिळते. या ज्ञानाचेच आयुर्वेदामध्ये रूपांतर झालेले दिसते. पूर्वी राजदरबारी राजवैद्य असत आणि सामान्य लोकांसाठी इतर वैद्यांची मदत मिळत असे. मुघल साम्राज्याच्या उदयाबरोबर युनानी औषधोपचाराची पद्धतीही काही ठिकाणी लोकप्रिय झाली. अनेक ठिकाणी हकीम अशा प्रकारची औषधयोजना करीत असत.

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर खिश्चन मिशनन्यांनी पाश्चात्य अंलोपथी चिकित्सेचा प्रसार सुरु केला व ही पद्धती लवकरच लोकप्रिय झाली. त्यामुळे आयुर्वेद आणि युनानी चिकित्सा पद्धती मागे पडल्या. सामान्य माणसाला सुलभ आणि स्वस्त रितीने मिळणारी औषधांची सोय अशा रितीने मागे पडली. महात्मा गांधींनी या गोष्टीचे मर्म ओळखून निसर्गोपचार, योग आणि शाकाहार यांचा प्रसार सुरु केला.

स्थियांच्या काही संघटनांनी इतिहासकाळामध्ये स्थियांनी गाजविलेल्या पराक्रमासंबंधीचे दाखले देऊन तसेच पौराणिक कथांना निराळा अर्थ देण्याचा प्रयत्न करून स्थियांच्या चळवळीला एक आणखी परिमाण प्राप्त करून दिले. तेलंगणातील भूमिहीन मजुरांचे लढे व चिपको आंदोलन यांतील स्थियांच्या सहभागाचे वर्णन करताना अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक वा पौराणिक कथांचा परिणामकारकरितीने उपयोग होई.

वैद्यकीय तज्ज्ञ, शल्यविशारद यांची कमतरता आहे असे नव्हे. केरळ किंवा पंजाबसारख्या राज्यांमध्ये वैद्यकीय सेवा अधिक चांगल्या रितीने उपलब्ध आहेत तर उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान या राज्यांत वैद्यकीय सेवेचा दर्जा निकृष्ट आहे असे म्हणाता येईल.

भारतामधील आरोग्याचा प्रश्न हा अनेक घटकांशी निगडित आहे. अफाट दारिद्र्य आणि बेरोजगारी यांनी देशातील ४० टक्क्यांहून अधिक लोकांना पोटभर अन्न मिळत नाही. ज्यांना पुरेसे अन्न मिळते त्यांचाही आहार चौरस, संतुलित व पोषणमूल्यांनी युक्त असा असत नाही. जीवनसत्त्वांच्या अभावी अनेक व्यक्तींना कोणते ना कोणते तरी आजार असतात. सर्वसामान्य भारतीय माणसाच्या आहारामध्ये प्रथिनांचा अभाव असतो. गोरगरिबांना दूध मिळत नाही. त्यांच्या अन्नपदार्थात पालेभाज्या व इतर भाज्यांचा समावेशाही नसतो. या कारणांमुळे सर्वसामान्य कुटुंबातील मुलांची चांगली शारीरिक वाढ होत नाही व त्यांच्यामध्ये कायर्शक्ती पुरेशा प्रमाणात नसते. शुद्ध पिण्यायोग्य पाणीदेखील बहुतांश खेडेगावांमध्ये वर्षभर हमखासपणे मिळण्याची सोय नाही. त्यामुळे साथीच्या रोगांचा झापाठ्याने प्रसार होतो.

१९६० नंतर आरोग्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या स्वयंस्फूर्त संघटनांची वाढ होऊ लागली. आज देशामध्ये जवळजवळ ५००० स्वयंस्फूर्त संघटना या क्षेत्रामध्ये कार्य करीत आहेत. अनेकदा या संस्था-संघटना वैद्यकीय उपचार किंवा आरोग्यसेवा शिबिरे, कान, नाक, घसा तसेच नेत्रचिकित्सा शिबिरे भरवतात. कुबुंबकल्याण शिबिरांचे आयोजनही केले जाते. अलीकडच्या काळामध्ये काही डॉक्टरांच्या संघटनांनीही याबाबतीत जाणीवपूर्वक सहभाग घ्यावयास सुरुवात केली आहे. धार्मिक तसेच सामाजिक संघटना या क्षेत्रात कार्य करीत आहेत. मदर तेरेसांपासून डॉ. रजनीकांत आरोग्य यांच्यापर्यंत अनेक मान्यवर व्यक्तींची नावे या संदर्भात सांगता येतील. बाबा आमटे यांचे नाव कुष्ठरोग सेवेबाबत आदराने घेतले जाते. डॉ. मोदी हे महाराष्ट्र व कर्नाटक राज्यांत मोठ्या प्रमाणावर नेत्रचिकित्सा शिबिरे आयोजित करतात व डोळ्यांवर शास्त्रक्रियाही करतात.

अशा रितीने आरोग्यसेवेच्या क्षेत्रात अनेक संघटना जरी कार्य करीत असल्या तरी अजूनही त्या एकत्रित कार्य करू शकत नाहीत. त्यामुळे शासकीय धोरणांवर त्यांचा पाहिजे त्या प्रमाणावर परिणाम होत नाही. विविध विचारप्रणालींचे लोक या क्षेत्रामध्ये कार्य करीत असल्याने त्यांच्यात एकवाक्यता होणेही कठीण आहे. केरळा (केरळ) शास्त्र साहित्य परिषदेचे नाव या संदर्भात अपवादात्मक म्हणून सांगता येईल. सामान्य माणसापर्यंत प्राथमिक स्वरूपाचे वैद्यकीय ज्ञान नेण्याचा या संघटनेने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला आहे.

मद्यपान, धूम्रपान व इतर अंमली पदार्थांच्या बाबतीतील व्यसनाधीनता भारतीय समाजात विशेषत: युवकवर्गांमध्ये आज वाढत आहे. काही संघटनांनी मोठ्या शहरातून याबद्दल मोहीम उघडली आहे. परंतु अखेरीला आरोग्याचा प्रश्न हा सामाजिक व आर्थिक न्यायांच्या प्रश्नांशी निर्माण झाल्याखेरीज या संघटनांचे प्रयत्न अपुरे पडतील.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

जगातील इतर अनेक नव्याने स्वातंत्र्य मिळालेल्या देशांप्रमाणे भारतानेदेखील विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या मदतीने देशाचे आधुनिकीकरण करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला. परंतु कालांतराने विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या साहाय्याने देशाच्या विकासाचे सर्वच प्रश्न सुटू शकत नाहीत याची जाणीव होऊ लागली. यातूनच विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या अनेक संसदबाबूद्य संघटनांचा १९७०च्या सुमारास उदय झाला.

तसे पाहिले तर पाश्चात्य विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने भारताचा विकास होणार नाही उलट अधोगती होईल असे मत म.गांधींनी १९०९ मध्ये लिहिलेल्या ‘हिंद स्वराज्य’ या छोटेखानी पुस्तकात व्यक्त केले होते. आपल्या आयुष्यामध्ये या मताचा प्रसार त्यांनी हिरीरीने केला. त्याच्याही पलीकडे जाऊन त्यांनी भारताच्या विकासामध्ये देशी विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा उपयोग कसा करता येईल याचे अनेक प्रयोगही केले. पारंपरिक चरख्यामध्ये त्यांनी बदल घडवून आणला. आणि खादी व ग्रामोद्योगांना नवीन दिशा दिली. ग्रामीण भागातील कारगीरांच्या मनामध्ये गमावलेला आत्मविश्वास जागृत करण्याचा हा एक मार्ग होता. खादी व ग्रामोद्योगाला उत्तेजन देण्याचे धोरण स्वतंत्र भारतातील सरकाराने स्वीकारले तरीदेखील महात्मा गांधींचा त्यासंदर्भातील मूलगामी दृष्टिकोन मात्र राज्यकर्त्यांनी कधीच स्वीकारला नाही.

विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये ज्या संघटना आता कार्य करीत आहेत त्यामध्ये साधारणत: तीन प्रमुख प्रवाह सांगता येतील. पहिला प्रवाह जनवादी विज्ञान आंदोलनाचा आहे. यामध्ये साधारणत: डावे मार्क्सवादी विचाराचे लोक कार्य करीत आहेत. दुसरा प्रवाह समुचित तंत्रज्ञानाचा आहे. यामध्ये गांधीवादी, समाजवादी विचारांचे तसेच युरोपमधील मध्यमगामी तंत्रज्ञान चळवळीचा प्रभाव असलेले लोक आहेत. तिसरा प्रवाह हा देशप्रेमी आणि जनताभिमुख विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार करणाऱ्यांचा आहे.

वरील तिन्ही प्रवाहांच्यामध्ये काही गोष्टींबाबत एकमत आहे. सध्याच्या विकासाच्या प्रयत्नांबाबत त्यांना असमाधान बाटते. आपल्या देशातील विज्ञान व तंत्रज्ञान यामध्ये कार्य करणाऱ्या संस्थांवरील परकीय वर्चस्वाला त्यांचा विरोध आहे. केवळ विज्ञान व तंत्रज्ञान यांनी भारताचा विकास घडून येईल असेही त्यांना वाटत नाही. विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्या महत्वामुळे त्यांच्यासंबंधीचे धोरण ठरविण्याची जबाबदारी केवळ शास्त्रज्ञ व तंत्रज्ञांवर टाकू नये असेही त्यांना वाटते. विज्ञान व तंत्रज्ञान यांचा उपयोग त्यांना समाजपरिवर्तनाच्या साधनासारखा करायचा असल्याने या सर्व संघटना राजकीय स्वरूपाच्या आहेत असे म्हणता येईल.

जनवादी विज्ञान आंदोलनामध्ये केरला शास्त्र साहित्य परिषद, कर्नाटक राज्य विज्ञान परिषद, लोकविज्ञान संघटना (पुणे), किशोर भारती (होशंगाबाद, मध्य प्रदेश) यांसारख्या दहा-बारा संघटना कार्य करीत आहेत. यांतील केरला शास्त्र साहित्य परिषदेचे या क्षेत्रातील कार्य लक्षणीय असून ही परिषद १९६२ पासून कार्य करीत आहे. केरळमधील जनतेला त्यांच्या मल्याळम भाषेतून वैज्ञानिक गोष्टींची माहिती करून देण्याचे भरीव कार्य या संघटनेने केले आहे.

विज्ञान हे वस्तुनिष्ठ, मूल्यरहित, सार्वत्रिक व तटस्थ असते. विज्ञानाला प्रादेशिक वा सांस्कृतिक मर्यादा नसतात अशी या संघटनांची भूमिका आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा उपयोग प्रागतिक लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष व समताधिष्ठित समाजरचनेसाठी केला पाहिजे असे त्यांचे मत आहे. सध्या विज्ञानाचा उपयोग भांडवलशाही समाजरचना दृढमूल करण्यासाठी होत आहे. त्यामध्ये बदल करून सामान्य माणसाच्या कल्याणासाठी विज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजे. त्यासाठी सामान्य माणसे व वैज्ञानिक यांच्यातील संबंध वाढविले पाहिजेत असेही मत ते व्यक्त करतात.

समाजामध्ये वैज्ञानिक ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी या संघटनांनी ग्रहणांसंबंधी सामान्य माणसाला माहिती देऊन त्याबद्दलची भीती व अंधश्रद्धा दूर करणे, पाण्यातील सूक्ष्मजंतू सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने दाखवून त्यांना पाणी उकळून पिण्यास प्रवृत्त करणे अशांसारख्या साध्या परंतु महत्वाच्या उपक्रमांवर भर दिला आहे. केरळमधील सायलेंट बळी (शांत दरी) प्रकल्पाला त्यांनी विरोध करून जनजागृती केली. भोपाळ वायुगळती दुर्घटनेतही त्यांनी रासायनिक कारखाण्यांमुळे होणाऱ्या प्रदूषणाच्या प्रश्नांकडे तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या नफेबाजी प्रवृत्तीकडे जनतेचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी मोहीम उघडली.

समुचित तंत्रज्ञानाचा जो दुसरा प्रवाह आहे त्यामध्ये इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, बंगलोर येथे असलेल्या ग्रामीण विभागासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्या उपयोजनासंबंधीचा गट, वर्धा येथील ग्रामविज्ञान केंद्र यांचा समावेश होतो. या संघटनांचा औद्योगिकीकरणाला विरोध नाही. परंतु पाश्चात्य तंत्रज्ञानामुळे सध्याच्या भांडवलशाहीप्रधान समाजातील शोषण वाढीला लागते असे त्यांचे मत आहे. त्यासाठी सर्वांना काम मिळेल असे समुचित तंत्रविज्ञान वापरण्याची सूचना ते करतात.

देशप्रेमी आणि जनताभिमुख विज्ञान तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार करणारा जो तिसरा प्रवाह आहे त्यांची संघटना मद्रास येथे आहे. आधुनिक संस्कृतीला पर्यायी व्यवस्था निर्माण करू पाहणाऱ्या गांधीवादी विचारांनी ही संघटना कार्य करीत आहे. भारतीय जनतेचे मूलभूत प्रश्न सोडविण्यामध्ये आधुनिक विज्ञानाला अपयश आले आहे. भारतातील प्रचलित विज्ञान व तंत्रज्ञान हा वसाहतवादाचा वारसा आहे. त्यामुळे भारतीय समाजातील विषमता वाढीला लागली आहे. तसेच या विज्ञानामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा फायदा झाला असून शेती क्षेत्राची हानी झाली आहे, अशा प्रकारची भूमिका या संघटनेने घेतलेली आहे. भारतीय परंपरा समजून घेऊन आधुनिक विज्ञानाला सामोरे गेले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

नागरी स्वातंत्र्य

नागरी स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून संघटना स्थापन झाल्या होत्या. १९३६ मध्ये जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली नागरी स्वातंत्र्य संघ स्थापन झाला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये १९४८ साली पश्चिम बंगालमध्ये के.बी. चटोपाध्याय यांनी नागरी स्वातंत्र्यासाठी समिती स्थापन केली. १९५९ मध्ये केरळमधील पहिले संसदीय मागनी अधिकारावर आलेले सरकार केंद्रसरकारने बडतर्फ केले. १९६२ मध्ये प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायद्याखाली कम्युनिस्टांची मोठी धरपकड झाली. १९७० मध्ये पश्चिम बंगाल व अंग्रे प्रदेश येथे नक्षलवादी कार्यकर्त्यांना मोठ्या प्रमाणावर विनाचौकशी तुरुंगात टाकण्यात आले. अशा प्रसंगी नागरी स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याकरिता संघटना स्थापन करण्यात आल्या.

विशेषत: आणीबाणीनंतर नागरी स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ अधिक जागृती होऊन त्यासाठी अनेक संघटना स्थापन झाल्या. **विशेषत:** १९८० नंतर मध्यवर्ती सरकारने अनेक कठोर कायदे संसदेकडून मंजूर करून घेतले. १९८० मध्ये आवश्यक सेवासंबंधीचा कायदा मंजूर करण्यात आला. १९८४ मध्ये दहशतवादी व विध्वंसक कृती प्रतिबंधात्मक कायदा मंजूर झाला. या कायद्यामुळे तसेच ५९व्या घटना दुरुस्तीमुळे सरकारच्या हाती मोठ्या प्रमाणावर सतेचे केंद्रीकरण झाले व नागरी स्वातंत्र्याची पायमळी होऊ लागली. त्यामुळे नागरी स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी अनेक संघटनांनी प्रचार व प्रयत्न केला.

देशामध्ये जातीय दंगलीमुळे किंवा अन्य कारणामुळे जेथे निरपराध व्यक्तीचे बळी गेले त्याठिकाणी या संघटनांनी अशा घटनांची न्यायालयीन चौकशी व्हावी म्हणून आग्रह घरला आहे. काही प्रसंगी या संघटना स्वतःच्या कार्यकर्त्यामार्फत माहिती मिळवून अशा घटनांबाबतचा अहवाल तयार करतात. १९८४ मध्ये इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर झालेल्या दिल्ली येथील दंगली, १९८६ मध्ये मीरत येथे झालेली जातीय दंगल, अशा घटनांबाबत नागरी स्वातंत्र्य संघटनांनी पीडित व्यक्ती वा कुटुंबांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१९८७ मध्ये देवराला (राजस्थान) येथे घडलेल्या सतीप्रकरणाबाबत ख्रियांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्नही नागरी संघटनांनी हातात घेतला. धरणे किंवा अन्य शासकीय योजनामुळे विस्थापित होणाऱ्या लोकांना न्याय मिळावा व त्यांचे पुनर्वसन व्हावे, बंद पडलेले कारखाने पुन्हा सुरु होऊन कामगारांना रोजगार मिळावा, झोपडपट्टीवासियांच्या झोपड्या त्यांना नवीन जागा मिळाल्याखेरीज पाडल्या जाऊ नयेत, इत्यादी गोष्टींसाठीदेखील नागरी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या संघटनांनी कायदेशीर व अन्य स्वरूपाचे प्रयत्न केलेले आहेत.

अशा रितीने नागरी स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ अनेक संघटना देशात कार्य करत असल्या तरी त्यांच्यामध्ये वैचारिक मतभेद आहेत. काही संघटना उदारमतवादी लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांनी स्थापन केलेल्या असून काही साम्यवादी विचाराच्या पुरस्कर्त्यांनी स्थापन केलेल्या आहेत. नागरी स्वातंत्र्याची संकल्पना, लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता यांच्याकडे पाहण्याचे त्यांचे दृष्टिकोन भिन्नभिन्न आहेत. त्यामुळे सर्वच नागरी स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाबाबतीत या संघटना एकत्र येतील याची खात्री नाही. तसेच या बहुतेक सर्व संघटना संघटनात्मक रचनेच्या दृष्टीनेही दुर्बल असल्याचे दिसून येते.

अन्य काही संसदबाबृह राजकीय संघटना

देशाच्या अनेक भागांमध्ये संसदबाबृह राजकीय संघटना कार्य करीत आहेत. त्या सर्वांचा येथे उल्लेख करता येणार नाही. परंतु वानगीदाखल महाराष्ट्रामध्ये कार्य करणाऱ्या संघटनांचा नामनिर्देश करता येईल. या संघटना विविध क्षेत्रांत विकासासंबंधी नवनवीन प्रयोग करीत आहेत.

मधुकराव देवल यांनी म्हैसाळ येथे विठ्ठल सहकारी संस्थेच्या मार्फत सहकारी शेतीचा व अन्य प्रयोग हाती घेऊन सुमारे शंभर कुटुंबांचे राहणीमान सुधारण्याचा अभिनव प्रयोग केला. श्री. विलासराव साळुंखे यांनी स्थापन केलेल्या ग्रामगौरव प्रतिष्ठान संस्थेने पाणीवाटपासंबंधी अभिनव संकल्पना रुजवण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. पिनांकिन पटेल यांची 'निरीळ' ही संस्था वारली शेतकऱ्यांमध्ये काम करते. 'ग्रामायन' या संस्थेने फासेपारध्यांचे शेतीवर पुनर्वसन करण्याचा उपक्रम केलेला आहे.

डॉ. बाबा आढाव यांची 'महात्मा फुले समता प्रतिष्ठान' ही संघटना सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक उपक्रम हाती घेते. डॉ. आढावांच्या प्रेरणेने स्थापन झालेली 'विषमता निर्मूलन समिती' अशा प्रकारचे कार्य करणाऱ्या व्यक्ती व संस्था यांना एकत्र आणते.

१९६७ मध्ये स्थापन झालेल्या 'युवक क्रांती दल' या संघटनेने प्रारंभी विद्यापीठातील भ्रष्टाचारासारख्या प्रश्नासंबंधीची आंदोलने हाती घेतली. त्यांनंतर त्यांनी शेतमजुरांना संघटित करण्याचे कार्यही काही काळ केले. धुळे जिल्हातील शहादे भागात काही मार्क्सवादी विचाराच्या तरुणांनी 'श्रमिक संघटना' स्थापून तिच्यामार्फत आदिवासी व शेतमजुरांचे लढे उभे केले. १९७०च्या सुमारास ठाणे जिल्हातील पालघर तालुक्यामध्ये श्री. काळूराम देघाडे या आदिवासी कार्यकर्त्याने आपल्या सहकाऱ्यांच्या साहाय्याने 'भूमी सेने'ची स्थापना केली. जमीनदारांनी हिरावून घेतलेल्या जमिनी आदिवासींना परत मिळवून देण्यासाठी या भूमी सेनेने अनेक लढे उभारले आहेत. आदिवासींमध्ये जागृती घडवून आणण्याचे कार्यही या संघटनेने हाती घेतले आहे.

१९७२च्या सुमारास दलित तरुणांनी 'दलित पॅथर्स' या संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेने दलितांचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न हाती घेऊन त्याबद्दल प्रभावी प्रचार केला. परंतु कालांतराने या संघटनेमध्ये दुफळी निर्माण झाली.

श्री. बिंदुमाधव जोशी यांनी स्थापन केलेली 'ग्राहक पंचायत' ही संस्था ग्राहकांमध्ये जागृती करण्याचे कार्य करीत आहे. उत्पादकांपासून ग्राहकांना रास्त भावाने थेट माल पोहोचविण्यासाठी या संघटनेने ग्राहकांचे गट स्थापन केले आहेत.

१०.२.२ संसदबाबृह राजकीय संघटनांचे सामर्थ्य

पक्षीय राजकारण आणि निवडणुका यांमध्ये गुंतलेल्या कार्यकर्त्यांना सर्वसामान्य जनतेचे प्रश्न धसास लावता येत नाहीत. क्रांतिकारक मार्गांचे आकर्षण वाटले तरी त्याने शासनाच्या धोरणावर परिणाम होत नाही. अशा प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये ज्यांना नव समाजनिर्मितीची आस आहे अशा प्रकारचे धेयवादी कार्यकर्ते संसदबाबृह राजकीय संघटनांकडे वळले आहेत. अशा प्रकारच्या कार्यकर्त्यांना जनतेचे प्रश्न चांगल्या रितीने समजून घेता येतात. त्यांच्या प्रामाणिक प्रवृत्तीने त्यांच्यावर जनतेचा विश्वास बसतो. त्यामुळे त्यांच्या प्रयोगामध्ये जनतेचा सहभाग वाढतो.

अशा प्रकारच्या संघटनांचे कार्य नोकरशाही प्रवृत्तीने चालत नाही. त्यांच्या कार्यपद्धतीत लवचीकता असते. त्यांचे कार्यक्रम वास्तवतावादी व जनतेच्या गरजा लक्षात घेऊन आखलेले असतात. त्यामुळे त्यांच्या कार्याला जनतेचा प्रतिसाद चांगल्या रितीने मिळतो.

अशा प्रकारच्या संसदबाबू राजकीय संघटनांचे कार्यकर्ते पोटतिडिके ने कार्य करीत असल्याने ते भ्रष्टाचारापासून दूर राहतात. त्यामुळे त्यांना आपल्या कार्यक्रमाची अंगलबजावणी काटकसरीने व कमी खर्चात करणे शक्य होते.

या संघटना प्रयोगशील आहेत. विकासाच्या क्षेत्रात त्या नावीन्यपूर्ण प्रयोग करीत आहेत. त्याचे सर्वांत मोठे सामर्थ्य असे की कोणत्याही कार्यक्रमाकडे त्या एकांगी दृष्टिकोनातून पाहत नाहीत. हाती घेतलेल्या उपक्रमाच्या सर्व बाजूंचा विचार केलेला असल्याने त्यांना समाजपरिवर्तनाच्या उद्दिष्टकडे आपले लक्ष केंद्रित करणे सोयीचे जाते.

भारतासमोर आज दारिद्र्य, बेकारी, अफाट लोकसंख्या वाढ, वाढता हिंसाचार, भ्रष्टाचार, संकुचित प्रांतीय वृत्ती, जातीयतावाद यांसारखे अनेक प्रश्न उभे असता संसदबाबू राजकीय संघटना हे एक आशास्थान आहे असे अनेक विचारवंतांचे मत आहे.

१०.२.३ संसदबाबू राजकीय संघटनांच्या मर्यादा

संसदबाबू राजकीय संघटनांची फार मोठी वाढ अलीकडच्या काळात झाली असली तरी आपल्या देशाचा प्रचंड विस्तार लक्षात घेतल्यास त्या एकूण लोकसंख्येच्या फार कमी भागावरच आपला प्रभाव टाकू शकतात हे लक्षात येते.

एका अंदाजानुसार या संघटना जेमतेम एक कोटी लोकसंख्येपैर्यंत जाऊन पोहोचतात. त्यामुळे या संघटनांच्या कार्याविषयी विचारवंतांना कितीही आशा वाटली तरी त्यांची ही मर्यादा लक्षात घेणे जरूर आहे.

संसदबाबू राजकीय संघटनांचा कारभार पुष्कळदा अनौपचारिक रितीने चालतो. त्यामुळे या संघटनांच्या तेवढी शिस्त राहत नाही. या संघटनांपैकी बहुतांश संघटना लहान असून पैशांचे पाठबळ नसल्याने कार्य करताना त्यांना अनेक अडचणींशी सामना करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या कामामध्ये सातत्य राहत नाही.

या संघटना समाजातील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी कार्य करतात. त्यामुळे प्रस्थापित हितसंबंधांना धोका निर्माण होऊन त्यांच्यामुळे या संघटनांच्या मार्गामध्ये अनेक अडचणी उत्पन्न होतात. अनेकदा या संघटना स्थानिक प्रश्नांमध्ये इतक्या गुंततात की मूलभूत समाजपरिवर्तन घडवण्याची इच्छा असूनही त्यांचे व्यापक राष्ट्रीय प्रश्नांकडे दुर्लक्ष होते.

संसदबाबू राजकीय संघटनांपैकी काही संघटनांचे कार्यक्षेत्र व व्याप मोठा आहे. परंतु त्यांच्या कारभाराबद्दल अनेक प्रकारचे आक्षेप घेण्यात आले आहेत.

या मोठ्या संघटना पुष्कळदा परकीय मदतीवर अवलंबून असतात. अशा संस्था ग्रामीण भागात कार्य करीत असल्याचे दाखवून शहरातूनच आपल्या कार्याचे सूत्रसंचालन करतात. त्यामुळे त्या खन्या अर्थाने जनतेपर्यंत पोहोचू शकत नाहीत वा त्यांचे प्रश्न समजून घेऊ शकत नाहीत. अनेकदा संधिसाधू राजकारणी एवढेच नव्हे तर, गुन्हेगारी प्रवृत्तीची माणसे या संस्थात शिरतात आणि त्यामुळे या संस्थांचा कारभार मनमानीपणाने चालतो. या संघटनांचा बाहेरचा देखावा कितीही भुरल पाडणारा असला तरी त्यांच्यामुळे सामान्य माणसाचे हित साधले जात नाही. उलट अशा संस्थांमुळे उच्चभ्रू समाजातील व्यक्ती आपला स्वार्थ साधून समाजात प्रतिष्ठा पावतात.

अशा संघटनांमध्ये पुष्कळदा एखाद्या व्यक्तीला आत्यंतिक महत्व असते. त्या व्यक्तीखेरीज संघटनेतील पानदेखील हलू शकत नाही. कालांतराने अशा संघटनांमध्ये हुकूमशाही प्रवृत्ती वाढीला लागते.

ज्या संघटनांना आर्थिक चणचण असते अशा संघटना कालांतराने सरकारी मदत घेऊ लागतात. साहजिकच त्या पूर्वीप्रमाणे प्रस्थापित हितसंबंधांशी व सरकारशी आवश्यक असेल तेव्हा संघर्ष करू शकत नाहीत.

संसदबाबू राजकीय संघटनांच्या कार्यामध्ये अद्यापि समन्वय प्रस्थापित झालेला नाही. त्यामुळे त्यांचे कार्य परिणामकारक झाल्याचे दिसून येत नाही. अशा प्रकारच्या संघटनांच्या बाबतीत एक आचारसंहिता असावी अशा हेतूने १९८५ मध्ये एक विधेयक केंद्र सरकारने तथार केले होते. अशा संघटनांची राज्यपातळीवर मंडळे असावीत अशी तरतूद त्या विधेयकामध्ये होती. परंतु या विधेयकावर बरीच टीका झाल्याने ते संसदेसमोर येऊ शकले नाही. हे विधेयक मंजूर झाले असते तर अशा संघटनांवरचे परकीय वर्चस्व कदाचित कमी झाले असते. त्यांच्या कार्यालाही कदाचित बळकटी आली असती. परंतु सध्यातरी ही शक्यता दुरावली आहे. परिणामी या संघटना आज एकत्र येऊन सरकारवर आपला पुरेसा प्रभाव पाढू शकत नाही.

अशा प्रकारच्या संघटनांची आणखी एक मर्यादा अशी आहे की, पुष्कळदा काही वर्षे चिकाटीने काम करूनही जेव्हा त्या कार्याचे दृश्य स्वरूप दिसत नाही तेव्हा कार्यकर्ते निराश होतात. असे कार्यकर्ते नंतर एकत्र पक्षीय राजकारणात प्रवेश करतात किंवा राजकारण व समाजकारणापासून संपूर्ण बाजूला होतात. काही कार्यकर्ते मूळ संघटनेतून फुटून स्वतःची वेगळी संघटना निर्माण करतात. संघटनेतील कार्यकर्त्यांना आर्थिक सुरक्षितता नसल्याने कालांतराने ते संघटनेपासून दूर होतात. जे कार्यकर्ते संघटनेत टिकतात ते केवळ अगतिकतेने. या सर्व कारणांमुळे या संघटनांचे कार्य काळ चांगले चालले तरी नंतर त्यांच्या कार्यात शिथिलता येते वा त्या बंद पडतात असा अनुभव आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) जोड्या लावा

	‘अ’ स्तंभ	‘आ’ स्तंभ
(१)	देवराला येथील सतीची घटना	१९८५
(२)	शहाबानो खटल्याचा निर्णय रद्द	१९०९
(३)	‘हिंद स्वराज्य’ ही म.गांधींची पुस्तिका	१९८७
(४)	नागरी स्वातंत्र्य संघाची स्थापना	१९८६
(५)	मीरत येथील जातीय दंगल	१९३६
(६)	दलित पॅथर्सची स्थापना	१९५९
		१९७२

(२)	खाली काही व्यक्तींची नावे दिली आहेत त्यांच्या नावासमोर त्यांनी सुरु केलेल्या संसदबाबृह स्वयंसेवी संघटनांची नावे लिहा :	
(१)	डॉ. बाबा आढाव	
(२)	श्री. बाबा आमटे	
(३)	श्री. पिनाकिन पटेल	
(४)	श्री. विलासराव साळुंखे	
(५)	श्री. काळूराम दोधाडे	

१०.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

संसदबाबृह स्वयंसेवी राजकीय संघटना : सतेच्या संघर्षाच्या भोवऱ्यामध्ये न अडकता स्वतंत्र रितीने समाजपरिवर्तनासाठी काम करणाऱ्या संस्था आपली समाजपरिवर्तनाची उद्दिष्टे राज्याने स्वीकारावीत आणि अमलात आणावीत म्हणून जनमत संघटित करतात. चिपको आंदोलन : १९७३ मध्ये गढवाल येथे सुंदरलाल बहुगुणांच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन सुरु झाले. हे आंदोलन अहिंसात्मक रितीने चालविले. ठेकेदारांनी वृक्षांची चालवलेली प्रचंड तोड थांबविण्यासाठी वृक्षाभोवती विळखा घालून त्यांना चिकटून राहण्याचे अभिनव तंत्र तेथील स्थियांनी वापरले.

१०.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (१) कारण राजकीय पक्ष सत्ता संघर्षात गुंतलेले आहेत.
- (२) कारण सत्तेवर आल्यावर काँग्रेस पक्ष विधायक कार्याकडे लक्ष देण्याएवजी सत्ता संघर्षात गुरफटेल. शिवाय सतेच्या माध्यमातून देशाचा खरा विकास होत नाही.
- (३) जनतेचे परावलंबित्व वाढतच गेले.

(आ) (क) (१) चिपको आंदोलन अहिंसात्मक रितीने चालले.

- (२) ठेकेदारांची वृक्षाभोवती विळखा घालून चिकटून राहण्याचे अभिनव तंत्र स्थियांनी या आंदोलनात वापरले.
- (३) पर्यावरण रक्षणाच्या लढ्यात महिलांचा सक्रिय सहभाग.

(ख) (१) धरणांखाली जमिनी गेल्यामुळे विस्थापितांचा प्रश्न निर्माण होतो. त्यांचे पुनर्वसन होत नाही. त्यांना नुकसानभरपाई देण्यात दिरंगाई होते.

- (२) पर्यावरणाचे प्रश्न लक्षात घेतले जात नाहीत.
- (३) धरणाचे फायदे मूळभरांना मिळतात. गरीब जनता वंचित राहते.
- (४) होणाऱ्या लाभापेक्षा तोटेच जास्त.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (क) ‘अ’ स्तंभ ‘आ’ स्तंभ

- (१) देवराला येथील सतीची घटना १९८७
- (२) शहाबानो खटल्याचा निर्णय रद्द १९८५
- (३) ‘हिंद स्वराज्य’ ही महात्मा गांधींची पुस्तिका १९०९
- (४) नागरी स्वातंत्र्य संघाची स्थापना १९३६
- (५) मीरत येथील जातीय दंगल १९८६
- (६) दलित पॅथर्सची स्थापना १९७२

(ख) (१) डॉ. बाबा आढाव म.फुले समता प्रतिष्ठान

- (२) श्री. बाबा आमटे बरोरा येथे कुष्ठरोग सेवाकार्य
- (३) श्री. पिनाकिन पटेल निरीड ही संस्था
- (४) श्री. विलासराव साळुंखे ग्रामगौरव प्रतिष्ठान
- (५) श्री. काळूराम दोधाडे भूमिसेना

१०.५ सारांश

स्वयंस्फूर्त संघटना भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून कार्य करीत आहे. महात्मा गांधींनी राजकीय चळवळीला सामाजिक चळवळीची जोड दिली आणि ग्रामीण भागामध्ये

अस्पृश्यता निवारण, खादी ग्रामोद्योग अशा विविध क्षेत्रांत सातत्याने कार्य करणाऱ्या संघटनांचे आणि कार्यकर्त्यांचे जाले निर्माण केले. स्वातंत्र्यानंतर गांधीवादी विचारसरणीचे कार्यकर्ते सर्वोदय चलवळीत विधायक कार्य करू लोगले. त्यांचे कार्य सरकारच्या कार्यक्रमाशी पूरक अशाच प्रकारचे होते. या संघटना राजकीय क्षेत्रापासून दूर होत्या.

गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांमध्ये निर्माण झालेल्या अनेक स्वयंस्फूर्त संघटना विविध प्रकारचे सामाजिक कार्य करीत असल्या तरी त्या सत्तेच्या राजकारणापासून दूर राहूनही राजकीय क्षेत्राशी संबंधित आहेत. या त्यांच्या विशेषत्वामुळे त्यांचा संसदबाबू राजकीय संघटना म्हणता येईल.

स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक नियोजनाने देशाच्या झालेल्या प्रगतीचा फायदा गोरगरिबांना न मिळता धनिकांनाच अधिक प्रमाणात झाला. लोकसंख्यावाढीबोरे देशातील निरक्षरता आणि दारिद्र्य यांचे प्रमाणाही वाढले.

राजकीय क्षेत्रामध्ये पं.नेहरूंच्या निधनानंतर केंद्रामध्ये सतेचे आत्यंतिक केंद्रीकरण झाले. विशेषत: आणीबाणीच्या काळामध्ये मोर्ड्या प्रमाणावर दडपशाहीच्या सत्राला प्रारंभ झाला. देशातील हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले. राजकीय संस्थांच्या अवैनतीला प्रारंभ झाला. कायद्याचे अधिराज्य, नागरी स्वातंत्र्य, लोकशाही केंद्रीकरण या संकल्पनांना प्रत्यक्ष व्यवहारात फारसे स्थान राहिले नाही.

भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये हा एक मोठाच पेचप्रसंग निर्माण झाला. राज्यकर्ते व प्रजा यांच्यामध्ये दुराव्याची भावना मोर्ड्या प्रमाणावर वाढू लागली. सर्व क्षेत्रांमध्ये भ्रष्टाचाराला ऊत आला. राजकारणामध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्तीची वाढ झाली. विरोधी पक्ष संसदीय निवडणुकांच्या चक्रामध्ये अडकले होते. बुद्धिजीवी वर्ग सत्तेच्या आश्रयाने मिंधा बनला होता. डाव्या चलवळीला मरगळ आली होती.

देशातील संसदीय लोकशाही आणि साम्यवादी चलवळ यांचे हे अपयश लक्षात घेऊन साधारणत: १९६२ च्या सुमारास देशातील अनेक संवेदनाक्षम तरुणांनी ठरीव राजकारणाची चाकोरी सोडून विविध सामाजिक क्षेत्रांमध्ये कार्याला सुरुवात केली. त्यांनी स्थापन केलेल्या संघटना संसदबाबू परंतु राजकीय स्वरूपाच्या होत्या. त्यांच्यामध्ये गांधीवादी विचारप्रणालीपासून नक्षलवादी कार्यकर्त्यांपर्यंत अनेक विचारसरणीचे युक्त आकृष्ट झालेले दिसतात. या संघटना पर्यावरण, आरोग्य, विज्ञान व तंत्रज्ञान, दलित व आदिवासी, शेतमजूर, स्त्रीमुक्ती, नागरी स्वातंत्र्य अशा विविध क्षेत्रांमध्ये कल्कटीने कार्य करीत आहेत.

संसदबाबू राजकीय संघटनातील कार्यकर्ते तळमळीचे असतात. त्यांना जनतेचे प्रश्न अधिक चांगल्या रितीने समजू शकतात. त्यांची कार्यपद्धती लवचीक असते. या संघटना प्रयोगशील असतात. या सर्व कारणांमुळे या संघटनांमध्ये जनतेचा सहभाग वाढतो.

तथापि आपल्या देशाच्या विस्ताराच्या मानाने संसदबाबू राजकीय संघटनांचा प्रभाव फारच मर्यादित आहे. या संघटनांपैकी बहुतांश संघटना लहान असून त्यांना पैशाचे पाठबळ नसल्याने त्यांना कार्य करताना अनेक अडचणीशी सामना करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या कामामध्ये सातत्य राहत नाही.

संसदबाबू राजकीय संघटनांपैकी काहींचा व्याप मोठा असून त्यांना परकीय मदत मिळते. त्यामुळे या संघटनांवर परकीय वचैस्व आहे. अशा संघटनांचा संधिसाधू राजकारणी व्यक्ती आपल्या स्वार्थासाठी उपयोग करून घेतात. देशातील अशा प्रकारच्या संघटना एकत्र घेऊन काम करीत नसल्यानेही त्यांचा प्रभाव पाहिजे तेवढा पदू शकत नाही. या सर्व कारणांनी या संघटनांच्या कार्यामध्ये एकत्र शिथिलता येते किंवा त्या बंद पडतात असा अनुभव आहे.

१०.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) भारतामध्ये संसदबाबू राजकीय संघटनांचा उदय कसा झाला?
- (२) संसदबाबू राजकीय संघटना कोणत्या क्षेत्रामध्ये कार्य करीत आहेत? कोणत्याही एका क्षेत्रातील संसदबाबू राजकीय संघटनांची भूमिका स्पष्ट करा.
- (३) संसदबाबू राजकीय संघटनांचे सामर्थ्य व मर्यादा स्पष्ट करा.

१०.७ क्षेत्रीय कार्य

आपला तालुका व जिल्हा यामध्ये कार्य करणाऱ्या एखाद्या संसदबाबू संघटनेचा उदय व कार्य यांविषयी माहिती मिळवा. त्या संघटनेमध्ये कार्य करणारे कार्यकर्ते व संघटनेमुळे ज्यांचा लाभ झाला आहे असे लोक यांच्या मुलाखती घेऊन त्या आधारे एक निबंध तयार करा.

१०.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) प्रा. पानसे रमेश (संपादक) - 'महाराष्ट्रातील समाजपरिवर्तनाच्या दिशा' यातील विशेषत: प्रा. स.ह. देशपांडे यांचा 'स्वयंस्फूर्त संस्था आणि आर्थिक परिवर्तन' हा लेख पाहावा, मॅजेस्टिक प्रकाशन १९८९
- (२) Tata Institute of social sciences, The Draft for discussion on the National council for Rural voluntary Agencies & the code of conduct 1987. Seminar-355, March 1989, movement. Issue on new social.
- (३) Kulkarni Rajani. Politics & the People Vol. II, Ajanta Publication, 1989.
- (४) समाज प्रबोधन पत्रिका वर्ष २४, अंक ११० वा, जाने. - मार्च १९९०-संजय संगवई यांचा लेख- नर्मदा सरोवर आंदोलनाचे स्वरूप.

यशवतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

POL 224

भारतीय राजकारणाची
प्रक्रिया

पुस्तक तिसरे

राजकीय प्रक्रिया : संघराज्याची संस्थात्मक चौकट

लेखक : डॉ. सुहास पळशीकर, श्री. संजय रत्नपारखी

घटक १ : कार्यकारिणी	१
घटक २ : विधिमंडळ	११
घटक ३ : न्यायमंडळ	१९
घटक ४ : साष्टीय एकात्मता आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण यांचा समन्वय	२७
घटक ५ : आपल्या राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन आणि भविष्याची आव्हाने	४९

पुस्तक तिसरे

राजकीय प्रक्रिया : संघराज्याची संस्थात्मक चौकट

प्रास्ताविक

आपल्याला हवे तसे राजकीय निर्णय घेतले जावेत यासाठी भिन्न भिन्न गटांमध्ये आणि राजकीय पक्षांमध्ये चढाऊढ चाललेली असते. या राजकीय स्पर्धेचे नियमन करून राजकीय निर्णय घेणारी अशी एक औपचारिक यंत्रणा असते. या यंत्रणेला ‘शासन संस्था’ म्हणतात. या संस्थात्मक चौकटीत औपचारिकपणे राजकीय निर्णय घेतले जातात आणि देशाचे प्रशासन सांभाळले जाते.

राजकीय प्रक्रिया लोकशाही पद्धतीची असावी यासाठी आपल्या राज्यघटनेने विशिष्ट प्रकारची शासनसंस्था स्वीकारली आहे. या संस्थात्मक चौकटीचा परिचय या विभागात आपण करून घेणार आहोत.

शासनसंस्थेची तीन अंगे मानलेली आहेत. त्यांना कार्यकारिणी, विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ असे म्हणतात. स्थूलमानाने कार्यकारिणीने अंमलबजावणीचे काम, विधिमंडळाने नियम बनवण्याचे काम तर न्यायमंडळाने संघर्षामध्ये न्यायनिर्णय करण्याचे काम पार पाडायचे असते. आपली कार्यकारिणी व विधिमंडळ लोकनियुक्त असतात तर न्यायमंडळ मात्र लोकनियुक्त नसते. या तिन्ही यंत्रणांची रचना या पुस्तकात सांगितलेली आहे. पण त्यांच्या रचनेच्या बाबीकसारीक तपशिलांपेक्षा आपल्या दृष्टीने या यंत्रणांची कार्यपद्धती जास्त महस्याची आहे. देशाच्या राजकीय प्रक्रियेत त्यांचे स्थान काय आहे, हे आपल्याला पाहायचे आहे. तसेच या तीनही यंत्रणांना स्वतःचे अधिकार असतात. ते कसे वापरले जातात, त्यातून त्यांचे परस्परसंबंध कसे विकसित होतात हे आपण पाहणार आहोत. तुम्ही वर्तमानपत्रात राष्ट्रपती-पंतप्रधान मतभेदाच्या बातम्या कधी पाहिल्या असतील. कधीतरी मंत्रिमंडळातील मतभेदाच्या बातम्या येतात. संसदेच्या कामकाजात सभासद आणि मंत्री यांच्यात खटके उडाल्याच्या बातम्या येतात. क्वचित न्यायमंडळ आणि मंत्रिमंडळ यांच्या मतभेदाचे वृत्त येते. या राजकीय व्यवहारांच्या पाठीमारे कोणते प्रश्न गुंतलेले असतात? राष्ट्रपतींचे आपल्या राजकीय प्रक्रियेत काय स्थान आहे? आपल्या संसदीय पद्धतीची वैशिष्ट्ये कोणती? या प्रश्नांचा विचार या पुस्तकात केलेला आहे.

थोडक्यात, शासन संस्थेची रचना, तिच्या घटकांचे स्थान व त्यांचे परस्परसंबंध, त्यांच्या संघर्षाची कारणे या बाबींचा अभ्यास आपल्याला करायचा आहे. हा अभ्यास घटक १ मध्ये ‘कार्यकारिणी’, घटक २ मध्ये ‘विधिमंडळ’, तर घटक ३ मध्ये ‘न्यायमंडळ’ यांच्या विशेष संदर्भात केलेला आहे. त्यानंतर आपण राष्ट्रीय एकात्मता, लोकशाही विकेंद्रीकरण, राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन समजावून घेणार आहोत.

घटक ४ मध्ये राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण, एकात्मतेस आव्हान देणारे प्रश्न हांचा विचार आपण करणार आहोत. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संघराज्य व्यवस्था स्वीकारली. हा संघराज्याचा प्रयोग गेली त्रेपन वर्षे सुरु आहे. हा व्यवस्थेपुढे मोठी आव्हाने उभी ठाकली आहेत. काही आव्हानांनी तर एकात्मतेस तडे दिले आहेत. धार्मिकवाद, राजकीय अडथळे व केंद्र-राज्य संघर्ष ह्या मुद्यांच्या आधारे हे समजून घेणार आहोत. धार्मिक अडथळ्यात हिंदू व मुस्लिम जातीयवादाचे आव्हान, धर्माचा गैरवापर, सर्व-धर्म समभाव, इत्यादी मुद्ये पाहणार आहोत. तर केंद्र-राज्य संघर्षात कायदा व प्रशासकीय बाबी, आणीबाणीची तरतूद, ३५६ कलम, अर्थिक संबंध, इत्यादी मुद्यांचा ऊहापोह करणार आहोत. लोकशाही विकेंद्रीकरणात पंचायत राज, अशोक मेहता समिती, ७३वे घटनादुरुस्ती विधेयक, इत्यादी मुद्यांचा परामर्श घेणार आहोत.

पाचव्या घटकात एकूण राजकारणाचे मूल्यमापन विचारार्थ घ्यायचे आहे. लोकशाही व्यवस्थेपुढील आव्हाने, पक्षांतर, नात्या-गोत्याचे राजकारण, विकालंग विरोधी पक्ष, खर्चांक निवडणुका, गुंडगिरी, भ्रष्टाचार, इत्यादी मुद्यांचा ऊहापोह करणार आहोत. प्रमुख राजकीय पक्ष, त्यांच्या भूमिका व त्यांचे मूल्यमापन तसेच प्रमुख राजकीय नेत्यांचे राजकारण व त्याचे मूल्यमापन पाहणार आहोत. ह्याशिवाय भविष्यात आपल्या लोकशाही व्यवस्थेपुढे कोणती आव्हाने उभी ठाकणार आहेत, त्याची माहिती पाहणार आहोत.

जगत आज सर्वत्र ‘लोकशाही व्यवस्था’ ही एक चांगली व्यवस्था मानली जाते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे स्वतंत्र झाली. हा बहुतेक राष्ट्रांनी लोकशाही व्यवस्था स्वीकारली. परंतु अनेक राष्ट्रांत लोकशाही व्यवस्था टिकली नाही. विशेषत: पाकिस्तान, बांगला व ब्रह्मदेशात लष्कराने लोकशाही व्यवस्था मोठीत काढली आहे. भारतात मात्र गेल्या पंचावत्र वर्षात अनेक राजकीय स्थित्यंतरे झाली.

तरीही लोकशाही व्यवस्था टिकून राहिली आहे. सध्याच्या प्रतिकूल परिस्थितीत ही व्यवस्था अधिक वृद्धिंगत होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी मुजाहिद जागरूक नागरिकांची आवश्यकता आहे. ‘भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया’ ह्या अभ्यासक्रमातून हा दृष्टिकोन येऊ शकतो. असा दृष्टिकोन तयार करण्यासाठी सभोवतालच्या परिस्थितीचे विश्लेषण करता आले पाहिजे. ही दृष्टी तुम्हांलो लाभो हीच सदिच्छा !

घटक १ : कार्यकारिणी

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ कार्यकारिणी म्हणजे काय ?
  - १.२.२ भारताच्या कार्यकारिणीचे स्वरूप
  - १.२.३ राष्ट्रपती
  - १.२.४ पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ
  - १.२.५ पंतप्रधान - मंत्रिमंडळ संबंध
  - १.२.६ राष्ट्रपती - पंतप्रधान संबंध
  - १.२.७ मंत्रिमंडळ - विधिमंडळ संबंध
  - १.२.८ पंतप्रधानांचे स्थान
  - १.२.९ घटक राज्यांतील कार्यकारिणी
- १.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.४ सारांश
- १.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

आपल्या देशाच्या कारभारात कार्यकारिणीची भूमिका काय असते हे आपण या घटकात पाहणार आहोत.

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ भारताच्या कार्यकारिणीचे स्वरूप कशा प्रकारचे आहे ते सांगता येईल.
- ★ कार्यकारिणीच्या कामांची व्याप्ती सांगता येईल.
- ★ भारताचे राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान यांच्यातील संबंध कसे असतात हे स्पष्ट करता येईल.
- ★ पंतप्रधान आणि त्यांचे मंत्रिमंडळ यांच्या संबंधांचे स्वरूप स्पष्ट होईल.
- ★ मंत्रिमंडळ आणि विधिमंडळ यांच्या परस्परसंबंधांचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ घटक राज्यांच्या कार्यकारिणीतील राज्यपालांचे स्थान सांगता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

देशाच्या कारभारासाठी विविध नियम केलेले असतात. ते अमलात आणायचे, त्यांची कार्यवाही करायची आणि सुव्यवस्था राखायची ही जबाबदारी संपूर्ण प्रशासनयंत्रणेची असते. प्रशासनयंत्रणेला मार्गदर्शन करणे आणि महत्वाचे निर्णय घेणे यांसारख्या जबाबदाच्या देशाच्या मंत्रिमंडळावर सोपवलेल्या असतात. देशाच्या राजकारणात पंतप्रधान आणि मंत्री हे महत्वाची भूमिका पार पाडतात. त्यामुळे ते कित्येक वेळा त्यांचाच उल्लेख 'सरकार' असा केला जातो. निर्णय घेण्याचे आणि कनिष्ठांना आदेश देण्याचे व्यापक अधिकार या पदाधिकाऱ्यांकडे असतात. या अधिकारांच्या वापरामुळेच कित्येकदा या यंत्रणेत मतभेदाचे, तणावाचेही प्रसंग उद्भवतात. तसेच देशाहिताची धोरणे कोणती, त्यांची अंमलबजावणी कशी करावी यांविषयी मंत्रिमंडळ आणि विधिमंडळ यांच्यातही मतभिन्नता असू शकते. ही दोन्ही मंडळे एकमेकांवर मात करण्याच्या प्रथनात आपोआपच एकमेकांवर नियंत्रणाही ठेवतात. त्यामुळे एकूणच शासनाच्या व्यवहारांवरही नियंत्रण राहते. कोणीही सहजासहजी, सर्वाधिकारी बनू शकत नाही. शासनाची ही सर्व प्रक्रिया या घटकात आपण समजून घेणार आहोत. कार्यकारिणीचे अधिकार, त्यावरच्या मर्यादा आणि राजकीय व्यवहारांमधील कार्यकारिणीचे स्थान या मुख्य मुद्यांचा अभ्यास आपल्याला या घटकात करायचा आहे.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ कार्यकारिणी म्हणजे काय ?

राज्यकारभारातील प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचे काम पाहणाऱ्या आणि त्यावर देखरेख ठेवणाऱ्या यंत्रणेला 'कार्यकारिणी' म्हणतात. काही वेळा कार्यकारिणी या संज्ञेवजी 'कार्यपालिका' किंवा 'कार्यकारी मंडळ' असे शब्दप्रयोगही केले जातात.

कायद्यांच्या आधारे कारभार करणे, नियमांची अंमलबजावणी कणे ही कार्यकारिणीची कामे असतात. शिवाय धोरणे आखणे, नियम आणि उपनियम करणे या कामांमध्येही कार्यकारिणीचा सहभाग असतो. देशाचे संरक्षण करणे आणि शांतता व सुव्यवस्था राखणे ही तर कार्यकारिणीची मुख्य जबाबदारी असतेच; त्याखेरीज नागरिकांच्या हिताच्या योजना राबवणे, विकासाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे यांचीही जबाबदारी या कार्यकारी यंत्रणेवर असते. एकूण देशहित सांभाळणे आणि देशाची सर्वांगीण प्रगती घडवणे हे कार्यकारी मंडळाचे प्रमुख कार्य म्हणता येईल. आपल्या रोजच्या व्यवहारातील उदाहरणे घ्यायची झाली तर -

- ★ पोलीस बंदोबस्ताची व्यवस्था करणे;
- ★ धरणे, रस्ते, वीजपुरवठा यांसारख्या सुविधा निर्माण करणाऱ्या योजना अमलात आणून त्यांच्याकार देखरेख ठेवणे;
- ★ शिक्षण, आगोय, विमा योजना वैरै जनहिताच्या कामांवर देखरेख ठेवणे.

-ही कार्यकारिणीची कामे होत. प्रत्यक्षात ही कामे सरकारी नोकरवर्ग म्हणजे प्रशासकीय यंत्रणा करते. पण ही कामे ठरलेल्या राजकीय धोरणांप्रमाणे चालू आहेत की नाही, त्यांचा फायदा गरजू लोकांना मिळतो की नाही हे पाहण्यासाठी उच्च पातळीवरील राजकीय पदाधिकाऱ्यांचे मंडळ असते. उदाहरणार्थ, पोलीस बंदोबस्ताचे काम जरी पोलीस अधिकारी सांभाळत असले तरी त्यांना मार्गदर्शन करणे ही गृहमंत्यांची जबाबदारी असते.

सर्वसाधारणपणे हे राजकीय पदाधिकारी निवडणुकीच्या द्वारे पदावर येतात. या पदाधिकाऱ्यांच्या मंडळाला 'कार्यकारिणी' असे म्हणतात. त्यांच्या प्रमुखाला 'कार्यकारी प्रमुख' असे म्हणतात. लोकांनी निवडून दिलेल्या या कार्यकारिणीच्या नेतृत्वाखाली देशाचा सर्व कारभार चालतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) कार्यकारिणी म्हणजे काय ते चार ओळींत लिहा.

१.२.२ भारताच्या कार्यकारिणीचे स्वरूप

आपल्या देशाच्या कार्यकारिणीचे स्वरूप राज्यघटनेने ठरवून दिले आहे. देशाच्या प्रमुखपदी राष्ट्रपती असतात. प्रत्यक्ष कारभार पाहण्यासाठी एक मंत्रिमंडळ असते. त्याच्या प्रमुखपदी पंतप्रधान असतात. राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान अशी दोन स्वतंत्र पदे असतात. त्यांच्या संबंधांचा अभ्यास आपण पुढे करणार आहोतच.

स्वतंत्र भारताची शासनयंत्रणा लोकशाही स्वरूपाची असावी याबदल स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळातच सर्व प्रमुख नेत्यांमध्ये एकमत निर्माण झाले होते. त्याप्रमाणे लोकांनी आपले प्रतिनिधी निवडून त्यांच्यामार्फत सर्व कारभार चालवावा ही पद्धत आपण स्वीकारली. लोकांनी प्रत्यक्ष निवडणुकीने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींची मिळून आपली लोकसभा बनते. या लोकसभेत बहुमत असलेल्या पक्षाचा नेता पंतप्रधान बनतो आणि तो आपल्याबरोबर इतर मंत्री कोण असावेत हे ठरवतो. कार्यकारिणीच्या या प्रकाराला संसदीय पद्धत असे म्हणतात. या पद्धतीत कार्यकारिणीचे सभासद (मंत्री) मुळात लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून आलेले असतात आणि त्यांना व पंतप्रधानांना बहुसंख्य लोकप्रतिनिधींचा पाठिंबा असतो. हे मंत्रिमंडळ देशाचा सारा कारभार पाहते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- (१) भारताच्या कार्यकारिणीचे स्वरूप कोणी ठरवून दिले आहे?
- (२) भारताची कार्यकारिणी कोणत्या पद्धतीची आहे?
- (३) भारताच्या कार्यकारिणीचे दोन मुख्य घटक कोणते?

१.२.३ राष्ट्रपती

राष्ट्रपती हे कार्यकारिणीचे नव्हे तर संपूर्ण देशाचे प्रमुख असतात. राष्ट्रपती हे देशातील सर्वोच्च पद आहे. मात्र त्यांची निवड जनतेकडून प्रत्यक्ष मतदानाने होत नाही. आपण निवडून दिलेले लोकसभेचे सर्व सदस्य राज्यसभेचे निवडून आलेले सभासद (खासदार) आणि सर्व विधानसभांचे सभासद (आमदार) हे राष्ट्रपतींची निवड करतात. राष्ट्रपतींची मुदत पाच वर्षांची असते. पाच वर्षे झाल्यावर नव्याने निवडणूक होते. पस्तीस वर्षे वय पूर्ण असलेल्या कोणाही भारतीय नागरिकाला विधिमंडळांनी निवडून दिले तर राष्ट्रपती होता येते. म्हणजे राष्ट्रपती होण्यासाठी शिक्षण, भाषा, धर्म, जात अशा कोणत्याही अटी नाहीत. राजकीय पाठिंबा असणाऱ्या कोणाही भारतीय स्त्री किंवा पुरुष नागरिकाला राष्ट्रपती होता येते.

देशाचा सर्व कारभार राष्ट्रपतींच्या नावाने चालतो. तुम्ही जर आपल्या राज्यघटनेमधील तरुदी वाचल्या तर त्यामध्ये राष्ट्रपतींच्या विविध अधिकारांची लांबलचक यादी तुम्हांला सापडेल. इतकेच काय पण याआधी आपण ज्या मंत्रिमंडळाचा उल्लेख केला त्याचीही 'नेमणूक' राष्ट्रपतीच करतात आणि पंतप्रधानांची नेमणूकही राष्ट्रपती करतात.

पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ देशाचा कारभार पाहतात असे आपल्याला प्रत्यक्ष व्यवहारात दिसते; पण राष्ट्रपती देशाचा प्रमुख आहेत. ही काय गुतागुंत आहे ते आता पाहू.

देशाचा सगळा कारभार राष्ट्रपतींच्या नावे चालतो हे खरे आहे; पण राष्ट्रपती स्वतः काही हा सर्व कारभार करत नाहीत. ते सगळा कारभार मंत्रिमंडळावर सोपवतात आणि मंत्रिमंडळ त्यांच्या नावाने कारभार करते. आपल्या देशाचे राष्ट्रपतींचे पद हे मानाचे आहे. तसेच ते साधारणपणे औपचारिक आणि शोभेचेही आहे. राष्ट्रपती हे देशाच्या ऐक्याचे, सार्वभौमत्वाचे आणि सन्मानाचे प्रतीक असतात.

राष्ट्रपती हे प्रतीकात्मक दृष्टीने आपल्या राष्ट्राचे प्रमुख असतात; तिन्ही सेनादलांचे प्रमुख असतात. मात्र प्रत्यक्ष कारभार काही ते पाहत नाहीत. पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ यांच्या सल्ल्याने राष्ट्रपतींनी कारभार चालवायचा अशी पद्धत आपल्या घटनेनी ठरवून दिली आहे. शिवाय मंत्रिमंडळाचा हा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक ठरतो अशीही तरतुद आहे. या अश्याने पाहिले तर राष्ट्रपतींचे पद हे औपचारिक आहे हे उघडच दिसते.

पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाची नेमणूक राष्ट्रपती करतात, असे आपण म्हंटले आहे तोही उपचारच आहे. आपल्या राज्यपद्धतीत लोकसभेत बहुमत असलेला पक्ष मंत्रिमंडळ बंनवतो. त्या पक्षाचा नेता पंतप्रधान बनतो. त्यामुळे राष्ट्रपती पंतप्रधानपदी कोणाचीही नेमणूक करू शकत नाहीत. ज्या पक्षाला लोकसभेत बहुमत असेल त्याच्या नेत्याची पंतप्रधान म्हणून औपचारिकपणे नेमणूक राष्ट्रपती करतात. मग हा पंतप्रधान मंत्र्यांची नावे सुचवतो. मंत्री म्हणून राष्ट्रपती त्यांची नेमणूक करतात. या पद्धतीमुळे बहुमतवाल्या पक्षाचे मंत्रिमंडळ येते. त्या पक्षाच्या नेत्याकडे पंतप्रधानपद येते. मात्र त्या-त्या पदांवर त्यांची अधिकृतपणे किंवा कायदेशीरपणे नेमणूक करण्याचे काम राष्ट्रपतींवर सोपवलेले असते.

मंत्रिमंडळाची अशी औपचारिक नेमणूक केल्यावर पुढचा सगळा कारभार हे मंत्रिमंडळ चालवते. घटनेत राष्ट्रपतींचे म्हणून जे अधिकार सांगितले आहेत तेही मगे राष्ट्रपती या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानेच बापरतात. म्हणजे कायद्याच्या भाषेत बोलायचे तर पंतप्रधान सल्ला देतात; तो स्वीकारून राष्ट्रपती निर्णय घोषित करतात किंवा आदेश काढतात. व्यवहारात आपण म्हणतो की पंतप्रधानांनी किंवा मंत्रिमहोदयांनी असुक एक निर्णय घेतला. कारण प्रत्यक्षात तेच निर्णय घेत असतात.

या सर्व वर्णनावरून आपल्याला काय दिसते ? मंत्रिमंडळाने घेतलेल्या निर्णयांना राष्ट्रपतींच्या संमतीवजा स्वाक्षरीमुळे अधिकृतपणे प्राप्त होतो. मात्र राष्ट्रपती स्वतः एखादा निर्णय घेतात असे सहसा घडत नाही. यातून मग असे प्रश्न निर्माण होतात की,

- ★ राष्ट्रपती स्वतःची निर्णयशक्ती, सारासार विचारशक्ती कधीच वापरू शकत नाही का ?
- ★ मंत्रिमंडळाचा सल्ला बरोबर नाही असे वाटले तरी राष्ट्रपतींकाहीच करू शकत नाहीत का ?

या प्रश्नांची उत्तरे पाहण्याआधी एक मुद्दा समजून घेतला पाहिजे. मंत्रिमंडळ चुकत असेल तर त्याला 'दुरुस्त' करण्यासाठी राष्ट्रपतीचे पद असावे हे काही आपल्या घटनेला अभिप्रेत नाही. मंत्रिमंडळाच्या कार्याची तपासणी लोकांचे प्रतिनिधी विधिमंडळात करतात आणि निवडणुकीच्या वेळी प्रत्यक्ष जनता करते. तेव्हा मंत्रिमंडळावर जरब किंवा नियंत्रण ठेवण्यासाठी - अगदी लक्ष ठेवण्यासाठीसुद्धा - राष्ट्रपतींचे पद नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. शिवाय पंतप्रधान हा बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता असतो. म्हणजे त्याला अप्रत्यक्षपणे लोकमताचा पाठिंबा असतो. म्हणूनच मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक असतो. या सल्ल्याबद्दल राष्ट्रपतींना काही शंका असेल; त्यात काही कमतरता वाट असेल तर राष्ट्रपती तो सल्ला मंत्रिमंडळाकडे पुनर्विचारासाठी परंत पाठवू शकतात. पुनर्विचार करून मंत्रिमंडळ जो सल्ला देईल तो मात्र राष्ट्रपतींना मानावाच लागतो. म्हणजे -

मंत्रिमंडळाला आपल्या निर्णयाचा पुनर्विचार करायला राष्ट्रपती भाग पाठवू शकतात. पण निर्णय बदलणे किंवा कायम ठेवणे, ही मंत्रिमंडळाची जबाबदारी असते.

मंत्रिमंडळाने आधीचाच निर्णय कायम ठेवला तर राष्ट्रपतींना तोच निर्णय स्वीकारावा लागतो. मग राष्ट्रपती स्वतःची विवेकशक्ती वापरून कधीच निर्णय घेऊ शकत नाहीत का ? याचे उत्तर असे की, अगदी अपवादात्मक परिस्थितीत स्वतः निर्णय घेण्याची वेळ राष्ट्रपतींवर येऊ शकते. असा प्रसंग पंतप्रधान नेमण्याच्या वेळी येणे शक्य आहे. जेव्हा एखाद्या पक्षाला (किंवा आघाडीला) स्पष्टपणे बहुमत असेल तेव्हा त्या पक्षाच्या नेत्याची पंतप्रधानपदी औपचारिकपणे नेमणूक करणे एवढेच राष्ट्रपतींचे काम असेल. पण कोणा एका पक्षाला स्पष्ट बहुमत नसेल आणि अनेकजण मंत्रिमंडळ बनवण्यासाठी दावा करत असतील तर सर्व परिस्थिती तपासून योग्य निर्णय घेण्याची जबाबदारी राष्ट्रपतींवर येईल.

असा प्रसंग १९७९ मध्ये घडला. त्या वेळी जनता पक्षात फूट पडून पंतप्रधान मोरारजी देसाईनी राजीनामा दिला. पण चरणसिंग आणि जगजीवनराम या दोघांनी आपल्या मागे बहुमत असल्याचा दावा केला. राष्ट्रपती संजीव रेड्डी यांनी एकूण परिस्थितीचा विचार करून चरणसिंग यांची पंतप्रधानपदावर नेमणूक केली.

अस्थिर राजकीय परिस्थितीत आणि स्पष्ट बहुमत नसलेल्या विधिमंडळांच्या कालावधीत अशा प्रकारे राष्ट्रपतींना स्वतःच्या निर्णयशक्तीचा वापर करणे क्रमप्राप्त ठरू शकते. तसेच बहुमत गेमावलेल्या मंत्रिमंडळांच्या कारकीर्दीतही राष्ट्रपतींना महत्व प्राप्त होऊ शकते. मात्र याबद्दल तज्ज्ञांमध्ये मतभेद आहेत.

★ मंत्रिमंडळ अल्पमतातले असो की काळजीवाहू, जोपर्यंत मंत्रिमंडळ आहे, तोपर्यंत त्याचा सल्ला राष्ट्रपतींना बंधनकारक आहे असे काही तज्ज्ञ मानतात.

★ याउलट अस्थिर, अल्पमतवाले किंवा काळजीवाहू मंत्रिमंडळ असेल तर राष्ट्रपतीनीं जास्त जागरूक राहावे, स्वतःच्या विवेकाला अनुसरून मंत्रिमंडळाचे निर्णय बाजूला ठेवावेत असेही काहींचे महणणे आहे. याबद्दलचे संकेत व परंपरा आपल्या देशात अजून फारशा विकसित झालेल्या नाहीत.

स्वर्यं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- (१) भारतातील सर्वोच्च पद कोणते ?
- (२) राष्ट्रपतींची निवड कोण करतात ?
- (३) राष्ट्रपतींची मुदत किती असते ?
- (४) राष्ट्रपतींचे देशाचा कारभार कोणाच्या सल्ल्याने चालवतात ?
- (५) राष्ट्रपतींचे पंतप्रधानपदी कोणाची नेमणूक करतात ?
- (६) मंत्रिमंडळाचा सल्ला योग्य नाही असे वाटल्यास राष्ट्रपतींका काय करतात ?

१.२.४ पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ

देशाच्या राजकारणात खेरे महत्व असते ते पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाला. देशाचा कारभार सांभाळणारी कार्यकारिणी म्हणून आपण या मंत्रिमंडळाकडे याहतो. नेहमीच्या बोलण्यात सरकार या नावाने या कार्यकारिणीचा निर्देश केला जातो. राजकारणातील खेरे सत्ताधारी म्हणून पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ यांचाच उल्लेख करायला हवा.

आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे राष्ट्रपतींचे पंतप्रधानांची नियुक्ती करतात आणि त्यांच्या सल्ल्याने इतर मंत्री नियुक्त केले जातात. आपण संसदीय पद्धती स्वीकारली असल्यामुळे लोकसभेत बहुमत असणाऱ्या पक्षाचा नेताच पंतप्रधान होतो. मग तो आपल्या पक्षातील सहकाऱ्यांमधून अनुभव, ज्येष्ठता, राजकीय सामर्थ्य, इत्यादी घटकांच्या आधारे मंत्र्यांची निवड करतो. हे मंत्रिमंडळ देशाचा कारभार पाहते. मंत्र्यांकडे वेगवेगळे विषय सोपवले जातात. आपल्या खात्याचा कारभार प्रत्येक मंत्र्याने सांभाळायचा असतो.

मंत्रिमंडळ सर्व प्रशासनावर देखरेख ठेवते. त्याशिवाया देशाची धोरणे ठरवण्याची महत्वाची जबाबदारी मंत्रिमंडळावर असते.

आपल्या पक्षाची धोरणे आणि देशापुढील समस्या लक्षात घेऊन मंत्रिमंडळ धोरणे ठरवते. मग त्या धोरणाप्रमाणे विविध

योजना आखून त्यांना विधिमंडळाची संमती घेतली जाते. सर्व महत्वाचे निर्णय मंत्रिमंडळात चर्चा करून घेतले जातात. देशाच्या कारभाराचा अवाढव्य पसारा सांभाळण्यासाठी अनेक मंत्री नेमलेले असतात. मंत्र्यांची संख्या किती असावी ते पंतप्रधानच ठरवतात. बहुतेक वेळा पन्नास-साठ मंत्री असतात. त्यातील जे अनुभवी आणि पंतप्रधानांच्या विशेष विश्वासातील असतील त्यांना 'कॅबिनेट' मंत्र्यांचा दर्जा दिला जातो असे सर्व कॅबिनेट मंत्री मिळून धोरणे ठरवतात. धोरणे ठरवणाऱ्या प्रत्येक बैठकीला मंत्रिमंडळाचे सगळे सभासद नसतात. अशा प्रकारे कॅबिनेट मंत्री हे राजकीय दृष्ट्या जास्त महत्वाचे बनतात.

मंत्रिमंडळाने निर्णय घेतला की सर्व मंत्र्यांनी त्याला आपला पाठिंबा द्यावा अशी पद्धत असते. म्हणजे एखाद्या निर्णयाबद्दल मतभेद असले तरी बाहेर त्याची वान्यता करू नये असा संकेत आहे. या पद्धतीमुळे संपूर्ण मंत्रिमंडळाला संघभावनेने काम करणे शक्य होते आणि विधिमंडळाचा पाठिंबाही टिकवून धरता येतो. यालाच सामूहिक जबाबदारीचे तत्व असेही म्हणतात. या तत्त्वानुसार प्रत्येक मंत्र्याने मंत्रिमंडळाच्या सर्व निर्णयांचे समर्थन करणे आवश्यक असते. एखाद्या मंत्र्याचे तीव्र मतभेद असतील तर तो राजीनामा देऊ शकतो. मात्र असा राजीनामा द्यायचा नसेल तर मतभेद व्यक्त करता येत नाहीत.

पं. नेहरूंच्या काळात मतभेदामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, चिंतामणराव देशमुख यांनी मंत्रिपदाचे राजीनामे दिल्याची उदाहरणे घडली. पुढे श्रीमती गांधींच्या मंत्रिमंडळातून मोरारजी देसाईंनी तर राजीव गांधींच्या मंत्रिमंडळातून विश्वनाथ प्रताप सिंग यांनी राजीनामे दिले. मतभेदाचे असे प्रसंग धोरणांविषयीच्या मतभिन्नतेमुळे उद्भवतात, तसेच राजकीय स्पर्धेमुळेही निर्माण होऊ शकतात. मंत्रिमंडळाच्या सामूहिक जबाबदारीचे तत्व आपल्या घटनेतही अंतर्भूत केले आहे. त्यानुसार प्रत्येक मंत्री मंत्रिमंडळाच्या निर्णयांना जबाबदार असतो. तसेच या तत्त्वाप्रमाणे संपूर्ण मंत्रिमंडळ एकत्रितपणे अस्तित्वात असते. पंतप्रधानांनी राजीनामा दिला की मंत्र्यांची मंत्रिपदे आपोआपच संपुष्टात येतात. कारण पंतप्रधानांचा राजीनामा म्हणजे सर्व मंत्रिमंडळाचा राजीनामा समजला जातो. मंत्रिमंडळाने एकजिनसी स्वरूपात कारभार पाहावा यासाठी हे तत्व उपयुक्त ठरवे.

ढोबळमानाने मंत्रिमंडळाकडे कोणत्या जबाबदार्या असतात ?

धोरणे ठरवणे, कायद्याचे प्रस्ताव तयार करून त्यांना विधिमंडळाची संमती मिळवणे, विधिमंडळाला माहिती पुरवणे, मंत्रिमंडळाच्या धोरणांचे व कृतींचे विधिमंडळात समर्थन करणे, कायद्यांची अंमलबजावणी करणे, प्रशासनावर देखरेख ठेवणे आणि जनसंपर्क राखणे अशा विविध जबाबदार्या मंत्रिमंडळ पार पाडत असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) मंत्रिमंडळाचा निर्णय एखाद्या मंत्र्यास मान्य नसेल तर काय होते ? दोन ते तीन ओळींत उत्तर लिहा.
- (२) मंत्रिमंडळाच्या कामकाजाचे महत्वाचे सूत्र कोणते ? एका वाक्यात उत्तर द्या.

१.२.५ पंतप्रधान - मंत्रिमंडळ संबंध

मंत्रिमंडळ कोणत्या जबाबदाऱ्या पार पाडते हे आपण पाहिले. या सर्व कामांमध्ये पंतप्रधान मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व करतात. त्यांचे महत्व आपल्या देशाच्या राजकारणात अनन्यसाधारण आहे. मुळात पंतप्रधान असल्याशिवाय मंत्रिमंडळ अस्तित्वात येऊ शकत नाही. तसेच पंतप्रधानांचा राजीनामा म्हणजे सर्व मंत्रिमंडळाचा राजीनामा समजला जातो. पंतप्रधान होणारी व्यक्ती ही देशातील बहुमतवाल्या पक्षाचे नेतृत्व करत असते. साहिजिकच मंत्रिमंडळाच्या जडणघडणीचे अधिकार पंतप्रधानांना मिळतात. मंत्रिमंडळात कोणाला घ्यायचे, कोणते खाते द्यायचे, कोणता दर्जा द्यायचा, या सर्व बाबी पंतप्रधानांच्या अखत्यारीत येतात. मंत्र्यांची खाती बदलणे, त्यांचा राजीनामा भागणे हे अधिकार सुद्धा पंतप्रधानांना असतात. अर्थातच पंतप्रधानपदी असणारा नेता किंती सर्वथा आहे, त्याला त्याच्या पक्षात किंती पाठबळ आहे यावर प्रत्यक्षात बन्याच गोष्टी अवलंबून असतात. प्रबळ पंतप्रधान हे सर्व अधिकार मुक्तपणे वापरू शकतो. काठावरचे बहुमत असेल किंवा पक्षांतर्गत कुरबुरी असतील किंवा आधारीचे मंत्रिमंडळ असेल तर हे अधिकार जरा सबुरीने वापरले जातील किंवा त्या अधिकारांवर परिस्थितीच्या मर्यादा पडतील. उदाहरणार्थ, श्रीमती इंदिरा गांधी १९७१ नंतर पंतप्रधान बनल्या तेव्हा त्यांची बरोबरी करेल असे नेतृत्व त्यांच्या पक्षात नव्हते. त्यामुळे पंतप्रधानपदाचे अधिकार त्यांना मुक्तपणे वापरता आले. याउलट विश्वनाथ प्रताप सिंग हे आधारीच्या आणि अल्पमतातील मंत्रिमंडळाचे प्रमुख होते. त्यामुळे सतत सर्वशी विचारविनिमय करून अनेक मर्यादांमध्येच त्यांना आपले अधिकार वापरता आले.

मंत्रिमंडळाच्या जडणघडणीत जसा पंतप्रधानांचा मोठा वाटा असतो तसाच सर्व धोरणांच्या आखणीतही असतो. आर्थिक धोरण, परराष्ट्र धोरण, नियोजन अशा सर्व क्षेत्रांवर पंतप्रधानांचे नियंत्रण असते. त्या-त्या खात्यांचे मंत्री कारभार पाहतात हे खेरे. पण महत्वाचे निर्णय पंतप्रधानांशी सल्लामसलत करूनच घेतले जातात. अशा प्रकारे मंत्रिमंडळाच्या धोरणांवर पंतप्रधानांचे विचार, राजकीय आडाखे आणि धोरणे यांची छाप पडलेली असते.

मंत्रिमंडळाच्या राजकीय डावपेचाचे नेतृत्वही पंतप्रधानांकडे असते. विधिमंडळात प्रस्ताव कोणी मांडावे, भाषणे कोण्या मंत्र्यांनी करावी याबद्दल पंतप्रधान सूचना करतात. विधिमंडळातील चर्चेत ऐनवेळी एखादा निर्णय ते जाहीर करू शकतात. इतकेच काय विधिमंडळाच्या बैठकांचे वेळापत्रक, त्यापुढील कार्यक्रम, इत्यादी गोष्टी ठरवण्यातही पंतप्रधान महत्वाची भूमिका बजावतात. विधिमंडळाची मुदत ठरावीक असते. आपल्या देशात लोकसभेची मुदत पाच वर्षांची असते; पण राजकीय वातावरणाचा अंदाज घेऊन मुदतीपूवी लोकसभा बरखास्त करवून निवडणुका घेण्याचा विशेष अधिकार पंतप्रधानांना असतो.

म्हणजेच देशाच्या संपूर्ण कारभारावर, धोरणांवर आणि प्रशासनावर पंतप्रधानांची ठळकपणे छाप असते. संपूर्ण शासनयंत्रणे नेतृत्व पंतप्रधानांकडे असते. मंत्रिमंडळातील मंत्री हे त्यांचे सहकारीच असतात. पण तरीही पंतप्रधानांचे स्थान त्यांच्यात श्रेष्ठ असते. प्रत्यक्ष व्यवहारात पंतप्रधान व मंत्री यांचे संबंध राजकीय परिस्थितीवर आणि वैयक्तिक संबंधांच्या स्वरूपावर अवलंबून असतात.

कुशल आणि प्रबळ मंत्री असतील तर त्यांच्यावर दबाव आणणे पंतप्रधानांना जड जाऊ शकते. तसेच मंत्री पंतप्रधानांच्या खास विश्वासातील असेल तर तो अनेक निर्णय स्वतःच्या हिमतीवर घेऊ शकेल. शिवाय पक्षांतर्गत स्थितीवरही पंतप्रधानांचे स्थान अवलंबून असते. पंतप्रधानांच्या स्थानाची चर्चा आपल्याला पुढे करायची आहेच.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) मंत्रिमंडळाच्या जडणघडणीत पंतप्रधानांचे खास अधिकार कोणते, ते थोडक्यात सांगा.

१.२.६ राष्ट्रपती - पंतप्रधान संबंध

राष्ट्रपती हे सर्व देशाचे प्रमुख आणि पंतप्रधानांकडे देशाच्या कारभाराची सगळी सूत्रे, अशा व्यवस्थेमुळे राष्ट्रपती-पंतप्रधान संबंधांचा मुद्दा फार महत्वाचा बनतो.

औपचारिकदृष्ट्या पाहिले तर राष्ट्रपतींचे पद पंतप्रधानपदापेक्षा नक्कीच जास्त महत्वाचे आणि श्रेष्ठ आहे. मात्र व्यवहारात राजकीय सत्ता पंतप्रधानांपाशीच असते.

राष्ट्रपती पंतप्रधानांची नेमणूक करतात हे आपण पाहिलेच आहे. नंतर सर्व कारभार जरी मंत्रिमंडळ सांभाळत असले तरी पंतप्रधानांनी महत्त्वाच्या निर्णयांची माहिती राष्ट्रपतींना द्यायची असते. शिवाय राष्ट्रपतीं त्यांना हवी असलेली देशाच्या कारभाराविषयीची माहिती मंत्रिमंडळाकडून मागवून घेऊ शकतात. राष्ट्रपतींना माहिती देण्याचे बंधन आणि मंत्रिमंडळाचा सल्ला पुनर्विचारासाठी पाठविण्याचा राष्ट्रपतींचा अधिकार, या मुद्यामुळे राष्ट्रपतीपदाला प्रतिष्ठा आणि अधिकार प्राप्त होतो. त्यामुळे चे हे पद नुसते शोभेचे नाही असे मत काही तज्ज्ञांनी मांडलेले आहे.

आपली राज्यघटना तयार केली गेली तेव्हा मूळ राज्यघटनेत 'मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक राहील' असा स्पष्ट उल्लेख नव्हता. त्यामुळे खुद पंडित नेहरू पंतप्रधान असतानाच या प्रश्नावरून त्यांचे आणि तेव्हाचे राष्ट्रपती राजेंप्रसाद यांचे मतभेद झाले. पुढे १९६७ नंतरच्या काळात, राष्ट्रपतींनी पंतप्रधानांवर अंकुश ठेवावा अशी भूमिका विरोधी पक्षांनी घेतली. या गोंधळातून बाहेर पडण्यासाठी घटना दुरुस्ती करून (१९७६) मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक ठरवण्यात आला.

तरीही राष्ट्रपती-पंतप्रधान संबंधांत तणाव निर्माण होऊ शकतात. सतत विविध विषयांची बारीकसारीक माहिती राष्ट्रपती मागवू लागले किंवा प्रत्येक वेळी मंत्रिमंडळाचे निर्णय पुनर्विचारासाठी परत पाठवू लागले तर असा तणाव निर्माण होईल. तसेच मंत्रिमंडळावर जाहीरपणे टीका करून किंवा पंतप्रधानांना सतत सूचना करून राष्ट्रपती आपला स्वतंत्र बाणा सिद्ध करू शकतात. असे झाले तर राष्ट्रपतींचे व पंतप्रधानांचे संबंध ताणले जाऊ शकतात. राष्ट्रपती राधाकृष्णन यांनी अशा प्रकारे इंदिरा गांधीच्या सरकारच्या कामकाजावर टीका केली होती. पुढे इंदिरा/गांधींच्याच सरकारबदल राष्ट्रपती मिरी यांनीही नाराजी व्यक्त केली होती. या दोन्ही वेळी राष्ट्रपती-पंतप्रधान यांचे संबंध ताणले गेले होते. मोरारजी देसाई पंतप्रधान असतानाही राष्ट्रपती संजीव रेडींनी बारीकसारीक तपशील मागवून आणि सूचनावजा पत्रे लिहून पंतप्रधानांची नाराजी ओढवून घेतली. अशा तणावांमुळे या पदावरील ज्येष्ठ नेत्यांची मोकळेपणाने चर्चा होऊ शकत नाही आणि फक्त औपचारिक व्यवहारांपुरतेच त्यांचे परस्परसंबंध मर्यादित राहतात. एकमेकांवरील टीकेमुळे या पदांची प्रतिष्ठाही कमी होते. ग्यानी झैलसिंग राष्ट्रपती असताना त्यांनी मागवलेली माहिती राजीव गांधींच्या सरकारने सुरक्षितता आणि गुप्ततेच्या कारणासाठी दिली नव्हती. अशा प्रकरणातून एकमेकांबदलचा संशय आणि अविश्वासच व्यक्त होतो.

विशेष म्हणजे बहुतेक वेळा पंतप्रधानांना मान्य असलेला नेताच राष्ट्रपती होतो. तरीही त्यांच्या संबंधांमध्ये नंतर तणाव येऊ शकतो; तशी उदाहरणेही घडल्याचे दिसते. याउलट संजीव रेडी आणि इंदिरा गांधी किंवा वेंकटरमण आणि विश्वनाथ प्रताप सिंग हे भिन्नपक्षीय राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान असताना मात्र विशेष पेचप्रसंग न येता त्यांचे संबंध सुरक्षीत राहिले ही दुसरी बाजूही लक्षात ठेवायला हवी.

- ★ राष्ट्रपतींना प्रत्यक्ष फारसे अधिकार नसले तरी आपला अनुभव व ज्येष्ठता लक्षात घेऊन त्यांनी पंतप्रधानांना मार्गदर्शन करावे, अस्थिरतेच्या काळात पुढाकार घ्यावा असे अनेकांना वाटते.
- ★ याउलट पंतप्रधान हा लोकशाही मार्गांनी निवडलेला नेता असल्यामुळे त्याच्यावर मात करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना नसावा, अशी दुसरी बाजू मांडली जाते.
- ★ राष्ट्रपतीपदाला फारसे अधिकार नाहीत आणि त्या पदावरील व्यक्तीने राजकीय सत्तास्पर्धेच्या बाहेर राहावे, या मर्यादांचे उल्लंघन झाले की राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान यांच्यातील संबंध संशयाचे, स्पर्धेचे किंवा तणावाचे बनू शकतात.

स्वर्य-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

(अ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तरे द्या.

(१) राष्ट्रपतींचे दोन महत्त्वाचे अधिकार कोणते ?

(२) मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक राहील असे केव्हा ठरवण्यात आले ?

१.२.७ मंत्रिमंडळ - विधिमंडळ संबंध

संसदीय पद्धतीत मंत्रिमंडळ आणि विधिमंडळ यांचे संबंध परस्परावलंबी असतात. विधिमंडळाचा पाठिंबा असल्याशिवाय मंत्रिमंडळ अस्तित्वात राहू शकत नाही आणि कोणतेच मंत्रिमंडळ राहू शकले नाही तर विधिमंडळच बरखास्त होऊन नव्या निवडणुका घ्याव्या लागतात. शिवाय मंत्रिमंडळ आपल्या सोयीप्रमाणे मुदतीपूर्वीच विधिमंडळ बरखास्त करू शकते.

मंत्रिमंडळ आणि विधिमंडळ यांची परस्परसंलग्नता हे संसदीय पद्धतीचे मुख्य वैशिष्ट्य असते.

या पद्धतीत विधिमंडळाचे मंत्रिमंडळावर नियंत्रण असावे असे अपेक्षित असते. हे नियंत्रण कंशा प्रकारचे असते ते आता पाहू.

लोकसभेत बहुमत असल्याशिवाय मंत्रिमंडळ अधिकारावर राहूच शकत नाही. त्यामुळे मंत्रिमंडळाची धोरणे किंवा कारभार असमाधानकारक वाटला तर लोकसभेत अविश्वासाचा ठराव मांडला जाऊ शकतो. हा ठराव संमत झाला तर मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो. १९७९ मध्ये मोरारजी देसाई मंत्रिमंडळाविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव आला तेव्हा तो संमत होणार हे पाहून मंत्रिमंडळाने आधीच राजीनामा देऊन टाकला. १९९० मध्ये विश्वनाथ प्रताप सिंग यांनी आपल्या मंत्रिमंडळावरील विश्वासदर्शक ठराव नामंजूर झाल्यावर (म्हणजेच लोकसभेने अविश्वास व्यक्त केल्यावर) राजीनामा दिला. अशा प्रकारे मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचे टोकाचे आणि प्रभावी हत्यार म्हणून विरोधी पक्ष अविश्वासाचा ठराव हा मार्ग वापरतात. पण असा ठराव काही वारंवार मांडला जात नाही आणि दावेळी तो संमतही होत नाही. मात्र मंत्रिमंडळावर नियमित नियंत्रण ठेवण्याचेही अनेक मार्ग असतात. प्रश्न विचारून, चर्चा उपस्थित करून, आर्थिक तरतुदी मान्य करून विधिमंडळ नियंत्रण ठेवू शकते. त्यांचा तपशीलवार अभ्यास आपण पुढील घटकात करणार आहोतच. एकूण मंत्रिमंडळाची धोरणे आणि कारभार यांची चिकित्सा करून, त्यात दुरुस्त्या सुचवून, त्यातील उणिवा दाखवून विधिमंडळ मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवते.

मात्र सर्वसामान्यपणे मंत्रिमंडळाला लोकसभेत बहुमत असतेच. पंतप्रधानांचे आणि मंत्र्यांचे आपल्या पक्षावर आणि पक्षाच्या खासदारांवर वर्चस्वही असते. त्यामुळे स्वपक्षीयांचा हमखास पाठिंबां त्यांना मिळतो. या पाठिंब्याच्या जोरावर आपली सर्व धोरणे, ठराव वगैरे विधिमंडळात संमत करून घेणे पंतप्रधानांना शक्य होते. पक्षाशिस्तीमुळे सर्व खासदार आपल्या पक्षाच्या मंत्रिमंडळाला पाठिंबा देतात. शिवाय पंतप्रधानांचे पक्षावर वर्चस्व असते. त्यामुळे पुढील निवडणुकीत उमेदवारी मिळावी, पक्षातील पद मिळावे, मंत्रिपद मिळावे या दृष्टीने पंतप्रधानांची मर्जी राखण्याचा प्रयत्नच त्यांच्या पक्षाचे बहुसंख्य खासदार करतात. त्यामुळे विरोधकांनी किंतीही टीका केली तरी स्वपक्षीयांच्या पाठिंब्यावर मंत्रिमंडळ कारभार चालवू शकते. महत्वाच्या राष्ट्रीय प्रश्नांवर पंतप्रधान व मंत्र्यांनी विरोधी नेत्यांशी चर्चा करून एकमत निर्माण करण्याचे प्रयत्नही अनेकवेळा केले जातात. अशा वेळी सर्व पक्षांचे म्हणणे लक्षात घेऊन सर्वसंमत धोरण ठरवले जाते. पक्षांतरबंदीची घटना दुरुस्ती अशा प्रकारे सर्व संमतीने केली गेली होती. याचा अर्थ मंत्रिमंडळाचे विधिमंडळाशी असणारे संबंध सतत संघर्षाचिच असतील असे नाही. चर्चेने आणि परस्परसामंजस्याने दोघांनी मिळून देशाचा कारभार बघावा अशी या पद्धतीमागील कल्पना आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

(अ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) मंत्रिमंडळ आणि विधिमंडळाचे परस्परावलंबित्व थोडक्यात स्पष्ट करा.

(२) मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण करण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग कोणता ? एका वाक्यात उत्तर द्या.

१.२.८ पंतप्रधानांचे स्थान

आपल्या देशाच्या कार्यकारिणीचे काम कसे चालते हे आपण पाहिले. त्यावरून एक मुद्दा अगदी ठळकपणे स्पष्ट होतो तो म्हणजे आपल्या कार्यकारिणीतील पंतप्रधानांचे अनन्यसाधारण स्थान. राज्यकर्त्या पक्षाचे नेते या नात्याने पंतप्रधानांच्या हाती भरपूर सत्ता एकवटते. घटनेनेही या पदाला विशेष स्थान दिले आहे. शिवाय संकेत आणि परस्परांच्याद्वारे ही पंतप्रधानांना अनेक अधिकार प्राप्त होतात. सान्या देशाच्या धोरणांना पंतप्रधान दिशा देऊ शकतात. स्वपक्षीय खासदारांवरील त्यांच्या वर्चस्वामुळे देशाच्या राजकारणाला पंतप्रधान कलाटणी देऊ शकतात.

गेल्या चार दशकांच्या अनुभवांवरून पंतप्रधानांवरील व्यक्तीकडे अफाट सत्ता एकवटल्याचे दिसते. संसदीय पद्धत असलेल्या इतर देशांमध्ये ही कमी अधिक प्रमाणात पंतप्रधानपदाचे प्रस्थ निर्माण झालेले दिसते. भारतात असे घडण्यामार्गे काही खास कारणे ही आहेत. एक म्हणजे दूरचित्रवाणीसारख्या संपर्क माध्यमांमुळे नेत्याची प्रतिमा सतत जनमानसावर ठसते. पंतप्रधानांना प्रसिद्धी मिळत राहते. त्या पदाभोवती प्रसिद्धीमुळे प्रतिष्ठेचे वलय निर्माण होते. त्यातच आपल्या देशात दीर्घकाळ एकाच पक्षाचे वर्चस्व राहिले आहे. एकीकडे लोकसभेतील बहुमताची हमी होती, तर दुसरीकडे समर्थ प्रतिस्पर्धी सतेचा अभाव होता. अगदी आता आतापर्यंत राज्यकर्त्या काँग्रेसपक्षात पंतप्रधानपदावरील नेत्याला आव्हान देणारे, त्याच्याशी स्पर्धा करणारे इतर नेते अभावानेच आढळतात. इतर विरोधी पक्षही फारसे सुसंघटीत नसल्याने पंतप्रधानांना आव्हान देणारी प्रतिस्पर्धी शक्तीच अनेक वेळा अस्तित्वात नसते. त्यातच नेत्याविषयी अतोनात निष्ठा आणि भवितव्य बालगण्याच्या भारतीय स्वभावामुळे पंतप्रधानपदावरील नेत्यांना पाठबळ मिळत गेले. या सर्व पाश्वभूमीवर आपल्या लोकप्रियतेचा आणि पंक्षातर्गत ताकदीचा पुरेपूर उपयोग करून आपले स्थान पक्के करण्यात पंतप्रधानपदावरील अनेक नेते यशस्वी झाले. त्यामुळे या पद्धतीमागील कल्पना सत्ताकेंद्रही बनलेले दिसते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-८

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) पंतप्रधानपद महत्वाचे बनण्याची चार कारणे सांगा.

१.२.९ घटकराज्यांतील कार्यकारिणी

संपूर्ण देशाच्या कार्यकारिणीचा अभ्यास आपण केला. आपल्या देशात जी विविध घटकराज्ये आहेत त्यांचे शासन कशा प्रकारचे राहील हेही घटनेने ठरवून दिले आहे. त्याप्रमाणे प्रत्येक घटकराज्याला स्वतःची वेगळी शासनयंत्रणा असते. घटकराज्यांच्या कार्यकारिणीची वैशिष्ट्ये आता थोडक्यात पाहू.

घटकराज्यांची कार्यकारिणी ही संसदीय पद्धतीचीच असते.

मंत्रिमंडळाचा प्रमुख मुख्यमंत्री असतो. तो विधानसभेतील बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता असतो. विधानसभेत बहुमत असेपर्यंत तो व त्याचे मंत्रिमंडळ सत्तेवर राहते. राज्यपाल हा घटकराज्याचा घटनात्मक प्रमुख असतो. औपचारिकपणे तो मुख्यमंत्री व इतर मंत्र्यांची नेमणूक करतो. बहुतेक बाबतीत मुख्यमंत्री आणि मंत्रीची सर्व निर्णय घेतात. म्हणजे राज्याचा कारभार, प्रशासन, धोरणे ठरवणे या सर्व जबाबदाऱ्या मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ यांच्याकडे च सोपवलेल्या असतात. राज्यपालपदाची निवडणूक होत नाही. राज्यपालांची नेमणूक राष्ट्रपतींकडून केली जाते. राज्यपालांना आपल्या राज्यघटनेने बरेच अधिकार दिलेले आहेत. प्रत्यक्ष कारभार जरी मंत्रिमंडळ पाहत असले तरी राज्यातील परिस्थितीबद्दलचे अहवाल राष्ट्रपतींना पाठवण्याचे काम राज्यपालांचे असते. राज्यात घटनात्मक यंत्रणा कोलमडली आहे असे वाटल्यास राज्यपाल राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस करू शकतात. राष्ट्रपती राजवटीच्या काळात मंत्रिमंडळ बडतर्फ करून स्वतः राज्यपाल सगळा कारभार पाहतात. या काळात राज्यपालांकडे सर्व शासकीय सत्ता एकवटलेली असते. तसेच इतर वेळीही राज्यपालांना योग्य वाटल्यास ते आपल्या विवेकबुद्धीला अनुसरून स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकतात.

साधारणपणे राज्यपालांनी मंत्रिमंडळाचा सळा मानावा असा संकेत असला तरी तसे स्पष्ट बंधन राज्यपालांवर नाही. उलट घटनेने त्यांना विवेकबुद्धीने वागण्याचा अधिकार दिलेला आहे.

राज्यपालांच्या या अधिकारामुळे राज्यपाल आणि मंत्रिमंडळ यांच्यात तणाव निर्माण होऊ शकतात. त्यातच राज्यपाल निवडून आलेले नसतात, तर मंत्रिमंडळाला बहुमताचा

पाठिंबा असतो. त्यामुळे राज्यपालपद हे अनेक वेळा वादग्रस्त, बनते. त्यातच राज्यपालांची नेमणूक करणारे केंद्र सरकार आणि घटक राज्यातील सरकार भिन्नपक्षीय असतील तर या वादाला राजकीय स्वरूप प्राप्त होते. राज्यपाल केंद्राच्या पाठिंब्याने राज्यात हस्तक्षेप करतात असा आक्षेपही घेतला जातो. राज्यपालपदाचे अधिकार आणि राज्यपालांचे विवेकाधिकार निश्चित आणि सुस्पष्ट असावेत, म्हणजे या पदाविषयीचे वाद कमी होतील असे सुचवले जाते. राज्यपाल म्हणून कोणाला नेमावे याबद्दल नियम नाहीत. त्यामुळे बन्याच वेळा निवृत्त सरकारी व लष्करी अधिकारी आणि वृद्ध किंवा पराभूत राजकारणी किंवा सत्ताधारी पक्षाच्या विश्वासातील व्यक्ती अशांची राज्यपालपदी नेमणूक होते. राज्यपाल हे ज्येष्ठ, अनुभवी, निःपक्षपाती असावेत, शक्यतो सक्रिय राजकारणातील नसावेत वैगैरे मागण्या या संदर्भात केल्या जातात. राज्यपालपदाविषयीचा वाद हा मुळात केंद्र-राज्यसंबंधांच्या वादाचा एक भाग आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-९

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) घटकराज्यांच्या कार्यकारिणीची रचना कशी असते ?

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१) देशाचा कारभार चालवणाऱ्या नोकरदार यंत्रणेवर देखरेख ठेवून धोरणे आखणाऱ्या उच्चपदस्थ मंडळाला कार्यकारिणी असे म्हणतात. बहुतेक सर्व आधुनिक लोकशाही देशांमध्ये ही कार्यकारिणी जनतेने प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे निवडून दिलेली असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) भारताच्या कार्यकारिणीचे स्वरूप राज्यघटनेने ठरवून दिले आहे.

(२) भारताची कार्यकारिणी संसदीय पद्धतीची आहे.

(३) राष्ट्रपती व पंतप्रधान हे भारताच्या कार्यकारिणीचे दोन मुख्य घटक आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (१) राष्ट्रपतीपद हे भारतातील सर्वोच्च पद आहे.
- (२) लोकांनी निवडून दिलेले सर्व खासदार आणि आमदार राष्ट्रपतींची निवड करतात.
- (३) राष्ट्रपतींची मुदत पाच वर्षांची असते.
- (४) पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांच्या सल्ल्याने राष्ट्रपती देशाचा कारभार चालवतात.
- (५) लोकसभेत बहुमत असलेल्या पक्षाच्या किंवा आघाडीच्या नेत्याची राष्ट्रपती पंतप्रधानपदावर नेमणूक करतात.
- (६) मंत्रिमंडळाचा सल्ला योग्य नाही असे वाटल्यास राष्ट्रपती तो सल्ला पुनर्विचारासाठी मंत्रिमंडळाकडे परत पाठवू शकतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (अ) (१) मंत्रिमंडळाच्या प्रत्येक निर्णयाला सर्व मंत्र्यांनी पाठिंबा द्यायचा असतो व न पटणाच्या निर्णयावर मंत्री जाहीरपणे टीका करू शकत नाहीत. तीव्र मतभेद असेल तर तो मंत्री राजीनामा देऊ शकतो.
- (२) 'सामूहिक जबाबदारीचे तत्व' हे मंत्रिमंडळाच्या कामकाजाचे महत्वाचे सूत्र असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

- (अ) (१) मंत्रिमंडळाची जडणघडण ही पूर्णतः पंतप्रधानांच्या अखत्यारातील बाब असते. मंत्र्यांची निवड, खातेवाटप, त्यांचा दर्जा ठरवणे, खातेबदल, मंत्र्यांचा राजीनामा मागणे या सर्व गोष्टी पंतप्रधानच ठरवत असतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

- (अ) (१) मंत्रिमंडळाचा सल्ला पुनर्विचारासाठी परत पाठविणे आणि मंत्रिमंडळाकडून सर्व महत्वाची माहिती मिळवणे हे राष्ट्रपतींचे दोन महत्वाचे अधिकार होत.
- (२) मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक राहील, असे १९७६ मध्ये घटना दुरुस्ती करून ठरवण्यात आले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

- (अ) (१) मंत्रिमंडळ स्थापन होणे शक्य नसेल तर विधिमंडळ बरखास्त करून निवडणुका घेतल्या जातात तर विधिमंडळाचे बहुमत असल्याशिवाय मंत्रिमंडळ अस्तित्वात राहू शकत नाही. अशा प्रकारे दोन्ही एकमेकांवर अवलंबून असतात.
- (२) अविश्वासाचा ठराव मांडणे हा मंत्रिमंडळाचा नियंत्रण करण्याचा सर्वांत प्रभावी मार्ग असतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-८

- (अ) (१) लोकसभेतील बहुमताची हमी.
- (२) संपर्कमाध्यमांमधून मिळणारी प्रसिद्धी.
- (३) नेतृत्वासाठीच्या स्पर्धेचा अभाव आणि
- (४) व्यक्तिपूजेची प्रवृत्ती ही पंतप्रधानपद महत्वाचे बनण्याची चार कारणे होत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-९

- (अ) (१) राष्ट्रपतींनी नेमलेला राज्यपाल आणि बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता असलेला मुख्यमंत्री व त्याचे मंत्रिमंडळ यांनी मिळून घटकराज्याची कार्यकारिणी बनते.

१.४ सारांश

देशाचा कारभार पाहणारी यंत्रणा म्हणजे कार्यकारिणी. आपल्या देशाच्या कार्यकारिणीची रचना व कार्ये यांचा अभ्यास आपण या घटकात केला. राष्ट्रपती हा देशाचा प्रमुख असतो. पण त्याचे पद औपचारिक असते. पंतप्रधानांच्या सल्ल्याने राष्ट्रपती आपले सर्व अधिकार वापरतात. कारभाराची खरी सत्ता पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांच्याकडे असते. हे सर्वज्ञ बहुमतवाल्या पक्षाचे नेते असतात. पंतप्रधान हा त्यातील मुख्य नेता असतो. तोच मंत्र्यांची निवड करतो. सर्व महत्वाची धोरणे पंतप्रधानच ठरवतो. मंत्रिमंडळावर त्याचे पूर्ण वर्चस्व असते. संसदीय पद्धतीत विधिमंडळाचे मंत्रिमंडळावर नियंत्रण असते. मंत्रिमंडळ धोरणे आखते. पण विधिमंडळाच्या संमतीशिवाय ती अमलात आणता नेता नाहीत. मंत्रिमंडळाचा कारभार व धोरणे यांचे मूल्यमापन विधिमंडळ सतत करत असते. मंत्रिमंडळाची कामगिरी असमाधानकारक वाटल्यास विधिमंडळ

समिती भरपूर चर्चा करते, सर्व संबंधित कागदपत्रे तपासते आणि आपला अहवाल संसदेला सादर करते. त्या अहवालाच्या आधारे इतर सभासदांना मंत्रिमंडळाच्या कारभाराची जास्त स्पष्ट कल्पना येऊ शकते. विविध सरकारी खात्यांचे खर्च तपासणारी व निधीचा योग्य वापर झाला आहे की नाही हे पाहणारी लोकलेखा समिती, खात्यांच्या खर्चाचे अंदाज तपासणारी अंदाज समिती, सार्वजनिक उद्योगांच्या कारभाराचे मूल्यमापन करणारी सार्वजनिक उद्योग समिती अशा समित्या असतात. शिवाय एखादी चौकशी करण्यासाठी किंवा एखाद्या विधेयकावर चर्चा करण्यासाठीही विशेष समित्या नेमल्या जातात. या समित्यांमुळे विधिमंडळाचे चर्चा आणि मूल्यमापनाचे काम अधिक प्रभावीपणे होऊ शकते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) संसदेची तीन महत्वाची कामे सांगा.
- (२) ‘लोकलेखा समिती’ विषयी सुमारे चार ओळींतं माहिती लिहा.

२.२.६ विधिमंडळ - कार्यकारिणी संबंध

आपण संसदीय पद्धत स्वीकारलेली आहे. या पद्धतीत विधिमंडळाला कार्यकारिणीचे प्रभावीपणे नियंत्रण करता येते. त्यासाठी विधिमंडळ अनेक मार्गांचा अवलंब करू शकते.

मंत्रिमंडळाच्या कार्यक्षमतेबद्दल विधिमंडळ पूर्णपणे असमाधानी असेल किंवा विधिमंडळाला कार्यकारिणीची धोरणे अजिबात मान्य नसतील तर अविश्वासाच्या ठरावाद्वारे मंत्रिमंडळ पदच्युत करता येते. या खेरीज इतरही मार्गांनी विधिमंडळ नियंत्रण ठेवू शकते.

विधिमंडळाचे कामकाज जेव्हा चालू असते तेव्हा रोज कामाचा काही वेळ ‘प्रश्नोत्तरा’ साठी राखून ठेवलेला असतो. सभासदांनी आधी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे या वेळात मंत्री सादर करतात. सभासदांचा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार फार महत्वाचा आहे. कारभाराविषयी आणि धोरणाविषयीचे प्रश्न सभासद विचारू शकतात. सभासदांनी विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर देणे मंत्रिमंडळावर बंधनकारक असते. या प्रश्नोत्तरांच्या निमित्ताने सरकारी धोरणातील त्रुटी, दोष किंवा विसंगती दाखवून देता येतात. आपल्या धोरणांचे पुरेसे समर्थन देणे सरकारला भाग पडते. या प्रश्नोत्तरांद्वारे सभासद मंत्रिमंडळाचे मूल्यमापन करतात. सरकारवर टीका करण्यासही या निमित्ताने वाव मिळतो. अधिवेशनाच्या काळात रोज अशा प्रश्नांचा तास असल्यामुळे मंत्रिमंडळावर सातत्याने नियंत्रण राहू शकते. या खेरीज अत्यंत महत्वाच्या विषयावर किंवा एखाद्या घटनेच्या संदर्भात ‘लक्ष्यवेधी सूचना’ मांडून सभासद त्या विषयावर चर्चा घडवून आणू

शकतात. एखाद्या गंभीर घटनेच्या संदर्भात किंवा मंत्रिमंडळाच्या कारभाराविषयक उणिवेच्या संदर्भात ‘तहकुबी सूचना’ मांडता येते. सभागृहाचे कामकाज स्थगित करावे अशी ही सूचना असते. ती जरी संमत झाली नाही तरी त्या निमित्ताने सभासदांना चर्चा करण्याची संधी मिळते. या सर्व मार्गांनी सभासद मंत्रिमंडळावर प्रभावीपणे अंकुश ठेवू शकतात.

सभागृहाला टाळून, चुकवून मंत्रिमंडळाला काहीही करता येत नाही.

आर्थिक बाबींमध्येही संसद मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण करते. संसदेच्या संमतीशिवाय नवे कर लावता येत नाहीत की नव्या योजनांसाठी खर्चाची तरतूद करता येत नाही. आर्थिक तरतुदीविषयीच्या चर्चेच्या निमित्ताने मंत्रिमंडळाची आर्थिक धोरणे, आर्थिक कारभार यांची सविस्तर चिकित्सा संसदेला करता येते. त्याशिवाय अंदाजसमिती आणि लोकलेखा समिती या समित्याही मंत्रिमंडळाच्या अर्थव्यवहारांची चिकित्सा करतात. मंत्रिमंडळ दरवर्षाचा जो अर्थसंकल्प मांडते त्यावरही सर्वांगांनी चर्चा होते. त्यात केवळ धोरणांचीच चर्चा होत नाही तर प्रत्येक खात्याच्या कारभाराची तपासणीही होते.

या सर्व तपशिलांवरून संसद मंत्रिमंडळाच्या कारभारावर कसे लक्ष ठेवते ते तुमच्या लक्षात येईल. मात्र याची दुसरी बाजूही आहे. आपण मागच्या घटकात त्याचा उल्लेखही केला आहे. बहुमत असलेल्या पक्षाचे नेते संसदेला जास्त सहजगत्या सामोरे जाऊ शकतात. अविश्वास ठराव, तहकुबी सूचना, इत्यादी संमत होणार नाही याची त्यांना खात्री असते. त्यामुळे राज्यकर्ता पक्षातील शिस्तीमुळे संसदीय नियंत्रणात ढिलाई येऊ शकते. पक्षावर पकड असलेल्या आणि भरपूर लोकप्रियता असलेल्या नेत्याच्या कारभारावर स्वपक्षीयांकून फारशी टीका केली जात नाही.

विधिमंडळ आणि कार्यकारिणी यांच्या संबंधांचे स्वरूप आपण पाहिले. या संबंधांमुळे काही वेळा विधिमंडळ आणि कार्यकारिणी यांच्यात तीव्र संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. कार्यकारी सत्ता मंत्रिमंडळाच्या हाती असल्यामुळे मंत्रिमंडळ जास्त प्रभावी असल्याचे चित्र दिसते. शिवाय पंतप्रधानपदावरील नेत्याच्या सामर्थ्यामुळेही ते पद अधिक लोकप्रिय आणि प्रतिष्ठेचे बनते.

अशा परिस्थितीतही संसदीय पद्धतीतील विधिमंडळाचे महत्व विसरून चालणार नाही.

कार्यकारी सत्तेचा गैरवापर होणे शक्य असते. म्हणूनच तिच्यावर संसदेचे नियंत्रण ठेवण्याची पद्धत आपण स्वीकारली आहे. संसद ही लोकांच्या इच्छा आणि आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणून कार्यकारिणीपेक्षा ती श्रेष्ठ मानली जाते. राजकारणाच्या धकाधकीत अनेक संघर्ष झाले तरी आतापर्यंतच्या पंतप्रधानांनी नेहमीच संसदेचे श्रेष्ठत्व मान्य केले आहे.

संसदेतील चर्चा मोकळेपणाने आणि निर्भयपणे होतात. त्या चर्चामध्ये आरोपप्रत्यारोपही होतात. पण खुलेपणाने टीका होते आणि मंत्रिमंडळाला ती टीका सहन करावी लागते. संसदेतील विरोधी पक्षांना विश्वासात घेऊन अनेकवेळा महत्वाचे निर्णय घेतले जातात; घटना दुरुस्त्याचे प्रस्ताव तयार केले जातात. प्रशासनातील गैरकारभाराच्या अनेक प्रकारांना संसदेने वाचा फोडली आहे; काही प्रसंगी त्यांची चौकशीही केली आहे. तेव्हा सैद्धान्तिकदृष्ट्या संसदेचे श्रेष्ठत्व निःसंशय आहे, व्यवहारात संसद आणि कार्यकारिणी यांच्या संबंधांत वेळेवेळी चढूतार आढळतात. राजीव गांधी पंतप्रधान असताना प्रारंभी मंत्रिमंडळ-संसद संबंध सलोख्याचे व विश्वासाचे होते. तर त्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात शेवटी हे संबंध संघर्षाचे होते. पंतप्रधान-संसद संबंधांचे व्यावहारिक स्वरूप पंतप्रधानपदी असणाऱ्या नेत्याचे कौशल्य व सामर्थ्य यांवरही अबलंबून असते. त्या कार्यकारिणाला कामकाज सांभाळण्यासाठी संसदेचे सहकार्य मिळवावेच लागते आणि बहुमत गमावल्यास राजीनामा द्यावा लागतो हा अनुभव संसदेच्या स्थानाचे महत्व दाखवून देण्यास पुरेसा आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण करण्याचे कोणते मार्ग विधिमंडळ वापरू शकते? तीन ते चार ओळींत सांगा.

२.२.७ विधिमंडळ-न्यायमंडळ संबंध

विधिमंडळाकडे कायदे करण्याचा अधिकार आहे तर न्यायसंस्था त्या कायद्यांचा व राज्यघटनेचा अर्थ लावते.

न्यायसंस्थेच्या या अधिकारामुळे संसदेच्या न्यायसंस्थेशी संबंध येतो. संसद आणि न्यायमंडळ यांच्या अधिकाराचे क्षेत्र घटनेने ठरवून दिले असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात या दोहोंमध्ये परस्परांच्या अधिकाराविषयी मतभेद होतात. भारताच्या राजकीय व्यवहारात असे प्रसंग यापूर्वी काही वेळा घडल्याचे आढळते. त्यांचा थोडक्यात आढावा घेऊ.

आपल्या राज्यघटनेने मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाची जबाबदारी न्यायमंडळावर सोपवली आहे. संसदेच्या एखाद्या कायद्यामुळे नागरिकांच्या एखाद्या मूलभूत हक्कावर गदा येत असेल तर सर्वोच्च न्यायालय तो कायदा रद्दबाबत ठरवू शकते. या व्यवस्थेतून काही वेळा मतभेद उद्भवतात.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताच्या संसदेने संपत्तीचे योग्य वाटप व्हावे आणि विशेषत: जमीनमालकीचे वाटप न्याय

पद्धतीने व्हावे म्हणून जमीनसुधारणाविषयक व इतरही प्रागतिक कायदे करण्यावर भर दिला. सामाजिक न्याय, समाजवादी धैर्याची समाजरचना ही उद्दिष्टे डोळ्यांपुढे ठेवून संसदेने असे कायदे केले पण त्यासाठी खाजगी मालकीवर काही निर्बंध घालणे क्रमप्राप्त होते आणि खाजगी मालमत्ता हा तर मूलभूत अधिकार होता. म्हणजे आपल्या धोरणांच्या पूर्तेसाठी या अधिकाराला मुरड घालणे भाग होते. न्यायालयाने अशी भूमिका घेतली की योग्य ती धोरणे ठरवू ती राबवणे हा संसदेचा अधिकार आहे हे खेरे, पण अशी धोरणे राबवताना मूलभूत अधिकारांना धक्का पोहोचता कामा नये. संसदेने हा निर्णय मान्य करून या पेचप्रसंगातून मार्ग काढला. मालमत्तेचा मूलभूत अधिकार मर्यादित करणारी घटना दुरुस्तीच संसदेने करून टाकली.

घटना दुरुस्तीचा अधिकार संसदेकडे असतो हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. त्याआधारे संसदेने मालमत्तेच्या मूलभूत अधिकाराला मर्यादा घालण्याचा अधिकार स्वतःकडे घेतला. प्रारंभी बरीच वर्षे न्यायालयाने ही घटना दुरुस्ती मान्य केली. म्हणजेच -

घटना दुरुस्ती करून संसद मूलभूत अधिकारांचे नियमन करू शकते हे न्यायालयाने मान्य केले.

त्यामुळे पंडित नेहरू पंतप्रधान असताना संसद आणि न्यायमंडळ यांच्यातील मतभेद फारसे चिघळले नाहीत.

पण पुढे १९६७ मध्ये ही परिस्थिती बदलली. खाजगी मालमत्तेच्या अधिकारावर जास्त मर्यादा घालण्याचा संसदेने प्रयत्न केला तेव्हा वाद उद्भवला. या वेळी न्यायालयाने आपले आधीचे निर्णय बदलून जास्त काटेकोर भूमिका स्वीकारली. घटना दुरुस्तीच्या मागर्नीही मूलभूत अधिकारांवर मर्यादा घालता येणार नाही असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने १९६७ मध्ये दिला. म्हणजेच -

संसदेच्या घटना दुरुस्ती करण्याच्या अधिकारावरीही मर्यादा आहेत आणि घटना दुरुस्ती तापासण्याचा अधिकार न्यायमंडळाचा आहे असे सर्वोच्च न्यायालयाचे म्हणणे पडले.

त्यामुळे घटना दुरुस्त्या करून काही प्रागतिक धोरणे अंमलात आणणे तर अवघड झालेच पण संसदेला घटना दुरुस्ती करण्याचा अंतिम अधिकार का नसावा असा सैद्धान्तिक प्रश्नसुद्धा निर्माण झाला. १९६७ ते १९७३ पर्यंत हा वाद चालला होता. या काळात श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालीली मंत्रिमंडळ अधिकारावर होते. हा वाद केवळ सैद्धान्तिक राहिला नाही. संसद प्रागतिक कायदे करते आहे आणि न्यायमंडळ त्याला विरोध करते असे चित्र निर्माण झाले. त्यातच मुख्य वाद

मालमत्तेच्या अधिकारासंबंधाने असल्यामुळे खाजगी मालमत्तेचे पुरस्कर्ते विरुद्ध असेही स्वरूप त्या वादाला आले.

- ★ संसद ही भारतीय जनतेचे प्रतिनिधित्व करते तेव्हा तीच अंतिम असली पाहिजे या मताचा आग्रही पुरस्कार काँग्रेसखेरीज इतरही काही पक्षांनी, नेत्यांनी केला.
- ★ त्याउलट आपल्या देशात लिखित राज्यघटना हीच श्रेष्ठ आहे आणि तिचा अंतिम अर्थ लावण्याचा अधिकार न्यायमंडळाचाच असल्यामुळे संसदेच्या अधिकारावर मर्यादा येणारच अशी दुसरी बाजूही मांडली गेली.

सारांश, तात्कालिक मुद्यांखेरीज इतर अनेक प्रश्न या वादातून उद्भवले. संसद ही लोकनियुक्त असते तर न्यायाधीश कोणी निवडून दिलेले नसतात. मग चार-पाचशे लोकप्रतिनिधींचा निर्णय पाच-दहा न्यायाधीशच डावलतात हे कितपत योग्य आहे असा टोकाचा युक्तिवादही करण्यात आला.

पुढे १९७३ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या १९६७ च्या निर्णयात थोडा बदल केला. या वेळी न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, आपल्या राज्यघटनेची काही मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत आणि ती संसदेला घटना दुरुस्ती करूनही बदलता येणार नाहीत. म्हणजेच -

संसदेच्या घटना दुरुस्तीच्या अधिकारावर मर्यादा आहेत ही भूमिका कायमच राहिली. पण त्या मर्यादा न्यायालयाने थोड्या सैल केल्या.

मुख्य म्हणजे मालमत्तेचा अधिकार हे काही घटनेचे मूलभूत वैशिष्ट्य नाही असा निर्णय न्यायालयाने दिला. त्यामुळेच या अधिकारावर मर्यादा घालण्याचा संसदेचा मार्ग मोकळा झाल्यामुळे मूळ वादविषय मिटला. या निर्णयामुळे संसद आणि न्यायमंडळ यांच्यातील प्रत्यक्ष संघर्षाचा पेचप्रसंग मिटला.

असे असले तरी संसद श्रेष्ठ की न्यायमंडळ श्रेष्ठ हा प्रश्न अनिर्णितच राहिला. त्याचप्रमाणे घटना दुरुस्तीचा संसदेचा अधिकार अमर्याद आहे की नाही याला न्यायालयाने नकारार्थी उत्तरच दिले.

या सर्व वादाचे मुख्य कारण आपण स्वीकारलेल्या राज्यपद्धतीच्या वैशिष्ट्यांमध्येच सापडते.

संसदीय पद्धतीत संसदच निर्विवादपणे श्रेष्ठ असते. विशेषत: इंग्लंडमध्ये संसदेला सर्वश्रेष्ठत्वच प्राप्त झाले आहे. त्यातून संसदेच्या अंतिम श्रेष्ठत्वाचा म्हणजेच सार्वभौमत्वाचा विचारही उदयाला आला आहे. भारतात आपण संसदीय पद्धत स्वीकारल्यामुळे आपली संसदही सर्वश्रेष्ठच मानली पाहिजे असा अनेकांचा आग्रह आहे. पण त्यात काही अडचणी आहेत. एकत्र

आपल्या राज्यघटनेने संसदेचे अधिकार स्पष्टपणे सांगितले आहेत. म्हणजेच घटनेने दिलेल्या अधिकारांच्या पलीकडे संसद जाऊ शकत नाही. शिवाय घटक राज्यांना काही अधिकार असतात. त्यांच्यावर संसद कुरोडी करू शकत नाही. तसेच खुद न्यायमंडळाला कायद्यांची घटनात्मक वैधता तपासण्याचा अधिकार आहे. त्यामुळे संसदेला अंतिम श्रेष्ठत्व बहाल करता येईल का हा प्रश्नच आहे.

त्यातच १९७१ पासून १९७६ पर्यंतच्या काळातील राजकीय अनुभवानेही काही प्रश्न निर्माण केले. या काळात संसदेत काँग्रेसला फार मोठे बहुमत होते. म्हणजे घटना दुरुस्तीमुळा विरोधी पक्षांच्या सहकार्यांशिवाय करता येईल इतके बहुमत राज्यकर्त्या पक्षापाशी होते. या काळात राज्यकर्ता पक्ष आणि विरोधी पक्ष यांच्यातील संघर्षही तीव्र होत गेला. विरोधी पक्षांच्या म्हणण्याकडे पूर्णपणे दुरुक्ष करून काँग्रेसला कारभार करता आला. १९७५ मध्ये राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित करून मंत्रिमंडळाने अनेक अधिकार स्वतःकडे घेतले. संसदेतील बहुमतामुळे या कारवाईला संसदेची मान्यताही मिळाली. म्हणजे पक्क्या बहुमताच्या आधारे राज्यकर्ता पक्ष सतेचे भरपूर केंद्रीकरण करू शकतो आणि संसदीय श्रेष्ठत्वाच्या सिद्धान्ताचा आपल्या राजकीय हितासाठी उपयोग करून घेऊ शकतो हे या काळातील अनुभवाने दिसून आले. साहजिकच त्या पुढील काळात संसदेच्या अंतिम श्रेष्ठत्वाचा आग्रह फारसा धरला गेला नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाचा १९७३ चा निर्णय अद्यापही कायम असून त्यानुसार अपवादात्मक बाबतीत न्यायमंडळ घटना दुरुस्तीमुळा रद्दवातल ठरवू शकते:

मात्र असे प्रसंग गेल्या वीस वर्षांत न उद्भवल्यामुळे संसद-न्यायमंडळ संबंध फारसे वादग्रस्त बनलेले नाहीत. तसेच इतर बाबतीत संसद श्रेष्ठ असल्याची वस्तुस्थिती तत्वतः जरी सर्वांनी मान्य केली असली तरी व्यवहारात अनेक वेळा संसदेपेक्षा मंत्रिमंडळ वरचढ ठरते असाही अनुभव येतो. त्यामुळे संसदेच्या श्रेष्ठत्वाचा मुद्दा मुख्यतः सैद्धान्तिक पातळीवरच उत्तो.

विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यातील संबंधांना वरील सर्व वादांखेरीज आणखीही काही बाजू असू शकतात. विधिमंडळावर टीका करणे, त्याच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणे, त्याचा अपमान करणे, इत्यादी कृत्यांमुळे विधिमंडळाचा हक्कभंग होतो असे मानले जाते. असा हक्कभंग करणाऱ्यांना संबंधित विधिमंडळच शिक्षा करते. अशी शिक्षा झालेल्या व्यक्ती काही वेळा त्या शिक्षेविरुद्ध न्यायालयात दाद मागतात यातून संबंधित विधिमंडळे आणि न्यायमंडळ यांच्यात तणाव उत्पन्न होऊ शकतो. विधिमंडळाच्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याचा विधिमंडळाचा अधिकार आणि न्यायप्रक्रियेवर लक्ष ठेवण्याचा न्यायमंडळाचा अधिकार यांची सांगड कशी घालायची हा प्रश्न अजून अनुत्तरितच आहे.

पक्षांतरावर बंदी घालणारी घटना दुरुस्ती केली गेली तेव्हापासून पक्षांतर केले गेले की नाही याचा अंतिम निर्णय त्या-त्या विधिमंडळाच्या सभापतींवर सोपवला आहे. त्यानुसार वेळोवेळी सभापतींनी जे निर्णय दिले त्यांना न्यायालयात आव्हान दिले गेले आहे. काही प्रसंगी उच्च न्यायालयांनी सभापतींच्या निर्णयांना स्थगितीही दिलेली आहे. यातूनही विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्या संबंधांमध्ये तणाव निर्माण झाला असून या अशा प्रकारच्या सर्व प्रकरणांचा अजून अंतिम निर्णय झालेला नाही.

विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांचा संबंध येण्याचे आणऱ्यांनी एक कारण संभवते. ते म्हणजे एखाद्या न्यायाधिशाची गैरवर्तनाबद्दल चौकशी करून त्याला पदावरून दूर करण्याचा संसदेने प्रयत्न करणे. उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालयांचे न्यायाधीश यांना सहजासहजी पदच्युत करता येत नाही. फक्त संसदच त्यांच्या गैरवर्तनाची चौकशी करून योग्य वाटल्यास त्यांच्या बडतर्फीची शिफारस करू शकते. यालाच महाभियोगाची तरतूद म्हणतात. अलीकडे असा प्रसंग उद्भवला आणि स्वतंत्र भारतात तो प्रथमच निर्माण झाला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचे एक न्यायमूर्ती रामस्वामी यांच्याविरुद्ध काही आरोप असून त्यांच्याविरुद्ध महाभियोगाची (म्हणजे संसदीय चौकशीची) सूचना शंभर खासदारांनी दिली. त्याप्रमाणे चौकशी करण्यासाठी लोकसभेच्या सभापतींनी तीन न्यायाधिशांची एक समिती नेमली असून तिच्या अहवालाच्या आधारे संसद पुढील निर्णय घेणार आहे. दरम्यान या प्रकरणीही सर्वोच्च न्यायालयात खटला दाखल असून तो अनिर्णित आहे. न्यायाधिशांची चौकशी करून बडतर्फीची शिफारस करण्याचा अधिकार संसदेला घटनेनेच दिलेला असला तरी त्याचा यापूर्वी कधी वापर झालेला नाही.

विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांचे संबंध सलोख्याचे राहावेत म्हणून काही संकेत पाळले जातात. न्यायाधिशांवर विधिमंडळात व्यक्तिगत टीका, हेत्वारोप करू नयेत आणि न्यायालयांपुढील अनिर्णित प्रकरणी चर्चा करू नये असा संकेत आहे. त्याचप्रमाणे न्यायमंडळाचा निर्णय आदरपूर्वक स्वीकारण्याचीही प्रथा आहे. मात्र संसदेला घटना दुरुस्ती करून न्यायालयीन निर्णयावर मात करता येते. न्यायमंडळेही विधिमंडळाच्या कामकाजात सहसा हस्तक्षेप करत नाहीत. त्याचप्रमाणे राजकीय प्रश्न न्यायालयापुढे आल्यास त्यांच्या निव्वळ घटनात्मक बाजूखेरीज इतर बाजूमध्ये न्यायालयाने लक्ष घालूनये; राजकीय प्रश्न राजकीय प्रक्रियेवर सोपवावेत अशीही प्रथा आहे.

या दोन्ही संस्था भारताच्या राजकीय व्यवस्थेचा घटक असून दोहोंचे स्वतंत्र असे महत्त्व आणि स्थान आहे. त्यामुळे त्यांनी परस्परांविषयी आदाची भूमिका ठेवावी; एकमेकांच्या क्षेत्रात हस्तक्षेप करू नये असे मानले जाते. घटनात्मक

अधिकारांमुळे जेथे त्यांचा एकमेकांशी संबंध येतो तेथे काही तणाव निर्माण होणे स्वाभाविक असते. पण त्यातून या संस्थांचे महत्त्व आणि स्वातंत्र्य कमी होऊ नये अशा प्रकारचा समतोल त्यांनी आपसात राखणे आवश्यक असते. हा समतोल किती प्रमाणात राखला जातो यावर आपल्या राजकीय प्रक्रियेची प्रगल्भता अवलंबून असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

(अ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) विधिमंडळ - न्यायमंडळ संघर्षातील सर्वांत महत्त्वाचा मुद्दा कोणता ?
- (२) सर्वोच्च न्यायालयाने १९६७ व १९७३ मध्ये कोणते महत्त्वाचे निर्णय दिले ?

२.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) (१) भारताच्या विधिमंडळाला संसद म्हणतात.

- (२) लोकसभा व राज्यसभा अशी भरताच्या विधिमंडळाची दोन सभागृहे आहेत.
- (३) भारतात विधिमंडळाची 'द्विगृही पद्धत' स्वीकारली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) (१) लोकसभेत ५४५ निवडून आलेले सभासद असू शकतात.

- (२) लोकसभेची मुदत पाच वर्षांची असते ; पण त्याआधीही लोकसभा बरखास्त केली जाऊ शकते.
- (३) राज्यसभेच्या सभासदांची निवड विधानसभा सदस्यांकडून केली जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) (१) लोकसभा आणि राज्यसभा यांना बहुतेक बाबतीत सारखेच अधिकार असतात. अविश्वास ठाराव संमत करून मंत्रिमंडळ पदच्युत करण्याचा अधिकार मात्र फक्त लोकसभेलाच असतो.

स्वर्ण-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (अ) (१) कायदे करणे, घटना दुरुस्ती आणि मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण ही संसदेची तीन प्रमुख कार्ये होते.
- (२) लोकलेखा समिती ही संसदेची एक समिती असते. संसदेच्या सभासदांमधूनच या समितीचे सभासद निवडले जातात. मंजूर केलेला पैसा शासनाने कामासाठीच वापरला आहे की नाही, निधीचा योग्य वापर झाला आहे की नाही याची तपासणी ही समिती करते.

स्वर्ण-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

- (अ) (१) अविश्वासाचा ठराव, प्रश्नोत्तर, आर्थिक नियंत्रण, लक्षवेधी व तहकुबी सूचना, समित्यांद्वारे तपासणी, इत्यादी मार्गानी विधिमंडळ मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण करू शकते. चर्चामधील टीका, धोरणांना मान्यता देणे, खर्चाला मंजुरी असे मार्गी वापरता येतात.

स्वर्ण-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

- (अ) (१) संसदेला घटना दुरुस्ती करण्याचा अमर्याद अधिकार आहे की नाही, म्हणजेच संसद ही अंतिम व सर्वोच्च आहे की नाही हा संसद-न्यायमंडळ यांच्या संघर्षातील सर्वात महत्वाचा प्रश्न होता.
- (२) विधिमंडळाला घटना दुरुस्ती करण्याचे मर्यादित अधिकार असतात. घटना दुरुस्तीमुळे मूलभूत अधिकार धोक्यात येत असतील तर न्यायालय ती घटना दुरुस्ती रद्दबातल ठरवू शकते, असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने १९६७ मध्ये दिला, तर १९७३ मध्ये न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, भारताच्या राज्यघटनेची काही मूलभूत वैशिष्ट्ये असून ती घटना दुरुस्ती करूनही बदलता येणार नाहीत.

२.४ सारांश

भारताच्या विधिमंडळाची रचना व कार्ये यांचा अभ्यास आणण या घटकात केला. लोकसभा आणि राज्यसभा ही भारताच्या संसदेची दोन सभागृहे असतात. त्यांचे अधिकार बहुतेक बाबतीत सारखेच असले तरी अविश्वासाचा ठराव फक्त लोकसभाच मंजूर करू शकते. कायदे करणे, घटना दुरुस्ती करणे, धोरणांची चर्चा करणे आणि मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण करणे ही

संसदेची महत्वाची कार्ये असतात. सभागृहातील चर्चेद्वारे आणि काही समित्यांच्या मार्फत संसद जबाबदाच्या पार पाडते. अविश्वासाचा ठराव, चर्चा, प्रश्नोत्तर, लक्षवेधी आणि तहकुबी सूचना, अर्थसंकल्पास मान्यता अशा विविध मार्गानी विधिमंडळ कार्यकारिणीचे प्रभावीपणे नियंत्रण करू शकते. संसदीय पद्धतीत संसदेच्या विविध अधिकारांमुळे विधिमंडळाचा कार्यकारिणीवर वरचष्मा असू शकते. मात्र समर्थ नेतृत्व आणि पुरेसे बहुमत असलेले मंत्रिमंडळ संसदेशी बरोबरीचे नाते टिकवू शकते, प्रसंगी संसदेवरच वर्चस्व गाजवू शकते.

संसदेच्या अंतिम श्रेष्ठत्वाच्या प्रश्नावरून भारतात विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यात संघर्ष झाल्याचे दिसते. संसदेच्या कायदे करण्याच्या आणि घटना दुरुस्ती करण्याच्या अधिकाराना मर्यादा आहेत अशी न्यायमंडळाची भूमिका आहे; तर संसदीय पद्धतीत संसद सर्वोच्च असते असे काहीचे मत आहे. त्याशिवाय हक्कांबद्दल शिक्षा करण्याचा संसदेचा अधिकार, सभापतींचे अधिकार आणि न्यायाधिशांविरुद्ध महाभियोग चालवण्याचा प्रश्न या मुद्यांवरूनही विधिमंडळ - न्यायमंडळ संबंधांमध्ये तणाव उद्भवणे शक्य असते.

२.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) भारताच्या विधिमंडळाची रचना सांगा.
- (२) लोकसभा आणि राज्यसभा यांच्यांत मतभेद झाल्यास कोणती उपाययोजना केली जाते ?
- (३) द्विगृही पद्धतीमुळे होणारे लाभ सांगा.
- (४) लोकसभेच्या सभापतीपदाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- (५) विधिमंडळ मंत्रिमंडळावर नियंत्रण कसे ठेवते ?
- (६) विधिमंडळाच्या मंत्रिमंडळावरील नियंत्रणाच्या मर्यादा स्पष्ट करा.
- (७) संसदेच्या सर्वोच्च स्थानासंबंधांने विधिमंडळ - न्यायमंडळ संघर्षाचा आढावा घ्या.
- (८) भारताची संसद सर्वोच्च आहे काय ? का ?
- (९) विधिमंडळ-न्यायमंडळ तणावांची कारणे सांगा.

२.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) बाचल वि. मा. आणि गोळवलकर सं. म., भारतीय गणराज्य, तृ. आ., १९८७, सुविचार प्रकाशन, पुणे, पृ. २६६-२८४.
- (२) भोळे भा. ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, १९९०, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, पृ. ८१-९८.

घटक ३ : न्यायमंडळ

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ न्यायसंस्थेची कार्ये
  - ३.२.२ भारताचे न्यायमंडळ
  - ३.२.३ न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य
  - ३.२.४ भारताचे न्यायमंडळ : कार्ये व अधिकार
  - ३.२.५ न्यायमंडळाची भूमिका व तिच्या मर्यादा
- ३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.४ सारांश
- ३.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.६ क्षेत्रीय कार्य
- ३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-
न्यायमंडळ देशाच्या शासनव्यवहारातील महत्त्वाचे अंग
असते, त्याच्या कार्याचा आणि स्थानाचा अभ्यास आपल्याला
या घटकात करायचा आहे.

- ★ भारताच्या न्यायमंडळाचे स्वरूप आणि त्याची
कार्ये सांगता येतील.
- ★ न्यायमंडळाने निःपक्षपातीपणे आणि निर्भयपणे
काम करावे म्हणून काय व्यवस्था केली आहे ते
सांगता येईल.
- ★ लोकशाही संरक्षणाच्या संदर्भात आपले
न्यायमंडळ कोणती भूमिका बजावते त्याची
माहिती होईल.

३.१ प्रास्ताविक

शासनयंत्रणेच्या तीन अंगांपैकी न्यायमंडळ हे एक होय.
- न्यायमंडळाचा राजकीय प्रक्रियेशी काय संबंध,
असा प्रश्न तुम्हांला पडणे शक्य आहे.
- कारण न्यायालय म्हणजे आपापसातले कज्जे
सोडवून निर्णय देणारी यंत्रणा, असेच आपण समजत असतो.
पण खाजगी व्यक्तींमधील खटले सोडवण्याबरोबरच कायद्यांचा
अर्थ लावण्यासारखे महत्त्वाचे कामही न्यायमंडळ पार पाडते.
शिवाय देशाच्या राज्यघटनेच्या संरक्षणाची जबाबदारीही अनेक
देशांमध्ये न्यायमंडळावर सोपवलेली असते. त्यामुळे न्यायमंडळ
हे राजकीय प्रक्रियेचाच एक भाग बनते. म्हणून शासनसंस्थेच्या
अभ्यासात न्यायमंडळ ही एक महत्त्वाची संस्था अभ्यासावी
लागते.

आपल्या देशातील न्यायमंडळाचे स्वरूप आणि स्थान
तसेच न्यायमंडळाची आतापर्यंतची भूमिका यांचा अभ्यास या
घटकात आपल्याला करायचा आहे.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ न्यायसंस्थेची कार्ये

ढोबळ अर्थने न्यायमंडळ न्यायदानाचे कार्य करत असते.
न्यायदान म्हणजे कायद्याच्या आधारे दोन व्यक्ती किंवा संस्था
यांच्यातील तंटा सोडवणे. त्याचबरोबर सर्व नागरिकांना
कायद्यासमोर एकसारखीच वागणूक मिळते की नाही हे पाहणे.
ैतिहासिक न्यायाचा विचार करून निर्णय देणे ही सुद्धा न्यायालयाची
जबाबदारी असते. व्यक्ती आणि राज्यसंस्था यांच्यात संघर्ष
उद्भवला तरी न्यायमंडळाचे स्थान महत्त्वाचे ठरते. राज्यसंस्थेचे
कायदे अमानुष, अन्याय नाहीत ना हे न्यायसंस्था तपासू शकते.
राज्यसंस्थेच्या आतिरिकाविरुद्ध आणि लहरी कारभारविरुद्धही
न्यायालयाकडे दाद मागता येते. खुद राज्यसंस्थेच्या अंतर्गत
विविध यंत्रणांमधील कायदेविषयक तंटे न्यायालयच सोडवते.

ज्या देशांमध्ये केंद्र सरकार आणि प्रदेशांची वेगळी राज्यसरकारे असतात तिथे केंद्र सरकार आणि प्रदेशांची राज्यसरकारे यांच्यातील कायदेविषयक मतभेद सोडवण्याची जबाबदारीही न्यायसंस्थेची असते. या राजकीय स्वरूपाच्या जबाबदाच्यांमुळे न्यायसंस्था ही शासनाची महत्वाची यंत्रणा बनते. न्यायमंडळावरील या महत्वाच्या जबाबदाच्यांमुळे आपण न्यायमंडळाकडून निःपक्षपातीपणाची अपेक्षा करतो. न्यायमंडळ हा खेरेतर राजकीय प्रक्रियेचाच एक घटक असतो. पण तरीही त्याने पक्षीय आणि सत्तेच्या राजकारणापासून म्हणजेच गटबाजीपासून दूर राहावे अशी सर्वांचीच अपेक्षा असते.

न्यायमंडळाच्या निःपक्षपाती आणि बिगरराजकीय स्वरूपामुळे नागरिकांना या संस्थेविषयी आदर आणि विश्वास वाटतो. राजकीय स्वार्थ आणि स्पर्धी यांच्यामुळे विधिमंडळ एकवेळ जनहित विसरेल पण सचोटीने न्यायमंडळ मात्र जनहित जोपासेल असा विश्वास खूप लोकांना वाटत असतो. या विश्वासातूनच न्यायमंडळाचे महत्व पुरेसे स्पष्ट होते.

भारताच्या राज्यघटनेने न्यायमंडळावर महत्वाची भूमिका सोपवली असून आपल्या न्यायसंस्थेनेही गेल्या चालीस एक वर्षांत देशाच्या राजकीय प्रक्रियेत महत्वाचे कार्य पार पाडले आहे. आपल्या न्यायमंडळाच्या या कार्याचा परिचय आता आपण करून घेऊ.

३.२.२ भारताचे न्यायमंडळ

आपल्या देशाचे एक सर्वोच्च न्यायालय आहे, ते दिल्ली येथे आहे. त्याखेरीज एकूण अठरा उच्च न्यायालये आहेत. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी जिल्हा न्यायालये असतात. सामान्य नागरिकांना न्याय मिळवण्यासाठी दूर जावे लागू नये म्हणून तालुका पातळीवर स्थानिक न्यायालये असतात. खालच्या न्यायालयातील निर्णय मान्य नसेल तर त्यावरील न्यायालयात अपील करता येते म्हणजेच दाद मागता येते. उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालय यांच्याकडे नागरिकांच्या अधिकारांच्या रक्षणाची जबाबदारी असते. त्यासाठी या न्यायालयांना खास अधिकारही दिलेले आहेत.

सर्वोच्च न्यायालयामध्ये सध्या सरन्यायाधिशांखेरीज पंचवीस न्यायाधीश नेमण्याची तरतूद आहे. उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधिशांची संख्या ठरवून दिलेली नाही. हे न्यायाधीश काहीवेळा एकत्र्याने तर काहीवेळा अनेक न्यायाधिशांचा एक गट मिळून खटल्यांची सुनावणी करतात. न्यायाधिशांची संख्या जास्त असेल तर न्यायालयीन कामाचे वाटप करून विलंब टाळता येतो.

सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधिशांची नेमणूक राष्ट्रपती करतात. नेमणूक करण्यापूर्वी सरन्यायाधिशांचा सल्ला घेतला जातो. उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधिशांची नेमणूकही राष्ट्रपतीच करतात. मात्र त्यापूर्वी राज्यपाल आणि उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश यांच्याशी सल्लामसलत केली जाते. मुख्य न्यायाधीश नेमताना भारताच्या सरन्यायाधिशांशी सल्लामसलत केली जाते. राष्ट्रपती या नेमणुका मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसारच करतात. त्यामुळे -

न्यायाधीश नेमताना त्यांची विचारसरणी, राजकीय कल यांचा विचार होणे क्रमप्राप्तच असते. मात्र सरन्यायाधीश किंवा मुख्य न्यायाधीश यांचा सल्ला मंत्रिमंडळाला विचारात घ्यावाच लागतो. या पद्धतीमुळे पांडित्य किंवा तज्ज्ञता, कार्यक्षमता आणि सचोटी यांचाही विचार केला जातो.

पूर्वी उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधिशांच्या बदल्या होत नसत. पण अलीकडे बदल्या करण्याची प्रथा पडली असून त्याला सर्वोच्च न्यायालयानेही मान्यता दिली आहे. या अधिकारामुळे सरकारला अप्रिय निर्णय देणाऱ्या न्यायाधिशांच्या बदल्या होण्याची शक्यता असते अशी टीका केली जाते.

संपूर्ण न्यायव्यवस्थेवर सर्वोच्च न्यायालयाचे नियंत्रण असते.

न्यायमंडळाचे कार्य व्यवस्थित चालेल याची खबरदारी या न्यायालयाने घ्यायची असते. कारण उच्च आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशांना सहजासहजी पदावरून काढून टाकता येत नाही. त्यांच्या पदच्युतीसाठी महाभियोगाची अवघड पद्धत पार पाढावी लागते. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी खास बहुमताने शिफारस केली तरच या न्यायाधिशांना पदच्युत करता येते. प्रशासकीय कारवाई करून न्यायाधिशांच्या गैरवर्तनाबद्दल उपायोजना करता येत नाही. न्यायाधिशांची निवड करतानाच त्यांच्या सचोटीची खात्री करून घ्यावी आणि नंतर न्यायमंडळाने आपल्या प्रतिष्ठेची स्वतःच काळजी घ्यावी अशी अपेक्षा या तरतुदीमागे आहे. ती बन्याच अंशी पूर्णही होते. त्यामुळेच आतापर्यंत महाभियोगाच्या मार्गाने कोणाही न्यायाधिशास पदच्युत केले गेलेले नाही. (मार्गील घटकात सांगितल्याप्रमाणे १९९१ च्या निवडणुकीपूर्वी लोकसभेत एक महाभियोगाची सूचना मात्र दाखल झाली होती.) तेव्हा न्यायमंडळाने स्वतःच शिस्त आणि सचोटी पावून कारवाईचे प्रसंग टाळावेत अशी अपेक्षा दिसते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) खालील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) सर्वोच्च न्यायालयामध्ये किती न्यायाधीश असतात?
- (२) न्यायाधिशांची नेमणूक कोण करते?

३.२.३ न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य

लोकशाहीमध्ये स्वतंत्र आणि निःस्पृह न्यायमंडळ हे अत्यंत आवश्यक मानले जाते. न्यायमंडळाने राजकीय सोय किंवा सत्ताधान्यांची मर्जी यांचा विचार न करता कायदा आणि न्यायबुद्धी यांचा विचार करूनच निर्णय द्यायचे असतात. न्यायमंडळाकडून ही जी निःपक्षपातीपणाची अपेक्षा केली जाते ती पूर्ण होण्यासाठी न्यायमंडळ सत्ताधान्यांच्या आणि राजकारणाच्या प्रभावापासून पुरेसे अलिप्स आणि सुरक्षित असणे आवश्यक असते. त्यासाठी सेवेची शाश्वती, सुरक्षित आणि आकर्षक सेवाशर्ती, टीकेपासून संरक्षण आणि न्यायमंडळाच्या अंतर्गत क्रांतीभाराची स्वायत्तता यांसारख्या अनेक बाबी आवश्यक असतात. न्यायाधिशांनीही राजकीय कार्यात भाग घेऊन नये; राजकीय मतप्रदर्शन करू नये, पक्षपात करून विशिष्ट बाजूने निर्णय देऊ नये यांसारखी विविध पथ्ये पाळायची असतात.

भारतात न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या आहेत. त्यांचा आपण थोडक्यात परिचय करून घेऊ-

- (क) न्यायाधिशांच्या नेमणुका जरी सरकार करत असले तरी सरन्यायाधीश/मुख्य न्यायाधीश यांच्याशी विचारविनिमय करण्याची तरतुद आहे. त्यांनी विरोध दर्शवलेल्या व्यक्तीची नेमणूक केली जात नाही व त्यांच्या सल्ल्याला मान दिला जातो.
- (ख) न्यायाधिशांचे पगार घटनेतच निश्चित केलेले असतात. पगार व न्यायालयीन प्रशासनाचा खर्च या बाबी संसदेपुढे चर्चेसाठी येत नाहीत.
- (ग) महाभियोगाच्या चर्चेखेरीज विधिमंडळात न्यायाधिशांच्या वर्तनाची चर्चा केली जाऊ शकत नाही.
- (घ) महाभियोगाखेरीज न्यायाधिशांना मुदतीपूर्वी पदच्युत करण्याचा कोणताही मार्ग नसतो. त्यामुळे केवळ सरकारला अप्रिय निर्णय दिल्यामुळे न्यायाधिशांना काढून टाकता येत नाही.
- (च) न्यायाधिशांचा अवमान करणे हा गुन्हा असतो. अवमान झाला आहे की नाही आणि असल्यास त्यासाठी काय शिक्षा करायची हे ठरवण्याचा अधिकार न्यायालयालाच असतो.

(छ) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशांना निवृत्तीनंतर वकिली करता येत नाही. उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीशही निवृत्तीनंतर कनिष्ठ न्यायालयात वकिली करू शकत नाहीत.

या तरतुदी असल्या तरीही काही मर्यादा शिळ्क राहतातच. न्यायाधिशांची बदली करता येते हे आपण वर पाहिलेच आहे. तसेच खुद सरन्यायाधीश नेमतानाही सरकार स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकते. सर्वसाधारणपणे सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधिशांची सेवाज्येष्टता लक्षात घेऊन सरन्यायाधीशपदी नेमणूक करण्याचा संकेत आहे. पण १९७३ मध्ये हा संकेत मोडून तीन न्यायाधिशांची सेवाज्येष्टता डावलून न्यायमूर्ती रे यांची सरन्यायाधीशपदी नेमणूक झाली होती. त्या वेळी यांची सेवाज्येष्टता डावलली होती त्यांनीच सरकारला न रुचणारा निर्णय दिला होता. त्यामुळे सरकारवर टीकाही झाली होती. पुढे १९७८ मध्येही याच पद्धतीने सरन्यायाधिशांची नेमणूक झाली.

फक्त महाभियोगाद्वारेच न्यायाधिशांना पदच्युत करता येत असले तरी वृत्तपत्रातील टीका, आरोप, वकिलांचा बहिष्कार या मार्गाचा अवलंब अलीकडे करण्यात येऊ लागला आहे. त्यामुळे न्यायाधिशांवर लोकमताचे दडपण घेऊन ते राजीनामा देणे शक्य असते. किंबुना त्यांनी राजीनामा द्यावा याच हेतूने हे मार्ग वापरले जातात.

न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य राखण्यासाठी निवृत्तीनंतर वकिली करण्यावर मर्यादा घातली आहे. नाहीतर निवृत्त आणि ज्येष्ठ न्यायाधीश वकील म्हणून समोर उभा राहिल्यास न्यायाधिशांवर दडपण येणे शक्य असते. तसेच निवृत्तीनंतर वकिली करण्याचे डोळ्यांपुढे ठेवून न्यायाधीश सेवेत अससतानाच अशिले सांभाळण्याची धडपड करू लागतील. अशीही शक्यता असते. पण निवृत्तीनंतर न्यायाधिशांना इतर सरकारी (व खाजगीही) पदे मात्र स्वीकारता येतात. चौकशी आयोगांची अध्यक्षपदे, राजदूत म्हणून नेमणुका, राज्यपालपदे अशा विविध सरकारी पदांवर निवृत्त न्यायाधीश नेमले जातात. अशा नेमणुकांच्या प्रथेमुळे न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येणे सहज संभवनीय असते. त्याचप्रमाणे खाजगी कंपन्यांचे सल्लागार, संचालक म्हणून निवृत्त न्यायाधिशांच्या नेमणुका होणे हेही न्यायालयीन स्वातंत्र्याला बाधक ठरू शकते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

- (१) न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य राखण्याच्या चार तरतुदी सांगा.

३.२.४ भारताचे न्यायमंडळ : कार्ये व अधिकार

भारताच्या न्यायमंडळावर घटनेने महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या सोपवल्या आहेत. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाची

जबाबदारी म्हणजे मूलभूत अधिकाऱ्यांचे संरक्षण. नागरिकांचे अधिकार दोन प्रकारे धोक्यात येऊ शकतात. एक म्हणजे कार्यकारिणीच्या कृतीमुळे आणि दुसरे म्हणजे विधिमंडळाने केलेल्या कायद्यामुळे. या दोन्ही प्रकाराच्या धोक्यांवर घटनेने उपाययोजना केली असून न्यायमंडळाला विशेष अधिकार दिले आहेत.

अध्यादेशांद्वारे मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण

कार्यकारिणीच्या कृतीमुळे मूलभूत अधिकारांचा संकोच होत असेल तर आपण न्यायालयाकडे दाद मांगू शकतो. अशा प्रकरणी निर्णय देण्याचा अधिकार उच्च न्यायालयांना आणि सर्वोच्च न्यायालयोला आहे. संबंधित प्रकरणात मूलभूत अधिकारावर अनाठारी मर्यादा पडली आहे का हे ठरवून तसे असल्यास ती मर्यादा दूर करणारा आदेश न्यायमंडळ देऊ शकते. असे खास आदेश देण्याच्या अधिकाराला 'रिटू' म्हणजे अध्यादेश देण्याचा अधिकार असे म्हणतात. न्यायालयाने अध्यादेश द्यावा म्हणून असंख्य प्रकरणे न्यायालयापुढे मांडली जात असतात. अशा प्रकरणांमध्ये इतर खटल्यांच्या तुलनेत निर्णयाला कमी विलंब लागतो. न्यायालयाच्या या अधिकाराचा सामान्य नागरिकांना तसेच राजकीय कार्यकर्त्यांनाही मोठा आधार असतो. विशेषत: हेबिअस कॉर्पस् या नावाच्या रिट्रूमुळे म्हणजे अध्यादेशामुळे पोलिसांनी डांबून ठेवलेल्या व्यक्तींच्या बाबतीत अटक कायदेशीर आहे की नाही याची शहानिशा होऊ शकते. आकसामुळे, राजकीय स्पर्धेयोटी किंवा योग्य कायदेशीर मर्यादा न पालता अटक केल्यास त्या व्यक्तीची सुटका करण्याचे आदेश न्यायालय देते.

आरोपी असला तरी त्याची अटक कायदेशीर पद्धतीनेच व्हावी लागते. त्यामुळे कित्येक वेळा हेबिअस कॉर्पसच्या आधारे आरोपींचीही अटकेतून सुटका केली जाते. अशा प्रसंगी अटक करण्याच्या प्रक्रियेतील उगिवांमुळे ही सुटका होत असते. योग्य कारणशिवाय कोणाचेही जीवित किंवा स्वातंत्र्य हिरावून न घेण्याची हमी घटनेने दिली आहे. त्या दृष्टीने न्यायालयाचा हा अधिकार फार महत्वाचा ठरतो.

परिस्थितीच्या दडपणामुळे हा अधिकार वापरण्यावर मर्यादाही पडू शकतात. उदाहरणार्थ, युद्धकाळात न्यायमंडळ द्वा अधिकार पुष्कळच जपून वापरेल. आपल्या देशात सर्वसाधारणणे न्यायमंडळाने हेबिअस कॉर्पस जारी करण्याचा आपला अधिकार पुष्कळ उदारपणे आणि कार्यकारिणीची भीती न बाळगता वापरला आहे. पण १९७५ ते १९७७ या काळात जेव्हा अंतर्गत अस्थिरतेच्या कारणावरून आणीबाणी जारी केली होती तेव्हा न्यायमंडळाने हा अधिकार परिणामकारकपणे वापरला नाही, अशी टिका केली जाते. या काळात बन्याच

राजकीय विरोधकांना स्थानबद्ध केले गेले होते. मुबंई उच्च न्यायालयाने अशा प्रकरणांमध्ये निर्भाड भूमिका घेतली.

- ★ आणीबाणीमध्ये सुद्धा जीविताचा आणि स्वातंत्र्याचा हक्क अनाठारीपणे काढून घेता येणार नाही अशी भूमिका उच्च न्यायालयाने घेतली.
- ★ पण सर्वोच्च न्यायालयाने मात्र सरकारचा युक्तिवाद मान्य करून आणीबाणीच्या काळात मूलभूत अधिकारांचे रक्षण करण्यास नकार दिला. हे सर्वोच्च न्यायालयाचे मोठे अपयश मानले जाते.

धर्मस्वातंत्र्य हाही आपल्या देशातील एक नाजूक मुद्दा आहे. त्या संदर्भातीली न्यायमंडळाची भूमिका महत्वाची ठरू शकते. सर्वसाधारणपणे अल्पसंख्याकाच्या परंपरा आणि संस्कृती यांना संरक्षण द्यावे अशी भूमिका न्यायमंडळाने घेतलेली दिसते. आपल्या घटनेतील धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराशी ती भूमिका सुसंगतच आहे. या भूमिकेमुळे क्झाहीवेळा बहुसंख्याक समाजाकडून आणि हिंदुत्ववाद्यांकडून न्यायमंडळावर टीकाही केली जाते.

काही वर्षांपूर्वी एका धर्मपंथाच्या सदर्भातील न्यायमंडळाने त्या पंथाच्या विद्यार्थ्यांचा शाळेत राष्ट्रगीत न गाण्याचा अधिकार मान्य केला होता. तेहाही बराच वाद उद्भवला होता. गाणे म्हणणे हे त्या धर्मपंथीयांच्या धर्मश्रद्धेत अमान्य होते म्हणून त्यांचा राष्ट्रगीत गायला विरोध होता.

याउलट काही वेळा न्यायमंडळाने धर्मस्वातंत्र्याच्या मर्यादा स्पष्ट करणारे निर्णयही दिले आहेत. उदाहरणार्थ, शहाबानो खटला या नावाने गाजलेल्या खटल्यात न्यायमंडळाने मुस्लीम ख्यायांना इंडियन पीनल कोड लागू होते असे स्पष्ट करून त्यांना पोटांची मिळण्याचा अधिकार मान्य केला. या निर्णयामुळे आपल्या धर्मात हस्तक्षेप होतो अशी टीका मुस्लिमांमधील पुराणमतवाद्यांनी केली, तर त्या निर्णयाचा हिंदुत्ववाद्यांना मात्र आनंद झाला.

या उदाहरणांवरून धर्मस्वातंत्र्याच्या प्रश्नातील गुंता आणि न्यायमंडळापुढील आव्हान स्पष्ट होऊ शकते.

न्यायालयीन पुढाकार

हक्क संरक्षणाच्या संदर्भातील न्यायमंडळाचे कार्य स्पष्ट करण्यासाठी आणखी एका मुद्दाचा उल्लेख करायला हवा. कित्येक वेळा ज्या सामान्य माणसाचा हक्क हिरावून घेतला जातो तो न्यायालयापुढे जाण्यासाठी लागणारा खर्चही करू शकत नाही. अज्ञानी, गरीब नागरिकांना तर हक्कसंरक्षणाच्या तरतुदीची माहितीही असतेच असे नाही. त्यामुळे बन्याच वेळा या सांगव्या तरतुदींचा फायदा राजकीय कार्यकर्ते, उच्चशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितीत असणारे अशांपुरताच मर्यादित राहतो.

आदिवासी, झोपडीवासीय, कच्च्या कैदेतील अडाणी कैदी यांच्यावरील अन्यायाची दाद या व्यवस्थेत कशी लागायची? कोणी स्वयंसेवी संघटनेने त्यांचे खटले लढवले तरच ते शक्य आहे. यावरही गेल्या काही वर्षांमध्ये न्यायमंडळाने अगदी अभिनव असा दृष्टिकोन स्वीकारलेला दिसतो.

कोणीतीरी खटला दाखल केल्यावर मग न्यायालय त्याचा विचार करते अशी नेहमीची पद्धत आहे. पण-

काही प्रकरणांमध्ये न्यायाधिशांनी औपचारिक खटला दाखल होण्याचा आग्रह न धरता एखाद्या व्यक्तीचे पत्र हेच खटला समजून त्याची सुनावणी केलेली दिसते.

मग कागदपत्रे तयार करणे, वकील पुरवणे या सुविधा शासनाने उपलब्ध करून द्यायच्या असतात.

अशा ‘पोस्टकार्ड’ खटल्यांच्याही पुढे जाऊन वर्तमानपत्रांमधील बातम्यांच्या आधारे न्यायमूर्तीनी खटले दाखल करून घेऊन त्यांच्यावर कारवाई केल्याची उदाहरणे आहेत.

भागलपूर तुरुंगातील कैद्यांचे डोळे फोडण्याचे प्रकरण किंवा आदिवासीवरील अत्याचाराचे, महिलांच्या विक्रीचे प्रकरण अशा प्रकरणी बातमीपत्रांच्या आधारे मूलभूत हक्कांचा संकोच झाला आहे हे पाहून न्यायाधिशांनी न्यायालयाच्या रजिस्ट्रारना खटले दाखल करायला सांगितले आणि चौकशी करण्याचे आदेश पोलिसांना दिले. या पद्धतीमुळे हक्क संरक्षणाच्या कार्याची व्याप्ती एकदम वाढली असून गरजू आणि गोणगीब नागरिकांना न्यायालयीन कारवाईचा लाभ मिळणे शक्य झाले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) अध्यादेश म्हणजे काय? सुमारे तीन ते चार ओळींत स्पष्ट करा.

विधिमंडळावर नियंत्रण

कार्यकारिणीच्या कृतीद्वारे मूलभूत अधिकारांना धक्का पोहोचल्यास न्यायमंडळ अध्यादेश देऊ शकते. हे आणण वर पाहिले. विधिमंडळाच्या कायद्याद्वारे मूलभूत अधिकारांचा संकोच होत असेल आणि तो अनाठायी असेल, अनावश्यक असेल तर न्यायमंडळ हस्तक्षेप करू शकते.

मूलभूत अधिकारांवर अनावश्यक मर्यादा घालणारे कायदे न्यायमंडळ रद्दबातल ठरवू शकते.

एखाद्या कायद्याने मूलभूत अधिकारांवर अतिक्रमण होते का? हे अतिक्रमण उचित आणि आवश्यक आहे की नाही? विधिमंडळाच्या कृतीमुळे घटनेची मूलभूत वैशिष्ट्ये धोक्यात येतात का? या प्रश्नांवर न्यायमंडळ निर्णय देते. म्हणजे च कायद्यांची घटना क्षमता तपासून पाहते. घटनेशी विसर्गत कायदा रद्दबातल ठरवला जातो. यालाच न्यायालयाचा ‘रिहचू’ करण्याचा म्हणजे ‘पुनर्विलोकना’चा अधिकार म्हणतात. या अधिकाराचा विचार आपण मागऱ्या घटकात केला आहेच.

- ★ संसदेच्या अंतिम श्रेष्ठत्वाच्या पुरस्कर्त्याना हा अधिकार मान्य नाही.
- ★ पण बहुमताच्या जोरावर एखादा पक्ष संसदेच्या नावे मनमानी कायदे करू शकेल, ही शक्यता लक्षात घेता न्यायालयीन संरक्षण उपयोगी ठरते.
- ★ मात्र याला दुसरी बाजूही आहे. त्या-त्या वेळच्या जनमताचे प्रतिनिधित्व करणारे बहुमत विशिष्ट वैचारिक भूमिकेतून कायदे करणार. धोरणे ठरबण्याची ही विधिमंडळ व कार्यकारिणीची जबाबदारी न्यायमंडळाने कशाला अंगावर घ्यावी हा प्रश्न उरतो. म्हणूनच-

न्यायमंडळाने कक्त सत्तेच्या दुरुपयोगावर आणि गैरहेतूने केलेल्या वापराबर नियंत्रण घालावे, धोरणांची योग्यायोग्यता ठरवू नये असा सुवर्णमध्य योग्य ठेल.

विधिमंडळाच्या कायदे करण्याच्या अधिकारात हस्तक्षेप करण्याचा प्रसंग आणखी एका संदर्भात न्यायालयावर येणे शक्य आहे, घटकराज्ये आणि केंद्रसरकार यांच्या कार्यकक्षा घटनेने ठरवून दिल्या आहेत. त्यांच्या उल्लंघनावरून उद्भवणाऱ्या वादात न्यायमंडळाला निर्णय द्यावा लागतो. त्याही वेळी संबंधित कायदा घटनेने ठरवून दिलेल्या कार्यकक्षेत बसतो की नाही, हे न्यायमंडळाने ठरवायचे असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) खालील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा.

(१) न्यायमंडळाचा पुनर्विलोकनाचा अधिकार म्हणजे काय? सुमारे तीन ओळींत स्पष्ट करा.

निवडणूक

निवडणूक घेणे आणि त्यासंबंधीचे वाद सोडवणे हे काम एका स्वतंत्र मंडळावर सोपवलेले असते. त्याला निवडणूक आयोग म्हणतात. पण त्याच्या निर्णयाविरुद्धही न्यायमंडळाकडे जाता येते.

त्यासंबंधी न्यायमंडळाने एक पथ्य पाळलेले दिसते. ते म्हणजे निवडणुकीची प्रक्रिया सुरु झाल्यावर तिच्यामध्ये सहसा हस्तक्षेप करायचा नाही आणि निवडणूक प्रक्रिया खंडित करायची नाही.

लोकशाहीमध्ये अंतिम निर्णयशक्ती मतदारांपाशी असल्याने निवडणुका लांबवण्याचा निर्णय न्यायमंडळ देत नाही.

निवडणुकीनंतर वाद मते मोजण्यावरून, प्रचारात गैरमार्ग वापरण्यावरून न्यायमंडळापुढे खटले दाखल होतात. त्यांचा निर्णय न्यायमंडळ कायद्याच्या आधारे करते. अशाच प्रकारे १९७१ च्या निवडणुकीत त्यावेळच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी प्रचारासाठी सरकारी यंत्रणा वापरली, या कारणास्तव अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने त्यांची निवड १९७५ मध्ये रद्दबाबत ठरवली. तांत्रिक मुद्यांवरून पुढे हा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने फिरवला. या सनसनाटी खटल्याखेरीज आणखी एका कारणावरून निवडणूकविषयक खटले गाजताना दिसतात. निवडणूक कायद्याप्रमाणे जात व धर्माच्या आधारे प्रचार करण्यास मनाई आहे. असा प्रचार केल्याबद्दल अलीकडच्या काळात मुंबई उच्च न्यायालयाने शिवसेनेचे एक खासदार, दोन आमदार आणि भारतीय जनता पक्षाचा एक आमदार यांची निवड रद्द ठरवली. यापूर्वीही असे निर्णय देण्यात आलेले होते. पण एका पाठोपाठ हे निर्णय झाल्यामुळे निवडणुकीच्या संदर्भात न्यायालयाच्या या अधिकाराला एकदम खूप महत्व प्राप्त झालेले आहे. उच्च न्यायालयाने कायद्याचा अर्थ बरोबर लावला नाही असा युक्तिवाद करून ही सर्व प्रकरणे आता सर्वोच्च न्यायालयाकडे गेली आहेत.

३.२.५ न्यायमंडळाची भूमिका व तिच्या मर्यादा

न्यायमंडळाची महत्वाची कार्ये आपण पाहिली. त्यावरून विधिमंडळ व कार्यकारिणी यांच्या कामात हस्तक्षेप करण्यास न्यायमंडळाला बराच वाव असल्याचे दिसते. गेल्या काही वर्षांमध्ये मंत्रिमंडळाच्या निर्णयाच्या विरुद्ध राजकीय विरोधकांनी न्यायालयीन कारवाई केल्याची बरीच उदाहरणे आढळतात. अशा प्रयत्नांमुळे न्यायमंडळ राजकारणात ओढले जाणे शक्य असते. काही वेळा न्यायालयांनी हा धोका टाळला आहे. उदाहरणार्थ, १९७७ मध्ये जनता पक्षान्याचा सरकारने काँग्रेस मंत्रिमंडळे असलेली नऊ राज्यसरकारे बडतर्फ करून त्या राज्यांमध्ये राष्ट्रपती राजवट लागू केली. या विरुद्धच्या खटल्यात न्यायालयाने हा ‘राजकीय प्रश्न’ असल्याचे सांगून हस्तक्षेप करण्याचे टाळले.

असा संयम राखला गेला नाही तर न्यायमंडळाला राजकीय आखाड्याचे स्वरूप येऊ शकते. आणि न्यायमंडळावरील लोकांचा विश्वास उडू शकतो.

त्याचप्रमाणे प्रत्येक शासकीय धोरणाची चिकित्सा आणि त्यात लक्ष घालण्याची प्रवृत्ती यामुळे ही न्यायालयाचे राजकीयीकरण होते.

न्यायमंडळाच्या अतिउत्साहामुळे आणि अतिक्रियाशीलतेमुळे ही न्यायमंडळ वादग्रस्त बनणे शक्य असते. आपल्याकडे हल्ली विविध शासकीय निर्णयाविरुद्ध ‘सार्वजनिक हिताच्या याचिका’ म्हणून अनेक खटले दाखल करून घेतले जातात. त्यात अनेकवेळा कायदेविषयक गंभीर प्रश्न गुंतलेले नसतात. त्यामुळे न्यायमंडळाने असे खटले दाखल करून घेण्याचीही गरज नसते. उदाहरणार्थ, १९९० मध्ये दिल्ली उच्च न्यायालयाने बोफोर्स खरेदीतील भ्रष्टाचाराची चौकशी करणाऱ्या सीबीआयला तो अधिकार आहे की नाही या प्रश्नाची सुनावणी केली. आधी झालेली चौकशी संपूर्णपणे रद्द होण्याचा धोका यातून उद्भवला.

आपण वर पाहिल्याप्रमाणे धोरणे ठरवणे ही जबाबदारी लोकप्रतिनिधी आणि मंत्रिमंडळ यांची असते. ती चुकीची असतील तर ती सुधारणे ही जबाबदारीसुद्धा त्याच यंत्रणांची असते. त्यामुळे देशासाठी कोणती धोरणे योग्य याचा निर्णय न्यायालयात होऊ शकत नाही. राजकीय पक्ष, संघटना यांची कामे न्यायालयावर सोपवणे बरोबर नाही आणि न्यायालयही ती पार पाढू शकणार नाही. त्यामुळे लोकशाही प्रक्रियेतील अडथळे पार करत, चुक्तमाकत राजकीय प्रक्रियेतून धोरणांबद्दलचे वाद मिटायला हवेत.

न्यायमंडळ लोकशाही व्यवस्थेला आधार किंवा पाठबळ देऊ शकते; पण सगळे काही न्यायालयावर सोपवता येत नाही. वर्चस्वशाली न्यायमंडळ हा काही लोकशाहीला पर्याय ठरू शकत नाही.

उदाहरणार्थ, राखीव जागा असाव्यात की नाही, त्या कोणत्या आधारावर द्याव्यात, त्यांचे प्रमाण किती असावे हे सर्व प्रश्न प्रामुख्याने राजकीय धोरणाचे प्रश्न आहेत. त्यांच्या प्रश्नासकीय प्रक्रियेचा भाग तेंवढा न्यायमंडळाच्या कक्षेत येईल. त्यामुळे राजकीय लढाई न्यायमंडळाच्या व्यासपीठावर लढण्यात फारसे तथ्य नाही. पण असे प्रयत्न बन्याच वेळा होतात. त्यामुळे न्यायालये प्रचलित राजकीय वादांमध्ये ओढली जातात.

त्याचप्रमाणे न्यायालयीन अधिकारांचा लाभ सामान्य नागरिकांना घेता येत नाही आणि न्यायालयात दाद मागण्यासाठी अफाट खर्च येतो, ही आपल्या न्यायमंडळाची प्रमुख मर्यादा आहे.

त्यामुळे सक्रिय न्यायमंडळ असले तरी आणि 'पोस्ट कार्ड' खटले स्वीकारले तरीही समाजातील प्रतिष्ठित प्रबळ वर्गांकडून होणारे अन्याय, लहानलहान गावांमध्ये होणारे अत्याचार, आदिवासींची पिळवणूक अशा कितीतरी बाबी न्यायमंडळापर्यंत पोचू शकत नाहीत. म्हणजेच -

- ★ न्यायमंडळाच्या अधिकाराचा फायदा मातब्बर व्यक्ती, संघटना, हितसंबंधी गट व प्रस्थापित वैरेनाच अजूनही सहजपणे घेता येतो तेवढा इतर सामान्यजनांना घेता येत नाही.
- ★ अशा विविध मर्यादांमध्ये आपले न्यायमंडळ न्यायाच्या जबाबदाच्या पार पाडत असते.

३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (१) सर्वोच्च न्यायालयात सरन्यायाधिशांसह सर्वीस न्यायाधीश असतात.
 (२) राष्ट्रपती न्यायाधिशांची नेमणूक करतात. सर्वोच्च न्यायालयात नेमताना सरन्यायाधिशांचा तर उच्च न्यायालयात नेमताना उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश व राज्यपाल यांचा सल्ला घेतला जातो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (अ) (१) न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी असलेल्या विविध तरतुदीपैकी महत्वाच्या चार तरतुदी पुढीलप्रमाणे : (अ) न्यायाधिशांचे वेतन घटनेप्रमाणे निश्चित केलेले असते. (आ) फक्त महाभियोगावरील चर्चेच्या वेळीची विधिमंडळात संबंधित न्यायाधिशांच्या वर्तनाची चर्चा करता येते, इतर वेळी नाही. (इ) महाभियोगाखेरीज न्यायाधिशांना निवृत्तीपूर्वी पदच्युत करता येत नाही. (ई) न्यायाधिशांचा अवमान हा गुन्हा मानला जातो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (१) अध्यादेश म्हणजे प्रशासन अथवा मंत्रिमंडळ, न्यायमंडळाने आपल्या विशेषाधिकारात दिलेला आदेश. कार्यकारिणीच्या कृतीमुळे मूलभूत अधिकाराचा संकोच होत असल्यास न्यायालयाकडे असा अध्यादेश देण्याविषयी अर्ज करता येतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (अ) (१) विधिमंडळाने केलेला कायदा घटनेशी सुसंगत आहे की नाही हे पाहून तसे नसल्यास तो रद्दबातल ठरवण्याचा अधिकार म्हणजे पुनर्विलोकनाचा अधिकार. भारताच्या घटनेप्रमाणे-एखाद्या कायद्याने मूलभूत हक्कांचा भंग होत असल्यास न्यायमंडळ हा अधिकार वापरते.

३.४ सारांश

भारताच्या न्यायमंडळाची रचना, स्थान व भूमिका यांचा अभ्यास आपण या घटकात केला. राजकीय प्रक्रियेत न्यायमंडळ महत्वाची भूमिका बजावते. त्यासाठी न्यायमंडळ स्वतंत्र आणि निःपक्षपाती असावे लागते. न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी आपल्या घटनेत विविध तरतुदी केल्या आहेत. त्यांचा आपण आढावा घेतला. अशा तरतुदी करूनही न्यायमंडळाच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा कशा येतात, तेही आपण पाहिले.

मूलभूत अधिकारांवर कार्यकारिणीकडून होणाऱ्या संभाव्य आक्रमणाविरुद्ध न्यायमंडळाकडे दाद मागता येते. न्यायमंडळ अध्यादेश देऊन हक्कांचे संरक्षण करू शकतात. पण तेही परिस्थितीच्या आणि शासनाच्या दडपणाखाली येणे शक्य असते. आपल्या न्यायमंडळाने अध्यादेशांच्या याचिका दाखल करून घेण्यासाठी जास्तीत जास्त उदार भूमिका स्वीकारल्याचे दिसते. कायद्यांची घटनात्मकता तपासण्याच्या अधिकारामुळे विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यात तणाव उत्पन्न होतो, पण या अधिकारामुळे विधिमंडळही मूलभूत हक्कांवर वाटेल तसे निर्बंध घालू शकत नाही.

सक्रिय न्यायमंडळ अनेकांना उपयुक्त वाटते. त्यामुळे लोकशाहीचे तात्कालिक संरक्षण होते हे खरेही आहे. पण राजकीय प्रश्न न्यायमंडळामार्फत सोडवण्यामुळे लोकशाही तस्वाला बाधाच येते. त्यामुळे राजकीय हस्तक्षेप करणे टाळून न्यायमंडळाने आपले अधिकार वापरणे श्रेयस्कर असते. आपल्या न्यायमंडळाने असा संयम बन्याचवेळा पाळल्याचे आपण घेतलेल्या आढाव्यावरून दिसते.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) न्यायमंडळाची कार्ये थोडक्यात सांगा.
- (०२) भारताच्या न्यायमंडळाची रचना सांगा.
- (०३) न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य म्हणजे काय?

- (०४) भारताच्या न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी कोणती उपाययोजना केली आहे?
- (०५) भारताच्या न्यायमंडळाच्या स्वातंत्र्यावर कोणत्या प्रकारे मर्यादा पढू शकतात?
- (०६) मूलभूत अधिकारांच्या रक्षणाच्या संदर्भातील आपल्या न्यायमंडळाची भूमिका स्पष्ट करा.
- (०७) हेबिअस कॉर्पस् या न्यायालयीन अध्यादेशाचे महत्त्व सांगा.
- (०८) सामान्य नागरिकांच्या अधिकारांच्या रक्षणासाठी न्यायमंडळाने स्वीकारलेला नवा दृष्टिकोन कोणता?
- (०९) विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्या वादातील महत्त्वाचा मुद्दा कोणता आहे?
- (१०) न्यायमंडळाच्या हक्करक्षणाच्या कार्यातील मर्यादा स्पष्ट करा.

३.६ क्षेत्रीय कार्य

या पुस्तकात उल्लेख केलेल्या विविध प्रकाराच्या वादांशी संबंधित बातम्या, अग्रलेख व लेख, वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांमध्ये प्रसिद्ध होतात. तुम्ही केलेल्या अभ्यासाच्या आधारे त्यांची चिकित्सा करा. त्याविषयी निबंध लिहा किंवा सहाध्यायांशी व कुटुंबियांशी चर्चा करा.

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) बाचल वि.मा. आणि गोळवलकर स.म., भारतीय गणराज्य, तु.आ., १९८७, सुविचारप्रकाशन, पुणे, पृ. ३००-३३३.
- (२) भोळे भा.ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, १९९०, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, पृ. ११७-१२९.

घटक ४ : राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण यांचा समन्वय

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
  - ४.२.१ राष्ट्रीय ऐक्य व एकात्मता
  - ४.२.२ लोकशाही विकेंद्रीकरण
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ राष्ट्रीय ऐक्य व एकात्मता म्हणजे काय हे सांगता येईल.
- ★ राष्ट्रीय ऐक्य व एकात्मता ह्यांचे आव्हान देणाऱ्या धार्मिक प्रश्नांचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ एकात्मतेस आव्हान देणाऱ्या राजकीय प्रश्नांचे स्वरूप स्पष्ट करून त्यांची कारणे नोंदविता येतील.
- ★ केंद्र-राज्य संर्ख्य स्पष्ट करून त्याद्वारे एकात्मतेस आव्हान देणाऱ्या प्रश्नांची यादी करता येईल.
- ★ लोकशाही विकेंद्रीकरण स्पष्ट करून त्याद्वारे पंचायत राज्याचे स्वरूप व मूल्यमापन मांडता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

‘भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया’ समजून घेताना आपण आपल्या अंतर्गत व बाह्य चौकट पर्यावरणापासून ते औपचारिक संस्थात्मक चौकटीपर्यंत अनेक घटकांचा अभ्यास केलेला आहे.

भारत हे एक संघराज्य आहे. हा संघराज्याचा प्रयोग राज्यघटना अमलात आल्यापासून शिस्तबद्ध रितीने सुरु झाला आहे. संघराज्य व्यवस्थेच्या माध्यमातून आपली राजकीय प्रक्रिया ही गेली त्रेचाळीस वर्षे सुरु आहे. ह्या व्यवस्थेतून काही प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. काही समस्या राष्ट्रसमोर आव्हानात्मक स्वरूपात उभ्या आहेत. विशेषत: राष्ट्रीय ऐक्य व एकात्मता ह्यांना आव्हान ठरू शकतील असे काही गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. आपली राष्ट्रीय एकात्मता टिकवू पाहणारे घटक व तिला आव्हान देणारे घटक ह्याबरोबर लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा प्रयोग ह्याची माहितीही आपण ह्या घटकात पाहणार आहोत. राष्ट्रीय एकात्मतेस आव्हान देणारे विविध घटक आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक असे वर्गीकरण करता येईल. लोकशाही विकेंद्रीकरणात प्रामुख्याने पंचायत राज्याच्या प्रयोगाची माहिती आपण पाहणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ राष्ट्रीय ऐक्य व एकात्मता

भारतीय राजकारणाच्या प्रक्रियेत आपण प्रक्रियेची औपचारिक व अनौपचारिक चौकट अभ्यासत आहोत. ह्या राजकारण प्रक्रियेत व्यक्तीचे खाजगी जीवन व सभोवतालचे पर्यावरण ह्यांपासून ते प्रक्रियेच्या संस्थात्मक चौकटीपर्यंत आपण सर्व गोष्टी समजून घेतल्या आहेत. ह्या राजकारण प्रक्रियेत आपली लोकशाहीचा प्रयोग प्रतिकूल परिस्थितीतही चालू राहिलेला आहे. आपण संघराज्यात्मक संसदीय लोकशाहीची व्यवस्था स्वीकारली असून ह्या व्यवस्थेकडे काही प्रश्न आजमितीला आवाहनात्मक स्वरूपात उभे राहिले आहेत. आपले विवेचन प्रामुख्याने स्वातंत्र्यानंतरच्या कालावधीचा विचार करणारे असून गेल्या पंचेचाळीस वर्षांत राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गामध्ये कोणत्या घटकांनी अडथळे आणले त्यांची चिकित्सा करणारे आहेत.

त्या दृष्टीने काही उपाययोजना करता येतील का? ह्याचाही त्रोटक विचार आपण करणार आहोत.

आधुनिक दृष्टिकोनाचा विचार करता भारत हे ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल स्थापन होईपर्यंत राष्ट्र म्हणून कधीच अस्तित्वात नव्हते. केवळ सांस्कृतिक सामंजस्य, प्रादेशिक एकात्मता, शिष्टाचार, रुढी परंपरा ह्यांतील समानता, इत्यादीच्या आधारावर विविध छोटी छोटी राज्ये येथे नंदत होती. ब्रिटिशांच्या उदयामुळे भारताचे भौगोलिक ऐक्याची साधण्यास मदत झाली, ही गोष्ट कबूल करावीच लागेल. त्यांनी आपल्या नव्या व्यवस्थेत प्रशासन यंत्रणेची भक्कम चौकट तयार करून संपूर्ण देश एका छत्राखाली आणला. लोहमार्ग, तारायंत्र, रस्ते, दूरध्वनी, इत्यादी दलणवलणाच्या नव्या सुविधांची सोय करून दिल्यामुळे राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागली. म्हणजे आपल्या कारभाराच्या सोईसाठी ब्रिटिशांनी केलेल्या नव्या सुधारणांनी अप्रत्यक्षरित्या लोकांमध्ये राष्ट्रीय जाणीव निर्माण करण्यास मदत केली. हे जरी खेरे असले तरी ब्रिटिशांचे धोरण हे 'फोडा आणि झोडा' ह्या वृत्तीचे होते. त्यासाठी त्यांनी राष्ट्रीय जाणिवा तीव्र होणार नाहीत ह्याची सदोदित काळजी घेतली. एतदेशीय चाकरमाने आपल्या हुक्माप्रमाणे मान खाली घालून काम करीत राहतील अशी खबरदारी घेण्यास ते कधी विसरले नाहीत.

स्वातंत्र्यानंतर नव्याने राष्ट्रउभारणीचे काम सुरु झाले. एका प्रदीर्घ स्वातंत्र्यलळ्याच्या दिव्यातून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले होते. त्या पार्श्वभूमीवर प्रारंभीच्या काळात राष्ट्रीय एकात्मता हा एक नाजूक प्रश्न बनला होता. दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्वातंत्र्याच्या दिशेने जोरदार वाटचाल झाली. दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर भारतात त्रिमंत्री योजना क्रिप्स योजना आली. ह्या योजना पाकिस्तान निर्मितीला पोषक होत्या, त्यामुळे देशाची फाळणी होणार हे १९४० नंतरच स्पष्ट झाले होते, म्हणून ह्या योजना राष्ट्रीय सभेने फेटाळल्या. शेवटी ज्या माँडंटबॅटन योजनेतून भारतीय स्वातंत्र्याचा उदय झाला त्यातूनच पाकिस्तानची निर्मिती झाली. आपल्या राष्ट्रीय एकात्मतेला पहिला छेद बसला तो पाकिस्तान निर्मितीतूनच. स्वातंत्र्य मिळण्याच्या वेळेस भारतात सुमारे सहाशेच्या आसपास संस्थाने होती. त्यांना ब्रिटिशांनी बहाल केलेले स्वतंत्र अस्तित्व विसर्जित करायला लावून अखंड भारताची निर्मिती करणे हे मोठे आव्हान होते. स्वतंत्र भारताचे पहिले गृहमंत्री व पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल ह्यांच्या नेतृत्वाखाली संस्थानिकांच्या सामिलीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. ज्या संस्थानिकांनी त्याला विरोध केला त्यांच्यावर प्रसंगी लष्करी कारवाई करून त्यांची संस्थाने भारतीय प्रदेशात जोडून घेण्यात आली.

उदाहरणार्थ, हैदराबादच्या निझामाने भारतीय प्रदेशात सामील होण्यास नकार देऊन स्वातंत्र्य घोषित केले. निरपाध लोकांची हैदराबाद संस्थानात कासिम रझवीच्या नेतृत्वाखाली हत्या सुरु करताच त्याच्यावर पोलीस कारवाई करून निझामाचा

बीमोड करण्यात आला. अशा पद्धतीने सर्व संस्थाने खालसा करून भारताची उभारणी झाली. फ्रान्सकडून पाँडे चरी विनासायास परत मिळाले. पण पोर्टुगीजांकडून दादरा नगरहवेली, दीव, दमण, गोवा मिळविण्यासाठी जनतेला स्वातंत्र्यलढे लढवावे लागले आणि वेळप्रसंगी भारतीय सैन्याला लष्करी कारवाई करावी लागली.

१९५० ते १९९३ ह्या गेल्या त्रेचाळीस वर्षांच्या काळात राष्ट्रीय एकात्मता ही भक्कमपणे तयार होऊ शकली नाही. घटनाकारांनी संघराज्य पद्धतीचा पुरस्कार करताना केंद्र सरकारला अवाजवी व अवास्तव अधिकार दिले. आपले संघराज्य हे केंद्रोत्सारी आहे. भारतीय संघराज्यात समाविष्ट झालेल्या राज्याला रशियन राज्यघटनेप्रमाणे फुटून निघण्याचा अधिकार ठेवलेला नाही. विशेषत: पाकिस्तानच्या फाळणीनंतर आलेले कटू अनुभव व त्यांचे गांभीर्य विचारात घेऊन घटनाकारांनी केंद्र सरकार हे बलाढ्य व एकमेवाद्वितीय करून राज्याच्या तुलनेत केंद्राला शेष अधिकार सुद्धा प्रदान केले. सध्या आपल्या व्यवस्थेत केंद्र सरकार हे अधिकारांच्या बाबतीत सर्वाधिक बलवान आहे. तरीही गेल्या पंचेचाळीस वर्षांत राष्ट्रीय एकात्मतेस बाधा उत्पन्न करणारे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. विशेषत: राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक अशा विविध स्तरांवर राष्ट्रीय एकात्मतेस बाधा उत्पन्न झालेली आहे, अशा घटकांचा आपण विचार करणार आहोत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-?

(अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- (१) ब्रिटिशांचे धोरण ----- प्रकारचे होते.
- (२) पाकिस्तानची निर्मिती ----- ह्या योजनेतून झाली.
- (३) स्वतंत्र भारतात संस्थाने बरखास्त करण्याचे मोहीम ----- ह्यांनी राबविली.

धार्मिकवादाचे अडथळे

भारतीय समाजव्यवस्थेत धर्माची विविधता आहे. हजारो वर्षे आपल्या व्यवस्थेत अनेक धर्म हे सामंजस्याच्या व सहिष्णुतेच्या आधारावर एकत्रित नंदत होते. किंबहुना बहुसंख्य भारतीय समाज हा धार्मिक वृत्तीचा असूनही धार्मिक कडवटपणा येथे फारसा निर्माण झाला नव्हता. भारतीय समाजात पूर्वीपार सहिष्णुतेचा वारसा आहे. इतिहासकाळात भारतात धार्मिक झगडे, संघर्ष झाल्याची फारशी उदाहरणे नाहीत. स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रीय एकात्मता टिकविण्यासाठी व तिची वृद्धी होण्यासाठी जाणीवपूर्वकच भारतीय घटनेने धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार केला; कारण सर्व धर्म समभाव ही परंपरा भारतीय समाजाच्या हाडीमासीं रुजलेली होती. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात नव्या व्यवस्थेबद्दल जे विचारमंथन झाले; त्यात प्रामुख्याने धर्मनिरपेक्ष

राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार केलेला होता. भारतातील विविध धार्मिक समूह, त्यातील जाती व उपजाती, विविध वर्ग विचारात घेता कोणत्याही एका धर्माचे प्राबल्य प्रस्थापित होईल, अशी धर्माच्या आधारावर नवी व्यवस्था आणु नये हा विचार मांडला गेला. त्याचीच पुढे अंमलबजावणी झाली. भारताला मिळालेले पंडित नेहरूंचे नेतृत्व आधुनिक युगाच्या विज्ञानवादी दृष्टिकोनातून तयार झालेले होते. स्वातंत्र्य आंदोलनात धर्मातीत राज्याचा पुरस्कार करणाऱ्या विचारप्रवाहांबरोबरच हिंदू राष्ट्रवादाचा कडवा पुरस्कार करणारा मोठा प्रवाह होता. हिंदू राष्ट्रवादाचा सांस्कृतिक वारसा हा त्याचा प्रमुख पाया होता. हिंदू महासभेचे वि. दा. सावरकर, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे डॉ. केशव बळीराम हेडोवार ह्यांनी हिंदू राष्ट्रवादाचा जोरदार पुरस्कार केलेला होता. विशेषत: पाकिस्तान फाळणीच्या वेळी ह्या विचारांची तीव्रता अतिदाहक होती. त्यातून महात्मा गांधींची हत्याही झाली. तरीही राज्यघटनेने मात्र धर्मातीत राज्याची संकल्पना स्वीकारली. स्वातंत्र्य आंदोलनात जे अनेक राजकीय प्रवाह होते, त्यात हिंदू राष्ट्रवादी प्रवाही होता. ह्या प्रवाहांना जनतेकडून व्यापक राजकीय पाठिंबा न मिळाल्याने धर्मातीत राजकीय व्यवस्थेची चौकट प्रस्थापित होण्यास मदत झाली. भारतीय समाजात हिंदूंची टक्केवारी ही सर्वाधिक म्हणजे चांगली ८३ टके आहे. हिंदू समाज हा वृत्तीचा धार्मिक असूनही त्याच्या अनुयायांनी हिंदू राष्ट्रवादाला पाठिंबा न देता धर्मातीत व्यवस्थेस अनुकूलता दर्शविली. १९ व्या शतकात राजा राममोहन रॉय ह्यांच्यापासून ज्या धार्मिक सुधारणांच्या चळवळी झाल्या, त्यांनीच धर्मातीत राज्याच्या संकल्पनेची पार्श्वभूमी तयार करण्यास मोलाची मदत केली. १९ व्या शतकाच्या पूर्वाधात धार्मिक चिकित्सेस अधिक जोर आला. त्यातून धर्माच्या मूल्यांची, प्रथांची, विचारांची वैचारिक पातळीवर मोठी चिकित्सा झाली. ह्या चिकित्सेमधून हिंदू समाजात नव्या सुधारणा आल्या. त्याचीही धर्मातीत राज्याची व्यवस्था उभी करण्यास मोठी मदत झाली. स्वातंत्र्यानंतर ही धर्मातीत व्यवस्था टिकून आहे. परंतु तिच्यापुढे कडव्या धार्मिकवादाचे मोठे आव्हान उभे आहे. विशेषत: हिंदू जमातवाद्यांनी हिंदू राष्ट्रवादाचा प्रचार करताना ह्या धर्मातीत राज्यव्यवस्थेला भ्रामक अशी दूषणे लावून बहुसंख्याकाच्या सुप्त भावनांना चेतावून मोठे आव्हान दिले आहे; तर मुस्लीम जमातवाद हा धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेला उघड विरोध करीत नसला तरी तो मुस्लीम मूलतत्ववादाचा पुरस्कार करून धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेला समांतर राहण्याचा प्रयत्न करत आहे. आपल्या धर्मात काळानुसार सामाजिक सुधारणा करण्यास त्यांनी नेहमीच विरोध केलेला आहे, हे सुद्धा एक प्रकारे धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेला आवाहनच आहे.

हिंदू जातीयवादाचे आव्हान

आपल्या धर्मातीत राजकीय व्यवस्थेला सर्वात मोठे आव्हान म्हणून हिंदू जातीयवादाचा उल्लेख करावा लागेल. हिंदू

राष्ट्रवादाचा प्रचार व धार्मिक पुनरुज्जीवन ही हिंदू जातीयवाद्यांची प्रमुख देन उद्दिष्टे आहेत. तूर्तीस जगभर धर्ममतवादाची लाट आलेली आहे. पुन्हा प्राचीन युगाकडे मानवाला घेऊन जाण्याचा कटूर धर्मवाद्यांचा धोका सर्व जगाला असला तरी आशियातील विकसनशील राष्ट्रांना तो सर्वात मोठा आहे. हिंदू राष्ट्रवाद हा प्रमुख्याने सांस्कृतिक पुनरुत्थानाच्या बाबींवर उभा आहे. ह्या देशात जन्माला आलेला प्रत्येकजण हा धर्मने हिंदूच असला पाहिजे, असा विचारं प्रामुख्याने हिंदू राष्ट्रवादात आहे. वि. दा. सावरकर, डॉ. केशवराव हेडोवार हे हिंदू राष्ट्रवादाचे कटूर पुरस्कर्ते होते. हिंदू राष्ट्रवाद्यांचा हिंदू राजकीय अस्मितेचा उदय हा खन्या अर्थाते ब्रिटिश सर्वेच्या स्थापनेनंतरच झाला. ब्रिटिशांनी इंग्रजी शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर नवशिक्षित आंग्ल विद्याविभूषित मंडळी ही पाश्चात्य आशयाच्या राष्ट्रवादी विचारप्रणालीच्या प्रभावाखाली आली. त्यांच्यात प्रथम हिंदू राष्ट्रवादाचे बीजारोपण झाले. ह्या नवशिक्षित विभूतींनी धार्मिक बाबींचा उपयोग करून हिंदू अस्मिता प्रकट करण्यासाठी, तिची जोपासना करण्यासाठी पद्धतशीर प्रयत्न सुरु केले. ह्यातूनच पुढे हिंदू-मुस्लीम दंग्यांना प्रारंभ झाला. ह्या हिंदू राष्ट्रवाद्यांपुढे एक पेच असा होता की, ब्रिटिशांनी एका छत्राखाली आणलेल्या भारताचे हिंदू राष्ट्र करायचे असेल तर एका राष्ट्रीयत्वात सर्व धर्माचे लोक सामावले जातील अशी व्यवस्था हवी. मग त्यासाठी हिंदू राष्ट्रीयत्व निर्माण होऊन त्यात मुस्लीम, शीख व अन्य धर्मांयांना उपघटक किंवा तत्सम घटक म्हणून समाविष्ट करावे, असा तोडगा निघाला. ह्या एका पायावर हिंदूचे संघटन करून हिंदू राष्ट्रवादाची उभारणी करावी हा त्यांचा हेतू होता. परंतु हा विचार मांडणाऱ्या हिंदू राष्ट्रवाद्यांना स्वातंत्र्यपूर्वकाळात आपल्या विचाराला बळ प्राप्त करून घेण्यात अपयश आले. हिंदू महासभाही असे बळ प्राप्त करून घेण्यात अयशस्वी ठरली. त्याची काही कारणे आहेत. ती अशी :

(१) विविध जाती व श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्ग : हिंदू समाज विविध जातींमध्ये विभागलेला होता. त्यांच्या उच्च जातींमध्ये व कनिष्ठ जातींमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पातळीवर मोठी दरी होती. ही दरी हिंदू राष्ट्रवादी भरून काढू शकले नाहीत. सर्वांनी कनिष्ठवर्णांवर केलेल्या अन्याय व अत्याचारामुळे त्यांनी बन्याच वेळा धर्मातर केले.

(२) संपर्काचा अभाव : हिंदू राष्ट्रवाद्यांचा हिंदू धर्मातील विविध जातींच्या तळापर्यंत संपर्क आला नाही. त्यामुळे ही चळवळ किंवा विचार केवळ उच्चवर्णांच्या विशिष्ट गटापुरती मर्यादित राहिली. पुन्हा पेशवाई स्थापन करण्याचा आटापीटा अशीच ह्या चळवळीची प्रतिमा राहिली. ‘ममतेतून समता’ ही त्यांची घोषणा पूर्ण फसवी ठरली; कारण त्यांच्या वरिष्ठ वर्तुळात कनिष्ठ जातींना कधी प्रवेशच मिळाला नाही. त्यांनी फक्त आदेश पाळावा एवढीच अपेक्षा होती.

(३) आक्रमक वृत्ती : हिंदू राष्ट्रवादी हे प्रथमपासून आक्रमक प्रवृत्तीचे आहेत. आक्रमक पद्धतीने आपले विचार मांडूनही जनतेला आकृष्ट करून घेण्यात त्यांना अपयश आले. गेली हजारे वर्षे येथे अनेक धर्मीय लोक सहजीवन उपभोगत आलेले आहेत. त्यांच्या प्रक्षेपक प्रचाराला सर्व लोक बळी पडले नाहीत.

(४) सत्तास्थानास आव्हान : ब्राह्मणेतर चळवळीने उच्चवर्णीयांच्या सत्तास्थानांना आव्हान देण्याची संधी इतर विविध जातींना मिळत गेल्याने त्यांनी हिंदू राष्ट्रवाद नाकारला. स्त्री, शूद्र, वैश्य हांना पापयोनी म्हणणारांचे नेतृत्व हिंदू समाजात तीन चतुर्थांश हिस्सा असलेल्या मागास व इतर मागास जाती मान्य करतील, हे कधी शक्य नव्हते.

(५) सनातनी, बुरस्टलेले विचार : हिंदू धर्मातील सुधारणा चळवळ व सामाजिक ह्यांबाबत हिंदू राष्ट्रवादी हे सनातनी राहिल्याने त्यांचे खेरे स्वरूप स्पष्ट झाले. त्यांना ब्राह्मो समाज पटला नाही, कडवा आर्य समाजसुद्धा पटला नाही; एवढेच कशाला 'गाय ही देवता नसून एक उपयुक्त पशू आहे' असे विज्ञानवादी मत मांडणाऱ्या सावकारांचीही त्यांनी हेताळणी केली. स्वातंत्र्यानंतर मात्र हिंदू राष्ट्रवाद मांडणाऱ्या हिंदू महासभेचा राजकीय न्हास वेगाने घडून आला. हिंदू महासभेची जागा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाने घेतली. त्याचीच राजकीय प्रतिमा म्हणून सुरुवातीचा जनसंघ व सध्याचा भारतीय जनता पक्ष (भा.ज.प.) हा हिंदू राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करीत आहे. भा.ज.प. ही जनता पक्ष फुटून निघालेली जनसंघाची सुधारित आवृत्ती मानली जाते. पूर्वीचा जनसंघही हिंदू राष्ट्रवादाचा राजकीय पटलावर पुरस्कार करीत होता. त्याला पूरक असे कार्यक्रम व धोरणांची आखणी भाजपकडून झालेली आहे. विशेषत: अयोध्येतील वादग्रस्त बाबरी मशीद जमीनदोस्त करणे, धर्म अणि राजकारण हांची फारकत असावी ह्या विधेयकाला केलेला विरोध, अशा अनेक घटनांमुळे हिंदू जातीयवाद उफाळून आला आहे. तो आपल्या धर्मातीत राज्यव्यवस्थेला आव्हान देत आहे. सध्याची धर्मनिरपेक्ष व्यवस्था ही हिंदुत्ववाद्यांना मुस्लीमधार्जिणी वाटते. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे -

(क) समान नागरी कायदा करण्यात अपयश : स्वातंत्र्यानंतर धर्मातीत व्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या राज्यकर्त्यांनी मुस्लिमांसाठी वेगळा शरियत कायदा चालू ठेवून समान नागरी कायदा होऊ दिला नाही. हिंदू कोड बिल मंजूर झाले. सर्वांना समान फौजदारी कायदा लागू आहे. पण सर्वांना समान नागरी कायदा लागू करण्याचे प्रयत्न एक गडा मतासाठी केले नाही.

(ख) मुस्लीम अल्पसंख्याकांडे कल : राज्यकर्त्यांनी मतासाठी मुस्लीम अल्पसंख्याकांडे अधिक लक्ष दिले. हा हिंदूवर अन्याय आहे, अशी हिंदुत्ववाद्यांची तक्रार आहे.

(ग) धर्मनिरपेक्षता प्रत्यक्षात नाही : राज्यकर्त्यांनी धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार केला असला तरी समान नागरी कायद्याअभावी ही व्यवस्था निरर्थक आहे. घटनेत ४४ क्रमांकाचे कलम ह्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून घटनाकारांनी समाविष्ट केलेले आहे. पण ते केवळ शोभेचे तत्त्व म्हणूनच राहिले आहे.

(घ) मुस्लीम सुधारणावादाकडे दुर्लक्ष : राज्यकर्ते मुधारणांबाबत हिंदूच्या बाबतीत जेवढे आग्रही आहेत; तेवढे ते मुस्लिमांबाबत नाहीत, असा प्रचार करण्यात हिंदू राष्ट्रवादी प्रचारक यशस्वी ठरले आहेत. काही प्रश्नांवर सरकारने धरसोडीची भूमिका घेतल्याने हिंदू राष्ट्रवाद्यांना प्रचारास संधी मिळत आहे.

(च) देशनिष्ठा : देशातील बहुसंख्य मुस्लिमांची निष्ठा भारतावर नसून पाकिस्तानवर आहे. ज्यांना पाकिस्तानवर निष्ठा ठेवायची आहे, त्यांनी तिकडे स्थलांतर करावे, असा आक्रमक प्रचार हिंदू जातीयवादी करीत आहेत.

(छ) मुस्लिमांची संख्या : राज्यकर्त्यांनी कुटुंब नियोजनाबाबत मुस्लिमांच्या बाबतीत धोरण शिथिल ठेवले आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे मुस्लिमांची लोकसंख्या झापाण्याने वाढत आहे, हा हिंदूवर अन्याय आहे. त्यामुळे भविष्यात हिंदू हे एक दिवस अल्पसंख्याक होतील.

(ज) मुस्लीमधार्जिणे धोरण : देशातील हिंदूच्या काही मंदिरांवर मुस्लीम आक्रमकांनी कब्जा घेऊन मशीदी उभारल्या आहेत. त्यांचा पाडाव करून पाकिस्तानधार्जिण्या मुस्लिमांना धडा शिकवावा, असा प्रचार होत आहे.

स्वातंत्र्यानंतर राज्यकर्त्यांनी धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेचा पुरस्कार केला ; पण समान नागरी कायद्यातून अल्पसंख्याकाना वगळून त्यांचे धार्मिक कायदे चालू ठेवले, ही वस्तुस्थिती आहे. मुस्लीम समाज हा आजही अल्पसंख्याक समाज आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येत आजही त्यांचे प्रमाण ११ टक्के एवढेच आहे. ह्या समाजाबाबत राज्यकर्त्यांची भूमिका ही काही प्रमाणात लवचीक राहिली. १९८७ मध्ये शहाबानो खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाचा पोटगीसंबंधीचा निवाडा धुडकावून सरकारने कायद्यात दुरुस्ती करून मुस्लीम महिलांना पोटगीचा हक्क नाकारला होता. अनेक पुरोगामी मुसलमानांनी ह्या सरकारी पवित्र्याला कडाळून विरोध केला होता. ह्यातून हिंदुत्ववाद्यांना काहीसे अनुकूल वातावरण मिळाले. ह्या वातावरणाचा फायदा घेऊन समस्त हिंदुत्ववादी धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था मोडीत काढायला निघाले आहेत. बाबरी मशीदीसारख्या नाजूक प्रश्नांवर साहसवादी भूमिका घेऊन हिंदुत्ववादी संघटनांनी भारताची न्यायव्यवस्था व संसदीय व्यवस्था अमान्य केली. ६ डिसेंबर १९९२ रोजी अयोध्येत वादग्रस्त बाबरी मशीदीचे संरक्षण करण्यात उत्तर प्रदेशातील भाजपाच्या कल्याणसिंग मंत्रिमंडळाने बोटचेपी भूमिका घेतली. आपली कर्तव्यविनुस्खता:

ही हिंदू समाजाची सर्वोच्च सेवा असून त्यासाठी आपण सत्ता गमावली, हौतातम्य पत्करले असे समर्थन केले गेले. साहस्राद्यांचे केवळ धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेला आव्हान नसून ते न्यायव्यवस्थेलाही आहे, हेच स्पष्ट होते. ‘अयोध्येबाबत संसदेचा किंवा सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय न मानता, धर्मसंसदेचा निर्णय मानू’ हा त्यांचा मुख्य मुद्दा आहे. सन १९८९ नंतर हिंदुत्ववादाला तात्कालिक भावनिक उद्रेकाच्या स्वरूपात हिंदू समाजाङडून अनुकूलता लाभत आहे. सर्व हिंदुत्ववादी संघटना ह्या राजकीय मंचावरील शिवसेना-भाजपच्या मागे उभ्या आहेत. भाजप हा पक्ष ह्या सर्व संघटनांचे अखिल भारतीय राजकीय व्यासपीठ बनला आहे. भाजपाला अयोध्येतील शिलान्यासानंतर १९८९ पासून राजकीयदृष्ट्या अधिक पाठिंबा मिळत गेला. आज ह्या पक्षाचे लोकसभेत १२० खासदार आहेत. उत्तर भारतातील चार घटक राज्यांत ह्या पक्षाची सरकारे होती. अयोध्येतील बाबरी मशिदीच्या पाडावानंतर सरकारने काही मुस्लीमवादी व हिंदुत्ववादी संघटनांवर बंदी घातली होती. परंतु बाही लवादाने काही संघटनांवरील बंदी अवैध ठरविल्याने त्यांना मोकळीक लाभली आहे. एकंदरीत सध्याच्या परिस्थितीत हिंदुत्ववादी संघटनांचे आव्हान वाढत असून ते पुढेही वाढत जाईल, अशी स्थिती दिसते. अर्थात ह्या आव्हानाचे उद्रेक मधूनमधून दिसतील.

मुस्लीम जातीयवादाचे आव्हान

हिंदू जातीयवादाप्रमाणे मुस्लीम जातीयवादानेही ब्रिटिश राजवटीत मूळ धरले. ब्रिटिशांची राजवट भारतात सुरु झाल्यानंतर मोगली राज्याचे औपचारिकरित्या विसर्जनच झाले. त्यामुळे अनेक मुस्लिमांनी मुस्लीम संस्थानात स्थलांतर केले. ब्रिटिश हे धर्मने खिश्चन होते; पण त्यांचे राज्य हे खिश्चन धर्मगुरु किंवा पोपचे नव्हते. त्याचे स्वरूप आधुनिक सुधारणावादाचे होते. हे नवे स्वरूप पाहून अनेक हिंदू नेत्यांनी ह्या राज्याचे स्वागत केले तसे ते काही मुस्लीम नेत्यांनीही केले. सर सर्यद अहमद खान हे मुस्लीम पुढारी त्यापैकीच एक होते. ब्रिटिश काळाच्या प्रारंभी हिंदू-मुस्लिमांच्या सुप्त स्वरूपात थोड्याफार अस्मिता जागृत होत्याच. ब्रिटिश राजवटीत हिंदू जसे दुर्यम झाले; तसे मुस्लीमही झाले. ह्या अगोदर उत्तर भारतात मुस्लीम ही राज्यकर्ती जमात होती. अनेक हिंदू लोक नवाबांच्या दरबारी मोठ्या हुद्यावर होते. वजीर, सेनापती अशा महत्वपूर्ण पदापर्यंतही हिंदू लोक पोहोचले होते; पण त्यांचे स्थान दुर्यम होते. त्या राज्यात मुस्लिमांना शूकते माप होते व ते तात्कालीन हिंदू समाजाने मान्य केल्यासारखे होते. ह्यात आपण दुर्यम असल्याची भावना हिंदू समाजामध्ये होती; परंतु त्यात मुस्लीम लोकांबाबत कटुता नव्हती. ब्रिटिश राजवटीत प्रारंभी हिंदूना शिक्षणप्रसारामुळे विकासाची संधी मिळत गेली. त्या तुलनेत मुस्लीम समाज गतानुगतीक असल्यामुळे शिक्षण,

नोकच्यांत मागे पडत गेला. त्यामुळे मुस्लिमांना आपण ब्रिटिश राजवटीत दुर्यम आहोत ह्याची जाणीव होऊ लागली. उत्तर भारतात एके काळी उर्दू ही राज्यकारभाराची भाषा होती. ब्रिटिश राजवटीत हिंदूनी हिंदीचा आग्रह धरल्याने पुन्हा त्यांना आपल्या दुर्यमतेची जाणीव झाली. तसेच गोहत्याबंदीसाठी हिंदूनी चलवळी केल्या. त्याचा परिणाम असा झाला की, ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभी काळात हिंदू-मुस्लिमांत ताण निर्माण झाला.

१८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्यानंतर त्यात हिंदूबरोबर मुस्लीम नेत्यांचा सहभाग होता. राष्ट्रीय सभेने स्वातंत्र्याविषयी मते व्यक्त करू लागताच ब्रिटिशांनी ‘फोडा व झोडा’ तत्वाचा अवलंब करून मतलबी प्रचार केला. मुस्लिमांमध्ये असुरक्षेची भावना निर्माण केली. त्यामुळे मुस्लीम समाजात दुर्यमपणाचे वातावरण वाढत गेले. स्वतंत्र भारतात हिंदू बहुसंख्येने असणारे व त्यामुळे आपण अल्पसंख्य ठरून दुर्यम ठरू, आपल्याला काहीही अधिकार मिळणार नाही. गुलामांचे जिणे जगावे लागणार अशी भावना त्यांच्यात निर्माण झाली. भारतीय राष्ट्र हे हिंदू-मुस्लीम ह्या दोन जमातींचे मिळून बनलेले आहे. ह्या दोन जमाती म्हणजे उपराष्ट्रेच आहेत, अशी भूमिका ब्रिटिशांची होती. द्विराष्ट्रवादाचा सिद्धांत हा मुळी ब्रिटिशांच्या कुटील मेंदूमधील उपज होती. त्यांनी काही मुस्लीम पुढाऱ्यांचे मत वलविण्यात यश मिळवून इस्लाम ही स्वतंत्र संस्कृती आहे अशी भावना वाढीला लावली. ही भूमिका ब्रिटिशांना राजकीयदृष्ट्या सोईची होती. अर्थात ही धारणा केवळ ब्रिटिशांची होती असे नाही, तर काही काँग्रेस पुढाऱ्यांचीही होती. एवढेच नव्हे तर स्वतंत्र भारतात जी नवी व्यवस्था स्थापन होईल आणि त्यात मुस्लिमांना स्वतंत्र जमात म्हणून अस्तित्व प्राप्त करून देण्याची तयारी दर्शवून काही काँग्रेस नेत्यांनी मुस्लीम नेत्यांना राजनिष्ठेपासून परावर्त करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा गांधी हे आपल्या राजकीय भाष्यात नेहमी हिंदू प्रतीके व प्रतिमांचा वापर करीत. गांधी हे धार्मिक असूनही धर्मनिरपेक्षतेचे कटू पुस्कर्ते होते. तरीही त्यांची धार्मिक भाषा ही हिंदू-मुस्लीम अस्मितांना छेद देणारी ठरली. सन १९२० नंतर मुस्लीम लीगचे राजकीय अस्तित्व खन्या अर्थाते जाणवू लागले. जमातवादाचा व ब्रिटिशांचा छुपा आधार घेऊनच लीग वाढली व तिने पाकिस्तानच्या निर्मितीसाठी पुढाकार घेतला.

स्वतंत्रप्राप्तीबरोबर भारत व पाकिस्तान ही दोन स्वतंत्र राष्ट्र बनली. भारत हे लोकशाही धर्मनिरपेक्ष व्यवस्था असलेले राज्य म्हणून उदयाला आले. तर पाकिस्तान हे मुस्लीम धार्मिक राष्ट्र म्हणून उदयास आले. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर बरेच मुस्लीम लोक पाकिस्तानात न जाता येथेच राहिले. पाकिस्तानात गेलेले बहुतेक मुस्लीम उत्तर भारतातील होते. दक्षिणेकडून फारसे स्थलांतर झाले नाही. भारतात वास्तव्य करून राहिलेला मुस्लीम समाज हा हिंदूपेक्षा संख्येने खूपच कमी होता. त्यांच्यात व इतर

अल्पसंख्याकामध्ये धर्मनिरपेक्षतेची भावना रुजावी; भारतीय समाजात बहुसंख्याकांचे भय राहू नये म्हणून भारतीय घटनाकारांनी अल्पसंख्याकासाठी काही विशेष सवलती दिल्या. ह्या सवलतींबाबतच हिंदुत्ववाद्यांची विशेष तक्रार आहे. मुस्लीम समाज हा अल्पसंख्य आहे व त्याचे राजकीय नेतृत्व करू पाहणाऱ्या नेत्यांनी ह्या समाजाला धर्माच्या व्यतिरिक्त इतर दुसरे कोणतेही विचार दिलेले नाहीत. मुस्लिमांची एक गड्डा मते मिळविण्यासाठी जात्यंध मुस्लीम नेते व त्यांच्याशी सौदेबाजी करणारे राजकीय पक्ष ह्यांनी संघटितपणे मुस्लीम समाजाला बहुसंख्याकांचे भय दाखवून त्यांना मानसिक भयाच्या दोरखंडाने जखडून टाकले आहे. आपण अल्पसंख्य आहोत, आपल्याला रोजगार व शिक्षणाची संधी नाही, विकासाची संधी नाही, त्यामुळे जीवन जगायचे असेल तर आपले अस्तित्व हे सनातनी धर्माच्या जोखडाखालीच जगता येईल, अशी स्वातंत्र्यानंतर सामान्य मुस्लिमांची ठाम समजूत करून देण्यात आलेली आहे. ही समजूत करून देण्यात मुस्लीम सनातनी नेतृत्व बन्याच व्रमाणात यशस्वी ठरले आहे. परिणामी हिंदूंच्या खालोखाल मोठ्या संख्येने असलेला मुस्लीम समाज हा देशाच्या मुख्य प्रवाहात सामील झालेला नाही, असा प्रचार करण्यास हिंदुत्ववादी लोक मोकळे झाले. बहुसंख्य मुस्लीम अजूनही दरिद्री व अज्ञानीच राहिले आहेत. मुस्लीम धर्मवाद्यांनी आपल्या बांधवांच्या आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकासासाठी कधीच हातभार लावला नाही. आजही बहुसंख्य समाज हा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व प्रगतीशील विकासापासून वंचित आहे. सामाजिक मागासलेपणामुळे हा समाज धर्मकोषातून बाहेर येऊ शकत नाही. म्हणून तो अधिक कसा मागास राहील ह्याचीच काळजी सनातनी मुल्ला-मौलवी व त्यांच्याशी राजकीय सौदेबाजी करणारे राजकीय पक्ष घेत असतात. ते अज्ञानी व दरिद्री राहण्यातच सनातनी पुढाऱ्यांचे नेतृत्व टिकून राहणे शक्य आहे. समाजात नवा विचार येऊ लागला की, जात्यंध मुस्लीम नेत्यांनी आपल्या बांधवांना 'इस्लाम खतरेमे है' असे आवाहन करून धर्मांध बनविले आहे. समस्त मुस्लीम समाजापुढे हे प्रश्न प्रतिष्ठेचे करून जात्यंध नेतृत्वाने मुस्लीम समाजाला पुन्हा मध्ययुगीन कालखंडात नेले आहे. आर्थिक, सामाजिक विकासास वंचित झालेला मुस्लीम समाज हा मानसिक भयापोटी जात्यंध नेतृत्वाच्या मागे धावत आहे. धर्मदुरभिमानापोटी हा समाज मुल्ला-मौलवीच्या सूचना पाळत राहतो. मग त्याचे प्रत्यंतर हे कधी भारत-पाक क्रिकेट, हॉकी, इत्यादी क्रीडा सामन्यात पाक संघाच्या विजयात सहभागी होण्यासाठी फटाके उडविण्यात होते. हे फटाके वाजताच जात्यंध हिंदू नेतृत्वाकडे त्वरित दखल घेतली जाते व त्यांच्यावर पाकधार्जिण्यांचा आरोप केला जातो. हिंदू-मुस्लीम परस्परांना समजून घेण्याएवजी आपली अस्मिता, आपला धर्म, आपली संस्कृती ह्यांच्याबाबत सनातनी संकल्पना डोक्यात घेऊन जात्यंध व धर्मपिसाट नेतृत्वाच्या मागे धावत राहतात.

धर्मनिरपेक्षतेविषयी मुस्लीम समाजाच्या मनात मानसिक भयाची छाया उमटलेली दिसते. धर्मनिरपेक्षता हेसुद्धा त्यांना हिंदू जमातवाद्यांप्रमाणेच थोतांड वाटते. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्म व सनातन मूल्ये बुडविणे असून त्याद्वारे आपली धार्मिक ओळख संपुष्टात येईल, अशी त्यांची समजूत करून देण्यात आलेली आहे. मुस्लिमांचा धर्मनिरपेक्षतेला होणारा निरर्थक विरोध लक्षात घेऊन हिंदू जमातवाद्यांनी त्याला प्रत्युत्तर म्हणून त्याच मागाने बहुसंख्याकाना धर्माच्या नावाखाली संघटन करणे चालू केले आहे.

एकीकडे हिंदू जमातवाद्यांचे राजकारण व दुसरीकडे मुस्लीम जमातवाद्यांचे राजकारण ह्या कोंडीत आपल्या धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाची गळचेपी होत आहे.

धर्माचा गैरवापर

राज्यकर्ते धर्माचा वापर स्वार्थ साधण्यासाठी करतात हा मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानातील धर्मविषयक विश्लेषणाचा भाग धर्मनिरपेक्ष राज्यकर्त्यांकडूनसुद्धा अनुभवास येतो. सत्ता मिळविण्यासाठी व ती पुन्हा टिकविण्यासाठी धर्माचा सर्वस वापर केला जातो. स्वातंत्र्यानंतर राज्यकर्त्यांनी मुल्ला-मौलवींचे नेतृत्व मोडून टाकले नाही. उलट त्यांच्या राजकारणाला मोकळी वाट करून दिली. राज्यकर्त्यांनी मुस्लीम अल्पसंख्याकाना चुचकारले ह्याचा हिंदूना राग येऊ नये म्हणून वेळप्रसंगी हिंदू धर्माधानाही चुचकारण्याचे राजकारण चालून राहिले. बहुतेक सर्व राजकीय पक्ष धार्मिक प्रतीके, वचने ह्यांचा आपल्या निवडणूक जाहीरनास्यात व कार्यक्रमात वापर करतात. मतदारांच्या भावनेला हात घालण्यासाठी धर्मश्रद्धा व तथाकथित साधू-साध्वींचा अनुनय करतात. राजकीय संमेलनाएवजी संत संमेलने देशाच्या भविष्याचा निर्णय घेणारी धोरणे जाहीर करतात. हे प्रमाण एवढे वाढले आहे की, प्रत्येक पक्ष हा निवडणुकीच्या जुगारात यशस्वी होण्यासाठी अशा कोणत्याही मार्गांचा अवलंब करण्यास मागे-पुढे पाहत नाही. अलीकडे तर निवडणूक प्रचारात तथाकथित साधू, साध्वी, आचार्य, मुल्ला-मौलवी, पाद्री ह्यांचा सहभाग वाढला असून मतदारांनी कोणाला मतदान करावे ह्यासंबंधी त्यांची पत्रकबाजी सुरु झाली आहे. मतदानाच्या तारखा, दिवस आणि वेळसुद्धा ज्योतिषाच्या सल्ल्याने निश्चित केल्या जातात. ह्याचे गंभीर परिणाम आपल्या धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेवर होत असून ह्या पद्धतीने राजकारण चालत असल्याने त्याला मध्ययुगीन कालखंडाचा स्पर्श होऊ पाहत आहे. मिझोरम, नागालैंड, मेघालयाच्या निवडणुकीत चर्चचा हस्तक्षेप वाढण्याचा धोका काल्पनिक नाही, ह्याचा अनुभव १९८७ सालापासून येऊ लागला आहे.

सर्व-धर्म-समभाव

राज्यकर्ते हे अल्पसंख्याकाचा अनुनय करतात हा आरोप होत असताना, उद्याचे राज्यकर्ते होऊ पाहणारे राजकीय पक्ष अल्पसंख्याक व बहुसंख्याक असा भेदभाव न करता सर्वांचा अनुनय करू पाहत आहेत. ह्यासाठी सर्व राजकीय पक्षांनी धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाला समांतर असे 'सर्व-धर्म-समभावाचे' तत्त्व अंगीकारले आहे. हे तत्त्व भारतीय संस्कृतीचे प्रतीक आहे असे म्हणतात. ह्यात धर्म व राजकारण ह्यांची फारकत नसून दोन्ही गोष्टींचा व्यवस्थित संयोग साधून स्वार्थ साधण्याची मेख आहे असे समजले जाते. त्यामुळे घटनेतील तत्त्वापेक्षा 'सर्व-धर्म-समभाव' हे चलनी नाणे राजकारणाच्या बाजारात खुळखुळते आहे. ह्या तत्त्वांचा अंगीकार करणारे सर्व पक्ष सर्व धर्माच्या पीठांना, त्यांच्या धर्मगुरुंना भेट व मान देऊ लागले आहेत. तीर्थक्षेत्रांवर भाविकांच्या गर्दीबरोबर राजकीय पक्षांची भाऊगर्दी वाढली आहे. मग त्यातून धर्मगुरु, साधू, साध्वी, फकीर ह्यांचे आशीर्वाद व त्यांची महापूजा हे सर्व वाढत चालले आहे. तांत्रिक, मांत्रिकांनीही देशाच्या राजकारणात ढवळाढवळ करावयास सुरुवात केली. कुंभमेल्यासारख्या धार्मिक उत्सवात शासकीय पूजा व हेलिकॉप्टरमधून पुष्पवृष्टी होऊ लागली आहे. अशा धार्मिक समारंभात राष्ट्रपती, पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, राज्यपाल ह्यांची उपस्थिती वाढत आहे. व्यक्तिगत धार्मिक स्वातंत्र्याच्या आधारे उच्चपदस्थानां धर्माचरण करण्याचा अधिकार आहे. परंतु राष्ट्रपती, पंतप्रधान व मंत्री हे व्यक्ती म्हणून नव्हे, तर राष्ट्राचे शासक म्हणून प्रचंड लवाजम्यासह तीर्थक्षेत्रांना भेटी देत असतात. त्यांचे हे धर्मप्रेम धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाला तिलांजली देते. सर्व धर्म समभावाची सोयीचे राजकारण ते साधत असतात. हे दृश्य रोज दूरदर्शनवरील बातम्यांमध्ये दिसत असते. ह्याला अपवाद राहिले ते फक्त नेहरू. पंतप्रधान म्हणून त्यांनी कधी देवळांना व धर्मसंस्थांना भेटी दिल्या नाहीत. धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व त्यांनी काटेकोरपणे सांभाळले होते. पंडित नेहरूंनी राष्ट्रपती म्हणून काशीच्या ब्राह्मणाचे पाय धुण्यास डॉ. राजेंद्र प्रसाद ह्यांना विरोध दर्शविला होता. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, हिंदू जमातवाद, मुस्लीम जमात ह्यांच्याबरोबर 'सर्व-धर्म-समभावाचा' गजर करून राजकीय पक्ष व सत्तारूढ राज्यकर्ते आपल्या धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाला संपुष्टात आणीत तर नाही ना ? अशी शंका येऊ लागली आहे.

धर्मनिरपेक्षतेचे पुरस्कर्ते

धर्मनिरपेक्षतेचे पुरस्कर्तेही आज ह्या तत्त्वाचे शत्रू ठरू लागले आहेत. धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणारे बहुतेक विचारवंत हे मार्क्सवादी किंवा डाव्या चळवळीतील आहेत. त्यांच्या संपूर्ण विचारांवर मार्क्सवादी विचारांची गडद छाप आहे. भारतासारख्या पंरंपरावादी राष्ट्रामध्ये व्यक्तीच्या जीवनात सामाजिक जीवनाबरोबर धर्माचे काही स्थान आहे, हे ते मान्य

करायला तयार नाहीत. कडव्या साम्यवादी राष्ट्रामध्ये पन्नास वर्षे पोलादी राजवट असूनही धर्म नष्ट होऊ शकला नाही, ह्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले आहे. आज प्रगत राष्ट्रांतही धर्मव्यवस्था टिकून आहे. एवढेच नव्हे तर जगाच्या पाठीवर कोणताही समाज पूर्णतः निधर्मी बनू शकलेला नाही. धर्म व त्याचे अनुयायी हे राहणारच हे गृहीत धरूनच भारतीय व्यवस्थेच्या चौकटीत धर्मनिरपेक्षता कशी रुजेल ह्याचा विचार धर्मनिरपेक्षतेच्या पुरस्कर्त्यांनी खोलवर जाऊन केलेला नाही. केवळ पाश्चिमात्य थाटाचे इहवादी पुस्तकी विचार, चर्चा, परिसंवाद ह्यातच धर्मनिरपेक्षता व त्यांचे पुरस्कर्ते गुंतून राहिले आहेत. धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणारे अनुयायी व त्यांचे नेते हे समाजात एकाकी पडले आहेत. मुस्लीम जमातवाद्यांना ते हिंदूंचे हस्तक वाटतात, तर हिंदूना ते मुस्लीमधार्जिणे वाटतात, अशी दयनीय अवस्था त्यांची आहे. भारतीय समाज हा मूलतः धार्मिक वृत्तीचा आहे. त्याच्या श्रद्धा ह्या हजारो वर्षांच्या परंपरेतून आलेल्या आहेत. ह्या समाजाला आपणास धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेच्या चौकटीत बसवायचे आहे, हे आव्हान धर्मनिरपेक्षतेचे पुरस्कर्ते पेलू शकले नाहीत. पाश्चिमात्य थाटाच्या पुस्तकी समर्थनाने धर्मनिरपेक्षतावादी हे खण्या अर्थने नवी संरचना उभी करण्यात अयशस्वी ठरले आहेत. त्यांचे धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थनही आत्यंतिक टोकाचे झाले असून त्यामुळे ते स्वतःच ह्या तत्त्वाचे शत्रू ठरू लागले आहेत. धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचा प्रसार म्हणजे समाज प्रबोधन हे आले. हे मूलभूत स्वरूपाचे काम असून त्याच्यापासून तत्त्वाच्या पुरस्कर्त्यांनी फारकत घेतली आहे. त्यामुळे त्यांचा प्रभावही क्षीण होत चालला आहे. धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत पाझरले नाही, हे ह्या देशातील विदारक सत्य आहे.

राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात धार्मिक अडथळ्यांचा विचार करताना असे म्हणता येईल की, हिंदू राष्ट्रवादाची जपणूक करणारे हिंदूत्ववादी, परिवर्तनास विरोध करणारे मुस्लीम जमातवादी व धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाची व्यावहारिक बाजू विचारात न घेता केवळ पत्रकबाजी व विचारक्षेत्रात दंग झालेले आत्यंतिक टोकाचे समर्थक ह्या सर्वांनी काहीना काही प्रश्न उभे केले आहेत. अर्थात, ह्यापैकी सर्वांत मोठा धोका हा हिंदू व मुस्लीम जातीयवादापासून आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) ब्राह्मांच्या नव्या सुधारणांमधून भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय जागिवा निर्माण झाल्या. ( )

- (२) डॉ. केशवराव हेडगेवार हे हिंदू राष्ट्रवादाचे पुरस्कर्ते होते. ( )
- (३) स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सामाजिक सुधारणांना हिंदू राष्ट्रवादांचा पाठिंबा होता. ( )
- (४) आपल्या राजकीय प्रक्रियेत भाजप हा हिंदू राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करणारा राजकीय पक्ष आहे. ( )
- (५) आपल्या राजकीय प्रवाहात सर्व-धर्म-समभाव ह्या तस्वाचा राजकीय सोयीसाठी वापर होतो. ( )

(आ) पुढोल प्रश्नांची एक-दोन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

- (१) स्वातंत्र्यपूर्वकाळात हिंदुत्ववादी संघटनांना अपयश येण्याची दोन कारणे सांगा.
- (२) बहुसंख्य मुस्लीम जातीयवादी प्रचारास बळी का पडतात ह्याचे एक कारण लिहा.

राजकीय अडथळे

राष्ट्रीय एकात्मतेला धार्मिक अडथळ्यांबोरबर राजकीय अडथळ्यांशीही सामना करावा लागत आहे. स्वातंत्र्यानंतर काही राजकीय प्रश्नांनी राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान ठरेल एवढे मोठे अडथळे निर्माण केले आहेत. त्यात प्रामुख्याने पंजाब, आसाम, काश्मीर, तामिळनाडू ह्या प्रश्नांचा उल्लेख करावा लागेल. पंजाब व काश्मीरमधील प्रश्न जातीयवादाचा व धार्मिक आधार घेऊन निर्माण झालेले आहेत; तर आसाम प्रश्नात प्रादेशिक अस्मिता व राजकीय गुंतागुंत आहे. त्यांचा आपण सविस्तर विचार करू. ह्या तीनही प्रश्नांनी राष्ट्रापुढे फुटीरतेचा प्रश्न उभा केला आहे. त्यामुळे राजकीय अडथळ्यात त्यांचे गंभीर्य हे सर्वाधिक आहे.

पंजाब प्रश्न

स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या एकतेला व एकात्मतेला ग्रहण लावणारा ज्वलंत प्रश्न म्हणूनच पंजाब प्रश्नाचा उल्लेख करावा लागेल. मूलत: आर्थिक विकासाच्या प्रश्नावरून पंजाबात कित्येक वर्ष साठलेली असंतोषाची भावना ही जातीयवादाचा व धार्मिकवादाचा आधार घेऊन बाहेर पडली आणि ह्या समस्येने फुटीरतेचे आव्हान उभे केले. स्वातंत्र्यानंतर सन १९४८ पासून विविध प्रांतांतून भाषावार प्रांतरचेनी मागणी होऊ लागली. १९५४ नंतर ह्या मागणीसाठी विविध राज्यांत आंदोलने उभी राहिली. ह्या काळापासून पंजाब प्रश्न अधिक चिघळत गेला. भाषेच्या प्रश्नावर पंजाबचे विभाजन झाले. अनेक हिंदूंनी पंजाबी सोडून हिंदी ही मात्रभाषा नोंदवली. पंजाबी सुभ्याच्या मागणीनंतर पंजाब, हरियाना ही दोन स्वतंत्र राज्ये झाली; पण चंदीगढ ह्या राजधानीचा प्रश्न, सतलज नदीच्या पाणीवाटपाचा प्रश्न, फारिस्का-आबोहरचा प्रश्न, सतलज-यमुना जोड

कालवा हे दीर्घ काळ रेंगाळते आहेत. औद्योगिक विकासाबाबत हरियानास झुकते माप दिल्याची पंजाबी जनतेची तक्रार ही जुनी आहे. हा असंतोष स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून साचत गेला. पंजाबमध्ये शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंधक समिती, अकालतखत ह्या धार्मिक अधिष्ठान असलेल्या संस्थांनी वेळोवेळी ह्या प्रश्नांकडे केंद्राने लक्ष द्यावे असा आग्रह धरला. अकाली दल हा पंजाबमधील राजकीय पक्ष धार्मिक अस्मितेतून उभा राहिला असून त्याने ह्या प्रश्नांना राजकीय जाहीरनाम्यात स्थान दिल्याने तो तेथील राजकारणात प्रभावी राहिला आहे. अकाली दलाने १९७३ मध्ये 'आनंदपूर साहेब' ठराव मंजूर केला. ह्या ठरावात पंजाबला अधिक स्वायत्तता देण्याची मागणी आहे. ह्याशिवाय चंदीगढ हे पंजाबला द्यावे, पंजाबजवळचा भाग पंजाबातच समाविष्ट करावा अशा सात मागण्या आहेत.

१९७७ नंतर केंद्रात सत्तेवर आलेल्या जनता पक्ष सरकारने पंजाबातील श्री. ग्यानी झैलसिंग ह्यांच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस सरकार बरखास्त करून तेथे राज्य विधानसभेच्या निवडणुका घेतल्या. ह्या निवडणुकीत अकाली दलाचे डॉ. प्रकाशसिंग बादल ह्यांचे सरकार अधिकारावर आले. १९८० नंतर पुन्हा केंद्रात इंदिरा गांधी ह्यांच्या नेतृत्वाखालील इंदिरा काँग्रेस सरकार अधिकारावर आले. ह्या सरकारने जनता पक्षाच्या कृतींची पुनरावृत्ती करून अकाली दलाचे सरकार बरखास्त केले व तेथे निवडणुका घेतल्या. पंजाबात अकाली दलाचे प्राबल्य कमी करण्यासाठी मेहता चौक, गुरुद्वारा गुरुदर्शन प्रकाश येथील अखंड भजनी जथ्यांचे भिंद्रनवाले नामक हिंसक, दहशतवादी व्यक्तिमत्त्व उदयास आले. अकाली दलाच्या राजकीय विरोधकांनी त्याचा वापर करून सत्ता मिळविली. भिंद्रनवाले ह्यांनी अकालींचा प्रभाव कमी केला व आपला प्रभाव वाढविण्यासाठी शिखांच्या 'स्वतंत्र खलिस्तान'ची मागणी केली. भिंद्रनवाले ह्यांनी आनंदपूर साहेब ठरावास पाठिंबा दिला व त्याच्या आग्रहासाठी हिंसक दहशतवाद व अत्याचाराची दिशा पकडली. मुळात निरंकारी व भिंद्रनवाले ह्यांच्यात मुरु झालेल्या झगड्याचे रूपांतर शीख विरुद्ध हिंदू असे झाले. १९८० पासून १९८४ पर्यंत पंजाबात परिस्थिती दिवसेदिवस अधिक गंभीर होत गेली. भिंद्रनवाले व त्यांच्या समर्थकांनी अकाली तख्त हे शिखांचे सर्वोच्च धार्मिक स्थान काबीज केले. तेथेच ठाण मांडून पंजाबात हिंसाचार माजविला. ह्या खलिस्तानवाद्यांना पाकिस्तानकडून शास्त्रात्मक व दारूलगोल्यांचा पुरवठा होऊ लागला. अनेक शीख अतिरिक्यांना पाकमध्ये आसरा व प्रशिक्षण मिळाले. पाक सैन्याच्या मदतीने घुसखोरी करता आली. त्यामुळे पंजाबी शक्तींचा देशात हस्तक्षेप सुरु झाला. ह्या हस्तक्षेपामुळे पंजाबात हिंसाचार एवढा वाढला की, दरबारासिंग ह्यांचे प्रांतिक इंदिरा काँग्रेस सरकार बरखास्त झाले. शेवटी केंद्राला सुवर्णमंदिरात लष्कर घुसवून ऑपरेशन ब्ल्यू-स्टार कारवाई पूर्ण करावी लागली. ह्या कारवाईत भिंद्रनवाले व त्यांचे शेकडो सहकारी

ठार झाले. परंतु थोड्याच दिवसांत पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांची शीख सुरक्षा रक्काकडून हत्या झाली. पंजाबमध्ये निर्माण झालेला गुंता सोडविण्यासाठी पंतप्रधान राजीव गांधी ह्यांनी २४ जुलै १९८५ रोजी अकाली नेते संत हरचंदसिंग लोगोवाल ह्यांच्याशी एक करार केला. ह्यात पंजाबच्या व शिंगांच्या अनेक मागण्यांवर तडजोड झाली. परंतु ह्या कारवाईची शाई वाळते ना वाळते तोच एका निवडणुकीच्या प्रचारसभेतच लोंगावाल ह्यांचीही हत्या झाली. ह्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत सुरजितसिंग बर्नाला ह्यांच्या नेतृत्वाखालील अकाली (लोंगोवाल) चे सरकार सत्तेवर आले. नव्या बर्नाला सरकारलाही हिंसाचार रोखता आला नाही. पुन्हा एकदा अतिरेक्यांनी सुवर्णमंदिर काबीज केले. शेवटी १९८७ मध्ये हे सरकार बरखास्त करून पंजाबात दीर्घ काळ राष्ट्रपती राजवट लादण्यात आली. १९८९ नंतर 'ऑफेशन ब्लॉक थंडर' मुळे पंजाबात हल्ळूहल्लू लोकशाहीची प्रक्रिया सुरु होईल, अशी चिन्हे दिसू लागली. १९९१ मध्ये केंद्रात इंदिरा कॅग्रेस सरकार सत्तेवर आल्यानंतर त्याने पंजाबमध्ये विधानसभेच्या निवडणुका घेतल्या. निवडणुकीत केंद्रात इंदिरा कॅग्रेसचे वियांतसिंग ह्यांचे सरकार इतर पक्षांनी निवडणुकीवर बहिष्कार घातलेला असतानाही सत्तेवर आले. हे सरकार सत्तेवर आल्यानंतर लोकशाही प्रक्रिया वेगाने सुरु झाली. वियांतसिंगच्या खंबीर धोरणाचे सुपरिणाम दिसू लागले. पंजाबमधील अनेक दहशतवादी व अतिरेकी शरण आले. अनेक खतरनाक अतिरेक्यांना पोलिसांनी ठार केले. त्यामुळे हिंसाचार कमी होऊ लागला. गेल्या दहा वर्षांच्या तुलनेने पंजाबात खूपच शांतता आहे. परंतु ह्याचा अर्थ फुटीरवृत्ती पूर्णपणे संपली असा मात्र नाही. पंजाब प्रश्नात अनेक धार्मिक विकासाचे प्रश्न आहेत. त्या जोडीला राजधानी चंदीगढचा प्रश्न, सतलज-यमुना जोड कालवा, फाजिस्का-आबोहरचा प्रश्न ह्यांचीही सोडवणूक भविष्यात लवकर झाल्यास पुढे हे प्रश्न पुन्हा उग्र स्वरूप धारण करू शकतील आणि पंजाबात पुन्हा अशांतता निर्माण करू शकतील. आनंदपूर साहेब ठरावातील 'सिख यह एक अलग कौम है !' आणि 'राज करेगा खालसा' हे दोन्ही विचार राष्ट्रीयतेला घातकच आहेत.

काशमीर प्रश्न

पंजाब प्रश्नाबरोबर काशमीरच्या प्रश्नाचे गांभीर्य अधिक आहे. स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीपासून हा प्रश्न आहे. मध्यांतरी बड्या शक्तींची फूस लागल्याने स्वयं-निर्णयाचे तत्त्व तेथे घुसविण्यात आले. काशमीरमधील फुटीरतेने देशाच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान दिले असून ते मोडून काढण्यात अजूनही सरकारला यश लाभलेले नाही. गेली तीन वर्षे काशमीर खोन्यातील लोकशाही प्रक्रिया संपुष्टात आली आहे. काशमीरच्या खोन्यामध्ये लष्कराच्या भिस्तीवरच सध्या प्रशासनाचा कारभार

चालू आहे. दहशतवाद्यांच्या कृत्याचा उपसर्ग आता जम्मू भागालाही होऊ लागला आहे. लडाख अजूनही त्या मानाने पुष्कळच शांत आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतात संस्थानिकांच्या विलिनीकरणाची मोहीम सुरु झाली. त्या वेळी काशमीर हे एक हिंदू राजा असलेले मुस्लीम बहुसंख्य संस्थान होते. भारतावरील ब्रिटिशांचा अंमल संपुष्टात येताच संस्थानिक सर्व करारमदारातून मुक्त झाले. त्यांना हवे तर भारतात वा पाकिस्तानात विलीन होण्याची अथवा स्वतंत्र राहण्याची मुभा देण्यात आली होती. त्या वेळी भारतात हैदराबाद, जुनागढ व काशमीर ही मोठी संस्थाने होती. वैकी हैदराबाद व जुनागढ हे संस्थानिक मुस्लीम होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर काशमीर हे विलीन झाले नाही. महाराजा हरिसिंग ह्या हिंदू संस्थानिकाची प्रांगंभी भारतात किंवा पाकिस्तानात विलीन होण्याची तयारी नव्हती. आपले स्वतंत्र राष्ट्र असावे, अशी त्याची भूमिका होती. परंतु काशमीरी प्रदेशाला लागूनच पाकिस्तानची सरहद होती व जनता मुस्लीम होती. ऑक्टोबर १९४७ मध्ये पाकिस्तानी टोळीवाल्यांनी काशमीरी खोन्यात प्रवेश करून कब्जा घेण्याचा प्रयत्न केला. गिलगिट, बलिस्तान व चिंत्राक हे भाग स्वतंत्र होऊन पाकिस्तान गेले. टोळीवाल्यांना पाकिस्तानची फूस होती. काशमीरचा हिंदू संस्थानिक ह्या टोळीवाल्यांपुढे हत्तबल झाला. आपण ह्या टोळीवाल्यांशी मुकाबला करू शकणार नाही, ह्याची त्याला खात्री होताच त्याने भारत सरकारकडे मदतीची मागणी केली. भारतीय सैन्याने काशमीरी खोन्यात मोहीम सुरु करून टोळीवाल्यांचे आक्रमण परतावून लावले. २६ ऑक्टोबर १९४७ रोजी काशमीर हे भारतीय संघराज्यात विलीन झाले. काशमीरचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी भारतीय घटनेतील कलम ३७०चा विशेष दर्जा देण्यात आलेला आहे. काशमीरबाहेरच्या कोणालाही तेथे जमीनसुद्धा विकत घेता येत नाही.

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याअगोदर काशमीर संस्थानांमध्ये शेख अब्दुल्लाची प्रजापरिषदेची चळवळ कार्यरत होती. ह्या चळवळीचे व नेतृत्वाचे कॅग्रेसशी बोर्चसे सख्य होते. त्यांचीच पुढे पंतप्रधान म्हणून निवड झाली. काशमीरचे पंतप्रधानपद स्वीकारल्यानंतर त्यांची 'स्वतंत्र काशमीर' कडे वाटचाल होऊ लागली. त्यांचे हे प्रयत्न उघड होताच त्यांच्या पक्षातच विद्रोह करून बक्षी गुलाम महम्मद ह्यांचे सरकार अधिकारावर आले व शेख अब्दुल्लाला अटक करण्यात आली. १९५३ पासून १९७१ पर्यंत प्रदीर्घ काळ शेख अब्दुल्ला अटकेत होते. ह्या काळात प्रथम जम्मू-काशमीर नेशनल कॉन्फर्न्सचे व नंतर कॅग्रेस पक्षाचे अनेक नेते आले व गेले. त्यांच्या राजवटी भ्रष्टाचाराने गाजल्या. लष्करावर भिस्त व लोकांचा पाठिंबा नसलेले सरकार ह्यांचा कारभार किती दिवस चालवायचा हा प्रश्न होता. ह्या काळात शेख अब्दुल्ला ह्यांची लोकप्रियता टिकून होती. काशमीरमध्ये

निवडणुका होत; पण १०-१५ टक्क्यांपेक्षा अधिक मतदान होत नसे. १९७१ मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी ह्यांनी शेख अब्दुल्लाशी काशमीरप्रश्नी वाटाघाटी सुरु केल्या. काँग्रेसच्या पाठिंब्यावर शेख अब्दुल्ला हे पुन्हा काशमीरचे मुख्यमंत्री झाले. १९७७ मध्ये राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत शेख अब्दुल्ला ह्यांच्या नेशनल कॉन्फरन्सला दणदणीत बहुमत मिळाले. पुढे शेख अब्दुल्ला ह्यांच्या निधनानंतर त्यांचे पुत्र डॉ. फारूख अब्दुल्ला हे काशमीरचे नेते झाले.

काशमीर खोन्यात १९८५ नंतर परिस्थिती खूपच गंभीर बनली. दहशतवादी संघटनांनी उग्र स्वरूप धारण केले. काशमीर मुक्ती संघटनेने जम्मू-काशमीर लिबरेशन फ्रंट (जे.के.एल.एफ.) भारतीय सैन्याशी अघोषित युद्धच पुकारले. काशमीर खोन्यातून हिंदू पंडितांची कुठुंबे देशाच्या दुसऱ्या भागात स्थलांतरित होऊ लागली. ह्यामुळे हळूहळू शासकीय यंत्रणा पोखरली जाऊ लागली. सर्व शासनयंत्रणाच अतिरेक्यांनी बळकावली होती. लोकशाही प्रक्रिया खराब होत गेली. काशमीरमधील सर्वसामान्य जनता खोन्यातील लष्कराच्या सततच्या वास्तव्याला कंटाळली होतीच. पाकिस्तानने काशमीरी मुक्ती संघटनेच्या अतिरेकी व दहशतवाद्यांना प्रशिक्षण व शस्त्रे पुरवून भारताशी अप्रत्यक्ष युद्धच पुकारले आहे. ह्याच वेळी पाकने काशमीरमध्ये हिजबुल मुजाहिदीनसारख्या पाकधार्जिण्या संघटना उभ्या केल्या. याचाच परिणाम म्हणून सन १९९९ मध्ये पाकिस्तानने नियंत्रण रेषेच्या आत केलेली घुसखोरी थांबविण्यासाठी भारताने कारगिल युद्धास तोंड दिले. या युद्धात भारताचे शेकडो जवान व नागरिक ठार झाले. भारतीय जवानांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत अभूतपूर्व पराक्रम दाखवून देवियमान विजय संपादन केला. जवानांचे शौर्य व जनतेचे ऐक्य यांचे स्फूर्तीदायक दर्शन या वेळी घडले. कारगिलमधील लढाई केवळ हद्दीचे रक्षण करण्यापुरतीच नव्हती तर देशाचे संरक्षण, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाहीचे रक्षण करण्यासाठी होती. भारत-पाकिस्तान सरहदीनजीक सर्वच ठिकाणी पूर्वी कडक नियंत्रणे नव्हती. त्यामुळे अनेक पाकिस्तानी, अफगाणी घुसखोर भारतात आले. आता प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर नियंत्रण असल्याने ही घुसखोरी कमी झाली आहे. परंतु लष्कराच्या पाठिंब्यावर फार काळ शासन चालविणे धोकादायक आहे, हे ओळखून तेथे राजकीय प्रक्रिया सुरु करण्याचा भारत सरकार प्रयत्न करीत आहे. एकंदरीत काशमीर हे आपल्या संघराज्य पद्धतीत रूक्ण शकलेले नाही. त्याची काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) काशमीर खोन्यात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विकास झालाच नाही. भारत सरकारची प्रचंड मदत ही भ्रष्टाचाऱ्यांनी आपल्या तुंबड्या भरण्यासाठी वापरली.

(२) काशमीर खोन्यात अनेक वर्षे लष्कराचे प्राबल्य राहिले.

- (३) राज्य कारभारात काश्मिरी जनतेचा सहभाग साधला गेला नाही.
- (४) शेख अब्दुल्ला ह्यांचा अपवाद वगळता तेथे लोकमताचा पाठिंबा नसलेली सरकारे अनेक वर्षे सत्तेवर राहिली. त्यांचा राज्य कारभार लष्कराच्या बळावर चालला.
- (५) नेशनल कॉन्फरन्समध्ये फूट पाढून डॉ. फारूख अब्दुल्ला ह्यांचे सरकार पाढले गेले व एक कळसूत्री सरकार अधिकारावर आणले गेले.
- (६) काश्मिरी खोन्यात प्रारंभीपासूनच शांतता नसल्याने भरीव कार्य उभे राहू शकले नाही. त्यामुळे विकासकामे झाली नाहीत. काशमीर हे पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे, हाच आर्थिक उत्पन्नाचा प्रमुख स्त्रोत राहिला. औद्योगिकीकरणाअभावी बेकारी प्रचंड प्रमाणात वाढली. दारिद्र्य व बेकारीने गांजलेले हताश युवक हे सहजरित्या अतिरेकी चळवळीत सामील झाले.

काशमीरमधील सर्वसामान्य जनतेला अतिरेकी कारवाया व दहशतवाद ह्यांत स्वारस्य राहिलेले नाही. दहशतवाद्यांनी दाखविलेली लालूच हे स्वप्नरंजन असल्याचे जनतेला पटत नाही.

काश्मिरी खोन्यात प्रारंभापासून लोकशाही प्रक्रिया सुरु करण्यात आलेले अपयश हेच काशमीर प्रश्नाचे प्रमुख कारण आहे. शिवाय पाकिस्तान काशमीरवर धर्माच्या व प्रादेशिक संलग्नतेच्या नावाखासी हक्क सांगत असून तो प्रश्न आंतरराष्ट्रीय बनण्याचा सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. ह्यामुळे काशमीर प्रश्न हा दिवसेंदिवस नाजूक बनत चालला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- ३

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) अकाली दल हा पक्ष शीख धर्माच्या अस्मितेतून तथार झाला आहे. ( )
- (२) आणीबाणीनंतर पंजाबात ग्यानी जैलसिंग हे सत्तेवर आले. ( )
- (३) पंजाब करारासाठी शीख धर्माच्या वतीने डॉ. सुरजितसिंग नर्नाला ह्यांनी सही केली. ( )
- (४) काशमीरमधील फुटीरतेत आर्थिक विकासाचे प्रश्न आहेत. ( )
- (५) काशमीर खोन्यातील राजकारणावर श्री. शेख अब्दुल्ला ह्यांचा दीर्घ काळ प्रभाव होता. ( )

आसाम प्रश्न

पंजाब, काशमीर पाठेपाठ आसामच्या राजकीय प्रश्नाने राष्ट्रीय एकात्मतेस आव्हान दिले होते. ह्या प्रश्नामागे आसामी अस्मिता व प्रादेशिक प्रश्न अजूनही काही प्रमाणात आहेतच. आसाममधील मूळ प्रश्न हा बांगला देशमधून लक्षावधींच्या संख्येने आलोल्या परकीय नागरिकांचा आहे. आसाम हे पूर्वकडील राज्य असून त्याच्या सीमा चीन, ब्रह्मदेश व बांगला देशला भिडलेल्या आहेत. १९७१ पूर्वीचा बांगला देश हा पूर्व पाकिस्तानमध्ये आजमितीच्या पाकिस्तानचे वर्चस्व होते. स्वातंत्र्यानंतर १९४८ पासून पूर्व पाकिस्तानातून प्रचंड प्रमाणात आसाम व त्रिपुरा ह्या प्रदेशांत घुसखोरी सुरु झाली; ती थोड्याफार प्रमाणात चालूच आहे. १९७१ मध्ये बांगला देशच्या निर्मितीत भारताचा पुढाकार होता. पाकिस्तानी सैन्याने पूर्व भागात अत्याचाराची सीमा गाठल्यामुळे निर्वासितांचे लोढे प्रचंड संख्येने भारतात आले. ह्या लोंद्याचा भार जरी पश्चिम बंगालवर पडला तरी काही निर्वासित उत्तर व पूर्व भागातून आसामात घुसले होतेच. आसामात हळूहळू बांगला देशवासियांची म्हणजेच बहुसंख्येने मुस्लिमांची संख्या वाढत जाऊन मूळ आसामी हे अल्पसंख्याक होतील, अशी त्रिपुरासारखीच भीती आसामी लोकांना वाढूलागली. नैसर्गिक समृद्धीने भरपूर असलेला हा प्रदेश अविकसितच आहे. १९८० नंतर ह्या प्रश्नाने उच्चल घेतली. आसाममधील ‘आसाम गण परिषद’ हा विद्यार्थी संघटनेने परकीय नागरिकांच्या प्रश्नावर आंदोलन उभे केले. भूमिपुत्रांना आसामच्या संपत्तीचा, कामधंदे, नोकन्यांचा हक्क असला पाहिजे ह्या त्यांच्या मागण्या होत्या. ह्या आंदोलनाने आसामी जनतेची प्रादेशिक अस्मिता जागृत झाली. आंदोलनाने एवढे उग्र स्वरूप धारण केले की, प्रचंड प्रमाणात दंगली व कत्तली झाल्या. राज्यातील लोकशाही प्रक्रिया संपुष्टात येऊन तेथे राष्ट्रपती राजवट लावावी लागली. आसाममध्ये फुटीरतेचे आंदोलन मूळ धरू लागले. १९८५ मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी ह्यांनी आसामप्रश्नी आसाम गण परिषदेचे नेते श्री. प्रफुल्लकुमार मोहंती व त्यांच्या सहकाऱ्यांशी करार केला. ह्या करारानुसार १९७१ हे प्रमाणवर्ष (cut off year) मानून परकीय नागरिक शोधून काढण्याचा निर्णय झाला. शिवाय घुसखोरी थांबविष्यासाठी सरहदीस कुंपण घालण्यासारखे उपायही योजण्यात आले. ह्याचवर्षी आसाममध्ये निवडणुका होऊन आसाम गण परिषदेचे सरकार श्री. प्रफुल्लकुमार मोहंती ह्यांच्या नेतृत्वाखाली अधिकारावर आले. ह्या सरकारवर परकीय नागरिक शोधण्याची जबाबदारी आली.

अधिकारावर आलेल्या परिषदेच्या शासनास परकीय नागरिकांचा गुंता सोडविता आला नाही. तसेच अधिकृत मतदार याद्या तयार करता आल्या नाहीत. दरम्यान, गण परिषदेत फूट पडून बोडो जमातीच्या विद्यार्थी नेत्यांनी बोडो संघटनेची स्थापना

करून स्वतंत्र बोडो राज्याची मागणी पुढे आणली. स्वतंत्र बोडो राज्यासाठी संघटनेच्या समर्थकांनी हिंसक मार्गाचा अवलंब केला. ह्यामुळे आसाममधील परकीय नागरिकांचा प्रश्न बाजूला राहून आदिवासी जमाती आणि खोऱ्यातील नागरिक अशी नवीन समस्या उभी राहिली. ह्या आंदोलनाने दहशतवाद व अतिरेकी मार्गाचा अवलंब केल्याने बोडोप्रश्न हा फुटीरतेला प्रोत्साहन देत होता. आता त्यांनीही गोरखालॅंडसारखी स्वायत्त डोंगरी प्रदेशाची तरतूद केल्यामुळे हे आंदोलन बरेच थंडावले आहे.

इतर प्रश्न

पंजाब, आसाम, काशमीर ह्या प्रश्नांबरोबरच ईशान्येकडील नागालॅंड, मिञ्चोरम, मणिपूर व त्रिपुरा ह्या राज्यांतही फुटीरतेचे प्रश्न निर्माण झाले. नागालॅंडमधील फुटीरांचे नेशनल सोशॉलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालॅंड, मणिपूरची पीपल्स लिबरेशन आर्मी, त्रिपुरा ट्रायबल्स बॉलंटियर्स, इत्यादी स्वतंत्रतेची मागणी करीत आहेत. त्यासाठी त्यांनीही दहशतवादाचा मार्ग अवलंबला आहे. ह्यामुळे ईशान्येकडील राज्यांतही राजकीय अस्थिरता आली असून त्याचे आव्हान आपल्या एकात्मतेपुढे ठाकले आहे. ईशान्येकडील सेव्हन सिस्टर्स युनायटेड लिबरेशन आर्मी ही चलवळ ह्या भागाचे स्वतंत्र राष्ट्र बनवू पाहत आहे. ह्या सर्व प्रश्नांमागे आर्थिक विषमतेचे व विकासाचे प्रश्न निगडित आहेत. स्वातंत्र्यानंतर हे प्रदेश विकासापासून वंचित राहिले. त्यांच्या विकासाकडे अक्षम्य दुरुक्ष झाले. त्यांची सोडवणूक करण्यात केंद्र सरकार यशस्वी उरलेले नाही. विकासाचे केंद्रीकरण एका बाजूला व विषमतेचे केंद्रीकरण एकाच बाजूला सातत्याने घडविल्याने हे सर्व प्रश्न उभे ठाकले आहेत. राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्न हा काही पक्षीय राजकारणाचा विषय नाही. तरी तो पक्षीय करण्याचे प्रयत्न होताना दिसतात. राजकीय पक्षांना अशा गहन प्रश्नांचा विचार निःपक्षपाती राष्ट्रहित लक्षात घेऊन सखोल पद्धतीने करण्याची गरज वाट नाही. त्यांची सर्व शक्ती निवडणुकांवर केंद्रित झाली आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात आली आहे. तामिळनाडू हा श्रीलंकेतील अतिरेक्यांचा अड्हा बनला आहे आणि बहुतेक राजकीय पक्ष तामील टायगर्सविरुद्ध कठोर भूमिका घेण्यास कर्चरत आहे. बिहारमध्ये झारखंड प्रदेशाला स्वायत्तता नेमकी कशी द किंती ह्यावरून राजकीय पक्षात मतभेद आहेत.

उपाययोजना

राष्ट्रीय एकात्मतेसंदर्भात गुंतागुंत सोडविण्या साठी आपल्याकडे आजतागायत काही उपाययोजना झाल्या. राष्ट्रीय एकात्मता मंडळाची स्थापना तर १९६० पासूनच झालेली आहे. पंजाब, आसामसंबंधी करार होऊनही गुंतागुंत सुटली नाही; तर ती कायमच राहिली. पूर्ण सोडवणूक म्हणून मुचविलेले तोडगे शेवटी अर्धवट उपाय आहेत, ते सिद्ध झाले. आपल्या

राजकीय प्रक्रियेत प्रत्येक प्रश्नांचे 'राजकारण' करण्याची प्रथा असल्याने राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रश्नही त्याला अपवाद राहिलेले नाहीत. एकात्मतेच्या प्रश्नातून एका राजकीय पक्षाने 'झारखंडचे स्वायत्र प्रादेशिक मंडळ असावे', असे म्हणताच दुसऱ्याने 'वनाचल' चे स्वतंत्र राज्य असावे असा नारा लावावा. एकात्मतेच्या प्रश्नातून देशाच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान मिळत आहे, ह्याचे गांभीर्य राजकीय पक्षांजवळ नाही. केंद्र सरकार आता अविकसित भागांत विकासाची कामे जाहीर करीत आहे. परंतु त्यात फारशी कळकळ व पुढाकार दिसत नाही. आसाममध्ये दुसरा तेल शुद्धीकरण कारखाना अजून उभारण्यास सुरुवात झालीच नाही. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी समयबद्ध योग्य व मूलभूत कार्यक्रम हाती घेणे जरुरीचे आहे. त्याला महत्त्व न देता अशा गांभीर्य प्रश्नाना प्रचारी स्वरूप प्राप्त झाले आहे. 'अपना उत्सव', 'राष्ट्रीय एकात्मता दौड', 'प्रतिकात्मक दांडी यात्रा' असे उत्सवी थाटाचे उपक्रम राबविले गेल्याने एकात्मता प्रश्नावे गांभीर्य कमी झाले.

राष्ट्रीय एकात्मतेचे दर्शन विचारात घेता पुढील काही उपायांद्वारा ते सोडविता येतील.

(१) धर्म व राजकारण ह्यांची फारकत : धर्म व राजकारण ह्यांची कायद्याने फारकत करणे आवश्यक आहे. कायदा केल्याने प्रश्न सुटतोच असे नाही, तर त्यासाठी अनैपचारिक पातळीवर करावे लागणारे कार्यही होणे आवश्यक आहे.

(२) रोजगारनिर्मिती : सरकार हे सर्वांना रोजगाराची संधी देऊ शकत नाही. त्यासाठी स्वयं-रोजगाराच्या वाढत्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

(३) स्थलांतर रोखणे : ग्रामीण विकासावर भर देऊन शहरांकडे होणारी अफाट गर्दी कमी करणे. त्यासाठीच्या योजना आखणे.

(४) विकास मंडळांची स्थापना : मागास भागासाठी विकास मंडळे स्थापून त्यांचा हेतूपूर्वक विकास घडवून आणणे.

(५) जातीयवाद निर्मूलन : जातीयता निर्मूलनाचे पक्षातीत पातळीवर प्रामाणिक प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

(६) लोकसंख्या नियंत्रण : लोकसंख्या वाढ थोपविष्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना आखणे.

(७) आचारसंहिता : राजकीय पक्षांसाठी आचारसंहिता आखून तिची कडक अंमलबजावणी करणे.

(८) व्यापक सहभाग : राजकीय प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग हा 'मतदाना' करिता राहिला आहे. तो एवढा संकुचित न ठेवता अधिक व्यापक बनवावा, ह्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

(९) भ्रष्टाचार निपटणे : निवडणूक कायद्यात दुरुस्ती करून भ्रष्टाचाराला आळा घालावा.

(१०) अल्पसंख्याकाचा विकास : समाजातील अल्पसंख्याक व दुर्बल घटक ह्यांना मुख्य प्रवाहात आणून त्यांचा विकास घडवून आणणे.

अर्थात, राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्न हा भावनिक आहे. 'मिळे सूर तुम्हारा, तो सूर बने हमारा' हे वास्तवतेत येण्यासाठी भारतीय समाजातील विविध स्तरांचे ऐक्य साधणे आवश्यक आहे. ह्यासाठी जनतेच्या हृदयाला भिडणारे कार्यकर्ते हवेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) पुढील प्रश्नांची एक-दोन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

- (१) आसामच्या राजकीय प्रश्नात कोणत्या प्रश्नांचा गुंता अधिक आहे?
- (२) आसाम करारात कोणते वर्ष हे प्रमाणवर्ष मानले गेले?
- (३) राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात धर्म व राजकारण ह्यांच्या फारकतीचे महत्त्व सांगा.
- (४) राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रश्न सोडविष्यात व्यापक सहभागाचे महत्त्व सांगा?

केंद्र-राज्य संघर्ष

केंद्र-राज्य संबंध व लोकशाही विकेंद्रीकरण ह्याविषयी परस्पर उभय बाजूंनी आता घटनात्मक फेरविचार व्हावा, असे मत व्यक्त केले जात आहे. काही राज्यांनी प्रांतिक स्वायत्तेची मागणी केली असून काही राज्यांत तर विकेंद्रीकरणाच्या प्रश्नावरून फुटीरतेची बीजे पेरली गेली आहेत. राज्यांनी केंद्राच्या व्यापक अधिकाराबाबत अनेक हरकती उपस्थित केल्या. त्यामुळे केंद्र-राज्य संबंधांत मोठा तणाव निर्माण झाला आहे. ४२व्या दुरुस्तीनंतर राज्याच्या अखत्यारीतील काही विषय समवर्ती सूचीत ओढल्यामुळे राज्य सरकारे नाराज आहेत. अर्थातच ह्या तणावपूर्व संबंधांत प्रामुळ्याने संविधानात्मक वादाच्या जोडीला राजकीय संघर्षही आहेत. १९६७ पासूनच राज्यामध्ये काँग्रेसेतर पक्षांची सरकारे सत्तेवर येऊ लागली आहेत. केंद्र-राज्य संबंधांच्या तणावातून आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, आसाम, पंजाब, इत्यादी प्रांतात बलिष्ठ प्रादेशिक पक्षांचा उदय होऊन नवे प्रादेशिक वाद उपस्थित झाले आहेत. मग तो कर्नाटक-तामिळनाडूतील कावेरी पाणी तंता, चंदीगढ, बेळगाव यांचे प्रश्न प्रांत-प्रांतांतील संघर्ष चिघलण्यास कारणीभूत ठरत आहेत. ह्याबाबतीत अंतिम निर्णय देण्याचा अधिकार संसदेला असल्यामुळे केंद्र व राज्ये यांचे संबंध सलोख्याचे राहण्याएवजी तणावाचेच राहिलेले आहेत. ज्या प्रश्नावरून केंद्र आणि राज्ये ह्यांतील संबंधांत संघर्ष निर्माण होतो. त्याचा थोडक्यात परामर्श असा :

कायदा व प्रशासकीय बाबी

राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टात केंद्र-राज्य हांच्या अधिकाराविषयक तीन सूची दिलेल्या आहेत. संघसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूची असे ह्या तीन सूचींना संबोधले जाते. ह्याशिवाय भारतीय राज्यकारभाराच्या बाबतीतील सर्व शेषाधिकार केंद्र सरकारच्या स्वाधीन करण्यात आले आहेत. (उदाहरणार्थ, अवकाश संशोधन आणि अंतराळ प्रवास) देशाशी संबंधित अशा विषयांची संघसूची आहे. ह्या सूचीमध्ये एकूण ९७ विषय आहेत. ह्या ९७ विषयांबाबत देशभर एकच कायदा असावा ही त्यामागील भूमिका आहे. ह्या सूचीतील कोणत्याही विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारचा आहे. राज्यसूचीत एकूण ६६ विषय आहेत. हे विषय राज्यांशी संबंधित असले तरी सर्वच विषयांवर राज्यांना कायदा करण्याचा अधिकार आहे असे नाही. देशाच्या हाईने महत्वाच्या अशा त्यापैकी कोणत्याही विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार हा केंद्र सरकारला मिळाला आहे. कलम २४९ नुसार संसदेला हा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. राष्ट्रपतींनी कलम ३५२ नुसार आणीबाणी घोषित केली असल्यास कलम २५० नुसार संसद एखाद्या राज्यासाठी किंवा सर्व राज्यांसाठी कायदा करू शकते. एवढेच नव्हे तर राज्याचे अंदाजपत्रकसुद्धा स्वतःच्या ताब्यात घेऊ शकते. समवर्ती सूचीबाबतीही केंद्र व राज्य हांना कायदा करण्याचा अधिकार असला तरी त्यात केंद्राचा अधिकार मोठा आहे. दोघांच्या एकाच विषयावरील कायद्यात मतभिन्नता उद्भवल्यास केंद्राचा कायदा प्रमाण मानून राज्याचा कायदा रद्दातात ठरतो. ह्यामुळे समवर्तीसूची हे केंद्राचे राखीव कुरण मानले जाते. शेषाधिकार हा केंद्र सरकारला प्राप्त झाला आहे. त्यामुळे घटक राज्यांना मर्यादित व संकुचित सत्ता प्राप्त झालेली आहे. १९७६ मध्ये झालेल्या ४२व्या घटना दुरुस्तीने केंद्राचे अधिकार बेसुमार वाढले आहेत. ह्या दुरुस्तीमुळे राज्यसूचीतील विषयांच्या संख्येत घट झाली आहे. ही संख्या ६६ वरून ५२ वर नेऊन केंद्राने आपले राखीव क्षेत्र आणखी वाढवून घेतले आहे. केंद्र सरकारच्या ह्या व्यापक सत्तेने राज्यांना अर्थातच दुख्यम दर्जा प्राप्त होणे साहजिक आहे. कधीकधी भारत हे संघराज्य नसून मजबूत असे एकात्म राज्य आहे, असेही म्हटले जाते. केंद्राच्या ह्या व्यापक अधिकाराविरुद्ध राज्यांमध्ये असंतोष आहे. पंजाब, आसाम, मिजोरम, नागालैंड, तामिळनाडू, इत्यादी राज्यांत केंद्राच्या व्यापक अधिकाराविरुद्ध स्वायत्तेची मागणी पुढे आली आहे. आज इतर राज्येही स्वायत्तेची मागणी करीत आहेत. भारत हे संघराज्य न ठेवता लवचीक राज्यसंघ स्थापन करावा असेही मत मांडले जाऊ लागले आहे. केंद्र आपल्या अधिकारात वाढ करून राज्यांकडे केवळ विकासकामे सोपवीत आहे. खर्चाची तरतूद करण्यासाठी राज्यांकडे उत्पन्नाच्या बाबीच नाहीत. रिझर्व बँकेकडील ओंबर ह्राफ्टस

आणि केंद्राच्या मदतीवरच आपल्याला जगावे लागते, अशी राज्यांची तक्रार आहे. विशेषत: विरोधी पक्षांची किंवा राज्यातील काँप्रेसेतर सरकारांची ही प्रमुख तक्रार आहे. त्यातून बिहार, प.बंगाल, तामिळनाडू सरकारचे केंद्राशी सदैव वादंग चालू असते.

कायदेविषयक अधिकारांप्रमाणे प्रशासकीय सेवेबाबतीही केंद्राचे राज्याच्या तुलनेने व्यापक अधिकार आहेत. किंवृहुना प्रशासकीय अधिकाराबाबत राज्यांना केंद्राच्या भेहरवानगीवर अवलंबून राहावे लागते. विशेषत: वर्ग-१ श्रेणीतील सनदी अधिकारी आणि राज्यपाल हांच्या बाबतीत खूप मतभेद आहेत. अनेक वेळा केंद्र त्याबाबत मनमानी करताना दिसते. राष्ट्रपती राज्याच्या लोकनियुक्त मंत्रिमंडळाचा सळळा न घेता कोणाचीही कोणत्याही राज्यात राज्यपाल म्हणून नियुक्ती करू शकतात. हवी तेव्हा बदली करू शकतात किंवा पदावरून काढून टाकू शकतात. राज्यपाल ठरविताना राज्याचा घटनात्मक प्रमुख म्हणून मुख्यमंत्र्यांचे मत विचारात घेणे गरजेचे आहे. पण अशी कोणतीही विचाराणा न करता; राज्यपाल हा पंतप्रधानाच्या सल्ल्याने नियुक्त केला जातो. त्यामुळे राज्यपाल हा केंद्राचा प्रतिनिधी ठरला आहे. अलीकडे तर राज्यपाल हे राजकाऱ्यांपद झाले आहे. निवडणुकीत पराभूत झालेल्या वयोवृद्ध व पेञ्चनीत निधालेल्या पुढांच्यांची किंवा आपल्या मर्जीतील निवृत्ती सनदी अधिकाऱ्यांची सोय लावण्यासाठी ह्या पदाचा गैरवापर केला जात आहे. त्यामुळे राज्यपालपदाचे अवमूल्यन झाले आहे. आंध्रचे माजी राज्यपाल रामलाल हांनी राज्यामध्ये घटनात्मक संकटसुद्धा निर्माण केले होते. राज्यपाल हे दैनंदिन घटनाबाबत अनेकवेळा भाष्य करून आपले राजकीय अस्तित्व कायम ठेवताना दिसतात. मुख्यमंत्री मदतनिधीची तरतूद असताना राज्यपालांनी स्वतंत्र मदतनिधी चालू-करण्याचे प्रयत्नही झाले आहेत. घटनेच्या ३५६व्या कलमानुसार राज्यात राज्यकारभार सुरक्षीत चालू नसल्यास राष्ट्रपती राज्यपालाच्या अहवालाच्या आधारे राज्यामध्ये राष्ट्रपती राजवट लागू करू शकतो. ह्या कलमाचा वापर विरोधी पक्षांची राज्य सरकारे वारखास्त करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे. अप्रत्यक्षरित्या राज्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठीचे केंद्राकडून राज्यपालपदाचा वापर होतो. अनेकवेळा तर राज्यपालाची बदली किंवा सेवामुक्ती करताना राज्यांना कळविण्याचा शिष्टाचारसुद्धा पाळला जात नाही.

घटनेतील कलम २,३,४ द्वारा राज्याच्या प्रादेशिक सीमांमध्ये बदल करण्याचा विस्तृत अधिकार केंद्र सरकारला आहे. आणीबाणी लागू करणारे कलम ३५६ म्हणजे जणू रोज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्टात आणण्याचा केंद्राला परवानाच आहे. ह्यामुळे केंद्राकडे व्यापक सत्ता एकवटली आहे. राज्यातील वारिष्ठ सनदी अधिकाऱ्यांना केंद्र केवळीही प्रतिनियुक्तीवर दिलीत बोलावून घेते आणि आपल्याला हवे तेव्हा राज्यात पाठवून देते.

राज्यात लागू करावयाच्या आणीबाणीची तरतूद

भाग १८ वा - आणीबाणीसंबंधी उपबंध अनुच्छेद ३५६-३५७

*३५६ (१) जर एखाद्या राज्याचे शासन या संविधानाच्या उपबंधास अनुसरून चालवणे शक्य नाही अशी परिस्थिती उद्भवली आहे याबाबत, त्या राज्याच्या राज्यपालाकडून *★★★ अहवाल मिळाल्यावरून अन्यथा राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, राष्ट्रपतीला उद्घोषणेद्वारे -

- (क) त्या राज्यशासनाची सर्व किंवा त्यापैकी कोणतीही कार्ये आणि राज्यपाल *★★★ अथवा राज्यातील राज्य विधानमंडळाहून अन्य कोणताही निकाय किंवा प्राधिकरण याच्या ठायी निहित असलेल्या अथवा त्याला वापरता येण्यासारख्या सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही शक्ती स्वतःकडे घेता येतील;
- (ख) त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या शक्ती संसदेकडून किंवा तिच्या प्राधिकारान्वये वापरण्यात येतील असे घोषित करता येईल;
- (ग) त्या राज्यातील कोणताही निकाय किंवा प्राधिकरण यांच्याशी संबंधित असलेल्या या संविधानाच्या कोणत्याही उपबंधाचे प्रवर्तन संपूर्णतः किंवा अंशातः निलंबित करणारे उपबंध धरून, उद्घोषणेची उद्दिष्टे अमलात आणण्याकरिता राष्ट्रपतीला जरूर किंवा इष्ट वाटील असे आनुषंगिक व परिणामी उपबंध करता येतील:

परंतु उच्च न्यायालयाच्या ठायी निहित असलेल्या किंवा त्याला वापरता येण्यासारख्या शक्तीपैकी कोणतीही शक्ती स्वतःकडे घेण्यास अथवा उच्च न्यायालयाशी संबंधित असलेल्या या संविधानातील कोणत्याही उपबंधाचे प्रवर्तन संपूर्णतः किंवा अंशातः निलंबित करण्यास या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे राष्ट्रपती प्राधिकृत होणार नाही.

(२) अशी कोणतीही उद्घोषणा नंतरच्या उद्घोषणेद्वारे प्रत्याहृत करता येईल किंवा बदलता येईल.

(३) या अनुच्छेदाखालील प्रत्येक उद्घोषणा संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल आणि ती उद्घोषणा पूर्वीच्या उद्घोषणेस प्रत्याहृत करणारी उद्घोषणा असल्यास तेवढी बाब खेरीजकरून एरव्ही, दोन महिने संपताच ती उद्घोषणा जारी असण्याचे बंद होईल, मात्र तो कालावधी

संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावांद्वारे तिला मान्यता देण्यात आली असेल तर गोष्ट अलाहिदा.

परंतु जर अशी कोणतीही उद्घोषणा (पूर्वीची उद्घोषणा प्रत्याहृत करणारी उद्घोषणा नव्हे) लोकसभा जेव्हा विसर्जित झालेली आहे अशा काळात प्रसृत केली गेली किंवा या खंडात निर्दिष्ट केलेल्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर आणि जर तो कालावधी संपण्यापूर्वी राज्यसभेने उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशा उद्घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा तिच्या पुनर्घटनेनंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा जारी असण्याचे बंद होईल, मात्र उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल तर गोष्ट अलाहिदा.

(४) याप्रमाणे मान्यता दिलेली उद्घोषणा, ती प्रत्याहृत झाली नाही तर, *(उद्घोषणा प्रसृत करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा) कालावधी संपताच जारी असण्याचे बंद होईल.'

परंतु, अशा एखाद्या उद्घोषणेचा अंमल चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा ती उद्घोषणा, - ती प्रत्याहृत झाली नाही तर, - या खंडाखाली एरव्ही ज्या दिनांकास जारी असण्याचे बंद झाले असते त्या दिनांकापासून आणखी (सहा महिन्यांच्या) कालावधीपर्यंत ती अमलात असण्याचे चालू राहील, पण अशी कोणतीही उद्घोषणा काही झाले तरी तीन वर्षांहून अधिक काळ अमलात राहणार नाही.

परंतु आणखी असे की, जर अशा कोणत्याही *(सहा महिन्यांच्या) कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले आणि उक्त कालावधीत राज्यसभेने अशा उद्घोषणेचा अंमल चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशा उद्घोषणेचा अंमल चालू राहण्यासंबंधी कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर लोकसभा तिच्या पुनर्घटनेनंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा जारी असण्याचे बंद होईल, मात्र उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेचा अंमल चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल तर गोष्ट अलाहिदा.

१. या अनुच्छेदाच्या खंड (१) मधील या संविधानाचे उपबंध किंवा संविधानाचा उपबंध यासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात, जम्मू व काश्मीरच्या संविधानाच्या उपबंधाच्या किंवा उपबंधाच्या संबंधीचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा त्याचा अर्थ लावला जाईल.

२. 'संविधान (सातवे विशेषधन) अधिनियम, १९५६' कलम २९ व अनुसूची याद्वारे 'किंवा' हा शब्द व 'राजप्रमुख' याचा उल्लेख घातला.

१. 'संविधान (सातवे विशेषधन) अधिनियम, १९५६' - कलम २९ व अनुसूची याद्वारे 'किंवा, प्रकरणपत्रे, राजप्रमुख' हे शब्द गाळले.
२. 'संविधान (बेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७६' - कलम ५० द्वारे 'सहा महिने' याऐवजी 'एक वर्ष' असा शब्दोल्लेख घातला होता. परंतु 'संविधान (चव्वेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७८' - कलम ३८ द्वारे त्याऐवजी पुन्हा 'सहा महिने' असा शब्दोल्लेख घातला.

३[परंतु, आणखी असेही की, ११ मे १९८७ रोजी, खंड (१) अन्वये पंजाब राज्याच्या बाबतीत केलेल्या उद्घोषणेच्या या संबंधात या खंडाच्या पहिल्या परंतुकामधील “तीन वर्षांहून” या निर्देशाचा अर्थ^३ (चार वर्षांहून) असा निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.]

४[(५) खंड (४) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी खंड (३) खाली मान्यता दिलेल्या उद्घोषणेचा अंमल अशी उद्घोषणा प्रसृत केल्याच्या दिनांकापासून एक वर्ष उलटून गेल्यानंतरच्या कोणत्याही कालावधीमध्ये चालू ठेवण्याबाबतचा ठराव पारित करावयाचा झाल्यास,-

(क) असा ठराव पारित करण्याच्या वेळी संपूर्ण भारतामध्ये किंवा प्रकरणपरत्वे, संपूर्ण राज्यामध्ये किंवा त्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा जारी आहे, आणि

(ख) संबंधित राज्याच्या विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यामधील अडचणीमुळे, खंड (३) खाली मान्यता दिलेल्या उद्घोषणेचा अंमल अशा ठरावामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत चालू ठेवणे आवश्यक असल्याचे निवडणूक आयोगाने प्रमाणित केले आहे असे झाल्याशिवाय संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला असा ठराव पारित करता येणार नाही:]

[परंतु या खंडातील कोणतीही गोष्ट ११ मे १९८७ रोजी, खंड (१) अन्वये पंजाब राज्याच्या बाबतीत केलेल्या उद्घोषणेला लागू होणार नाही.]

३५७. (१) अनुच्छेद ३५६ च्या खंड (१) खाली प्रसृत केलेल्या उद्घोषणेद्वारे, राज्याच्या विधानमंडळाच्या शक्ती संसदेकडून किंवा तिच्या प्राधिकारान्वये वापरण्यात येतील असे घोषित करण्यात आले असेल त्या बाबतीत-

(क) संसदेने राज्य विधानमंडळाची कायदे करण्याची शक्ती राष्ट्रपतीला प्रदान करणे आणि अशा प्रकारे प्रदान केलेली शक्ती, ज्या शर्ती घालणे राष्ट्रपतीला अयोग्य वाटेल अशा शर्तीच्या अधीनतेने, त्याने त्यासंबंधांत विनिर्दिष्ट करावयाच्या अन्य कोणत्याही प्राधिकरणाकडे प्रत्यायोजित करण्यास त्याला प्राधिकृत करणे;

(ख) संसदेने किंवा राष्ट्रपतीने किंवा उपर्युक्त (क) खाली अशी कायदे करण्याची शक्ती ज्याच्या ठायी

निहित केली आहे अशा प्राधिकरणाने संघराज्याला अथवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना किंवा प्राधिकरणांना शक्ती प्रदान करणारे व त्यांना कर्तव्ये नेमून देणारे अथवा शक्ती प्रदान करण्यास व कर्तव्ये नेमून देण्यास प्राधिकृत करणारे कायदे करणे;

(ग) राष्ट्रपतीने लोकसभा सत्रसीन नसेल तेव्हा राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च केला जाण्यास संसदेकडून अशा खर्चास मंजुरी मिळतोवर प्राधिकार देणे,

हे विधिमान्य असेल,

४[(२) संसदेने किंवा राष्ट्रपतीने किंवा खंड (१) च्या पोटकलम (क) मध्ये निर्देशिलेल्या अन्य प्राधिकरणाने राज्य विधानमंडळाच्या शक्तीचा वापर करून केलेला जो कायदा करण्यासं संसद, राष्ट्रपती किंवा असे अन्य प्राधिकरण अनुच्छेद ३५६ खालील उद्घोषणा प्रसृत झाली नसती तर एव्ही सक्षम झाले नसते असा कोणताही कायदा हा, ती उद्घोषणा जारी असण्याचे बंद झाल्यानंतर, एखादे सक्षम विधानमंडळ किंवा अन्य प्राधिकरण यांच्याकडून तो बदलण्यात अथवा निरसित किंवा विशेषित करण्यात येईपर्यंत अमलात असण्याचे चालू राहील.]

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) केंद्र-राज्य संघर्षातून फुटीरतेला खतपाणी मिळाले. ( )

(२) ४२व्या घटना दुरुस्तीने राज्यांचे अधिकारक्षेत्र वाढले. ( )

(३) केंद्र सरकार राज्यांवर राज्यपालामार्फत नियंत्रण ठेवते. ( )

(४) राज्य विधानसभा कलम ३५६ने बरखास्त होऊ शकते. ( )

आर्थिक संबंध

राज्यघटनेत दर पाच वर्षांची वित्त आयोग स्थापन करण्याची तरतूद कलम २८० अन्वये झालेली आहे. वित्त आयोग केंद्र सरकारने व घटकराज्यांनी वसूल केलेल्या कर

१. ‘संविधान (चौसृष्टावे विशेषधन) अधिनियम, १९९०’ -कलम २, खंड (क) द्वारे घातले.
२. ‘संविधान (सदुसृष्टावे विशेषधन) अधिनियम, १९९०’ -याच्या कलम २ अन्वये मूळ मजकुराऐवजी घातला.
३. ‘संविधान (अडतिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७५’ -कलम ७ द्वारे घातलेल्या खंड (५) ऐवजी ‘संविधान (चव्हेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७८ -कलम ३८ द्वारे हा खंड घातला.
४. ‘संविधान (बेचाळिसावे विशेषधन) अधिनियम, १९७६’ -कलम ५१ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी घातले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

उत्पन्नाची वाटणी कशी करायची हे निश्चित करते. त्यासाठी काही खास सूक्र आखून देते. १९५१ मध्ये पहिला वित्त आयोग अस्तित्वात आला. परंतु १९५० मध्ये घटनेत तरतूद नसताना नियोजन मंडळाची स्थापना झाली होती. हे मंडळ देशाचे एकवार्षिक व पंचवार्षिक वित्तविधयक नियोजन ठरवू लागले. ह्यामुळे नियोजन मंडळाचे महत्त्व वाढले. १९५२ मध्ये सर्व राज्यांचे मिळून राष्ट्रीय विकास मंडळ स्थापन झाले. ह्या मंडळात पंतप्रधान, नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष व सदस्य आणि राज्यांचे मुख्यमंत्री ह्यांचा समावेश आहे. ह्या मंडळामार्फत आर्थिक धोरणावर शिकायोत्तरब केले जाते. त्यामुळे केंद्राचा राज्यात हस्तक्षेप वाढला. कराच्या आर्थिक वाटणीत केंद्र हे राज्याकडून अधिकारिक महसुली उत्पन्न मिळविते. राज्य सरकारची यंत्रणा वापरून केंद्र आपल्या योजना राबविते. केंद्र सरकार राज्यांना पैसा न देता आपल्या योजना राज्यांवर लादते. आर्थिक वाण्याबाबत केंद्र सापत्नभावाची वागणूक देते, अशा तक्रारी राज्यांनी सरकारिया आयोगापुढे दिलेल्या साक्षीत केलेल्या आहेत. त्यामुळे आर्थिक संबंधांतही केंद्राचा राज्यावर वरचष्मा प्रस्थापित झालेला आहे. केंद्राचा वीस टक्के महसूल एकद्या मुंबईतून वसूल होतो. पण मुंबईच्या विकासासाठी आणि मूलभूत तरतुदींसाठी कबूल केलेली आर्थिक मदतही केंद्र देत नाही, अशी महाराष्ट्र सरकारची केंद्राकडे नेहमीच तक्रार असते.

एकंदरीत स्वातंत्र्यानंतर गेल्या पंचेचाळीस वर्षात लोकशाही विकेंद्रीकरण, सत्तेचे विकेंद्रीकरण ह्यांवर अधिक भर दिला गेला. परंतु खेरे अधिकार केंद्राकडे राहिल्याने तेथे सत्तेचे केंद्रीकरण झाले. ह्यामुळे सत्तासमतोल प्रस्थापित होऊ शकला नाही. केंद्र सरकारकडे जमा होणारे महसुली उत्पन्न, त्यात राज्यांना मिळणारा वाटा, करवसुलीचे केंद्राचे अधिकार व राज्यांचे अधिकार ह्यांत असलेली तफावत, राज्यांचे कायदे करण्याचा अधिकार आणीबाणीसंबंधीच्या तरतुदी, राज्यपालांच्या नेमणुका, आदी प्रश्नांबाबत केंद्र-राज्य संबंधांत बाधा उत्पन्न होऊन लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया खूपच संथ झालेली आहे.

राष्ट्रीय महसुली उत्पन्नांची वाटणी राष्ट्रीय विकास मंडळ व वित्त आयोगाने निश्चित केलेल्या सूत्रानुसार होणे आवश्यक आहे. मात्र केंद्र महसुली उत्पन्नाची वाटणी ह्या सूत्रानुसार न करता मनमानी पद्धतीने करते, ही राज्यांची तक्रार आहे. लहान राज्यांना कमी वाटा व मोठ्या राज्यांना अधिक वाटा दिला जातो. केंद्र सरकार नियोजन मंडळाच्या दबावाखाली हे निर्णय घेते, अशीही राज्यांची तक्रार आहे. त्यातही राज्यात स्वपक्षाचे सरकार असेल तर त्याला केंद्राकडून झुकते माप मिळते. विरोधी पक्षांची सरकारे असलेल्या राज्यांची पूर, नैसर्गिक आपत्ती अशा आणीबाणीच्या काळातही कोंडी करण्याचे केंद्राकडून प्रयत्न झाले आहेत, अशी अधूनमधून तक्रार चालूच असते. प.बंगालमध्ये प्रदीर्घ काळ मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची सत्ता

आहे. ह्या राज्याच्या चौथ्या पंचवार्षिक योजनेची व्याप्ती तिसऱ्या योजनेएवढी ठेवून विकास कमी करण्याचा प्रयत्न झाला. ह्यावरून प.बंगाल व केंद्र सरकारमध्ये खूप तणाव निर्माण झाला होता.

केंद्र व राज्य संबंधांत केंद्राचे प्रभुत्व प्रस्थापित होण्यास जसे केंद्राचे व्यापक अधिकार कारणीभूत ठरले आहेत, तसेच प्रदीर्घ काळ दोन्ही ठिकाणी एकाच पक्षाची सरकारे राहिल्याने प्रभुत्व टिकून राहण्यास खूपच हातभार लागला आहे. स्वातंत्र्यानंतर प्रदीर्घ काळ केंद्रात व राज्यांत काँग्रेस पक्षाची राजवट होती. ह्यामुळे दिल्लीतील पक्षश्रेष्ठांचा सातत्याने राज्यांमध्ये हस्तक्षेप होत राहिला. १९७१ पासून हे हस्तक्षेपाचे प्रमाण वाढले.

केंद्र-राज्य ह्यांच्या संबंधांचा अभ्यास करण्यासाठी १९८३ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायमूर्ती सरकारिया ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग स्थापन करण्यात आला होता. ह्या आयोगाने राज्यांना भेटी देऊन, राज्यांच्या आयोगापुढे साक्षी घेऊन तज्ज्ञ व्यक्तींच्या मुलाखती, इत्यादी मार्गाचा अवलंब करून जून १९८६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. ह्या अहवालात केंद्राचे प्रभुत्व कसे वाढत गेले ह्याचा आढावा आहे. केंद्र-राज्य संबंधांत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण शिफारशी ह्या आयोगाने केल्या आहेत. त्याच्यावर अजून केंद्राने ठोस निर्णय घेतलेला नाही. काही सर्वमान्य शिफारशींचीही अंमलबजावणी होताना दिसत नाही. सरकारिया आयोगाच्या शिफारशी ह्या लोकशाही विकेंद्रीकरणास पूरक आहेत. त्यांची तातडीने कार्यवाही होणे गरजेचे आहे.

केंद्र-राज्य संबंधांचा विचार करताना तो एकांगी स्वरूपाचा करून चालणार नाही. संपूर्ण देशात आज विघटन व फुटीरतेचे वारे वाहत आहे. ह्यामागे राजकीय अस्थिरता आहे, तशीच आर्थिक विषमताही आहे. आपल्या राजकीय प्रक्रियेत सत्तारूढ पक्षातही अंतर्गत प्रचंड संघर्ष आहे. केंद्राला विरोधी पक्षांच्या राज्यांकडून विरोध होतो असे नाही तर तो स्वपक्षाच्या राज्य सरकारकडूनही होतो. अनेकवेळा राज्यांच्या स्वायत्तेचा विचारही एकांगी पद्धतीने मांडला जाताना दिसतो. ह्या पार्श्वभूमीवर केंद्र-राज्य संबंधांचा वेगळ्या पद्धतीने विचार होणे गरजेचे आहे. राज्यांचे अधिकार कमी न होता केंद्र सरकार हे बळकट राहिले पाहिजे व विकेंद्रीकरणाची प्रक्रियापण चालू राहावी ह्याची आज प्रामुख्याने गरज आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

(अ) पुढील प्रश्नांची एक-दोन वाक्यांत उत्तरे द्या.

(१) केंद्र व राज्य सरकार ह्यांच्या आर्थिक उत्पन्नाची वाटणी कोण ठरविते?

- (२) केंद्र-राज्य संबंधांची चिकित्सा करण्यासाठी कोणता आयोग नियुक्त केला गेला?
- (३) केंद्र सरकार कोणाकडून राज्यांवर नियंत्रण ठेवते?

४.२.२ लोकशाही विकेंद्रीकरण

विसाव्या शतकातील लोकशाही ही सहभागी (participating) लोकशाही आहे. ते जनतेबोरोबरचे (with the people) शासन आहे. लोकशाही व्यवस्थेत सत्तेचे विकेंद्रीकरण अभिप्रेत असतेच. भारतासारख्या खंडप्राय देशात तर त्याची नितांत आवश्यकता आहे. राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार भारत हे एक राज्यात्मक संघराज्य आहे. हा देश बहुजातीय, बहुभाषिक व बहुधर्मीय आहे. ह्या देशातील लोकांमध्ये प्रचंड भिन्नता आहे. केंद्र सरकार हे सर्वांत प्रभावी आहे. पण भारतीय संघराज्यातील राज्यांना त्या तुलनेने कमी अधिकार आहेत. ह्याशिवाय खन्या अर्थाने लोकांना राज्य कारभारात सहभाग घेता यावा म्हणून १९६२ पासून पंचायत राज्याचा प्रयोगही राबविला जात आहे. तसेच पंचायत राज्य सुरक्षीत चालावे म्हणून संसदेने ७३वी घटना दुरुस्ती संमत केलेली आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची कल्पना ही आपल्याकडे ब्रिटिश राजवटीत आली. १८८२ मध्ये लॉर्ड रिपनच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कायदा लागू करण्यात आला. तो आजच्या इतका विकसित नव्हता. स्थानिक प्रश्न हे जनतेने स्वतः पुढाकार घेऊन सोडवावेत, हाच मुळी पंचायत राज्याचा मुख्य उद्देश आहे. लोकशाही शासनपद्धतीत तकागाळातील जनतेला शासन चालविता आले पाहिजे. लोकशाही विकेंद्रीकरण हे आपल्या व्यवस्थेत कसे झाले, हे आपण पाहणार आहोत.

पंचायत राज्य

लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा विचार करताना विकेंद्रीकरणासाठी पंचायत राज्यव्यवस्थेचा जो प्रयोग करण्यात आला, त्याचा विचार करणे आवश्यक आहे. राज्यकारभारात जनतेचा सहभाग असावा, जनतेने स्थानिक प्रश्न स्थानिक पातळीवर सोडविण्यास शिकावे, ह्या दोन प्रमुख उद्देशाने पंचायत राज्याचा प्रयोग राबवायचा अशी पंडित नेहरूंची धारणा होती. भारतीय समाजाला टोळी, जाती आणि गाव पंचायतींचा फार मोठा वारसा आहे. भारतीय समाजाची हजारो वर्षांची व्यवस्था ही ग्रामीण पातळीवरील पंचायत राज्यामुळे टिकून रहिलेली आहे. त्याचे काही दुष्परिणामही झाले. उदाहरणार्थ, भारतीय समाजात जातियवस्था टिकून राहण्यास पंचायत व्यवस्थेची मदत झाली. समाजात विषमता टिकवून ठेवण्यासही पंचायत व्यवस्था मोठी कारणीभूत ठरली. ब्रिटिश काळात लॉर्ड रिपनच्या

अमदानीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय झाला तरी प्राचीन भारतीय पंचायत व्यवस्थाही टिकून होती. देशभरात अजूनही अनेक जाती-जमातीस पंचायती बोलाविण्याच्या आणि त्यांनी दिलेल्या निवाड्याची अंमलबजावणी करण्याच्या प्रथा चालू आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर भारताला नवी राज्यव्यवस्था उभी करण्याची संधी मिळाली. भारतीय घटनाकारांनी संसदीय पद्धतीची लोकशाही स्वीकारून सर्वांना नवी व्यवस्था तयार करण्याची संधी दिली. भारतीय राज्यघटनेने समाज परिवर्तनाचे कार्य लोकशाही पद्धतीने करण्याचे ठरविले. भारतीय समाज हा खेड्यापाड्यांत राहणारा आहे. नव्या समाजाची उभारणी व राष्ट्रीय उद्देशांची पूर्ती साधण्यासाठी ग्रामीण भारताचे ब्रिटिशकालीन पोलादी चौकटीचे चित्र बदलणे आवश्यक होते. त्यात सुधाराणा घडविणे आवश्यक होते. तसेच ग्रामीण जनतेला नवीन ज्ञान-विज्ञान व नवी दृष्टी प्राप्त करून देणे, त्यांच्या मनात प्रगतीच्या आशा-आकांक्षा निर्माण करणे गरजेचे असल्यामुळे भारत सरकारने ‘सामूहिक विकास कार्यक्रम’ हाती घेतला. पंचवार्षिक योजनांची आखणी झाली. सामूहिक विकास कार्यक्रमाला जनतेचे पूर्ण सहकार्य मिळावे म्हणून तालुका, जिल्हा व राज्यपातळीवर अस्थायी समित्यांची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी व सामूहिक विकास कार्यक्रमाची पुनर्रचना करण्यासाठी पंचवार्षिक योजना प्रकल्प समितीने गुजरातचे माजी मुख्यमंत्री बळवंतराय मेहता ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५७ मध्ये एक समिती नेमली. ह्या समितीने केलेल्या शिफारशींच्या आधारेच पंचायत राज्याचा प्रयोग सुरू झाला. ह्या समितीने केलेल्या काही महत्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे होत्या.

- (१) विकासगटाची व्यासी लहान असावी. विशेषत: तालुक्याएवढेच विकासगटाचे क्षेत्र असावे.
- (२) विकासगटाच्या स्थानिक समितीला तालुका पंचायत समिती असे संबोधून त्यावर विकासगटात कार्यरत असणाऱ्या ग्रामपंचायती, नगरपालिका, सहकारी संस्था व संघटनांना प्रतिनिधित्व द्यावे.
- (३) महसुलाच्या काही बाबी पंचायत समित्यांकडे सोपवाव्यात.
- (४) जिल्हा पातळीवर जिल्हा लोकल बोर्डऐवजी जिल्हा परिषदेची स्थापना करून तिळ्याकडे ग्रामपंचायती व पंचायत समितींचे नेतृत्व सोपवावे.
- (५) ग्रामपंचायती, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदा ह्यांच्यासाठी लागणाऱ्या लोकप्रतिनिधींची निवड प्रौढ मताधिकाराने व्हावी.
- (६) पंचायत समित्यांना स्वतःचे अंदाजपत्रक मांडून ते मंजूर करण्याचा अधिकार असावा.

बळवंतराव मेहता समितीने पंचायत राज्याचा प्रयोग त्रिस्तरीय पातळीवर सुचविला होता. ह्या समितीच्या शिफारशींच्या आधारे काही राज्यांनी लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा प्रयोग सुरु केला. उत्तर प्रदेश, राजस्थान, विहार ह्या राज्यांत समितीच्या शिफारशींच्या आधारे पंचायतींचा प्रयोग सुरु झाला. महाराष्ट्रात मेहता समितीच्या शिफारशी जशाच्या तशा न स्वीकारता १९६० मध्ये कै. वसंतराव नाईक ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली त्या शिफारशींचा अभ्यास करण्यासाठी समिती नेमण्यात आली होती. नाईक समितीने मेहता समितीला शिफारशींचा अभ्यास करून महाराष्ट्रासाठी पंचायती राज्याच्या प्रयोगासाठी सुधारित शिफारशी केल्या. नाईक समितीच्या शिफारशींच्या आधारेच १९६२ मध्ये महाराष्ट्रात पंचायत राज्याचा अभिनव प्रयोग सुरु झाला.

अशोक मेहता समितीच्या शिफारशी

बळवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायत राज्याचा प्रयोग सुरु झाल्यानंतर बन्याच कालावधीनंतर पंचायत राज्याचे मूल्यमापन करून काही शिफारशी करण्यासाठी १९७८ मध्ये अशोक मेहता समिती नेमली गेली. ह्या समितीने पंचायत राज्याची त्रिस्तरीय रचना मांडली. ह्यात जिल्हासाठी जिल्हा परिषद, तालुक्यासाठी मंडल पंचायत व गावासाठी ग्रामसमिती ही रचना होती. ह्या समितीने काही निष्कर्ष काढून शिफारशी केल्या त्या अशा:

- (१) लोकशाही विकेंद्रीकरणात पंचायत राज्य हे एकाच वेळी साधनही आहे व साध्यही आहे. केंद्राच्या व राज्यांच्या योजना राबविण्यासाठी त्यांचा साधन म्हणून उपयोग होऊ शकतो. साध्य व साधन ह्या दृष्टीने पंचायत राज्य संस्थांना मोलाचे काम पार पाडता येईल.
- (२) घटकराज्याच्या निम्न पातळीवर पंचायत राज्य संस्था ह्या राजकीय व सामाजिक विकासासाठी आवश्यक संस्था आहेत.
- (३) जनतेला व राजकीय पक्षांना अनेक स्तरांवर सत्ता राबविण्याची पुरेशी संधी मिळू शकते. ह्यामुळे परस्परांवर आरोप-प्रत्यारोप करण्यात आपले सामर्थ्य व्यर्थ घालविण्याएवजी विधायक स्पर्धा करणे व विकासाच्या कार्यात परस्पर सहकार्य करणे राजकीय पक्षांना शक्य होईल.
- (४) पंचायत राज्याची कार्यकक्षा वाढवून त्यांना अधिक सत्ता द्यावी. त्यासाठी आवश्यक असेल तर घटना दुरुस्ती करावी.
- (५) पंचायत राज्याच्या प्रयोगाला अधिक बळकटी प्राप्त व्हावी, ह्यासाठी त्यांच्या रचना, अधिकार व सत्ता ह्यांत आवश्यक ते अपरिहार्य बदल करावेत.

घटकराज्यात विकेंद्रीकरणाचा पहिला स्तर म्हणजे जिल्हा; त्यानंतरचा स्तर म्हणजे मंडल पंचायत आणि तिसरा स्तर हा ग्रामसमितीचा असावा, अशी मेहता समितीची शिफारस होती. ह्या स्तरावर विकेंद्रीकरण कसे घडवून आणता येईल ह्याची माहिती पूर्व प्रयोगांवरून समितीने दिली. तसेच जिल्हा परिषद, मंडल पंचायत व ग्रामसमिती ह्यांची रचना, अधिकार, निवडूनका, इत्यादी गोष्टींबाबत समितीने केंद्र सरकाराला शिफारशी केल्या होत्या.

आपल्या संघराज्यांपैकी अनेक राज्यांत लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण घडवून आण्यासाठी हा प्रयोग सुरु आहे. परंतु ह्यातून लोकशाहीचे व सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडेल असे आढळून येत नाही. उलट गेल्या तीस वर्षांत पंचायती राज्याच्या प्रयोगाला अवकळा प्राप्त झाली आहे. राज्यांनी ह्या पंचायतींना काही अधिकार देऊन त्यावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून ठेवले आहे. त्यांच्या आर्थिक उत्पन्नावर मर्यादा घालून त्यांना पांगूकरून ठेवले आंहे. आपल्या योजना त्यांच्यावर लादून त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व न ठेवता आपल्याच यंत्रणेचा एक भाग बनविले आहे. अनेक राज्यांत पंचायतींच्या अनेक वर्षे निवडूनकाच झालेल्या नाहीत. त्यामुळे शासकीय यंत्रणेचा कब्जा पंचायतींवर लादला जाऊन लोकशाही विकेंद्रीकरणाला मोठी खीळ बसली आहे. पंचायतींच्या निवडूनका पक्षरहित व्हाव्यात, अशी अपेक्षा असताना तेथेही पक्षीय राजकारण घुसले आहे, त्याची काही कारणे अशी:

(१) स्वतंत्र्याचे अस्तित्व नाही : पंचायतींना कायदेविषयक अधिकार नाहीत, त्यामुळे त्यांना स्वतंत्र एकक म्हणून अस्तित्व प्राप्त होऊ शकलेले नाही.

(२) आर्थिक दुर्बलता : राज्यांचे पंचायतींवर आर्थिक, प्रशासकीय नियंत्रण आहे. त्यामुळे त्यांना पैशासाठी, पाठिंब्यासाठी राज्यावर अवलंबून राहावे लागते.

(३) अपुरे उत्पन्न : राज्यांनी विकासाचे कार्यक्रम पंचायतींकडे सोपवून त्यांना खर्चाची बाजू सांभाळण्यास भाग पाडले. ह्याउलट उत्पन्नाची बाजू पंचायतींना फारच कमी असल्याने पंचायतींचा कारभार हा तोट्यात चाललेला आहे.

(४) अपुरा निधी : विकासाच्या कामाबाबत राज्ये पंचायतींना पुरेसा पैसा व यंत्रणा देत नाहीत. प्रयोग हा लोकशाही शिक्षणाचा प्रयोग न बनता तो सत्तास्थाने वाटण्याचा प्रयोग झाला. महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषद अध्यक्षांना उपमंत्र्याचा दर्जा देऊन लाल दिव्याची गाडी देण्याचा प्रकार हा सत्तासंघर्षातील पाठिंब्यासाठीच होता.

(६) उदासीन कार्यवाही : पंचायतींच्या निवडूनका अनेक वर्षे न झाल्याने त्यात लोकप्रतिनिधींचा व पर्यायाने लोकांचा सहभाग कमी होत गेला. एकदा निवडून आलेले सदस्य

५ वर्षांपेक्षी १०-१० वर्षे राहिले आणि अनेक जिल्ह्यांतील परिषदा सत्तेच्या राजकारणापायी बरखास्त होऊन ५-५ वर्षे तेथे प्रशासनाची राजवट चालू राहिली. बदलत्या काळाचा संदर्भ लक्षात न घेता पंचायती प्रयोगात बदल न केल्याने त्यांचे कामकाज परिणामकाऱ्यक चालू शकले नाही. महाराष्ट्रात पंचायती राज्याच्यां रौप्यमहोत्सवी वर्षात त्याचा आढावा घेण्यासाठी नेमलेल्या प्राचार्य पी.बी. पाटील समितीलाही आशादायी चित्र दिसले नाही.

(७) **राज्यांचे वर्चस्व :** पंचायत राज्यांचा प्रयोग हा राज्यांनी कायदा करूनच मुरु केला आहे. त्यामुळे त्यांचे पंचायत राज्यावरील नियंत्रण हे अपरिहार्यच ठरले आहे. राज्यांनी ग्रामीण विकास खाते, विकास महामंडळे व पंचायतीमार्फत विकास योजना राबविल्या आहेत. ह्यात विकासकामाचा सर्वाधिक निधी खाते व विकास महामंडळे ह्यांना उपलब्ध होतो. त्या तुलनेने पंचायतींना खूपच कमी निधी मिळतो. विकास खाते व महामंडळाची यंत्रणाही मोठी असते. त्या तुलनेने पंचायतींची यंत्रणा अपुरी ठरते. राज्याचा विकास निधी हा तीन स्तरांवर खर्च होऊन त्यात पंचायती फारशी प्रगती दाखवू शकत नाहीत. ह्यामुळे पंचायतींचा प्रयोग हा ‘पांढरा हत्ती’ पोसण्यासारखाच आहे, अशी टीका पंचायतींवर होऊ लागली आहे. तसेच हा प्रयोग आता बंद करावा अशी मागणीदेखील होऊ लागली आहे. पंचायत राज्याचा विचार करता लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया खंडित झाली असेच म्हणावे लागेल.

लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेत पंचायत राज्याच्या प्रयोगाची दुर्दशा विविध राज्यांत दिसत असली तरी प.बंगाल, महाराष्ट्र, कर्नाटक ह्या काही राज्यांत पंचायतींचे अस्तित्व ठिकून आहे. ह्या राज्यांत पंचायतींच्या वेळोवेळी निवडणुका झाल्या आहेत. राज्यातील पंचायतींनी काही चांगली कामेदेखील पार पाडली आहेत. १९८९ मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी ह्यांनी मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदेत पंचायत राज्याचा आढावा घेऊन नवे पंचायत राज्य विधेयक मांडण्याची भूमिका घेतली होती. ह्या विधेयकात पंचायतींच्या नव्या रचना, निवडणुका, आर्थिक संबंध, राखीव जागा, इत्यादींचा वेगळ्या पद्धतीने विचार केला होता. हे विधेयक घटना दुरुस्ती करूनच मांडावे लागणार होते. परंतु ते मागे पडले. ह्या नव्या विधेयकाला काही राज्यांचा विरोध आहे. देशाच्या संघराज्य पद्धतीला सुरुंग लावून हे विधेयक राज्याचे महत्त्व कमी करीत आहे, अशी विरोध करणाऱ्या राज्यांची भूमिका आहे. पंचायत राज्याचा कारभार पाहता लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या नावाखाली केंद्रीकरण घडविले गेले हे स्पष्ट दिसते. पंचायत राज्यांचा प्रयोग व लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियांचा आढावा घेतल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, स्वातंत्र्यानंतर आपल्या राजकीय व्यवस्थेत जनसेवेक्षा सत्तेची केंद्रे प्रस्थापित झाली. लोकशाही व सत्तेचे विकेंद्रीकरण हेन झाल्याने फुटीरता उद्भवलेली आढळते. ह्यासाठी झापाण्याने

बदलणाऱ्या परिस्थितीचा आवाका विचारात घेऊन विकेंद्रीकरण कसे घडविता येईल, ह्याचा विचार आवश्यक आहे. विशेषत: राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया चालू राहणे आवश्यक आहे.

७३वे घटना दुरुस्ती विधेयक

राज्यघटनेच्या ७३व्या घटना दुरुस्ती विधेयकाने पंचायत राज्याच्या प्रयोगाला नवे रूप प्राप्त होण्याची संधी मिळत आहे. १९८९ मध्ये पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी ह्यांनी नवे पंचायत राज्य विधेयक मांडले होते. त्यात पंचायत राज्याचा विकास निधी, नियमित निवडणुका अशा अनेक तरतुदी होत्या. परंतु हे विधेयक त्या वेळी पारित झाले नाही. परंतु सदरचे ७३वे राज्यघटना दुरुस्ती विधेयक पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंह राव यांच्या कारकिर्दीत १९९२ मध्ये मान्य झाले व त्याचा अंमलबजावणी आदेश २४ एप्रिल १९९३ मध्ये निघाला. या घटना दुरुस्तीने पंचायत राज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा आणि मान्यता देऊन त्यांना आपल्या लोकशाहीचा एक कार्यक्षम घटक बनविण्याची, त्यांची पुनर्रचना, पुनरुज्जीवन आणि अंमलबजावणी करणे ही केंद्राची भूमिका आहे. त्यानुसार पंचायत राज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. ग्रामसभा व ग्रामपंचायत यांची निर्मिती, रचना, अधिकार, अधिकारक्षेत्र, कार्ये, निधी, पंचायत राज्यासाठी अर्थ मंडळ, हिशेब तपासणी, निवडणुका, निवडणूक यंत्रणा आदींची तरतूद केली गेली. दर ५ वर्षांनी पंचायतराज्य संस्थेच्या निवडणुका सक्तीच्या करून स्वतंत्र निवडणूक मंडळाची तरतूदही केली. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष पदाच्या २७% जागा मागास जाती-जमाती आणि ३०% जागा स्त्री प्रतिनिधींसाठी राखीव असतात. ही तरतूद भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३३४ मध्ये नमूद केलेल्या कालावधीपर्यंत अस्तित्वात राहील. या घटना दुरुस्तीमुळे आज देशात १० लाख शिंया निवडून येऊ शकतात तर ७५ हजार शिंया अध्यक्षपदे भूपू शकतात. या घटना दुरुस्तीनुसार नवा पंचायत राज्य कायदा प्रथम कर्नाटक राज्याने १० मे १९९५ रोजी अमलात आणला. महाराष्ट्र राज्याने १९९३-१४ मध्ये या पद्धतीने कायदे करून अमलात आणले. तसेच ७३व्या घटना दुरुस्तीमुळे राज्यघटनेच्या कलम २४३ जी अन्वये अकरावे परिशिष्ट समाविष्ट करण्यात घेऊन त्यात स्थानिक विकास निगडित २९ विषय समाविष्ट केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

(अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) पंचायत राज्याची निर्मिती सत्तेच्या केंद्रीकरणासाठी झाली. ( )

- (२) जुन्या पंचायत व्यवस्थेने जातिव्यवस्था टिकवून धरण्यास मदत केली. ( )
- (३) बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशींद्वारे पंचायत राज्याचा प्रयोग सुरु झाला.
- (४) आर्थिक निधीअभावी पंचायत राज्याचा प्रयोग अयशस्वी ठरला. ( )
- (५) पंचायत राज्याच्या प्रयोगात घटक राज्यांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले. ( )
- (६) ७३व्या घटना दुरुस्ती विधेयकाने पंचायतींना आर्थिक पाठबळ प्राप्त करून देण्यावर भर दिला आहे. ( )

(आ) पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) पंचायती राज्याचा प्रयोग अयशस्वी ठरण्याची दोन कारणे सांगा.
- (२) अशोक मेहता समितीच्या दोन शिफारशी सांगा.

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

एतदेशीय चाकरमाने : ब्रिटिशांच्या प्रशासनात नोकर म्हणून काम करणाऱ्या भारतीयांना एतदेशीय चाकरमाने असे संबोधले जात असे.

धर्म संसद : हिंदू साधू व महंतांनी स्थापन केलेली धार्मिक संस्था.

निरंकारी व निहंकारी : शीख धर्मातील दोन पंथ.

ऑपरेशन बल्यू स्टार : पंजाबमधील अमृतसर येथील सुर्वार्णमंदिरावर केलेली लष्करी कारवाई.

केंद्रसूची : केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील विषयांची यादी.

राज्यसूची : केंद्र व राज्य सरकारे ह्यांच्या संयुक्त क्षेत्रातील विषयांची यादी.

समवर्तीसूची : केंद्र व राज्य सरकारे ह्यांच्या संयुक्त क्षेत्रातील विषयांची यादी.

केंद्रीकरण : निर्णय घेण्याचे अधिकार एकच व्यक्ती/गटाकडे एकवटण्याची प्रक्रिया.

विकेंद्रीकरण : निर्णय घेण्याचे अधिकार एकच व्यक्ती/गटाकडून अनेकांकडे संक्रमित करण्याची प्रक्रिया. केंद्रीकरणाची विरुद्ध प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते.

फोडा आणि झोडा : समाजात फूट पाढून त्यांच्यावर अधिकार प्रस्थापित करण्याचे धोरण. उदाहरणार्थ, ब्रिटिशांनी हे धोरण भारतात वापरले.

लवाद : सामान्य अर्थाने कोणत्याही दोन पक्षांमधील मतभेद मिटविण्यासाठी त्रयस्थ व्यक्ती नेमल्यास त्यांचा 'लवाद' म्हणून निर्देश केला जातो. देशांतर्गत दोन राज्यांमधील वाद किंवा दोन देशांमधील वाद मिटविण्यासाठीही लवाद नियुक्त केला जातो.

सत्तासमतोल : आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील एक संकल्पना. जगातील विविध देशांचे, विशेषत: बलिष्ठ देशांचे परस्परसंबंध स्थिर असणे आणि बलवान देशांच्या सत्तास्पर्धेत त्यांच्या प्रभावामध्ये साधारणपणे समतोल असणे म्हणजे सत्तासमतोल होय.

सर्व-धर्म-समभाव : सर्व धर्मांना समान मानून त्यांचा आदर करण्याची वृत्ती; ह्यात सहिष्णुताही अभिप्रेत आहे.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (१) फोडा आणि झोडा
(२) मॉउंटबॅटन
(३) सरदार वल्लभभाई पटेल

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (अ) (१) ✓, (२) ✓, (३) ✗, (४) ✓, (५) ✓.
(आ) (१) स्वातंत्र्यपूर्वकाळात हिंदूत्ववादी संघटनांना अपयश येण्याची दोन कारणे अशी:
(क) हिंदू संघटनांचा सामाजिक सुधारणांना विरोध होता.
(ख) हिंदू संघटना समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत गेल्या नाहीत.
(२) बहुसंख्य मुस्लीम जातीयवादास बळी पडतात ह्याचे कारण म्हणजे त्यांच्यात शिक्षणप्रसार कमी असून सामाजिक सुधारणांच्या चलवळी झालेल्या नाहीत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (१) ✓, (२) ✗, (३) ✗, (४) ✓, (५) ✓.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (अ) (१) आसामच्या राजकीय प्रश्नात परकीय नागरिकांच्या प्रश्नांचा व आर्थिक विकासाच्या प्रश्नांचा गुंता अधिक आहे.

- (२) आसाम करारात १९७१ हे प्रमाणवर्ष मानले गेले.
- (३) धर्म आणि राजकारण ह्यांच्या फारकतीने धर्माचा राजकारणातील हस्तक्षेप थांबविला जाईल. त्यामुळे एकात्मतेच्या प्रश्नातील मोठा अडथळा दूर होईल.
- (४) राजकारण प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग मर्यादित आहे. त्यामुळे राजकीय क्षेत्र हे संकुचित झाले आहे. लोकांच्या सहभागाने प्रश्नांची उकल होण्यास मदत होईल. विशेषत: एकात्मतेच्या प्रश्नात हा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) (१) ✓, (२) ✗, (३) ✓, (४) ✓.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

- (अ) (१) केंद्र व राज्य सरकार ह्यांच्या आर्थिक उत्पन्नाची वाटणी वित्त आयोग व राष्ट्रीय विकास मंडळ ठरविते.
- (२) केंद्र-राज्य संबंधांची चिकित्सा करण्यासाठी सरकारिया आयोग नियुक्त केला गेला.
- (३) केंद्र सरकार राज्यांवर राज्यपालांकडून नियंत्रण ठेवते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

(अ) (१) ✗, (२) ✓, (३) ✓, (४) ✓,
(५) ✓, (६) ✓.

- (आ) (१) (क) पंचायतींची आर्थिक दुर्बलता.
(ख) पंचायतींना स्वतंत्र अधिकार नाहीत.
- (२) (क) पंचायत राज्य हे लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे साध्य व साधन आहे.
(ख) पंचायतींना आर्थिक बळकटी प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांच्या रचनेत व अधिकारात बदल करावेत.

४.५ सारांश

- ★ स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. ह्या धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेला धार्मिकतेच्या पातळीवर मोठे आव्हान मिळत आहे. हिंदू राष्ट्रवाद्यांचा हिंदू जातीयवाद व मुस्लीम जातीयवाद ह्या दोन्ही जातीयवाद्यांनी आपल्या धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थेला कात्रीत पकडले आहे. त्यांपैकी

हिंदू राष्ट्रवाद हा आता आक्रमक झाला असून त्याने संसद व न्यायव्यवस्थाच नाकारली आहे. मुस्लीम जातीयवाद हा एक गळा मते मिळविण्यासाठी पोसला गेला आहे. ह्या जातीयवादामुळे देशभरातील सुमारे ११ कोटी मुस्लीम जनता ही मुख्य राजकीय प्रवाहात सहभागी होऊ शकली नाही. हिंदू जातीयवादी समान नागरी कायद्याचा आग्रह धरत असताना मुस्लीम जातीयवाद्यांकडून त्याला विरोध होताना दिसतो.

★ राजकारणात धर्माचा गैरवापर मोठ्या प्रमाणात होत असून त्यास सर्व राजकीय पक्ष बळी पडले आहेत. राजकीय सोयीसाठी म्हणून बन्याच वेळा ‘सर्व धर्म समभाव’ ह्या तत्त्वास समांतर तत्त्व म्हणून उभे केले जात आहे.

★ राजकीय अडथळ्यात प्रामुख्याने पंजाब, काश्मीर, आसाम ह्या प्रश्नांचा समावेश असून त्याबरोबर केंद्र-राज्य संघर्षातूनही राष्ट्रीय एकात्मतेस आव्हान दिले जात आहे. पंजाब व काश्मीर हे दोन्ही प्रश्न राजकीय असताना त्याला धार्मिक स्वरूप दिले गेले आहे. त्याचबरोबर आसाममध्ये प्रादेशिक विकासातील असमतोलातून फुटीरतेची वृत्ती बळावलेली दिसते.

★ पंजाबमधील प्रश्न हा प्रथम राजकीय होता. पंजाबच्या राजधानीचा प्रश्न, नद्यांचे पाणीवाटप, अशा स्वरूपातील प्रश्नांना राजकारणावरून धार्मिक स्वरूप दिले गेले. भिंद्रनवाले ह्यांनी आनंदपूर साहेब ठराव उचलून धरून त्यास धार्मिक स्वरूप दिले. ह्यानंतर स्वतंत्र खिलिस्तानची मागणी पुढे आली व तिने फुटीरता पोसून एकात्मतेस धोका उत्पन्न केला.

★ काश्मीरमध्ये प्रारंभ काळापासून लष्कराच्या बळावर राज्यकारभार पाहिला जातो. आर्थिक विकासाची कामे न झाल्याने बेकार युवक मुस्लीम जमातवाद्यांच्या फुटीर चळवळीत सहभागी झाले. पाकिस्तानकडून मिळणारी शक्ते व प्रशिक्षण ह्यांद्वारे काश्मीरमध्ये फुटीरता रूजली गेली आहे. आसामबरोबर ईशान्येकडील नागालॅंड, मिजोरम, मणिपूर ह्या राज्यांतही फुटीरतेचे लोण पसरले आहेत.

★ धार्मिक व राजकीय प्रश्नांबरोबर केंद्र-राज्य संघर्षातून एकात्मतेस धोका निर्माण झाला आहे. काही राज्ये आता ह्या संघर्षातून फुटीरतेची भूमिका घेऊ लागले आहेत. अधिकाराबाबत केंद्र सरकार हे सर्वांत प्रभावी आहे. भारतीय घटनेने केंद्राकडे शेषाधिकार सोपविला आहे. केंद्र सरकार राज्यसूचीतील विषय राज्यांचे आर्थिक उत्पन्न ह्यांवर हक्क गाजविते, अशी घटकराज्यांची तक्रार आहे. विशेषत: राज्यपालाची नियुक्ती, कलम ३५६ ह्यावरून केंद्र-राज्य संघर्ष वाढलेला दिसतो.

★ राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग व्हावा व सत्ता त्यांच्यापर्यंत जावी ह्यासाठी पंचायत राज्याचा प्रयोग राबविला गेला. लोकांचे स्थानिक प्रश्न हे स्थानिक

पातळीवरील नेतृत्वाने सोडवावेत, ह्या नेतृत्वाला लोकशाही व्यवस्थेचे प्रशिक्षण मिळवे ह्यासाठी पंचायत राज्याची निर्मिती झाली. बळवंतराय मेहता ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमल्या गेलेल्या समितीने केंद्र सरकारला पंचायती प्रयोगाबद्दल शिफारशी केल्या. त्यापैकी काही शिफारशी स्वीकारून पंचायत राज्याचा प्रयोग सुरु झाला. बळवंतराय मेहता समितीने विकास गटाचे क्षेत्र मर्यादित निवडले. जिल्हा परिषद, तालुका पंचायत व ग्रामपंचायत अशी रचना ह्या समितीने सुचिविली. महाराष्ट्राने मेहता समितीच्या शिफारशी जशाच्या तशा न स्वीकारता श्री. वसंतराव नाईक ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. ह्या समितीने मेहता समितीच्या शिफारशीचा अभ्यास करून महाराष्ट्रसाठीचा पंचायत प्रयोग तयार केला. १९७७ मध्ये केंद्रात सत्तांतर घडून आले. जनता पक्षाच्या सरकारने पंचायत राज्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी श्री. अशोक मेहता ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. ह्या समितीने अभ्यास करून केंद्र सरकारकडे काही शिफारशी केल्या. देशात पंचायत राज्याचा प्रयोग तीस वर्षांपेक्षा अधिक काळ सुरु आहे. परंतु तो अयशस्वी ठरला. त्याची कारणे अशी:

- (अ) पंचायतींना लाभलेले मर्यादित आर्थिक व प्रशासकीय अधिकार.
- (आ) पंचायतींच्या कारभारावर राज्यांचे अतिव्याप्त नियंत्रण.

- (इ) पंचायतींचा प्रयोग सत्तापदे वाटण्यासाठी झाला.
- (ई) विकासकामांपेक्षा पंचायती राजकारणग्रस्त झाल्या.

७३व्या घटना दुरुस्ती विधेयकाने नवे पंचायत राज्य उभे करण्यास वाव दिला आहे. ह्या विधेयकाने पंचायतींच्या आर्थिक उत्पन्नाची साधने, राज्यांकडून मिळालारा वाटा, निवडणुका ह्यांवर भर दिला आहे. विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर झाल्यानंतर त्याची योग्य अंमलबजावणी झाल्यास विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया घडून येईल.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- (१) राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका उत्पन्न करणाऱ्या धार्मिक व राजकीय प्रश्नांचे विवेचन करा.
- (२) पंजाब आणि काश्मीर ह्या दोन प्रश्नांची प्रमुख कारणे देऊन त्यांची चर्चा करा.
- (३) केंद्र-राज्य संघर्षाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- (४) लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे काय हे सांगून पंचायत प्रयोगाची माहिती व त्याचे मूल्यमापन करा.

घटक ५ : आपल्या राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन आणि भविष्याची आव्हाने

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ विषय-विवेचन
  - ५.२.१ राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन
  - ५.२.२ भविष्याची आव्हाने
- ५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ५.५ सारांश
- ५.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

हा घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- ★ आपल्या राजकीय प्रक्रियेच्या मूल्यमापनातील गुण-दोष ओळखता येतील.
- ★ आपल्या लोकशाही व्यवस्थेसमोरील आव्हानांची नोंद करता येईल.
- ★ भारतासारख्या बहुभाषिक, बहुधर्मीय आणि प्रादेशिक विभिन्नता असलेल्या देशात लोकशाही शासन व्यवस्था सर्वाधिक उपयुक्त कर्शी ठेल, हे स्पष्ट करता येईल.
- ★ जागरूक लोकमत, प्रामाणिक शासनकर्ते आणि समाजहितैशी नेतृत्व ह्या घटकांद्वारे लोकशाही शासन व्यवस्थेतील दोष कसे दूर करता येतील, हे सांगता येईल.
- ★ नागरी हक्क, सदैव जागरूकता आणि कर्तव्य तत्परता हे गुण लोकशाहीतच राखणे कसे शक्य आहे, हे स्पष्ट करता येईल.

५.१ प्रास्ताविक

‘भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया’ हा अभ्यासक्रमात आपण एकूण तीन पुस्तकांचा अभ्यास केला. आपले खाजगी विश्व कोणते, कुटुंब, जात व धर्म ह्यांचा राजकारणाशी असणारा संबंध, त्यांची आपल्या सार्वजनिक जीवनात उमटणारी प्रतिविंबे आपण समजावून घेतली आहेत. आपली राजकीय संस्कृती तसेच भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वे, मूलभूत हक्क, राजकीय मानसिकतेचा पोत, पक्ष पद्धतीची वैशिष्ट्ये, प्रमुख पक्ष व त्यांची धोरणे ह्यांचीही माहिती आपण समजावून घेतली आहे.

हा घटकात आपण स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणाच्या प्रक्रियेचे मूल्यमापन मांडणार आहोत. आपल्या देशात पंचेचाळीस वर्षांहून अधिक काळ लोकशाहीचा प्रयोग चालू आहे, १९५२ पासून देशात दहा वेळा सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतर सलग तीन वर्षे काँग्रेस पक्षाकडे सत्ता होती. १९७७ मध्ये जनता पक्ष व १९८९ मध्ये जनता दलाला सरकार बनविण्याची संधी मिळाली होती. हा दोन्ही पक्षांना संधी देऊन भारतीय मतदारांनी काँग्रेस पक्षास पर्याय वापरून पाहिला. परंतु ही दोन्ही सरकारे अल्पजीवी ठरली. हा दोन्ही सरकारांची अल्पजीवी राजवट वगळता देशाच्या एकूण राजकारणावर काँग्रेस पक्षाचीच पकड दिसून येते.

गेली पंचेचाळीस वर्षे आपली लोकशाही व्यवस्था टिकून आहे. परंतु ह्या काळात देशाच्या एकात्मतेला आव्हान देणारे अनेक प्रश्न उभे राहिले आहेत. पंजाब, काशीपीर, आसाम, बोडो, नागा, इत्यादी प्रश्नांनी देशाच्या एकात्मतेस ग्रहण लावले आहे. फुटीरता, दहशतवाद, भ्रष्टाचार, सत्तेचे केंद्रीकरण, राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण, धर्माधिता, पुराणमतवादाचे पुनरुज्जीवन व त्याला मिळत असलेली लोकमान्यता, आर्थिक घोटाळे ह्यांमुळे आपली व्यवस्था दिवसेंदिवस सर्व बाजूनी पोखरत चालली आहे. हा सर्व गोष्टींचा ऊहापोह आपल्याला ह्या घटकात करावयाचा आहे.

भारतात लोकशाहीला भवितव्य आहे का? असा प्रश्न अनेक राजकीय विचारवंत उपस्थित करतात. परंतु भारतात निश्चितच लोकशाहीला भवितव्य आहे. हुक्कमंशाही व

ठोकशाहीपासून आपल्या लोकशाहीला शाबूत ठेवायचे असेल, तर आजपर्यंत झालेल्या सर्व घटनांचे परिशीलन करून भविष्यासंबंधी सावध व जागरूक राहणे आवश्यक आहे. लोकांच्या सहभागाशिवाय लोकशाही कधीही यशस्वी होऊ शकत नाही. म्हणून तर लोकशाहीपुढे सातत्याने उभी राहणारी आव्हाने समजावून घेऊन ती पेलण्याचे सामर्थ्य आपल्यामध्ये निर्माण करावयाचे आहे. भूतकाळाचे मूल्यमापन करून वर्तमान व भविष्यातील मार्ग कसा आखता येईल, ह्याचा विचारही आपण करणार आहोत.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन

लोकशाही व्यवस्था

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेला पंचेचाळीस वर्षांचा इतिहास आहे. एका प्रदीर्घ लळ्यातून आपले लोकशाही समाजवादी गणराज्य आकाराला आले आहे. प्राचीन भारतात लोकशाहीचा व्यापक प्रयोग नव्हता. एतदेशीय सत्तांची राजवट असताना नव्या विचारांचा उदय झालेला नव्हता. स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा ह्या खंडप्राय देशात सहाशेपेक्षा अधिक संस्थाने होती. त्यांची प्रत्येकाची स्वतंत्र व्यवस्था होती. राज्य करण्याची पद्धती आणि त्यांच्यातील व्यवहारही भिन्न होता. ह्या एतदेशीय सत्तांमध्ये एक समान धागा होता; तो म्हणजे 'ग्रामराज्य' होय. ग्रामराज्यांनी प्राचीन हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्था टिकवून ठेवली होती. एतदेशीय राजा किंवा सत्ताधीश व ग्रामराज्ये ह्यांचा संबंध हा केवळ सारा व महसुली उत्पन्नापुरता मर्यादित होता. ग्रामराज्याचा प्रमुख हा पाटील किंवा देशमुख असे. तो आपल्या राज्याला म्हणजे राजाला गावचा महसुली वाटा देत असे. ह्या महसुली उत्पन्नाच्या बदल्यात राजाने लोकांचे परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करावे ही अपेक्षा असे. म्हणजे सुव्यवस्था आणि रक्षणासाठी 'पोलिसी राज्य' हेच प्राचीन एतदेशीय सत्तांचे मुख्य उद्दिष्ट होते. सत्ता कोणाची आहे ह्यात ग्रामराज्यातील रयतेला रस नव्हता. आपल्या शेती उत्पन्नातील विशिष्ट वाटा गावच्या पाटलाकडे किंवा वतनदार देशमुखाकडे देणे, हे त्यांना माहीत होते. प्रत्यक्षात महसुली वसुलीचे काम गावातील कुलकर्णी करीत. ह्या काळातही अमलाखालील प्रजेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारीही राज्यकर्त्यावर असली, तरी ते ही जबाबदारी चोखपणे बजावतीलच, असे मात्र नाही. उलट आपल्याच रयतेची लूटमार करण्यात एतदेशीय सत्तांचा पुढाकार होता. सारावसुली वेळेत झाली नाही तर राजाचे सैन्य गावेच्या गावे लुटत असत. शिवाय पाटील वतनदार, देशमुख,

कुलकर्णी ह्यांच्या भ्रष्ट कारभारामुळे रयतेला वाली नव्हता. ही परिस्थिती सर्वसाधारणपणे इ.स. १८१८ पर्यंत होती. इ.स. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी मराठ्यांचा पराभव केल्यानंतर संपूर्ण हिंदुस्थानात इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरू झाला. ही एक नवी राजवट होती. नवी राजवट ह्या अर्थाती की ह्या सत्तेने नव्या प्रथा व पद्धती सुरू केल्या. उदाहरणार्थ, सारावसुलीच्या पारंपरिक पद्धतीत रयत धान्याच्या स्वरूपात राजाला सारा देत असे. ब्रिटिशांनी ही पद्धती बदलून रोख पैशाच्या स्वरूपात सारावसुलीची पद्धती सुरू केली. त्यांनी जनतेला लुटणाऱ्या ठग, पेंढारी ह्यांचा पूर्ण बीमोड करून शांतता, सुव्यवस्था व कायद्याचे राज्य प्रस्थापित केले आणि महसूल व राज्यव्यवस्थेत अनेक कायदे करून हव्हहव्हू नवी चौकट उभी केली. नव्या राज्यव्यवस्थेसाठी प्रशासनवर्ग स्थापन केला व न्यायदानासाठी न्यायालये सुरू केली. ह्यामुळे लोकांना नव्या राज्यव्यवस्थेचा परिचय झाला. ब्रिटिशांनी येथे जी पद्धत राबविली किंवा राबविण्याचा प्रयत्न केला, त्यामागे ब्रिटिश संसदीय पद्धतीचा मोठा प्रभाव होता. ह्या नव्या बदलातून भारतात लोकशाहीचे नवे विचार लोकांना कळाले. इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या पहिल्या पिढीला हे नवे विचार, लोकशाही संकल्पना समजून घेण्याची संधी मिळाली. सन १८५७ मध्ये ब्रिटिश सत्तेला काही भारतीय एतदेशीय सत्तांनी बंड करून आव्हान दिले. ब्रिटिश सत्ता उल्थून टाकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हा प्रयत्न अयशस्वी झाला. भारतीयांमधील असंतोष कमी करण्यासाठी १८५८ साली राणीचा जाहीरनाम्यात अनेक आश्वासने दिली गेली. १८५८ साली ब्रिटिश संसदेने कायदा करून ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट संपुष्टात आणली व ग्रेट ब्रिटनच्या राजघराण्याची प्रत्यक्ष राजवट सुरू केली. कंपनीचा गव्हर्नर जनरल जाऊन ब्रिटिश साम्राज्याचा प्रतिनिधी म्हणून बाईसरोऱ्य राज्य करू लागला.

काँग्रेसचा लढा

१८५७ च्या उठावानंतर भारतीयांमध्ये खदखदत असलेल्या असंतोषाबद्दल ब्रिटिश सत्ता जागरूक होती. भारतीयांमधील असंतोषाचा पुन्हा असा भीषण स्फोट होऊ नये म्हणून खुद अॅलेन ऑक्टोब्रिहियस ह्यूम ह्या निवृत्त ब्रिटिश सनदी अधिकाऱ्याने १८८५ मध्ये वेडरबर्न ह्या सहकाऱ्याच्या मदतीने 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' नावाने मुंबईत राष्ट्रीय सभेची स्थापना केली. व्योमेशचंद्र बॅनर्जी हे पहिल्या राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. ह्या सभेने ब्रिटिश व्यवस्थेत सरकारला कारभाराबाबत माफक सूचना कराव्यात आणि कामही सुरक्षा झाडपेसारखे करावे, ही सरकारची अपेक्षा होती. प्रारंभी ह्या राष्ट्रीय सभेने हिंदी विद्यार्थ्यांसाठी सनदी परीक्षा हिंदुस्थानात घ्याव्यात अशा मागण्या अर्ज, विनंत्यांद्वारे केल्या. पण पुढे काँग्रेस लढाऊ बनली. टिळक, महात्मा गांधी ह्यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य

चळवळीचे अनेक टप्पे झाले. ह्या सर्व चळवळींमध्ये स्वातंत्र्यानंतर हिंदुस्थानात लोकशाही पद्धतीचे शासनच राबविले जाईल, ही गोष्ट वेळोवेळी स्पष्ट केली होती. किंबहुना राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात अध्यक्ष हा मतदान पद्धतीने निवडला जाई. ह्यामुळे काँग्रेसने सुरुवातीपासूनच अनौपचारिकरित्या लोकशाही पद्धती अंगीकारली हे स्पष्ट होते. काँग्रेसमधील चर्चेत अनेक लोक सहभागी होत. निर्णय हा बहुमताने घेतला जात असे. स्वातंत्र्यापूर्वीच घटना परिषद स्थापन झाली होती. तिने तयार केले लेल्या राज्यघटनेची २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलबजावणी सुरु झाली. अशा एका व्यापक इतिहासाच्या पाश्वर्भूमीकर भारताने लोकशाही राज्याचा प्रयोग सुरु केलेला आहे. त्याला आता चाळीसपेक्षा अधिक वर्षे उलटून गेली आहेत.

चाळीस वर्षांचा आढावा

देशात गेली चाळीस वर्षे लोकशाहीचा प्रयोग चालू आहे. देशात १९५२ पासून दहा सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. स्वातंत्र्यानंतर पहिली सतरा वर्षे देशाची धुरा पंडित नेहरू ह्यांनी समर्थपणे सांभाळली. त्यांच्या काळात देशाच्या आधुनिक विकासाचा पाया घातला गेला. पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजना त्यांच्याच काळात तयार झाल्या व त्या राबविल्या गेल्या. देशात अनेक योजना व बहुउद्देशीय प्रकल्प सुरु झाले. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि औद्योगिकीकरण ह्यांबाबत देशाने प्रगतीची पावले टाकण्यास सुरुवात केली. किंबहुना देशाला आधुनिकीकरणाकडे नेण्यात त्यांनी मोलाची भूमिका बजावली. १९४८ मध्ये महात्मा गांधींची हत्या झाल्यानंतर देशाचे एकमुखी नेतृत्व त्यांच्याकडे राहिले. स्वातंत्र्यलढ्याच्या मुशीत तावून-सुलाखून निघालेल्या त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अफाट लोकप्रियताही लाभली. सरदार पटेलांच्या निधनानंतर नेहरूना काँग्रेसमध्ये कोणी प्रतिस्पर्धी राहिला नाही. काँग्रेसच्या व देशाच्या राजकारणावर त्यांची शेवटपर्यंत मजबूत पकड राहिली. त्यांच्या उत्तुंग नेतृत्वापुढे एकही असामान्य नेता उभा राहिला नाही. १९४८ मध्ये च जयप्रकाश नारायण, डॉ. राममनोहर लोहिया आदी समाजवादी नेते काँग्रेसमधून बाहेर पडले होते. समाजवादांनी पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत पंडित नेहरूनच्या नेतृत्वास आव्हान देण्याचा प्रयत्न केला. परतु तो पूर्ण अपयंशी ठरला. पहिल्या निवडणुकीत समाजवादी पक्ष पराभूत झाला. पुढे जयप्रकाशजींनी सर्वोदयात प्रवेश केला आणि समाजवादी पक्षातच फाटाफूट झाल्याने त्यांची शक्ती क्षीण झाली. मुंबई, कलकत्ता अशा कामगारप्रधान शहरांत कम्युनिस्ट पक्ष कार्यरत होता. कामगार व मध्यमवर्गांयांच्या पलीकडे त्यांची मजल जाऊ शकली नाही. संघटित वर्गापुरते त्यांचे नेतृत्व मर्यादित राहिले. १९६३ च्या भारत-चीन युद्धानंतर मध्यमवर्गांयांमधील कम्युनिस्टांची लोकप्रियता कमी होत गेली. ह्यामुळे पंडित नेहरूनच्या संपूर्ण कारकीर्दीत देशावर काँग्रेस पक्षाची घटू पकड राहिली.

पंडित नेहरूंचे १९६४ साली निधन झाल्यानंतर लालबहादूर शास्त्री ह्यांची अल्पजीवी राजवट वगळता देशाच्या राजकारणावर श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांचा ठसा सर्वसामान्यपणे राहिला. ‘बँकांचे राष्ट्रीयीकरण’, ‘संस्थानिकांचे तनेहे रह’, ‘गरिबी हटाओ’ अशा घोषणा व उपक्रमांनी श्रीमती इंदिरा गांधींचे नेतृत्व वर्धमान होत गेले. १९७१च्या युद्धात त्यांनी पाकिस्तानचा पराभव करून बांगलादेश मुक्त केला आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर पोलादी स्थी म्हणून प्रभाव पाडला. काँग्रेसमधील सिंडिकेट गटाला १९६९ सालीच त्यांनी वैगळे काढून पक्षातील सर्व विरोधकांना नामोहरम केले होते. इंदिरा गांधींच्या काळापासून देशाच्या राजकारणात नव्या प्रथा पडल्या. नवे राजकीय आचार-विचार, रूढी-परंपरा सुरु झाल्या. व्यक्तिस्तोम, एकमुखी नेतृत्व, जनतेला भुलविणाऱ्या घोषणा अशा प्रथांचा पाया १९७१ मध्ये घातला गेला. सत्तेचे केंद्रीकरण करून पक्षाच्या नेतृत्वावर त्यांनी पकड ठेवली होती. संघराज्य असलेल्या भारत देशात ‘दिल्लीवरून’ मुख्यमंत्री लादण्याची प्रथा त्यांच्याच काळापासून सुरु झाली. लोकशाहीसाठी आवश्यक असणाऱ्या सामुदायिक नेतृत्वाएवजी ‘पंतप्रधानांची इच्छा’ श्रेष्ठ ठरली. १९७५ मध्ये अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने समाजवादी नेते राजनारायण ह्यांनी दाखल केलेल्या निवडणूक खटल्यात इंदिरा गांधींची १९७१ मध्ये रायबरेलीमधून झालेली लोकसभेवरील निवड रद्द ठरविली. ह्याच काळात भारतीय राजकारणात बोकाळलेल्या भ्रष्टाचाराविरुद्ध, साध्यासाठी साधनशुचितेला तिलांजली देण्याच्या प्रवृत्तीविरुद्ध भारतीय जनमानसात प्रचंड असंतोष खदखदत होता. भ्रष्ट नेतृत्वाविरुद्ध जयप्रकाशांच्या नेतृत्वाखाली नवनिर्माण आंदोलन आकार घेत होते. गुजरातमध्ये भ्रष्ट सरकार विद्यार्थ्यांनी उल्थून पाडले होते व बिहारमध्ये आंदोलन वेग घेत होते. इंदिरा गांधींनी न्यायालयाचा निर्णय धुडकावून संपूर्ण देशात आणीबाणी लागू केली. राज्यघटनेने नागरिकांना दिलेल्या मूलभूत हक्कांचा संकोच करून वृत्तपत्रांवर बंधने घालून आपले स्थान कायम ठेवण्याचा मार्ग त्यांनी अनुसरला. जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई, चरणसिंग आदी विरोधी नेत्यांना त्यांनी तुरंगात डांबून विरोधी पक्षांचा आवाज बंद केला. १९७७ मध्ये त्यांनी अचानक निवडणुका जाहीर करून विरोधी पक्षांना आशचर्यचकित करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हा त्यांचा प्रयत्न फसला. १९७७ साली प्रथमच देशात काँग्रेस पक्ष पराभूत झाला. खुद इंदिरा गांधींचा पराभव झाल्याने काँग्रेस पक्षाला सत्ता सोडावी लागली. विरोधी पक्षांपैकी संघटना काँग्रेस, भालोद (भारतीय लोकशाही दल), जनसंघ व समाजवादी ह्या पक्षांनी जयप्रकाश नारायण व आचार्य कृपलानी यांच्या प्रेरणेतून जनता पक्षाची स्थापना केली व हा पक्ष सत्तेवर आला. आपापसांतील भांडणे-लाथाळ्या, पुढाऱ्यांच्या महत्वाकांक्षा, मूळ घटकांचा परस्परांवरील अविश्वास ह्यामुळे मोरारजी देसाई ह्यांच्या नेतृत्वाखालील जनता पक्षाचे सरकार अवघ्या ३० महिन्यांतर कोसळले. सहा महिने

चरणसिंग काळजीवाहू पंतप्रधान म्हणून कार्य करीत राहिले. १९८० मध्ये देशात मध्यावधी निवडणुका झाल्या. ह्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींनी घबघवीत यश मिळवून ‘इंदिरा कॉम्प्रेस’ हा पक्ष सत्तेवर आणला. कारण १९६९ साली फुटून शिळ्क राहिलेली कॉम्प्रेस १९७८ साली पुन्हा एकदा फुटली होती व त्यातून श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांनी इंदिरा कॉम्प्रेस पक्षाची स्थापना केली. १९८० नंतर इंदिरा गांधींच्या राजवटीत पंजाब व आसामसारखे राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान देणारे प्रश्न निर्माण झाले. पंजाबात जर्नेलसिंग भिंड्रनवाले ह्यांच्या रूपाने दहशतवादाचा भीषण भस्मासूर उभा राहिला. आपल्या राजकीय सोयींसाठी वापरणाऱ्यांना तो फार महाग पडला. त्याने निष्पाप नागरिकांच्या हत्याकांडाचा मार्ग अनुसरून हजारो लोकांची हत्या केली. पंजाब, हरियाना, दिल्ली आणि उत्तर प्रदेश व आसपासच्या भागात दहशतवादाने थैमान घातले. ह्या परिस्थितीतच ॲपरेशन बळू स्टारमध्ये भिंड्रनवाले मारले गेले. नंतर इंदिराजींची शरीररक्षकाकडून हत्या झाल्याने राजीव गांधी ह्यांच्या नेतृत्वाचा उदय झाला, तो १९८४च्या अखेरीस. राजीव गांधींची कारकीर्द ही बोफोर्स तोफा, स्वीस बँकेतील खाती ह्या प्रकरणांनी खूप गाजली. १९८४ मध्ये देशातील सार्वत्रिक निवडणुकीत कॉम्प्रेस पक्षाला तीन चतुर्थीशपेक्षा जास्त जागा मिळाल्या होत्या. पण एवढे अभूतपूर्व यश मिळूनही त्यांच्या काळात कॉम्प्रेस पक्ष झापाट्याने अप्रियतेकडे झुकला. विश्वनाथ प्रताप सिंग ह्यांनी संरक्षणमंत्रिपदाचा राजीनामा देऊन बोफोर्स तोफा खरेदी प्रकरणातील भ्रष्टाचाराचा प्रश्न उभा करून १९८९ मध्ये राष्ट्रीय आघाडीच्या नेतृत्वाखाली कॉम्प्रेस पक्षाला पराभूत केले. डावे पक्ष व भारतीय जनता पक्ष यांच्या पाठिंब्यावर राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार सत्तेवर आले. ‘मंडल आयोग’च्या व मंदिर-मशिदीच्या विवादावरून हे सरकार पक्षांतरात फूट आणि भारतीय जनता पक्षाने पाठिंबा काढून घेतल्याने पराभूत झाले. जून १९९१ मध्ये झालेल्या मध्यावधी निवडणुकीत कॉम्प्रेस पक्ष सत्तेवर आला. ह्या सरकारचे नेतृत्व पी.व्ही. नरसिंह राव ह्यांच्याकडे गेले. ह्या सरकारला लोकसभेत स्वतःचे स्पष्ट बहुमत नाही. अल्पमतातील हे सरकार काही प्रादेशिक पक्ष व अपक्ष सदस्यांच्या पाठिंब्यावर अवलंबून आहे.

देशाच्या संपूर्ण वाटचालीत पंडित नेहरू ते इंदिरा गांधी, इंदिरा गांधी ते राजीव गांधी व राजीव गांधी ते पी.व्ही. नरसिंह राव असे नेतृत्व संक्रमित होत आले आहे. ह्या वाटचालीत देशात अनेक प्रश्न उभे राहिले आहेत. त्यांपैकी काही प्रश्नांनी लोकशाही व्यवस्था पोखरून काढली आहे. त्या घटकांचा आपण पुढे विचार करू.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
 (१) प्राचीन भारतातील जातिव्यवस्था ग्रामराज्यांनी टिकवून धरली. ( )

- (२) ‘लोककल्याण’ हे प्राचीन एतदेशीय सत्तांचे उद्दिष्ट होते. ( )
 (३) स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस पक्षावर प्रारंभी पंडित नेहरूंची पकड होती. ( )
 (४) १९७५ मध्ये जन आंदोलनाचे नेतृत्व जयप्रकाश नारायण ह्यांच्याकडे होते. ( )
 (५) ‘गरिबी हटाओ’ हा राजीव गांधी ह्यांचा कार्यक्रम होता. ( )

पक्षांतर

आपल्या लोकशाही प्रक्रियेत ‘पक्षांतर’ ह्या प्रवृत्तीने गेल्या पंचेचाळीस वर्षांत लोकशाही व्यवस्थेच्या मुख्य कण्यावरच घाव घातला आहे. लोकशाही पद्धतीत आणण लोकप्रतिनिधी पाच वर्षांसाठी निवडून देतो. निवडून दिलेला प्रतिनिधी हा प्रत्यक्षात मतदारांना जबाबदार असायला हवा, असा संकेत आहे. परंतु हा संकेत आपल्या लोकशाही व्यवस्थेत कधी रुजला नाही. उमेदवार ज्या पक्षाच्या तिकिटावर निवडून जातो, त्या पक्षाच्या ध्येय-धोरणाशी, कार्यक्रमाशी व पक्षाने दिलेल्या आश्वासनाशी त्याने बांधिलकी ठेवावी अशी अपेक्षा आहे. परंतु ती फलद्वूप होत नाही. हा संकेतही आपल्या व्यवस्थेत रुजला नाही. ह्याउलट निवडून यायचे एका पक्षाच्या तिकिटावर आणि मग पक्षांतर करून पैसा, संतोल पदे, इत्यादींसाठी दुसऱ्या पक्षांशी सौदेबाजी करायची, हे आता आपल्या राजकारणात पक्के रुजले आहे. निवडणुकांचा काळ आणि निवडणूक निकालानंतरचा काळ हा ‘पक्षांतर’ला नेहमीच अनुकूल ठरला आहे. निवडणूक काळात अनेक महत्वाकांक्षी नेते ‘इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे’ फिरताना दिसतात. निवडणुकीनंतर एखाद्या पक्षास बहुमतासाठी दहा-बारा जागा कमी पडल्या की, मग सौदेबाजीतून आमदार-खासदारांची खरेदी-विक्री होते. १९६७ नंतर अशा पक्षांतर व आमदार-खासदारांना प्रलोभने दाखवून पाठिंबा मिळविण्याला उधाणाचे स्वरूप आले. त्या निवडणुकीत अनेक राज्यांत कॉम्प्रेस पराभूत झाली व संयुक्त विधायक दलाची सरकारे सत्तेवर आली होती. उदाहरणार्थ, १९८० च्या निवडणुकीनंतर हरियाणातील भजनलाल ह्यांच्या नेतृत्वाखालील जनता पक्षाच्या सरकारने रातोरात एकगड्हा ५० आमदारांच्या संपूर्ण पक्षाने पक्षांतर करून पक्षांतराच्या पद्धतीत अभूतपूर्व उदाहरण घालून दिले. ह्या आधी एखाद्या दुसऱ्या आणि क्वचितप्रसंगी दहा-बारा आमदारांनी पक्षांतर कणे हा प्रकार होता. १९८३ मध्ये आंध्रमध्ये तेलगू देसम पक्षामध्ये फूट पाढून एन.टी. रामा राव ह्यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार उल्थून टाकण्यासाठी एन. भास्कर राव यांचे नेतृत्व पुढे करण्यात आले. त्यांचा आमदार डांबून ठेवून सरकार पाडण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला. परंतु हा प्रंचंड लोकक्षेभासुळे फसला व पुन्हा एन.टी. रामा राव ह्यांना मुख्यमंत्री करावे लागले. १९७७ मध्ये संरक्षणमंत्री जगजीवनराम ह्यांनी

पक्षांतर करून तत्कालीन काँग्रेस नेतृत्वाला आव्हान दिले होते. ऐन निवडणुकीच्या तोंडावर काँग्रेस फॉर डे मोक्त सी (लोकशाहीवादी काँग्रेस) पक्ष स्थापून व विरोधी पक्षाशी समझौता करून त्यांनी आपले सतेतील स्थान कायम ठेवण्यात यश मिळविले होते.

पक्षांतराच्या ह्या आंतरप्रक्रियेत 'सौदेबांजीला' महत्व वाढल्याने राजकीय पक्षांकडे काळ्या पैशांचा ओघ सुरु झाला. प्रारंभी उद्योगपती हितसंबंध जपण्यासाठी राजकीय पक्षांना देण्या देत असत. त्यामुळे आपल्याला अनुकूल असे धोरण आखण्यासाठी सरकारवर ते दबाव आणू शकत. आता तस्कर, शेअर दलाल ह्यांच्यामार्फत राजकीय पक्षांना पैसा मिळू लागल्याने राजकीय प्रक्रियेचे गुन्हेगारीकरण (क्रिमिनिलायझेशन ऑफ पॉलिटिक्स) घडून आले. गुन्हेगारी विश्वाला राजकीय प्रतिष्ठाही ह्यामुळे लाभू लागली आहे. पक्षाची लेबले लावून गुन्हेगार विधिमंडळात निवडून येऊन उजल माथ्याने वावरू लागले आहेत. हे लोकशाही व्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत चिंताजनक आहे. दुर्देवाने पक्षांतराच्या मागे धावून राजकीय पक्षांनी काळ्या पैशाची समांतर अर्थव्यवस्था व राजकीय प्रक्रियेचे गुन्हेगारीकरण घडवून आणण्यास हातभार लावला हे स्पष्ट आहे. ह्याला एकही राजकीय पक्ष अपवाद राहिला नाही. ह्या घटकाने लोकशाही व्यवस्था विकलांग करण्यास एक प्रकारे मोठा हातभारच लावला आहे. इंग्लंडमध्ये मजूर पक्ष स्थापन झाल्यानंतर ५० वर्षांनी त्यांचे सरकार सतेवर आले. पण तोपर्यंत एकाही खासदाराने कधी पक्षांतर केल्याचे ऐकिवात नाही. १९८५ साली भारतात संसदेने 'पक्षांतर बंदी कायदा' केला, तरीही पळवाटा शोधून पक्षांतरे होताना दिसतात.

नाती-गोती संबंध

भारतीय राजकारणाच्या प्रक्रियेत सर्व राजकीय पक्षांचा जर आढावा घेतला, तर सर्व पक्षांमध्ये 'नात्यागोत्याचे राजकारण' रूढ झालेले दिसतो. किंबहुना प्रथा किंवा रुढी चालत राहावी तसेच हे नात्यागोत्याचे राजकारण चालू आहे. आपल्या व्यवस्थेत 'घराणेशाहीचा' झालेला उदय हा त्याचाच परिपाक आहे. निवडणुका असोत किंवा अधिकारांची कोणतीही क्षेत्रे असोत; तेथे ह्याचा मोठ्या प्रमाणात प्रादुर्भाव झालेला दिसतो. निवडणुकीत उमेदवारी देताना राजकीय पक्ष उमेदवाराची जात, धर्म, त्याची खर्च करण्याची कुवत ह्यांचा विचार करूनच उमेदवारी देतात. उमेदवाराची चारित्र्यसंपन्नता, लोकप्रियता, समाजातील त्याचे स्थान, त्याने आजपर्यंत केलेले कार्य हे घटक नात्यागोत्याच्या राजकारणात पूर्णपणे हडपार झाले असून त्यांची जागा वर नमूद केलेल्या नव्या गोष्टींनी घेतली आहे. ह्यामुळे राजकीय पक्षातील अंतर्गत लोकशाही लोप पावत चालली असून तेथे कार्यकर्त्यांची 'होयबा' पलटणी तयार झाल्या आहेत. नात्यागोत्यांचे संबंध समजून घेण्यासाठी काँग्रेस आणि काँग्रेसेतर असे दोन विभाग करून हे स्पष्ट करता येईल.

(अ) काँग्रेस

काँग्रेस पक्षाच्या एकूण वाटचालीत नात्यागोत्याचे संबंध व घराणेशाही ह्यांचा प्रभाव इतर कोणत्याही पक्षापेक्षा अधिक दिसतो. काँग्रेस नेतृत्वावर नेहरू व गांधी घराण्याचा प्रचंड प्रभाव होता. काँग्रेसचे पहिले नेतृत्व म्हणजे पंडित नेहरूंचे नेतृत्व. त्यांचे नेतृत्व हे स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या रणधुमाळीत त्यार झालेले असल्यामुळे त्यांना वैयक्तिक पातळीवर वडिलांच्या (मोतीलालजींच्या) पुण्याईची गरज भासली नाही. पंडित नेहरूंचे नेतृत्व त्यांनी स्वतः निर्माण केलेल्या कार्यातूनच उभे राहिले. काँग्रेसच्या दुसऱ्या नेत्या म्हणजे श्रीमती इंदिरा गांधी. त्या १९६६ मध्ये लालबहादूर शास्त्री ह्यांच्या आकस्मिक निधनानंतर पंतप्रधान झाल्या. १९६९ मध्ये काँग्रेसमध्ये पडलेली फूट, १९७१चे बांगलायुद्ध ह्यामुळे त्यांचे नेतृत्व वेगाने फुलत गेले. बेढरपणे निर्णय घेऊन कार्यवाही करणारी खंबीर स्त्री, बड्या राष्ट्रांच्या डावपेचांना पुरून उरणारी व्यक्ती म्हणून १९७१ नंतर देशाच्या राजकारणावर त्यांनी प्रभाव पाडला. १९७७ ते १९७९ एवढा कालखंड वगळता १९८४-८५ पर्यंत म्हणजे त्यांच्या हत्येपर्यंत त्यांचे निर्विरोध नेतृत्व कायम राहिले. परंतु देशाच्या राजकारणात घराणेशाहीचे राजकारण करण्यात त्यांच्या काळात अधिक वेग आला. आपला राजकीय वारसदार म्हणून त्यांनी आपले कनिष्ठ चिरंजीव संजय गांधी ह्यांना प्रथम पुढे आणले. संजय गांधींच्या अकाली व अपघाती निधनानंतर ज्येष्ठ चिरंजीव राजीव गांधी ह्यांना राजकारणात आणून ही प्रक्रिया कायम चालू ठेवली. खुद काँग्रेसचे वरिष्ठ नेतृत्व घराणेशाहीचा उदोउदो करीत आहे, हे लक्षात घेऊन काँग्रेसच्या दुसऱ्याम पुढाऱ्यांनी हाच कित्ता गिरविला. मग त्यांच्या बायका-मुले, जावई, मुली, आस्स्वकीय, मित्रपरिवार ह्यांचा राजकारणात हस्तक्षेप वाढू लागला.

(आ) काँग्रेसेतर पक्ष

नात्यागोत्याच्या राजकारणाचा काँग्रेसच्या पार्श्वभूमीवर विचार झाल्यानंतर काँग्रेसेतर पक्षांचा विचार करू. काँग्रेसेतर पक्षातही नात्यागोत्याच्या राजकारणाचा प्रभाव वाढत आहे. काँग्रेस पक्षाच्या घराणेशाहीवर टीका करणरे विरोधी पक्ष आपल्या पक्षात मात्र हाच कित्ता गिरविताना दिसतात. उदाहरणार्थ, चरणसिंग ह्यांच्या निधनानंतर लोकदलाचे नेतृत्व त्यांचे चिरंजीव अजितसिंग ह्यांच्याकडे गेले. राजकारणात येण्यापूर्वी त्यांचा कोठेही सहभाग नव्हता. बराच काळ ते अमेरिकेतच होते. नेतृत्वासाठीच त्यांना भारतात आण्यात आले. तरीही त्यांचे नेतृत्व काँग्रेसच्या घराणेशाहीवर टीका करणाऱ्या लोकदलाच्या दुसऱ्यम नेतृत्वाने निमूटपणे स्वीकारले. देवीलाल ह्यांनी हरियाणात आपली घराणेशाही पुत्र ओमप्रकाश चौटाला व रणजितसिंगद्वारा उभी केली. इतर विरोधी पक्षांपैकी कोणीही देवीलाल ह्यांच्या घराणेशाहीवर टीका केली नाही.

यावरून घराणेशाही व नात्यागोत्याचे राजकारण ह्याला काँग्रेससह काँग्रेसेतर पक्षांची मूळ सहमती आहे, हे स्पष्ट होते. मोरारजीचे चिरंजीव कांतीलाल, जगजीवनरामचे चिरंजीव सुरेशकुमार हे तर खूप वादग्रस्त ठरले. नात्यागोत्याच्या राजकारणात पक्षांमधील घराणेशाहीला विरोध करणारा समूह किंवा गट कालांतराने बाहेर पडतो. त्यामुळे पक्षात फाटाफूट होऊन नवे पक्ष उदयाला येताना दिसतात. ह्या घटकाने पक्षांमधील लोकशाहीची प्रक्रिया क्षीण केली आहे. ह्याएवजी आता चर्चा व विचारविनिय सोडून निष्ठा वाहणारा ‘होयबा’चा गट अशीच पक्षांची नवी वैशिष्ट्ये रुजू लागली आहेत.

विकलांग विरोधी पक्ष

लोकशाही व्यवस्थेत सरकारच्या कारभारावर अंकुश ठेवण्याचे काम विरोधी पक्षांचे असते. सत्ताधारी पक्षाला जसा राज्य करण्याचा अधिकार असतो, तसाच विरोधी पक्षाला टीका करण्याचा असतो. ज्या लोकशाही देशात विरोधी पक्ष जागरूक आहेत, तेथील लोकशाही भक्तम आहे असे मानले जाते. पाश्चिमात्य लोकशाही देशातील राजकारणात आता द्विपक्ष पद्धती जवळजवळ पक्षी रुजलेली आहे. त्यामुळे तेथील विरोधी पक्षाचे ‘छाया सरकार’ (शॅंडो कॅबिनेट) प्रमाणे काम करताना दिसते. इंग्लंडमधील हुजूर आणि मजूर पक्ष, जर्मनीतील खिस्चन डेमोक्रॅट व स्पेशल डेमोक्रॅट ही उदाहरणे आहेत. ह्या तुलनेने भारताच्या राजकारण प्रक्रियेत विरोधी पक्ष कमजोर आहेत, हे मान्य करावे लागेल. भारतीय राजकारण प्रक्रियेत डझनभर राष्ट्रीय पक्ष आणि शेकड्यापेक्षा जास्त प्रादेशिक पक्ष असलेला बहुपक्ष पद्धती अस्तित्वात आहे. किंबहुना प्रभावी एकपक्ष पद्धती हे आपल्या राजकीय प्रक्रियेचे वैशिष्ट्यच झाले आहे. १९७७ व १९८९ मध्ये मर्यादित उद्दिष्टांसाठी एकत्रित झालेल्या विरोधी पक्षांना सरकार बनविण्याची संधी मिळाली होती. १९६७ सालच्या संयुक्त विधायक दलांच्या स्थापनेपासून आघाड्या उभारून काँग्रेसला पर्याय देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. परंतु आजतागायत हे प्रयत्न अल्पायुषी व अयशस्वीच ठरले आहेत. देशाच्या राजकारणात सातत्याने गेली पंचेचाळीस वर्षे काँग्रेस हा सर्वाधिक प्रभावशाली पक्ष ठरला असून सर्वाधिक काळ सत्तेवर राहण्याची संधी त्यालाच मिळाली आहे. अनेक गंभीर संकटातून हा पक्ष गेला. अनेक वेळा त्याच्यात फूट पडली. सदोदित भांडणे चालू असली तरी राज्य त्यांचेच चालू आहे. काँग्रेसच्या विरोधात प्रारंभापासून कम्युनिस्ट, समाजवादी, पूर्वीचा जनसंघ म्हणजे आजचा भाजप, भालोद म्हणजे आताचा अजितसिंगंचा पक्ष हे राजकारण करीत आले आहेत.

भारताने लोकशाहीच्या अध्यक्षीय आणि संसदीय पद्धतीपैकी ग्रेट ब्रिटनच्या क्रेस्टमिन्स्टर प्रतिकृतीच्या धर्तीवर असलेली संसदीय पद्धतीची लोकशाही स्वीकारलेली आहे. संसदीय लोकशाही पद्धतीत पंतप्रधान आणि त्यांचे मंत्रिमंडळ

संसदेला जबाबदार असते. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या बैठकीची वर्षातून तीन सत्रे होतात. त्यांना आपण अधिवेशने म्हणतो. ह्या अधिवेशनात विविध विधेयके मांडली जातात. सरकारच्या कारभारावर चर्चा होते. ह्यातून विरोधी पक्षांना सरकारच्या कारभाराचा अविश्वास ठराव, तहकुबीच्या सूचना, कपात सूचना, सभात्याग, निंदाव्यंजक ठराव, प्रश्नोत्तरे, शून्य प्रहर, विशेष उल्लेख, इत्यादींद्वारा जाहीर टीका करण्याची संधी मिळते. परंतु आपल्या राजकारण प्रक्रियेत विरोधी पक्षांना ही संधी प्रभावीपणे वापरता आलेली नाही. अध्यक्षीय लोकशाहीत विरोधी पक्षांना अशा संधी ह्या तुलनेने कमी असतात. तरीही अमेरिकेसारख्या अध्यक्षीय पद्धती असलेल्या देशात विरोधी पक्ष सतर्क राहिलेले दिसतात. अमेरिकेत अध्यक्ष निक्सन ह्यांच्या राजवटीत घडलेल्या ‘वॉटर गेट’ प्रकरणात विरोधी पक्षांनी त्यांना सत्ता सोडण्यास भाग पाडले होते. त्यासाठी खास चौकशी अधिकारीही नेमण्यात आला होता. ब्रिटिश संसदेतही विरोधी पक्षांनी अनेक वेळा सरकारी मंत्र्यांना राजीनामे द्यायला भाग पाडलेले आहे.

आपल्या व्यवस्थेत १९५२ पासून झालेल्या सर्व निवडणुकांचा आढावा घेतल्यास काँग्रेस पक्षाला एकूण मतदानाच्या सरासरी ४० ते ४५ टक्के मते मिळालेली आहेत व जागा मात्र अनेक वेळा दोन त्रित्यांशपेक्षाही अधिक मिळालेल्या आहेत. ह्या उलट विरोधी पक्षांची मते विभागून गेल्यामुळे त्यांच्या जागा खूपच कमी झाल्या, परंतु मतांची टक्केवारी ५० ते ६० टक्क्यांपर्यंत राहिलेली आहे. १९८४ साली तर इंदिरा काँग्रेसला ४८ टक्के मते आणि ७५ टक्के जागा मिळाल्या, तर विरोधी पक्षांना ५२ टक्के मते आणि अवघ्या २५ टक्के जागा मिळाल्या होत्या. ज्या वेळी मतांची विभागणी टाळून विरोधी पक्षांनी आघाड्या उभ्या केल्या, तेव्हा काँग्रेसच्या जागांत फार मोठी घट झालेली आहे. १९६७ मध्ये विरोधी पक्षांनी मतांची विभागणी टाळून प्रथम आघाडी केली. त्यामुळे काँग्रेसला संसदेत कामचलाऊ बहुमत मिळाले, पण अनेक प्रांतांतील काँग्रेस सरकारे मात्र पराभूत झाली. पुढे १९६९ मध्ये मोरारजी देसाई, स.का. पाटील, निजलिंगप्पा ह्यांच्या नेतृत्वाखालील सिंडिकेट गट काँग्रेसमधून बाहेर पडल्यानंतर कम्युनिस्टांच्या पाठिंब्यावरच अल्पमतातील काँग्रेस सरकार काही काळ चालले. १९७७ मध्ये आणीबाणीनंतर संघटना काँग्रेस, जनसंघ, समाजवादी, भालोद व लोकशाहीवादी काँग्रेस ह्या पक्षांनी मतविभागणी टाळून जनता पक्ष स्थापन करून काँग्रेस पक्षाशी लढत दिल्याने काँग्रेसचा सार्वत्रिक निवडणुकीत निर्णयिक पराभव झाला. ह्या निवडणुकीत काँग्रेसला ३४ टक्के मते व १५४ जागाच मिळाल्या. १९८९ मध्येही डावी आघाडी, राष्ट्रीय आघाडी व भाजप ह्यांनी जागावाटप करून काँग्रेसशी सामना केल्याने काँग्रेसला सत्ता गमवावी लागली. ५४५ पैकी इंदिरा काँग्रेसला अवघ्या १९१ जागा मिळाल्या. परंतु विरोधी पक्षांच्या

आघाडींची सरकारे अधिक काळ सत्तेवर राहिली नाहीत. दोन वर्षांच्या दरम्यान त्यांची सरकारे गडगडल्योने काँग्रेस पक्षाला पुन्हा पुन्हा संधी मिळत गेली. १९७७ मध्ये प्रथमच सत्तेवर आलेले जनता पक्षाचे सरकार दुहेरी निष्ठावाद व पक्षांतर्गत मतभेदामुळे कोसळले. तर १९८९ मध्ये विश्वनाथ प्रताप सिंग ह्यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार भाजपने रथयात्रा काढून मंडल आयोगाच्या प्रश्नावर पाडले. सरकार बनविण्याची व ते टिकविण्याची संधी विरोधी पक्षांनी दोनदा गमावल्याने त्यांच्या विश्वासाहीतेला तडा गेला आहे. विरोधी पक्षांना राज्य करता येत नाही, हा प्रचार जनतेच्या गळी उतरविण्यात दोन्ही वेळा इंदिरा काँग्रेस यशस्वी ठरली. आपल्या राजकारण प्रक्रियेत जनता दल, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट, अ.भा. कम्युनिस्ट, समाजवादी, भाजप, बहुजन समाज पार्टी व लोकदल हे राष्ट्रीय पातळीवर काँग्रेसविरोधी राजकारण करतात. तर राज्यपातळीवर त्या त्या राज्यातील प्रादेशिक पक्ष काँग्रेसला विरोध करतात. उदाहरणार्थ, आंध्रमध्ये रामा राव ह्यांचा तेलगू देसम, तामिळनाडू द्रविड मुनेत्र कळघम व अद्रमुक, पंजाबात अकाली दल, आसाममध्ये आसाम गण परिषद, महाराष्ट्रात शेकाप, शिवसेना, इत्यादी पक्ष राज्यपातळीवर काँग्रेसशी संघर्ष करतात. राष्ट्रीय पातळीवरील विरोधी पक्षांना बन्याच वेळा ह्या प्रादेशिक विरोधी पक्षांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यांच्याशी तडजोडी, सामंजस्य साधावे लागते. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय आघाडीचे आजचे अध्यक्ष एन.टी. रामा राव तेलगू देसम पक्षाचे नेते आहेत.

विरोधी पक्षांमध्ये जनता दल हा माजी काँग्रेसजन, समाजवादी व काही अपक्ष ह्यांचा पक्ष आहे. ह्या मध्यमांग पक्षावर थोड्या प्रमाणात डाव्या विचारसरणीचा प्रभाव जाणवतो. मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करावी, हा आग्रह ह्या पक्षाने धरला आहे. भाजप हा पूर्णतः उजव्या विचारसरणीचा परंपरावादी पक्ष असून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या राजकीय विचारांची राजकीय आघाडी म्हणूनच भाजपकडे पाहिले जाते. किंबहुना ती मंडळीही स्वतःला संघपरिवार म्हणवून घेण्यात धन्यता मानते. पूर्वीच्या जनसंघाची सुधारित आवृत्ती म्हणूनही भाजप ओळखला जातो. १९७७ मध्ये जनसंघ जनता पक्षात विलीन झाला होता. १९८० मध्ये दुहेरी सदस्यत्वाच्या प्रश्नावरून पुन्हा जनता पक्षात फूट पडली व जनसंघ बाहेर पदून भाजपची स्थापना झाली. हिंदू राष्ट्रवादाचा कडक आग्रह, राममंदिर उभारणी, समान नागरी कायदा, हिंदुत्वाचे रक्षण, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, खुल्या बाजारपेठांचे धोरण, प्राचीन परंपरांच्या पुनरुज्जीवनाचा प्रयत्न, इत्यादी कार्यक्रमांवर ह्या पक्षाचे राजकारण चालू आहे. सध्या विरोधी पक्षांमध्ये सर्वाधिक मोठा विरोधी पक्ष म्हणून भाजप हाच पक्ष ओळखला जातो. तरी त्याचे बहुसंख्य प्रभावक्षेत्र उत्तर भारतापुरतेच मर्यादित आहे. पूर्व भारतात तो अजून पाया रोवू

शकलेला नाही. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट व अखिल भारतीय कम्युनिस्ट हे दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष पूर्णपणे डावे पक्ष म्हणून ओळखले जातात. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षावर चीनचा, तर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षावर जुन्या सोविहित रशियाचा प्रभाव होता. वर्गविरहित, शोषणरहित, समताप्रधान समाज निर्माण करणे, हे ह्या पक्षाचे ध्येय आहे. हे पक्ष सातत्याने काँग्रेसविरोधी राजकारण करीत आले आहेत. पण १९६९ ते १९७१ ह्या काळात उजव्या कम्युनिस्टांनी (सीपीआय) इंदिरा गांधींना पाठिंबा दिला होता. कम्युनिस्टातील डावे-उजवे हे भेद रणदिवे-डांगे यांच्या व्यक्तिगत संघर्षाची परिणती होती. उजव्या कम्युनिस्टांनी आणीबाबीला पाठिंबा दिला होता. श्रीपाद अमृत डांगे ह्यांना पक्षातून दूर केल्यानंतर दोन्ही पक्षांतील मतभेद कमी झाले.

१९७७ मध्ये समाजवादी पक्ष जनता पक्षात विलीन झाल्यानंतर समाजवादी असा पक्ष अस्तित्वात राहिलाच नाही. जनता पक्षातून फुटलेले काही समाजवादी पुढे राजकारणातून निवृत्त झाले, तर काही इंदिरा काँग्रेस, लोकदल अशा पक्षांत गेले. चंद्रशेखर ह्यांनी जनता दलातून बाहेर पदून समाजवादी जनता पक्षाची स्थापना केली. तर प्रा. मधू दंडवते, जॉर्ज फर्नांडस हे समाजवादी नेते जनता दलातच राहिले आहेत. आता मुलायमसिंगांनी उत्तर प्रदेशात अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाची स्थापना केली आहे. संख्येने अधिक व मतांच्या टक्केवारीतही आघाडीवर असूनसुद्धा बहुसंख्य विरोधी पक्ष निवडणुकीच्या निकालात यशस्वी झाले तरी विरोधी पक्षांच्या नेतृत्वावर काँग्रेसमधून बँड करून बाहेर पडलेल्या माजी काँग्रेसजनांचाच प्रभाव राहिलेला आहे. विरोधी पक्षांनी जी सरकारे अधिकारावर आली त्यांचे नेतृत्व हेसुद्धा काँग्रेसी ढाच्याचे होते. त्यामुळे नकळत काँग्रेसी विचारांचा प्रभाव सरकारवर राहिला. ह्यामुळे विरोधी पक्षांचे बन्याच प्रमाणात ‘काँग्रेसीकरण’ झाले हे स्पष्ट झाले. सन्मान्य अपवाद म्हणजे गेली अनेक वर्षे सत्तेवर असलेले ज्योती बसू ह्यांचे डाव्या आघाडीचे सरकार हा होय. विरोधी पक्षांच्या अपयशांची काही कारणे आणण नोंदवू शकू ती अशी:

- (१) संख्येने अधिक असून समान कार्यक्रमाचा अभाव.
- (२) सर्वांना बरोबर घेऊन काम करणाऱ्या नेतृत्वाची वाण.
- (३) आपापसातील लट्ठालट्ठी होणारी मतांची विभागणी.
- (४) जनसामान्यांच्या प्रश्नांकडे जाणीवपूर्वक झालेले आणि केलेले दुर्लक्ष.
- (५) विरोधी पक्षांचा काँग्रेस पक्षप्रमाणेच राजकारण व व्यवहार.
- (६) काँग्रेसच्या पद्धतीचे विरोधी पक्षांतील व्यक्तिस्तोम.
- (७) पक्षातील नेतृत्वात कार्यक्रमापेक्षा व्यक्ती-संघर्षावर आधारित मतभेदाचे स्वरूप.

- (८) पक्षांमध्ये वारंवार पडणाऱ्या फुटी.
- (९) जनसामान्यांचा विश्वास संपादन करेल अशा संयुक्त नेतृत्व उभारणीत आलेले दारूण अपयश.
- विरोधी पक्षात नेत्यांची संख्या भरपूर असून त्या प्रमाणात त्यांना अनुयायी लाभत नाहीत. त्यामुळे डावे कम्युनिस्ट व भाजप वगळता इतर पक्षांना अनुयायी मिळाले नाहीत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न- २

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
 किंवा अशी खूण करा.
- (१) भारतीय लोकशाही पोखरून काढण्यात ‘पक्षांतर’ प्रवृत्तीने मोठा हातभार लावला आहे. ( )
- (२) पक्षांतराच्या आंतरप्रक्रियेत सौदेबाजीला अधिक महत्व आहे. ( )
- (३) भारतातील सर्वच राजकीय पक्ष नात्यागोत्याच्या राजकारणास बळी पडले नाहीत. ( )
- (आ) पुढील प्रश्नाचे एक-दोन वाक्यांत उत्तर लिहा.
- (१) भारतीय राजकारण प्रक्रियेत विरोधी पक्षांना काँग्रेस पक्षाला पर्याय देण्यात का अपयश आले. दोन कारणे सांगा.

भ्रष्ट व खर्चीक निवडणुका

लोकशाही व्यवस्थेचा ठरावीक कालांतराने नियमित होणाऱ्या निवडणुका हा प्रमुख कणा असतो. ह्या राज्यव्यवस्थेत वेळोवेळी बिनचूक आणि निःपक्षाती निवडणुका होणे हे जिवंत लोकशाहीचे लक्षण मानले जाते. मतदारांना आपल्या लोकप्रतिनिधीचे काम पाहून आपल्या पसंतीचा प्रतिनिधी निवडण्याची संधी मिळते. परंतु आपल्या लोकशाही प्रक्रियेत निवडणुका म्हटल्या की प्रचंड भ्रष्टाचार, दंडुकेशाही, जाती-धर्माचा वापर, खोटी आश्वासने, पैसे व भांडीवाटप, काळ्या पैशाचे थैमान, मतदारांना पळवणे-धमकावणे, घाऊक मतदार विकत घेणे, इत्यादी गोष्टी आणि त्याबरोबर आता आलेल्या गुन्हेगारी टोळ्या व त्यांची ‘टोळीयुद्धे’ (गँगवार) ह्याचा वाढता हस्तक्षेप असे समीकरण तयार झाले आहे. निवडणूक मग ती लोकसभेची असो की ग्रामपंचायतीच्या एखाद्या वॉर्डातील असो; तेथे हे सर्व घटक कार्यरत असताना दिसतात. आपल्या व्यवस्थेत निवडणुका व त्या जिंकण्यासाठी केलेल्या भ्रष्ट आचरणानेच सार्वजनिक जीवन गदूळ करून टाकले आहे. शुद्ध राजनीतीऐवजी घाणेरडे राजकारण सुरु आहे. राजकारण करायचे आणि ते साधायचे म्हणजे सत्ता हवी. सतेचे राजकारण करायचे म्हणजे त्यासाठी वाटेल त्या मार्गाचा अवलंब आला. सत्ता हेच अंतिम साध्य झाल्याने राजकीय पक्षांनी साधनशुचिता खुंटीला

टांगली आहे. सत्ता रीतसर पद्धतीने संपादित करण्याचा निवडणुका हा एक सनदशीर मार्ग अंसल्याने निवडणुकीच्या वेळी राजकीय पक्षांची भाऊगर्दी होणे क्रमप्राप्त आहे. लोकशाही व्यवस्थेत निवडणुका लढविणे आणि त्या जिंकण्यासाठी प्रखर प्रयत्न करणे, प्रत्येक राजकीय पक्षाचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. त्या आनुषंगानेच राजकीय पक्षांनी आपले कार्यक्रम आखावेत, डावेच लढवावेत हे सर्व क्रमप्राप्त असते. परंतु आपल्या व्यवस्थेत निवडणुका हाच केवळ राजकीय पक्षांचा ‘ध्यास’ आणि ‘श्वास’ व्हावा, हे त्यांच्या राजकीय अपरिपक्तेचे लक्षण मानावे लागेल. राजकारण हे जनतेच्या सेवेचे साधन आहे व सत्ता जनतेच्या कल्याणासाठी वापरायची असते, हे सर्व पक्ष विसरले. राजकीय पक्षांसंबंधी येणाऱ्या बातम्या, नेत्यांची पत्रके, कार्यक्रम, आंदोलने ह्यांना केवळ निवडणुकांची तीव्र आस लागली आहे, हेच स्पष्ट दाखविते. निवडणुका हाच आपल्या राजकीय पक्षांचा एक कलमी कार्यक्रम झाला असून त्यांचे संपूर्ण राजकारण ह्या एका केंद्रबिंदूभोवती फिरताना दिसते. जनतेचे प्रबोधन करणे आपले काम आहे, हे सर्व पक्ष पूर्णपणे विसरले. काँग्रेस आणि काँग्रेसेतर पक्षांचे एकूण राजकारण हे ‘सत्ता’ ह्याच एका बिंदूभोवती फिरताना दिसून येते.

देशाचे राजकारण हे निवडणुकामय झाल्याने त्यांनी काही प्रश्न उभे केले आहेत. त्यांचा निवडणुकांवर प्रभाव जाणवतो. भारतातील प्रचंड भ्रष्टाचाराचे एक प्रमुख कारण निवडणुकांवर होणारा प्रचंड खर्च हेही आहे. भारतातील निवडणुकांवर प्रभाव टाकणाऱ्या काही प्रमुख घटकांचा थोडक्यात विचार करू.

पैशाचा प्रभाव

आपल्या राजकीय व्यवस्थेत निवडणुका हा प्रमुख केंद्रबिंदू झाल्याने निवडणुकांवर पैशाचा प्रभाव वाढत चालला आहे. समाजासाठी व राष्ट्रासाठी केलेला त्याग आणि निःस्वार्थ बुद्धीने केलेली समाजसेवा ही निवडणुकीची पुंजी नाही, तर निवडणुका ह्या पैशाच्या जोरावर लढविल्या जातात आणि जिंकल्या जातात. किंवृत्ती ‘अधिक पैसा’ ही आता निवडणूक लढविण्याची किमान पात्रता झालेली आहे. सर्वच राजकीय पक्ष निवडणुकांचे राजकारण करण्यात आघाडीवर असल्याने तार्किक दृष्ट्या त्यांच्यावर पैशाचा प्रभाव पडणे क्रमप्राप्त आहे. त्यामुळे राजकीय पक्ष उमेदवार निवडताना कोणाची खर्च करण्याची तयारी आहे, कोण पक्षाला अधिक पैसा मिळवून देऊ शकतो, त्यालाच तिकीट मिळते. त्यामुळे आता बहुतेक पक्षात पक्षाचे काम करणारे ‘कार्यकर्ते’ व निवडणूक लढविणारे ‘उमेदवार’ ह्यांचे दोन वेगवेगळे स्तर झालेले दिसतात. कार्यकर्ता हा पक्षाचे काम मन लावून व निष्ठापूर्वक करीत असला तरी कार्याच्या जोरावर तो पक्षाचे तिकीट सहसा मिळवू शकत नाही. ह्याउलट आर्थिक दृष्ट्या संपन्न असलेली नवखी व्यक्ती ऐनवेळी तिकीट मिळवून पक्षाचा उमेदवार म्हणून उभी राहते. अलीकडे राजकारणात खेळाडू, चित्रपट तारे व तारका ह्यांचाही प्रभाव

वाढत चालला असून, त्यामागे केवळ आर्थिकच कारण आहे. ह्याला काँग्रेस आणि काँग्रेसेतर पक्ष सारखेच बळी पडलेले दिसतात.

राजकीय पक्ष मोर्ड्या प्रमाणात उद्योगपती व भांडवलदारांकडून आर्थिक देणग्या मिळवीत असल्याने त्यांच्या प्रभावही वाढत आहे. अलीकडे 'प्रायोजक' मिळविण्याची प्रथा पडल्याने असे अनेक उद्योगपती निवडणुकांत 'प्रायोजकांची' भूमिका पडद्याआदून पार पाडताना दिसतात. उद्योगपती, भांडवलदार ह्यांच्या काळ्या पैशास निवडणूक देणग्यांमुळे गुंतवणुकीस चांगली जागा मिळाली आहे. कारण राजकीय पक्षांना मिळणाऱ्या देणग्या जाहीर करण्याचे बंधन नाही. ह्या काळ्या पैशाचे पक्षाच्या कार्यक्रमावर व जाहीरनाम्यावर प्रतिबिंब उमटले आहे. देणग्या देणाऱ्या उद्योगपती व त्यांच्या उद्योगसमूहावर संबंधित पक्षाची कृपा वृष्टी राहते. त्यामुळे काळ्या पैशाचे स्रोत धुंडाळून काढणे खूपच कठीण होते.

निवडणुकांमध्ये उद्योगपती व चित्रपट तारा-तारकांच्या काळ्या पैशाचे थैमान चालू असताना संघटित गुन्हेगारी विश्वाचा काळा पैसा निवडणुकीच्या रिंगणात गुंडाच्या फौजा व शस्त्राच्या सञ्जतेसह येऊ लागलेला आहे. विशेषत: १९९१ च्या मध्यावधी निवडणुकीनंतर गुन्हेगारी विश्वाची जी प्रकरणे बाहेर आली, त्यातून गुन्हेगारी विश्वाचा राजकारणांशी असलेला संबंध, गुन्हेगारांना मिळालेली राजकीय प्रतिष्ठा, ह्या प्रतिष्ठेतून त्यांनी उभारलेले उद्योग आणि त्यांनी जिंकलेल्या निवडणुका हे विचारात घेता, गुन्हेगारी विश्वातील काळ्या पैशाची राजकीय दहशत व त्यांचे होत असलेले उदात्तीकरण राजकारणाला ग्रासून टाकताना दिसून येईल.

गुंडगिरी

काळ्या पैशाच्या प्रभावाच्या जोडीला गुंडगिरीचा प्रभाव हासुद्धा भारतीय राजकारणाला मिळालेला आणखी एक शाप आहे. काळा पैसा, दडपशाही, शस्त्र गुंडांची फौज ही ज्यांच्याकडे आहे, तो निवडणूक जिंकणार, हे आता निश्चित झाल्यासारखेच आहे. बिहारमधील निवडणुकीची विदारक दृश्ये पाहिली, वाचली की अवस्था स्पष्ट होते. मतदानकाळात मतपेण्या पलविणे, लोकांना मतदानासाठी बाहेर येऊ न वेणे, मतदान केंद्रे काबीज करणे, मतदान केंद्रांवर खन्या मतदारांना पलवून लावून खोटे मतदान करणे, बॉम्बस्फोट घडवून आणणे, प्रतिस्पर्धी उमेदवाराचा काटा काढणे असे अनेक गुंडगिरीचे प्रकार आपल्या निवडणूक प्रक्रियेत घडून आले आहेत. विशेषत: उत्तर प्रदेश, बिहार, पंजाब, काश्मीर, हरियाणा या राज्यांत निवडणुकीच्या काळात मोठी गुंडगिरी, हिंसाचार घडून येतो. अलीकडे ह्याची लागण देशाच्या इतर भागांतही होऊ लागली आहे. महाराष्ट्रातीही तुरळक भागांमध्ये संघटित गुन्हेगारी विश्वाचे निवडणुकांवर गडद सावट पडलेले आहे. गुंडगिरी ही केवळ

लोकसभा, विधानसभा ह्यांच्या निवडणुकीपुरतीच मर्यादित राहिलेली नाही; तर स्थानिक स्वराज्यसंस्था विशेषत: महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषदा, ग्रामपंचायती ह्यांबरोबरच ज्या सहकारी क्षेत्रांत निवडणुका होतात, तेथे गुंडगिरीचा शिरकाव झालेला आहे. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका, सूतगिरण्या, सहकारी सोसायट्या व काही शैक्षणिक संस्थासुद्धा निवडणुकीचे आखाडे बनलेल्या आहेत. अशा प्रकारे निवडणुकीतील गुंडगिरी व दडपशाहीने सर्व क्षेत्रे व्यापली असून सर्व क्षेत्रांवर प्रभाव टाकून लोकशाही प्रक्रियेलाच खीळ घातली आहे.

गुंडगिरीला सर्वच पक्ष बळी पडले आहेत. सर्वच पक्षांनी थोड्याफार प्रमाणात गुन्हेगारी विश्वाला आश्रय दिला असून, ह्याची परिणती पक्षांची तिकिटे देताना दिसते. संघटित गुंडांना आता राजकीय पक्षांची तिकिटे मिळतात. गुंडांविरुद्ध गुंड म्हणून प्रतिस्पर्धी पक्षकी गुंडांना उमेदवारी देऊन निवडणूक जिंकण्याचा प्रयत्न करतो. ह्यातून गुंडांना राजकीय प्रतिष्ठा लाभली आहे. ह्या प्रतिष्ठेच्या जोरावर ह्यांनी आता आपले विविध क्षेत्रांत बस्तान बसविण्यास सुरुवात केली आहे.

ह्यातून देशाची लोकशाही राजकीय व्यवस्था ही गुंड, समग्लर, तस्कर ह्यांच्या ताब्यात जाण्याची भीती निर्माण झाली आहे. गेल्या २५ वर्षांत इटलीमधील माफिया ह्या संघटित गुंटोळ्यांनी देशाचे राजकारण नासनून राजकीय पक्षांची विश्वसनीयता कशी धुळीला मिळविली, ह्याचे ताजे उदाहरण आहे.

आपल्या व्यवस्थेत निवडणुका घेण्यासाठी घटनेनुसार 'निवडणूक आयोग'ची स्थापना झाली आहे. निवडणूक आयोगाने राजकीय पक्षांना प्रचार कसा करावा, खर्च किंती करावा, ह्याचीही काही आचारसंहिता घालून दिलेली आहेच. त्या जोडीला १९५१चा जनप्रतिनिधित्वाचा कायदा (रिप्रेझेटेशन ऑफ पीपल्स अँकट) आहेच. पण आचारसंहिता पायदळी तुडविण्यात राजकीय पक्ष मग झाले आहेत. निवडणूक आयोग हा एक स्वायत्त आयोग आहे. ह्या आयोगाची स्वायत्तता टिकविणे आवश्यक आहे. परंतु आयोगाच्या आयुक्तपदी आपल्याचं प्रभावातील व्यक्तीची नियुक्ती करण्याचा पायंडा सतेवर आलेल्या सर्वच राजकीय पक्षांनी पाडला आहे. ह्यामुळे आयोगाच्या कामात राजकीय हस्तक्षेप वाढलेला दिसतो. मध्यंतरी ऐन निवडणुकीच्या तोंडावर एका निर्वाचन आयुक्ताएवजी निर्वाचन आयुक्ताचे त्रिकूट नेमण्याचा प्रयोगही करण्यात आला.

देशातील भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणाच्या मुलाशी निवडणुका हाच प्रभावी घटक दिसून येतो. आपली लोकशाही व्यवस्था पोखरून काढण्यास ह्या घटकाने हातभार लावला आहे, हे

आपल्याला दैनंदिन राजकीय, आर्थिक गैरव्यवहारांच्या घटनांवरून स्पष्ट होईल. भ्रष्टाचार आणि राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ह्या जागतिक राजकीय पटलावरील घटना आहेत, असा बचाव मांडून त्यांना झटकून टाकता येणार नाही. संघटित, निर्भीड व जागरूक लोकमतच ह्या गोष्टीचा प्रभाव कमी करू शकते.

भ्रष्टाचार

आपल्या लोकशाही व्यवस्थेचा पायाच निकामी करण्याचे काम भ्रष्टाचाराने केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या लोकशाही व्यवस्थेचा आढावा घेतल्यास भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांची मालिकाच उभी राहिलेली दिसेल. आपल्या घटनात्मक संस्थेपैकी व पदापैकी एकही बाब भ्रष्टाचारापासून अलिस नाही. अगदी सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशालाही महाभियोगाच्या खटल्याला तोंड द्यावे लागले आहे. किंबहुना, ‘भ्रष्टाचार’ ही प्रथम कर्तव्याची बाजू सांभाळून सर्व घटनात्मक संस्था व पदे भ्रष्टाचाराचे विक्रम करण्यात आपापसांत स्पर्धा करू लागल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतरचे राजकारण हे ‘सत्ताप्रधान’ बनल्याचे जे वाईट परिणाम आहेत, त्यातील सर्वांत वाईट परिणाम म्हणून भ्रष्टाचाराला प्रथम क्रमांक द्यावा लागेल. सत्ताप्रधान राजकारणात (पॉवर पॉलिटिक्स) निवडणुका ह्या प्रथम भ्रष्ट होतात, ह्याचे कारण सत्ता मिळविण्याचा रीतसर मार्ग म्हणजे निवडणुका जिंकणे होय. ह्यामुळे प्रथम निवडणुका आणि नंतर सत्ता मिळविण्यासाठी, ती टिकविण्यासाठी आणि वाढविण्यासाठी भ्रष्ट आचरण आलेच. सत्ता मिळविणे हे राजकीय पक्षांचे ध्येय असते. त्यामुळे एकही पक्ष भ्रष्टाचारापासून अलिस राहू शकलेला नाही. स्वातंत्र्यानंतर सत्तेवर दीर्घ काळ राहण्याची संधी काँग्रेस पक्षाला मिळाली. त्या तुलनेने विरोधी पक्षांना कमी काळ संधी मिळाली. विरोधी पक्षांची राजवट कमी काळाची असली तरी त्यांच्याही राजवटीत भ्रष्टाचाराची प्रकरणे घडून आली आहेत. काँग्रेस पक्षाची राजवट प्रदीर्घ काळाची आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचाराची सर्वाधिक प्रकरणे ह्या पक्षाच्या काळात घडली. ही प्रक्रिया विरोधी पक्षांकडे सत्ता आल्यानंतर चालू राहिल्याने त्यांच्या कारकीर्दीतही अशी प्रकरणे घडून आली आहेत. अमेरिकेत टी पॉट डोम आणि वॉटरगेट कधीतरी घडतात. आपल्याकडे त्यांचे फ्लाडगेट (महापूर) चालू आहेत. म्हणजे ह्या विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, सत्ताप्रधान राजकारणाने भ्रष्टाचारास प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे प्रोत्साहन दिले आहे.

भ्रष्टाचारास वाव देणारे घटक

खर्चीक निवडणुका

आपल्याकडील निवडणुकांचे स्वरूप विचारात घेतल्यानंतर किती प्रचंड पैशांची उधळण होते, हे आपण जाणतोच. लोकसभेच्या निवडणुकीला उमेदवार लाखो रुपये

खर्च करतो. हे पैसे कोठून येतात? तर ते येतात काळ्या पैशाच्या स्वरूपात. काळा पैसा असलेला भांडवलदार व गुन्हेगार ह्यांचा वर्ग राजकीय पक्षांना पैशाचा पुरवठा करतो. त्याच्या बदल्यात राजकीय पक्षांकडून त्यांचे हितसंबंध जोपासले जातात. त्यांना सत्तेवर आल्यानंतर विविध सवलती बहाल केल्या जातात. भांडवलदार व गुन्हेगारी विश्वाने आपल्या काळ्या पैशाच्या जोरावर समांतर काळ्या पैशाची अर्थव्यवस्था उभी केली आहे. त्यांची पकड आता देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर बसली आहे. देशात अगदी अलीकडेच घडलेल्या शेअर बाजारातील घटनांचा आणि बँकिंग व्यवहारातील घोटाळ्यांचा विचार करता हे स्पष्ट होईल. बँकिंग गैरव्यवहाराची चौकशी करण्यासाठी संसदेने नेमलेल्या संयुक्त संसदीय समितीलाही निश्चित किती हजार कोटी रुपयांचा गैरव्यवहार झाला, हे शोधता आलेले नाही. राजीव गांधी ह्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात स्वीडनच्या ‘बोफोर्स तोफा’चे प्रकरण गाजले. इंदिरा गांधींच्या काळात ‘नगरवाला’ प्रकरण गाजले. नेहरूंच्या काळातील ‘हरीदास मुंदडा’ प्रकरण तर फिरोज गांधींनीच उघडकीस आणले होते.

आर्थिक हितसंबंध

भ्रष्टाचाराच्या मुळाशी जसे सत्तेचे राजकारण आहे, तसे आर्थिक हितसंबंधी आहेत. राजकारण करायचे म्हणजे पैसा आला. हा पैसा ज्यांच्याकडून मिळतो, त्यांचे हितसंबंध जोपासण्याची जबाबदारी पर्यायाने राजकीय लोक व पक्ष उचलतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या राजकारणात साखर कारखानदारांची शुगर लॉबी आपला प्रभाव पाढून आहे, असे नेहमीच म्हटले जाते. साहजिकच सत्तारूढ पक्षाला आर्थिक सामर्थ्य प्राप्त करून देण्याचे काम ही लॉबी कीत आली असणार. ह्या बदल्यात लॉबीने आपल्या आर्थिक व राजकीय व्यवहारांना सत्तेचा वरदहस्त मिळवून घेतला आहे. कर्नाटकात दारू उत्पादकांची व विक्रेत्यांची लॉबी प्रबल असून तिचेही राजकीय पक्षांशी लागेबांधे आहेत. आर्थिक हितसंबंधांतून मतलबी राजकारण साधण्यात राजकीय पक्षांना व नेत्यांना यश आल्याने त्यांची आर्थिक भरभराट झाली आहे. त्यामुळे सत्ता नसतानाही एखादा पक्ष प्रचार कामावर, पक्षाच्या अधिवेशनावर कोट्यवधी रुपये उधळू शकतो. अलीकडच्या काळात तर काही राजकीय पक्षांनी व नेत्यांनी आर्थिक हितसंबंधांच्या संवर्धनासाठी गुन्हेगारी विश्वाशी संबंध जोडून आर्थिक सामर्थ्य प्राप्त करून घेतले आहे. ह्या संबंधांत बाधा आली की, त्याचे परिणाम म्हणून गुन्हेगारी बॉम्बस्फोट, खून, हत्याकांड अशा स्वरूपात प्रतिक्रिया देऊ लागली आहेत. मुंबईत मार्च १३ मध्ये एकाच दिवशी बारा ठिकाणी आर.डी.एक्स. ह्या महासंहारक सायनाचे बॉम्बस्फोट घडवून गुन्हेगारी विश्वाने हादरा दिला होता आणि प्रस्थापित राजकीय सत्तेला आव्हान देण्याचा बेगुमानपणा दाखविला होता. एकंदरीत सत्तेचे राजकारण खर्चीक निवडणुका, खर्चीक निवडणुकांसाठी करावे लागणारे भ्रष्ट आचरण.

जोपासण्यासाठी तयार करावे लागणारे आर्थिक हितसंबंध, ह्यामुळे आपल्या राजकीय व्यवस्थेत भ्रष्टाचार हा मुळापासून व सर्वव्यापी बनला आहे. त्याच्या आक्राळ विक्राळ व्याप्तीने कोणतेही क्षेत्र अलिम राहिलेले नाही. ह्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेस धोका निर्माण झाला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) पुढील प्रश्नांची एक-दोन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

(१) खर्चीक निवडणुकांचे दोन प्रतिकूल परिणाम सांगा.

(२) भ्रष्टाचाराच्या मुळाशी कोणते हितसंबंध दिसून येतात?

सामाजिक समस्या

समान नागरी कायदा

भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक सूत्रांमध्ये ४४व्या कलमात समान नागरी कायदा लागू करण्याची शिफारस केलेली आहे. १९७१ मध्ये आंदोलनही झाले होते. आपल्या राज्यघटनेने धर्मातीत राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार करताना मुस्लिमांसाठी वेगळा शरियत कायदा चालू ठेवला. बाकीचे फौजदारी व दिवाणी कायदे मात्र सर्वांना समान आहेत. मुस्लिमांना विवाहासाठी वेगळा शरियत कायदा असल्यामुळे हिंदूवर मोठा अन्याय होत आहे, अशी हिंदू जातीयवादांची पूर्वीपासून तक्रार होती. ह्या तक्रारने हिंदू जमातवादास राजकारण करण्याची संधी मिळाली आहे. मुस्लिमांना विवाहासाठी शरियत कायदा असल्याने त्यांना ‘तलाक, तलाक, तलाक’ असे तीन वेळा म्हणून पत्नीस घटस्फोट देता येऊन दुसरे लग्न करता येते. शिवाय एका मुस्लीम व्यक्तीस चार लग्ने (बायका) करण्याचा अधिकार असल्याने देशात मुस्लिमांची लोकसंख्या झापाठ्याने वाढत आहे, असा मतलबी प्रचार गेली चाळाईस वर्षे चालूच आहे. थोड्याच काळात मुस्लीम आपली लोकसंख्या वाढवून ह्या देशात आज बहुसंख्येने असलेल्या हिंदूना अल्पसंख्य करतील, ही भीती हिंदू जातीयवादी जनतेच्या मनात निर्माण करीत आहेत. म्हणजे सरकार एक प्रकारे ह्या देशात बहुसंख्य असलेल्या हिंदूवर जाणीवंपूर्वक अन्याय करीत आहे. मुस्लिमांची एकगटा मते मिळविण्यासाठी सरकार मुस्लिमांना झुकते माप देते, असा घोशा सतत चालू आहे. सरकारचे हे राजकारण हिंदूच्या संघटित बळावर मोदून काढू, अशी ह्यामध्ये कार्यरत असलेल्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, विश्व हिंदू परिषद, बजरंग दल, शिवसेना, भाजप ह्या संघटना व राजकीय पक्षांची भूमिका आहे. भाजप हा संघाचा राजकीय अविष्कार असल्याने राजकारणाच्या मैदानात तो समान नागरी कायदा कसा आवश्यक आहे, हे सांगत असतो.

आपल्या राजकीय व्यवस्थेतील समाजवादी व डावे पक्ष हे समान नागरी कायद्याचा आग्रह धरीत आहे. परंतु त्यांचे स्वरूप हे हिंदृत्ववादांपेक्षा भिन्न आहे. डाव्या पक्षांना समान नागरी कायदा हवा आहे, तो मुस्लीम स्थीवर झालेला अन्याय दूर करण्यासाठी. शहाबानो प्रकरणानंतर राजीव गांधी ह्यांच्या सरकारने सुप्रीम कोर्टचा ढळढळीत निवाडा पाठीशी असतानाही शरियत कायद्यात सुधारणा करून मुस्लीम महिलेला पोटगी मिळविण्याचा हक्क नाकारला. ह्यामुळे मुस्लीम स्थीवर अन्याय झाला ही समाजवादी व डाव्या पक्षांची भूमिका असून त्यासाठी मुस्लीम स्थीला न्याय असा समान नागरी कायदा हवा, ही त्यांची मागणी आहे. म्हणजे समान नागरी कायद्याचा आग्रह हे हिंदृत्ववादी धरतात व डावे पक्षही धरतात. परंतु ह्यात मूलभूत असा फरक आहे की, समान नागरी कायदा हा हिंदृत्ववादांना हिंदूवरील अन्याय दूर करण्यासाठी हवा आहे तर धर्मनिरपेक्ष समाजवादी व डाव्या पक्षांना तो मुस्लीम स्थियांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी. लोकशाहीवादी पक्षांची भूमिका ही त्या मानाने समान प्रबोधनाच्या स्वरूपाची आहे. बहुसंख्याकाच्या प्राबल्यातून फॅसिझमची, नाझिझमची किंवा खोमेनिझमची निर्मिती होऊ शकते. त्यामुळे त्या पक्षांनी प्रारंभापासून हिंदू राष्ट्रवादाला विरोध केला आहे. पंडित नेहरू ह्यांनीही अतिरेकी हिंदृत्ववादाला कडाइन विरोध केला होता. डाव्या पक्षांची समान नागरी कायद्याची मागणी असली तरी जागृत महिला संघटनांनी शहाबानो खटल्यानंतर सर्वसमावेशक असा ‘नवा कुऱ्ब कायदा’ करावा असा प्रचार चालविला आहे. ते समान नागरी कायद्याचे पुढचे पाऊल आहे.

समान नागरी कायद्याचा प्रश्न घेऊन उभ्या राहिलेल्या हिंदृत्ववादी संघटनांचा मतलबी दृष्टिकोन स्पष्ट आहे आणि तो म्हणजे हिंदू राष्ट्रवादाचे पुनरुज्जीवन करणे. त्यासाठी ते कधी समान नागरी कायदा तर कधी रामरामदिराचा प्रश्न घेऊन उभे राहतात. देशात आज बहुसंख्येने हिंदू आहेत. ह्या पूर्वीही होते आणि ह्यापुढेही राहतील. त्यांची वृत्ती ही सहिष्णू व सर्व-धर्म-समभावाची आहे. परंतु देशात अलीकडील घटनांत मुळा-पौलवींच्या प्रभावशाली राजकारणाने काही हिंदूही राजकीयदृष्ट्या बिथरलेले दिसतात. त्याचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न हिंदू जमातवादी मोठ्या प्रमाणावर करीत आहेत.

हिंदू जातीयवाद

हिंदू जातीयवाद हा स्वातंत्र्य चळवळीपासून मांडला जात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात हिंदू महासभा, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ह्या संघटना हिंदू राष्ट्रवादाच्या संकल्पना मांडत होत्या. स्वातंत्र्यवीर वि.दा. सावरकर, डॉ. केशवराव हेगडेवार हे ह्या संकल्पनेचे पुरस्कर्ते होते. मुस्लीम ह्या देशातील परकीय व दुर्योग नागरिक आहे, असे तत्त्वज्ञान जमातवादी संघटना मांडत आल्या. ह्या देशात हिंदू हे बहुसंख्य असल्याने त्यांचे वर्चस्व स्थापन

व्हावे हा स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून हिंदू जमातवाद्यांचा प्रयत्न होता. परंतु देशातील बहुसंख्य हिंदूनी हिंदू जमातवाद्यांचे नेतृत्व न स्वीकारता धर्मातीत राज्यसंकल्पनेचा पुरस्कार करणाऱ्या महात्मा गांधी, पंडित नेहरू ह्यांचे नेतृत्व स्वीकारले. त्यामुळे हिंदू राष्ट्रवादाची संकल्पना ही हिंदूमध्ये मूळ धरू शकली नाही. १९४७ साली देशाची फाळणी होऊन पाकिस्तानची निर्मिती झाली. ह्या फाळणीस काँग्रेस नेतृत्व कसे जबाबदार आहे, ह्याचे विश्लेषण आजही हिंदूत्ववादी संघटना देत असतात. पण मुस्लिमांना राष्ट्रीय प्रवाहातून दूर लोटण्यात इंग्रजांच्या कुटील नीतीला इतरही अनेकांचा छुपा पाठिंबा होता. देशातील अलीकडील जातीय दंगे, धार्मिकवाद ह्यांमुळे हिंदू जमातवाद पुन्हा खूपच जोर धरू लागला आहे. अयोध्येतील बाबरी मशिदीच्या जागी राममंदिर होते असा दावा करून या संघटना आता धार्मिक प्रश्नांना राजकीय स्वरूप देत आहेत. भारतीय संसदेला पर्यायी धर्मसंसद निर्माण करण्याचाही प्रयत्न चालला आहे. अयोध्येतील बाबरी मशीद पाढून राममंदिराची उभारणी करणे हा भाजपचा एकमेव कार्यक्रम होता. पक्षाची सर्व ताकद ते ह्या प्रश्नावर केंद्रित करीत होते. ह्या प्रश्नाबरोबरच मथुरेतील ‘कृष्णमंदिर’, वाराणसीचे काशीविश्वेशाराचे मंदिर हे विषयसुद्धा भाजपने जाहीरनाऱ्यात समाविष्ट करणार नाही, ही गोष्ट स्पष्टपणे नाकारलेली नाही. हिंदू जमातवादी संघटनांच्या ह्या आक्रमकतेने धर्मनिरपेक्ष राज्यसंकल्पनेला मोठ्या प्रमाणात आव्हान मिळत आहे. देशातील प्रचलित धर्मनिरपेक्ष व्यवस्था मुस्लीम नागरिकांचे लाड करीत असून ही व्यवस्था ‘मुस्लीमधार्जिणी’ आहे, असा आरोप ह्या संघटनांचा आहे. हे आव्हान सद्यः स्थितीतही फार मोठे असून लोकशाहीची वाटचाल थांबविणारे आहे.

मुस्लीम जातीयवाद

हिंदू जमातवादाला प्रत्युत्तर म्हणून मुस्लीम जमातवादाने देशात मूळ धरले आहे. देशात मुस्लीम समाज हा आजही अल्पसंख्याकच आहे. तो संख्येने अधिक असलेल्या हिंदूपासून अलग पडलेला दिसतो. विशेषत: बाबरी मशीद पाडल्यानंतर हा समाज अधिकच बिथरला आहे. मुस्लीम समाज हा अजूनही अज्ञान, आत्यंतिक धर्ममतवाद, अंधश्रद्धा, गरिबी, इत्यादींद्वारा तो आपल्याच स्वतःच्या कोषात बद्ध आहे. हिंदू जातीयवादाचा संघटित मुकाबला करण्यासाठी सुम मानसिक भयापोटी मुस्लीम समाज अनेक वेळा मुळा-मौलवींच्या आदेशप्रमाणे वागताना दिसतो. मुस्लीम नागरिकांत निर्माण झालेल्या मानसिक भयाचा इमास, मुळा-मौलवींनी राजकीय नेतृत्वासाठी फायदा करून घेतलेला दिसतो. संघटित मुस्लिमांची एकगङ्गा मते आपल्या हातात ठेवण्यासाठी मुस्लीम जमातवादी नेतृत्वात तीव्र स्पर्धा आहे. पण राजकारण करणारे हिंदूत्ववादी पक्षसुद्धा आपल्या पक्षात शोभेसाठी का होईना मुस्लीम पुढाऱ्यांचा समावेश करताना

दिसतात. सर्वोच्च न्यायालयाने शहाबानो खटल्यास मुस्लीम झीला पोटगीचा अधिकार मान्य केल्याने मुस्लीम जमातवाद्यांत एकच खळबळ उडाली. सर्वोच्च न्यायालयाचा हा निकाल म्हणजे मुस्लीम शरियत कायद्यात हस्तक्षेप असल्याचा जोरदार तीव्र आक्षेप जात्यंध मुळा-मौलवींनी घेतला. त्यांनी बांधलेल्या ‘ब्होट बँके’ कडे बघून सरकारने मुस्लीम शरियत कायद्यात दुरुस्ती करून मुस्लीम झीला पोटगीचा हक्क नाकारला. ह्यामुळे हजारो निराधार मुस्लीम झियांवर अन्याय तर झालाच शिवाय त्यांना एकदम मध्ययुगात नेऊन ठेवले गेले. सरकारच्या ह्या भूमिकेमुळेच हिंदू जातीयवाद्यांना आक्रमक होण्यास संधी मिळाली. हिंदू जातीयवाद्यांना चुचकारण्यासाठी मग त्याच सरकारने १९४९ पासून बंद असलेली बाबरी मशीद खुली करून तेथे विशिष्ट अंतरावरील जागेत राममंदिराच्या सिंहद्वाराचा शिलान्यास करण्यास परवानगी दिली. ह्यातून हिंदू-मुस्लीम तेढ वाढला आहे. ह्या प्रश्नामुळे देशातील सामंजस्याचे वातावरण पूर्णपणे गद्दू झाले असून मुख्य सामाजिक व आर्थिक प्रश्न बाजूला पडले आहेत वे धार्मिक प्रश्नांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शिवाय जातीय दंगे, धार्मिक प्रक्षेपभ ह्यांना ह्या घटनांनी प्रोत्साहन मिळवून दिले. ह्यामुळे आता ह्या प्रश्नातून राष्ट्रीय ऐक्यास धोका निर्माण होईल की काय, एवढी भीषण तीव्रता हिंदू-मुस्लीम जमातवाद्यांनी निर्माण केली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- (१) भारतात समान नागरी कायदा..... धर्मीयांना लागू नाही.
- (२) समान नागरी कायद्याच्या प्रश्नावरून.....पक्ष हिंदूचे संघटन करीत आहे.
- (३) मुस्लीम जमातवादात.....ह्यांचे राजकीय हितसंबंध गुंतलेले आहेत.

दहशतवाद

आपली राजकीय व्यवस्था पोखरून काढण्यास भ्रष्ट निवडणुका, सत्तेचे राजकारण, भ्रष्टाचार ह्यांनी जसा हातभार लावला आहे, तसाच तो दहशतवादानेही लावला आहे. हिंदू-मुस्लीम जमातवादाइतकाच हा प्रश्न गंभीर बनला आहे. विशेषत: काशीर, पंजाब, आसाम, गोरखालैंड, आंध्र प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, इत्यादी प्रांतांत दहशतवादाची दाहकता व त्याच्याही पुढे अतिरेकीवादाची तीव्रता जाणवू लागली आहे. पंजाबमध्ये धर्माच्या नावाखाली दहशतवाद सुरु झाला व गेल्या दहा-बारा वर्षांत पराकोटीला गेला. माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी व राजीव गांधी ह्यांच्या हत्याही दहशतवादातूनच झाल्या. निरपराध लोकांचे हत्याकांड, स्फोट घडवून रेल्वे

उडविणे, विमानाचे अपहरण करणे, उच्च पदस्थ सरकारी नोकरांचे अपहरण करणे, अशा मार्गांचा अवलंब दहशतवादी करतात. त्यासाठी त्यांना डावे-उजवे कोणतेही तत्त्वज्ञान चालते. विषमतेवर आधारलेली, शोषणावर आधारलेली प्रस्थापित समाजव्यवस्था बंदुकीच्या व शस्त्राच्या धाकावर नष्ट करणे व त्याएवजी समतेवर आधारलेली नवी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे ध्येय बाळगून नक्षलवाद्यांसारख्या दहशतवादी संघटना त्यांचे हिंसक लढे लढताना आढळतात; तर शिखांसाठी स्वतंत्र राज्य ह्यावर पंजाबमध्ये अतिरेक्यांनी आतंक माजवून, पाकशी दोस्ती करून देशाच्या एकात्मतेवर घाव घालण्याचा प्रयत्न केला होता. १९६७ मध्ये कम्युनिस्टांनी आंध्र प्रदेशातील तेलंगणमध्ये शेतकऱ्यांचा क्रांतिकारी मेळावा भरविला. त्यातूनच पुढे नक्षलवाद्यांचा उदय झाला. प.बंगालच्या उत्तर भागातील नक्षलबारी ह्या प्रदेशात डाव्या कम्युनिस्टातील जहाल गटाने सर्वप्रथम सशस्त्र लढा सुरु केला होता. खंडकरी कुळांची बाजू घेऊन आजही हे नक्षलवादी आंध्र प्रदेशात तेलंगण विभागात, महाराष्ट्रात गडचिरोली, चंद्रपूर ह्या जिल्ह्यांत, बिहारमध्ये गया, पाटणा, इत्यादी जिल्ह्यांत आणि ओरिसा व मध्य प्रदेशाच्या काही भागांत कार्यरत आहेत. अपहरण, खून, बॉम्बस्फोट, इत्यादी मार्गांचा अवलंब करून त्यांनी प्रचलित व्यवस्थेला आव्हान देण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. आंध्रमधील पीपल्स वॉर गुपचे नक्षलवादी महाराष्ट्रातील कार्यरत आहेत. त्यांचे कार्यक्षेत्र हे मर्यादित असले तरी राज्य सरकाराला नक्षलवाद्यांचा पूर्ण बीमोड करता आलेला नाही. अधूनमधून हिंसक घटना घडवून नक्षलवादी आपले अस्तित्व दाखवून देत आहेत.

पंजाब आणि काश्मीर प्रश्नातून दहशतवादाने व्यापक स्वरूप धारण केले आहे. त्यापैकी पंजाब पोलिसांनी दहशतवाद बराच आटोक्यात आणला आहे. आता ह्या दोन्ही दहशतवादाने अतिरेकी स्वरूप घेतल्याने व बिथरलेल्या तरुणांना फूस लावणे, शस्त्रे व दारूगोळा पुरवणे ही पाकची कृत्ये अद्यापही न थांबल्याने राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण झाला आहे. पंजाबात अकाली दलाचे राजकारण संपुष्टात आणण्यासाठी भिंद्रनवाले ह्याच्या रूपाने भस्मासूर उभा केला गेला. धर्माच्या प्रचाराचा बुरखा पांघरून भिंद्रनवाले ह्यांनी पंजाबात प्रचंड हिंसाचार घडवून आणला. पाकिस्तानकडून आधुनिक शस्त्रे घेऊन ह्या एका ‘अखंडी भजनी जथ्या’चा प्रमुख म्हणविणाऱ्या भस्मासुराने राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान दिले होते. डॉ. जगजितसिंग चौहान ह्या लंडनमध्ये राहणाऱ्या खलिस्तानवादी नेत्याने भारतात दशहतवादी कृत्ये घडवून आणली.

पंजाब, काश्मीर ह्या प्रश्नांप्रमाणेच आसाममध्ये बोडो, गोरखालांड ह्या प्रश्नांनी दहशतवाद उभा केला आहे. येथेही हिंसक घटना, अपहरण, बॉम्बस्फोट, इत्यादी मार्गांचा अवलंब करून बंडखोरांनी दहशतवाद वाढविला आहे. दहशतवादाने आता देशाचा आर्थिक कणा मोडण्यासाठी मुंबई, कलकत्ता अशा शहरांत दंगली व बॉम्बस्फोट घडविणे ह्या मार्गांचा अवलंब सुरु केला आहे. १२ मार्च १९९३ रोजी मुंबईत एकाच दिवशी

निरनिराळ्या बारा ठिकाणी बॉम्बस्फोट घडवून आणले. आता दहशतवाद हा सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचला असून तो सर्वव्यापी होत आहे.

आपल्या व्यवस्थेतील निर्माण झालेला दहशतवाद हा काही एकदम निर्माण झालेला नाही. त्यामागे बरीच कारणे व काळ आहे. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे आर्थिक मागासलेपण हे होय.

स्वातंत्र्यानंतर सत्तेच्या केंद्रीकरणाबरोबर आर्थिक विकासाचे केंद्रीकरण झाले. ठरावीक शहरांचा विभागाचा आर्थिक विकास घडून आला. काही विभागांना आर्थिक विकासात झुकते माप मिळाले व काहींना पूर्णपणे उपेक्षित ठेवले गेले. त्यातूनच हा दहशतवाद निर्माण झाला आहे.

देशात आज बेकारीचे प्रमाण अधिक असून हिंसाचाराची तीव्रता कमी होत गेली. पंजाबात लोकशाही प्रक्रिया सुरु करण्याचा दोन-तीनदा प्रयत्न झाला. परंतु त्याला यश आले नाही. अगदी अलीकडे च झालेल्या राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत बियांतसिंग ह्यांच्या नेतृत्वाखाली इंदिरा कँग्रेस पक्षाचे सरकार अधिकारावर आहे. ह्या सरकारने पंजाबातील परिस्थिती पूर्वपदावर आणण्यास बच्याच मोठ्या प्रमाणात यश मिळविले आहे.

पंजाबसारखाच काश्मीर प्रश्नातील प्रश्नातील प्रश्नात देणारा प्रश्न आहे. तेथील जमातवादी संघटनांच्या बंडखोरांनी काश्मीर हे भारतापासून वेगळे करण्यासाठी प्रयत्न चालविले आहेत. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून काश्मीर प्रश्न हा धुमसत राहिलेला आहे. काश्मीरमधील बंडखोरांना पाकिस्तानकडून प्रशिक्षण व शस्त्रे मिळत आहेत. बंडखोर ह्या शस्त्रबळावर दहशतवादी कारवाया करीत आहेत.

काश्मीर बंडखोर मुस्लीम असून त्यांनी अनेक निरपाराध हिंदूंची हत्या केल्याने हिंदू जमातवाद्यांना आक्रमक होण्यास प्रोत्साहन मिळाले. काश्मीरमध्ये दहशतवादाने लोकशाही प्रक्रिया खंडित केली आहे. गेली अनेक वर्षे काश्मीरमध्ये राष्ट्रपती राजवट असून हिंसाचार, बॉम्बस्फोट ह्यांमुळे आर्थिक विकासाला खीळ बसली आहे. राजकीय संधीसाधूंनी खलिस्तानची मागणी पंजाब प्रश्नात आणून स्वतंत्र होण्याची भाषा सुरु केली होती. भिंद्रनवाले ह्यांनी खलिस्तानची मागणी धर्माच्या नावाखाली उचलून धरली. सुवर्णमंदिर व अकाल तखाताचा पाठिंबा मिळवून भिंद्रनवाले ह्यांनी कालांतराने त्यावरही ताबा मिळवून अकाली दलाच्या जागी राजकारणावर पकड मिळविली. अकाल तखातामध्ये ठाण मांडून पंजाब, हरियाणा दिली व आसपासच्या भागांत सामुदायिक हत्याकांडास प्रारंभ केला. बँकांची लूटमार, राजकीय नेते, सामाजिक कार्यकर्ते, पत्रकार व खलिस्तानच्या मागणीस विरोध करण्याचा सर्वाना

जीवनातून उठविण्याचे काम भिंद्रनवाले ह्यांच्या दहशतवादाने केले. १९८४ मध्ये पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांनी अमृतसर येथील सुवर्णमंदिरामध्ये लपले ल्या दहशतवादांचिं विरुद्ध ‘ऑपरेशन ब्लू स्टार’ या मोहिमेत कारबाई करून दहशतवाद व अतिरेकीवाद लळकराच्या मदतीने मोहून काढण्याचा प्रयत्न केला. ह्यात भिंद्रनवाले मारले गेले. पण त्यांचे अनेक सहकारी जीव बचावून फरारी झाले. इंदिराजींच्या हत्येनंतर राजीव गांधी सत्तेवर आल्यावर अकाली दलाचे नेते हरचंदसिंग लोंगोवाल व केंद्र सरकार यांच्यात करार झाला. हा करार ‘पंजाब करार’ म्हणून ओळखला जातो. ह्या करारानंतरही पंजाबात हिंसाचार चालू राहिला. त्यांनी लोंगोवाल, बलवंतसिंग, इत्यादी अनेक अकाली नेत्यांची हत्या केली. पाकिस्तानकडून अतिरेक्यांना शक्ते व प्रशिक्षण मिळतच राहिले. बांगलादेश पाकपासून वेगळा काढला गेल्याचा बदला पाक घेऊ पाहत होते. शक्ते व प्रशिक्षण जेव्हा कमी झाले तेव्हाच पंजाबातील अतिरेक्यांचा दहशतवाद मंदावला गेला. तरीही काही प्रमाणात हिंसक घटना घडत राहिल्या. लोंगोवाल ह्यांच्याबरोबर झालेल्या करारानंतर लोकशाही प्रक्रिया सुरु करण्याचे प्रयत्न झाले. परंतु त्याला म्हणावे तितके यश मिळाले नाही. अकाली दलाचे सुरजितसिंग बर्नाला ह्यांनाही सरकार बनविण्याची संधी मिळाली होती. परंतु तेही पूर्वस्थिती प्रस्थापित करण्यात अयशस्वी ठरले. मात्र अलीकडेच झालेल्या राज्य विधानसंभेद्या निवडणुकीत इंदिरा कँग्रेस पक्षाला सरकार बनविण्याची संधी मिळाली. मुख्यमंत्री बियांतसिंग व पोलीस महासंचालक के.पी.एस. गिल ह्यांनी मात्र पंजाबची परिस्थिती पूर्वपदावर आणण्यात बन्याच अंशी यश मिळविले आहे. एकत्र काशमीरमध्ये सुरु झालेल्या दहशतवादात पाकला अधिक रस आहे आणि पाकला पंजाबी अतिरेक्यांना मदत देणे थांबविले नाहीतर ‘दहशतवादी राष्ट्र’ म्हणून घोषित करण्याची अमेरिकेने धमकी दिल्याने पाकचे शीख अतिरेक्यांवरील प्रेम कमी झाले.

काशमीरमधील दहशतवाद हा स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच आहे. काशमीरमधील जमातवादी मुस्लीम संघटनांना भारतापासून अलग व्हायचे आहे. ह्यासाठी दहशतवादी व अतिरेकी मार्गाचा अवलंब ते करीत आहेत; तर जम्मू-काशमीर लिबरेशन फ्रंट ह्या संघटनेला काशमीरचे स्वतंत्र राष्ट्र बनवायचे आहे. पाकिस्तानने काश्मीरी जमातवादी दहशतवादांना शक्ते पुरविण्याचे आणि त्यांना प्रशिक्षण देण्याचे काम १९४७ पासूनच सातत्याने पार पाडले आहे. काशमीरच्या दच्याखो-न्यातून गनिमी काव्याच्या पद्धतीने दहशतवादाचा अवलंब करीत आहेत. त्यामध्ये पाक-टोळीवाल्यांबरोबरच अफगाण युद्धातून मोकळे झालेले मुजाहिदीनही सहभागी झाले आहेत. ह्या कडव्या जमातवादांनी निरपराध हिंदू व मुस्लीम नागरिकांची हत्या केली. असून ही हत्याकांडे अजूनही चालू आहेत. विशेषत: निरपराध हिंदूच्या हत्याकांडामुळे हिंदूंची पंडित ही जमात काशमीर खो-न्यातून भोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरित होऊन जम्मू, दिल्ली येथे स्थायिक झाली आहे. त्यामुळे हिंदू जमातवादाला आक्रमक

होण्यास संधी मिळाली आहे. काशमीरमध्ये दहशतवादाने लोकशाही प्रक्रिया उप्प केली आहे. तेथे गेली साडेतीन वर्षे राष्ट्रपती राजवट आहे. कायदा आणि सुव्यवस्था ठीक नसल्याने निवडणुका घेणेही केंद्र सरकारला अवघड झाले आहे. काशमीरमधील फुटीर शक्तीमागे मुस्लीम जमातवादाची कडवी विचारशक्ती आहे. ह्या फुटीर शक्ती धर्माधितेने बेफाम झालेल्या आहेत. त्यांनी काशमीरच्या सर्व गोष्टींवर प्रचंड दबाव व दहशतवादाचा अवलंब करून भीतीचे साप्राज्ञ प्रस्थापित केले आहे.

काशमीरपाठोपाठ आसाममध्ये बोडो, बंगालमध्ये गोरखालांड, मिझोरम, नागालांड, त्रिपुरा, तामिळनाडू, इत्यादी राज्यांतही वेगवेगळ्या कारणास्तव दहशतवादाचा प्रचंड प्रभाव आहे. श्रीलंकेतील तमिळी टायगर्स बंडखोरांना तामिळनाडूत आश्रय मिळतो. ह्यामुळे दक्षिणेकडील राज्यांतही दहशतवादाचा प्रवेश झाला आहे. हे दहशतवादी अतिशय कडवे आणि क्रूर आहेत. दहशतवादी संघटना व फुटीर शक्तींनी आता देशाची आर्थिक राजधानी मानल्या गेलेल्या मुंबई शहरात लक्ष केंद्रित केले आहे. स्मगलर, गॅंगस्टर ह्यांना हाताशी धरून दहशतवाद निर्माण करण्याचे उद्योग दहशतवादी करीत आहेत. मुंबई, कलकत्ता येथे होणारे बॉम्बस्फोट, दिल्लीमध्ये पुन्हा पुन्हा दिले जाणारे सतर्कतेचे आदेश देशाचे राजकीयच नव्हे तर आर्थिक क्षेत्रही अस्थिर करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. मुंबईतील जातीय दंगलींनंतर सापडलेल्या शस्त्रसाठ्यावरून दहशतवादाने यंत्रणा किती पोखरली आहे, हे स्पष्ट होते.

दहशतवादाच्या मूळ कारणांचा विचार केल्यास बहुतेक ठिकाणी आर्थिक विकासाचा अभाव, दारिद्र्य, बेरोजगारी, मूलतत्त्ववाद हीच कारणे आढळून येतील. स्वातंत्र्यानंतर राजकीय सत्तेबरोबर आर्थिक विकासाचेही मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकरण झाले. मुंबई, कलकत्ता अशा मोठ्या शहरांचा आर्थिक विकास झाल्याने घडविला गेला. ह्याउलट काही भागांकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष झाले. पंजाबी तरुणांना लष्करात मिळणाऱ्या नोकऱ्या बंद झाल्या व बेकार तरुण दहशतवादाच्या आहारी गेले. देशात वाढलेल्या बेकारीमुळे निराश झालेले तरुण दहशतवादाकडे वळत आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

(अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) दहशतवादाने लोकशाही व्यवस्थेपुढे मोठ्या समस्या निर्माण केल्या आहेत. ( )

(२) महाराष्ट्रात ‘पीपल्स वॉर ग्रुप’ हा नक्षलवादी गट हिंसक मार्गाचा अवलंब करतो. ( )

(३) दहशतवादामागे आर्थिक मागासलेपण हे प्रमुख कारण नाही. ( )

(४) भिंद्रनवाले हे पंजाबमधील दहशतवादांचे नेते होते. ( )

सत्तेचे केंद्रीकरण

लोकशाही व्यवस्था ही सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर आधारित असते. भारताची राज्यघटना तर संघराज्यात्मक आहे. विशेषत: आपली विधिधता लक्षात घेऊन घटनाकारांनी घटनेचा भाग हा केंद्रिभूत ठेवला आहे. देशाची अखंडता व एकात्मता टिकविण्याची जबाबदारी ही शेवटी केंद्र सरकारची आहे. त्यामुळे राज्यांच्या तुलनेने केंद्र सरकारला अधिक अधिकार प्राप्त झाले आहेत. राज्यघटनेने केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूची तयार केली असून सर्वसाधारणपणे केंद्र सरकारचे, राज्य सरकारचे व केंद्र-राज्याचे समवर्तीसूचीतील विषय स्पष्ट केलेले आहे. पण शेष अधिकार हे मात्र केंद्राकडे ठेवलेले आहेत. केंद्र सरकार केंद्रसूचीतील विषयांवर कायदे करते; तर राज्ये ही राज्यसूचीतील विषयांवर कायदे करतात. समवर्तीसूचीतील विषयांवर केंद्र व राज्यांच्या कायद्यात विसंगती उद्भवल्यास केंद्र सरकारचा कायदा प्रमाण मानला जातो व राज्याने केलेला कायदा रद्द ठरविला जातो. एवढेच नव्हे तर केंद्राचा कायदा आधी तयार झाला तर राज्यांना नंतर कायदा करता येत नाही. राज्यघटनेने नमूद केलेल्या ह्या गोष्टींवरून बरेच वाद झाले आहेत. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर ह्यांच्या मते, “भारतीय संघराज्याची निर्मितीही इतर संघराज्यांप्रमाणे पूर्वी स्वतंत्र, सार्वभौम असलेली राज्ये एकत्र घेऊन झालेली नाही; तर प्रशासनाच्या सोयीसाठी व विविध गटांना, भागांना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी केंद्राकडून घटकराज्याची निर्मिती करून संघराज्य अस्तित्वात आले आहे”.

केंद्र-राज्य संबंध, पंचायत राज्याचा प्रयोग व भारतात सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी झालेले प्रयत्न ह्यांचा आढावा घेऊ.

केंद्र व राज्य ह्यांच्यातील संबंध मुख्यतः तीन प्रकारच्या संबंधांवरून ठरतात ते असेः

- (क) वैधानिक
- (ख) प्रशासकीय
- (ग) अर्थिक

वैधानिक व प्रशासकीय संबंध

राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टात तीन यादांद्वारे केंद्र, राज्य सरकारच्या विषयांची केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूची ह्यात करण्यात आली आहे. समवर्तीसूचीतील विषयांवर अंतिम अधिकार हा केंद्राचा आहे. राज्यसूचीत ६६ विषय समाविष्ट असले तरी हे विषयही राज्याधीन नाहीत. कोणत्याही परिस्थितीत घटकराज्यांचे विधिमंडळ संघसूचीतील विषयांवर कायदे करू शकत नाही. परंतु घटनेत अशा काही तरतुदी आहेत की, त्याद्वारे केंद्र सरकार मात्र राज्यसूचीतील एखाद्या विषयावर

कायदे करू शकते. कलम २४९ नुसार राज्यसूचीतील एखाद्या राष्ट्रीय महत्वाच्या विषयावर संसद कायदा करू शकते. ह्यामुळे समवर्तीसूचींच्या विषयांसह राज्यसूचीतील अनेक विषयांवर केंद्राचे दाट सावट दिसते. भारतीय राज्यघटनेने केंद्र सरकारला शेषाधिकार दिला आहे. तसेच एका अधिकाराबद्दल दोन किंवा अधिक घटकराज्यांत वाद झाल्यास केंद्र सर्वसमावेशक कायदा करू शकते. ४२व्या घटना दुरुस्तीने राज्यसूचीतील विषयांची संख्या ६६ वरून ६२ तर समवर्तीसूचीतील विषयांची संख्या ४७ वरून ५२ वर नेण्यात आली. १९७६ च्या ४२व्या घटना दुरुस्तीचे राज्यांचे अनेक अधिकार समवर्तीसूचीत टाकून घटकराज्यांच्या नगरपालिका बनविल्या.

कायदेविषयक अधिकारांप्रमाणे प्रशासकीय अधिकारही केंद्राला अधिक आहेत. ह्याबाबतीत राज्यांना दुव्यम स्थान असून त्यांना केंद्र सरकारच्या मेहरबानीवर अवलंबून राहावे लागते. राज्यपालाची नियुक्ती, वरिष्ठ आय.ए.एस. व आय.पी.एस. अधिकारी ह्यांच्या बाबतीत राज्ये केंद्रावर अवलंबून आहेत. राज्यपालाची नियुक्ती ही राष्ट्रपतींकडून होते. राष्ट्रपतींचे राज्यघटनेतील स्थान विचारात घेता पंतप्रधानांचा प्रभावच राज्यपालाच्या नियुक्तीमागे असतो, हे स्पष्ट होते. केंद्राचा प्रतिनिधी असेच स्वरूप राज्यपालपदाला आले आहे. राज्यात घटनेनुसार राज्यकारभार चालत नाही, असे वाटल्यास राज्यपाल केंद्र सरकारला तसा अहवाल पाठवू शकतो व घटनेच्या ३५६व्या कलमानुसार केंद्र राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करू शकते. ह्या कलमाचा आता राजकीय कारणासाठी मोठ्या प्रमाणावर गैरवापर होत आहे. विशेषत: राज्यातील विरोधी पक्षांची सरकारे बरखास्त करण्यासाठी केंद्रातील सत्ताधारी पक्षाकडून सर्वास वापर होत आहे. ह्यामुळे राजकारणातील मानले गेलेले राज्यपालपद हे राजकीय झाले असून त्यावर आता निवृत्त किंवा निवडुकीत पराभूत झालेल्या राज्यकारण्यांची वर्णी लागत आहे. ह्यामुळे राज्याचे मुख्यमंत्री व राज्यपाल ह्यांच्यात अनेक वेळा संघर्ष निर्माण झाले आहेत. विरोधी पक्षांची सरकारे असणाऱ्या राज्यांना राज्यपाल हा राज्याच्या सल्ल्याने नियुक्त करावा, अशी त्यांची मागणीही आहे. राज्यपाल नेमण्यापूर्वी घटकराज्याच्या मंत्रिमंडळाची संमती घेण्याचा साधा शिष्टाचारही अनेक वेळा पाळला जात नाही.

घटनेतील कलम २, ३, ४ द्वारा राज्य सरकारच्या प्रादेशिक सीमांमध्ये बदल करण्याचा विस्तृत अधिकार केंद्र सरकारला आहे. राज्यात आणीबाणी लागू करणारे ३५६वे कलम म्हणजे राज्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्ट आणण्याचा केंद्राला अधिकृत परवानाच मिळाल्यासारखे आहे. सध्या ३५६ कलमावरून अनेक नवे वाद उपस्थित झाले आहेत. राज्यघटनेतील ‘आणीबाणीकालीन तरतुदी’ ह्या प्रकरणात कलम ३५६चा समावेश आहे. घटनेतील तरतुदीनुसार कारभार चालविणे अशक्य आहे, अशी परिस्थिती एखाद्या राज्यात निर्माण झाली आहे, अशी राज्यपालांच्या अहवालाच्या आधारे किंवा अन्य

मागाने राष्ट्रपतींची खात्री झाली, तर तेथे राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याचा अधिकार हे कलम देते. विधानसभा बरखास्त करणे किंवा ती स्थगित ठेवणे, असे पर्याय राष्ट्रपतींपुढे राहतात. ही अधिसूचना राज्यपालांच्या अहवालासह संसदेच्या दोन्ही सभागृहांपुढे दोन महिन्यांच्या आत ठेवावी लागते. मंजुरी मिळाल्यास सहा महिने ह्या राजवटीचा अंमल राहू शकतो. त्यानंतर आणखी केवळ सहा महिनेच ह्या राजवटीला मुदतवाढ मिळू शकते. पण संपूर्ण देशात किंवा देशाच्या एखाद्या भागात आणीबाणी जारी असल्यास काही अटींवरच ही मुदत तीन वर्षांपर्यंत वाढविता येते. पंजाबात मध्यंतरी २ वर्षे राष्ट्रपती राजवट चालू होती; तर काशमीरमध्ये गेल्या ३ वर्षपिक्षाही अधिक काळ ती चालू आहे. ब्रिटिशांच्या ‘गव्हर्नेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट १९३५’ मधील कलम ९३ ही आजच्या ३५६ची जननी आहे. १९३५ च्या प्रांतिक कायद्यानंतर १९३९ मध्ये व्हाईसरायने ब्रिटिश कायद्याचा अधिकार वापरून अधिकारावर आलेली प्रांतिक सरकारे बरखास्त केली होती. लोकांनी निवडलेल्या प्रांतिक सरकारांवर स्वतःचे पूर्ण नियंत्रण राहावे, हा ब्रिटिशांचा हेतू होता. ‘साम्राज्यवादी सत्तेच्या शृंखला बळकट करणाऱ्या गुलामगिरीचा नवा अध्याय’ ह्या शब्दात त्या वेळी काँग्रेसचे अध्यक्ष पंडित नेहरू यांनी ब्रिटिश कायद्यातील ह्या तरतुदींची संभावना केली होती. स्वातंत्र्यानंतर ‘गव्हर्नेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट १९३५’ चे नवे रूप धारण केलेल्या कलम ३५६चा राजकीय दृष्ट्या केंद्राचे वर्चस्व स्थापन करण्यास वापर केला गेला. १९५९ साली पंडितजींनी केरळमधील नंबुद्रिपादांचे कम्युनिस्ट सरकार बरखास्त करून त्याची सुरुवात केली. इंदिरा गांधीं ह्यांचा पंतप्रधानपदाच्या काळात ह्याचा सर्वाधिक वापर करण्याची नवी प्रथा पडली. विरोधकांचीच नव्हे तर स्वतःच्या प्रक्षाचीही राज्य सरकारे बरखास्त करण्यात आली. ६ डिसेंबर १९९२ रोजी हिंदू जमातवादी संघटनांनी अयोध्येत मशीद पाडल्यानंतर उत्तर प्रदेशातील भाजपचे कल्याणसिंग मंत्रिमंडळ बरखास्त झाले. त्यानंतर भाजपची मध्य प्रदेशातील सुंदरलाल पटवा, राजस्थानमधील ऐरवसिंह शेखावत, हिमाचल प्रदेशातील शांताकुमार ह्यांची सरकारे कलम ३५६चा आधार घेऊन बरखास्त झाली. भाजपने ह्या कृतीविरुद्ध उच्च न्यायालयात आव्हान दिले होते. उच्च न्यायालयाने मध्य प्रदेशचे सरकार बरखास्त करण्याची कृती अवैध ठरविली आहे. आता हा प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयाच्या घटनापीठापुढे सुनावणीसाठी आहे.

आर्थिक संबंध

वित्त आयोगाची तरतुद राज्यघटनेत कलम २८० प्रमाणे केलेली असून केंद्र सरकारने जमा केलेल्या कर उत्पन्नाची वाटणी करणे व त्याची शिफारस करण्याची जबाबदारी पाच वर्षांनी एकदा नेमला जाणारा हा आयोग हाताळळो. १९५१ मध्ये पहिला

वित्त आयोग स्थापन करण्यात आला. परंतु ह्यापूर्वीच १९५० मध्येच घटनेत तरतुद नसताना नियोजन मंडळाची स्थापना झाली होती. प्रत्यक्षात नियोजन मंडळ हे एक समांतर मंत्रिमंडळ झाले असून ते केंद्राचा व राज्याचा आर्थिक वाटा निश्चित करते. ह्यामुळे वित्त आयोगाला गौणत्व प्राप्त झाले. १९९२ मध्ये नववा वित्त आयोग स्थापन करण्यात आलेला आहे. १९५२ मध्ये राष्ट्रीय विकास मंडळाची स्थापना झाली. परंतु ह्या मंडळात पंतप्रधान व नियोजन मंडळाचे सदस्य आणि राज्याचे मुख्यमंत्री ह्यांचाच समावेश झाला. त्यामुळे हा वित्त आयोग आपले उद्दिष्ट साध्य करू शकला नाही. केंद्राची धोरणे राज्यांना स्वीकारावयास लावून आर्थिक नियोजनाचे केंद्रीकरण करण्यात आलेले आहे. देशाच्या एकूण उत्पन्नात केंद्र सरकारकडे सर्वाधिक आर्थिक वाटा आहे, अशी तक्रार राज्ये करू लागली आहेत. राज्य सरकारांची उत्पन्नाची साधने तुटपेंजी आहेत. त्यांचा सतत तुटीचा अर्थभरणा असतो व सातत्याने मदतीसाठी त्यांना केंद्राकडे पाहावे लागते.

वरिष्ठ अधिकार्यांमार्फत नियंत्रण

केंद्र सरकारचे आय.ए.एस., आय.पी.एस. व इतर वरिष्ठ सनदी अधिकारी राज्य शासनाच्या सेवेत असतात. ह्या अधिकाऱ्यांमार्फत केंद्र सरकार राज्यांवर नियंत्रण ठेवते. बऱ्याच वेळा अधिकाऱ्यांचा हत्यारासारखा वापर केला जातो. केंद्र हवे तेव्हा त्यांना दिल्लीला प्रतिनियुक्तीवर बोलावून घेते. ह्यामुळे राज्य सरकारमध्ये लोकप्रतिनिधी व प्रशासन ह्यांच्यातील वाद अनेक वेळा विकोपाला जाताना दिसतात. आपल्या देशात केंद्रात व राज्यात कॉंग्रेस पक्षाची दीर्घ काळ सत्ता असल्याने राज्यातील आपल्याच पक्षाच्या भेत्रत्वावर अंकुश ठेवण्यासाठी श्रेष्ठींनी ह्या मार्गांचा अनेक वेळा अवलंब केलेला दिसतो. केंद्र सरकारच्या आय.ए.एस. श्रेणीचे अधिकारी जिल्हा परिषदा, महानगरपालिकांपर्यंत कामे करीत असल्याने अप्रत्यक्षरित्या राज्याच्या सर्व बाबींवर केंद्राचे नियंत्रण प्रस्थापित होण्यास मदत झाली आहे. ह्यातून केंद्राला अगदी गावपातळीपासून आवश्यक असलेले प्रत्याभरण मिळण्याची सोय झालेली आहे. ह्याशिवाय आयकर, कस्टम्स, सेंट्रल एक्सार्डिंज, इंटेलिजन्स ब्युरो, सेंट्रल ब्युरो ऑफ इन्वेस्टिगेशनचे अधिकारी राज्यात असतातच.

केंद्र-राज्य संबंधांचा विचार करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश रणजितसिंग सरकारिया ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली १९८३ मध्ये आयोग स्थापन करण्यात आला. ह्या आयोगापुढे आपला दृष्टिकोन मांडळ्याचे स्वातंत्र्य हे राज्यांना मिळाले होते. आयोगाने कायदा, प्रशासकीय, आर्थिक, शिक्षण, शेती, व्यापार, इत्यादींबाबत प्रश्नावलीच्या आधारे व तज्ज्ञांच्या मुलाखतीच्या आधारे राज्यांना भेटी देऊन १९८६ मध्ये आपला अहवाल केंद्राला सादर केला. ह्या आयोगाने केंद्र-राज्य संबंधात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक शिफारशी

केल्या असून त्याची तितकीशी अंमलबजावणी केंद्राने केलेली नाही. सध्याच्या अस्थिर परिस्थितीत केंद्र सरकार हे भक्षम असणे आवश्यक आहे. असा बिनतोड युक्तिवाद प्रत्येक वेळी मांडला जातो; परंतु त्याचबरोबर केंद्र-राज्य संबंधांत बाधा येऊन फुटीरता वाढणार नाही, हाची काळजी घेणे आवश्यक आहे. केंद्राची पावले त्या दिशेने पडत नाहीत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

(अ) पुढील प्रश्नांची एक-दोन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

(१) राज्यघटने 'शोषाधिकार' कोणाला बहाल केला आहे?

(२) केंद्र सरकार राज्यांत कोणत्या कलमाच्या आधारे राष्ट्रपती राजवट लागू करू शकते?

पंचायत राज्याचा प्रयोग

स्वातंत्र्यपूर्व काळातच आपल्या व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय झालेला होता. प्राचीन काळातही पौर आणि जनपद ह्या स्थानिक संस्था अस्तित्वात होत्या, असा डॉ. काशीप्रसाद जयस्वाल ह्यांचा दावा आहे आणि गावपंचायत व जातीपंचायत ह्या देशात हजारो वर्षापासून सुरु आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर लोकांनी स्थानिक प्रश्न स्थानिक पातळीवरच सोडवावेत, अशी पंचायत राज्यामागे भूमिका होती. स्वातंत्र्यानंतरही सत्ता विकेंद्रीकरण व त्यासाठी पंचायत राज्याचा प्रयोग जाणीवपूर्वक स्वीकारला गेला. ह्यामागे स्वातंत्र्यलळ्याची प्रेरणा होती. लोकशाहीचा संपूर्णत्वाने आविष्कार व्हावा व लोकांना स्वातंत्र्याचा, समतेचा, सामाजिक न्यायाचा व सामूहिक उपक्रमशीलतेचा प्रत्यक्ष अनुभव यावा, असा स्वातंत्र्यलळ्याचा वैचारिक रोख होता. म.गांधींनी स्वातंत्र्य आंदोलनात ग्रामस्वराज्याचा पुरस्कार केला होता. गांधींजी नेहमी म्हणत 'प्रथम गाव स्वावलंबी बनवा, मग देश आपोआप बळकट होईल, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचा ह्याला तात्खिक पातळीवर विरोध होता. डॉ. आंबेडकरांनी ह्यासंबंधी इशारा दिला होता की, खेडी ही शोषणाची, जातीयतेची, विषमतेची, दारिद्र्याची व अन्यायाची स्थाने आहेत. खेड्यांना अधिक सत्ता देण्यापूर्वी ह्या असामाजिक, अमानुष, अन्यायी शक्तीचे उच्चोटन होणे आवश्यक आहे. नाहीतर सत्ता ही मूठभर उच्चबोर्णीय लोकांना मिळेल व बहुसंख्य गरीब, दलित त्यापासून वंचित राहतील. डॉ. आंबेडकरांचा हा इशारा आजही दुर्लक्ष करण्यासारखा नाही. कारण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांत जाती-पाती, पैसा-अंडका, नाती-गोती व धनदांडगेपणा ह्यांचे फार मोठे प्राबल्य दिसून येते

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत लोकांचा सहभाग नाही, असे जेव्हा आढळून आले तेव्हा हा सहभाग कसा वाढविता येईल, ह्याचा विचार सुरु झाला. ह्यासंबंधी बलवंतराय मेहता समितीने काही शिफारशी केल्याने पंचायत राज्याच्या प्रयोगाला गती मिळाली. किंवद्दुना बलवंतराय मेहता समितीने च पंचायत राज्याच्या पद्धतीचा पाया घातला. पंडित नेहरूंचादेखील पंचायत राज्य पद्धती सुरु करण्यास जोरदार पाठिंबा होता. काही राज्यांनी मेहता समितीच्या शिफारशी स्वीकारून पंचायत राज्याचा प्रयोग सुरु केला. महाराष्ट्रात मेहता समितीच्या शिफारशी जशाच्या तशा न स्वीकारता त्यावर विचार करण्यासाठी वसंतराव नाईक ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. ह्या समितीच्या शिफारशी स्वीकारून महाराष्ट्रात जिल्हा परिषदांचा प्रयोग सुरु झाला. पंचायत राज्याच्या निर्मितीपासून स्थानिक संस्थांचे राष्ट्रीय पातळीवरून सातत्याने आढावे घेतले गेले. व्ही.टी. कृष्णामाचारी समितीचा जिल्हा प्रशासनासंबंधी अहवाल (१९६०), प्रशासकीय सुधार आयोगाच्या जिल्हा प्रशासन अभ्यास गटाचा अहवाल (१९७०), अशोक मेहता समिती अहवाल (१९७८), जी.व्ही.के. राव समिती अहवाल (१९८५) ह्या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय आहेत. महाराष्ट्रातही जिल्हा परिषदा व पंचायत समितीच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्राचार्य पी.बी. पाटील ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली होती. ह्या समितीने काही शिफारशी केल्या आहेत.

पंचायत राज्याचा प्रयोग हा सत्ता विकेंद्रीकरणासाठी सुरु झाला: हा प्रयोग गेली तीस वर्षे चालू आहे. काही राज्यांत तो नावापुरता अस्तित्वात राहिला असून उत्तर प्रदेश, बिहारमध्ये तर कित्येक वर्षे पंचायत निवडणुकाच नाहीत. मध्यंतरी महाराष्ट्रातही १० वर्षे निवडणुका झाल्या नव्हत्या. काही जिल्हा परिषदा ३-४ वर्षे बरखास्त होत्या. पंचायत राज्याच्या प्रयोगातून स्थानिक पातळीवर नेतृत्वाच्या प्रशिक्षणाची सोय होईल. लोकप्रतिनिधींनाही त्याचा लाभ होईल. परंतु ह्या गोष्टीला फार कमी प्रमाणात यश लाभले. ह्या प्रयोगातून सत्तेचे विकेंद्रीकरणही होऊ शकले नाही. त्यात काही उणिवा दिसून आल्या त्या पुढीलप्रमाणे :

- (१) पंचायत राज्याच्या प्रयोगात प्रातिनिधिक व प्रतिवादात्मक प्रशासन लाभले नसल्याने त्यांना मर्यादा पडली.
- (२) निधी व साधनांची कमतरता.
- (३) अनियमित निवडणुका.
- (४) पंचायतीमध्ये वारंवार होणारा सरकारचा हस्तक्षेप.
- (५) घटनात्मक अधिष्ठानाचा अभाव.
- (६) उत्पन्नाची अपुरी साधने.

ह्यामुळे सत्तेचे केंद्रीकरण होत गेले. केंद्र-राज्य संबंधांत तणाव, पंचायत राज्यांच्या प्रयोगात अपयश ह्यांमुळे विकेंद्रीकरण घडून आले नाही. ७३व्या घटना दुरुस्तीनुसार दा

पाच वर्षांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निवडणूक घेणे सकतीचे करण्यात येऊन त्यासाठी राज्य पातळीवर निर्वाचन आयोग निर्माण करण्यात व वित्त मंडळ स्थापन करण्याचा आदेश देण्यात आला आहे. सियांसाठी ३० टक्के जागा राखीव करण्यात आल्या असून स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील किमान एक त्रित्यांश पदाधिकारी सिया असल्या पाहिजेत. मागास व इतर मागासांना ४७ टक्के आरक्षण असले पाहिजे, अशा दुरुस्त्या महाराष्ट्र सरकारने राजपत्रात प्रसिद्ध केल्या आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

(अ) रिकाम्या जागा भरा.

- (१) स्वातंत्र्य आंदोलनात-----ह्यांनी ग्रामस्वराज्याचा पुरस्कार केला होता.
(डॉ. आंबेडकर, म.गांधी, पंडित नेहरू)
- (२) महाराष्ट्रात पंचायत राज्याचा प्रयोग-----समितीच्या शिफारशींवर सुरु करण्यात आला.
(बलवंतराय मेहता, वसंतराव नाईक, पी.बी. पाटील)

(आ) पुढील प्रश्नाचे एक-दोन वाक्यांत उत्तर लिहा.

- (१) पंचायत राज्याच्या अपयशाची दोन कारणे सांगा.

राजकीय पक्ष

भारतातील पक्ष पद्धतीचा विकास स्वातंत्र्योत्तर काळापासून झाला आहे. आपल्या राजकीय व्यवस्थेत आफ्रिका खंडाप्रमाणे बहुपक्ष पद्धती ही औपचारिकरित्या दिसत असली तरी एक प्रबल पक्ष पद्धतीत रुजू पाहत आहे. देशाच्या राजकीय स्थित्यंतरात द्विपक्ष पद्धती मूळ धरेल असे दिसत होते. राजकीय धूवीकरणाचे प्रयोग झाले. ह्यातून नवे पक्ष उदयाला आले. परंतु ते टिकू शकले नाहीत. एकत्र येणे व फुटणे हा क्रम चालू राहिला. त्यांच्यात संतत फूट पडून नवे पक्ष तयार झाले. गेल्या पंचेचाळीस वर्षांत दोन-तीन वेळा फूट पडूनही (१९६९, १९७८ व १९८७) काँग्रेस हाच एकमेव पक्ष देशाच्या एकूण राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकून आहे. ह्याशिवाय भाजप, जनता दल, जनता पक्ष, मार्कसवादी कम्युनिस्ट, अ.भा. कम्युनिस्ट, लोकदल, समाजवादी जनता पक्ष हे राष्ट्रीय पातळीवर काम करतात. शिवाय प्रांतिक पातळीवर प्रत्येक राज्यांत निरनिराळे पक्ष कार्यरत आहेत. आपल्या राजकीय प्रक्रियेत पुढील प्रमुख पक्ष आहेत.

काँग्रेस पक्ष

काँग्रेस पक्षाला १०० हून अधिक वर्षांचा इतिहास आहे. स्वातंत्र्यप्रासीसाठी जनआंदोलन उभारून राष्ट्रबांधणी व शासन ह्यांची जबाबदारी सांभाळणारी जुनी राजकीय संघटना म्हणून काँग्रेसचा उल्लेख केला जातो. १८८५ मध्ये इंडियन नॅशनल

काँग्रेसची स्थापना झाली. भारतीय जनतेचे स्वातंत्र्य आंदोलनात नेतृत्व करण्याचे काम काँग्रेसनेच केले आहे. ह्या पक्षाने लो.टिळक, महात्मा गांधी, ना.गोखले, पंडित नेहरू, फिरोजशहा मेहता, सरदार वल्लभभाई पटेल, इत्यादी नेते राष्ट्रला दिलेले आहेत. स्वातंत्र्य आंदोलनात ‘स्वातंत्र्य’ हेच सर्वांचे ध्येय असल्याने सर्व राजकीय प्रवाह काँग्रेसमध्ये सहभागी झालेले होते. काँग्रेस नेतृत्वाला लोकमान्य टिळकांनी लढाऊ बनवले तर महात्मा गांधींनी आपल्या सत्याग्रह व विधायक कार्यातून जनसामान्यात स्थान मिळवून दिले. स्वातंत्र्यानंतर पंडित नेहरू ह्यांचे नेतृत्व पक्षाला लाभले. पंडित नेहरू स्वातंत्र्य चळवळीत आघाडीवर होते. त्यांच्या नेतृत्वाला २५ वर्षांपेक्षाही अधिक कालावधीतील लढ्याची पारश्वभूमी होती. पंडित नेहरूनी ह्या पक्षाचे अध्यक्षपद अनेक वेळा सांभाळले होते. १९६४ मध्ये पंडित नेहरूचे निधन झाले. तोपर्यंत काँग्रेस नेतृत्वावर त्यांचा एकछत्री प्रभाव होता. १९६५ मध्ये इंदिरा गांधींचा राजकीय उदय झाला आणि पुढे १९६९ मधील इंडिकेट व सिंडिकेट वादामुळे पक्षातील फुटीनंतर पक्षाच्या नेतृत्वावर त्यांचाच पूर्ण प्रभाव राहिला. त्यांच्या नेतृत्वाखाली १९७७ साली काँग्रेस पराभूत झाली. परंतु जनता पक्षाच्या पाडावानंतर १९८० मध्ये पुन्हा इंदिरा गांधीं पंतप्रधान झाल्या. ह्या निवडणुकीनंतर पक्षाचे अध्यक्षपदही त्यांच्याकडे आले. १९७८ साली काँग्रेसमधील फुटीनंतर हा पक्ष अखिल भारतीय इंदिरा काँग्रेस पक्ष म्हणून ओळखला जाऊ लागला. १९८४ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधीं ह्यांची हत्या झाल्यानंतर पक्षाची धुरा त्यांचे पुत्र श्री. राजीव गांधीं ह्यांच्याकडे आली. पंतप्रधानपद व पक्षाचे अध्यक्षपद ही दोन्ही पदे त्यांनी स्वतःकडे ठेवल्यामुळे पक्षावर त्यांची पकड व प्रभाव राहिला. मे १९९१ मध्ये मद्रासजवळ श्रीपेरुंबुदूर येथे निवडणूक प्रचारात त्यांची बॉम्बस्फोट घडवून हत्या झाल्याने पक्षाचे नेतृत्व पी.व्ही. नरसिंह राव ह्यांच्याकडे आले. पंतप्रधान व पक्षाध्यक्षपद ही दोन्ही पदे श्री. राव स्वतः सांभाळत होते. त्यांच्या बाबतीत इंदिरा काँग्रेस पक्षातील ‘एक व्यक्ती एक पद’ ह्या तत्वाला अपवाद करण्यात आला होता.

काँग्रेसचे धोरण व कार्यक्रम

काँग्रेसच्या धोरण व कार्यक्रमावर तत्कालीन नेतृत्वाचा, त्याच्या विचारसरणीचा प्रभाव पडत आला आहे. स्वातंत्र्यानंतर प्रथम पंडित नेहरू, त्यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, पी.व्ही. नरसिंह राव व आता सोनिया गांधी ह्यांचा पक्षावर प्रभाव आहे. सर्वसाधारण नेता ज्या कलाचा आहे, त्याच्यावर ज्या विचारांचा प्रभाव आहे, त्याचे प्रतिबिंब काँग्रेसच्या ध्येय-धोरणावर उमटत आले आहे.

पंडित नेहरू भारताचे पहिले पंतप्रधान होते. त्याशिवाय काँग्रेसचे नेतृत्व त्यांच्या हयातीत त्यांच्याकडे राहिले. नेहरूंवर फेब्रियन समाजवादाचा म्हणजे इंग्लंडमधील मजूर पक्षाच्या लोकशाही समाजवादाचा प्रभाव होता. लोकशाही, समाजवाद

व आधुनिकीकरण ह्या तीन गोष्टींचा प्रभाव त्यांच्यावर शेवटपर्यंत राहिला. त्याचे प्रतिबिंब त्या वेळी काँग्रेसच्या कार्यक्रमावर व धोरणावर उमटले. रशियातील पंचवार्षिक योजनांचे यश बघून नेहरू प्रभावी झाले होते. ते भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे कद्दूर विरोधक होते; पण साम्यवादी व पूर्णपणे केंद्रिकृत अर्थव्यवस्थाही त्यांना मान्य नव्हती. अलिम्पवादाचे ते कद्दूर पुरस्कर्ते होते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात त्यांनी अलिम्पवादाबोरोबर 'अणुशक्तीचा शांततेसाठी वापर' ही भूमिका घेतल्याने काँग्रेसची राजकीय वाटचाल त्या दिशेने झाली. पंडित नेहरूंच्या काळातील काँग्रेसवर नियोजन, मूलभूत उद्योगांदें, सार्वजनिक क्षेत्राकडे तर इतर उद्योगांदें मात्र खाजगी क्षेत्राकडे सोपविणारी मिश्र अर्थव्यवस्था, समाजवाद, लोकशाही, आधुनिकीकरण ह्या गोष्टींचा प्रभाव होता. पंडितजींचे नेतृत्व भविष्यलक्ष्यी होते; पण त्यांच्या स्वप्नाळूळीमुळे अनेक वेळा त्यांचे विचार कल्पनारंजनासारखे वाटत. त्यामुळे वास्तवातील प्रश्न सुटले नाहीत. १९६२ साली चीनने आक्रमण करून नेहरूंच्या आदर्शवादाला जोरदार धक्का दिला होता.

इंदिरा गांधींच्या काळात पक्षाच्या ध्येयधोरणावर त्यांचा प्रभाव पडला. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, समाजवाद, गरिबी हटाव, वीस कलमी कार्यक्रम ही काँग्रेसची ध्येयधोरणे झाली. १९६९ मध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडली. राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीत पक्षाचे अधिकृत उमेदवार नीलम संजीव रेडी हे बंडखोर व अपक्ष उमेदवार वराहगिरी व्यंकटगिरी ह्यांच्याकडून पराभूत झाले. काँग्रेसमधील मोरारजी देसाई, स.का. पाटील, निजलिंगण्या ह्यांच्या सिंडिकेट गटाने काँग्रेसमधून इंदिरा गांधींना काढून टाकले. त्यामुळे निजलिंगण्यांची काँग्रेस खरी की इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस खरी, हा वाद त्या वेळी फारच गाजला. संघटना काँग्रेसचा बँक राष्ट्रीयीकरणास विरोध होता. १९७१ मध्ये निवडणुका जिंकल्यानंतर बांगलादेशच्या निर्मितीसाठी झालेल्या युद्धातील इंदिरा गांधींच्या विजयानंतर देशामध्ये सर्वत्र इंदिरा लाट आली. इंदिरा गांधींना विधानसभा निवडणुकांत प्रचंड मताधिक्य मिळाले. ह्यामुळे आपोआपच संघटना काँग्रेस निष्प्रभ ठरली. आणीबाणीच्या काळात इंदिरा गांधींनी २० कलमी कार्यक्रम जाहीर केला. तो पुढे काँग्रेसचा कार्यक्रम झाला. १९७८ मध्ये देवराज अर्सीशी मतभेद झाल्यानंतर इंदिरा गांधींनी स्वतःच्या नावाने इंदिरा काँग्रेस पक्ष काढून त्यास निवडणूक आयोगाकडून 'खरी' काँग्रेस असे प्रमाणपत्र मिळविले. आता अधिकृत काँग्रेस पक्ष म्हणून अखिल भारतीय इंदिरा काँग्रेस पक्ष ओळखला जातो. संघटना काँग्रेस पक्ष जनता पक्षात विलीन झाला होता. १९७८ नंतर देवराज अर्स ह्यांच्या नेतृत्वाखाली शिळ्क राहिलेल्या समाजवादी काँग्रेसचे अस्तित्व आता फक्त केरळपुरतेच मर्यादित आहे.

राजीव गांधी हे श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांच्या हत्येनंतर पंतप्रधान झाले व त्यांना पक्षाचे अध्यक्षपदही मिळाले. साहिजिकच त्यांचा पक्षाच्या कार्यक्रमावर प्रभाव पडला. २१वे

शतक इलेक्ट्रॉनिक्स, अग्रिबाण व प्रक्षेपणास्त्रांची निर्मित संगणक, नवे शैक्षणिक धोरण, पंचायत राज्य, जवाहर रोजगार योजना, इत्यादी त्यांचे विशेष कार्यक्रम होते. देशातील संगणकीकरणावर त्यांनी भर देऊन उत्पादनाच्या क्षेत्रात आधुनिकीकरण आणले. काँग्रेस पक्षाने हेच आपले धोरण मानून कार्यक्रम आखला.

राजीव गांधींच्या निधनानंतर देशात १९९१ मध्ये निवडणुका झाल्या. निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला सर्वात मोठा पक्ष म्हणून यश मिळाले आणि देशाचे पंतप्रधान म्हणून पी.व्ही. नरसिंह राव ह्यांची निवड झाली. पक्षाचे अध्यक्षपदही त्यांच्याकडे आले. आजही काँग्रेस पक्षावर नकळत राजीव गांधी, इंदिरा गांधी ह्यांच्या धोरणाचा प्रभाव आहे. आता सोनिया गांधी अध्यक्ष आहेत. जनतेपर्यंत सत्ता नेण्यासाठी पंचायत राज्य, देशाचे ऐक्य व एकात्मता टिकविण्यासाठी स्थैर्य, आकाशवाणी व दूरदर्शनसाठी स्वायत्तता, महिला विकास, धर्मनिरपेक्षता, आधुनिकीकरण हा आता काँग्रेसचा कार्यक्रम आहे. त्यांच्या सरकारच्या काळात मिश्र अर्थव्यवस्थेला रामराम ठोकला. मुक्त बाजारपेठेच्या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेकडे देश द्युक्त आहे. पूर्वी रशियाकडे द्युकलेला अलिम्पतावाद आता अमेरिकेकडे द्युक्त आहे. सार्वजनिक उद्योगांद्यांचे खाजगीकरण करण्याचे, परदेशी भांडवल व तंत्रज्ञानाला मुक्त प्रवेश देण्याचे त्यांचे धोरण आहे. सध्याच्या आघाडी सरकारने ते सुरु ठेवले आहे.

काँग्रेसचे मूल्यमापन

स्वातंत्र्यापूर्वी काँग्रेस हा संघटित लढ्याचा एक भाग होता. १९४६ मध्ये हंगामी सरकार बनविण्याची संधी काँग्रेसला मिळाली व पंडित नेहरू पंतप्रधान झाले. ह्यामुळे शासन व पक्ष ह्यांच्या भूमिका विभागणे स्वाभाविक होते. परराष्ट्र, अर्थकारण, संरक्षणविषयक चर्चा ह्याआधी काँग्रेसमध्ये घडून येत होती; परंतु ह्यांसंबंधी अनेक महत्वाचे निर्णय शासनाला ध्यावे लागत असल्याने त्याची जाहीर चर्चा करता येणार नाही, अशी पंडित नेहरूंनी भूमिका घेतली. पंडित नेहरूंच्या कारकीर्दीत काँग्रेसच्या राष्ट्रीय कार्यकारणीवर अनेक दिग्गज नेते होते. आचार्य जे.बी. कृपलानी, राजर्षी टंडन ह्यांचे ह्यावरून पंडित नेहरूंशी मतभेद झाले. १९५४ मध्ये नेहरूंनी काँग्रेसचे अध्यक्षपद सोडले. ह्यामुळे काँग्रेसमध्ये पंतप्रधानपद व पक्षाध्यक्षपद हे वेगळे झाले. पुढे नेहरूंनी पक्षाचे अध्यक्षपद स्वतःकडे घेतले नाही. पक्षाची धुरा इतर नेत्यांनी सांभाळली. पंडित नेहरू लोकशाही व समाजवादाचे खंडे पुरस्कर्ते होते. त्यामुळे त्यांचे इतर नेत्यांशी मतभेद झाले तरी ते त्यांच्या मताची कदर कीत. पक्षांतर्गत लोकशाही जिवंत ठेवण्यासाठी पं.नेहरूंनी मोठा हातभार लावला. स्थांच्या काळात काँग्रेस अध्यक्ष व वेळोवेळी नियमित कालांतराने सोकशाही पद्धतीने निवडले गेले. पक्षाची वार्षिक अधिवेशने, कार्यकारणीच्या बैठका ह्याही वेळोवेळी होत गेल्या. पंडितजींनी त्या पदांचा मान व प्रतिष्ठा सांभाळण्याचा सदोदित प्रयत्न केला.

पंडित नेहरूचे १९६४ मध्ये निधन झाल्यानंतर दोन वर्षांनी इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या. १९६७च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर काँग्रेस पक्षात नेतृत्वाच्या प्रश्नावरून स्पर्धा सुरु झाली. १९६९ मध्ये काँग्रेसच्या बंगलोर अधिवेशनात पक्षात फूट पडली. मोरारजी देसाई, स.का. पाटील, निजलिंगप्पा ह्यांनी संघटना काँग्रेस स्थापन करून आपलीच काँग्रेस खरी असल्याचा दावा केला. इंदिरा गांधींनी ह्या काळात संस्थानिकांचे तनखे रद्द करणे, ‘बँकांचे राष्ट्रीयीकरण’ व ‘गरिबी हटाओ’ हे कार्यक्रम जाहीर करून काँग्रेसमधील राजकीय विरोधकांवर मात केली. त्यांनी पक्षाचे अध्यक्षपद स्वतःकडे घेऊन पक्ष व शासन ह्यावर मजबूत पकड बसविली. १९७१ मध्ये बांगला देशाच्या स्वातंत्र्य युद्धातील विजयानंतर इंदिरा गांधी ह्या लोकप्रियतेच्या लाटेवर आरुढ झाल्या. ह्यामुळे त्यांचे राजकीय विरोधक निष्प्रभ ठरले. १९७१च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्षाला प्रचंड यश मिळाल्याने निवडणूक आयोगाने त्याला अखिल भारतीय काँग्रेस म्हणून मान्यता दिली. १९७१ नंतर इंदिरा गांधींची पक्षावर एवढी घट पकड बसली की, स्वतंत्र निर्भीड मते व्यक्त करणारी काँग्रेसमधील परंपरा एकदम लुप्त झाली. ‘निर्णया’ची जागा ‘आदेशा’ने घेतली आणि पक्षात निर्वाचितांऐवजी नियुक्त पदाधिकाऱ्यांचे पर्व सुरु झाले. १९७५ मध्ये आपली खासदारपदाची निवडणूक रद्द झाल्यामुळे आणि नेतृत्वाच्या भ्रष्टाचाराविरुद्ध ज्यप्रकाश नारायण ह्यांचे नवनिर्माण आंदोलन सुरु झाल्यामुळे इंदिरा गांधींनी देशात आणीबाणी आणली. त्यालाही काँग्रेसजनांकडून विरोध झाला नाही. १९७९ साली जनता पक्षाच्या प्रचंड विजयानंतर ब्रह्मानंद रेडी, यशवंतराव चव्हाण ह्यांनी काँग्रेसमधील इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाला आव्हान दिले. ह्यातून पुन्हा काँग्रेसमध्ये फूट पडली व रेडी काँग्रेस व इंदिरा काँग्रेस असे दोन पक्ष तयार झाले. जनता पक्षाच्या पाडावानंतर १९८० मध्यील मध्यावधी निवडणुकीनंतर इंदिरा काँग्रेसची सरशी झाली. यशवंतराव चव्हाण, ब्रह्मानंद रेडी ह्यांनी पुन्हा इंदिरा काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. त्यामुळे त्यांना आव्हान असे राहिले नाही. ह्या निवडणुकीनंतर काँग्रेसचे संघटनात्मक स्वरूप औपचारिकरित्या संपले व हा पक्ष व्यक्तीच्या नावाने चालू राहून तो ‘व्यक्तिप्रधान’ बनला.

इंदिरा गांधींच्या निधनानंतर त्यांचे चिरंजीव राजीव गांधी पंतप्रधान झाले व पक्षाचे अध्यक्षपद त्यांच्याकडे आले. राजीव गांधींच्या काळातही पक्ष हा व्यक्तिप्रधान संघटनेप्रमाणे चालला. ‘वरून’ मुख्यमंत्री लादण्याची प्रथा त्यांच्या काळात चालूच राहिली. अनेक वेळा निवडणूक कार्यक्रम जाहीर करूनही पक्षामध्ये अंतर्गत लोकशाहीची प्रक्रिया सुरु करण्यात त्यांना अपयश आले. राजीव गांधींनी श्रीमती इंदिरा गांधींचा राजकीय वारसा पक्षामध्ये चालविला; परंतु त्यांच्याजवळ इंदिरा गांधींइतके राजकीय चातुर्थ व धाडस नसल्याने पक्षाला उतरती कळा लागली. १९८९च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा बोफोर्स प्रश्नावरून पराभव झाला. राजीव गांधींच्या

हत्येनंतर १९९१ मध्ये झालेल्या निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेस पक्ष सर्वांत मोठा-पक्ष म्हणून पुन्हा सत्तेवर आला. पी.व्ही. नरसिंह राव पंतप्रधान झाले व पक्षाचे अध्यक्षपदही त्यांच्याकडे आले. पक्षांतर्गत निवडणुका घेऊन नवा प्रवाह निर्माण करण्याचा श्री. राव ह्यांनी प्रयत्न केला तरी पक्षाचे व्यक्तिप्रधान स्वरूप कायम आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-८

(अ) योग्य जोड्या लावा.

(१) पंडित नेहरू	(क) गरिबी हटाओ
(२) इंदिरा गांधी	(ख) संगणकीकरण
(३) राजीव गांधी	(ग) वीस कलमी कार्यक्रम
	(घ) औद्योगिकीकरण

(आ) पुढील प्रश्नाचे एक-दोन वाक्यांत उत्तर लिहा.

- (१) काँग्रेस पक्ष ‘व्यक्तिप्रधान’ बनण्याची दोन कारणे सांगा.

जनता दल

आणीबाणीनंतर स्थापन झालेल्या पक्षाची सुधारित आवृत्ती म्हणून जनता दलाचा उल्लेख करता येईल. १९८८ मध्ये जनता दलाची स्थापना झाली. १९७७ मध्ये स्थापन झालेला जनता पक्ष, विश्वनाथप्रताप सिंग ह्यांच्या नेतृत्वाखालील जनमोर्चा, अजित सिंग व देवीलाल ह्यांच्या अधिपत्याखालील लोकदलाचे गट एकत्र येऊन जनता दल स्थापन करण्यात आला. बोफोर्स तोफा खरेदीतील भ्रष्टाचारप्रकरणी विश्वनाथप्रताप सिंग ह्यांनी मंत्रिपदाचा राजीनामा देऊन काँग्रेसबाहेर पडल्याने त्यांच्या लोकप्रियतेचा फायदा जनता दलाला मिळाला. श्री. सिंग हेच जनता दलाचे पहिले अध्यक्ष झाले. १९८९च्या निवडणुकीत जनता दलाबोरोबर तेलगू देसम, द्रविड मुन्नेत्र कल्याम, आसाम गण परिषद व इतर लहानलहान पक्षांनी एकत्र येऊन राष्ट्रीय आघाडीची स्थापना केली. ह्या निवडणुकीत जनता दलाला १४१ जागा मिळाल्या. भाजप व डाव्या-उजव्या कम्युनिस्टांनी जनता दलाला पाठिंबा दिल्याने ह्या पक्षाला केंद्रात सरकार बनविण्याची संधी मिळाली; परंतु हा पक्ष केवळ वर्षभर सत्ता टिकवू शकला. अंतर्गत स्पर्धा, गटबाजी, नवे वाद ह्यांमुळे पक्षात दुफळी पडली. ऑगस्ट ९० मध्ये उपपंतप्रधान श्री. देवीलाल ह्यांना मंत्रिमंडळातून काढून टाकून विश्वनाथप्रताप सिंग ह्यांनी त्यांना राजकीय शह दिला. शहाला प्रतिसाद म्हणून देवीलाल ह्यांनी आपल्या समर्थकांना बरोबर घेऊन दिल्लीत बोटक्लबवर शेतकरी मेलावा घेतला. पंतप्रधानपदाची संधी हुकलेल्या चंद्रशेखर ह्यांनीही विश्वनाथप्रताप सिंग ह्यांच्यावर मंडल प्रश्नावरीत भूमिकेसंबंधी टीकास्थ सोडले. पक्षातील ह्या दोन

मंडलविरोधी नेत्यांना राजकीय शह देण्यासाठी श्री. सिंग ह्यांनी ‘मंडल आयोगाच्या शिफारशी’ची अंमलबजावणी करण्याचे जाहीर केले. ह्यामुळे राखीव जागांच्या प्रश्नावरून देशभरात आंदोलने उभी राहिली. उत्तर प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान, मध्य प्रदेश, गुजरात, इत्यादी राज्यांत विद्यार्थ्यांनी मंडलविरोधी हिंसक आंदोलने करून सरकारवर दबाव आणला. भाजपने ह्याचवेळी लालकृष्ण अडवाणी ह्यांच्या नेतृत्वाखाली ‘रथयात्रा’ काढून मंडलला मंदिर प्रश्नाच्या निमित्ताने शह देण्याचा प्रयत्न केला. ही रथयात्रा अडविली जाताच भाजपने सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला व जनता दलाचे सरकार अल्पावधीत लोकसभेत पराभूत झाले.

जनता दलाचे धोरण

- (१) बोफोर्स गैरव्यवहाराची चौकशी करून दोषी व्यक्तिंना शासन करणे.
- (२) निवडणूक पद्धतीत सुधारणा घडवून पैसा, सत्ता ह्यांचा गैरवापर टाळण्याचा प्रयत्न करणे.
- (३) काम करण्याच्या हक्काला कायदेशीर स्वरूप देणे.
- (४) आकाशवाणी व दूरदर्शन ह्यांना स्वायत्ता देऊन त्यांचे स्वायत्त महामंडळ बनविणे.
- (५) मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करणे.
- (६) अर्थव्यवस्था भक्कम व स्वयंपूर्ण करण्यासाठी खर्चीक व अविवेकी तंत्रज्ञानाचा वापर टाळणे.
- (७) मनुष्यबलाचा कमाल उत्पादक उपयोग करून घेणे.

थोडक्यात संघराज्यवाद, विकेंद्रीकरण, आर्थिक व सामाजिक समता, इत्यादी गोती प्रस्थापित करण्याचे आशवासन जनता दलाने मतदारांना दिले. हाच कार्यक्रम घेऊन जनता दल मतदारांपुढे गेला होता.

मूल्यमापन

जनता दलाचा प्रयोग लक्षात घेता ह्या पक्षात व काँग्रेसमध्ये फार ताचिक मतभेद आहेत असे दिसत नाहीत; परंतु अंतर्गत कलह, नेतृत्व स्पर्धा, हेवेदावे ह्यामुळे जनता दलाचा प्रयोग फसला गेला. जनता दलाचे स्वरूप काँग्रेसविरोधी असले तरी ह्या पक्षात माजी काँग्रेसजनांचा मोठ्या प्रमाणात भरणा आहे. त्यामुळे पक्षाच्या कार्यक्रम व नेतृत्वावर काँग्रेसची छाप राहिली. केवळ काँग्रेसला विरोध करण्यासाठी बंडखोर काँग्रेस नेते व समाजवाद्यांची आघाडी ह्यांनी संयुक्तपणे केलेला प्रयत्न ह्यापेक्षा त्याला अधिक महत्त्व मिळाले नाही. त्यामुळे जनता दल ही काँग्रेसची दुसरी बाजू ठरली. आजच्या स्थितीतही जनता दलाची स्थिती फारशी समाधानकारक नाही. सत्ता नसतानाही अंतर्गत लाथाळ्या चालू आहेत. अजित सिंग गट

पूर्वीच पक्षातून बाहेर पडला आहे. बिहार आणि ओरिसामध्ये गेली ३ वर्षे जनता दलाची सरकारे व्यवस्थित चालूच आहेत. ह्या पक्षाला उत्तर प्रदेश व कर्नाटकमध्येही बन्यापैकी पाठिंबा आहे. ईशान्य भारतातील ह्या पक्षाच्या शाखा इंदिरा काँग्रेसमध्ये विलीन झाल्या आहेत. जनता दलाचे विभिन्न गट पुन्हा एकत्र येण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

भारतीय जनता पक्ष

भारतीय जनता पक्ष हा सद्यः स्थितीत दुसऱ्या क्रमांकाचा पक्ष आहे. पूर्वीच्या जनसंघाची सुधारित आवृत्ती म्हणूनही भाजप ओळखला जातो. पूर्वीचा जनसंघ १९७७ मध्ये जनता पक्षात विलीन झाला होता. जनसंघाच्या नेत्यांवर व कार्यकर्त्यावर हिंदुत्वाचा विशेषतः राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा प्रभाव आहे, ते संघ परिवाराचे सदस्य आहेत. जनता पक्षाची उभारणी धर्मनिरपेक्ष तत्त्वावर झालेली आहे. त्यामुळे जनता पक्षाच्या कार्यकर्त्यांना दुहेरी निष्ठा सांभाळता येणार नाही, असा प्रवाह चरणसिंग, मधू लिमये ह्यांनी तयार केला. हातून १९७० मध्ये जनता पक्ष फुटून सरकार कोसळले. सन १९८० च्या मध्यावधी निवडणुकीनंतर जनता पक्षात पुन्हा दुहेरी निष्ठेचा प्रश्न उभा ठाकला व त्यातून पूर्वाश्रमीचे जनसंघाचे नेते, कार्यकर्ते जनता पक्षातून बाहेर पडले. त्यांनी अटलबिहारी वाजपेयी व लालकृष्ण अडवाणींच्या पुढाकाराने ‘भारतीय जनता पक्ष’ची स्थापना केली. १९८४ मध्ये इंदिरा गांधींच्या निधनानंतर झालेल्या सावंत्रिक निवडणुकीत ह्या पक्षाचा दारूण पराभव झाला. अवधी ७.७१% मते मिळून संपूर्ण देशात भाजपचे फक्त दोन खासदार निवडून आले. मात्र पुढील वर्षी झालेल्या राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत भाजपला चांगले यश मिळाले. १९८९ मध्ये झालेल्या निवडणुकीत जनता दलाबरोबर जागावाटाबद्दल झालेला अप्रत्यक्ष समझोता, विश्वनाथप्रताप सिंगांची लोकप्रियता आणि भाजपने शिवसेनेसारख्या संघटनेबरोबर युती करून हिंदुत्वाचा प्रश्न मांडला. त्याला मोठा प्रतिसाद मिळाला. लोकसभेत भाजपचे ९० खासदार निवडून आले. ह्याशिवाय राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश ह्या चार राज्यांत सरकारे स्थापन झाली. गुजरात व महाराष्ट्रातही ह्या पक्षाला बन्यापैकी यश मिळाले. १९९१च्या मध्यावधी निवडणुकीत राममंदिराचे भावनात्मक आवाहन करून ह्या पक्षाने उत्तर भारतात नेत्रदीपक यश मिळवून लोकसभेत १२० जागा मिळविल्या. चार राज्यांत सरकारे स्थापन झाली; परंतु ही सरकारे अयोध्येतील बाबरी मशिदीच्या पाडावानंतर बडतर्फ झाली.

राजकीय व्यवस्थेत भाजप हा सर्वाधिक उजवा पक्ष मानला जातो. भाजप स्थापन होण्यापूर्वी जनसंघ हा हिंदुत्वाचा पुरस्कार करीत होता. गोहत्या बंदी, हिंदू राष्ट्रवाद हे त्यांचे कार्यक्रम होते. परंतु १९७७ मध्ये जनसंघ जनता पक्षात विलीन

झाल्यानंतर ह्या पक्षाने धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, गांधीवाद, समाजवाद, इत्यादी बाबी स्वीकारल्या. भाजपच्या स्थापनेनंतरही हे धोरण पुढे चालू राहिले. म.गांधी, जयप्रकाश नारायण, पं. दीनदयाळ उपाध्याय ह्यांच्या संयुक्त तत्वज्ञानाचा उद्घोष ह्या पक्षाने केला. काश्मीरसंबंधीचे ३७०वे कलम रद्द करावे, मुस्लिमांना समान नागरी कायदा लागू करावा, राममंदिराची अयोध्येत उभारणी करावी, असे अनेक प्रश्न ह्या पक्षाने सातत्याने मांडले आहेत. १९९१च्या मध्यावधी निवडणुकीत ‘राममंदिर’ची अयोध्येत उभारणी ह्या एकाच भावनात्मक प्रश्नावर भाजपने निवडणूक लढविली. ह्या निवडणुकीत भाजपला चांगले यश मिळाले.

आर्थिक क्षेत्रात भांडवलशाहीचे किंवा संपूर्ण राष्ट्रीयीकरणाचे धोरण ठाळावे, त्याएवजी सहकार आणि विश्वस्त संकल्पना ह्यांवर आधारित अर्थरचना उभारणी, असे पक्षाचे धोरण आहे. भाजपने आता ‘एकात्म मानवतावाद’ स्वीकारला असून ‘गांधीवादी समाजवाद’ हा शब्दप्रयोग तोडून दिलेला आहे. भाजप व त्या अगोदरचा जनसंघ हा शिस्तबद्ध कार्यकर्त्यांचा पक्ष म्हणून ओळखला जात होता; परंतु सत्तेच्या सिंहासनाजवळ जाताच एकसंघता ठिसूळ होते, हा अनुभव भाजपला येऊ लागला आहे. भाजपवर प्रथम अटलबिहारी वाजपेयी ह्यांच्या उदारमतवादी विचारांचा व नेतृत्वाचा प्रभाव होता. आता लालकृष्ण अडवाणी ह्यांच्यासारख्या साहसवादी नेत्यांनी पक्षावर प्रभाव पाडला असून उदारमतवादी व मवाळ नेतृत्वाला शह दिला आहे. विशेषत: अयोध्येतील बाबरी मशीद पाढून तेथे राममंदिर उभारण्याचा घाट श्री. अडवाणी व श्री. जोशी ह्यांनी लाखो कारसेवकांच्या मदतीने पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, विश्व हिंदू परिषद, बजरंग दल ह्यांसारख्या संघ परिवारांतील जहाल संघटनांच्या पाठिंब्यावर भाजपचा रथ सत्तेच्या सिंहासनाजवळ जाऊ पाहत आहे. मध्यांतरी ह्या संघटनांच्या आहारी हा पक्ष गेला होता. पण आता हिंदुत्व, राममंदिर हे प्रश्न बाजूला सारून भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, मुक्त व्यापाराच्या नावाखाली भारतीय अर्थव्यवस्थेचे भांडवलशाहीकडे होणाऱ्या स्थित्यंतराला विरोध, इत्यादी राजकीय कार्यक्रम मांडायला ह्या पक्षाने पुन्हा सुरुवात केली आहे.

मूल्यमापन

भाजपचे राजकारण करण्याची पद्धती विचारात घेता हा पक्ष हिंदू राष्ट्रवादी विचारास सातत्याने चिकटून राहिलेला दिसून येईल. जनता पक्षात विलीन होण्यापूर्वी हा पक्ष समाजवाद, गांधीवाद मानत नव्हता. जनता पक्षात आल्यावर या पक्षाच्या नेत्यांनी समाजवाद, गांधीवाद ह्यांचा स्वीकार करून काही दिवस हिंदू राष्ट्रवादाला सोडचिंडी दिली. पुढे जनता पक्षातून फुटून भाजपची स्थापना झाल्यानंतर ह्या पक्षाने समाजवाद, गांधीवाद व दीनदयाळ उपाध्यायवाद आणि त्याबरोबर जयप्रकाश नारायण ह्यांची समग्र क्रांती ह्यांचा एकत्रित मेळ धालण्याचा प्रयत्न केला.

हल्हूहल्हू गांधीवादही बाजूला सारून भाजपने एकात्मिकवादाचा स्वीकार केला. धर्मनिरपेक्षतेबद्दल भाजपची भूमिका वादग्रस्त असून हिंदू पुनरुज्जीवनवादाला पोषक राजकीय वातावरण तयार करण्याचे कार्य भाजप करू पाहत आहे. काँग्रेस पक्षाने मुस्लीम मतासाठी समान नागरी कायदा लागू न करून अल्पसंख्याकांचे लाड चालविले आहेत. मध्यममार्गी जनता दल, प्रादेशिक पक्ष व डावे पक्षही मुस्लीम व्होट बँकेकडे बघून बोटचेपी भूमिका घेत आहेत, हा भाजपचा प्रचार सातत्याने चालू आहे. देशातील प्रचलित धर्मनिरपेक्षता ही मुस्लीम सापेक्ष आहे. समान नागरी कायदा लागू नसल्याने मुस्लिमांना चार लग्ने करण्याची मुभा आहे. त्यामुळे देशात मुस्लिमांची लोकसंख्या झापाठ्याने वाढत आहे. ह्यावर आला म्हणून भाजपने राजकीय आघाडीवर हे प्रश्न उभे केले आहेत. देशातील न्यायव्यवस्थाही भाजपला मान्य नाही. न्यायव्यवस्थादेखील हिंदूवर अन्याय करीत आहे, अशी सातत्याने तक्रार आहे. एकंदरीत हिंदुत्वाचा कैवार घेऊन भाजप राजकारण करीत आहे, हे निर्विवाद आहे. मुस्लीम जात्यांंध वृत्तीला हिंदू ऐक्याच्या आधारावर चोख उत्तर देण्याचा भाजपने विचार मांडला आहे. त्यासाठी त्यांनी हिंदू जात्यांंधांनी जवळ केले. विशेषत: अयोध्येतील रामजन्मभूमी प्रश्नाबाबत भाजपवर विश्व हिंदू परिषद व बजरंग दल ह्यांचा प्रभाव पडला अमून भाजप त्यांच्या प्रभावाखाली राजकीय व्यूहरचना करताना दिसतो. सत्तेवर आल्यानंतर मात्र भाजपाने आपल्या या भूमिकांत काही प्रमाणावर बदल केलेला दिसतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
 (१) राष्ट्रीय आघाडीत जनता दल हा प्रमुख पक्ष आहे.
 ( )
 (२) मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी हा जनता दलाचा कार्यक्रम आहे. ( )
 (३) जनता दलावर माजी भाजप नेत्यांचा प्रभाव जाणवतो. ( )
 (४) भाजपने ‘एकात्म मानवतावाद’ स्वीकारला आहे.
 ( )
 (५) रामजन्मभूमीचा प्रश्न जनता दलाने उभा केला.
 ( )

अखिल भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष

स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात एकंदर तीन प्रवाह होते. त्यामध्ये (१) काँग्रेस, (२) हिंदुत्वावादी, (३) साम्यवादी. ह्यांपैकी साम्यवादी विचारप्रवाह मानणारा पक्ष म्हणजे ‘अखिल भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष’ व ‘मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष’ होय. अ.भा. कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना ही स्वातंत्र्यपूर्व काळातील

आहे. श्रीपाद अमृत डांगे, पी.सी. जोशी, अजय घोष ह्या पक्षाचे नेते होते. स्वातंत्र्य चलवळीच्या काळात कम्युनिस्ट पक्ष हा रशियातील कम्युनिस्ट क्रांतीने भारावलेला होता. तोच आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून हा पक्ष कार्यरत होता. स्वातंत्र्यलळगातील कम्युनिस्टांची भूमिका ही काँग्रेसविरोधी होती. त्यामुळे १९४२च्या लढ्यात रशियाचा मित्र म्हणून कम्युनिस्टांनी इंग्लंडला पाठिंबा दिला होता. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही हे खरे स्वातंत्र्य नसून काँग्रेसच्या स्वरूपात देश पुन्हा साम्राज्यवादी सत्तांच्या वर्चस्वाखाली गेला आहे, एवढेच नव्हे तर पंडित नेहरू हेच साम्राज्यवाद्यांचे हस्तक आहेत, अशी टोकाची भूमिका कम्युनिस्ट पक्षाची होती. स्वातंत्र्यानंतर कम्युनिस्ट पक्षाने आंत्र प्रदेशातील तेलंगणात शेतकऱ्यांचा सशस्त्र लढा उभारून हिंसक आंदोलन उभारले होते. रशियातील बोल्शेविकाप्रमाणे भारतातही शेतकरी व कामगारांची क्रांती घडवून आणता येईल व सत्ता काढीज करता येईल, असा त्या वेळी कम्युनिस्ट पक्षाचा होरा होता; परंतु तो यशस्वी झाला नाही. १९५७ मध्ये केरळ प्रांतात नंबुद्रिपाद ह्यांच्या नेतृत्वाने पहिले कम्युनिस्ट सरकार स्थापन झाले. १९५९ नंतर कम्युनिस्ट पक्षाला ओझरती कळा लागली, तोपर्यंत संघटित कामगार क्षेत्रे, औद्योगिक शहरे ह्या ठिकाणी कम्युनिस्ट पक्षाला बन्यापैकी स्थान प्राप्त झाले होते. १९६९ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केल्यानंतर कम्युनिस्ट पक्षाने बोटचेपी भूमिका घेतल्याने जनतंमध्ये कम्युनिस्टांविषयी द्वेष निर्माण झाले. ह्याच सुमारास पक्षात रशियावादी व चीनवादी असे मतभेद सुरु झाले. १९६४ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडून चीनवाद्यांनी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली. भाई डांगे अ.भा. कम्युनिस्ट पक्षाचे अध्यक्ष झाले, तर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षामध्ये ई.एम.एस. नंबुद्रिपाद व कॉ. बी.टी. रणदिवे हे नवे नेते झाले. पुढे मार्क्सवादी फोफावत गेला, तर उजव्या कम्युनिस्टांना उतरती कळा लागली. पुढे तर श्री. डांगे ह्यांचीदेखील उजव्या कम्युनिस्ट पक्षातून हकालपट्टी करण्यात आली.

१९६९ नंतर काँग्रेसने समाजवादाचे, राष्ट्रीयीकरणाचे व रशियाशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे धोरण अवलंबिल्याने दोन्ही कम्युनिस्ट पक्षात मतभेद उफाळून आले. इंदिरा गांधींच्या राष्ट्रीयीकरण, गरिबी हटाओ, आदी धोरणांना अ.भा. कम्युनिस्ट पक्षाने पाठिंबा दिला. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचा मात्र विरोध होता. पुढे उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचे अन्युत मेनन काँग्रेसच्या पाठिंब्यावर मुख्यमंत्री झाले. १९६९-१९७७ ह्या काळात केरळमध्ये काँग्रेस व उजवे कम्युनिस्ट पक्ष ह्यांची युती होती. आणीबाणीच्या काळात उजवा कम्युनिस्ट पक्ष इंदिरा गांधींचे व काँग्रेसचे नेतृत्व मान्य करीत होता; तर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष आणीबाणीला कडवा विरोध करीत होता. लोकनायक जयप्रकाश नारायण ह्यांच्या नेतृत्वाखाली सुरु झालेल्या नवनिर्माण आंदोलनाला उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचा विरोध होता. १९७७ नंतर उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचे धोरण

बदलले. श्री. डांगे ह्यांची पक्षातून हकालपट्टी करण्यात आली. उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाने सातत्याने काँग्रेसविरोधी भूमिका घेतली. ह्या पक्षाने आता मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाशी हातमिळवणी केली आहे. पं.बंगालमध्ये ज्योती बसू व केरळमधील नयनार ह्यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारमध्ये हा पक्ष सामील झाला होता. दोन्ही गटांतील सेद्वान्तिक मतभेद आता बरेच कमी झाले आहेत.

कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणात आता पहिल्यासारखा साम्यवादाचा आग्रह राहिलोला नाही. सोव्हिएत रशियातील साम्यवादी क्रांती अयशस्वी झाली. गोर्बचीव्हचा उदारमतवादी होव्हिएत रशियाची शकले होण्यापासून वाचवू शकला नाही. त्यामुळे साम्यवादामध्ये अत्मपरीक्षण सुरु झाले. मात्र डाव्या व लोकशाही धर्मनिरपेक्ष शक्तींनी मजबूत होऊन हिंदुत्ववाद्यांशी लढा द्यावा, असे पक्षाचे मत आहे. ह्या पक्षाने देशात धार्मिक असामंजस्याचे वातावरण, जातीय प्रवृत्ती वाढविण्याबहुत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ व भारतीय जनता पक्षाला दोष दिला आहे.

मूल्यमापन

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष हा आता फक्त काही राज्यांतच कार्यरत दिसतो. विशेषत: केरळ, प.बंगाल, त्रिपुरा, बिहार, उत्तर प्रदेश ह्या राज्यांत ह्या पक्षाचे अस्तित्व जाणवते. प्रारंभी साम्यवादी, नंतर काँग्रेसला विरोध, स्वातंत्र्यानंतर इंदिरा गांधींच्या काळात काँग्रेसला व आणीबाणीला पाठिंबा, आणीबाणीनंतर पुन्हा काँग्रेसला विरोध असा ह्या पक्षाचा राजकीय आवास आहे. रशियातील साम्यवादी क्रांती येथे घडवून आणावी हे ह्या पक्षाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. परंतु ते साध्य झाले नाही. भारतीय चातुर्वर्ण्यातील जातीचे रूपांतर वर्गात होईल व त्यानंतर क्रांती अवघड नाही, ही पक्षाची धारणा वास्तवात आली नाही. कम्युनिस्ट पक्षाने कामगार क्षेत्रात संघटना उभारून भांडवलदारांना आव्हान दिले. किंबुना देशात संघटित कामगार चलवळ उभारण्याचे कार्य ह्या पक्षानेच केले आहे. कामगारांना बोनस, ग्रॅच्युइटी, ओब्हर टाईम, इत्यादी सवलती मिळवून देण्यात ह्या पक्षाचे मोठे कर्तृत्व आहे. मात्र आता कामगार क्षेत्रातून ह्या पक्षाचे राजकीय स्थान कमी झालेले दिसते. कामगार क्षेत्रातही आता प्रादेशिक संघटना, इतर पक्षांच्या संघटना, जहाल संघटना ह्यांचे प्रस्थ निर्माण झाल्यामुळे आपल्यापुरते पाहण्याची वृत्ती निर्माण झाली आहे.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष

१९६४ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडून डावे कम्युनिस्ट नेते व कार्यकर्ते बाहेर पडले व त्यांनी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली. ह्या पक्षाने लोकशाही मान्य केली आहे. श्रमिक, शेतकरी व कष्टकरी जनतेबरोबर मध्यमवर्ग व बुद्धिजीवी वर्गालाही लोकशाही राज्यात स्थान आहे, ही पक्षाची भूमिका

आहे. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या स्थापनेनंतरही ह्या पक्षातून अतिजहाल कार्यकर्ते बाहेर पडले व त्यांनी नक्षलवादी, पीपल्स वॉर ग्रुपसारखे सशस्त्र गट स्थापन केले. त्यापैकी नक्षलवादी संघटना स्वतःला मार्क्सवादी लेनिनवादी म्हणतात. तर काही गटांनी माओवादी सशस्त्र संघटनांची स्थापना केली. ह्या गटांनी शेतकरी व शेतमजुरांचे सशस्त्र व हिंसक लढे उभारण्यावर भर दिला. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष चीनवादी मानला जातो. मात्र त्याने लोकशाही व्यवस्था मान्य केली असून सार्वत्रिक निवडणुकीत तो भाग घेत असतो. हा पक्ष पश्चिम बंगाल, केरळ, त्रिपुरा ह्या राज्यांत अधिक प्रभावी आहे. पश्चिम बंगालमध्ये ज्योती बसू ह्यांच्या नेतृत्वाखालील मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार सातत्याने पंधरा वर्षपैक्षा अधिक काळ सत्तेवर राहिले आहे. केरळमध्ये ही १९८० मध्ये ई.के. नयनार ह्यांच्या नेतृत्वाखालील मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले होते. त्रिपुरामध्ये ही ह्या पक्षाचे नृपेन चक्रवर्ती दीर्घ काळ मुख्यमंत्री होते. आताही १९९२ साली दशरथ देववर्मा ह्यांच्या नेतृत्वाचे डाव्या आघाडीचे सरकार त्रिपुरामध्ये सत्तेवर आले आहे. स्वतः समर्थ असतानाही मार्क्सवादी नेहमी डावी आघाडी उभारतात, ह्याचा गेली १६ वर्ष सातत्याने प्रत्यय येत आहे.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने आपल्या धोरणात प्रारंभापासूनच साम्यवादाचा पुरस्कार केला आहे. तसेच राष्ट्रीयीकरणावरही भर दिला आहे. आर्थिक कार्यक्रमात स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था, ज्यूट, कापड, साखर, इत्यादी उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण, मूलभूत क्षेत्रांत सार्वजनिक उद्योगांदे, असंघटित कामगारांना संरक्षण, वाढत्या महागाईला आवर ह्यांवर त्यांचा भर आहे. ह्याशिवाय अल्पसंख्याकाचे प्रश्न, निवारा, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, इत्यादी बाबी पक्षाने जनतेपुढे मांडल्या आहेत.

मार्क्सवादी पक्ष हा आज प.बंगाल. केरळ, त्रिपुरा ह्या राज्यांत विशेष कार्यरत असला तरी त्याचे संपूर्ण देशात अनुयायी विखुरलेले आहेत. विशेषत: कम्युनिस्ट पक्षातील फुटीनंतर पुढील राजकारणात अ.भा. कम्युनिस्ट पक्षापेक्षा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष हा अधिक प्रभावी ठरला आहे. आज देशातील डाव्या पक्षांमध्ये माकप हाच सर्वांत मोठा पक्ष आहे. साम्यवादाचा प्रभाव ह्या पक्षावर असला तरी रशियातील नव्या परिवर्तनानंतर ज्योती बसू ह्यांनी व्यावहारिक पातळीवर योग्य ती भूमिका घेऊन नव्या गोष्टी स्वीकारल्या आहेत. प.बंगालमध्ये पंचायत राज्याचा प्रयोगही ज्योती बसू ह्यांनी यशस्वी करून दाखविला आहे. नंबुद्रिपाद ह्यांचे पोथीनिष्ठ नेतृत्व जाऊन पक्षामध्ये हरकिशनसिंग सुरजितसारख्या व्यवहारवाद्याला पक्षाचे सरचिटणीसपद मिळाले आले. पण पक्षावर खरा प्रभाव ज्योती बसूचाच आहे.

प्रादेशिक पक्ष

आपल्या राजकीय व्यवस्थेत बहुपक्ष पद्धती आहे. ती हव्यूहव्यूह प्रबंध पक्ष पद्धती म्हणून कशी रुजू पाहत आहे, हे

आपण राष्ट्रीय पक्षाच्या विवेचनात पाहिले आहे. आपल्या बहुपक्ष पद्धतीच्या व्यवस्थेत राजकीय पक्षांचे सर्वसाधारणणपे 'राष्ट्रीय' व 'प्रादेशिक' असे दोन स्वतंत्र विभाग करता येतील. आज प्रादेशिक पक्षांची संख्या एवढी प्रचंड झाली आहे की, त्याचा स्वतंत्रपणे विचार करावा लागेल. भारतीय समाजव्यवस्थेत प्रदेश, भाषा, धर्म व जाती ह्यांच्या विविधतेमुळे प्रादेशिक पक्षांच्या वाढीस पोषक वातावरण लाभले आहे. १९८० पर्यंतच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंत प्रादेशिक पक्षांना राजकारणात जेमतेम स्थान होते. मात्र १९८३ नंतर तेलगू देसम पक्षाच्या देवीप्यामान विजयानंतर प्रादेशिक पक्षांची संख्याही वाढली व त्यांचे राजकारणातील स्थान वाढत गेले. तसेच अण्णा दुराई यांच्या द्रमुक पक्षाने १९६०च्या दशकातच सत्ता काबीज केली होती. आजही तामिळनाडूमध्ये जयललितांच्या अण्णा द्रमुकचेच सरकार आहे. ह्या प्रादेशिक पक्षांनी राष्ट्रीय पातळीवर कांग्रेस नेतृत्वाला शह देण्याचा प्रयत्न सुरु ठेवला आहे. आज आपल्या राजकीय व्यवस्थेत द्रविड मुन्नेत्र कळघम, अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम, तेलगू देसम, अकाली दल, आसाम गण परिषद, नॅशनल कॉन्फरन्स, शेतकरी कामगार पक्ष, शिवसेना, महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्ष, गोरखा नॅशनल लिबरेशन फ्रंट, इत्यादी पक्ष राष्ट्रीय व प्रादेशिक स्तरावर प्रभाव टाकून आहेत. ह्याशिवाय झारखंड मुक्ती मोर्चा, नागा राष्ट्रीय परिषद, मणिपूर पीपल्स पार्टी, मिञ्चो राष्ट्रीय आघाडी, फॉरवर्ड ब्लॉक, क्रांतिकारी समाजवादी, समाजवादी जनता पक्ष, आदी विविध प्रादेशिक पक्षही प्रादेशिक स्तरावर कार्यरत आहेत. प्रादेशिक पक्षाच्या निर्मितीमागील सर्वसाधारणणे पुढील कारणे दिसून येतात.

(१) राज्यांमधील प्रादेशिक समस्या : राज्यावर होणारे अन्याय, इत्यादी

(२) प्रादेशिक अस्मिता

(३) धार्मिक व प्रादेशिक पुनरुज्जीवनवाद

(४) वैचारिक मतभिन्नता

(५) राज्यांवर 'वरून' लादलेले नेतृत्व

राज्यातील प्रादेशिक समस्यांकडे बन्याचदा राष्ट्रीय पक्षाचे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे ह्यातून काही प्रादेशिक पक्ष उदयाला आले. प्रादेशिक पक्षाच्या हाती सत्ता आल्यावर तो स्थानिक समस्या योग्य रितीने हाताळतो, असा आता मतदारांचा समज झालेला दिसतो. त्यामुळे लोकसभेच्या निवडणुकीत राष्ट्रीय पक्षाला भरघोस मतदान करणारे मतदार विधानसभेच्या निवडणुकीत मात्र राष्ट्रीय पक्षाचा पराभव करून प्रादेशिक पक्षाच्या हाती सत्ता देतात. उदाहरणार्थ, आंध्रमध्ये तेलगू देसम पक्षाचा उदय ह्या पद्धतीतून झाला आहे. प्रादेशिक अस्मितेतून आसाममधील आसाम गण परिषद, महाराष्ट्रातील शिवसेना ह्या पक्षांचा उदय झालेला आहे. धार्मिक व प्रादेशिक पुनरुज्जीवनवादातून पंजाबात अकाली दलाची स्थापना झाली व त्याने काही वर्षे राज्यही केले. फॉरवर्ड ब्लॉक, क्रांतिकारी समाजवादी, लाल निशाण हे पक्ष वैचारिक भूमिकेतून उदयाला आलेले छोटे पक्ष आहेत.

प्रादेशिक पक्षांच्या बाबतीत ते संकुचितवादाला, फुटीवर वृत्तीला व देशाच्या ऐक्याला धोका निर्माण करीत आहेत, असा आक्षेप घेतला जातो. परंतु हा आक्षेप सर्वच प्रादेशिक पक्षांना लागू पडत नाही. कारण सर्व प्रादेशिक पक्ष फुटीरवादाचे काम करतात असे नाही. प्रादेशिक पक्षाच्या वाढीस दुसरे एक राजकीय कारण म्हणजे कॅग्रेस पक्षाचे अंतर्गत राजकारण देता येईल. स्वातंत्र्यानंतर कॅग्रेस पक्षाला राष्ट्रीय व प्रादेशिक स्तरावर दीर्घ काळ सत्ता मिळाली. कॅग्रेस पक्षाच्या राष्ट्रीय नेतृत्वाने पूर्वीपासून प्रादेशिक स्तरावर सतत हस्तक्षेप करण्याचे धोरण ठेवले. त्यांनी वटवृक्षाच्या छायेखाली छोटी झुडपे वाढूच दिली नाहीत. श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांच्या काळात तर राज्य विधिमंडळ पक्षाला केवळ औपचारिक महत्व, राहिले. मुख्यमंत्री 'वरून' लादण्याची पद्धती त्यांनी स्वीकारली. अनेक राज्यांत कॅग्रेस पक्ष फुटून काही प्रादेशिक पक्ष उदयाला आले. 'वरून' मुख्यमंत्री लादण्याच्या प्रथेविरुद्ध मतदारांनीही कॅग्रेस पक्षाला सत्तेवरून दूर करून प्रादेशिक पक्षाला पाठिंबा दिल्याचे दिसते. शिवाय राज्यांना केंद्राकडून पुरेशी आर्थिक मदत मिळत नाही, ही प्रादेशिक पक्षांची तक्रार आहे. आपल्या राज्याला केंद्राकडून सापतनभावाची वागणूक मिळते, हे प्रादेशिक पक्षाचे सांगणे मतदारांना पटते. प्रादेशिक पक्ष सत्तेवर असलेल्या राज्यांत विकास कार्यक्रमांना केंद्राकडून फार कमी आर्थिक मदत मिळते. ह्यातून केंद्र व राज्य सरकारांत संघर्ष निर्माण होतो. विशेषत: सरकारिया आयोगापुढे साक्षी देताना अनेक राज्यांनी केंद्राच्या ह्या वृत्तीविरुद्ध कैफियत मांडली आहे. ह्यामुळे आपोआपच प्रादेशिक पक्षाच्या वाढीस खतपाणी मिळत गेले.

प्रादेशिक पक्षांचे मूल्यमापन

प्रादेशिक पक्ष हे प्रादेशिक समस्या, वैचारिक भूमिका, प्रादेशिक पुनरुज्जीवनवाद ह्यांतून उदयाला येऊन ते राजकारणावर प्रभाव टाकीत असले तरी काही प्रादेशिक पक्षांनी मात्र समस्या उच्चा केल्या आहेत.

तमीळ राष्ट्रवादातून द्रविड मुन्नेत्र कल्घम व अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कल्घम ह्या पक्षांचा उदय झाला. द्रविडी संस्कृती व तमिळी भाषा हे त्यांच्या राजकारणाचे दोन मुख्य आधार आहेत. ह्यातून स्वतंत्र द्रविडीस्थानाची मागणी पुढे आली. श्रीलंकेतील वांशिक समस्येवर तमिळनाडूला सहानुभूती आहे. तमीळ इलम (तमीळ राष्ट्र) श्रीलंकेत स्थापन झाले तर त्याचे परिणाम भारताच्या एकात्मतेवर सुरुद्धा होऊ शकतात. पंजाबमधील अकाली दल हा शिरोमणी गुरुद्वार प्रबंधक समितीच्या राजकीय वर्चस्वाखाली आहे. त्यांनी आनंदपूर माहिब ठरावात "सिख यह अलग कौम है" असे म्हटले आहे. खलिस्तान मागणीचे पुरस्कर्ते जनेलसिंग भिंद्रनवाले ह्यांनी दहशतवादाचा अवलंब करून शिरोमणी गुरुद्वार प्रबंधक समितीला खलिस्तान मागणीस पाठिंबा द्यायला लावले तेच्हा अकाली नेतृत्वानेही त्यांचीन री ओढली. काशमीरमध्ये डॉ. फारुख अब्दुल्ला ह्यांच्या नेतृत्वाखालील नेशनल कॉन्फरन्स ही मुस्लीम जातीयवादाचा

मुकाबला न करता दहशतवाद व फुटीरवृत्तीबद्दल मौन वाळगून आहे. महाराष्ट्रात शिवसेनेने हिंदुत्वाचा आक्रमक आविष्कार घेऊन वेळोवेळी पक्षीभक्त वातावरण निर्माण केले आहे. ह्यामुळे प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणाला फुटिरता, संकुचितवादाचा शिरकाव झाला आहे. गोरखालैंड, झारखंड, बोडोलैंड ह्या प्रादेशिक पक्षांनी तर दहशतवादाचा अवलंब केला होता.

राष्ट्रीय पक्ष हे प्रादेशिक प्रश्नांबाबत कणखर भूमिका घेण्यास असमर्थ ठरतात. बच्याच वेळा राष्ट्रीय पक्षातही प्रादेशिक प्रश्नावर प्रादेशिक नेतृत्वाबरोबर मतभेद झालेले दिसतात. उदाहरणार्थ, बेळगाव-कारवारच्या सीमा प्रश्नावर महाराष्ट्रातील व कर्नाटकातील कॅग्रेस पक्षामध्ये परस्परविरोधी भूमिका दिसून येतात. ह्यामुळे प्रादेशिक प्रश्न हे अधिक गतिमान पद्धतीने उफाळून येतात व त्यांचे राजकीय रूपांतर एखाद्या प्रादेशिक पक्षात होते. मध्यंतरी समाजवाद कॅग्रेसमधून बाहेर पडून देवराज असे ह्यांनी कर्नाटकात 'कांतिरंगा' हा प्रादेशिक पक्ष स्थापन केला होता. राष्ट्रीय प्रश्नांतकीच प्रादेशिक प्रश्नांची व स्थानिक प्रश्नांची दखल राष्ट्रीय पक्षांनी घेणे आवश्यक आहे. परंतु ते ह्याकडे दुर्लक्ष करीत आहेत, अशी स्थानिक व प्रादेशिक जनतेची भावना आहे. राष्ट्रीय पक्षांना प्रादेशिक पक्षांचे साहाय्यावे लागते. महाराष्ट्रातील भाजप व शिवसेनेची युती हे त्याचे ठळक उदाहरण आहे. तामिळनाडू इंदिरा कॅग्रेस व अण्णा द्रमुकची युती झाली आहे, ह्यावरून राष्ट्रीय पक्षांची अधोगती स्पष्ट होईल.

दबाव गट

आपल्या राजकीय प्रक्रियेत स्वातंत्र्यपूर्व काळात दबाव गटांची निर्मिती झाली. स्वातंत्र्यप्राप्ती हेच प्रमुख ध्येय असल्याने दबाव गट हे कॅग्रेसच्या प्रवाहात सामील झाले होते. स्वातंत्र्यानंतर दबाव गट कॅग्रेसच्या प्रवाहात राहिले. काही मोजकेच दबाव गट कॅग्रेस प्रवाहापासून दूर गेले. स्वातंत्र्यानंतर कॅग्रेसही सत्तेवर आली. त्यामुळे पक्षांतर्गत दबाव ठेवून आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्याचे धोरण दबाव गटांनी अवलंबिले.

आपल्या दबाव गटावर आधुनिकता व परंपरा ह्या दोहोंचाही प्रभाव जाणवतो. व्यवसाय, शेती, उद्योगधंदे ह्या क्षेत्रांबरोबरच धर्म, जात, श्रमिक ह्यांचेही दबाव गट कार्यरत आहेत. हे सर्व दबाव गट दैनंदिन राजकारणात उलाढाली करीत नाहीत. राजकीय पक्षांशी त्यांचे प्रत्यक्ष, तर कधी अप्रत्यक्ष संबंध दिसून येतात. हे दबाव गट घेराओ, संप, मोर्चे, सत्याग्रह, इत्यादी मार्गांचा अवलंब करताना दिसतात, तर कधी हिंसाचारी मार्गांचा अवलंब करतात. भारतीय व्यवस्थेत भाषा, जात, धर्म, वर्ण अशा अनेक घटकावरून विविधता आहे. दबाव गट हे ह्या स्तरांवर निश्चित झाले आहे. परंतु त्यांचे स्वरूप काही प्रमाणात संघटित व काही प्रमाणात असंघटित आहे.

संघटित दबाव गटात व्यापार, औद्योगिक, मजूर, शेतकरी तर असंघटित दबाव गटात विद्यार्थी, युवक, महिला ह्यांचा

समावेश आहे. व्यावसायिक दबाव गटात ‘इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स ॲण्ड इंडस्ट्रीज’ सारख्या संघटना वावरताना दिसतात. देशातील उद्योगपती व व्यापारी ह्यांचे हितसंबंध जपण्याचे काम हे दबाव गट करतात. व्यावसायिक दबाव गटांकडून राजकीय पक्षांना आर्थिक मदत मिळत असते. त्यामुळे त्यांच्या धोरणावर त्यांचा प्रभाव जाणवतो. कामगार संघटना ह्या कामगारांच्या हितसंबंधांची जपणूक करतात. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून कम्युनिस्टांची आयटक व कॉग्रेसची इंटक ह्या संघटना कामगार क्षेत्रात काम करीत आहेत. आज ह्या कामगार संघटना मोठ्या प्रमाणात दबाव गटांची भूमिका बजावीत आहेत. कामगार संघटना ह्या प्रत्यक्षरित्या राजकीय पक्षांशी संघटित असतात. त्यामुळे राजकीय पक्षात फूट पडली की, कामगार संघटनेतदेखील फूट पडते. कामगार क्षेत्रात संध्या ‘हिंद मजदूर किसान पंचायत’, ‘सिटू’, ‘भारतीय मजदूर संघ’, ‘कामगार आघाडी’ ह्या संघटना प्रभाव ठेवून आहेत. कामगार नेत्यांमध्ये जॉर्ज फर्नार्डिस, डॉ. दत्ता सामंत, दत्तोपंत ठेंगडी हे नेते प्रभावी ठरले आहेत. कामगार संघटनांचा मूलत: लढा हा कामगारांच्या वेतनवृद्धीसाठी असतो. त्यामुळे सर्व कामगार संघटना व त्यांचे दबावगट हे त्याच विषयाकडे अधिक केंद्रित होतात.

व्यावसायिक व कामगार संघटनांबरोबर शेतकरी संघटनांचा दबाव गटही मोठा आहे. हा दबाव गट स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून अस्तित्वात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सरदार पटेल, आचार्य नरेंद्र देव ह्यांनी शेतकरी संघटना बांधल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात चौधरी चरणसिंग, देवीलाल, महेद्रसिंग टिकैत, शरद जोशी ह्यांनी आपापल्या राज्यांत शेतकरी संघटना बांधून सरकारवर व राजकीय पक्षांवर दबाव टाकला. आपल्या राजकीय प्रक्रियेत जात-धर्माचा जो प्रभाव आहे, तो शेतकरी संघटनांवरही आहे. शेतमालाचे भाव, खेते व बी-बियाप्यांच्या किमती, इत्यादी प्रश्नांवर शेतकरी संघटना लढे उभारतात.

मूल्यमापन

दबाव गटाचे स्वरूप, त्यांची उद्दिष्टे, त्यांचे मार्ग ह्यांचा विचार करता दबाव गटात पुढील दोष दिसून येतात.

- (१) भारतीय राजकारण प्रक्रियेत दबाव गटांना अजून राजकीय परिपक्ता आली नाही.
- (२) दबाव गटांची निर्मिती ही व्यावसायिक होत असली तरी त्यांना सुस्पष्ट असे धोरण नाही.
- (३) दबाव गटांना आंदोलनासाठी असंसदीय मार्ग अधिक जवळचा वाटतो. त्याचा ते अतिरेक वापर करतात.
- (४) दबाव गट हे केवळ आर्थिक मागण्यांसाठी कार्यरत दिसतात.
- (५) दबाव गटांचे कालांतराने राजकीय पक्षात रूपांतर होताना दिसते. त्यामुळे सर्व दबाव गट हे राजकारणाशी सर्वाधिक निगडित असलेले दिसतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१०

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे नेतृत्व कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे ह्यांच्याकडे होते. ( )
  - (२) द्रविडी संस्कृती, तमिळी भाषा ह्या दोन मुळ्य आधारांवरच तेलगू देसम पक्ष राजकारण करतो. ( )
  - (३) प्रादेशिक अस्मिता, प्रादेशिक प्रश्नांवरील दुर्लक्ष ह्यांतूनच प्रादेशिक पक्ष उदयाला आले. ( )
  - (४) कर्नाटकात ‘क्रांतिरंगा’ ह्या पक्षाची स्थापना एस. बंगारप्पा ह्यांनी केली. ( )

(आ) योग्य जोड्या लावा.

(१)	कॉ. बी.टी. रणदिवे	(क)	शेतकरी संघटना
(२)	अच्युत मेनन	(ख)	भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष
(३)	डॉ. अब्दुल्ला	(ग)	मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष
(४)	जॉर्ज फर्नार्डिस	(घ)	नॅशनल कॉन्फरन्स
(५)	महेद्रसिंग टिकैत	(च)	कामगार चळवळ

राजकीय नेतृत्व

आपल्या राजकीय व्यवस्थेवर स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून काही नेत्यांचा प्रभाव होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात म.गांधींच्या कॉग्रेसचा राजकारणावर फार मोठा प्रभाव होता. ह्यांबरोबरच प.नेहरू, सरदार पटेल ह्यांच्या प्रभावाचे प्रतिबिंबही राजकारणावर पडले होते. स्वातंत्र्यलढ्यासाठी अनेक लोक एकत्र झाले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महात्मा गांधींना कॉग्रेस पक्ष विसर्जित करावयाचा होता. स्वातंत्र्यानंतर राजकीय पक्ष औपचारिकरित्या पक्षीय राजकारण करू लागले. कॉग्रेसला दीर्घ काळ सत्ता मिळाल्याने तिचा राजकारणावर प्रभाव राहणे स्वाभाविकच होते. कॉग्रेसमध्ये प्रथम प.नेहरू नंतर काही काळ लालबहादूर शास्त्री त्यानंतर इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, पी.व्ही. नरसिंह राव व आता सोनिया गांधी ह्यांचा प्रभाव आहे. प.नेहरू सलग सतरा वर्षे पंतप्रधान होते. लालबहादूर शास्त्री ह्यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधींना काम करण्याची संधी मिळाली. राजीव गांधींच्या निधनानंतर पी.व्ही. नरसिंह राव पंतप्रधान झाले. ह्याउलट विरोधी पक्षात जयप्रकाश नारायण ह्यांना आणीबाणीविरोधी आंदोलनाने राष्ट्रीय नेतृत्व लाभले. विरोधी

पक्षांना १९७७ व १९८९ मध्ये दोनदा केंद्रात सत्ता गाजविण्याची संधी मिळाली. मोरारजी देसाई, चरणसिंग, चंद्रशेखर व विश्वनाथप्रताप सिंग हे काँग्रेसेतर सरकारांचे पंतप्रधान होते. राष्ट्रीय पातळीवर विरोधी पक्षांपैकी जयप्रकाश नारायण, आर्चार्य कृपलानी, डॉ. रामनोहर लोहिया, डॉ. श्यामप्रसाद मुखर्जी, श्रीपाद अमृत डांगे, चौधरी चरणसिंग, मधू लिमये, मधू दंडवते, चंद्रशेखर, बी.पी. सिंग, अटलबिहारी वाजपेयी, लालकृष्ण अडवाणी, इत्यादी नेत्यांचा प्रभाव पडला. राजकीय व्यवस्थेतील नेत्यांच्या मूल्यमापनासाठी दोन विभाग करू ते असे:

(क) काँग्रेस नेते

(ख) काँग्रेसेतर नेते

काँग्रेस नेते

पंडित नेहरू

स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेते, भारताचे पहिले पंतप्रधान, आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा पहिला भारतीय राजकारणी असा नेहरूंच्या कारकीर्दीचा उल्लेख केला जातो. लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, विज्ञानिष्ठा व आधुनिकता ही मूळे रुजवण्याचे श्रेय त्यांच्याकडे जाते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वास अफाट लोकप्रियता लाभली. १९४७ ते १९६४ हा प्रदीर्घ कालखंडात त्यांना नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली. राष्ट्रीय राजकारणाबरोबरच अलिम्बवादाच्या चलवळीतून आंतरराष्ट्रीय राजकारणावरही त्यांची छाप होती. सरदार पटेल ह्यांच्या निधनानंतर पंडितजींना पक्षात राजकीय प्रतिस्पर्धी कोणी राहिलाच नाही. गोविंद वल्लभ पंत, मौलाना आझाद ह्यांचा नेहरूंवर थोडा वचक होता. काँग्रेसेतर पक्षात जयप्रकाश नारायण, डॉ. लोहिया, डॉ. आंबेडकर, कॉ. डांगे, डॉ. श्यामप्रसाद मुखर्जीसारखे मुरब्बी नेते होते. तरीही नेहरूंचा राजकीय प्रभाव कमी झाला नाही. राजकीय स्तरावर विरोधी पक्षांपैकी कोणीही नेता त्यांना आव्हान देऊ शकला नाही. पक्षात तर त्यांच्याविरोधी विचार करण्याचे धाडस कोणी करूच शकला नाही. ज्यांनी आघाड्या करून प्रयत्न केले; त्यांचे प्रयत्न अयशस्वी झाले. आपण हिमालयाएवढ्या चुका करतो असे नेहरूंनी प्रांजल्यांने अनेक वेळा कबूल केले. पण नेहरू कधी चुकत नाहीत असेच त्यांच्या अनुयायांनी ठासून सांगितले. पं.नेहरूंच्या नेतृत्वाचे विशेष हे की, ते लोकशाहीवादी होते. पक्षातील लोकशाही त्यांनी टिकविली. त्यांच्या काळात पक्षांतर्गत निवडणुका होत. पक्षाच्या कार्यकारिणीत एखाद्या मुद्यावर मतभेद झाले तर ते ऐकून घेतले जात. पक्षातील लोकशाहीप्रमाणे मंत्रिमंडळातील त्यांनी लोकशाही प्रक्रिया टिकविली होती. मतैक्य पद्धतीने काँग्रेसमधील आपले नेतृत्व बळकट करण्यावर त्यांनी भर दिला. विशेषत: आर्थिक नियोजनात त्यांनी मंत्रिमंडळ, कार्यकारिणी, पक्ष, संसद अशा विविध स्तरांवर सुसंगती राखली होती. प्रत्येक धोरण

ठरविण्यापूर्वी ते पक्षाचा सल्ला घेत असत. जनतेच्या भावनेची कदर त्यांनी केली. १९५७ साली संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर काँग्रेस पक्षाचा विधानसभेच्या निवडणुकीत पश्चिम महाराष्ट्रात पराभव झाला. महागुजरातच्या चलवळीने गुजरातमध्ये जोर धरला होता. पं.नेहरूंनी जनतेची भावना समजून घेऊन आपल्या भूमिकेत बदल केला व महाराष्ट्राचा मार्ग हळूळू मोकळा केला. १९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण करून बराच मोठा प्रदेश काबीज केला. ह्याला पं.नेहरूंचे परराष्ट्रीय धोरण कारणीभूत होते. त्या वेळी त्यांच्यावर प्रचंड टीका झाली. ही टीका त्यांनी स्वीकारली; परंतु तरीही लोकशाहीवादी राष्ट्रनेता म्हणून त्यांचे नेतृत्व हे शेवटपर्यंत कायम राहिले. जनक्षोभासुळे आपले परमस्नेही संरक्षणमंत्री कृष्ण मेनन ह्यांनासुद्धा मंत्रिमंडळातून काढून टाकण्याचे भानही त्यांनी दाखविले होते.

श्रीमती इंदिरा गांधी

पं.नेहरूंच्या निधनानंतर भारतीय राजकारणावर इंदिरा गांधींचा प्रभाव राहिला. मध्यंतरात लालबहादूर शास्त्री अल्प काळ लखलखणाच्या विजेसारखे चमकून गेले होते. इंदिरा गांधी ह्या १९६६ ते १९७७ व १९८० ते १९८४ ह्या काळात पंतप्रधान होत्या. पं. नेहरूंच्या राजकीय कारकीर्दीइतकीच जवळपास राज्य करण्याची संधी त्यांना मिळाली. पंतप्रधानपद मिळविण्याअगोदर त्या एकदा काँग्रेसच्या अध्यक्षा व लालबहादूर शास्त्री ह्यांच्या मंत्रिमंडळात कॅबिनेट मंत्री होत्या. शास्त्रींच्या मृत्यूनंतर इंदिरा गांधी ह्या काँग्रेसमधील कामराज प्रभूती वयोवृद्ध नेत्यांच्या पाठिंबायावर पंतप्रधान झाल्या. इंदिरा गांधींना सर्तेवर ठेवून सर्तेची सूत्रे ताब्यात ठेवू पाहण्याच्या मोरारजी, स.का. पाटील, निजलिंगप्पा, अतुल्य घोष, इत्यादी ‘सिंडिकेट’ गटाच्या राजकारणाला त्यांनी शह दिला. १९६९ साली इंदिरा गांधींनी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण व संस्थानिकांचे तनखे रद्द करण्याचे निर्णय घेतले. पक्षाच्या बंगलोर अधिवेशनापुढे त्यांनी ह्या संबंधांतील आपले विचार मांडले होते. ह्या निर्णयाला ‘सिंडिकेट’ नेत्यांचा विरोध होता. ह्या अधिवेशनातच काँग्रेस पक्षातील मतभेद उघड झाले. यशवंतराव चव्हाण प्रथम सिंडिकेटकडे होते, ते नंतर इंदिरा गांधींकडे वळाले. राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीत नीलम संजीव रेडी काँग्रेस पक्षाचे अधिकृत उमेदवार होते. त्यांचा अपक्ष उमेदवार वराहगिरी व्यंकटगिरी ह्यांनी पराभव केला. त्यासाठी सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून मतदान करण्याची टूम इंदिरा गांधी समर्थकांनी सुरु केली. ह्यातून काँग्रेस पक्षात फूट पडली. सिंडिकेट नेत्यांनी आपला पक्ष हाच खरा काँग्रेस असल्याचा दावा केला. इंडिकेट गटाने इंदिरा गांधींचे नेतृत्व मान्य करून आपलीच खरी काँग्रेस असल्याचा दावा केला. बँक राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे तनखे बंदी ह्या कार्यक्रमांमुळे इंदिरा गांधींची डावी, पुरोगामी व

समाजवादी नेतृत्व अशी प्रतिमा तयार झाली. ह्या उलट ह्या कार्यक्रमाला विरोध करणाऱ्या सिंडिकेट नेत्यांची प्रतिगामी प्रतिमा तयार होऊन ते समाजवादाच्या मार्गातील अडथळे आहेत, असे चित्र निर्माण झाले. १९७१ साली इंदिरा गांधींनी 'गरिबी हटाओ' चा नारा देऊन प्रचंड बहुमताने लोकसभेच्या निवडणुका जिंकल्या. पूर्व पाकिस्तानात भारतीय लष्कर उत्तरवून बांगला देशाच्या निर्मितीत महत्वाचा वाटा उचलून पश्चिम पाकिस्तानाचा दणदणीत पराभव केला. पाकचे दोन तुकडे झाले. ह्या युद्धातील विजयामुळे इंदिरा गांधींची लोकप्रियता गगनाला खिडली. १९७२ साली राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्षाला प्रचंड यश मिळाले. संघटना काँग्रेस व इतर पक्षांचा दारुण पराभव झाला. ह्या निवडणुकीनंतर इंदिरा गांधी ह्याच एकमेव नेत्या बनल्या. बांगला देशाच्या युद्धखर्चामुळे झालेली प्रचंड भाववाढ, अरब-इस्लामिल युद्धानंतर अरब राष्ट्रांनी क्रूडतेलाच्या दहा पट किमती वाढविणे, इत्यादी गोष्टीमुळे महागाई व बेकारी प्रचंड वाढली. गरिबी हटण्याएवजी गरीब देशोधडीला लागण्यास मुरुवात झाली. मात्र १९७३ पासून त्यांच्या लोकप्रियतेला ओहोटी लागली. चैतन्याचे दिवस संपूर्ण आंदोलने, मोर्चे ह्यांचे पर्व मुरु झाले. गुजरात व बिहारमध्ये भ्रष्टाचाराविरुद्ध विद्यार्थ्यांनी आंदोलने छेडली. विद्यार्थ्यांचे नेतृत्व लोकनायक जयप्रकाश नारायण ह्यांनी स्वीकारताच आंदोलनाने देशव्यापी स्वरूप धारण केले. १२ जून १९७५ रोजी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने इंदिराजींची रायबरेली मतदारसंघातील लोकसभेची निवड रद्द ठरविली. ह्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाला आव्हान मिळाले. त्यांनी पंतप्रधानपदाचा राजीनामा द्यावा ह्यासाठी सर्व विरोधी पक्षांनी एकत्रित आंदोलन मुरु केले. त्यांनी २५ जून १९७५ रोजी संपूर्ण देशात अंतर्गत आणीबाणी लादून जयप्रकाश नारायण, आचार्य कृपलानी, मोरारजी देसाई, अटलबिहारी वाजपेयी एवढेच नव्हे तर आपल्या पक्षातील चंद्रशेखर, रामधन व मोहन धारिया, इत्यादी नेत्यांना अटक केली. ही आणीबाणी १९ महिने होती. आणीबाणी शिथिल करून त्यांनी १९७७ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका घेतल्या व त्यात त्यांचा वैयक्तिक आणि काँग्रेस पक्षाचाही पराभव झाला. आणीबाणीनंतर सत्तेवर आलेल्या जनता पक्षाचा प्रयोग जेमतेम २९ महिनेच चालला. १९८० मध्ये मध्यावधी निवडणुकीत पुन्हा इंदिरा गांधींना सत्तेवर येण्याची संधी मिळाली. १९८० नंतर मृत्यूपर्यंत म्हणजे ३१ ऑक्टोबर १९८४ पर्यंत त्या पंतप्रधानपदावर राहिल्या. त्यांच्या तुल्यबळ असलेले यशवंतराव चव्हाण, जग जीवनराम ह्या पक्षनेत्यांचा प्रभाव क्षीण झाला होता. त्यामुळे त्यांचे निर्विवाद नेतृत्व ह्या काळात राहिले. १९८० नंतर इंदिरा गांधींना पंजाब व आसाम प्रश्नांना सामोरे जावे लागले. त्यांच्या काळात पंजाब प्रश्न अधिकच गंभीर बनला. अकाली दलाच्या राजकारणाला शह देण्यासाठी मुरुवातीला त्यांनी भिंडनवालेंची मदत घेतली

होती. पण हे राजकारण त्यांच्या अंगलट आले. इंदिरा गांधींची संपूर्ण राजवट ही अशा अनेक घटनांचा इतिहास आहे.

वैयक्तिक पातळीवर धाडसी कठोर निर्णय घेऊन तो अमलात आणणे, ह्यासारख्या गुणांच्या आधारे त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीवर मात केली. तीव्र इच्छाशक्ती, अभंग निर्धार, दुर्दम्य आशावाद हे त्यांचे विशेष गुण होते.

काँग्रेसमध्ये त्यांच्या काळात दोनदा फूट पडली. १९६९ मध्ये सिंडिकेट नेत्यांचे त्यांना राजकीय आव्हान होते. १९७७ नंतर ब्रह्मानंदरेडी, यशवंतराव चव्हाण ह्यांनीही त्यांना राजकीय आव्हान दिले होते. परंतु ह्या सर्वांवर त्यांनी मात केली. ज्यांना 'लोकनेत्या' (mass leader) म्हणता येईल, असे नेतृत्व पंडित नेहरूनंतर फक्त इंदिरा गांधींनीच दिले. त्या पराभूत झालेल्या असतानाही भरदुपारी बारा वाजता असलेल्या त्यांच्या सभेला लाखोंनी लोक जमत असत आणि त्या सभेला येण्याला ५-५ तास उशीर झाला तरीही लोक सभास्थानी बसून राहत. त्यांना करिशमा असलेल्या नेत्याच म्हटले जाई.

इंदिरा गांधींच्या झंझावाती राजकारणात काँग्रेस पक्षाचे, संसदीय तत्वांचे व लोकशाही मूल्य व संकेताचा मात्र संकोच झाला. त्यामुळे पक्षांतर्गत लोकशाही संपुष्टात आली. पक्ष व्यक्तिवादी बनला. त्यामुळे पक्षात व्यक्तिपूजेचे स्तोम माजले. 'होयबा' व 'स्तुतिपाठक' चे युग मुरु झाले. अखिल भारतीय काँग्रेस पक्षाचे त्यांनी 'अखिल भारतीय इंदिरा काँग्रेस' असे नामांतर करून पक्षातील व्यक्तिवाद वाढविला. पक्षात निवडणुका न घेता नियुक्तीची प्रथा मुरु झाली. पुढे पक्षात १९७२ ते १२ ह्या वीस वर्षांच्या काळात निवडणुका झाल्या नाहीत. आणीबाणीच्या काळात 'इंदिरा इंज इंडिया' असे समीकरण बनवून त्यांच्या समर्थकांनी संपूर्ण देश एककेंद्री बनविण्याचा प्रयत्न केला. पक्षाबरोबर संसदीय प्रथा व संकेत ह्यांना दूर लोटण्यात आले. भारताची राज्यघटना नव्याने तयार करून ती अध्यक्षीय पद्धतीची असावी अशी सूचना त्यांच्या समर्थकांकडून करण्यात आली. पक्षाच्या व शासनाच्या मध्यवर्ती यंत्रणेत अधिकार नसलेल्या व्यक्तींचा हस्तक्षेप मुरु झाला. ४२व्या घटना दुर्स्तीने त्यांनी मोठे परिवर्तन घडवून आणले. आणीबाणीच्या काळात वृत्तपत्रांवर प्रसिद्धीपूर्व नियंत्रण लादून त्यांची गळचेपी केली. न्यायालयाकडे दाद मागण्याच्या हक्कावर बंधने आल्यामुळे लोकशाहीतील 'कायद्याचे राज्य' ह्या संकल्पनेचा संकोच झाला. इंदिरा गांधी ह्यांची कारकीर्द ही दीर्घकालीन कारकीद

होती. ह्या काळात लोकशाहीचे चांगल्या पद्धतीने संवर्धन करण्यासाठी नव्या प्रथा व संकेत तयार करण्याची चांगली संधी होती. परंतु ह्याच काळात झपाटव्याने संसदीय प्रथा व संकेत पायदळी तुडवले गेले. आदेशीत स्वरूपाची विकृत लोकशाही कल्पना रुजली.

इंदिरा गांधींच्या काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारण व लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याचे प्रयत्न झाले. भारताने पहिला अणुस्फोट यशस्वीरित्या केला. आर्यभट हा उपग्रह अंतराळात सोडला. अग्निबाण, क्षेपणास्त्रे निर्माण करण्याचे यशस्वी प्रयत्न झाले. ह्यात त्यांनी असामान्य कौशल्य दाखविले म्हणून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात त्यांची प्रतिमा उंचावत गेली. परंतु केवळ तत्कालीन फायद्यांकडे त्यांनी लक्ष दिल्याने गंभीर प्रश्न दीर्घ काळात निर्माण झाले.

राजीव गांधी

इंदिरा गांधी ह्यांच्या हत्येनंतर १९८४ मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. डिसेंबर १९८४ मध्ये झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत राजीव गांधी ह्यांच्या नेतृत्वाखाली इंदिरा काँग्रेस पक्षाला प्रचंड बहुमत मिळाले. ह्या पक्षाला लोकसभेतील एकूण जागांपैकी ३/४ जागा मिळाल्या. एवढे प्रचंड मताधिक्य कोणालाही मिळाले नव्हते. संजय गांधी ह्यांच्या निधनानंतर त्यांनी राजकारणात रितसर प्रवेश करून नेतृत्वाचे धडे घेतले होते. इंदिरा गांधींनी आपला राजकीय वारस म्हणून त्यांच्या नेतृत्वास वाव दिला. ते राजकारणात आले तेव्हा त्यांची प्रतिमा स्वच्छ होती. तसेच इंदिरा गांधींच्या हत्येमुळे देशभर निर्माण झालेल्या सहानुभूतीच्या लाटेचा त्यांना खूप फायदा मिळाला.

राजीव गांधी ह्यांनी सर्वेव येताच २१वे शतक, आधुनिकीकरण, नवे शैक्षणिक धोरण, संगणकीकरण, पंचायत राज्य, पक्षांतरबंदी कायदा, गंगा शुद्धीकरण, जवाहर रोजगार योजना, इत्यादी कार्यक्रम हाती घेतले. विशेषत: तंत्रविज्ञान क्षेत्रात त्यांनी आमूलाग्र बदल घडवून आणला. संदेश दलणवलण व्यवस्थेत इलेक्ट्रॉनिक्सचा विकास घडविला. देशात महासंगणक (सुपर कॉम्प्युटर) आणला. अग्रिसारखे मध्यम पल्ल्याचे क्षेपणास्त्र विकसित झाले. देश थोड्याच कालावधीत २१व्या शतकात पदार्पण करणार असल्याने ज्या ठिकाणी आधुनिकीकरण करता येईल तेथे त्यांनी केले. भारताच्या संगणकीकरणाच्या विकासातही त्यांनी मोलाची भर घातली. सर्वेच्या विकेंद्रीकरणासाठी त्यांनी नवे पंचायत राज विधेयक आणले. राजीव गांधींच्या ह्या नव्या कार्यक्रमाने संपूर्ण देशात त्यांची प्रतिमा उंचावली. 'अपना उत्सव' सारख्या सांस्कृतिक महोत्सवांनी चैतन्यात वाढ झाली. पक्षांतराला आळा घालण्यासाठी राजीव गांधींनी पक्षांतराला प्रतिबंध करणारे विधेयक मांडून त्याचा कायदा केला. त्यामुळे त्यांची लोकशाहीवादी व कर्तव्यगार पंतप्रधान अशी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा तयार झाली. ह्या सुधारणामुळे पहिल्या दोन वर्षांत सर्वेत 'राजीवमय' वातावरण निर्माण झाले होते. ह्या

वातावरणाला १९८८ नंतर जोरदार ग्रहण लागले आणि राजीव गांधींची लोकप्रियता हव्हूहव्हू ओसरू लागली. बोफोर्स तोफा खरेदी प्रकरणी दलाली घेतल्याच्या आरोपावरून देशभर विरोधी पक्षांनी व वृत्तप्रांनी टीका केली. खुद राजीव गांधींच्या मंत्रिमंडळात ह्यावर १९८७ पासून मतभेद सुरू झाले. विश्वनाथप्रताप सिंग ह्यांनी बोफोर्स तोफाप्रकरणी संरक्षणमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. त्या पाठोपाठ अरुण नेहरू, आरिफ मोहम्मद खान ह्यांनीही राजीनामे दिले. त्यानंतर त्यांची पक्षातून हकालपट्टी करण्यात आली. विश्वनाथप्रताप सिंग ह्यांनी राजीव गांधींवर भ्रष्टाचाराचे आरोप केले. ह्या वातावरणाने देशातील सर्व विरोधी पक्षांना नवा विषय मिळाला. बोफोर्स तोफा खरेदी प्रकरणी संयुक्त संसदीय समिती नेमून चौकशी सुरू झाली. ह्या समितीने लाच दिली गेली नसल्याचे सांगितले. संसदेतील सर्व विरोधी पक्षांच्या सदस्यांनी राजीनामे देऊन सरकारवर दबाव आणला. शेवटी १९८९च्या निवडणुकीत सर्व विरोधी पक्षांनी एकत्र येऊन बोफोर्स तोफा खरेदी प्रकरणातील लाचलुचपतीचा विषय घेऊन निवडणुका लढविल्या. मध्येच अयोध्येच्या राममंदिराचा प्रश्न उपस्थित झाला होताच. ह्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्ष पराभूत झाला.

राजीव गांधींच्या काळातही जवळपास इंदिरा गांधींच्या पद्धतीने काँग्रेस पक्ष चालला. उलट तो अधिक एककेंद्री व व्यक्तिप्रधान बनला. राजीव गांधींभोवती सतत झून स्कूलवाले व स्तुतिपाठकांचा राबता राहिला. त्यामुळे पक्षात निर्भाड मतप्रदर्शन जवळजवळ संपुष्ट आले. 'वरून' मुख्यमंत्री लादण्याची पद्धत त्यांच्या काळातही चालू राहिली. त्यामुळे विधिमंडळ पक्षांच्या बैठकांना औपचारिक महत्व राहिले. राजीव गांधी इंदिरा गांधींप्रमाणे पक्ष व सरकार चालवायला गेले. इंदिरा गांधींच्या अंगचे गुण व विविध कौशल्ये ह्यांमुळे त्या प्रतिकूल परिस्थितीतही मात करू शकल्या. नेमके हे गुण राजीव गांधी ह्यांच्याकडे नव्हते. त्यामुळे पक्षाला अभूतपूर्व मतदान मिळूनही त्यांचे नेतृत्व कसोटी लागताच पराभूत झाले.

राजीव गांधी सतत २१वे शतक व आधुनिकीकरणावर भर देत. परंतु उक्ती व कृतीत त्यांना सुसंगती ठेवता आली नाही. शहाबानो प्रकरणी सर्वोच्च न्यायालयाने मुस्लीम महिलेला पोटगी देण्याचा अधिकार बहाल करताच देशभर मुस्लीम जमातवाद्यांनी कांगावा केला. मुस्लिमांची एकगडा मते मिळविण्यासाठी जात्यंद मुला-मौलवींना खूश करण्यासाठी राजीव गांधींनी चुचकारले. मुस्लीम शरियत कायद्यात दुरुस्ती करून त्यांनी तलाकपीडित मुस्लीम महिलांना पोटगीचा हक्क नाकारला. राजीव गांधींनी ही राजकीय तडजोड करताच हिंदू जमातवाद्यांना अधिक चेव आला. पुढे त्यांना चुचकारण्यासाठी अयोध्येतील बंद असलेले बाबरी मशीदीतील राममंदिर खुले करून त्यांनी शिलान्यास समारंभ करण्यास परवानगी दिली. ह्यामुळे हिंदू जमातवाद्यांना धर्माचे राजकारण करण्याची संधी चालून आली. राजीव गांधींची राजकीय तडजोड मंदिर-मशीद

प्रश्न उग्र बनण्यास कारणीभूत ठरली. राजीव गांधींच्या काळात बोफोर्स तोफांबरोबरच एच.डी.डब्ल्यू. ह्या जर्मन पाणबुऱ्या खेरेदी प्रकरणीही भ्रष्टाचाराचे आरोप झाले. ह्यामुळे राजीव गांधींची स्वतःची ‘मि. क्लीन’ ही प्रतिमा मलीन झाली. राजीव गांधींच्या काळात, पंजाब, आसाम प्रश्नावर करारही झाले. पंजाब प्रश्नावर अकाली दलाचे संत लोंगोवाल ह्यांच्याशी करार झाला. आसामप्रश्नी आसाम गण परिषदेचे प्रफुल्लकुमार मोहंती ह्यांच्याशी करार झाला. ह्या दोन्ही करारानंतर पंजाब व आसाममध्ये निवडणुका होऊन तेथे अनुक्रमे अकाली दल व आसाम गण परिषदेचे सरकार सत्तेवर आले. परंतु ह्या दोन राज्यांत लोकशाही प्रक्रिया सुरु होण्यास अपयश आले. पंजाबातील अतिरेक्यांनी पाकिस्तानच्या मदतीने हिंसाचाराचे थैमान चालू ठेवले, तर आसाममध्ये बोडो प्रश्न चिघळला. बोडो बंडखोरांनी हिंसाचार करून आसाममधील लोकनियुक्त सरकाराला कोंडीत पकडले. ह्याचे परिणाम म्हणजे ह्या दोन राज्यकर्त्त्या पक्षांत फूट पडली. ह्या दोन्ही प्रश्नांत राजीव गांधींना अपयश आले. ह्या व्यतिरिक्त राजीव गांधींची दुसरी कर्तव्यगारी म्हणजे त्यांनी ‘उत्सवां’चे सार्वत्रिकीकरण घडवून आणले. ‘भारतीय उत्सव’, ‘अपना उत्सव’ असे उपक्रम योजून एकात्मता साधण्याचा प्रयत्न केला. ‘कॉग्रेस शताब्दी’, ‘प्रतिकात्मक दांडी यात्रा’, ‘राष्ट्रीय एकतेसाठी धावणे’ असे उत्सवी कार्यक्रम आखून राष्ट्रीय एकात्मता आणण्याचा प्रयत्न केला. अर्थातच त्याला फारसे यश आले नाही. परंतु त्या संदर्भात त्यांच्यावर टीकाही झाली.

कॉग्रेसेतर नेते जयप्रकाश नारायण

कॉग्रेसेतर नेत्यांत प्रमुख नेते म्हणून लोकनायक जयप्रकाश नारायण ह्यांचा अग्रक्रमाने नामोलेख केला जातो. कॉग्रेस समाजवादी पक्षाचे संस्थापक, १९४२च्या लढ्यातील भूमिगतांचे क्रांतिकारक नेते, स्वातंत्र्यानंतर भूदान आंदोलन करणे. आणीबाणी व भ्रष्टाचारविरोधी लढ्याचे नेते व पहिले कॉग्रेसेतर सरकार स्थापन करण्यात पुढाकार घेणारे निःस्वार्थ व्यक्तिमत्त्व म्हणून जयप्रकाश ओळखले जातात. १९३२ साली त्यांनी डॉ. राममनोहर लोहिया, अन्युतराव पटवर्धन, आचार्य नरेंद्र देव ह्या सहकाऱ्यांसमवेत नाशिक तुरुंगात पक्षांतर्गत कॉग्रेस समाजवादी पक्ष स्थापन केला. कॉग्रेसच्या प्रवाहात राहून समाजवादी विचारांचा प्रवास हे उद्दिष्ट बाळगून त्यांनी कामगार व शेतमजुरांना संघटित करण्यास प्रारंभ केला. १९४८ मध्ये जयप्रकाश नारायण ह्यांनी कॉग्रेसमधून बाहेर पद्धून आपल्या सहकाऱ्यांसमवेत त्यास पर्याय म्हणून समाजवादी पक्ष उभारण्याचा प्रयत्न केला. आचार्य कृपलानींचा प्रजा परिषद त्यामध्ये विलीन होऊन पक्षाचे रूपांतर प्रजा समाजवादी पक्षात झाले. १९५२च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत समाजवादी

पक्षाचा पराभव झाला. जयप्रकाशांनी ह्या निवडणुकीनंतर भूदान आंदोलनात सहभाग घेऊन राजकारण संन्यास घेतला. पुढे समाजवादी पक्षात फूट पडून संयुक्त समाजवादी व प्रजा समाजवादी पक्ष तयार झाले. संयुक्त समाजवादी पक्षाची धुरा डॉ. राममनोहर लोहिया सांभाळत होते; तर प्रजा समाजवादांचे नेतृत्व एस.एम. जोशी, ना.ग. गोरे करीत होते. भूदान आंदोलनात जयप्रकाश सहभागी असले तरी ते बिगर कॉग्रेसवाद वाढविण्यासाठी कॉग्रेसेतर पक्षांना सल्ला देत होतेच. काही महत्वाच्या राजकीय घडामोडींवर भाष्य करून जनतेसमोर भूमिका मांडत होते. अर्थातच त्याचा अनेक नेत्यांनी उपहास केला. सर्वोदयी समाजवादी म्हणून त्यांची उपेक्षाच केली गेली. पण १९५३ ते ७३ ह्या कालखंडात भूदान व सर्वोदय हेच त्यांचे कार्यक्षेत्र राहिले. १९७३च्या निवडणुकीनंतर इंदिरा गांधी ह्या लोकप्रियतेच्या लाटेवर आरूढ झाल्या होत्या. १९७३-७४ नंतर देशात सत्तेद्वारे होणाऱ्या भ्रष्टाचाराविरुद्ध प्रचंड असंतोष होता. त्यावरून आंदोलन छेडण्याबाबत विनोबा भावे व जयप्रकाश नारायण ह्यांच्यात मतभेद झाले. भ्रष्टाचाराविरुद्ध बिहार व गुजरातमधील विद्यार्थ्यांनी आंदोलन उभे केले. ह्या आंदोलनाचे नेतृत्व त्यांनी स्वीकारले. हे आंदोलन हव्हूहव्हू देशव्यापी बनले. आंदोलनाला हिंसक वळण लागू नये म्हणून जयप्रकाशांनी समग्र क्रांतीची घोषणा करून विद्यार्थ्यांना शपथा दिल्या, कार्यक्रम दिला. १९७५ साली देशात आणीबाणी पुकारून हे आंदोलन चिरडण्याचा प्रयत्न झाला. जयप्रकाश व विरोधी नेत्यांना अटक झाली. जयप्रकाश जनतेच्या लढ्याचे केवळ नेतेच नाही तर प्रेरणास्थान व नैतिक शक्तीचे प्रतीक ठरले. १९७७ साली कॉग्रेस पक्षाचा दारूण पराभव करून जनता पक्ष सत्तेवर आला. परंतु पाच पक्षांच्या रूपाने उभा राहिलेल्या जनता पक्षात वाद-विवाद, भांडणे झाली व हा प्रयत्न अयशस्वी झाला. त्यामुळे जयप्रकाशांचे समग्र क्रांतीचे स्वप्न अपुरे राहिले. स्वार्थी राजकारणांनी जयप्रकाशजर्जींच्या स्वप्नाचे उपवन उद्धवस्त केले. भारतीय राजकारणात पक्षीय राजकारण, हेवेदावे ह्या पलीकडे जाऊन विधायक दृष्टीने निःस्वार्थ राजकारण करणारी महात्मा गांधी, विनोबा भावे ह्यांची त्यागी परंपरा आहे. जयप्रकाश नारायण हे ह्याच परंपरेतील अखेरचा दुवा मानावे लागतील.

जयप्रकाशांचे नेतृत्व व त्यांचे राजकारण हे नैतिक मूल्यांना जपू पाहणारे व सत्तेपासून दूर जाणारे ठरले. त्यांनी राजकारणात चारित्र्याला दिलेले महत्व सत्तालोर्धींना पटले नाही. ह्यामुळे महात्मा गांधी ह्यांच्या मृत्यूनंतर जयप्रकाश हेच केवळ भारतीय जनतेचे पक्षातीत नेते बनू शकले. आंदोलनाच्या रूपाने सर्व जनतेत नवी जागृती आणू शकले. वैयक्तिक आयुष्यात ते स्वतः कधी सत्तेच्या राजकारणात पडलेच नाहीत. त्यांच्या ह्या गुणांमुळे त्यांना अफाट लोकप्रियता लाभली.

तरुण वयात जयप्रकाश मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाने भारलेले होते. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी गांधीवादी तत्त्वज्ञान स्वीकारून राजकारणातून जवळजवळ निवृत्तीच घेतली. सर्वोदय व भूदान यज्ञ आदोलनात आचार्य विनोबा भावे ह्यांच्याबोबर कार्य कीरत असताना त्यांनी भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व स्वीकाराले व आणीबाणीविरुद्ध संघर्ष केला. ह्या भूमिकांमध्ये त्यांना राजकीय आचारात सातत्य राखता आले नाही. १९७१च्या बांगला देशच्या युद्धातही त्यांनी आंतरराष्ट्रीय दौरे केले होते. जयप्रकाशजींकडून संघटनात्मक बाबींकडे दुर्लक्ष झाले. ह्यामुळे समाजवादी पक्षाची बांधणी झाली नाही. ऐनवेळी त्यांनी राजकारण सोडल्याने पक्षकार्यकर्त्यांना नेताच राहिला नाही. त्याचा परिणाम पक्षकार्यकर्ते विखुरण्यात झाला. त्यांच्या ह्या कृतीमुळे समाजवादी चलवळीचे मोठे नुकसान झाले. सत्तेपासून दूर राहून त्यांनी राजकारणावर पकड ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यापेक्षा त्यांनी नेतृत्व स्वीकारून राजकारणावर नियंत्रण ठेवले असते तर ते अधिक व्यवहार्य ठरले असते. त्यामुळे त्यांचे समग्र क्रांतीचे स्वप्न अपुरे राहिले.

प्रादेशिक स्तरावरील नेते

राष्ट्रीय पातळीवरच्या नेतृत्वाला पूरक नेतृत्व म्हणजे प्रादेशिक किंवा राज्य स्तरावरचे नेतृत्व होय. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या राजकीय प्रक्रियेत प्रादेशिक स्तरावरही अनेक नेत्यांचा उल्लेख करता येईल. त्यात प्रामुख्याने ज्योती बसू, वसंतदादा पाटील, वसंतराव नाईक, बिजू पटनाईक, मोहनलाल सुखाडिया, माधवसिंह सोळंकी, चिमणभाई पटेल, करुणाकरन, एन.टी. रामा राव, रामकृष्ण हेगडे, नारायणदत्त तिवारी, डॉ. जगन्नाथ मिश्रा, डॉ. चेन्ना रेड्डी, विजय भास्कर रेड्डी, डॉ. प्रकाशसिंग बादल, सुरजितसिंग बर्नला, शेख अब्दुल्ला, डॉ. फारुख अब्दुल्ला, इत्यादी नेत्यांचा समावेश करता येईल. प्रादेशिक नेतृत्वामध्येही दोन उपस्तर करता येतील. एक म्हणजे प्रादेशिक अस्मितेतून उभारलेले नेतृत्व व दुसरे म्हणजे राज्यस्तरावरून राष्ट्रीय स्तरावर उभारून आलेले नेतृत्व. प्रादेशिक अस्मितेतून उभारलेल्या नेतृत्वात एम.जी. रामचंद्रन, एन.टी. रामा राव, बाळासाहेब ठाकरे, इत्यादी नेत्यांचा समावेश करता येईल तर राज्यस्तरावरून राष्ट्रीय स्तरावर उभारून आलेल्या नेतृत्वात-नीलम संजीव रेड्डी, यशवंतराव चव्हाण, ह्यांसारख्या नेत्यांचा उल्लेख करता येईल.

स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेसच्या नेतृत्वात काही बदल झाले. नीलम संजीव रेड्डी राज्यस्तरावरून राष्ट्रीय स्तरावर आले व त्यांना १९७७ मध्ये राष्ट्रपती होण्याची संधी मिळाली. यशवंतराव चव्हाण १९६२ ते १९७९ पर्यंत महत्वपूर्ण खात्याचे मंत्री व उपपंतप्रधानसुद्धा होते. ह्या दोन नेत्यांबोबर मोरारजी देसाई, चरणसिंग, कमलापती त्रिपाठी ह्यांनाही राष्ट्रीय पातळीवर संधी मिळाली. घटकराज्याच्या नेतृत्वावर काही नेत्यांनी स्वतःचा

ठसा उमटविला आहे. आपल्या नेतृत्वाच्या मर्यादा विचारात घेऊन काही नेत्यांनी आपले कार्यक्षेत्र मर्यादित ठेवले. त्याद्वारे त्यांना राज्यनेतृत्वावर प्रभाव टाकता आला. उदाहरणार्थ, वसंतदादांनी साखर कारखाने कार्यक्षेत्र निश्चित करून महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद चार वेळा भूषविले. सहकार चळवळीतून त्यांनी राज्यनेतृत्वावर स्वतःचे वर्चस्व प्रस्थापित केले होते, तर एम.जी. रामचंद्रन, एन.टी. रामा राव ह्यांसारख्या नेत्यांनी आपल्या सिनेसृष्टीतील भूमिकांची मतदारांना भुरळ पाझून नेतृत्व मिळविले होते. ज्योती बसू ह्यांनीही प.बंगालच्या राजकारणावर स्वतःची पकड घटू बसविली आहे. प्रादेशिक पातळीवरील नेतृत्वात प्रदेशाच्या मर्यादा असल्या तरी राष्ट्रीय नेतृत्वास त्याची दखल घ्यावी लागते. प्रादेशिक पातळ्यांवरील नेत्यांनी आपल्या नेतृत्वाची छापही राष्ट्रीय पातळीवरील नेतृत्वावर पाढली आहे. त्याचा बहुमत हा एकमेव आधार आहे. त्याआधारेच प्रादेशिक पातळीवरील नेते राष्ट्रीय पातळीवर प्रभावशाली ठरलेले दिसतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-११

(अ) पुढील प्रश्नांची एक-दोन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

(१) पं.नेहरूनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात कोणत्या विचारांचा पुरस्कार केला?

(२) इंदिरा गांधींनी आपल्या काळात स्वतःची ‘समाजवादी’ प्रतिमा तयार करण्यासाठी कोणता कार्यक्रम आखला?

(३) श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांच्या नेतृत्वातील दोन विशेष गुण सांगा?

(४) जयप्रकाश नारायण ह्यांच्या समग्र क्रांतीस अपयश का आले?

(५) प्रादेशिक स्तरावर नेत्यांना नेतृत्वाची मर्यादा असूनही त्यांची दखल राष्ट्रीय नेत्याने का घेतली?

५.२.२ भविष्याची आव्हाने

भारतीय लोकशाहीला पंचेचाळीस वर्षांचा इतिहास आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर इंग्लंडचे जगभरावरील साम्राज्य लयाला गेले. विशेषत: आशिया खंडात ते अल्प काळातच लयाला गेले. आशिया खंडातील भारत हा ब्रिटिश साम्राज्याचा सर्वात मोठा हिस्सा होता. भारतीयांना ब्रिटिश राजवटीत लोकशाही विचारसरणीची ओळख झाली. ब्रिटिश साम्राज्य

खिळखिले होण्यापूर्वीच म्हणजेच १९३० सालीच लाहोर काँग्रेसने स्वतंत्र भारतात प्रजासत्ताक लोकशाहीचा प्रयोग राबवायचा हे निश्चित केले होते. राष्ट्रीय सभेच्या बहुतेक नेत्यांनी ह्या भूमिकेचा पुरस्कार केला होता. त्यानुसार देश स्वतंत्र होताच लोकशाही व्यवस्थेचा प्रयोग सुरु झाला. १९५० मध्ये देशाचा राज्यकारभार राज्यघटनेनुसार सुरु झाला. १९५० च्या आसपास जे देश स्वतंत्र झाले, त्यांनीही लोकशाहीचा प्रयोग स्वीकारलेला होता. ही सर्व राष्ट्रे तिसऱ्या जगातील अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रे म्हणून ओळखली जातात. त्यात प्रामुख्याने पाकिस्तान, बांगला देश, श्रीलंका, इराण, इराक, ब्रह्मदेश, इत्यादी राष्ट्रांचा समावेश आहे. ह्या तिसऱ्या राष्ट्रांमधील लोकशाही व्यवस्था व आपल्या देशातील लोकशाही व्यवस्था ह्यांची तुलना करता आपली लोकशाही व्यवस्था पुष्कळच यशस्वीपणे चालू आहे, आपली लोकशाही जिवंत आहे हे स्पष्ट होईल. पाकिस्तानमध्ये लोकशाहीचा मृत्यू लष्करशाहीने घडविला. तेथे अधूनमधून लष्करशहाचे खेळणे म्हणून लोकशाही येते. १९७१ मध्ये स्वतंत्र झालेल्या बांगला देशात आतापर्यंत तीन-चार लष्करी राजवटी झाल्या. श्रीलंकेत अध्यक्षीय राजवट आहे. परंतु तेथेही लष्कराच्या बळावरच लोकशाहीचा प्रयोग चालू आहे. ब्रह्मदेशात तर लष्कराने १९६१ मध्ये सत्ता मिळविली व बंदुकीच्या धाकावर राज्य चालवून त्याला लोकशाही राज्य म्हणून घोषित केले. ह्या पाश्वर्भूमीवर भारतातील विविधता विविध धर्म, जाती, वंश, वर्ण, प्रादेशिक विलगता, सांस्कृतिक भिन्नता हे विचारात घेऊन आपल्या लोकशाही व्यवस्थेविषयी विचार करू. सर्व थरांत प्रचंड भिन्नता असूनही आपल्या लोकशाही राजवटीचा प्रयोग चालू आहे व मतदारी जागरूक आहे. अजूनही लोकप्रियतेच्या लाटेवरच राजकीय पक्ष निवडून येतात व लाट ओसरताच वाहत जातात, हे खेरे असले तरी आतापर्यंत भारतीय मतदारांनी दोन वेळा आपली जागरूकता दर्शविली आहे. आणीबाणीविरुद्ध मतदान करून संपूर्ण जगला आश्चर्याचा धक्का दिला आहे. हे सर्व विचारात घेता आपल्यां लोकशाहीचा प्रयोग पुष्कळ यशस्वीपणे चालू आहे, हे मान्य करावे लागेल. लोकशाही यशस्वीतेचे हे समाधान पाश्चिमात्य देशांतील लोकशाही राज्यांशी तुलना करता कमी वाटण्याची शक्यता आहे. ह्याचे कारण प्रगत लोकशाहीची प्रयोग गेली अनेक शतके चालू आहे. त्यांना ह्या परंपरेचा प्रदीर्घ असा वारसा आहे. तेथील मतदार बहुतांश प्रमाणात शिक्षित व जागरूक आहे. त्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांतील लोकशाहीचा प्रयोग व प्रगत राष्ट्रांतील लोकशाहीचा प्रयोग ह्यांची तुलना करता हे समाधान कमी करण्याची शक्यता आहे. तरीही आज प्रगत लोकशाही देशांपुढे आव्हाने उभी नाहीत, असे नाही. त्यांच्यापुढे दहशतवाद, मूल्यांची घसरण, भ्रष्टाचार, समाजाचे गुन्हेगारीकरण, चारित्र्याचा अभाव, इत्यादी प्रश्न उभे आहेत.

राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन करीत असताना आपल्या लोकशाही व्यवस्थेला कोणत्या घटकांमुळे ग्रहण लागले आहे, ह्याचा विचार आपण केला. त्यामुळे आपली व्यवस्था कशी पोखरली आहे, हे आपण पाहिले. तरीही ही व्यवस्था टिकून आहे, ह्याचे समाधान मानत असताना तिच्यापुढे कोणती आव्हाने आहेत, ह्याचा विचार करू.

धार्मिक पुनरुज्जीवनवादाचे आव्हान

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेपुढे सर्वाधिक मोठे आव्हान म्हणून धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद किंवा जमातवादाचा उल्लेख करावा लागेल. गेली पंचेचाळीस वर्षे आपल्या व्यवस्थेत धर्मनिरपेक्षता तत्त्वावर राज्यकारभार चालू आहे. ह्या व्यवस्थेला जमातवादी संघटनांनी मोठे आव्हान दिले आहे. ह्या संघटना देशात धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वालाच तिलांजली देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. हिंदू जमातवाद्यांना धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व हे मुस्लीमधार्जिंगे वाटते. त्यांनी धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाला 'भोंगळ, बोगस' ठरविले असून, ह्या धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाने देशाच्या अखंडतेला आव्हान दिले आहे. तसा आक्रमक प्रचार चालविला आहे. देशातील विद्यमान परिस्थिती विचारात घेता जमातवाद्यांच्या ह्या प्रचाराला लोकही मोठ्या प्रमाणात बळी पडतात. जमातवाद्यांचा कडवा हिंदू राष्ट्रवाद हा अधिक लोकप्रिय होऊ पाहत आहे. त्याला आवार घालण्यात धर्मनिरपेक्ष शक्ती कमी पडत आहेत. किंवडूना धर्मनिरपेक्ष शक्ती दिवसेदिवस क्षीण होत चालल्या आहेत, असे म्हणण्याइतपत परिस्थिती आहे. त्याची प्रतिक्रिया म्हणून मुस्लिमांतही कडव्या विचारांची लागण होत चालली असून देशात मुस्लीम असुरक्षित आहेत, ह्या प्रचाराला ते बळी पडतात. धर्मनिरपेक्ष शक्ती क्षीण होण्याची काही कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(अ) धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचा सामाजिक आशय लोकांना समजून सांगितलेला नाही.

(आ) सामाजिक चळवळी व प्रबोधन ह्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष झाल्याने लोकांची मनोभूमिका तयार झाली नाही.

(इ) धर्मनिरपेक्ष शक्तींकडून तत्त्व व व्यवहार ह्यांची फारकत झाली. त्यात त्यांना सुसंगती राखता आली नाही.

(ई) धर्मनिरपेक्ष शक्ती लोकांची मनोभूमिका तयार करण्यात मागे पडल्या.

धर्मनिरपेक्षता किंवा धर्मांतीत राज्याची कल्पना ही मूलतः पाश्चिमात्य कल्पना आहे. राज्य व धर्मव्यवस्था ह्यांची फारकत ह्या तत्त्वाने केली आहे. राज्याला धर्मांच्या जोखडातून मुक्त करण्याच्या ह्या तत्त्वांच्या मागे प्रदीर्घ असा इतिहास आहे. युरोपात धर्मसत्ता व राज्यसत्ता ह्यांतील वर्चस्वाच्या वादातून अनेक संघर्ष

झाले. अखेर धर्म व राज्य विलग होऊन धर्मसंस्थांवर राज्याची सत्ता प्रस्थापित झाली. ह्या तुलनेने आपले धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व असा कोणताही संघर्ष करून निर्माण झालेले नाही. पाश्चिमात्य व्यवस्थेकडून ते आपल्या व्यवस्थेने स्वीकारले आहे. जनतेला ते पटवून देण्याचे काम धर्मनिरपेक्ष शक्तीचे व राज्याचे आहे. हे काम म्हणजे दुसरे काही नसून धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व व व्यवहार ह्यांची सुसंगती राखणे होय. नेमकी हीच सुसंगती राखली जात नसल्याने जातीयवादी शक्तींना संधी मिळत आहे. शहाबानो खटल्यानंतर मुस्लीम खियांना पोटगीचा हक्क नाकारून त्यांना एकदम सोळाव्या शतकाच्या मध्ययुगीन काळात लोटण्यात आले. हिंदूंची मते मिळविण्यासाठी अयोध्येत बंद असलेली बाबरी मशीद खुली करून शिलान्यास करण्यास परवानगी दिली जाते तेहा राज्याकडूनच धर्मनिरपेक्षता पायदली तुडविली जाते. एवढेच नव्हे तर तत्त्व व व्यवहार ह्यांची सुसंगती मागे राहते. धर्म हे वैयक्तिक उपासनेचे साधन असून त्याचा अवलंब व्यक्तीच्या घरात व धर्मस्थळातच व्हावा आणि धर्माच्या नावाखाली कोणालाही समाजात अव्यवस्था, अशांतता निर्माण करण्याची मुभा नाही हे लोकांना समजले पाहिजे.

धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेला धर्माध शक्तीचे जे आव्हान आहे ते मोळून काढण्यासाठी राज्याला व धर्मनिरपेक्ष शक्तींना तत्त्व व व्यवहार ह्यांची सुसंगती ठेवावी लागेल. त्यासाठी त्यांना सोयीच्या पळवाटा शोधून चालणार नाही.

हुकूमशाहीचा धोका

आजच्या परिस्थितीत धर्मनिरपेक्ष तत्वाला मिळालेल्या आव्हानाबरोबरच दुसरा धोका हुकूमशाहीचा घ्यावा लागेल. १९७७ साली मतदारांनी काँग्रेसला पराभूत करून जनता पक्षाला मतदान केले. त्यानंतर हा धोका कमी होत गेला. आपल्या राजकीय प्रक्रियेचे हे वैशिष्ट्य आहे की, बहुपक्ष पद्धतीत एक प्रबळ पक्ष पद्धती रुजू पाहत आहे. अमेरिका किंवा इंलंडसारखी द्विपक्ष पद्धती रुजविण्याचे दोन प्रयत्न झाले, परंतु त्याला यश लाभले नाही. जनता पक्षाच्या स्थापनेनंतर राजकीय धूवीकरणास गती आली होती. जनता पक्षाच्या स्वरूपात बिगर काँग्रेस पक्षांचे एकत्रीकरण होऊन काँग्रेस पक्षाला पर्याय निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली होती. जनता पक्षाचे सरकार अल्पावधीत कोसळले नसते तर कदाचित द्विपक्ष पद्धती रुजली असती, परंतु ह्या प्रयत्नाला राजकीय यश लाभले नाही. १९८९ मध्ये राष्ट्रीय आघाडीच्या स्वरूपात काँग्रेस पक्षाला आघाडीच्या राजकारणाचा पर्याय निर्माण झाला. अर्थात राष्ट्रीय आघाडी हा राजकीय पक्ष नव्हता. ह्या आघाडीतील प्रत्येक पक्ष स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व ठेवून आघाडीत सामील झालेला होता. मतभेद

होताच आघाडीतील प्रत्येक पक्ष हा वेगळा झाला. त्यामुळे पुन्हा फाटाफूट होऊन काँग्रेस एक प्रबळ पक्ष राहिला. भारत हा एक प्रबळ पक्ष पद्धतीचा देश म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

१९७१ नंतर देशाच्या राजकारणात हुकूमशाही वृत्तीची लक्षणे दिसू लागली. सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ लागले. घटनाबाब्य पद्धतीने कायद्याच्या आधारे व बहुमताच्या जोरावर निरंकुश सत्ता स्थापित करण्याचा प्रयत्न झाला. न्यायसंस्थेत हस्तक्षेप करण्यास ह्याच काळात प्रारंभ झाला. संसदेच्या लोकसभा व राज्यसभा ह्या दोन सर्वोच्च सभागृहांना डावलून अनौपचारिक राजकीय प्रक्रियेला महत्त्व दिले जाऊ लागले. राज्याच्या कारभारात केंद्राचा हस्तक्षेप वाढला. कलम ३५६चा आधार घेऊन विरोधी पक्षांची राज्य सरकारे बरखास्त केली गेली. ह्या सर्व गोष्टींचे पर्यवसान १९७५मध्ये आणीबाणीद्वारे मूलभूत हक्कांचे स्थगन व विरोधी पक्षांचा आवाज बंद करण्यात झाला. ४२व्या घटना दुरुस्तीद्वारे सत्तेचे केंद्रीकरण करण्याच्या राज्यकारभाराला संसदेची मान्यता मिळविण्याचा प्रयत्न तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी केला. १९७७ मध्ये अचानक निवडणुकांद्वारे आणीबाणीला व पर्यायाने एककेंद्री व्यवस्थेला लोकमान्यता मिळविण्याचा प्रयत्न झाला. परंतु जनतेने काँग्रेसचा पराभव करून हा प्रयत्न हाण्यून पाडला. १९८० नंतर पुन्हा इंदिरा गांधी सत्तेवर आल्या. त्या पाठोपाठ ‘अध्यक्षीय पद्धती अंगीकारावी’, असा प्रचार सुरू झाला. अध्यक्षीय पद्धतीचा पुरस्कार महाराष्ट्राचे माजी मुळ्यमंत्री बॅरिस्टर अब्दुल रहेमान अंतुले ह्यांनी प्रथम केला. त्यावेळचे केंद्रीय मंत्री वसंत साठे ह्यांनी अध्यक्षीय पद्धतीचा जोरदार पुरस्कार केला. विचारवांतांपैकी प्रसिद्ध कायदेतज्ज्ञ नाना पालखीवाला ह्यांनीही अध्यक्षीय पद्धतीचा अंगीकार करून संसदीय पद्धती विसर्जित करावी, असे मतप्रदर्शन केले. आपली संसदीय पद्धती ही कशी सदोष आहे, हे पटविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. भारतीय जनता सरंजामी वृत्तीत वाढल्यामुळे येथे निवाचित राजा/राणी आवश्यक आहे, असेही प्रतिपादन झाले आहे, त्यामागेही हुकूमशाही आणण्याची प्रवृत्ती होती. अर्थात हे प्रयत्न अयशस्वी ठरले. १९८४ मध्ये इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर हुकूमशाही येण्याची शक्यता एकदम कमी झाली. पण सत्तेचे केंद्रीकरण चालूच राहिले. १९८५ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला ३/४ बहुमत मिळाले. तरीही कोणी हुकूमशाहीची चर्चा केली नाही. राजीव गांधींच्या काळात सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी नवे पंचायत राज्य विधेयक मांडले गेले. हे विधेयक म्हणजे भारतीय घटकराज्यांच्या अधिकारांवर आक्रमण आहे, अशी टीका झाली. राज्यांचे अधिकार कमी करून ते पंचायतीनांना देण्याची कल्पना ह्या विधेयकामागे होती, म्हणजे केंद्रात प्रबळ सत्ता व तिचा थेट पंचायतींशी संबंध असे त्याचे स्वरूप होते. त्यामुळे राजीव गांधी ह्या विधेयकाद्वारे गावपातळीवर केंद्रसत्ता आण्यून एकात्म राज्याची कल्पना आणीत आहेत, असा दावा विरोधी पक्षांनी व ह्या विधेयकाला विरोध करण्याच्या लोकांनी केला.

१९८९ नंतर देशाच्या राजकारणात अस्थिर परिस्थिती निर्माण झाली आहे. १९८९ व १९९१ मध्ये दोन्ही लोकसभा निवडणुकींत कोणत्याच पक्षाला बहुमत मिळाले नाही. १९९१ मध्ये अल्पमतात असूनही काँग्रेस पक्षाला सत्ता मिळाली; कारण नरसिंह राव सरकारला अण्णा द्रमुकचा पाठिंबा मिळाला. शिवाय काही अपक्षांनी पाठिंबा दिला. तीन वेळा अविश्वासाचा ठराव येऊनही सरकार वाचले. त्यामुळे हुक्मशाहीच्या धोक्याविषयीची फारशी चर्चा झालेली दिसत नाही. तरीही भविष्यात हा धोका उद्भवू शकतो. जगभरातील बहुतेक हुक्मशाहीचा उदय हा अशा अस्थिर व अराजक माजविणाच्या परिस्थितीतून झाला आहे. जर्मनीच्या वायमर प्रजासत्ताकासारख्या आदर्श पद्धतीतूनच हिटलरचा उदय झालेला आहे. तेव्हा हा धोका टाळण्यासाठी देशातील परिस्थिती स्थिर करणे हाच उपाय आहे, हेच राजकीय पक्षांचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. सर्वच राजकीय पक्ष देशाला स्थिरता प्राप्त करून देण्याची भाषा करीत असतात. परंतु नंतर मात्र त्यांचाच अस्थिरतेकडे प्रवास सुरु झालेला दिसतो.

सदैव जागरूकता ही लोकशाही स्वातंत्र्याची किंमत असते आणि जागरूक लोकमत हाच लोकशाहीचा खरा शासक असतो, हे भारतीय नागरिकांच्या मनावर पूर्णपणे बिंबवून ठेवले तर भविष्यातील हुक्मशाहीचा धोका टळू शकेल.

फुटीरता

भारतीय लोकशाहीपुढे सर्वांत ज्वलंत आव्हान हे फुटीरतेचे आहे. फुटीरवादी शक्ती अनेक रूपे घेऊन देशाच्या एकात्मतेला सुरंग लावीत आहेत. ही फुटीरता धर्माच्या, जातीच्या, वंशाच्या, भाषेच्या, वर्गाच्या नावांवर चालू आहे. स्वातंत्र्यानंतर गेल्या पंचेचालीस वर्षांत राष्ट्राचे ऐक्य बळकट बनण्याएवजी अधिकच नाजूक बनले आहे. १९४७ नंतर मद्रास प्रांतात प्रथम द्रविडीस्थानाची मागणी झाली. १९८० नंतर पंजाबात दहशतवादाच्या बळावर खलिस्तानची मागणी पुढे आली. काशमीरप्रश्नी तेथील जमातवादी संघटनांना काशमीरचे स्वतंत्र राष्ट्र हवे आहे. आसाममध्ये बोडो आंदोलकांनी बंदुकीच्या धाकावर स्वतंत्र बोडोसाठी आंदोलन चालू ठेवले आहे. देशाच्या इशान्येकडील राज्यात नागालॅंड, मिजोरम, मणिपूर व त्रिपुरा ह्या राज्यांत फुटीर वृत्ती वाढल्या असून शस्त्रबळावर बंडखोर स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. १९५० पासून नागांचा प्रश्न, १९७० पासून मिजोराचा प्रश्न अधूनमधून उग्र रूप दाखवितो. १९८० नंतरच्या फुटिरांना काही राष्ट्रांनी शस्त्रांचा पुरवठा करून भारताचे ऐक्य धोकर्यात आणण्याचा प्रयत्न केला. विशेषत: पंजाब व काशमीरमधील

दहशतवाद्यांना पाकिस्तानने प्रशिक्षण देऊन शस्त्रपुरवठा केला. पाकिस्तानीच नव्हे तर अफगाणी घुसखोरही काशमीरमध्ये शिरले. आज पाकिस्तान दहशतवाद्यांना मदत देत आहे, ह्याचे पुरावे भारताने गोळा केले असून, त्याआधारे पाकिस्तानला दहशतवादी राष्ट्र म्हणून घोषित करावे, अशी मागणी केली आहे. पण अमेरिकेसारखे बडे राष्ट्र पाक दहशतवादाकडे मूग गिळून स्वस्थ पाहत आहे. त्यांना भारताच्या भावी सामर्थ्याविषयी असूया आणि सुम भीती वाटत आहे.

देशातील फुटीरतेचा विचार करताना त्याच्या विश्लेषणात अर्थिक विकास, विकासातील असमतोल, दारिद्र्य, उपासमार, बेकारी हीच कारणे दिसून येतात. स्वातंत्र्यानंतर ज्या विभागात विकास झाला नाही, तेथे दारिद्र्य, उपासमार, बेरोजगारी उद्भवली. त्याठिकाणी ही फुटीरतेची बीजे अधिकच अंकुरली. पंजाबमधील फुटीरतेत खलिस्थानची मागणी आहे. ती ह्यापूर्वी पंजाबात पाणीवाटपाचा प्रश्न, चंदीगढच्या राजधानीचा प्रश्न, औद्योगिक विकासातील स्थिरतेचा प्रश्न, बेरोजगारी हे प्रश्न होतेच. त्याकडे कित्येक वर्षे दुर्लक्ष झाले. त्याची परिणती पुढे फुटीरतेच्या मागणीत झाली. काशमीर व ईशान्येकडील राज्यांत अधिक डोंगराळ प्रदेशात आर्थिक व औद्योगिक विकास अगदी कमी झाला. स्वातंत्र्यानंतर विकासाची फले ही देशाच्या विशिष्ट भागाला मिळाली. तर दुसऱ्या भागात लोकांना अन्नासाठी आपली घरेदारे सोडून मुंबई, कलकत्ता ह्यांसारख्या महानगरांत गर्दी करावी लागली आणि झोपडपट्टीमध्ये राहणे व गलिच्छ गटारात आंघोळ करणे त्यांच्या नशिबी आले. अविकसित भागांत औद्योगिक विकास, शैक्षणिक सुविधा, आरोग्य सुविधा अद्याप पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. ह्या भागातील दारिद्र्याचा फायदा धर्मांध व जमातवादी शक्ती किंवा नक्षलवादांसारखे डावे अतिरेकी घेत आहेत. ह्या शक्ती धर्माच्या नावाखाली गरीब जनतेला ‘आझादी’ बरोबर ‘भाकरी’ची हमी देत असून ही जनता विशेषत: बेकार युवक त्यास मोठ्या प्रमाणावर बळी पडत आहेत. फुटीरतेच्या लळ्यात बेकार युवक दहशतवादी बनलेले आहेत. त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन धर्मांध शक्ती राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करीत आहेत. आंदोलनातील दारूगोळा म्हणून ह्या युवकांचा उपयोग क्रूरू घेतला जात आहे; म्हणजे फुटीरतेमागे राजकीय कारणांपेक्षा आर्थिक कारणे अधिक प्रभावी आहेत. स्वातंत्र्यानंतर मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, कानपूर अशा शहरांचे औद्योगिक शहरांत रूपांतर झाले असून, त्यात मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी बनली आहे. रोजगारासाठी औद्योगिक शहरांत दिवसेदिवस गर्दी वाढत आहे. दररोज हजारो कुटुंबे परप्रांतातून मुंबईला रोजगार मिळविण्यासाठी कायमस्वरूपी येतात. त्याचा परिणाम बकाल झोपडपट्ट्या वाढल्यात झाला. एकीकडे गगनचुंबी इमारतींचे जाळे, तर दुसरीकडे प्राथमिक सुविधांचाही अभाव असलेली झोपडपट्ट्यांची वस्ती असे विदारक दृश्य निर्माण

झाले आहे. शहरात अफाट गर्दी झाल्याने नागरी सुविधांची हेळसांड, प्रदूषण, रोगराई, गुन्हेगारी ह्यांमुळे तेथे नव्या सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मुंबई व कलकत्ता ही दोन महानगरे तर अतिरेकी औद्योगिकीकरणाची बळी ठरली आहेत. मुंबईत गुन्हेगारी विश्वाने फुटीर शक्तीशी हातमिळवणी करून देशाच्या ऐक्यास मुरुंग लावण्याचा प्रयत्न केल्याच्या घटना ताज्या आहेत. देशाबाहेरील फुटीरशक्तींचे आता औद्योगिक शहरांकडे लक्ष केंद्रित झाले आहे आणि देशाचा आर्थिक कणा नोडण्यासाठी औद्योगिक शहरांत अस्थिरता निर्माण करण्याचा त्यांचा उद्योग मुरु आहे.

फुटीरतेमागे राजकीय महत्वाकांक्षेबरोबरच आर्थिक विकासाचा प्रश्न आहे. ही फुटीरता नष्ट करायची असेल तर आर्थिक विकासाबाबत निवडक भागाला न्याय देऊन उर्वरित भागाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही, ह्याचे भान आपल्या राजकीय पक्षांनी ठेवले पाहिजे. फुटीरतेच्या प्रश्नावर ते आपापसांत एकमेकांवर दोष देण्यात दंग आहेत. ह्यातून फुटीरतेचा प्रश्न न सुट्टा तो अधिकच जटील बनत चालला आहे. राजकीय पक्षांची भूमिका व कार्यप्रणाली विचारात घेता ते ह्या समस्येकडे पुरेशा गांभीर्याने पाहतील, ही अपेक्षा फोल ठरली आहे. जोपर्यंत सत्तेच्या हव्यासापायी धनवान आणि मनगटशाही लोकांना जवळ करण्याचे राजकीय पक्ष थांबवीत नाहीत, तोपर्यंत देशाला गुन्हेगारी व फुटीरतेचा धोका कायम राहील.

ग्रेट ब्रिटनसारख्या लोकशाही राष्ट्राला आयरीश रिपब्लिकन आर्मी ह्या फुटीरतावादी चळवळीचे आव्हान गेल्या ३० वर्षांत मोडून काढता आले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे.

निरक्षरता

प्रगत लोकशाहीतील राजकीय विचारवंत भारतीय लोकशाहीला निरक्षरांची लोकशाही मानतात. भारतीय मतदाराला मतदान करताना आपल्या उमेदवाराचे नाव वाचता येत नाही. उमेदवाराच्या निशाणीवरून मतदार आपल्या पसंतीच्या उमेदवाराला मत देतो. मागे हिमाचल प्रदेशातील असंख्य मतदारांनी स्वतःच्या हातावर शिक्के मारून कोऱ्या मतपत्रिकाच पेटीत टाकल्या होत्या. स्वातंत्र्यानंतर पंचेचाळीस वर्षांत ह्यात फारसा बदल झालेला नाही. स्वतंत्र भारताचे प्रजासत्ताक स्वातंत्र्यानंतर तब्बल पंचेचाळीस वर्षांत आपल्या नागरिकांना उमेदवाराचे नाव वाचण्याइतपतही शिक्षित करू शकले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. अजूनही देशामध्ये ५० टक्के सुद्धा साक्षरता आणता आलेली नाही. भारतातील निरक्षरतेबद्दल जागतिक बँकेने एक इशारा दिला होता तो असा:

‘भारत देश ज्या दिवशी विसाव्या शतकातून एकविसाव्या शतकात पदार्पण करील, त्या दिवशी म्हणजे इ.स. २००१ साली जगाच्या पाठीवर जेवढे निरक्षर असतील त्यांच्यापैकी ५४.८ टक्के निरक्षर लोक एकद्या भारतात असतील’.

स्वातंत्र्यानंतर भारतापुढे लोकशाही राज्याच्या उभारणीत निरक्षरतेची समस्या होती. ही समस्या आता आव्हान ठरली आहे. आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत प्राथमिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झालेले आहे व उच्च शिक्षणावरही मोठा खर्च होत आहे. त्यामुळे नजीकच्या भविष्यात निरक्षरतेचा प्रश्न सुटण्याची आशा नाही. प्रौढ शिक्षणाचा धडक कार्यक्रम चालू आहे; पण ज्यांना पोटभर अन्न मिळविण्यासाठी दिवसभर प्रचंड श्रम करावे लागतात, त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी वेळ मिळत नाही. भारतात राज्यघटनेचा अंमल सुरु झाल्यानंतर दहा वर्षांच्या काळात ४५व्या कलमानुसार वयोगट ६ ते १४ पर्यंत सर्व मुलामुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याचा राज्य प्रयत्न करील, असे म्हटले आहे. प्रत्यक्षात मात्र ह्या गोष्टीची अंमलबजावणी फारशी झाली नाही; कारण मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी न करण्याच्या सरकारच्या विरोधात नागरिक न्यायालयात दाद मागू शकत नाही. ब्रिटिश राजवटीत कारकून वर्गाची गरज होती म्हणून त्यांनी कारकून तयार करणारे शिक्षण दिले. ब्रिटिशांनी मुंबई, कलकत्ता, मद्रास येथे उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे स्थापन केली; पंतु त्यांनी निरक्षरता संपुष्टात आणण्यासाठी ठोस भूमिका घेतली नाही. उलट प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांबाबत त्यांचे काटकसरीचे धोरण होते. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक स्वयंसेवी संस्थांनी अनेक अडचणींवर मात करून प्राथमिक शाळा चालविल्या. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या १९४६ मधील अहवालात पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर येथील शाळा दरमहा ३५० रुप्ये खर्च होतो म्हणून बंद करण्यात आल्याची नोंद आहे. हा प्राथमिक शिक्षणावरील अल्पसा खर्चीही ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना उधळपट्टी वाटत होती. स्वातंत्र्यानंतर साक्षरता वाढविण्यासाठी उपयुक्त असलेल्या प्राथमिक शिक्षणाची प्रचंड प्रमाणात हेळसांड झालेली दिसते. १९५० ते १९८५ ह्या सुमारे पस्तीस वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीत प्राथमिक शिक्षणाची वाढ फक्त तीन पट झाली, माध्यमिक शिक्षणाची वाढ पाच पट झाली, तर उच्च शिक्षणाची वाढ नऊ पट झाली. प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च ५६ टक्क्यांवरून २१ टक्क्यांपर्यंत घसरला. आपल्या आतापर्यंतच्या सातही पंचवार्षिक योजनांचा आढावा घेतल्यास प्राथमिक शिक्षणाची हेळसांड अधिक स्पष्ट होईल. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत प्राथमिक शिक्षणावर ५६ टक्के रक्कम खर्च करण्यात आली. परंतु त्यानंतरच्या प्रत्येक योजनेत खर्चाची ही टक्केवारी कमी होत जाऊन सातव्या पंचवार्षिक योजनेत हे प्रमाण २९ टक्क्यांवर घसरले. म्हणजे शासकीय धोरणानेच प्राथमिक शिक्षणाकडे म्हणजे पर्यायाने साक्षरतेकडे दुर्लक्ष केले हे स्पष्ट झाले. स्वातंत्र्यानंतर ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक धोरणाची ही

अप्रत्यक्षपणे री ओढली जात आहे. आज प्राथमिक शाळेंना इमारती नाहीत, शिक्षक नाहीत, प्राथमिक सुविधा नाहीत, अनेक शावळांत खडू-फळाही नाही.

प्राथमिक शिक्षणाची ही हेल्सांड होताना उच्च शिक्षणावर मात्र अफाट पैसा खर्च होत आहे. आज शासनाच्या तिजोरीवर सर्वाधिक ताण उच्च शिक्षणाच्या खर्चाचा आहे. ह्या उच्च शिक्षणातून शिक्षित झालेल्या हजारो युवकांना रोजगाराची संधी नाही. ते बेकार आहेत. देशातील नोंदणी झालेल्या साडेतीन कोटी बेकारांपैकी दीड कोटी बेकार शालांत परीक्षेच्या पुढील शिक्षण घेतलेले आहेत. दरवर्षाला नोंदणी होणाऱ्या बेकारांची संख्या सरासरी २५-३० लाखांनी वाढते आहे. उच्च शिक्षण घेऊन बेकारी आहे व प्राथमिक शिक्षणाची हेल्सांड झालेल्याने निरक्षरता आहे. म्हणजे सुशिक्षितांची बेकारी व त्याचबरोबर निरक्षरांचीही संख्या प्रचंड वाढत आहे. आज हे दोन्ही प्रश्न लोकशाही राज्यपद्धतीसाठी गंभीर आहेत. त्यांनी आता उग्र स्वरूप धारण केले आहे. इंग्लंडमध्ये बेकारांची संख्या २० लाखांनी वाढली, हा आकडा जाहीर झाल्याबोबर १९७८ साली मजूर पक्षाचे सरकार पराभूत झाले होते. सक्षरता हा राष्ट्रीय कार्यक्रम आहे. त्यासंबंधी सर्व राजकीय पक्षांचे एकमत होणे आवश्यक आहे. एकही राजकीय पक्ष आपल्या जाहीरनाम्यात निरक्षरता हटविण्याचा कार्यक्रम मांडत नाही, हे नमूद करण्यासारखे आहे. सध्याचे राजकीय पक्षाचे स्वरूप, त्यांची धोरणे विचारात घेता ते अशा प्रश्नांना किती महत्त्व देतील, ह्याविषयी शंका आहे. त्यामुळे भविष्यातही निरक्षरता राहणार आहे, हे स्पष्ट आहे. निरक्षरता हटविण्यासाठी राजकीय इच्छा व ती पूर्णत्वास नेणारे धोरण ह्यांची गरज आहे. मते मिळवून सत्ता प्राप्त करणे एवढेच राजकीय पक्षाचे घ्येय असू नये तर जनतेचे प्रबोधन करून जागृत जनमत तयार करण्यासाठी देशातील सर्व जनता सुशिक्षित बनविणे हेसुद्धा राजकीय पक्षांचे काम आहे.

राजकीय शिक्षण

स्वातंत्र्यानंतर जनतेला राजकीय शिक्षण देण्याची नैतिक जबाबदारी राजकीय पक्षांची होती. राजकीय शिक्षणातून जनतेची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रश्नांबाबत मनोभूमिका तयार करणे, त्यांच्यात जागृती घडविणे, लोकशाही व्यवस्थेचे नवे संकेत व प्रथा तयार करून त्याची समाजाला सवय लावणे, हे सर्व प्रकार राजकीय शिक्षणात येतात. राजकीय पक्ष म्हणून वावरणाऱ्या प्रत्येक राजकीय पक्षाचे ते महत्त्वाचे कार्य आहे. ह्यापासून राजकीय पक्षांची फारकत झालेली दिसते. निवडणुका, सत्ता, सत्तेचे केंद्रीकरण, सवंग घोषणाबाबी, खोटी आश्वासने ह्यांद्वारे जनतेला झुलवत ठेवण्यात राजकीय पक्षांमध्ये स्पर्धा लागली असून निकोप लोकशाहीवादी मनोभूमिका तयार करण्याचे त्यांचे कार्य पूर्णपणे थंडावले आहे. त्याचे परिणाम आता व्यवस्थेला आव्हानांच्या स्वरूपात भोगावे लागत आहेत.

ह्यासाठी आपणास धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचे उदाहरण घेता येईल. भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अंगीकारून धर्मातीत राज्याचा पुरस्कार केला. ह्याशिवाय नागरिकांना मूलभूत हक्कांमध्ये धर्म, श्रद्धा व उपासनेचे स्वातंत्र्यही बहाल करण्यात आले. राज्यघटनेनुसार देशाचा कारभार सांभाळणाऱ्या शासनाला धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाची जपवणूक करताना नागरिकांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याचे ही रक्षण करायचे आहे. ह्या दोन्ही परस्परविरोधी बाबी आहेत. त्या दोन्हींचे पालन करताना मोठी कसरत होते. त्यातून काही प्रश्न निर्माण होतात. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अवलंब राजकारणात करण्याचा कोणत्याच पक्षाचा प्रयत्न नाही. धार्मिक गटांना चुचकारण्यातच त्यांचा वेळ जातो. धार्मिक भावना दुखावल्या जाता कामा नये ह्यासाठी धर्मनिरपेक्षेच्या तत्त्वाचा बळी देण्याची फिकीर कुठल्याच राजकीय पक्षाला वाटत नाही.

आपल्या समाजव्यवस्थेत विविध जाती-धर्मांची विविधता आहे. समाज हा धार्मिक वृत्तीचा व राजकीय व्यवस्था ही धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाची पुरस्कार करणारी अशी परस्परविरोधी दोन टोके आहेत. धार्मिक स्वातंत्र्य उपभोगातून धार्मिक श्रद्धा बालगणाऱ्या समाजाच्या अंगी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व रुजविणे ही जबाबदारी घटनाकारांनी शासन व राजकीय पक्ष ह्यांच्यावर टाकली आहे. शासन व राजकीय पक्षांना ती राजकीय शिक्षणातून पूर्ण करावयाची आहे. परंतु ही जबाबदारी शासन व राजकीय पक्षांनी निश्चितच पार पाडलेली नाही. धर्मनिरपेक्षता तत्त्व मानणाऱ्या सर्व राजकीय पक्षांची ह्याबाबतीत विशेष जबाबदारी आहे. पक्षातीत भूमिका घेऊन हे तत्त्व जपण्याची राजकीय पक्षांची तयारी हवी. धर्म व राजकारण ह्यांची फारकत करण्यासाठी आणलेल्या बिलात निष्कारण जात, वर्ग, भाषा, इत्यादी भेदांचा समावेश करण्यात आला आहे. धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व नागरिकांत रुजविण्यासाठी राजकीय पक्षांकडे कार्यक्रम हवा, मात्र असा कोणताही ठोस कार्यक्रम राजकीय पक्षांनी घेतला नाही. त्यामुळे लोकांचे प्रबोधन नाही व त्यांना राजकीय शिक्षण नाही. अशा परिस्थितीत राजकीय शिक्षण न झालेला धार्मिकवृत्तीचा समाज हल्लूहल्लू जात्यंध शक्तींकडे आर्कर्षित झाल्यास तो दोष समाजाचा नसून राजकीय व्यवस्थेचा आहे. धर्मांध शक्ती फॅसिस्ट वृत्तीच्या असून त्यांनी संसद, लोकशाही व न्यायव्यवस्था धुडकावून लावली आहे. धर्मांध शक्तीचे हे आव्हान भविष्यात गंभीर होत जाणार आहे. राजकीय शिक्षणाभावी नागरिकांची मनोभूमिका तयार झाली नाही. धर्मनिरपेक्षता तत्त्व व व्यवहार ह्यांच्यात विसंगती राहिली, राजकीय पक्ष अशा मूलभूत प्रश्नांपेक्षा झाटपट लोकप्रियता देणाऱ्या सवंग घोषणा व आश्वासनात दंग राहिले आहेत.

जागरूक लोकमताचा अभाव

लोकशाही व्यवस्था ही जागरूक लोकमताच्या पायावर टिकून असते. लोक... नाही व्यवस्थेत सुजाण नागरिक हे जागरूक

लोकमत टिकविण्याचे काम करतात. परंतु आपल्या राजकीय प्रक्रियेत जागरूक लोकमताचा मोठा अभाव जाणवतो. किंबहुना जागरूक लोकमत आपल्याकडे निर्माण झाले नाही, हे मान्य करावे लागेल. जागरूक लोकमत सरकारवर अंकुश ठेवण्याचे काम करते. आपल्याकडे त्याचा अभाव असल्याने सरकारवर तसा कोणताही अंकुश नाही.

सरकारची कृती लोकमताविरुद्ध असेल तर जागरूक लोकमत आंदोलन करून ती बदलणे भाग पाडते. आपल्याकडे भ्रष्टाचार व अनाचाराच्या एवढ्या गोष्टी घडल्या तरी ह्या प्रश्नांवर जागरूकतेने लोकमत संघटित झालेले नाही. नागरिक निर्भयतेने आपली भूमिका बाजवत नाहीत. किंबहुना अशी निर्भयता दाखविण्यास नागरिक कचरतात. प्रत्यक्ष कृतीची वेळ आली की, नागरिक माघार घेतात. अर्थात सुजाण व जागरूक लोकमत आपोआप निर्माण होत नाही. त्यासाठी समाजजीवनात परिवर्तनाचे वारे मुक्तपणे वाहणारे हवे. अमेरिका, इंग्लंडसारख्या प्रगत देशात जागरूक लोकमत दिसून येते. ह्याचे कारण त्यांच्या लोकशाही व्यवस्थांना काही शतकांची परंपरा आहे. अनेक धक्के पचवून त्यांच्या व्यवस्था विकसित झाल्या आहेत.

आपल्या लोकशाहीला जे घटक आव्हान देत आहेत त्यांचा विचार करता सुजाण व जागरूक लोकमत तयार होणे गरजेचे आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१?

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) भविष्यात भारतीय लोकशाहीला धार्मिक पुनरुज्जीवनवादापासून धोका नाही. ( )
- (२) देशातील धर्मनिरपेक्ष शक्तींनी धर्माधतेविरुद्ध लोकांची मनोभूमिका तयार केली नाही. ( )
- (३) इंदिरा गांधींच्या काळात अध्यक्षीय लोकशाहीसंबंधी नवे विचार मांडले गेले. ( )
- (४) भारतातील फुटीरतेमागे आर्थिक कारणे अधिक आहेत. ( )
- (५) भारतीय राजकारणात सुजाण व जागरूक लोकमत आहे. ( )
- (आ) पुढील प्रश्नाचे एक-दोन वाक्यांत उत्तर लिहा.
(१) भारतीय लोकशाहीपुढील दोन आव्हाने सांगा.

५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

पोलिसी राज्य : राज्यविषयक एक संकल्पना. ह्या राज्यात केवळ जनतेचे रक्षण एवढे एकच उद्दिष्ट असते.

ऑपरेशन ब्लू स्टार : पंजाबात सुवर्णमंदिरावर केलेली लष्करी कारवाई.

शॅडो कॉबिनेट : छाया मंत्रिमंडळ. लोकशाही व्यवस्थेत विरोधी पक्षाने शॅडो कॉबिनेट बनवावी हा विचार प्रगत राष्ट्रात आहे.

व्होट बँक : मतांची बँक.

सुपर कॉम्प्युटर : महासंगणक.

सिर्डिकेट : १९६९ मध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडल्यानंतर मोराराजी देसाई ह्यांच्या नेतृत्वाखालील गट.

इंडिकेट : १९६९ मध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडल्यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांच्या नेतृत्वाखालील गट.

बॉटरगेट : अमेरिकेत अध्यक्ष निक्सन ह्यांच्या काळात गाजलेले भ्रष्टाचार प्रकरण.

पंजाब करार : पंजाब प्रश्नावर राजीव गांधी व अकाली नेते हरचंदसिंग लोंगोबाल ह्यांच्यात झालेला करार (१९८५).

पीपल्स वॉर ग्रुप : आंध्र प्रदेश व महाराष्ट्रात कार्यरत असलेला नक्षलवाद्यांचा गट.

५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (अ) (१) ✓, (२) X, (३) ✓, (४) ✓, (५) X.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (अ) (१) ✓, (२) ✓, (३) X.

(आ) विरोधी पक्षांना काँग्रेस पक्षास पर्याय उभा करण्यात अपयश आले त्याची दोन कारणे अशी:

(१) विरोधी पक्षांत समान कार्यक्रमाचा अभाव.

(२) विरोधी पक्षांच्या ऐक्यात वारंवार फूट पडत राहिली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (अ) (१) खर्चीक निवडणुकांचे दोन प्रतिकूल परिणाम असे :

- (क) काळ्या पैशाचे थैमान.
 (ख) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण.
 (२) भ्रष्टाचाराच्या मुळाशी आर्थिक हितसंबंध दिसून येतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (अ) (१) मुस्लीम (२) भारतीय जनता पक्ष
 (३) मुला-मौलवी

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-५

- (अ) (१) ✓, (२) ✓, (३) ✗, (४) ✓

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-६

- (अ) (१) राज्यघटनेने शेषाधिकार केंद्र सरकारला बहाल केला आहे.
 (२) राज्यघटनेतील कलम ३५६च्या आधारे केंद्र सरकार राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करू शकते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-७

- (अ) (१) म.गांधी
 (२) वसंतराव नाईक

- (आ) (१) पंचायत राज्याच्या अपयशाची कारणे अशी :
 (क) राज्य सरकारांचा पंचायतीमधील हस्तक्षेप
 (ख) पंचायत राज्याकडील उत्पन्नाची अपुरी साधने

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-८

- (अ) (१) (ग) (२) (क) (३) (ख)
 (आ) (१) कॉंग्रेस पक्ष 'व्यक्तिप्रधान' बनण्याची दोन कारणे अशी:
 (क) पक्षात संघटनात्मक स्वरूप औपचारिक स्वरूपात राहिले.
 (ख) पक्षांतर्गत लोकशाही संपली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-९

- (अ) (१) ✓, (२) ✓, (३) ✗, (४) ✓, (५) ✗.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१०

- (अ) (१) ✓, (२) ✗, (३) ✓, (४) ✗.
 (आ) (१) ग, (२) ख, (३) घ, (४) च, (५) क

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-११

- (अ) (१) प.नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अलिम्बवादाचा पुरस्कार केला.
 (२) 'गरिबी हटाओ', बँकांचे राष्ट्रीयीकरण ह्या कार्यक्रमांद्वारे श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांनी स्वतःची समाजवादी प्रतिमा तयार केली.
 (३) तीव्र इच्छाशक्ती, अभंग निधार हे श्रीमती इंदिरा गांधी ह्यांच्या नेतृत्वातील विशेष गुण होते.
 (४) जयप्रकाश नारायण ह्यांच्या संपूर्ण क्रांतीतून जनता पक्ष स्थापन झाला. ह्या पक्षाने सत्ता हाती येताच भांडणे करून सत्ता घालविली. समग्र क्रांतीशी जयप्रकाशांच्या अनुयायांनी प्रतारणा केल्याने त्यास अपयश आले.
 (५) प्रादेशिक स्तरावरील नेत्यांना नेतृत्वाची मर्यादा असली तरी त्यांचे नेतृत्व बहुमतावर आधारित होते. म्हणून त्याची दखल राष्ट्रीय नेत्यांना घ्यावी लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१२

- (अ) (१) ✗, (२) ✓, (३) ✓, (४) ✓, (५) ✗.
 (आ) (१) भारतीय लोकशाहीपुढील दोन आव्हाने अशी:
 (क) धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद
 (ख) फुटीरता

५.५ सारांश

राजकीय प्रक्रियेचे मूल्यमापन

भारतीय लोकशाही व्यवस्था ही गेली पन्नासहून अधिक वर्षे टिकून आहे. स्वातंत्र्याचा लढा, ब्रिटिशांनी आणलेल्या नव्या सुधारणा ह्यांमधूनच आपली लोकशाही आकार घेत आली आहे. 'स्वातंत्र्यलढा' हाच मुळी लोकशाही व्यवस्था मिळविण्यासाठी चालला होता. १९४७ नंतर देशात हळूहळू लोकशाही प्रक्रिया रुजू लागली. १९५० मध्ये राज्यघटना अमलात आल्यानंतर देशाचा कारभार घटनात्मकरित्या लोकशाही पद्धतीने सुरु झाला. परंतु ह्या अवघ्या चोपन्न वर्षाच्या वाटचालीत लोकशाही व्यवस्था पोखरून निघावी अशी स्थिती निर्माण झाली. ही व्यवस्था पोखरून काढणारे घटक असे:

पक्षांतर : आपल्या राजकारण प्रक्रियेत पक्षांतर ह्या आंतरप्रक्रियेने लोकशाही व्यवस्था मोडीत काढली आहे. पक्षांतराच्या प्रक्रियेने लोकशाही व्यवस्थेपुढे गंभीर समस्या उभी राहिली आहे. ह्या प्रक्रियेत सर्वच पक्ष जबाबदार आहेत. निवडून

येणारा उमेदवार पाच वर्षे त्या पक्षात न राहता सत्ता व पदे मिळविण्यासाठी तो इतर पक्षांत जातो. पक्षांतराच्या प्रक्रियेला आता खेरेदी-विक्रीचे स्वरूप आले आहे. ह्या खेरेदी-विक्रीत गुन्हेगारी विश्वाचा पैसा गुंतवणुकीच्या स्वरूपात येऊ लागल्याने राजकारणाचे गुन्हेगारीकरणही घडून आले आहे.

राजकारणातील नाती-गोती : भारतीय लोकशाही प्रक्रिया ही नात्या-गोत्याच्या राजकारणाने अधिक ग्रासली आहे. सर्वच पक्षांत नात्या-गोत्याचे व सगे-सोयन्यांचे राजकारण चालू आहे. त्यामुळे राजकारण प्रक्रियेत घराणेशाहीने मूळ धरल्याचे अनेकदा जाणवले आहे.

खर्चीक निवडणुका : खर्चीक निवडणुकांनी भ्रष्टाचाराला उत्तेजन मिळाले आहे. निवडणुका ह्या आता 'पैसा' केंद्रित झाल्याने सत्तेचे राजकारण वाढले आहे. शिवाय राजकीय पक्षांना निवडणुकांशिवाय दुसरा विषय नसल्याने सत्ता, पैसा व भ्रष्टाचार ह्या घटकांची युती झाली आहे. पैशाचा प्रभाव वाढल्याने गुन्हेगार, चित्रतारे व तारका ह्यांचा राजकारणावरील प्रभाव वाढत चालला. त्यामुळे निवडणुकांना भ्रष्ट स्वरूप प्राप्त होऊन लोकशाहीचा मुख्य कणाच निकामी होऊ पाहत आहे. भ्रष्टाचार व गुंडगिरी ह्या दोन्ही घटकांनीही लोकशाही व्यवस्था खिलखिली करून टाकली आहे. सत्ता व पैसा ह्यांच्या प्रभावामुळे निवडणुका जिंकण्यासाठी भ्रष्ट मार्गाचा व गुंडगिरीचा अवलंब होत आहे. त्याचे परिणाम भ्रष्टाचाराची प्रकरणे व राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण ह्यांतून दिसून येतात.

जातीयवादी राजकारण : भ्रष्टाचार व खर्चीक निवडणुकांबरोबरच जातीयवादी राजकारणाने लोकशाही व्यवस्थेला मोठा धोका निर्माण केला आहे. ह्या जातीयवादी राजकारणात प्रामुख्याने हिंदू व मुस्लीम जमातवाद आहे. हिंदू जमातवाद हा धार्मिक पुनरुज्जीवन करू पाहत आहे. समान नागरी कायदा, राममंदिराची उभारणी, इत्यादी प्रश्न हिंदू जमातवाद्यांनी राजकारणासाठी हाती घेतले आहेत. तर मुस्लीम जमातवाद मुस्लीम समाजास अधिक जात्यंध बनवू पाहत आहे. मुस्लिमातील समाज सुधारणांना मुल्ला-मौलवी विरोध कीरंध आहेत. अल्पसंख्याक असलेल्या मुस्लीम समाजाला जात्यंध मुस्लीम नेते स्वतःच्या नियंत्रणात ठेवू पाहत आहेत. ह्या जातीयवादी राजकारणाने लोकशाही व्यवस्थेला मोठे आव्हान दिले आहे. ह्याचबरोबर दहशतवाद, सत्तेचे केंद्रीकरण ह्या घटकांनीही लोकशाही व्यवस्थेपुढे प्रश्न उभे केले आहेत.

आपल्या राजकारण प्रक्रियेत बहुपक्ष पद्धती दिसून येते. ह्यात पूर्वी काँग्रेस हा एकमेव प्रबल पक्ष होता. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून देशाच्या राजकारणावर दीर्घ काळ काँग्रेस पक्षाची पकड होती. काँग्रेस नेतृत्वावर पं.नेहरू, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, पी.व्ही. नरसिंह राव व आता सोनिया गांधी ह्यांचा प्रभाव जाणवतो. तत्कालीन काळातील काँग्रेस नेत्याच्या नेतृत्वाचा प्रभाव ह्या पक्षावर पडला आहे. काँग्रेसबरोबर जनता दल,

भाजप, कम्युनिस्ट, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट हे पक्ष राष्ट्रीय स्तरावर राजकारण करतात. त्याचबरोबर अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम, तेलगू देसम हे प्रादेशिक पक्षही राष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव टाकतात.

काँग्रेस व जनता दलाच्या वैचारिक भूमिकेत तसा तत्वतः: फरक नाही. हे दोन्ही पक्ष मध्यममार्गी पक्ष म्हणून ओळखले जातात. जनता दलात माजी काँग्रेसजनांची संख्या अधिक आहे. भाजप हा विचारसरणीच्या बाबतीत उजवा पक्ष मानला जातो. धार्मिक पुनरुज्जीवनवादाचा पुरस्कारही ह्या पक्षाने केला आहे. दोन्ही कम्युनिस्ट पक्ष साम्यवादी विचारांचे पुरस्कर्ते आहेत.

भारतीय राजकारणात प्रमुख नेत्यांत काँग्रेस व काँग्रेसेतर नेते असे विभाजन करता येईल. काँग्रेसचे प्रमुख नेते म्हणून पं.नेहरू, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी ह्यांचा उल्लेख करता येईल. ह्या तीनही नेत्यांनी राष्ट्रीय राजकारणावर छाप पाडली आहे. काँग्रेसेतर नेते म्हणून जयप्रकाश नारायण ह्यांची मोठी छाप पडली. जयप्रकाशजीनी १९७५ मध्ये आणीबाणीविरुद्ध जनआंदोलन उभारून समग्र क्रांतीची घोषणा केली. १९७७ मध्ये लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा पराभव करून जनता पक्ष सत्तेवर आला. परंतु ह्या पक्षातील नेत्यांची वैयक्तिक महत्वाकांक्षा, भांडणे, आरोप-प्रत्यारोप ह्यांमुळे अवघ्या दोन वर्षांत जनता पक्षाचे सरकार कोसळले.

भविष्याची आव्हाने

भारतीय लोकशाहीचा प्रयोग गेली पन्हासहून अधिक वर्षे चालू आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया खंडातील अनेक वसाहतींना स्वातंत्र्य लाभले. १९४७ साली भारतालाही स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. १९५० मध्ये भारताने स्वतःची राज्यघटना तयार केली. सर्वसाधारणपणे १९५०नंतर आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक वसाहतींनी स्वातंत्र्य प्राप्त होताच लोकशाही पद्धतीचा अंगीकार केला. ही राष्ट्रे प्रामुख्याने तिसऱ्या जगातील विकसनशील राष्ट्रे म्हणून ओळखली जातात. त्यात पाकिस्तान, बांगला देश, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, इत्यादी राष्ट्रांचा समावेश आहे. परंतु ह्या राष्ट्रांमध्ये लोकशाहीचा प्रयोग फसला. पाकिस्तानमध्ये अनेक लष्करी राजवटी आल्या. श्रीलंकेत अध्यक्षीय लोकशाहीचा प्रयोग चालू असला तरी तेथे सर्व भिस्त लष्करावर आहे. ब्रह्मदेशात तर लष्कराने स्वतःच्या राजवटीत 'लोकशाही राज्य' असे संबोधून घेतले. त्या मानाने भारतातील लोकशाही ही जिवंत आहे. पंचेचाळीस वर्षांच्या वाटचालीत अनेक धक्क्यांतून लोकशाही व्यवस्था टिकून राहिली आहे. १९७७ मध्ये भारतीय मतदारांनी मतपेटीतून हुकूमशाहीचा संभाव्य धोका उलटून टाकला. अनेक राजकीय स्थित्यांतरे घडविली. अर्थात पाश्चिमात्य देशातील लोकशाहीचे यश व आपल्या लोकशाही व्यवस्थेची प्रगती ह्यांची तुलना करता अजून आपल्या व्यवस्थेला अनेक टप्पे पूर्ण करायचे आहेत, हे स्पष्ट आहे. प्रगत

लोकशाही राष्ट्रांचेही सर्वप्रश्न सुटले असे नाही. भारतीय लोकशाहीला भविष्यात काही आव्हानांना सामोरे जायचे आहे.

धार्मिक पुनरुज्जीवनाचे आव्हान : भविष्यात हा धोका सर्वाधिक दिसतो. देशातील जमातवादी संघटनांनी लोकशाही व्यवस्थेला आव्हान दिले आहे. सध्या देशात प्रचलित असलेली धर्मनिरपेक्ष व्यवस्था जमातवादी संघटनांना निकालात काढू पाहत आहेत. हे आव्हान राहण्यासाठी काही पोषक परिस्थिती ह्या संघटनांना मिळत आहे. धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचे प्रबोधन, सामाजिक चळवळी व प्रश्नांवरील दुर्लक्ष ह्यांमुळे हे आव्हान मोठे स्वरूप धारण करीत आहे. राज्यकर्त्त्वाना व्यवहारात धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाशी फारकत घेऊन चालणार नाही. ह्यातूनच हे आव्हान पेलू शकू.

हुकूमशाहीचा धोका : मध्यंतरी हा धोका सर्वाधिक होता. आपल्या राजकारण प्रक्रियेत बहुपक्ष पद्धती आहे. ह्यातून एक प्रबळ पक्ष पद्धती रुजू पाहत आहे. प्रबळ पक्ष पद्धती व्यक्तिप्रधान पक्ष असला की हा धोका वाढतो. १९७१ नंतर सत्ता निरंकुश बनविण्याचे प्रयत्न झाले. सध्याची संसदीय लोकशाही बदलून अध्यक्षीय व्यवस्था आणण्याचा घाट घातला गेला. अर्थात हे प्रयत्न फसले गेले. आता हा धोका कमी झाला असला तरी भविष्यात तो उद्भवू शकतो. आर्थिक व राजकीय अराजक परिस्थितीतून हा धोका अधिक फोफावू शकतो.

फुटीरता, निरक्षरता, राजकीय शिक्षणाचा अभाव, जागरूक लोकमताचा अभाव असे अनेक धोके भविष्यात उद्भवू शकतात. देशात फुटीरता वाढत आहे व त्यामुळे एकात्मतेला तडे गेले आहेत. राजकीय पक्ष निवडणुका व सत्तेच्या राज्यात विशेष रस घेत असल्याने लोकांचे राजकीय शिक्षण नाही. परिणामतः जागरूक लोकमत तयार होऊ शकत नाही. जागरूक लोकमतच लोकशाही टिकवून धरते.

५.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१) आपली लोकशाही व्यवस्था कशी आहे हे सांगून तिचे थोडक्यात मूल्यमापन मांडा.

- (२) काँग्रेस पक्षाच्या राजकीय वाटचालीचा आढावा लिहा.
- (३) काँग्रेस पक्षाला पर्याय उभा करण्यात विरोधी पक्षांना का अंपयश आले, ह्याची चर्चा करा.
- (४) भारतीय राजकारण प्रक्रियेतील नेतृत्वावर तीस ओळींत माहिती लिहा.
- (५) आपल्या देशापुढील भविष्याच्या आव्हानांची माहिती सांगा.

(आ) टिपा लिहा.

- (१) पक्षांतर
- (२) खर्चीक निवडणुका
- (३) जयप्रकाश नारायण

५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) Kothari Rajni, *Politics and the People*, Ajanta Publication, New Delhi.
- (२) Moin Shakir, *Religion State and Politics in India*, Ajanta Publication, New Delhi.
- (३) Shinde J.P., *Problems of Indian Democracy and National Integration*, Kailash Publication, Aurangabad.
- (४) Dr. R.S. Rajput, Dr. D.R. Meghe, *Panchayati Raj in India*, Democracy at Gross Roots, Deep and Deep Publication, New Delhi.
- (५) Subrahmanyam K.N., *Development of Politics in India*, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1984.
- (६) सोहोनी श्री. प., लोकशाही विकेंद्रीकरण, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे, १९६८.
- (७) पाटील एन.डी., शेवटी हे शिक्षण आहे तरी कोणासाठी? प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी, १९९२.
- (८) देशपांडे एम.डी., पंचायत राज्य परिवर्तनाचे नवे पर्व, प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी, १९८९.

उपलब्ध शिक्षणक्रम
Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ. Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts

ज्ञानगंगा धरोधनी

यशवंतराव चवहाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

(महाराष्ट्र शासनाने स्थापिलेले)

ज्ञानगंगात्री, गंगापूर घरणाऊवळ, गोवर्धन, नाशिक - ४२२३२२२

दूसर्वां : (०२५३) २२३७७९४, २२३७७९५, २२३७७०२७

फॅक्युल्टी : (०२१) (०२४३) २२३७७९६ वेबसाईट : <http://ycmou.digitaluniversity.ac>